

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ-પ્રેમી સન્નતો !

વર્ષોના સંશોધન-પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામાં આવેલ પ્રસ્તુત પ્રામાણિક આધારભૂત ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ આપને સમર્પણ કરતાં મને આનન્દ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે ૧૬ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાંના કેટલાક વિસ્તૃત લેખમાલા-સ્વરૂપના છે. પ્રત્યેક લેખને મધ્યજે નામ સાથે એનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે—તે કયા વર્તમાનપત્ર, માસિક, કે સ્મારક ગ્રંથમાં, કયા વર્ષમાં પ્રથમ પ્રકાશમાં આવ્યો હતો, તેનું, તેમ જ તેના અન્તર્ગત વિષયોનું સૂચન વિષયાનુક્રમમાં કર્યું છે, તેથી જાણ્યો.

આ સંગ્રહમાંનો પ્રથમ લેખ-નિબંધ, સન્ ૧૯૨૭ થી ૧૯૨૯ સુધી ૬૨ લેખોનાં તરીકે ‘જૈન’ સાપ્તાહિકમાં પ્રકાશિત થતાં ઇતિહાસજ્ઞ પ્રસિદ્ધ સન્નત સાક્ષરોએ સદ્ભાવલયાં ઉદ્ગારો પ્રકટ કર્યા હતા. સદ્ગત મુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ (ખી. એ., એલ્યુએલ. ખી., એડવોકેટ, મુંબઈ) એમણે ‘જૈનયુગ’ માસિકમાં સંવત ૧૯૮૫ના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત અંકમાં પ્રાસંગિક તંત્રી-નોંધમાં જણાવ્યું હતું કે—

“પંડિત લાલચંદ્રભાઈ ‘સિદ્ધરાજ અને જૈનો’ એ નામના લેખની હારમાળા ‘જૈન’ પત્રમાં આપ્યે જાય છે, તે માટે તેમણે સાધનો સંગ્રહવામાં, તથા એક એક હકીકત તેના પ્રમાણ-સહિત મૂકવા ઉપરાંત ઘણી જાળવંતા બેગી થતાં, તેમાં તથ્યાંશનો વિવેક-દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જણાવવા માટે જે શ્રમ સીધા છે—તે જોતાં ઓ. કામદારે (ખરોડા

કોલેજના ઇતિહાસના પ્રો. કે. હિં., એમ. એ.) કહ્યું, તે પ્રમાણે—તેવે લેખ યુરોપના દેશમાં કોઈએ લખ્યો હોય તો તે જરૂર પી એચ. ડી. જેવી મોટી ડીગ્રી મેળવે—એમ અમને પણ લાગ્યું—તેમને અમારા ‘જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ’નાં દસ્ત-લિખિત પ્રકરણો વ્યતાવ્યાં ને ટેટલીક વાળન પર તેમની સાથે જોડાપોડ કર્યો. વડોદરાના એ બે દિવસો તેમના સમાગમ માટે ખાસ લીધા હતા—તે સફલ થયા.”

—આમાંનો ૧૪મો લેખ ‘વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો’ ને ‘સુવાસ’ માસિકના સંવત ૧૯૯૪ થી ૯૬માં ૧૩ અંકોમાં (૫. ૫૨) પ્રકટ થયો, તે પણ લેખ-માલા-સ્વરૂપનો જણાશે.

આમાંનો ૧૩મો લેખ ‘જેસલમેર-જાનલંકારનાં સંસ્મરણો’ ને સંવત ૨૦૦૬-૭માં ‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ માસિકમાં અમદાવાદથી ચાર અંકોમાં પ્રકાશિત થયો હતો, તેમ જ આમાંનો ૧૬મો લેખ ‘શ્રીશત્રુજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિદ્ધ’ ને સંવત ૧૯૮૨માં ‘જૈનયુગ’ માસિકના ચાર અંકોમાં મુંબઈથી પ્રકટ થયો હતો, તે વિસ્તૃત કહી શકાય.

એવી રીતે આજથી દસ વર્ષો પહેલાં સન ૧૯૫૨ના આગસ્ટમાં નિષ્પત્ત થતાં પહેલાં-૨૫ વર્ષોમાં ગદારા ને ને ઐતિહાસિક લેખો જૂદે જૂદે રચ્યો પ્રકાશિત થયા હતા—તેનો વિશુદ્ધ એકત્ર સંગ્રહ અહીં પ્રથમ વાર પ્રકાશમાં આવે છે—તે ખુશી થવા જેવું છે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ કેવો પ્રામાણિક અને ઉપયોગી છે, તે ભર્ગવ ઇતિહાસવિદ્ અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ વાંચી વિચારી કહી શકશે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના અંતમાં ઉપયોગી ૪ પરિશિષ્ટો ઘણા પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે, તે બેવડી પણ જણાશે કે આ પ્રથમાં ટેટલી ગદ્યરની વિવિધ માહિતી આપવામાં આવી છે.

[૧] પરિશિષ્ટ-સંવત્-સૂચી દ્વારા જોઈ-જાણી શકાશે કે- આમાં વિક્રમની બીજી સદીથી વીસમી સદી સુધીના ક્રમશઃ ૪૫૦ જેટલા ૨૫૪ સંવત્-નિર્દેશો સાથે તે તે ઘટના દર્શાવી છે, તે કોનોલોજી ઓફ ગૂજરાત કિંવા પ્રાચીન ભારત નામથી કહી શકાય તેવી છે.

[૨] પરિશિષ્ટ-સ્થલ-નામ-સૂચી દ્વારા આમાં લગભગ ૩૨૫ જેટલાં દેશ-ગામ-નગરો આદિનો નિર્દેશ કર્યો હોઈ સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન-મારવાડ-માલવા-મેવાડ આદિ પ્રાચીન ભારતના વિવિધ દેશોનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી સંશોધકોને મળી શકશે.

[૩] પરિશિષ્ટ-ગ્રંથ-નામ-સૂચી દ્વારા આ ગ્રંથમાં આધાર-ભૂત પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગી થયેલા અને લેખાન્તર્ગત સૂચિત આચાર્યોએ, વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ રચેલા, લખેલા વિવિધ વિષયોના પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથોનો નામ-નિર્દેશ- પરિચય આમાંથી મળશે.

[૪] પરિશિષ્ટ-વિશેષ-નામ-સૂચી દ્વારા આ સંગ્રહમાં સૂચિત ૧૬૦૦ જેટલા નામાંકિત, પ્રાચીન ભારતના-સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન આદિ વિવિધ દેશોના નરરત્નોનો અને નારીરત્નોનો નિર્દેશ થયેલો જોઈ શકાશે. તેમાં ભુદા ભુદા રાજ-વંશોના રાજા-મહારાજાઓનો તથા પાતશાહોનો નામ-નિર્દેશ છે, તેમ મહામાતૃઓ-સચિવો-મંત્રીઓ, દંડનાયકો, રાજ-સંહારી આદિ અધિકારીઓનો પણ પરિચય જણાશે. તે સાથે વિવિધ વિષયની ગ્રંથ-રચના કરી સમાજ પર મહાન ઉપકાર કરી ગયેલા વિદ્યા-ન્યાસંગી શાસ્ત્રના સમુપાસક વિદ્વદ્વરત્નો-ગ્રંથકારોનો, જ્ઞાનાચાર્યોનો, ઉપાધ્યાયોનો, મુનિરાજોનો તથા અન્ય અનેક સન્માન્ય સજ્જન કવિ-મહાકવિ-લેખકોનો, સંઘ-પતિઓ, તીર્થદારો, ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનારા, આવક-આવિકા-

સાહિત્ય-સંરક્ષકોનો પણ પરિચય મળશે. જુદા જુદા ગરબો, વંશો, કુલો, માતિ-ગોત્રો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, પ્રાચીન નાણાં વગેરેનો પણ આ પરથી ખ્યાલ કરી શકાશે. કદાચ કોઈ આને પ્રાચીન ભારતનો લઘુ જ્ઞાન-કોશ, અથવા ઐતિહાસિક જૈનજ્ઞાનકોશ કે ઇન્સાઈક્લોપીડિયા જેવા નામથી ઓળખાવે તો તે દેટલેક અંશે સંગત જણાશે.

દેટલાક લેખકોની સમજદેરથી દેટલેક રચણે ભૂલો થઈ જણાઈ, તેને આ સંગ્રહમાં પ્રામાણિક તટસ્થ અભ્યાસી તરીકે સુધારી લેવા શક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે આથી દેટલીક ભ્રાંતિઓ-ઝેર સમજો દૂર થતાં સાચો ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવશે, મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થશે.

મહારી વિદ્યાર્થી તરીકેની અવસ્થાથી-સંવત્ ૧૯૬૪માં મેં કાશી-વારાણસીની યશસ્વી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળામાં સંસ્કૃત-શબ્દાનુશાસન આદિના અધ્યયનનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યારથી મને ઇતિહાસ-સંશોધનનો પણ કંઈક નાદ લાગેલો. પરિણામે શ્રીહિમ-ચન્દ્રાચાર્યના વિશાલ મહાન સં. ગ્રંથ ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર’ (જૈન ઇતિહાસ)ની મુળધર્મ-જૈન શ્રે. એ. બોડના પદ્મા ધોરણની ઇનામી પરીક્ષા મેં આજથી ૫૦ વર્ષો પહેલાં-સન્ ૧૯૧૨માં પસાર કરી હતી. ત્યારથી એ ઇતિહાસ-પ્રેમ-વિદ્યા-વ્યાસંગ દેવ-ગુરુ-કૃપાથી વૃદ્ધિગત થઈ સતત ચાલુ રહ્યો છે. સન્ ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરમાં ‘જૈન પંડિત’ ઉપનામથી મારી નીમણૂક અહિં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી-સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં થઈ, જે સંસ્થા પાછળથી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ) નામથી પ્રખ્યાત થઈ છે. તેના આશ્રયે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત થતા (નં. ૨૧, ૭૬, ૨૯, ૪૮. ૩૭, ૬૫, ૧૧૬) ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન-કાર્ય-પ્રસંગથી મહારી ઇતિહાસ તરફની અલિરુચિને અનુકૂલ વેગ મળ્યો. જેસલમેર-અથલાંકાર-સૂચી, પત્તનરથ-પ્રાચ્યજૈન-લાંડાગારીય-અન્યસૂચી, નલ-વિલાસ નાટક, નાટ્યદર્પણ, અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી, અથલાંકાર-મહોદધિ, નયચક્ર જેવા ગ્રંથોના

સંશોધન-સંપાદનમાં સંરક્ત પ્રસ્તાવના, ભૂમિકા, અગ્રસિધ્ધાન્ત્ય-અન્ત્ય-
 દૃતપરિચય અને પરિશિષ્ટ-સૂચીઓ દ્વારા એ ઇતિહાસ-પ્રેમ ત્યાં ત્યાં
 સાકાર થયો છે, તેમ અન્યત્ર પ્રકાશિત પ્રા. ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ
 (સિંધી-જૈન-અન્ત્યમાલા નં. ૨૮), પંચમીમાહાત્મ્ય, ત્રિભુવનદીપક
 પ્રબન્ધ, તેજપાલનો વિજય, પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા છરા-
 વલા પાર્થનાથ, ભરત-ગાહુળસિન્હાસ (જૈનધર્માભ્યુદય મંથમાલા
 નં. ૧ થી ૫), શ્રીજિનપ્રલસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ જેવા નાના-
 મોટા અન્થો-લેખોમાં પણ એ ઇતિહાસ-પ્રેમ સાકાર થયેલો જણાશે.

અમેરીકન વિદુષી ડો. હેલન એમ. જોન્સન પીએચ. ડી. એમને ત્રિપણિ
 શ. પુ. ચરિતના અંગ્રેજી અનુવાદ (ગા. ઓ. સિ. નં. ૫૧, ૭૭, ૧૦૮,
 ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૪૦-ઓ. ૧ થી ૬)માં, તેમજ વર્ષો પહેલાં સદ્ગત
 યુદ્ધિસાગરસૂરિજીને ‘ વીજપુર-વૃત્તાન્ત ’ ‘ જૈનપ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ ’
 (ભા. ૧-૨)માં, તથા સદ્ગત વિજયધર્મસૂરિજીને ‘ ખંભાત, જામનગર
 આદિ સ્થળોના જૈનમંદિરોની પ્રતિમાઓના લેખ-સંગ્રહમાં યથાશક્ય
 સહાયતા કરી શક્યો, તથા ‘ ખંભાતનો જૈન ઇતિહાસ ’ ‘ મહેસાણા ’
 ‘ પાટણ ચૈત્ય-પરિપાટી ’ આદિના લેખક-સંપાદકોને શક્ય સહાયતા
 કરી શક્યો. તથા સદ્ગત પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મ. ની પ્રેરણાથી
 ‘ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય=સંચય ’ (ભાવનગર-જૈન આત્માનન્દ
 સભા-પ્રકાશિત)ના અપૂર્ણ સંપાદનને પૂર્ણ કરી શક્યો, તથા
 ‘ પ્રાગ્વાટ ઇતિહાસ ’, ‘ પલ્લીવાલ જૈન ઇતિહાસ ’ (હિંદી) આદિમાં
 લેખક સદ્ગત દૌલતસિંહજી લોદાને તથા અન્ય સાક્ષર સજ્જનોને
 ઇતિહાસ-સાહિત્ય-વિષયક શક્ય સહાયતા કરી શક્યો, તેમાં જૈન
 ઇતિહાસ-સાહિત્ય-સંશોધન પ્રત્યેનો મહારો સતત અનુરાગ જોઈ શકાશે.

આજથી દસ વર્ષો પહેલાં મહારાં સંશોધન-સંપાદનો, તથા છેલ્લાક
 લેખો વાંચતાં સંરક્તના પ્રોફેસર અને તે સમયના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના
 નિયામક, હાલ રામાયણ-વિભાગના મુખ્ય સંપાદક સૌજન્યમૂર્તિ

શ્રી. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ મહાશયે આ લેખોને પ્રકાશિત કરાવવા પ્રોત્સાહન-લરી પ્રેરણા કરી હતી. પરિણામે મ. સ. યુનિ.ના ઉપકુલપતિએ, તથા શ્રી. સયાજી-સાહિત્યમાલાની નિયામક સમિતિએ તેમાં સંમતિ આપી. માનનીય પ્રો. ભટ્ટસાહેબ અને સદ્ગત સાક્ષરરત્ન રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈએ ૫૦માથી તાત્કાલિક પસંદ કરેલ, તથા સન ૧૯૫૨ના ઓગસ્ટમાં મહારી નિવૃત્તિ થતાં ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અંગ્રેજી ત્રિમાસિક 'જર્નલ'માં મહારા સંબંધમાં સદલાવ-સૌજન્યલરી નોંધ લેનાં તેમાં સુચવેલ આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ દસ વર્ષો પછી-મહારા જીવનની સંખ્યાએ-૬૯મા વર્ષના પ્રારંભમાં-ઉલ્લમાં પ્રકાશિત થાય છે-એથી પણ સંતોષ અનુભવું છું. 'ચેયાંસિ વહુવિખ્યાનિ' લોકોક્તિ સાચી પડી છે. કાલપરિપાક થતાં સંકલ્પ-સિદ્ધિ થાય છે. માનનીય ઉપકુલપતિને, સમિતિને તથા ઉપકુલ સન્નજનોને હું અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

આશા છે કે-સાચા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, પ્રામાણિક સાહિત્ય-સંશોધકોને તથા જિજ્ઞાસુ સન્નજનોને વિવિધ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં આમાંની સામગ્રી ઉપયોગી થશે અને અમુક અંશે જ્ઞાન-વૃદ્ધિમાં કારણભૂત થશે, તો મહારા પરિશ્રમ સફલ થયો માનીશ.

જમદગ્નશાહ, આશાપત્નીના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો, ઉદ્ધવન-વિહાર, જમદગ્નશ્રી હીરવિજયચરિ અને જગત્યા-કરમુક્તિ, સૌરાષ્ટ્રનાં સંરમરણો, જેવા લેખોનો આમાં સમાવેશ થઈ શક્યો નથી તે, તથા બર્મિસ-શિક્ષા (ઔકિતક), વિદ્યાનો સદુપયોગ, પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા, જૈન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંરમરણો વગેરે ભાષા-સાહિત્યાદિ વિષયક માત્રા બીજા લેખોનો સંગ્રહ બીજા સંગ્રહમાં પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના વર્તમાન નિયામક ડૉ. બો. જી. સોટેસરા તથા ઉપનિયામક ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ વગેરે

રીસર્ચ-સ્કોલરશ્વે તથા મ. સ. યુનિવર્સિટી પ્રેસના કર્તવ્યદક્ષ મેનેજર રમણલાલ પટેલે આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનમાં ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે.

—વિશેષમાં, લે. હમાં અપેક્ષિત જિનપ્રતિમાનો ફોટો ડો. ઉમાકાન્ત શાહ દ્વારા મળ્યો, તે આધારે અહિં પ્રારંભમાં મૂકી શકાયો છે, તેથી પાંદોને વિશેષ પ્રસન્નતા થશે.

—આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના લેખન-સંપાદન-સંશોધનમાં બનતી સાવધાનતા રાખી છે, તેમ છતાં મનિ-મંદતાથી કે દષ્ટિ-દોષથી કોઈ રખલના થઈ ગઈ હોય કે રહી ગઈ હોય, તો તે સુદા સંજ્ઞાનો સુધારી વાચકો અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે, તો તે ભવિષ્યમાં બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે સુધારી શકાશે.

—ઇતિહાસ-ગ્રંથાનુ સર્વ કોઈ આ ગ્રંથનું પકન-પાકન કરી, સાચા ઇતિહાસથી પરિચિત થઈ સમ્યક્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રચારમાં મૂકો-એ જ શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

•

સંવત્ ૨૦૧૮ આ. વ. ૭
૬૯મા વર્ષ-પ્રારંભે
વડોદરા, વડોદરા.

લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
નિવૃત્ત જૈન પંડિત, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

વિષયાનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

[૧] સિદ્ધરાજ અને જૈનો

૧ થી ૨૦૮

—શ્રીરાત્રુજય અને મહામાત્ય આશુક

૨

—શત્રુજય માટે બાર ગામનું શાસન

૮

મંત્રીઓ, આદર્શ આચાર્યો

૧૭

અભયદેવસૂરિ (મ.), અમારિ-શાસન

૧૭-૨૧

પૃથ્વીરાજે રણથંભોરના જિનમંદિર પર

સોનાનો કળશ ચડાવવો

૧૭-૨૧

ધર્મ-માર્ગ-પ્રવર્તન

૨૨

ઉચ્ચતા, રૂપથી કામ-જય

૨૩

ઉત્તમ સંયમ-સદાચરણ

”

નિરપૂહતા, ત્યાગવૃત્તિ

૨૪

• લોકોનો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ

”

પ્રભાવ, કપાય-શાંતિ, વચન-પ્રભાવ

૨૫

ગ્યાલિયરના મહાવીર-મંદિરના દ્વારને

• ભુવનપાલરાજ દ્વારા મુક્ત કરાવવું

૨૬

ભરુચમાં ‘સમલિકા-વિહાર’ પર સોનાના કળશ

ચડાવવા

૨૮

જયસિદ્ધ રાજ દ્વારા અમારિ કરાવવી

”

પૃથ્વીરાજ પર પ્રભાવ

૨૯

તપ અને ધર્મ-દેશના, ધર્મ-પ્રવૃત્તિ

૩૦

અનશન (આહાર-ત્યાગ), લોક-પ્રેમ

”

સીયક શેહને સમાધિ કરાવવી

૩૧

સ્વર્ગવાસ, અંતિમ સન્માન	૩૨
અગ્નિ-સંસ્કારની રાખ-માટીનો પ્રભાવ	૩૩
શ્રીચન્દ્રસૂરિની સાક્ષી	૩૩
રખલના-શોધન, ખીન્ન ઉલ્લેખો	૩૪-૩૬
મલધારી-ગિરુદ	૩૭-૪૪
અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથ-પ્રતિષ્ઠા	૪૫
(૧) હેમચન્દ્રસૂરિ	૪૬
સમય-વિદ્યતા, કૃતરાતા, નમ્રતા, સાધ્વીઓ	૪૬-૫૦
સત્ય-પ્રિયતા, ગુરુ-પારતંત્ર્ય, પરોપકારાર્થ પ્રવૃત્તિ	૫૧-૫૩
સિદ્ધરાજ દ્વારા જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો રથપાવવા	૫૫
જૈન-પરાભવ-નિવારણ	૫૬
• છાત્ર જિનમંદિરોના ઉદ્ધાર, જૈનાગમ-જ્ઞાન	”
સાખ શ્લોક-અંધ-રચના, પ્રતિભાશક્તિ	૫૭-૫૯
પ્રભાવકતા-અપૂર્વ વ્યાખ્યાન-શક્તિ	૫૮
સિદ્ધરાજ પર પ્રભાવ, સિદ્ધરાજે કરેલો લક્ષિતલયો	
સત્કાર	૬૧
સિદ્ધરાજ દ્વારા કરાવેલાં સત્કાર્યો	૬૨
-જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો	”
-રથ-પરિભ્રમણ, દેવ-દાય અપાવવી, જિન-શાસન-સેવા	૬૩
-પાટણથી ચાલેલા સંઘ સાથે, રા'ખે'ગારનું લલચાવું	૬૪
રા'ખે'ગારથી સંઘને મુક્ત કરાવવો	૬૬
ગિરનાર, શત્રુજયમાં યાત્રા	”
સ્વર્ગવાસ, સ્મરણ-યાત્રામાં સિદ્ધરાજ	૬૭
રખલના-શોધન	૬૯
રાજ-પિંડ પર વિચાર, -રથ-યાત્રા ખીન્ન ઉલ્લેખો	૭૦

‘લવભાવના’ ત્રું રમરણ, સૂર્યની ઉપમા	૭૧, ૭૨
સિદ્ધરાજ દ્વારા પ્રાણિ-રક્ષા	૭૩
ગિનમંદિર પર સોનાના દલશે	”
સિદ્ધરાજ સાથે રમરણ, પતિત ચેત્યવાસીનો ઉદ્ધાર	૭૪
રાજમંત્રિપદ-મહર્ષિનો ત્યાગ	૭૬
સિદ્ધરાજ દ્વારા ૮૦ દિવસનાં જીવ-રક્ષાનાં તામ્રપત્રો	”
મ. હેમચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો પર વૃત્તિ	૭૭
મલધારી હેમસૂરિના શિષ્યો	૭૮
(૧ થી ૧૬) વિજયસિંહસૂરિ	૭૯-૮૮
—મૂલ-પરંપરાની સુધારણા	૮૯-૯૧, ૯૪
શ્રીચંદ્રસૂરિ	૯૪
રખસના-શોધન	૯૭-૧૦૩
લાટેદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ	૧૦૩
(૧ થી ૧૬) શ્રીચંદ્રસૂરિ	૧૦૬-૧૧૭
(૧-૨) નેમિચંદ્રસૂરિ	૧૧૮
૬-૭(અ) શ્રીચંદ્રસૂરિ, (૧૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ	૧૧૭-૧૨૦
વિષ્ણુધ્વજંદ્રસૂરિ, લક્ષ્મણગણિ	૧૨૧-૧૨૩
શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો	૧૨૪
(૧) મુનિચંદ્રસૂરિ	”
(૨) દેવલસૂરિ	”
(૩) દેવપ્રલસૂરિ	૧૨૫
(૪) નરચંદ્રસૂરિ	”
(૫) નરેન્દ્રપ્રલસૂરિ	૧૨૬
(૬) રાજશેખરસૂરિ	”
ત્રિયગ્રંથસૂરિ, મધ્યમાશાખા અને હર્ષપુરીયગચ્છ	૧૨૧
હર્ષપુરીયગચ્છના આચાર્યોનો વંશ-ક્રમ	૧૨૯

[૧-૨] હરિભદ્રસૂત્રિ	૧૨૯
ગૂજરાતનો જૈન મંત્રિ-વંશ	૧૩૬
વલ્લભી-લગ્ન, ભ્રમ-નિવારણ, મિથ્યા આક્ષેપ-પરિહાર	૧૪૪-૧૫૧
કવિ આસડ	૧૬૧
લિખમાલ-ગચ્છ	૧૬૩
લિખમાલના ચમત્કારી પાર્શ્વનાથ	૧૬૩-૧૭૧
લિખમાલ-નામ, લિખમાલના રાજ્યો	૧૭૨
ગાંભી, ભ્રમ-નિવારણ	૧૭૩, ૧૭૫
તાંત્રિક આક્ષેપ-પરિહાર	૧૯૭
ખૌદ-જૈનોની હત્યા(૧)	૨૦૦
શંકરાચાર્યને કામ-કલાનો અનુલવ, ભગંદર રોગ	૨૦૨-૨૦૪
-લીલા, દુરાચરણનો ખ્યાલ	૨૦૫-૨૦૮
[૨] ગૂજરાતનો પ્રાચીન મંત્રિ-વંશ	૨૦૯-૨૧૮
વનરાજના રાજ્યમાં	
હમ્મર નિત્ર અને દંડનાયક લહર	૨૧૦
મૂલરાજથી દુર્લભરાજ સુધીના	
રાજ્ય-કાળમાં મંત્રી વીર	૨૧૧
લીમદેવના રાજ્યમાં	"
મહામાત્ય નેહ અને દંડનાયક વિમલ	૨૧૨
કણ્ઠદેવના રાજ્યમાં સચિવ ધવલ	૨૧૩
જયસિંહના રાજ્યમાં સચિવ આનંદ	"
સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં	
મંત્રી પૃથ્વીપાલ	૨૧૪
પરિશિષ્ટ [૧-૩] વંશ-વૃક્ષ	૨૧૭-૨૧૮

[૩] પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો	૨૧૬-૨૪૫
જૈનાચાર્યો કેવા હોય ? પ્રભાવનાનાં સાધનો	૨૧૬-૨૨૦
વિજયના પ્રસંગો, ધર્મનાં ખુલ્લાં દારો	૨૨૧

વિક્રમસંવત-પૂર્વે

મહાનીરના ગણધરો અને પદ્ધરો

”

વિક્રમની ૧લીથી ૧૦મી સદી મુધીમાં

મુયશસ્ત્રી જૈનાચાર્યો

૨૨૨

રાજ-માન્ય જૈનાચાર્યો

૨૨૩-૨૪૨

સ્થૂલભદ્ર, મુહસ્તી, પાલિતસૂરિ, કાલકાચાર્ય

૨૨૪

સિદ્ધસેન દિવાકર, વજ્રવામી

૨૨૫

ખપુટાચાર્ય, મલ્લવાદી, ધનેશ્વરસૂરિ

”

માનવગસૂરિ, હરિગુપ્તાચાર્ય

૨૨૫-૨૨૬

બાપભટ્ટિસૂરિ, આચાર્ય શીલાંક

”

વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિ વગેરે

૨૨૬-૨૨૭

વિજયસિદ્ધાચાર્ય, જિનેશ્વરસૂરિ

”

વિક્રમની ૧૨મી સદીમાં

મલધારી અભયદેવસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ

૨૨૭-૨૨૮

વાદી દેવસૂરિ

૨૨૯

કલિકાલ-સર્વજ (૨) હેમચંદ્રાચાર્ય

”

ધર્મઘોષસૂરિ, આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

૨૩૦-૨૩૨

સમુદ્રઘોષસૂરિ, જિનવલ્લભસૂરિ

૨૩૩

જિનદત્તસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ

”

વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

કલિકાલ-સર્વજ હેમચંદ્રાચાર્ય (૨)

૨૩૪

મુનિચંદ્રસૂરિ, જિનપતિસૂરિ, જગચંદ્રસૂરિ

”

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં

અમરચંદ્રસૂરિ, વ્યાસચંદ્રમુનિ

૨૩૫

વજ્રસેનસૂરિ, જયશેખરસૂરિ, જિનપ્રભસૂરિ

”

મહેન્દ્રસૂરિ, રત્નશેખરસૂરિ

૨૩૬

વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં

મુનિભદ્રસૂરિ, નયચંદ્રસૂરિ, હંસકાર્તિક

૨૩૬-૨૩૭

સાગરચંદ્રસૂરિ, જિનવર્ધનસૂરિ, જિનભદ્રસૂરિ

૨૩૭

સોમસુંદરસૂરિ, મેરુતુંગસૂરિ, મુનિસુંદરસૂરિ

૨૩૮

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ, સોમદેવસૂરિ

૨૩૮-૨૩૯

જિનહંસસૂરિ, આનંદરાય, પાર્થચંદ્રસૂરિ

”

વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં

વાચક કુશલલાલ

• ૨૪૦

હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ

”

પદ્મસુંદરગણિ, જિનચંદ્રસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ

૨૪૧

કલ્યાણસાગરસૂરિ, ચંદ્રકાર્તિકસૂરિ

૨૪૨

વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં

વિજયરત્નસૂરિ

”

જૈનાચાર્યોના મહત્વના ગ્રંથ-સંગ્રહો

૨૪૩

ધન્યવાદ

૨૪૪

વિક્રમની ૨૦મી સદીમાં

પ્રસ્તાવ વિજયાનન્દસૂરિ

૨૪૪-૨૪૫

[૪] આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્ર (ઐ. પ્રામાણિક પરિચય)

૨૪૬-૨૭૧

- તેમની વિશિષ્ટ વિવિધ સાહિત્ય-રચના ૨૪૭-૨૪૯

સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિ દ્વારા સન્માન

અમારિ-પ્રવર્તન, વ્યસન-નિવારણ

જિન-મંદિરોનું નિર્માણ

૨૫૦-૨૫૧

જન્મ, દીક્ષા, સ્પર્શપદ, સ્વર્ગવાસનાં સ્થાનો, સંવતો

,,

તેમના વિદ્વાન મંથકાર શિષ્યો, પ્રશંસકો, મંથકારો

૨૫૨

મહાવીરની ભવિષ્યવાણીમાં

-પાટણનો અને કુમારપાલનો પરિચય

૨૫૩-૨૬૭

આચાર્ય હિમચન્દ્રનાં દર્શન પછી શુભ કાર્યો

૨૫૮-૨૬૭

મ. ન. દ્વિવેદીની ગેરસમજ, આશ્લેષ-પરિહાર

૨૬૭-૨૭૧

[૫] દંડનાયક સ્વજન

૨૭૨-૨૮૨

‘ રાણકદેવી ’ દ્વિભમાં તેની બદનામી

-સિદ્ધરાજના સમયમાં રા’ખેંગાર પછી

• -સોરઠનો માનનીય અધિકારી

,,

-ગિરનાર પર નેમિજિન-ભવનનો ઉદ્ધારક

,,

-‘ પૃથ્વીજય ગ્રાન્થ ’ દ્વારા પૃથ્વીપતિના વિજય-સ્મારક-

ગૂજરાતના કીર્તિસ્તંભને રોપનાર

,,

[૬] ‘ ગૂજરાતના ઐ. લેખો ’ પુ.માં

ગંભીર સ્ખલનાઓ

૨૮૩-૨૯૨

અશુદ્ધિઓના નમૂનાઓ

અસંગત, ગેરસમજભર્યું ભાષાંતર

,,

[૭] ‘ મુદ્રા-વ્યાપાર ’નો સુસંગત અર્થ

૨૯૩-૩૦૩

‘ નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો ’ નહિ,

પરંતુ મંત્રિ-મુકા દ્વારા કરાવેલ રાજ-કારભાર સમજવા માટે અનેક ઉલ્લેખો

”

[૮] કણ્ણક (કૃષ્ણ) મુનિ (ચિકમ્બની નવમી સદીના

પ્રભાવક જૈન મહાત્મા)

૩૦૪-૩૧૬

વટેધર, તત્ત્વાચાર્ય, યત્ન કરી નિ

૩૦૬

તીર્થ-યાત્રા, નપ. પ્રભાવ જૈન-ગાદીને કરાવવા

૩૦૭

વ્યાધિ-નાશક લિખિતો. ગાંધી, વિવેચનમુદ્રાર શિષ્ય

૩૦૬-૩૧૧

ધર્મોપદેશમાલા પ્રથમું ગાંધી દેવના-સમય, રચના, રાજા

૩૧૨

ખીલું વિવરણ, ગાંધી વ્યાખ્યા

૩૧૪

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં ખીલ ઉલ્લેખો

૩૧૫

‘કૃષ્ણપિંગલ’

૩૧૬-૩૧૮

[૯] શકસંવત્ ૬૧૦ની ગુજરાતની મનોહર

જૈનપ્રતિમા

૩૨૦-૩૨૦

નાગેન્દ્ર-કુલ, પામિલગણિ, શકસંવત્

૩૨૮-૩૨૯

[૧૦] સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણે

૩૩૧-૩૪૭

સુશીલ મહિલા

૩૩૬

શારદા અને લક્ષ્મી, ધ્યાનો

૩૩૭

યજ્ઞ વગેરે ૭ ગદ્યોના વિદુષી શ્રમણીઓ, દુર્લભદેવી

”

યાકિની મહત્તરા, ગુણ સાધ્વી

૩૩૮

કલ્યાણમતિ પ્રવર્તિની

”

મહાનંદશ્રી મહત્તરા, વીરમતી ગણિની

”

દૂલા આર્યા, દેવશ્રી, રત્નશ્રી ગણિની

”

નિર્મલમતિ ગણિની. ચંદ્રકાંતિ પ્રવર્તની

૩૩૯

પ્રભુદસમૃદ્ધિ ગણિની, ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા

”

મતિવલ્લરિ ગણિની, ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા, હિમશ્રી

”

જે. જ્ઞાનભંડારનાં આકર્ષણો	૩૮૪
પ્રાચીન તામ્રપત્ર પોથીઓની ફેટા-કોપીઓ	૩૮૬-૩૮૮
ઉદ્ધારના પ્રયત્નો	૩૮૯-૩૯૧

[૧૪] વટપદ (વરોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો	૩૯૨-૪૭૯
સાચો વાણિયો	૩૯૩

વિક્રમની નવમી સદીમાં	૩૯૬
----------------------	-----

લાટેશ્વર કુર્કરાજના દાનમાં	"
,, ગોવિંદરાજના તામ્રપત્રમાં	"

વિક્રમની પાંચમી સદીમાં	૩૯૭
------------------------	-----

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં	૩૯૯
જૈનવ્યાખ્યાકાર વીરમણિની જન્મભૂમિ	"
લાટેશાધિકારી સંઘુક સચિવના સમયમાં	} "
લખાગેલા જૈનગ્રંથો	
જન રથ-માતા	૪૦૦

સંઘુપ(૪)-સાંતૂ-સંપત્કર, ગ્રંથ-રચના	૪૦૧-૪૦૬
------------------------------------	---------

વિક્રમની તેરમી સદીમાં

કુમારપાલ ગુપ્તાના રાજ્ય-કાલમાં	} ૪૦૬
દંડનાયક વોસરિના અધિકારમાં	
જૈન ગ્રંથોનું લેખન	
દંડનાયક વોસરિ, કટુક વણિકને અર્પણ	૪૦૭-૪૦૯
વટપદની જૈનમૂર્તિની હિમચંદ્રાચાર્ય દ્વારા	
પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા	૪૧૦
ભીમદેવ (ખીચ)ના રાજ્યમાં	૪૧૧
લાટેશાધિકારી શોચનદેવ અને રત્નસિંહના	
સમયમાં લે. પં. વોસરિ	૪૧૧

મંત્રીશ્વર તેજપાલનાં સ્મારક સૂકૃત્યો	૪૧૨-૪૧૪
પૂજ્યસૂરિ તરફ લખાયેલું પ્રાચીન પત્ર	૪૧૪

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં

વીસલદેવ અને અબ્દુલનરેવના રાજ્યમાં	૪૧૫
સાતદેશાધિકારી મંત્રી સલસુ	"
પેથડશાહે કરાવેલ જિન-મંદિર	૪૧૬

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં

સારંગ મંત્રી	૪૧૭
--------------	-----

વિક્રમની સોળમી સદીમાં

પ્રતિષ્ઠિત જૈનપ્રતિમાઓ અને લખાયેલાં પુસ્તકો	૪૧૮-૪૧૯
વટપદ્મીય (વટોદરીયા) શાખા, લ. જૈન પ્રતિયો	૪૨૦-૪૨૧
અંબિકા-લક્ત જૈન ગૃહસ્થો, વટોદરીયા બ્રાહ્મણો	૪૨૨

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-સ્તવન	૪૨૩
ભાવસાર કવિ ભીમ-ભીમજી ઋષિ	૪૨૪-૪૨૫
લખાયેલી પ્રતિયો	૪૨૬
વટોદરાનો સંઘ શત્રુંજયમાં	"
ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રનું આગમન	૪૨૮
દ્વાદા-પાર્શ્વનાથ	૪૨૯
લખાયેલી પ્રતિયો, આવેલ લેખ	૪૩૦
વટોદરાનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર	૪૩૧
કવિ વિનયવિજયે કરેલ વટોદરાનું વર્ણન	૪૩૧-૪૩૭
પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા ઉલ્લેખો	૪૩૭-૪૩૮

વિક્રમની અઠારમી સદીમાં

વટોદરાના પાર્શ્વનાથનાં સ્મરણો	૪૩૮
-------------------------------	-----

(૮) કુમારગણિ કવિ, (૯) પ્રબોધચંદ્ર ગણિ	૪૯૭
(૧૦) જિનપ્રબોધસૂરિ, (૧૧) વિવેકસમુદ્રગણિ	„
(૧૨) સોમમૂર્તિગણિ, (૧૩) સર્વરાજગણિ	„
(૧૪) દેવમૂર્તિ ઉ., (૧૫) જગદુ	„

[૩] ભુવનપાલ	૪૯૮
-------------	-----

દ્વેષધર, જગદ્ધર, ભુવનપાલ	૪૯૮-૪૯૯
--------------------------	---------

ભુવનપાલનો વંશ-ક્રમ	૫૦૧
--------------------	-----

[૪] ભીમપલ્લી, [૫] મંડલિક-વિહાર	૫૦૨
--------------------------------	-----

ભીમપલ્લીના વીર-મંદિરનો સમય	૫૦૫
----------------------------	-----

ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર	૫૦૮-૫૧૦
----------------------	---------

[૧૬] શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ	૫૧૧-૫૯૧
--	---------

શત્રુંજયતીર્થની પ્રાચીનતા	૫૧૧-૫૧૫
---------------------------	---------

સંઘપતિ દેસલ અને સમરસિંહ	૫૧૬
-------------------------	-----

ઉપદેશગચ્છ અને ઉપદેશવંશ (ક્રમ)	૫૧૭-૫૧૮
-------------------------------	---------

અલપખાન અને સમરસિંહ	૫૧૯-૫૨૦
--------------------	---------

• સિદ્ધસૂરિ અને સંઘ, તીર્થોદ્ધાર-ભાવના	૫૨૧
--	-----

આરાસણ, મહીપાલ અને મં. પાતા	૫૨૨-૫૨૩
----------------------------	---------

ઐતિહાસિક ટિપ્પણી (૨૧)	૫૨૩-૫૩૪
-----------------------	---------

આદીધર-મૂર્તિ માટે આરાસણ-ફલહી	૫૩૫-૫૩૬
------------------------------	---------

ઉદ્ધાર, સંઘ-પ્રયાણ	૫૩૬-૫૪૨
--------------------	---------

સંઘમાં આવેલા મુખ્ય આચાર્યો	૫૪૨-૫૪૩
----------------------------	---------

અન્ય સંઘ અને વ્યવસ્થા	૫૪૩-૫૪૪
-----------------------	---------

સેરીસાતીર્થની ઉત્પત્તિ	૫૪૫
------------------------	-----

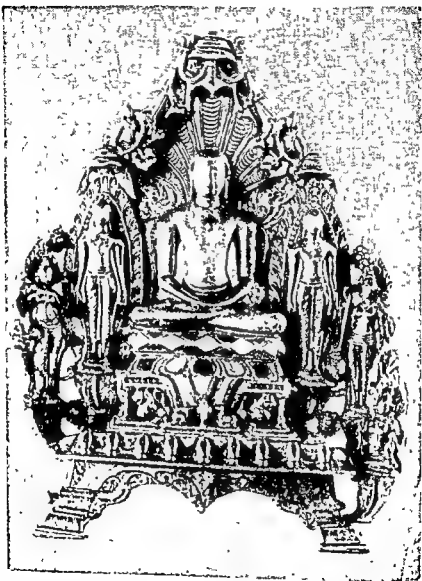
પાલીતાણામાં પ્રવેશ, ખંભાતના સંઘનું આગમન	૫૪૬-૫૪૭
---	---------

ગિરિરાજ પર ગમન	„
----------------	---

શત્રુંજયની યાત્રા, પ્રતિજ્ઞા-વિધિ	૫૪૮
-----------------------------------	-----

દિક્ષાલ, ગ્રહ વ. પૂજન, કુંભ-સ્થાપન	૫૪૯
શતમૂલ ચૂર્ણ, વેદિકા, નંદાવર્ત વ.	”
પ્રતિષ્ઠા-વિધિનું વિશેષ વર્ણન, અંજન-શલાકા-પ્રતિષ્ઠા	૫૫૦
પૂજનાદિ તથા દંડકલશાદિ-સ્થાપન	૫૫૧
મહાધ્વજ, છત્ર-ચામરાદિ અર્પણ, મેરુ પૂરવે	૫૫૨
દસ દિવસનો ઓચ્છવ, લક્ષિ	૫૫૩
દાન વગેરે, આરતી, તીર્થમાલ	૫૫૪-૫૫૫
નૃત્ય, વિરામિ, પૂર્ણાહુતિ	૫૫૬
સંધ-પૂજા, સાધર્મિક-વાતસલ્ય	૫૫૭
દાન, ફૂલ-વાડીઓની વ્યવસ્થા	૫૫૮
ગિરિનાર તરફ પ્રયાણ	૫૬૦
રા. મંડલિક અને મહીપાલદેવે કરેલ મહિમા	”
ગિરિનારગિરિમાં દર્શન-પૂજન	૫૬૧
અંબા-દર્શન, પુત્ર-પ્રાપ્તિ-વધામણી	૫૬૨
દેવપત્તનના રાજા મુઘરાજનું આમંત્રણ	”
મહીપાલદેવ તરફથી સન્માન	”
દેવપાટણમાં ગમન	૫૬૩
મહારાણા મુઘરાજનુ સામે આવવું	”
જૈન-શૈવોનું સંમેલન	૫૬૪
દેવપત્તનથી પ્રયાણ	૫૬૫
અજાદર-પાર્શ્વનાથ, કોડીનાર-અંબા	”
દીવમાં મૂલરાજ અને હરિપાલે કરેલ સત્કાર	૫૬૬
પ્રણયકારનું સૂરિ-પદ	૫૬૭
પાટલાપુરમાં નેમિનાથ, શંખેશ્વરમાં પાર્શ્વનાથ	૫૬૮
પાટણ તરફ પ્રયાણ	૫૬૯
સોઈલ ગામમાં સામંત, પાટણમાં પ્રવેશ	૫૭૦

દેસલશાહની પુનઃ તીર્થયાત્રા	૫૭૨
સિદ્ધસૂરિ સાથે ઓસિયા જવું	૫૭૩
દેસલશાહનો સ્વર્ગવાસ	”
પદ્મ-સ્થાપન, પદ્મ-પ્રદાન, પુનઃ પાટણમાં	૫૭૩
સિદ્ધસૂરિનો સ્વર્ગવાસ	”
કુતબદીન અને સમરાશાહ	૫૭૪
ગ્યાસદીન અને સમરા શાહ	૫૭૫
ઉલ્લખાન અને સમરાશાહ, તિલગદેશનું આધિપત્ય	૫૭૫
સમરાશાહનો સ્વર્ગવાસ, પ્રગંધ-પૂર્ણાહુતિ	૫૭૬
ઐતિહાસિક પ્રમાણે	૫૭૭-૫૭૮
દેસલશાહ-સમરસિંહના વંશજો	૫૭૬
સબ્જનસિંહ અને કોચરશાહ	૫૮૧-૫૮૭
સિદ્ધસૂરિ, કુક્કસૂરિ, દેવગુપ્તસૂરિ	૫૮૬-૫૮૮
લિખ લિખ ગરજના આચાર્યો	૫૮૮
પાસડ(પાર્શ્વદત્ત)સૂરિ	૫૮૯
• વિનયચંદ્રસૂરિ, પદ્મચંદ્રસૂરિ, મુખતિસૂરિ	”
ધીરસૂરિ, સર્વદેવસૂરિ	૫૯૦
સિદ્ધસેનસૂરિ, જબ્બગ(જગત)સૂરિ	”
• ઉપસંહાર	૫૯૧
પરિશિષ્ટ [૧]-ઐ. સંવત્-સૂચી	૫૯૩-૬૦૪
” [૨]-સ્થલ-નામ-સૂચી	૬૦૫-૬૧૫
” [૩]-ગ્રન્થ-નામ-સૂચી	૬૧૬-૬૩૩
” [૪]-વિશેષ-નામ-સૂચી	૬૩૪-૬૭૪
શુદ્ધિપત્રક	૬૭૫-૬૭૬

કહી (જિ. મહેસાણા)ની શકસંવત ૯૧૦ની જિનત્રય-પ્રતિમા
 પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૩૨૭-૩૩૦] [ક્રિયા : ડૉ. હમાકાન્ત ગાહના સૌજન્યથી]

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

[૧]

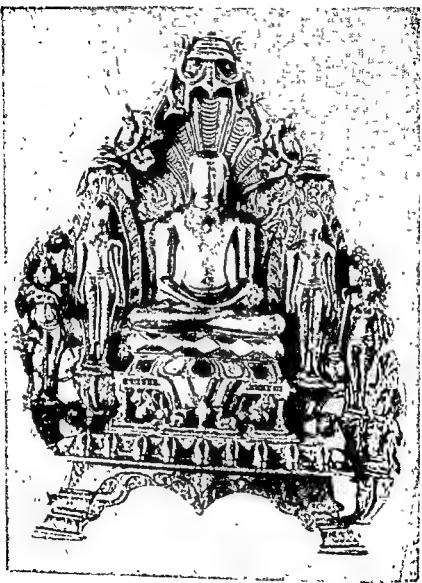
સિદ્ધરાજ અને જૈનો

[ભાવનગરથી પ્રકાશિત થતા સાપ્તાહિક પદ્મ 'જૈન'માં સન ૧૯૨૭ના મે માસથી સન ૧૯૨૯ સુધી લે. ૧ થી ૬૧ પર્યન્ત પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી લાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસના અપરિચિત હશે, કેમ કે એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેક ઐતિહાસિક અને કાર્યનિક પુસ્તકો, લેખો વગેરે અનેક ભાષામાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલ જોવાય છે; તેમ છતાં તેનો, તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૂર્જરાતને ગૌરવશાલી બનાવનાર રાજ્યરત્ન જૈનોનો અને તે સમયનો ગૂર્જરાતનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ હજી બહુ અંધકારમાં જળાય છે.

સિદ્ધરાજના પ્રતાપવંતા રાજ્ય—સમયમાં વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધીમાં—વિક્રમના બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં—આજથી આડસો વર્ષ ઉપર જૈનોએ મંત્રિપદેથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચઅધિકારી પદેથી તેમ જ સાક્ષર-સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નત્યર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરમરણીય સેવા સમર્પી ગૂર્જરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂર્જરાતના યશોદેહને દીપાવ્યો હતો.

જૈનોની એ ઉજ્જવલ કીર્તિકથાને અગાન, અસહિષ્ણુતા, મિથ્યા-ભિમાન, પક્ષપાત, ધર્મદ્વેષ અથવા એવા બીજા દુર્ગુણોથી દોરવાઈ કલુષિત કિંવા કલંકિત દર્શાવવા કેટલાક દુર્વિદ્ય સાક્ષરો(૧)એ કરેલ

કડી (જિ. મહેસાણા)ની શક્યંવત્ દેવની જિનયય-પ્રતિમા
 મરિયય માટે તુરુપા પૃ. ૩૨૦-૩૩૦] [ફોટો : ડૉ. હમાકાન્ત શાહના સૌજન્યથી]

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

[૧]

સિદ્ધરાજ અને જૈનો

[ભાવનગરથી પ્રકાશિત યતા સાપ્તાહિક પત્ર ‘જૈન’માં સન ૧૯૨૭ના મે માસથી સન ૧૯૨૯ સુધી લે. ૧ થી ૧૧ પર્યન્ત પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી ભાગ્યે જ દ્રાઈ ઇતિહાસમાં અપરિચિત હશે, કેમ કે એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેક ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક પુસ્તકો, લેખો વગેરે અનેક ભાષામાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલ જોવાય છે; તેમ છતાં તેનો, તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૂજરાતને શૌરવશાલી બનાવનાર રાજ્યરત્ન જૈનોનો અને તે સમયનો ગૂજરાતનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ હલુ બહુ અધિકારમાં જણાય છે.

સિદ્ધરાજના પ્રતાપવંતા રાજ્ય—સમયમાં વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૬૯ સુધીમાં—વિક્રમના બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં—આજથી આઠસો વર્ષ ઉપર જૈનોએ મંત્રિપદથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચઅધિકારી પદથી તેમ જ સાક્ષર-સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નત્યર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરંમરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને દીપાવ્યો હતો.

જૈનોની એ ઉજ્જવલ કીર્તિકથાને અજ્ઞાન, અસહિષ્ણુતા, મિથ્યા-લિમાન, પક્ષપાત, ધર્મદ્વેષ અથવા એવા ખીજ દુર્ગુણોથી દોરવાઈ કલુષિત દિવા દલંકિત દર્શાવવા દેટલાક દુર્વિદ્યુધ સાક્ષરો(૧)એ કરેલ

બુદ્ધિનો દુરુપયોગ—શક્તિનો દુર્વ્યય દષ્ટિએ તરી આવે છે. સત્ય ઇતિહાસને વિપરીત રૂપમાં મૂકી તેઓએ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રસ રેડનાર જોનો પ્રત્યે જ નહિ, સમસ્ત સમાજ પ્રતિ અક્ષમ્ય ભાવકર અન્યાય કર્યો છે—એ નિષ્પક્ષપાત નગરથી ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર મધ્યસ્થ સજ્જન સાક્ષરવર્ગ વિચારી શકે તેમ છે. એથી સિદ્ધરાજના સમયનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ જોનો માટે ઘટલો ગૌરવારપદ છે, એનું દિગ્દર્શન કરાવવું અહીં ઉચિત લેખાશે.

જોનોની અકૃત્રિમ અનુપમ સેવાને સર્વ ક્ષેત્ર સુશિક્ષિત સત્ય સ્વરૂપમાં સ્વીકારે, પરિણામે અત્યાર પૂર્વે પ્રકટ કરાયેલા પોતાના ભ્રમમૂલક વિચારોમાં તથા ઉલ્લેખોમાં યોગ્ય સુધારણા કરે અને ભવિષ્યમાં તેમના તરફ કૃતજ્ઞતા ન દર્શાવતાં કૃતઘ્નતા પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સમજે એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ઐતિહાસિક ગવેષણાથી ગંભીર મનનીય લેખ લખવા અમારું અંતઃકરણ અમને પ્રેરે છે, સ્નેહી સાક્ષરોની સૌમ્યદષ્ટિ એને પ્રોત્સાહિત કરે છે. એથી આ લેખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

શ્રીશત્રુજય અને મહામાત્ય આશુક

પાટણની પ્રત્યુતાને પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગૂજરાતના નાથ, રાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કરેલી શત્રુજયની યાત્રા-પૂજનનું વર્ણન સિદ્ધરાજના સમકાલીન, સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુસાસનના રચનાર, સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સંસ્કૃત દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્ય (મુખર્ષ સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૫, શ્લો ૮૯ થી ૯૫)માં કર્યું છે.

સિદ્ધરાજે શ્રીશત્રુજયની પૂજા માટે જાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું, એવા અનેક ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે; તેમાં મંત્રીશ્વર આશુકની પ્રશંસનીય મંત્રણા હતી એમ અન્વેષણ કરતાં જણાઈ આવે છે. ખેદની વાત છે કે ગિરિરાજ શ્રીશત્રુજયને ચરણે ચિરમરણીય ઉપયુક્ત ઉપહાર

ધરાવનાર એ પરમાર્હત મંત્રીશ્વર આશુકના નામથી પણ આજે ઘણા થોડા પાકોટો પરિચિત હશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઊકટ અભિમાન રાખનારા સાક્ષરોએ પણ એના સંબંધમાં કંઈ લખેલું જાણવા-જાણવામાં આવતું નથી; તેમ છતાં આશુક મંત્રીશ્વરનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આપણે ઉદયપ્રભસૂરિનો અત્યંત આભાર માનવો જોઈએ.

આ ઉદયપ્રભસૂરિ, સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી સગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર વિદ્યમાન હતા, તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય હતા અને વિ. સં. ૧૩૪૯માં સ્યાદ્વાદમંજરી રચનાર મહિષેશ્વરસૂરિના શુરુ હતા. વિશ્વવિખ્યાત વીર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે તેમને સૂરિપદથી સમલંકૃત કર્યા હતા. એ ઉદયપ્રભસૂરિએ રમેલી મંત્રી વસ્તુપાલનાં સુકૃતોનો પરિચય કરાવતી સુકૃતકીર્તિકલોલિની (ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝ, હમ્બીરમદમર્દન પરિ. ૩)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમનો જ્યોતિષ વિષયક આરંભસિદ્ધિ મંથ પણ પુરુષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૯માં ધોલકામાં રાજ વીરના વીર મંત્રીશ્વરની પવિત્ર વાસવાળી વસતિ(ઉપાશ્રય)માં વસતાં ઉપદેશમાતાની બારહજ્જરશ્લોકપ્રમાણ કલ્પિકાવૃત્તિ રચી હતી* અને જેમની નેત્રિનાથચરિત્ર, ધર્માબુદ્ધ્ય મહાકાવ્ય વગેરે અન્ય કૃતિઓ પણ છે, તે ઉદયપ્રભસૂરિ પોતાના ધર્માબુદ્ધ્ય મહાકાવ્ય અપરનામ સંઘપતિચરિતના શત્રુજયમાહાત્મ્યોત્કીર્તન નામના ૭મા સર્ગમાં વર્ણવે છે કે—

“ગૂર્જરાધારિર્નયો, તતઃ સિદ્ધાવિષે સતિ ।

શ્રીમાન્ બાશુકમન્ત્રીશસ્ત્રીયમેનમપૂજન્ ॥

રુપત્યકાયમેતસ્ય, નિવેદ્ય ચ નિવેરાનમ્ ।

॥ ચૈત્યં નેત્રિનાથસ્ય, મત્તિસારનકારયત્ ॥

* સેવં પુરે ધવજકે નૃપર્ષાદન્વીરમન્ત્રીશપુણ્યવસતૌ વસતૌ વસદમિઃ ।

વર્ષે મદ-મદ-રવૌ કૃતમાર્ગસંસ્થ્યેઃ રઝોર્કેવિશેષવિશિષ્ટિવિદિતાદ્વુતથીઃ ॥

વાવીમપ્યત્ર લોકસ્ય તૃણાવિચ્છેદદાયિનીમ્ ।

મગવદેશનાસારનીરૌ, સ નિરમાપયત્ ॥

કિંચ તીર્થેડવ પૂજાર્ય, દ્વાદશગ્રામશાસનમ્ ।

અદાપયદયં મન્ત્રી, સિદ્ધરાજમહીમુજા ॥”

ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્ય. સર્ગ ૭, શ્લોક ૭૪-૭૭ (પાટણ સંઘવીના પાડાના ભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ).

અર્થાત્ :—“ ત્યારપછી ગૂજરાતની ભૂમિના અધીશ્વર સિદ્ધરાજના સમયમાં શ્રીમાન આશુક મંત્રીશ્વરે આ (શત્રુજય) તીર્થને પૂજ્ય-પૂજવ્યું હતું. એ (શત્રુજય)ની સમીપની ભૂમિમાં જાવણી સ્થાપી ને તે મંત્રીએ લક્ષિતપૂર્વક નેમિનાથનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. અહીં (શત્રુજયમાં) તે મંત્રીશ્વરે તપ્શ્ચાનો વિનાશ કરનારી, ભગવંતની દેશના-સમાન સ્વરૂપ મધુર પાણીથી ભરેલી વાવ કરાવી હતી. વિશેષમાં આ (આશુક) મંત્રીશ્વરે આ (શત્રુજય) તીર્થમાં પૂજા માટે સિદ્ધરાજ ભૂપાલ દ્વારા પ્યાર ગામનું શાસન અપાવ્યું હતું. ”

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-અમલમાં તેની રજતજયંતીની કારકિર્દી પછી વિ. સં. ૧૧૭૯માં એ ઉપર્યુક્ત મહામાત્ય આશુક વિદ્યમાન હતા. એમના સત્તા-સમયમાં તાડપત્ર પર લખાયેલું ઉત્તરાધ્યયનનું પુસ્તક પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન ભંડારમાં છે. ગત વર્ષના ચૈત્ર માસમાં એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતાં એ પુસ્તકના પ્રાંતઉલ્લેખ પર અમીરે લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું. તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“ સ. ૧૧૭૯ માદ્રપદ.....શ્રીમદળહિલપાટકામિધાન-રાજધાન્યાં સ્થિતસમસ્તનિજરાજાવલોસમલક્ષ્મતમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરત્રિભુવનગંઢથી સિદ્ધચક્રવર્તિ—શ્રીમજ્જ્યસિદ્ધદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે પ્રવર્ધમાને એતસ્માદ્ પરમસ્વામિનઃ પૂજ્યપાદદ્વયપ્રસાદાત્ શ્રીશ્રીક[ર]ણે મહામાત્યશ્રીધાશુકઃ ચમસ્તવ્યાપારાન્ કરોતીત્યેતર્મિન્ કાઢે....કર્ણાવત્યા શ્રીકર્ણેશ્વરદેવ—

મુજ્યમાના [યાં] પ્રાંતીજપ્રામનિવાસી પરમશ્રાવસ્પ્રવુમ્ન તથૈતદીયમાર્યયા
ત્રેલ્લિકયા અપરં ચ નેમિત્રમૃતિસમસ્તગોષ્ઠિકૈઃ પરત્ર હેતવે નિર્જરાયં ચ
શાન્નિદામદેવિગણિની તથૈતદીયત્રેલ્લિકા ચાલમત્તિગણિન્થોઃ પઠનાય ઉત્તરા-
ધ્યયનશ્રુતસ્કંધો યજ્ઞદેવપઃસ્વાદિદિશાપ્ય પ્રદત્ત ઇતિ ॥”

—પાટણ સંઘનીના પાડાના ભંડારનું તાડપત્ર પુસ્તક (પોથી ૧૦).

મંત્રીશ્વર આશુકના સત્તાસમયના ઉપર દર્શાવેલ લેખ પરથી સ્પષ્ટ
સમજાય તેમ છે કે—‘ વિ. સં. ૧૧૭૬માં ભાદ્રપદ માસમાં આશુકિલ-
પાટક (પાટણ) રાજધાનીમાં પોતાની સમસ્ત રાજવસીથી સમલંકૃત
મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ત્રિભુવનગંડ શ્રીસિદ્ધચક્રવર્તિ શ્રીજયસિંહદેવનું
કેલ્યાણકારી વિજયવંતું રાજા ‘પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિ પામતું હતું’, તે સમયે
તે પરમસ્વામિના પૂજ્યપાદ્મવના પ્રસાદથી શ્રીશ્રીકરણમાં મહામાર્ત્ય
શ્રીઆશુક સમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા. તે સમયમાં.....કર્ણાવતી
શ્રીકર્ણેશ્વરદેવથી ભોગવાતી હતી, ત્યારે પાં(પ્રાં)તીજ ગામના નિવાસી
પરમશ્રાવંક પ્રવુમ્ન તથા તેની ભાર્યા વેલ્લિકા અને બીજા નેમિ વગેરે
સમસ્ત ગોષ્ઠિકા(મંદિર વિ.ના ત્રસ્ત્રીઓ)એ પરલોક માટે અને
નિર્જરા માટે આર્વિકા મરુદેવીગણિની તથા તેમની ચેલ્લી બાલમતિ-
ગણિનીને લણવા માટે ઉત્તરાધ્યયનશ્રુતસ્કંધ યજ્ઞદેવ પાસે લખાવીને
અર્પણ કર્યો હતો.’

‘ વિ. સં. ૧૧૮૧ની વૈશાખી પૂર્ણિમાએ શ્રીસિદ્ધરાજની સમક્ષમાં
શ્વેતાંબરવાદી દેવચરિ તથા દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રને વાદ થયો. તે
વખતે આશુક મંત્રીશ્વરની વિવિધમાનના હતી. એ વાદના વૃતાન્તથી
પરિચિત કરનારા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર પ્રકરણ, પ્રભાવકચરિત્ર વગેરે મંથોમાં

૧ “ ચન્દ્રાટ-ગિવર્ગેડન ૧૧૮૧ વૈશાખે પૂર્ણિમાદિને ।

· આહૂતી વાદશાલયાં, તૌ વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ ॥”

—પ્રભાવકચરિત્ર (નિ. સા. તરફથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૬૦, સ્તો. ૧૯૩)

જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયે બ્રાહ્મણમંત્રી ગાંગિલની સત્તા પણ બેવાય છે. ગાંગિલમંત્રીના સમયમા વિ. સં. ૧૧૬૧માં દેવશ્રીગણિની માટે લખાયેલું પુષ્પવતીકથાનુ તાડપત્રીય પુસ્તક પાટણના જૈન લંડારમાં વિદ્યમાન છે.^૧

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રભાવકચરિત્ર(નિ. સા. પ્રેસ મુબઈથી પ્રકાશિત)ના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે કે— ઉપર્યુક્ત વાદમા વાદી દેવસૂરિએ વિજય મેળવ્યો, ત્યારે સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા માંડ્યું અને સૂરિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, તે પ્રસંગે રાજ્યરૂપી આરામ(બગીચા)ના શુક-સમાન એ પૂર્વેક્ત આશુકમંત્રીએ સંમતિ આપી હતી કે— ‘રાજન! નિઃસ્પૃહ આ મુનિવરોને ધનની ઈચ્છા નથી, તો જિનમંદિર કરાવવામાં આવે; જેથી એમને અને તમને પુણ્યવૃદ્ધિ થાય.’ સિદ્ધરાજે એ મંત્રણાનો સ્વીકાર કર્યો એટલે મંત્રીએ તે તુષ્ટિદાનના કલ્પેલા દ્રવ્યવડે અને ખીજા પણ સિદ્ધરાજે અનુમત કરેલા દ્રવ્યવડે જિનમંદિર કરાવ્યું. થોડા દિવસોમાં એ અત્યુચ્ચ મહાન પ્રાસાદ સુવર્ણકલશ, ધ્વજ વગેરેથી શોભતો સંપૂર્ણ તૈયાર થયો, જેમાં મૂલનાયક તરીકે સૂર્યની માફક અતિતેજસ્વી પિત્તલમય, અદ્ભુત અપભદ્ધે પ્રભુનું બિંબ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૮૩ના વૈશાખ માસની બારણને દિવસે ત્યાં ચાર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^૨

૧ તેનો પ્રાંત ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—સંવત ૧૧૯૨ માદપદશુદિ ૮ મીમે ૪ અયેદ ધવલકલ્પે સમસ્તરાજાવન્દીવિરાજિતમહારાજાધિરાજારમેશ્વરશ્રીત્રિમુવનગંડસિદ્ધ-ચક્રવર્તિશ્રીત્રયસિદ્ધદેવકમ્યાગવિ.....માને તત્પાદમસાદાત્ મહં શ્રીગાંગિલ શ્રીકરણાદૌ વ્યાપારાન્ ક્રોતેનિ । અયેદ શ્રીલેટકાધારમંદને રાજં સોમનદેવપ્રતિપત્તૌ । શ્રીલેટકામ્થાન.....વામુકેન ગણિણિદેવસિરિયોગ્વપ્પન્નર્વીકયા સ્તિસ્તિનમિત્તિ ॥ ”

૨ “તુષ્ટિદાનં દદાનતય, રાજઃ યરેરગૃહ્ણતઃ ।

આશુકોષ્ઠે(?)ગટે મન્ત્રી, રાજ્યારામશુભેઽન્વીત્ ॥

ભૂતકાલીન ગૃહ્યેશ્વર રાજધિરાજ સિદ્ધરાજની ધર્મપ્રિયતા, ઉદારતા અને કૃતજ્ઞતાને પ્રતિપાદન કરતું તથા તેની પાછળ મંત્રીશ્વર આશુકની દીર્ઘદર્શિતા, વ્યવહારદક્ષતા, ઉપાદેય-વચસ્વિતા અને અનુપમ રાજસેવાને પ્રકાશમાં લાવતું—તેમના ધર્મપ્રેમને પ્રદર્શિત કરતું એ ઉપર્યુક્ત ગિરિરાજ શત્રુજયતું બાર ગામનું શાસન અથવા એ મંત્રી-શ્વરનું ગૌરવઅર્થુ રમારક યા ચિરંતન કીર્તિ-કલ્પોલિન માનપત્ર દિવા પ્રમાણપત્ર માત્ર આજે ગ્રંથમાં વાંચીને જ પ્રસન્ન રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; એટલું જ નહિ, એ આશુક મંત્રીશ્વરના અનુયાયી ધર્મબંધુઓને આજે એક વર્ષથી એ પરમપ્રિય તીર્થના દર્શનથી દૂર રહેવાનો અનિષ્ટ યોગ આવ્યો છે. શાસનપત્રના ભંગ કરનાર યા ભંગ કરાવનારને, શ્રી-વેદવ્યાસજીનાં વચનો પર અશ્રદ્ધા અથવા તિરસ્કાર કરતાં ભીતિ ન હોય તેવું જોવાનો દુર્યોગ આવ્યો છે અને એક કવિના કથન પ્રમાણે:—

“ પુત્રે જાણે કવણુ ગુણ ? અવગુણ કવણુ મુણ ?
જા ઘણીકી મૂંઢહી, ચંપિજ્ઞઃ અવરેણ ॥ ”

‘ દેવૈર્ષાં નિરપૂઢાગાં ન, ધનેચ્છા તઙ્ગિનાલભઃ ।
વિધાપ્યને યથાઝ્મીષાં, પુણ્યં તવ ચ વપેતે ॥ ’

भवत्वेवं नृपप्रोवते, मन्त्री चैत्यमकारयत् ।
स्वेन तेनेतरेणापि, स्वामिनाऽनुमतेन सः ॥

दिनस्तोत्रं च सम्पूर्णं, प्रासादोऽग्निलिहो महान् ।
मेरुचूचोपमः स्वर्ण-रत्नकुम्भ-ध्वजालिभिः ॥

मीनामेयविभोर्वિम्बं पिच्छन्मयमद्भुतम् ।
दशामगोचरं रोचिःपूरतः सूर्यविम्बवत् ॥

અનલાદિ-સિવે વર્ષે ૧૧૮૩ વૈશાખસદાદશીનિધે ।
પ્રતિષ્ઠા વિદધે તત્ર, ચતુર્ભિઃ સુરિમિસ્તદા ॥ ”

—પ્રભાવકચરિત્ર (દેવસૂરિ-ગ્રંથ ૧૭૦ થી ૨૭૫)

અર્થાત—પુત્ર જન્મવાથી કયો ગુણ ? અથવા તેના મરવાથી કયો અવગુણ ? કે જે પુત્રની વિદ્યમાનતા છતાં તેની બાપીકા ભૂમિ ખીખથી વંપાય—દુઃખાવાય !

એ દોહામા જણાવેલા આશય પ્રમાણે સત્પુત્રના ગુણોથી ચ્યુત થયેલી સ્થિતિ નિહાળવાનો અગોચર અતિશયનીય અવસર આપ્યો છે, એ જોઈ મંત્રીશ્વર આશુકનો સદ્ગત આત્મા ઝટલો દુભાતો હશે, તે કલ્પી શકાય તેમ નથી.

શત્રુજય માટે બાર ગામનું શાસન

મંત્રીશ્વર આશુકે મહારાજ સિદ્ધરાજદ્વારા શત્રુજયતીર્થમાં પૂર્ણ માટે બાર ગામનું શાસન અપાવ્યું હતું, એ વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માબુદ્ધ્યમહાકાવ્યના ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખઃ થી આપણે જાણ્યું. ખીખ પણ અનેક પ્રામાણિક ત્રથકારોએ સિદ્ધરાજના એ શાસન-દાનનું સ્મરણ કર્યું છે.

એ શાસન-દાનનો ઉલ્લેખ કરનારાઓમાં મહાકવિ બાલચંદ્રસૂરિ પણ છે. મોઢેરાના મોઢ બાહ્યાણ ધરાદેવની ધર્મપત્ની વીરળીના સુપુત્ર મુંગલ, એ જ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જૈન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં બાલચંદ્રસૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ કવિના ધર્માચાર્ય અને સૂરિપદપ્રદાતા તે હરિભદ્રસૂરિ હતા, કે જેમના ગુરુ અભયદેવસૂરિના ગુરુ ભદ્રેશ્વરસૂરિએ ગૂઝરાતમાં આવેલ માંડલનગરીના મંડન મહાવીર-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. રત્નશ્રીગણિનીના ધર્મપુત્ર આ કવિ બાલચંદ્રના અધ્યાપક ચૌકુલ્લરાજ-ગુરુ પદ્મમદિત્ય હતા. શારદાના આરાધક આ કવિને સારસ્વત-મંત્ર વાદી દેવસૂરિગણના ઉદયસૂરિએ આપ્યો હતો. સરસ્વતીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધસારસ્વત આ મહાકવિના સૂરિપદ-પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે પ્રખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાસે હજાર દ્રમ્બનો વ્યાય કર્યો હતો.

! ઉદયપ્રભાસૂરિ, દેવેન્દ્રસૂરિ, ધર્મકુમાર, પ્રભાચંદ્રસૂરિ, મુનિદેવસૂરિ
રત્નપ્રભસૂરિ, વિનયચંદ્રસૂરિ વગેરે અનેક સમકાલીન કવિઓના
મંથોના સંશોધક, સમગ્રદિલ્લ-સંશ્લેષ, પ્રમજ્યાનિધાનવૃત્તિ વગેરે મંથોના
રચનાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિ (દેવાનંદગચ્છીય કનકપ્રભાસૂરિશિષ્ય)ને પદપ્રતિષ્ઠા-
પ્રાપ્તિ આ મુકવિ બાલચંદ્ર દ્વારા થઈ હતી.

મેઘદૂત-મહાકાવ્યમાં ટીકારનેહનું સિંચન કરી મહાકવિ કાલિદાસના
યશોદીપને દીપાવનાર, નવરસભરી વાણીથી રાજસભ્યો તરફથી
‘કવિસભાશૃંગાર’ ગિરદ મેળવનાર, ઉપદેશકંદલી, વિવેકમંજરી વગેરે
પ્રકરણો તથા પદ્ય-ગદ્યબંધ અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ રચનાર, સિલ્લ-
માલવંશીય કટુકરાજના પુત્ર, કલિકાલ-ગૌતમ અભયદેવસૂરિના ભક્ત
કવિ આસકની ઉપદેશકંદલી તથા વિવેકમંજરી પર વિસ્તૃત વિવરણો
એ જ આસકકવિના પુત્ર જૈનસિંહની અલંત અભ્યર્થનાથી પ્રસ્તુત
બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યાં હતાં.

શ્રીશત્રુજય ગિરિરાજના શિરતાજ શ્રીઆદીશ્વરના દેવાલયમાં,
સ્થૂપસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના રચાવેલ ઉદ્ભવપ્રત્યે તથા શ્રીનેમિનાથ-
પાર્શ્વનાથના મંદિરોની સમીપમાં અભિનય કરવા એ જ સમિવ-
શિશ્યમણિ વસ્તુપાલની સૂચનાથી ‘કરુણાવજ્રાયુધ’ નામનો નાટ્યપ્રબંધ
આ જ કવિરત્ન બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યો હતો.

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહામાન્ય મહા-
માત્ય, ગૂર્જરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર પ્રીટ પ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને
સન્સ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ પંથુ, પોતાના પ્રચંડ
બાહુગત્તથી વંરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના મુલતાન
મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર,
મહારાણા વીરધવલદ્વારા શત્રુજયની પૂજા માટે અંજ્ઞાલિયગામ શાસન-
માં અપાવનાર, શત્રુજય, ગિરનાર, આજુ વગેરે અનેક તીર્થ-સ્થાનોમાં,

દેવમંદિરોમાં, સંઘયાત્રા-મહોત્સવોમાં અને સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનોમાં કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણે આચરી કલિયુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર, સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણ-ધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નર-નારાયણાનંદ-મહાકાવ્ય, આદીશ્વર-મનોરથમય રતોત્ર, સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર, વિવેકવાચસ્પતિ, વિખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનું મનોહર 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય' રચી કવિ. બાલચંદ્રસૂરિએ પોતાની સિદ્ધસારસ્વતતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

એ 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય'ના નાયક વસંત એ જ પોરવાડ-વણિક વીર-મંત્રી વસ્તુપાલ છે, કે જેની કીર્તિ-કૌમુદી સમકાલીન. ગૂર્જરેશ્વર-પુરોહિત સોમેશ્વરકવિએ 'કીર્તિકૌમુદી' દ્વારા પ્રકાશિત કરી છે, કવિ અરિસિંહે 'સૂક્તસંકીર્તન' દ્વારા જેનાં સૂક્તોનું સંકીર્તન કર્યું છે, પંડિતપુંડરીક ઉદયપ્રભસૂરિએ જે સંઘપતિના ચરિતને તથા જેની 'સૂક્ત-કીર્તિકલ્પેલિની'ને પ્રસારિત કરેલ છે, જયસિંહસૂરિએ 'હમીર-મદમર્દન'માં જેના પ્રતિભાપૂર્ણ પરાક્રમનો પરિચય કરાવી જેની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે, વિજયસેનસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, અમરચંદ્રસૂરિ વગેરે કવિઓએ પ્રશસ્તિ-કાવ્યો રચી જેના યશોદેહને અમર કર્યો છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરતુંગસૂરિએ, પ્રબંધકાશમાં રાજદોષ્ઠસૂરિએ, ઉપદેશતરંગિણીમાં રતનમંદિરગણિએ, વસ્તુપાલ-ચરિત્રદ્વારા જિનદર્શ અને રાસ-પ્રબંધદ્વારા પાર્શ્વચંદ્ર, સમયસુંદર વગેરે પાછળના અનેક વિદ્વાનોએ જેના સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે—એ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે શત્રુજયની તેરમી યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતાં માર્ગમાં વિ. સં. ૧૨૯૬માં માધમાસની પંચમી તિથિએ દ્વિવારના ૩૫મ પ્રહરમાં ધર્મરાજ-પુત્રી સદ્મતિ સાથે પાણિમંડળ કર્યું—સ્વર્ગગમન કર્યું, તે પછી થોડા સમયમાં એ જ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના મૃપુત્ર મંત્રી

જૈનસિદ્ધ (અંભાતના મુદ્રાવ્યાપાર સાથે પેટલાદનું ઐશ્વર્ય ભોગવનાર)-
ના મનોવિનોદ માટે ઉપર્યુક્ત ‘વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય’ રચાયેલ
હોવાથી તેની રચના વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં—સિદ્ધરાજના
સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ સો વર્ષે થઈ હશે—એમ કહી શકાય.

સિદ્ધસારસ્વત આલયંદ્રાચાર્યે એ વસંતવિલાસ^૧ મહાકાવ્ય (સર્ગ
૬, શ્લો. ૨૨)માં સૂચવ્યું છે કે:—

“ શ્રંસદ્ધરાજઃ સમયત્ત રાજ-વિહારમાક્ષીટનગોપમં મે ।

પ્રામાંદચ શત્રુઘ્નયસાષ્ઠકાર, સ દ્વાદશાસ્મન્મહસઃ પ્રવૃદ્ધયૈ ॥ ”

ભાવાર્થ—શ્રીસિદ્ધરાજે મહારા(ધર્મ)ના ‘રાજ-વિહાર’ ક્રીડા-
પર્વત સમાન કરાવ્યો હતો અને તે જ સિદ્ધરાજે અમહારા તેજની
પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિ માટે બાર ગામો શત્રુંજયને સ્વાધીન કર્યાં હતાં (મં.
વસ્તુપાલ પ્રત્યે ધર્મ-દેવની ઉક્તિ).

એ જ પ્રમાણે પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવક-
ચરિત્ર (હેમં પ્રમંથ શ્લો. ૩૧૦-૧૧, ૨૩-૨૫)માં સૂચવ્યું છે કે—
“ સંતાન ન હોવાથી સંતપ્ત રહેલા સિદ્ધરાજે ધમરખાં વિના પગે
ચાલતાં તીર્થયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો, તેમાં તેણે હેમચંદ્ર પ્રભુને સાથે
લીધા હતા.

ત્યારપછી તેઓનું સન્માન કરી અને બ્રાહ્મણોને સિંહાસન
(? સિંહપુર-શિહાર) નામનું સ્થાન આપી રાજા સિદ્ધરાજ શત્રુંજય-
ગિરિ પર ચડ્યો. ત્યાં યુગાદિપ્રભુ-આદીશ્વરને લાવથી નમી—પૂજા
અતિહરિત થયેલા રાજાએ પોતાના જન્મને કૃતાર્થ માન્યો અને તીર્થની
પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યાં; કારણ કે મહાપુરશે પૂજા પોતાના
પ્રમાણમાં કરે છે. ”^૨

૧ ગા. ઐ. સિરીઝ વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૨ “ અન્યદા સિદ્ધમૂર્ણો, નિરપત્યતવાર્જિતઃ ।

તીર્થયાત્રાં પ્રવક્ત્રમાનુપાનત્પાદચારતઃ ॥

મેરતુંગસુરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧મા વઢવાણમાં પૂર્ણ કરેલા પ્રત્યંધ-ચિંતામણિમાં એ જ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતાં વિશેષ વૃત્તાંત જણાવ્યો છે કે—‘સોમેશ્વરની યાત્રાથી પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજે રૈવત-ગિરનારની સમીપની ભૂમિમા પડાવ નાખ્યો. તે જ વખતે અતિશય મત્સરવાળા બ્રાહ્મણોએ ‘આ પર્વત જલાધરી સાથે લિંગના આકારે હોવાથી પાદ-સ્પર્શને યોગ્ય નથી.’ એવા કૃત્રિમ વચનોવડે નિષેધ કર્યો. દર્શનાભિલાષી રાજાએ ત્યા પૂજા મોકલી પોતે શત્રુજય-મહાતીર્થની સમીપમાં હાવણી નાખી. ત્યા પછી પૂર્વે કહેલ કૃપાહીન જાતિસૂચકો (બ્રાહ્મણો)એ કટારી હાથમાં રાખી તીર્થનો માર્ગ રોકવા છતાં સિદ્ધરાજે રાત્રિના પ્રારંભમાં કાવડિયાનો વેપ કરી, ખલા ઉપર સ્થાપન કરેલ કાવડની બંને બાજુએ ગંગાજળ રાખી, તેની વચ્ચે થઈ સ્વરૂપ ન જણાય તેવી રીતે પર્વત પર

દેમચન્દ્રપ્રમુસ્તત્ર, સદાનીયન તેન ચ ।

સન્માન્ય તાંત્રતો રાજા, સ્થાને સિંહાસના (સિંહપુરા) મિષમ્ ।

દત્તવા દિજેભ્ય આરુદ્ધ, શ્રીમચ્છત્રુજયે ગિરો ॥

શ્રીયુગાદિપ્રમુ નના, તન્નામ્વર્ચ્ય ચ માવનઃ ।

મેને સ્વગન્મ મૂપાલઃ, કૃતાર્થમતિદર્શમ્ ॥

ગ્રામદ્વાદશક તત્ર, દદૌ તીર્થસ્ય ભૂમિપઃ ।

પૂજાયે યન્મશન્તસ્તાં, ત્વાનુમાનેન કુર્વંતે ॥”—(નિ. સા. પ્ર.)

૧ “મથ મૂવઃ સોમેશ્વરયાત્રાયાઃ પ્રસ્તાવૃત્તઃ શ્રીમિદ્ધાધિપો રૈવતોપત્યકાયાં દત્તાવા-મસ્તદેવ સ્વકીર્તનં રિદ્ધુઃ મત્સરોરોસેકર્ષીરિંજનમ્મિઃ સત્રજાધારલિદ્ધાકારોડયં ગિરિ-પિત્રત્ર પાદસ્પર્શ નાર્હીતિ કૃપકવચનોનિષિદ્ધ્યન્ત્ર પૂજા પ્રસ્વાપ્ય સ્વયં શત્રુજયમહાતીર્થ-સક્રિયી સ્કન્ધાવાર ન્યધાત્ ।

મત્ર પૂર્વોક્તિર્જાનિસ્તુનિઃ કૃપાણિકાપાણિભિરહ્લીસ્તૌર્વમાર્ગે નિરુધ્યે સતિ શ્રીસિદ્ધા-ધિપો રાજનીમુલે કૃતકાર્તિકરોષઃ સ્વન્વનિદિતાગ્રેદક્ષિણેમદયશ્ચન્દ્રગજોદકન્તન્મધ્યે મૂલાડરદિશાતસસ્ત્ય એવ ગિરિપથિરક્ષ ગદ્ગોદકેન ઓયુગાદિદેવં સ્વપયન્ પર્વતસમી-પર્ગમિમાનદ્વાદશકશામનં શ્રોદશર્ચાયે ત્રિચાગ્રમામાસ । તીર્થદશનાદ્યોન્મુદ્રિતનેચન રવામૃતામિયિચન દવ જાતઃ ॥”

—સમચંદ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રી વરદ્ધી પ્રકાશિત (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧).

ચડી, ગંગાજળવટે યુગાદિદેવને સ્નાન કરાવતાં પર્વતની સમીપમાં રહેલાં બાર ગામોનું શાસન દેવપૂજા માટે સમર્પણ કર્યું. રાજા તીર્થના દર્શનથી પ્રદુષ્ટ નેત્રવાળો થયો હોય, અમૃતથી સિંચિત થયો હોય—તેવો થયો. ” —પ્રમદચિંતામણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી તે સમયની અસહિષ્ણુ ધર્મીયો લોકોએ હિંસા કરેલી લયંકર વાતાવરણવાળી વિષમ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે, તે સાથે સિદ્ધરાજની સમયસૂચકતા, કાર્ય-કુશલતા, દક્ષતા, ધર્મપ્રિયતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતાની ઝાંખી પણ થઈ શકે છે.

મેરુતુંગસુરિએ વિશેષમાં ત્યાં જ જણાવ્યું છે કે—‘ સક્ષ્મ પ્રતિષ્ઠાવાળા સિદ્ધરાજે વિચાર્યું હતું કે સક્ષ્મકીના વન અને નદીના પૂરથી યુક્ત એવા આ પર્વતમાં અહિં જ વિન્ધ્ય કુરીશ ’ પરંતુ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો કે હાથીઓના ઝુંડની સિદ્ધિ માટે વ્યાકુલ મનવાળા, મનોરથવટે કરીને પશુ તીર્થવિધ્વસ-પાપ કરનારા મહેને ધિક્કાર હો ” એવી રીતે પૂજ્ય દેવની સમક્ષ રાજલોકોને વિદિત થાય તેવી રીતે સિદ્ધરાજે પોતાના આત્માની નિંદા કરી હતી અને તે આનંદપૂર્વક પર્વતથી નીચે ઉતર્યો હતો. ”

પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરતા જયસિંહસુરિએ વિ. સં. ૧૪૨૨-માં રચેલા કુમારપાલ-ચરિત(સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૨-૩૩)માં જણાવ્યું છે કે—

“ આવા આ તીર્થમાં જો સ્વયં લક્ષ્મી ન સ્થાપવામાં આવે, તો પરલોકમાં પ્રાણિઓને શ્રેષ્ઠ ગ્રાન્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એમ વિચારી રાજાએ (સિદ્ધરાજે) અગણિત પુણ્યરૂપી પુણ્યની રષ્ટ્રહાથી શ્રીઆદીશ્વરની પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યાં. ” ૧

૧. “ રંદુરો ચદિ તીર્થેસ્મિન્, સ્વયં ન શ્રીન્નિવેશ્યતે ।

તદા પ્રેત્ય કથક્કારં, મુરાગ્યં સ્યાત્ મિલાક્ષિનાન્ ? ॥

વિચાર્યેન્નિ નૃસોઽન્યગુણ્યપ્યક્ષીરયા ।

દદિવાન્ દ્વાદશગ્રામીં શોનામેવાર્ચનાકૃતૈ ॥ ” —દી. ૬. તર૧થી પ્રકાશિત.

ઉપરના જ આશયનું સૂચન કરતા જિનમંડનગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૨માં રચેલા કુમારપાલ-પ્રબંધ (પૃ. ૬, ૨૨)માં કથન કર્યું છે કે—

‘ બાર ગામો દેવપૂજા માટે [ગિરનારમાં] આપી સિદ્ધરાજ શત્રુંજય તરફ ગયો, તત્વાર ખેંચી આહ્વાણેએ નિષેધ કરવા છતાં રાત્રે ચડ્યો. શ્રીયુગાદિદેવને પૂજી, સ્તુતિ કરી બાર ગામો દેવદાયમાં આપી અણહિલ-પત્તન (પાટણ)માં આવ્યો. ’

જિનમંડનગણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી સિદ્ધરાજે ગિરનારમાં પણ બાર ગામો આપ્યાનું જણાય છે. એ જ અંશકારે ફરી એ જ અંશમાં આગળ જતાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

‘ [સિદ્ધરાજે] ત્યાર પછી શ્રીહિમાચાર્ય સાથે શત્રુંજયમાં યાત્રા કરી, બાર ગામો દેવદાયમાં આપીને તેવી જ રીતે રૈવતક-ગિરનારમાં નેમિજિનને પ્રણામ રૂક્યા. ’

એ જ અંશકારના અનુયાયી જિનહર્ષગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૭માં રચેલા વસ્તુપાલચરિત (સર્ગ ૧, શ્લોક ૮૪)માં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે :—

“ કૃતિ-શ્રેષ્ઠ જે સિદ્ધરાજે શત્રુંજય-મહાતીર્થમાં જિનેશ્વરની પૂજા માટે દેવદાયમાં બાર ગામો આપ્યાં હતાં. ” ૩

૧ “ × × દ્વાદશ ગ્રામાન્ દેવપૂજાયે દત્ત્વા શત્રુજયં જગામ । આકુટલડગીર્ણે-
નિનિદ્ધો રાત્રી સમાસરોહ । શ્રીયુગાદિદેવં પૂજયિત્વા સ્તુત્વા દ્વાદશ ગ્રામાન્ દેવદાયે દત્ત્વા
મીઞગદિહાપત્તને સમાગત્ । ”

૨ તતઃ શ્રીહિમાચાર્યસંવિતઃ શત્રુજયે યાત્રાં કૃત્વા દ્વાદશ ગ્રામાન્ દેવદાયે દત્ત્વા
તયેવ રૈવતકે નેમિજિનં પ્રગમામ । ”

—આત્માનંદ સભા, ભાષનમંચથી પ્રકાશિત.

૩ “ શત્રુજયે મહાતીર્થે, પૂજાર્થં યો જિનેશ્વિતુઃ ।
દેવદાયે કૃતિશ્રેષ્ઠો, ગ્રામદ્વાદશકં દત્તો ॥ ”

—છી. ધં. તરફથી પ્રકાશિત.

શિવાશાહની ધર્મપત્ની સૌલાઝ્યદેવીના સત્યુત્ત, તથા પં. સિંહ-
વિમલમણિના શિશ્યશિરોમણિ પંડિત દેવવિમલમણિએ વિક્રમના
-સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલા સ્વોપચર્યતિવાળા હીરસૌલાઝ્ય
-મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૭, શ્લો. ૧૯૫)માં ઉપર્યુક્ત કથનને વિશેષ પુષ્ટ
કરતાં સપ્રમાણ સૂચિત કર્યું છે કે—

“ત્યાં (જિના પાસે) હીરવિજયસૂરિના સ્તૂપને-પાદુકા-સ્થાનને
-પૂજવા અકળાર પાતશાહે દેટલીક (બાવીશ વીધા) સમીપની ભૂમિ
-આપી હતી, જેમ સિદ્ધરાજે સિદ્ધાયણમાં આદીશ્વરને પૂજવા બાર ગામે
-આપ્યાં હતાં.”

એ જ મહાકવિ પં. દેવવિમલમણિએ એ જ શ્લોકનું વિવરણ
કરતાં રપૃષ્ઠ કહ્યું છે કે—“જેમ સિદ્ધાયણમાં-શત્રુંજય-પર્વત પર
શ્રીઋષભદેવને પૂજવા સિદ્ધરાજ જ્યસિંહદેવે વિમલાયલની સમીપમાં
રહેલાં બાર ગામે આપ્યાં હતાં.

‘દેવપત્તન(પ્રભાસ પાટણ)માં પોતાનો બનાવેલો પ્રાસાદ પૂરો
થયા પછી સોમેશ્વરની યાત્રા નિમિત્તે ચાલેલા (સિદ્ધરાજે) માર્ગમાં
પોતાની સાથે આણેલા માનનીય શ્રીહેમચંદ્રસૂરી’દ્રે, માર્ગ વચ્ચે આવેલ
અતીત તીર્થ’કર-મુનિજનોનું’ સિદ્ધિગમન-ક્ષેત્ર વગેરે માહાત્મ્ય કહેવાથી
સિદ્ધરાજે અત્યુત્તર રાગવડે જાનાં આવી વિમલગિરિની યાત્રા કરી
અદિદેવની પૂજા માટે બાર ગામે આપી પોતાની જાવણીને અલંકૃત
કરી, એમ કુમારપાલ પ્રબંધ-ચરિત્ર વગેરેમાં કહ્યું છે.”

૧ ‘તત્રાચિત્તું સ્તૂપમકલ્પદેણ, સમીપમૂમી કિયતી વિતીર્ણા |

સિદ્ધાવલે સિદ્ધનૃપેણ નામિમયં યથા દ્વાદશ સંનિવેશાઃ ॥”

—મુંબઈ નિ. સા. પ્રેસ દાન્યમાલા (૬૭)માં પ્રકાશિત.

૨ “દયા સિદ્ધાવલે શ્રીરાત્રુજયવંતે નામિમયં શ્રીઋષમદેવમચિત્તું સિદ્ધરાજ—
નયસિદ્ધદેવેન સમીપમૂમી વિમલચલસમીપવાર્તિનો દ્વાદશ સંનિવેશા ગ્રામા વિતીર્ચન્તે રમ |

ઉપર દર્શાવેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધરાજે શત્રુજય માટે આપેલ બાર ગામના શાસનની—તેના પ્રશસ્ત સત્કાર્યની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે; તેમ જ તે શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યના યશ સાથે તેમના મહામાત્ય આશુકનો સંબંધ હોવાનું પણ જણાઈ આવે છે.

‘જયશ્રી’ થી અંકિત જિનસ્તોત્ર-રત્નકોષ, પર્યુષણપર્વ-વિરાસિ-ત્રિદશતરંગિણી, અધ્યાત્મકલ્પક્રુમ, ઉપદેશરત્નાકર, ત્રેવિઘગોષ્ઠી, સુમુખાદિ-મિત્રચતુષ્ક-કથા, જ્ઞાનદંત્યરિત્ર વિગેરે રચનાર, ‘સંતિકર’ સ્તોત્ર રચી મરહુનો ઉપદ્રવ નિવારી શાંતિ કરનાર, એકસો આઠ વર્તુલિકાના નાદને જાણનાર, સહસ્રાવધાની, વાદિગોકુલપદ, ‘કાલી-સરસ્વતી’ વગેરે બિરૂદ મેળવનાર સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૩૬માં, જેમની દીક્ષા વિ. સં. ૧૪૪૩માં, વાચક-પદવી વિ. સં. ૧૪૬૬માં, સૂરિપદવી વિ. સં. ૧૪૭૮માં અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૫૦૩માં થયો હતો; તેઓએ પોતાના ઉપદેશ-રત્નાકર (દે. લા. પ્રકાશિત પૃ. ૧૮૨માં) પણ સિદ્ધરાજના ઉપધુક્તા શાસનદાન-સૂક્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે પ્રબંધચિંતામણિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખને અનુસરતો હોવાથી ફરી અહિં દર્શાવ્યો નથી.

એલેકઝાંડર કિન્લોક ફાર્પસ સાહેબની રાસમાળા, કે જેનું શુજરાતી ભાષાંતર દીવાન—બહાદુર રણુછોડલાઈ ઉદયરામ દ્વારા થઈ ફાર્પસ શુજરાતી સભા તરફથી ત્રીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રકાશિત થયેલું છે; તેના ૫-૨૨૦માં તથા મે. રા. રા. ગોવિંદલાઈ હાથીલાઈ દેશાઈ નાયબ દિવાન

‘દેવકવચને રવિનિર્માપિતપ્રાણાદૂર્ણમગ્નનાન્તર સોમેશ્વર—યાત્રાનિમિત્તપ્રચિત્તે-નાષ્વનિ રવહાર્પ સમાર્પિત-માનનીય શ્રીદેવચન્દ્રસૂરી-દ્રેણાર્પમાર્ગગતાત્રીવદીર્ઘકૃન્મુનિજન-સિદ્ધિગનનશ્રેષ્ઠાદિમાદાત્મ્યરચનાદલુપ્તચરણેણ પ્રચ્છદ્રમાગત્ય વિમલગિરિવાત્રા વિધાયા-રિદેપજ્જાક્રો દ્વારસા ગ્રામાન્ રક્ષા સ્વસ્થાનકમ્લકુતવાન્ ।’ इति पुनारपालप्रबन्ध-चरित्रादिषु प्रोक्तमस्तीति ॥”

વડોદરા દ્વારા તૈયાર થયેલ ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ કે જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ખીજી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેના પૃ. ૧૭૫માં પણ સિદ્ધરાજે શત્રુજય માટે આપેલ ચાર ગામનું સૂચન કર્યું છે. એ સર્વ પ્રમાણેથી ઉપર્યુકત કથનને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે અને તેની પ્રામાણિકતા દર્શાવવા અધિક પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

મંત્રીઓ

સિદ્ધરાજને તેના દીર્ઘકાલીન રાજ્યસમયમાં અનેક મંત્રીઓ થયા હતા. જેમાંના ઘણા જૈન હતા. તેમાંથી એક મહામાત્ય આશુકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે અને તે સાથે બ્રાહ્મણ મંત્રી ગાંગિલના સંબંધમાં પણ જણાવ્યું છે. એ સિવાય મંત્રીશ્વર આનંદ, પૃથ્વીપાલ, ઉદયન, વાગ્મત (વાહક), સંપત્કર (સાંતુ), મુંગલ તથા દંડનાયક સગ્ગન (સાગણદે) વગેરેના સંબંધમાં આગળ જણાવીશું.

આદર્શ આચાર્યો

પાટણની પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરનાર, ગુજરાતના નાથ રાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માન-સન્ધાર મેળવનારા, સિદ્ધરાજને સદ્બોધ આપી શ્વેતકર્તવ્યો કરવા પ્રેરનારા, સિદ્ધરાજના સમયમાં વાઙ્મયની અત્યુત્તમ ઉપાસના કરનારા, સમસ્ત સમાજ પર નિરવચાર્ય ઉપકાર કરનારા, નિરપદ નિર્મથ મહાત્માઓનો-વિધના શુભેચ્છક કલ્યાણમિત્ર સંપૂરણોનો-અપૂર્વ જ્યોતિર્ધરોનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પ્રથમ તપાસીએ; સદ્ભાગ્યે એમાંના એકાદ સિવાય અન્ય જ્યોતિર્ધર પર રાહુ-કેતુને ભૂલાવના કોઈ સાક્ષર-લેખક મહાશયની સાગ્ગન(?)લરી છાયા પડી નથી.

અભયદેવમૂરિ

અભયદેવમૂરિ નામના અનેક જૈનાચાર્યો અત્યારે પૂર્વે ચર્ચિત થયા છે, પરંતુ અહિં પ્રશ્નવાદનકુલની મધ્યમાશાખાના હર્ષપુરીયગચ્છના મલધારી-સંસાધી ઓળખાતા આચાર્યનો પરિચય ઉપયુક્ત છે. ન્તેમનો પરિચય એ ૨

કરાવનાર તેમના સમકાલીન સહવાસી અતેવાસી હેમચંદ્રસૂરિ, પ્રશિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ, લક્ષ્મણગણિ વગેરે મુખ્ય છે. જેઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમા વિદ્યમાન હતા—સુપ્રતિષ્ઠિત તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તથા તેમના પંચારમા થયેલા નરચંદ્રસૂરિ, દેવગણસૂરિ, રાજશેખરસૂરિ અને તપાગચ્છીય ભાવવિજયગણિ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ આ અભયદેવસૂરિનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો છે.

આ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રાચાર્ય સુપ્રસિદ્ધ મહાન જ્યોતિર્ધર કલિકાલ-સર્વજ્ઞ કુમારપાલ-પ્રતિષ્ઠાધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન છે. અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત હેમચંદ્રાચાર્યે વિ. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં રચેલી અને લખેલી લગભગ સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ જીવસમાસૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમાં અઘાપિ વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૧૭૦માં આવળુ વદિ પંચમીના દિવસે પૂર્ણ^૧ રકરેલી મેડતા અને છત્રાપદ્મીમાં શ્રીમાન આવશેની વસતિમાં નિવાસ કરી રચેલી તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ રવોપન લવભાવનામૃત-ૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આ જ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રત્યવાહનકુલથી પ્રકટેલા કલ્પવૃક્ષસમા હર્ષપુરીયગચ્છનો પરિચય કરાવ્યા પછી જયસિંહસૂરિનો, તથા તેમના શિષ્ય અને પોતાના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

૧ “જીવસમાસૃત્તિઃ મમાતા । મવાગ્રં ૬૬૨૭ સવચ ૧૧૬૪ વેત્ર શુદિ ૪ સોમેયેદ્દ શ્રીમદ્ગહિતરાયકે સનરવરાચાર્યનિરામિત-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-શ્રીમજ્જયસિંહદેવ-કન્વાગવિત્તયરાયે ઘડં વાને પ્રવર્તમાને યત્ર-નિયમ-સ્વાધ્યાય-ધ્યાનાનુષ્ઠાનરત—પરમ-નેષ્ટિક-પંથિતરવેતાંવરાચાર્ય-મહારક-શ્રીદેમવન્દ્રાચાર્યેણ પુસ્તિકા લિં ૭૦ ”—

—મો. પિટર્સનનો રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૧૮

૨ “સમત્વપિકૈઃકાદશવર્ગેશૃતૈર્વિરુનારનિકાંતૈઃ ।

નિષ્પન્ના વૃત્તિરિયં આનન્નવદિપંચમીરિવસે ॥”

—પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૫૬

“શુણ્ણપી રત્નોના રોહણગિરિ, ગાંભીર્યવડે સાગરસમા, ઉચ્ચતાથી મેરનું” અનુકરણ કરનારા, સૌમ્યતાથી ચંદ્ર સરખા, સમ્યગ્જ્ઞાન. વિશુદ્ધ સંયમ, તપ અને સદાચાર-ચર્યાના નિધિરૂપ, નિઃસંગ પુરુષોમાં ચૂડામણિ જેવા, શાંતાત્મા જ્ઞપ્તિદસૂરિ થયા. રત્નાકર જેવા એ સૂરિથી તેનું અત્યુચ્ચ શિષ્યરત્ન થયું, કે જેના શુણ્ણ મહણ કરવામાં તે પ્રસિદ્ધ વાયસ્પતિ પણ સમર્થ ન થઈ શકે—એમ હું માનું છું. વીરદેવ વિષ્ણુધે જેમને સન્મંત્રાદિ(સૂરિમંત્ર વગેરે) અતિશયરૂપ શ્રેષ્ઠ જલવડે વૃક્ષની જેમ સુસિંચિત કર્યા છે—સૂરિપદનો અભિપેક્ષ કર્યો છે; તેમના શુણ્ણ-કીર્તનમાં કયો વિષ્ણુધ સમર્થ થઈ શકે?

જેમની આરા નરેશ્વરોથી પણ આદરપૂર્વક માથે ચડાવાય છે, જેમનાં દર્શન થતાં અતિદુષ્ટો પણ પ્રાપ્તે પરમ પ્રમોદ પામે છે, જેમના મુખ-રૂપી અંબુધિથી નીકળતું ઉત્કૃષ્ટ મધુર વચનરૂપ અમૃત પીવામાં ઉદ્ધમી જનો ક્ષીરસાગરના મથનમાં દેવોની જેમ તૃપ્તિ પામતા નથી. જેમણે અત્યંત દુષ્કર તપ કરી, વિશ્વને પ્રકૃષ્ટ બોધ આપી, પોતાના તે તે શુણ્ણ-વડે સર્વજ્ઞ પ્રભુનું આ તીર્થ-શાસન પ્રભાવિત (પ્રભાવવંતું) કર્યું છે, જેમનું ચંદ્ર-સરખું ઉજ્જવલ યશ, સમસ્ત વિશ્વને ઉજ્જવલ કરતું, ભગ્યજનોથી રમૂડા દરાતું, નિવારિત થયા વિના અરખલિતપણે દિશાઓમાં વિચરે છે.

• દેવનદી-ગંગાની જેવા પવિત્ર જે મહર્ષિએ, યમુનાના પ્રવાહ જેવા નિર્મળ મુનિચંદ્રસૂરિના સંપર્ક-સંસર્ગ-સહવાસથી સકળ જીવનતલને પવિત્ર કર્યું છે. વિશેષ સ્કુરાયમાન થના-ફેલાતા કલિકાલરૂપી દુસ્તર અંધકારની પરંપરાવડે જેની સ્થિતિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી, તે પ્રાચીન મુનિઓથી આચરણેલા માર્ગને; સૂરિ-જેવા જે મહાપુરુષે વિવેકરૂપી પર્વતના શિખરપર ઉદય પામી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી કિરણો વડે સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યો છે, તે અભયદેવસૂરિ તેઓથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા.

તેઓ(અભયદેવસૂરિ)એ જ શ્રુતદેવીના વચનથી પોતાના શિષ્યલવ હેમચંદ્રસૂરિના મુખદ્વારા સુત્ર(લવભાવના)સહિત આ વિવરણ રચ્યું છે.”

ધર્મ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અનુષ્ઠાનમાં રક્ત પરમનૈષ્ઠિક આ જ ધેનાળરાચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાની રચેલી શતકવૃત્તિના અંતમાં, જીવસમાસવૃત્તિના અંતમાં તથા વિ. સં. ૧૧૭૫માં કાર્તિક શુકલપંચમીને દિવસે ૧૦૪૫સિંહ(સિદ્ધરાજ) રાજના રાજ્યમાં પૂર્ણ કરેલી ૨૮૦૦૦ અદાવીશહજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વિશેષાવશ્યક-મૂલદ્વવૃત્તિના અંતમાં પણ એ જ ઉપર્યુક્ત પ્રશન્તિ ઉચ્ચારી છે.

વિ. સં. ૧૧૯૧માં માધ વ. ૩ના દિવસે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં સમાપ્ત કરેલા ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણુ ધર્મોપદેશમાલા-૨ વિવરણમાં વિજયસિંહસૂરિએ પોતાના ગુરુ પૂર્વોક્ત હેમચંદ્રસૂરિના કથનનું સમર્થન કરતાં પોતાના ગુરના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

“પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટ થયેલા કલ્પવૃક્ષસમા તે હર્ષપુરીયગચ્છમાં સમરત વિશ્વંભરાના વિસ્તારને અલંકૃત કરવામાં સમર્થ,^૧ શરત-પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણો જેવા ગૌરવર્ણુ શુણ્ણવડે સજ્જનોને સદા પ્રમોદ આપનારા, તથા ખીલતા તાગ્ન કુંદપુષ્પોના ગુચ્છ જેવા ઉજ્જવલ સ્વરૂપ પોતાના મત-વ્યાપારમાં ચિત્તવૃત્તિ અર્પણ કરનારા જયસિંહ-સૂરિ થયા. એમનાથી પણ કંઈક અત્યુચ્ચ, સમસ્ત વિદ્વદ્વર્ગને પરમ

૧ “શરદાં ચ વદ્રસપ્તવધિકૈશ્વદશશનેષ્વર્તિનિષુ ।

વાર્તિકમિત્રપદ્મવ્યાં શ્રીમદ્વર્ણસિદ્ધનૃપરાજ્યે ॥”

—ય. વિ. અંથમાળાથી પ્રકાશિત

૨ “જ્ઞારસ-દગ્નતપ્, માદે માસંમિ શિષ્દપવર્તનિ ।

તદ્દયાળ દત્તરિક્ષે, સ્નતં મિવરણં થયં ॥”

પ્રમોદ ઉત્પન્ન કરનાર, તેવું નિર્દોષ શિષ્યરત્ન ઉત્પન્ન થયું, કે જે ગુણિના અસદ્દ્ભુત બહોળા ગુણોની સ્તુતિ કરવામાં બ્રહ્મા પણ ક્ષણમાં મંદતા પામે, તો પછી અન્યની શી વાત ?

જેમનું રૂપ કામદેવની મૂર્તિની શૈલાને જિતનારું છે, જેમની વાણી ચંદનરસથી પણ અધિક શીતલતા આપનારી છે, જેમનું મન સૂર્યકાંત-રત્ન કરતાં પણ વિશેષ વિભલ છે, તેમનું શું પ્રશંસાપાત્ર નથી ? જિનેશ્વરના શાસનની પ્રશંસા કરાવનારાં, જેનાં ઘણાં અત્યદ્દ્ભુત ચરિતોને સાંભળી પોતાના ચિત્તમાં લાંબા વખત સુધી વિચાર કરતા સજ્જનો પરમ વિરમય પામે છે.

જે ઔર્ધ આદર-રહિત હોવા છતાં ઔર્ધ ધર્મમય ક્રિયામાં મુકાયો, તે રાજાએ પણ જેમની આગાને શેષા(પ્રસાદી)ની જેમ ત્વરાથી સહર્ષ માથે ચડાવી હતી.

અમારિ-શાસન

જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમાં શાસન આપવા પૂર્વક એકાદશી-પ્રમુખ દિવસોમાં અમારિ કરાવી હતી.

પૃથ્વીરાજે રણથંભોરના જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો.

* જેમના સંદેશાથી પણ પૃથ્વીરાજ રાજાએ રણસ્તંભપુર(રણ-થંભોર)માં જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ રથાધ્યો હતો.^૨

૧ “વમ્યોપદેશાદમ્બિત્વદેજે, સિદ્ધાધિપઃ શ્રીજયસિંહદેવઃ ।
 ઇકાદશીમુલ્યદિનેશ્વમાર્ગમકારયચ્છાસનદાનપૂર્વામ્ ॥”

—પિટર્સન રિ. ૫, ૮૬

૨ “યસ્ય સંદેગકેનાપિ, પૃથ્વીરાજેન મુમુજા ।
 રણસ્તંભપુરે ન્યસ્તઃ, સ્વર્ગકુંભો નિન્નામ્યે ॥”

—પિટર્સન રિ. ૫, ૮૬

ધર્મ-માર્ગ-પ્રવર્તન

જેમણે લોકોને દાન, તપ, પૂજા, કલ્યાણક-મહોત્સવમાં અને પ્રાયે અષ્ટાદિકાઓ(આઠ દિવસના ધાર્મિક ઉત્સવો)માં પ્રવર્તાવ્યા હતા.

પ્રમાદશ્પી સ્ફુગ્યમાન અધિકારવડે સંયમનો માર્ગ પ્રજ્ઞાદિત થતાં સૂર્ય-જેવા જે મહર્ષિએ પ્રકટ વિવેકોદયમશ્પી પ્રભામંડલવડે ઉદ્યોત કર્યો હતો. વીરદેવ પિદ્ધાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મંત્ર(સૂરિમંત્ર)—વિદ્યાવડે જે અતિશય મહાન્ પ્રભાવક થયા, તેમનું જનશ્રુતિને આનંદ આપનારું ‘અભયદેવ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું.”

શ્રીકેમયંદ્રસૂરિ(મલધારી)ના તથા તેમના મુખ્ય પટ્ટધર વિજય-સિંહસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા પ્રામાણિક ઉલ્લેખથી મહર્ષિ અભયદેવસૂરિ-નો થોડો પરિચય આપણે મેળવ્યો. તેમની આદર્શ જીવન-ચર્યાનો અધિક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત હવે તપાસીએ. ઇતિહાસગ્રંથિક શ્રીચંદ્ર-સૂરિએ^૧ વિ. સં. ૧૧૯૩માં આસાવલ્લિ(આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)માં રહી રચેલા પોતાના મુનિસ્તુવતચરિત નામના અગિયાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ પ્રાકૃત કાવ્યમંથની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમાં તેમનો ઉપયુક્ત ત્મનોહર ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. આ શ્રીચંદ્રસૂરિ પ્રસ્તુત અભયદેવસૂરિના સમકાલીન સહવાસી પ્રશિષ્ય હતા અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના મુખ્ય ત્રણ પટ્ટધરોમાં મધ્યમ હતા. વિજયસિંહસૂરિથી લઘુ અને વિબુધચંદ્ર-સૂરિથી વડેરા હતા.

પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રીમુદ્રા)ને પાલન કરનારા એ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—“છેલ્લા તીર્થાધિપતિ

૧ “વિક્રમકાલગ્નો ઇગરી(વા)મસહસ્તે સ્વ સાવળગ્નો (તિળવર્દ) ।

તત્ત્વવર્ણાંતર-દીવસ’પ)વ્વદિગમિ ઇવં પરિસમ્પન્ન ॥”

(મહાવીર)ના પ્રવર્તમાન તીર્થમાં પ્રથવાહનકુલમાં હર્ષપુરથી પ્રકટેલા ગરબમાં જયસિંહસુરિ થયા; પાંચ પ્રકાર (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય)ના આચાર આચરવામાં તત્પર રહેનારા જે ગુણનિધિ શાકંભરી (સાંભર, અજમેર પાસેના) મંડલમાં મુપ્રસિદ્ધ હતા.

તેમના શિષ્ય ગુણરૂપી રત્નોના સાગર અભયદેવસુરિ થયા, ઉપશમની પ્રધાનતાથી જેમણે મુગદો (? દુર્જનો)ના પણ મનને હથુડું હતું. સુરગુર (બૃહસ્પતિ)ના સરખી મતિવાળો પણ જેમના સમગ્ર ગુણ-ગણને અહધુ કરવા સમર્થ ન થઈ શકે, તો મંદમતિ હું તેમને સ્તવવા કેમ સમર્થ થઈ શકું ? તો પણ અસાધારણ ગુણોના રાગવડે પરવશ બનેલા મનવાળો હું તેમના ગુણ-મહાદમ્યનું યથાશક્તિ કંઈક કીર્તન કરું—

ઉચ્ચતા

અનુસરતા ઉચ્ચ ગુણોને જોઈને હોય તેમ, જેમના શરીરે જીવનમાં અત્યદ્વલુત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

૩૫થી કામજય

૩૫થી પરાજિત થયો હોય તેમ મહાસુભટ મકરધ્વજ-કામદેવ ગર્વ-રહિત થઈ કદાપિ જેની નજીક ઉપસ્થિત થઈ શકતો નહિ.

ઉત્તમ સંયમ-સદાચરણ

સૂર્ય-સરખા જિનેન્દ્ર નિર્વાણરૂપી અસ્તાચલના શિખરથી અદશ્ય થતાં, પૂર્વ-મુનિરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશે પણ પરલોકમાં પ્રસ્થાન કર્યે હોતે, કલિકાલરૂપી રાત્રિદ્વારા પ્રસરેલા પ્રમાદરૂપ ગાઢ અધકારના પડલવડે આ ભરતક્ષેત્રમાં સંયમનો માર્ગ પ્રાપ્તિ પ્રશ્નહિત થતાં, તપ, નિયમ અને સંયમમાં સમુદ્ધમી, અતિ-નિરપૂઢી નિર્મળ મણિપ્રદીપ-સમાન જે મહા-પુરુષે પોતાનું તેજ સ્ફુરાવ્યું હતું.

જેમણે કપાયથી રહિત તેવું કંઈક અનુગ્રાન આચર્યું હતું, કે જેથી પર-પક્ષ અને સ્વ-પક્ષમાં પણ લેશમાત્ર વિરોધ ન થાય.

નિરપૃહતા

અતિનિરપૃહ જે મુનીશ્વરને પોતાના પરિભોગમાં-પરિવ્રજમાં સર્વદા એક જ ઓલપટો (નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એક જ પ્રચાદનપટી (પગછેડી—ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) હતાં.

શરીર અને વસ્ત્રોમાં નિરપેક્ષ, મલસમૃદ્ધને ધાગણ કરનારા જે મહાત્માનો અંતરનો કર્મમલ, જણે તેમનાથી લયભીન થયો હોય તેમ નીકળતો હતો.

ત્યાગવૃત્તિ

રસગૃહિ-રહિત એવા જે મુનીશ્વરે ઘી વિગઈને મૂકી બાકીની સર્વ વિકૃતિકારક વસ્તુઓ (દૂધ, દહીં, ગળપણુ વગેરે) નો યાવજશ્વ ત્યાગ કર્યો હતો.

જેમણે કર્મોની નિર્જરા માટે દિવસના ત્રીજા પહોરના સમયે ગ્રીષ્મઋતુમાં-ઉંઢાળાના પ્રખર તાપમાં પ્રથમ ગુણુસ્થાની (મિથ્યાદષ્ટિ) મનુષ્યોના ઘરે લિક્ષા માટે ભ્રમણુ કર્યું હતું.

લોકોનો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ

જેમને લિક્ષાર્થે નીકળેલા સાંભળી આવકો પોતપોતાને ઘરે લિક્ષા આપવાના અભિલાષથી તત્પર હિત્તુક થતા હતા.

જેમને પ્રકટ મદમત આમણુ શેઠ વગેરે છદ્મદષ્ટિ-જૈનેતર મનુષ્યો પણ પોતાને ઘરે પોતાને હાથે સન્માનપૂર્વક લિક્ષાદાન આપતા હતા.

તેઓ જે ગામમાં અથવા નગરમાં કે કોઈ પણ સ્થાને જ્યાંસુધી રહેતા, ત્યાં સુધી ત્યાંના મનુષ્યો પ્રાચે તેમને વંદન કર્યા વિના ભોજન

કરતા નહિ. શ્રીવીરદેવનો પુત્ર જગન્નપ્રસિદ્ધ કોશર શ્રીજગજ્ઞે પાંચ ગાઉની અંદર રહેલા જેમને વંદન કર્યા વિના જન્મતો નહિ.

અણુહિસ્લવાડપુરમાં જિનમંદિરમાં પ્રાપ્તો ઉત્સવ થતાં, ત્યાં જેમને એકને આમંત્રણ કરીને લઈ જતાં અણુભોલાવેલ પણ મહાન અને મોટામાં મોટો પણ બાકીનો આવકન્તમુદાય, જેમને નમસ્કાર કરવાની પ્રતિગાથી સ્વયમેવ જતો હતો.

પ્રભાવ, કપાય-શાંતિ

જેમની સકલ ભૂતિ પણ વિધિએ જાણે અમૃતરસથી બનાવી હોય તેવી જણાતી હતી, કારણ કે તેમનાં દર્શન થતાં પણ કપાય (ક્રોધ વિ.) રૂપી ઝેર નાશ પામતું હતું.

પોતાના દર્શનથી, દર્શન કરાતા જે મહર્ષિ પરતીર્થીઓ-અન્ય-ધર્માનુયાયીઓના હૃદયને પણ અતિ આહ્વાદિત કરતા હતા અને જેઓ પરમતત્ત્વ સોદ્ધવડે પોતપોતાના દેવોના અવતાર જેવા મનાતા હતા.

વચન-પ્રભાવ

જેમના મુખ-કુહરથી સદાય તે જ વચન નીકળતું, કે જે સાંભળતાં સોદ્ધના મનને પરમ નિર્વૃત્તિ થતી હતી.

જે શ્રાવણે અન્યોન્ય-અરૂપરસ ગોષ્ઠી (મંદિર વિ.ની રક્ષા)ના સંબંધમાં કલહ થતાં રોપવશ થઈ જિનભવનમાં જવાનો નિયમ (ત્યાગ) કર્યો હતો, તેઓ પણ જે મહર્ષિની વાણીથી ઉપશાંત થયા હતા.

કંઈક કારણે કપાયવશ થયેલા સહોદર ભાઈઓ વિશેષ કલહ થતાં પરસ્પર બોલતા બંધ થયા હતા, તેમને પણ જે મહાપુરુષે કપાય-રહિત કર્યા હતા.

૧ “સિરિનીરણ્ય-ત્તગ્નો, ઠ્ઠ્ઠુરસિરિજ્ઞત્ત(ઓ) સિરિજ્ઞપસિદ્ધો ।

ગાડયવંચગમજ્ઞે, અવંદિતં જં ન મુંવંતો ॥” —પિટસંન રિ ૫, ૬

રાજાનો પ્રસાદ (મહેરબાની) પ્રાપ્ત થવાથી અહંકરી થઈ જેઓ દેવોને પણ પ્રણામ કષ્ટે અથવા ન્યૂનતા-પૂર્વક કરતા, તેમ જ પોતાના ગરબા એક યુરને જ નગરકાર કરતા; તે રાજમાત્ય પ્રમુખ અધિકારી-ઓ પણ જેમના વચનથી મદ્-રહિત થઈ સામાન્ય મુનિના ચરણને પણ નમન કરનારા થયા હતા.

ગવાલિયરના મહાવીરમંદિરના દ્વારને ભુવનપાલ રાજાદ્વારા મુક્ત કરાવ્યું.

ગોવગિરિ(ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ ચરમજિન (મહાવીર)-ના મંદિરના દ્વારનો, રાજાએ આપેલ શાસનને વશ થઈ (?) ત્યાંના અધિકારીઓએ લાંબા વખત સુધી અવરોધ કર્યો હતો; પરંતુ જે મહાપુરુષે ત્યાં જઈને ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્ને તે મુક્ત કરાવ્યું હતું.^૧

- ૧ “ ગોવગિરિસિંહર-સંઠિય-ચરમજિનાવયણદારમવરુદ્ધ ।
પુ(કુ)નિવદિન્ન-સાસણ મં(સં)માવ(ધ)ણિપાદે ચિરકાલં ॥
મંત્રૂણ તત્વ મણિક્ક, મુવળપાલભિદ્ધ નમ્બાલં ।
બહસયપયેત્તેણં, મુક્કર્યં કારિયં લેણ ॥ ”

—પિટર્સન રિ. ૫, ૧૦, ૯૭

પ્રો. પિટર્સને પોતાના ૪થા રિપોર્ટના ટેકસ્ટના પૃ. ૭માં શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિમુદ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિનો સાર દર્શાવતાં આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—

“ At his request, king Bhuvanapala remitted the taxes levied on the worshippers in Jain temples.

અર્થાત્ :—ભુવનપાલ રાજાએ જેનમંદિરોના પૂજકો પર નાખેલો કર આ અભયદેવસૂરિની સૂચનાથી મૂકી દીધો હતો.

પ્રો. પિટર્સને ઉપરની આયાનો અર્થ જરાબર ન સમજવાથી અને ગાયાની થોડી અશુદ્ધિ હોવાથી તેવો દલ્લેખ કર્યો જણાય છે. ખાસ કરીને “મુક્કર્ય” શબ્દ, કે જેનો અર્થ મોકળું કરવું—મુક્ત કરવું એવો અર્થ થઈ શકે, તેમાં ભ્રમ થવાથી કર શબ્દ દાખલ કરી સંબંધ બેસાડી દીધો લાગે છે.

પ્રો. પિટર્સનના આ ભૂલવાળા હલ્લેખની નકલ પાછળના અનેક લેખકોએ કરી હોય, તેમ જોવાય છે. જેમ પં. હીરાલાલ ઈ. તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' બા. ૧લામાં અભયદેવસૂરિ(૩)ના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે—“ વળી આ અભયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી ભુવનપાલ રાજ્યએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. ”

એ જ પ્રમાણે જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વગેરે તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ' (પ્ર. ૧૪, પૃ. ૮૬)માં જણાવ્યું છે કે—“ વળી તેમના ઉપદેશથી ભુવનપાલ રાજ્યએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. ”

એ 'જૈ. ઈ.'ના ભૂલવાળા ભાગની નકલ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' બૃહદાકોષના પૃ. ૭૦૭માં અભયદેવસૂરિ(૩)ના પરિચયમાં સંસ્કૃતભાષામાં જોતરી આવી છે. તેમ જ દે. લા. જૈન પુ. ૬૬ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંપ્રદાયસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજી દ્વારા પણ સંસ્કૃતમાં એ જ ભૂલની નકલ થયેલી જોવાય છે.

કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના સં. પ્રા. અધ્યાપક અને ન્યાય-વ્યાકરણતીર્થ પં. હરગોવિંદલાલે 'સુપાસનાઉચરિઅ'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. પિટર્સનની ઉપર્યુક્ત ભૂલ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી અમારા ઉપર્યુક્ત કથનને અનુસરતો આશય દર્શાવ્યો છે કે,—“ ગોપમિરિના શિખર પર રહેલા જૈનમંદિરને રાજ-નિરોગી-અધિકારીઓએ મહદ્દાર (બંધ) કર્યું હતું, તે આ સૂરિએ રાજને મહી ઉપકાર્યું હતું. ”

આવી રીતે પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટમાં તથા તેનો અનુવાદ કરતાં પં. હીરાલાલે 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં કરેલી ભૂલો; અને તે પરથી થયેલાં ભૂલવાળાં ખીલ" અનુકરણો (અભિધાનરાજેન્દ્ર, સંપ્રદાયી પ્રસ્તાવના વ.)માં જોતરી આવેલી ભૂલોને સુધારવાની આવશ્યકતા છે. ઇતિહાસલેખક સાક્ષરોએ પ્રામાણિક ઇતિહાસને, તેના આધારભૂત મૂળ ગ્રંથોને સાવધાનતા-પૂર્વક તપાસ્યા પછી લખવાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ કે જેથી ભૂલપરંપરા યતી અટકે અને તેનું ગંભીર પરિણામ જોવાનો અનિષ્ટ અવસર ન આવે. આશા છે કે સાક્ષરો આ નમ્ર સૂચના તરફ લક્ષ્ય આપશે.

ભરુચમાં સમલિકાવિહાર પર સોનાના કળશ ચડાવવા

વરણગના પુત્ર સંતુષ્ઠ(સાતુ-સંતુક-સંપત્કર)ને કહી જેમણે ભરુચમાં સમલિકાવિહારમાં સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા.^૧

જયસિંહ રાજાદ્વારા અમારિ કરાવવી

જેણે જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) રાજાને કહી સઘળા દેશમાં પજ્જને-સવણુ(પર્વપણા—ગ્રા. વ. ૧૨ થી ભા. શુ. ૪) વગેરે તિથિયોમાં અમારિ કરાવી^૨ હતી—છવડિસાનો નિર્ગેધ કર્યો હતો.

૧ “ ઘરણામુયં સંતુષ્ઠ-સચિવં મળિકા [જોણ] મરુચ્છે ।

તિરિસવલિયાવિહારે, દેમમયા ગ્રેવિયા કલ્પા ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૧૦, ગા-૬૬.

૨ “ જોણ જયમિહદેવો, રાયા મળિકા સયલદેસમ્મિ ।

કારાવિઓ અમારિ, પજ્જોસવણારંતુ તિહીસુ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૧૧, ગા. ૧૦૦

મો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેકસ્ટમાં પૃ. ૮માં આ ગાથાનો આરાય નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યો છે—

“ At his request king Jayasimha ordered that throughout his dominions no living thing should be put to death on these five days, the eighth and tenth of the bright and the light halves of the month, and the fifth of the light half.”

૫. હિતાલાલના ‘ જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ ’ ભા. ૧, પૃ. ૪માં અભયદેવસૂરિ(૩)ના સંબંધમાં ઉપરના અંગ્રેજી ઉલ્લેખનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે :—

“ અજમેરના રાજા જયસિંહે પણ તેમના ઉપદેશથી ચોતાના રાજ્યમાં કોઈપણ જીવતા પ્રાણીનો દર માસે બે અષ્ટમી, બે અનુર્દશી અને શુક્લપંચમીને દિવસે વધ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ”

પૃથ્વીરાજ પર પ્રભાવ

જેમના લેખથી સયંભરી(સાંભર-શાકંભરી, અજમેર પાસે)ના પૃથ્વીરાજે રણુથંભોરમાં જિનમંદિર પર સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.^૧

‘અભિધાનરાત્રેન્દ્ર’ કોરાના પૃ. ૭૦૭માં અને દે. લા. લૈ. પુ. તરફથી પ્રકાશિત ‘સંમદણીસૂત્ર’ની પ્રસ્તાવનામાં પણ ‘જૈ. ઇ. ’ના ઉપરના ગુજરાતી વાક્યનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદરૂપ હલ્લેખ છે. તેથી પરંપરાએ તેમાં પણ થોડીધણી રખાવના લેતરી આવી છે.

મો. પિટર્સને પ્રકાશિતની ઉપરની ગાથાના ‘વજ્રોત્તરણાર્દસુ’ પદનો અર્થ બે અણ્થી, બે દશમી (ચતુર્દશી) અને શુક્લપંચમી એમ મહિનામાં પાંચ દિવસ એવો કર્યો જણાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તેનો અર્થ—‘ પર્વપણા વગેરે ’ તિથિઓ થઈ શકે. જૈનોમાં પર્વપણાપર્વ, પાળ્લેસણ, પાળ્લુસણ વગેરે નામેથી આખાસદૃઢ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આદિપદથી બીજી કઈ તિથિઓ લેવી, તે નિશ્ચિત થતું નથી; તેમ છતાં શ્રીચંદ્રસૂરિના વડીલ ગુરભાઈ વિજયસિદ્ધ-સૂરિના પહેલાં દર્શાવેલા કથન (‘જૈન’, પૃ. ૪૫૩) પ્રમાણે એકાદશી વગેરે તિથિઓ સમજાય છે.

ન્યા. ન્યા. તીર્થ પં. હરગોવિંદદાસે પણ ‘સુપાસનાહચરિય’ની પ્રસ્તાવનામાં, પિટર્સનના ઉપર ટાંકેલા અભિપ્રાયને ચિન્ત્ય સૂચવ્યો છે.

જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અભિધાનરાત્રેન્દ્ર કોરા અને સંમદણી-સૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં મો. પિટર્સનના કથનની નકલ કરતાં ઉપર જણાવેલા જયસિદ્ધ રાજને અજમેરનો રાજા જણાવ્યો છે, પરંતુ તે યોગ્ય લાગતું નથી. સમય અને બીજાં પ્રમાણો વિચારતાં આ જયસિદ્ધદેવ તે સુમસિદ્ધ ગુર્જર-શ્વર સિદ્ધરાજ સમજાય છે, જેને ઉદેશીને પ્રસ્તુત લેખ છે. ઉપરના લેખકોએ સમજદેરથી આ જયસિદ્ધદેવને અજમેરના રાજા તરીકે ઓળખાવ્યો લાગે છે. અમારા કથનની પુષ્ટિમાં વિજયસિદ્ધસૂરિનો હલ્લેખ અમે ઉપર ટાંક્યો છે, બીજાં પ્રમાણો પણ આગળ લેવાશે.

૧. “ પુહર્દરાણ સયંમરી-નારિદેગ વસસ લેહેણ ।

રગસંમર-વિગહેરે ચડાનિયા કળવજ્જસા ॥ ”—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૦૧.

તપ અને ધર્મ દેશના

જેમણે યાથ (એક ઉપવાસ) અને છટ્ટ (બે ઉપવાસ)નો તપ કરતાં છતાં બન્ને વખત પણુ (સવારે અને બપોરે) ભવ્યજનને અપાતી સદ્ધર્મની દેશના કદાપિ તજી ન હતી.

ધર્મ-પ્રવૃત્તિ

જેમણે ગામેમાં અને નગરોમાં શ્રાવક લોકોને વિશેષે કરી કલ્યાણ-દોમાં તથા અષ્ટાદિકાઓ (ચૈત્ર, આસો વ.ના ધાર્મિક ઉત્સવના આક આક દિવસો)માં બહુ પ્રવર્તાવ્યા હતા.

અનરાન (આહારત્યાગ)

દૈર્ઘિક પ્રકારના પોતાના જાન વડે તથા વૈમાનિક દેવના ઉપદેશ વડે પોતાનો પરલોક-ગમનનો સમય સમીપમાં જાણીને, દેહ નીરોગી હોવા છતાં પણુ ક્રમે કવલ-પરિહાર (આહાર-ત્યાગ) કરી, સકળ સુખ અને અશુભ ખપાવી જેમણે અલકતાર્થ (અનરાન) સ્વીકાર્યો હતો.

લોક-પ્રેમ

જેમના ઉત્તમ અર્થ-અહણુ (અણુસણુ)ને સાંભળી અત્યંત ખેદથી ભરપૂર મનવાળા પરતીર્થિઓ (અન્યધર્મના અનુયાયીઓ) પણુ સજળ નેત્રે જેમની પાસે પ્રતિદિન આવતા હતા.

—વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં રચેલા ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ઉપર ટાંક્યો છે, તેની સાથે આ ગાથા સરખાતી બ્ધા. પ્રો. પિટર્સનના શબ્દોની નક્ક કરનાર પં. હી. હં.ના સં. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ (ભા. ૧, પૃ. ૪)માં તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગદ્વારા સં. ૧૯૬૪માં પ્રકાશિત ચેલ જૈનઇતિહાસ (પ્ર. ૧૪, પૃ. ૮૯)માં જણાવ્યું છે કે—“ સાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજે તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસે રણચંબોરમાં સુવર્ણના ઈડાવાળું જિન-મંદિર બંધાવ્યું હતું. ” પરંતુ તે, પૂર્વોક્ત આધારભૂત-પ્રામાણિક ઉલ્લેખના આશય સાથે મળતું નથી—એ પાઠકો વિચારી જોશે.

ગૃહસ્થનરેન્દ્ર(સિદ્ધરાજ)ના નગર (પાટણ)માં રાજ વગેરે દ્રાઈ તેવો મનુષ્ય ન હતો, કે જે અણુસણુમાં રહેલા તેઓની પાસે આવ્યો ન હતો.^૧

શાલિભદ્રસૂરિ વગેરે મોટા મોટા આચાર્યોએ જેમની સમીપ જઈ શોક-સહિત બહુ ખેદ પ્રકટ કર્યો હતો.^૨

સીયકશેઠને સમાધિ કરાવવી

જેઓ લાદરવા મહિનામાં તેરમો ઉપવાસ હતો; ત્યારે સોહિય શ્રાવકના શ્રેષ્ઠ લવનમાંથી નીસરી હાથમાં દંડો રાખી અરખલિત ગતિએ ક્ષીણ-પૂર્વક પગે ચાલતાં ખીજ દ્રાઈના હાથે ન વળગતાં—ટોચ ક્ષીણ વિના સ્વયમેવ સીયકશેઠને ત્યાં પધાર્યા હતા. રાજમાન્ય અને રાજનગર(પાટણ)નિવાસી સર્વ નૈઋત્ય-વધિકજનોમાં પ્રધાન સીયકશેઠ પોતાને ધરે રહ્યો હતો, જે મહાપુરુષના પદ-પદ્મનાં દર્શન કરવાનો અભિલાષી હતો અને સમાધિ પામતો ન હતો, તેથી દાક્ષિણ્ય-મહાસાગર પરોપકારમાં અદ્વિતીય રસિક જે પૂજ્યે તેને ધરે જઈ વંદાવીને સમાધિ-સંપન્ન કર્યો હતો અને ધર્મમાર્ગમાં તેનાદ્વારા વીશ હજાર દ્રમ્હોનો વ્યય કરાવ્યો હતો.

૧ “ગુહ્યર્નારિદ-નયરે, સો કો વિ જા અતિથ રાવ-વમિહ જગો ।

અણજ્ઞ-ટિયાજ જો તૈસિમાગઝો નેવ પાસમ્મિ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૧૦.

૨ “તિરિસાહિમદ્ધુરિણ્ણમુહેદિં મમ(રુ)યગલ્લ-સુરીદિં ।

જરસ સમીવે મંવુણ, સુરિયં મહુ સસોપદિ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૧૧.

૩ આ સોહિક શ્રાવક તે જણાય છે કે જેમની વસતિમાં વસી મુનિચંદ્ર-સૂરિએ પિ. સં. ૧૧૯૮માં દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણની વૃત્તિ રચી હતી, જે આ સમા લાવનગરથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે.

સ્વર્ગવાસ

૧૭૦૨ દેશમાના ગ્રામે સમગ્ર ગામ અને નગર વગેરેમાં વસનારાં શ્રદ્ધાળુ-શ્રદ્ધજનો, જેમના ઉત્તમાર્થ (અનશન) સાંભળતાં ત્યાં આન્યા હતા. ૪૭ સુડતાળીસ દિવસ સુધી સમાધિપૂર્વક અણુસણ પાળી, ધર્મધ્યાનમા પરાયાણુ ચિત્તવાળા જે મહર્ષિ (અભયદેવસૂરિ) પર-લોકવાસી થયા હતા.

અંતિમ સન્માન

ત્યાર પછી ઘણી ભૂમિ (માળ) - ત્રાળા, ઘણા કળશવાળા, અનેક શ્વેતવર્ણુ ધ્વજપટોથી રમણીય શ્રેષ્ઠ શ્રીખંડ (સૂખક-ચંદન) થી બનાવેલા વિમાન પર જે મહાપુરુષ (અભયદેવસૂરિ) ના શરીરને-શબને પધરાવી ત્યાં મળેલા સકળ સંઘે બહાર નીસાયું હતું.

ધરના રક્ષક એકેક મનુષ્યને મૂકી બાકીનો રાજનગર (પાટણ) નો સર્વ જન-સમૂહ ભક્તિ અને કૌતુકથી જેમનાં દર્શન-નિમિત્તે નીકળ્યો હતો, જેથી માર્ગોમાં સંચાર થઈ શકતો ન હતો.

સર્વ પ્રમદઓના સમૂહથી, સર્વ વાદોથી અને સર્વ બંદિજનોથી (મંગલપાકોથી) પ્રસરેલા શબ્દોવડે આકાશનો વિસ્તાર પણ બહેરો બની ગયો હતો.

નીસરતા જે મહાપુરુષની ઋદ્ધિ-ગૌરવને રાજ્ય જયસિંહ- (સિદ્ધરાજ) કોટની પાછલી અટારીએ રહ્યો હતો પોતાના પરિજન સાથે જોતો હતો.^૨

૧ “ ગુબ્જદેસમ્મિ સમગ્ગમામ-નગરાદવાસિ-સહ્જજગો ।

અમ્મુ(સ્મ)ત્તિમદ્દુસવણે પાણ સમાગજો તરવ ॥ ” —પિ. રિ. ૫, ૧૨, ૧૧૭.

૨ “ પાયારપચ્છિમદ્દાલ્લ ટિઓ પરિયણેણ સહ રાયા ।

જયસિંહો વેવલ્લંતો, જસ્તિહિદ્દ નીહરંતસ્સ ॥ ” —પિ. રિ. ૫, ૧૨, ૧૨૩-

તે આશ્ચર્યને જોઈ રાજપુરુષો પરસ્પર જોલતા હતા કે—ખરે ! મરણ અનિષ્ટ હોવા છતાં પણ આ વિભૂતિથી—ગૌરવથી ઈષ્ટ મનાય છે.

સૂર્યોદયથી માંડીને નીકળેલું તે વિમાન, પગલે પગલે લોકોથી પૂજાતું હતું અપરાધલે (બપોર પછી) સંસ્કાર-સ્થાને પહોંચું હતું.

જેમના પ્રાંત-પૂજનમાં તે વખતે કોમળ પદ્માંશુક-પ્રમુખ શ્રેષ્ઠ બહુમત્ય સેંકડો વસ્ત્રો મળ્યાં હતાં—એકઠાં થયાં હતાં તે જ શ્રીખંડ (ચંદન)ના વિમાન સાથે જ જેમનો શરીર-સંસ્કાર લોકોએ કર્યો હતો તથા ઉપર પણ અગર-સુખડનાં લાકડાં અને ઘણો ધનસાર (કપૂર) નાખ્યો હતો.

ચિતા છુટાતાં લોકોએ ત્યાંથી રાખ ગ્રહણ કરી હતી અને રાખનો પણ અભાવ થતાં, ત્યાર પછી તે સ્થાનની માટી ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરી હતી કે ત્યાં શરીર-પ્રમાણ વિશાળ ખાડ થઈ ગઈ હતી.

રાખ-માટીનો પ્રભાવ

તે મહાપુરુષ અભયદેવશ્રિના પવિત્ર શરીરની રાખ અને તે શરીર-સંસ્કાર-સ્થાનની માટીના પ્રભાવથી શિરોખાધા (માથાની પીડા), વેલાબ્બર, એકાંતરબ્બર (એકાંતરો તાવ) વગેરે રોગો નાશ પામતા હતા.^૧

શ્રીચંદ્રસૂરિની સાક્ષી

ઉપરનો ઇતિહાસ જણાવનાર શ્રીચંદ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે—‘લક્ષિના વશથી મેં આમાં કાંઈ પણ—ઘોડું પણ મૃષા લાપણ ક્યું’ નથી—

૧ “તીસે રક્ષાણ મટ્ટિયાણ અણુમાવઓ સિતેગાહા ।

વેલાજર-પગંનરજરાદરોગા પળસંભા ॥”

અસત્ય કથન કયું નથી; જે પ્રત્યક્ષ દીકું, તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે. ૧”

રજાના-સોધન

(૧) ‘જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ ભા. ૧લાના પૃ. ૪થામાં પં. હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીનાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘જૈન ઇતિહાસ’ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ જણાવેલ છે કે—“આ અભયદેવસૂરિ અઠમેરમા અનશન કરીને દેવલોકે ગયા.”

એ જ પ્રમાણે પં. લલિતવિજયજી સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં ઉપરના વાક્યનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરે છે; પરંતુ એ ઘટનાને પ્રત્યક્ષ જોનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે અભયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ અણુહિક્ષવાડ પાટણમાં થયાનું જણાય છે, જે ઉપર દર્શાવ્યું છે.

(૨) પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેક્સ્ટના પૃ. ૮માં અભયદેવ-સૂરિના શયને જેમાં રથાપવામાં આવ્યું હતું, તેને માટે A chariot of sandalwood શબ્દ વાપર્યો છે, તેના અનુવાદરૂપે પં. હીરાલાલે ઉપર જણાવેલ પુસ્તકમાં તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીનાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘જૈન ઇતિહાસ’ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ ‘ચંદનનો રથ’ જણાવ્યો છે અને તે પરથી ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ શ્રેણી ભા. ૧લાના પૃ. ૭૦૭માં અને પં. લલિતવિજયજી મહાશયે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં તે જ પ્રમાણે ‘ચંદનનો રથ’ જણાવ્યો છે, પરંતુ તે સર્વ કથનના મૂળ આધારભૂત અને એ ઘટનાને નજરે નીહાળનાર શ્રીચંદ્રસૂરિએ તો ‘વરસિરિચંદ-વિર્ણિમ્મય-વિમાણ-’ ‘સિરિચંદ-વિમાણે’

૧ “મત્તિરસેગ ન મદ, મર્ણ પિ રૂદ્ધ સામિયં મુસા કિં રિ ।

અ પચ્ચસં દિદ્ધં તસ્સ નિ હેસો રમો મણિયો ॥”

એ શબ્દો દ્વારા સુખકનું વિમાન (જેને હાલમાં માંડવી અથવા પાલખી નામ આપવામાં આવે છે.) સૂચવ્યું છે.

(૩) અભયદેવસૂરિના રમશાનયાત્રાના પ્રસંગમાં પં. હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાણીનાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘ જૈન ઇતિહાસ ’ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ જણાવેલ છે કે—
“ જયસિદ્ધરાજ પોતે પણ પોતાના કારભારીઓ સહિત ત્યાં(રમશાનમાં) ગયો હતો. ” એનો સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ ઉલ્લેખ, અભિધાનરાજેન્દ્ર અને સંમદણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં પણ નકલરૂપે જોવાયો છે; પરંતુ તે ઘટનાને સાક્ષાત્ જોઈ ઇતિહાસ આજેખનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે ‘ જયસિદ્ધરાજ (સિદ્ધરાજ), પોતાના પરિજન સાથે પ્રાકાર- (કોટ)ની પાછલી અટારીએ રહી અભયદેવસૂરિની રમશાનયાત્રાની વિભૂતિ જોઈ રહ્યો હતો. ’ એ ઉપર દર્શાવ્યું છે.

(૪) પ્રો. પિટર્સને શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિમુવ્રતચરિત્રનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૨૧ જણાવ્યો છે, જે અસંભવિત છે. ખરી રીતે વિ. સં. ૧૧૯૩ જોઈએ. જે સંબંધમાં અમે આગળ વિશેષ જણાવીશું. પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ગૂઝરાતી અનુવાદરૂપ ‘ જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ ’માં અને અન્યત્ર પણ અનેક લેખકોએ શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિમુવ્રતચરિત્રને વિ. સં. ૧૧૨૧માં રચાયેલું જણાવ્યું છે, પરંતુ ત્યાં, પણ વિ. સં. ૧૧૯૩ સુધારવું જોઈએ.

(૫) ઇતિહાસમાં ઉપર જણાવેલ આમણુશેઠને બદલે પ્રો. પિટર્સનને આમણુ શહેર જણાવ્યું છે, એ વગેરે સ્ખલનાઓને સુધારી, મૂળ પાડનો આશય બરાબર સમજી ઇતિહાસ-સંશોધકોએ લખવું જોઈએ.

હવે એ મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના સંબંધમાં બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના થોડા ઉલ્લેખો તપાસીએ—

લક્ષ્મણસુરિ, કે જેઓ પૂર્વોક્ત અલયદેવસુરિના પ્રશિષ્ય તથા મલધારી હેમસુરિના શિષ્ય અને પૂર્વોક્ત શ્રીચંદ્રસુરિના ગુરભાઈ હતા, તેઓએ વિ. સં. ૧૧૯૯-૧માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમાં પૂર્ણ કરેલા દસહજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

“હર્ષપુર નામના શ્રેષ્ઠ ગચ્છમાં સકળ શિવ(શુલ, બીજા પક્ષમાં મહાદેવ)ના સ્થાનરૂપ હિમાલય-પર્વત-સમાન જયસિંહસુરિ થયા, કે જેમના થકી દેવનદી-ગંગા-સગી મુનિ-સંતતિ જીવનમાં પ્રકટી. તે જયસિંહસુરિ પછી અલયસુરિશ્ચી સૂર્ય પ્રકટ્યો, જે દ્વારથી કમલિનીને વિકસાવનાર કાંત, મિથ્યાત્વશ્ચી અધિકારને દૂર કરનાર અને સકલ શ્વેતાંબરો (બીજા પક્ષમાં શ્વેત અંબર-આકાશ)માં તિલક સરખા હતા.”

બીજા ઉલ્લેખો

પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસાર-શાસ્ત્ર, મૃગાવતી-ચરિત્ર વગેરે રચનાર, વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન દેવપ્રલસુરિએ જણાવ્યું છે કે—“હર્ષપુરીયગચ્છમાં શ્રુતશ્ચી અશ્રુતના સાગર, ચંદ્રની કાંતિ સાથે રપર્ધા કરતા ઉબ્જવલ કીર્તિ-વૈભવવાળા શ્રીઅલયદેવસુરિ થયા. આશ્ચર્ય છે કે-જે શાંતાત્માની અને નિરપૂઠ ચિત્તવાળાની પશ્ચ ક્રિયા સમસ્ત જગતને જિતનારી થઈ રહતી.”

૧ “વિક્રમતાપર્હિં ઇક્ષારસેહિં નવનવદ્વાસ-અદિપર્હિં ।

માહસિયદસમિદિવસે ગુરુમ્મિ ગુરુમેહલિપુરીપ ॥

સિરિકુમારવાલરજ્જે સંવાસુયસિદ્ધમાવસંતેજ ।

ચરિયં મુમરિયવમિજં સિરિસત્તમતિત્વનાહસ ॥”

—જૈન વિવિધ સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાધ્યાયી પ્રકાશિત.

૨ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિ (જુઓ શ્લોક ૨. પિ. રિ. ૩, પૃ. ૧૩૨-૧૩૩)

શ્રીધરની ન્યાયકદલી પર અને મુરારિ-કવિના અનર્ધરાધવ પર ટીપ્પન રચનાર, હૈમપ્રાકૃતવ્યાકરણ પર પ્રાકૃતદીપિકા તથા જ્યોતિષસાર, કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથો રચનાર, દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્ર અને ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્યનું સંશોધન કરનાર, ગિરનાર પરની મં. વસ્તુપાલની પ્રથસ્તિ રચનાર નરચંદ્રસૂરિ કે જેઓ વિક્રમના તેરમા સંક્રાન્તિ ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, તેઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા કથારત્નાકરની પ્રથસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

“ હર્ષપુરીયગ્ધમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર, પવિત્રજુહિયાલી, નિઃસંગ-જનોમાં ચૂકામણિ-જેવા મુનીશ્વર અભયદેવસૂરિ ‘મલધારી’ એવા નામથી પ્રખ્યાત થયા, કે જેમનાં ચરણ-કમળ રાજ્યોથી પૂજતાં હતાં. જેમણે સિદ્ધરાજના દેશની હદમાં જંગુગણને અમારિ કરાવી હતી-જીવહિંસા-નિરોધ કરાવ્યો હતો.

મલધારી-ગિરુદ

વિવિધતીર્થકલ્પ, સેંકડો સ્તોત્રો તથા અનેક કાવ્યો કરનાર અને અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિ રચનાર, મલ્લિખેણસૂરિને વિ. સં. ૧૩૪૯માં ગયાદાદમંજરી રચવામાં સદાયતા કરનાર. રાજશેખરસૂરિ, સંધ-તિલકસૂરિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, દિલ્લીના મુસલમાન શાહ મહમમદને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અને તેની પરમ પ્રીતિ સંપાદન કરનાર. શત્રુજય, ગિરનાર, ફસોધી વગેરે તીર્થોની રક્ષા માટે ફરમાનો મેળવી તેને નિર્ભય કરનાર, સકળ શ્વેનાંબર દર્શનને નિરુપદ્રવ કરનાર. પ્રભાવક, સુપ્રસિદ્ધ

૧ “ ગચ્ઠે દર્શપુર્યાયનામનિ મુનિપ્રથઃ પ્રતિષ્ઠાઽઽપદં

પ્રગ્વધાતો મન્ધારિતિત્વનલ્લીનિઃપન્ન-ચૂદામણેઃ ।

મેજહેન્દ્રમયદેવસૂરિત્વનીવાલાચ્યંવાદામ્બુજો

યેનામારિકારિ જન્તુવિતતેઃ સિષ્ઠેન્દ્રદેશવધિઃ ॥”

—પ. બં. પ્રતિ.

જિનપ્રભસૂરિ કે જેઓ વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, તેઓએ પોતાના તીર્થકલ્પ (રચના સં. ૧૩૮૫-૧૩૮૬)માં જાણાવ્યું છે કે—

“શ્રીપ્રશ્નવાદનકુલમા ધયેલા હર્ષપુરીવત્સલના અલંકારરૂપ અભય-દેવસૂરિ, એક વખત ગામાનુગામ વિહરતા હતા શ્રીઅણ્ણહિલ્લાવાડ પાટણ-માં આવ્યા અને સપરિવાર બહારના પ્રદેશમાં રહ્યા હતા, ત્યાર પછી હાથીના રકંધ પર આરૂઢ થઈ રાજપાટિકાએ ફરવા માટે નીકળેલા રાજા જયસિંહે મક્કમલિન વસ્ત્ર અને દંડવાળા તેમને જોયા. રાજાએ હાથીના રકંધથી ઊંચી ‘દુકરકારક છે’ એમ વિચારી—હાથી ‘મલધારી’ એવું નામ આપ્યું. અભ્યર્થના કરી રાજા તેમને નગરમાં લઈ ગયો, ધયવસહી(ધીમટા)ની સમીપમાં ઉપાશ્રય આપ્યો, ત્યાં સૂરિ રહ્યા.”^૧

જિનપ્રભસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ એ જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ દ્વારા ‘મલધારી’ ખિરુદ મળ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમકે—સદ્ગન બુદ્ધિસાત્તરસૂરિજીના ગરુડમતપ્રગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે—

“મલધારીગરુડ દ્યારથી કયા આચાર્યથી થયો, તેનો નિષ્કર્ષ કરવાનું હજી બાકી રહે છે. (પૃ. ૧૬) પ્રશ્નવાદન-કુલમાં શ્રીઅભયદેવ-સૂરિ થયા. તે ગામાનુગામ વિચરતા પાટણમાં આવ્યા, તે વખતે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને જીર્ણ મલિન-વસ્ત્રવાળા દેખી મલધારી—

૧ “સિરિપણ્ણવાહણકુલ્લમંમૂઝો હરિસપુરીયગચ્છાલંકારભૂતિઝો અભયદેવસૂરી હરિસવરાઝો ઇગયા ગામાનુગામ વિહરત્તો સિરિઅણ્ણહિલ્લાવડવપટ્ટગમાગઝો । ઠિઝો નાઈ પપ્પસે સપરિવારો । અઞ્જયા સિરિજયામિદ્ધવેનરિદેણ ગયલંધારુદ્ધેણ । રાયવાડિ-યાગણ દિઠ્ઠો મલ્લમલિણવત્થ-દેહો । રાણ ગયસ્સપાઝો ઓઞ્ઞરિક્કણ ‘દુકરકારઝો’ સિ દિણ્ણં ‘મલધારિ’ સિ નામં । અમ્મત્થિઝણ નયરમઝ્ઞે નીઝો રણ્ણા, દિણ્ણો ઝવસ્સઝો ધયવસહી-સમીવે, તત્થ ઠિઝા સૂરિણો ।”

ગિરુદ આપ્યું' (પૃ. ૮૬) પાટણના રાજા સિદ્ધરાજે આપેલા મલ્લધારી એવા ગિરુદથી પાટણમાં મલ્લધારી-ગરુડની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. ” (પ્રસ્તાવના પૃ. ૮).

ગિતપ્રબસુરિના પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે વ્યસિદ્ધ(સિદ્ધરાજ) રાજા હારા અભયદેવસુરિને ‘ મલ્લધારી ’-પદ મળ્યાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ મલ્લધારીગરુડના આચાર્યોએ તે પદ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણુ-રાજા તરફથી મળ્યાનું જણાવ્યું છે. જેમકે સદ્ગુરુ-પદ્ધતિમાં નીચેના ઉલ્લેખ નજરે પડે છે—

“ પુરુષપુરુષરૂપમાં તિલક-સમાન, શુભ્રોના નિલયરૂપ, સકળ દુઃખોનો વિલય કરનાર, સુવિદિત-ચૂડામણિ શ્રીઅભયદેવસુરિ વ્યવર્તાવતો. કાલવશાત અપદ થયેલા—ન વહેતા પૂર્વસાધુના માર્ગમાં અભિનવ પથિક જે મદાપુરુષને કર્ણુરાજાએ ‘ મલ્લધારી ’ નામ આપ્યું હતું. શાકંભરી-શાકંભરી(સાંભર)ના રાજાએ રણધંભોરમાં જેમના આનાલેખવડે દેમધ્વજદંડના બહાનાથી નિત્ય કીર્તિ નચાવી હતી. ”

પદ્મદેવસુરિ-પર્યંતના મલ્લધારી આચાર્યોની સંક્ષિપ્ત પદાવલીરૂપ એ સદ્ગુરુપદ્ધતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પદ્મદેવસુરિના પ્રશિષ્ય અને

૧ “ દરિમરગચ્છ તિ(તિ)જ્ઞો, ગુણનિજ્ઞો વિદિયસ્યન્દુહવિભો ।

• સિરિષ્ઠમયદેયયુર્ગ મુવિદિયન્નૂદામર્ગા જયત ॥ ૧ ॥

વાલવમેગં અવહે, અદિગવપદિયસ્મ પુલ્લસાદ્રુપહે ।

જરમ મલહારિનામં દિન્નં કચ્છેણ નરવશ્ણા ॥ ૨ ॥

રણમંમુરે આળાદેહેનં જગ્સ સન(ય)રિદેણ ।

દેમધયંદનિસજ્ઞો, નિચં નચ્ચાવિયા વિસી ॥ ૩ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૯૬.

—આમાંની ત્રીજી આગાના આશય સાથે પહેલાં દર્શાવેલ વૃત્તાંત સરખાવી જુઓ.

શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિએ પણ કર્ણુરાજ તરફથી અલયદેવસૂરિને ‘ મલધારી ’ પદ મળ્યાનું જણાવ્યું છે. વિ. સં. ૧૩૮૭-માં પ્રાકૃતદ્વાચાત્રય-વૃત્તિ, ન્યાયકંઠલી-પંજિકા, રત્નાકરાવતારિકા-પંજિકા, પદ્મદર્શન-સમુચ્ચય, ચતુરશીતિપ્રબંધ (વિનોદકથા-સંગ્રહ) વગેરે રચનાર, વિ. સં. ૧૪૦૧માં મેરતુંગસૂરિના સ્તંભનેન્દ્ર-પ્રબંધને શુદ્ધ કરનાર, વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રબંધદ્વય (ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ) રચનાર, નેમિનાથ-દ્વાગ વગેરે કૃતિયો દ્વારા ગૂજરાતી સાહિત્યને પણ પોષનાર એ રાજ-શેખરસૂરિએ પ્રાકૃતદ્વાચાત્રયવૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં, અલયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે—

“ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અલયદેવસૂરિ થયા, જેઓ જુહુ, અકુમની તીર્થ તપસ્યા કરનારા અને છ વિદ્યુતિઓનો ત્યાગ કરવામાં સાહસિક હતા. ચક્રેશ્વરીદેવીએ પુત્ર તરીકે સ્વીકારેલા, શ્રુતરૂપી સાગરમાં ગ્રીક્ષતા ગોવિંદ-સમા એ સૂરિ નિઃસંગતાથી બહુ વિદ્યાને સિદ્ધ કરનાર થયા હતા. જેમણે હજારો વ્રાહ્મણોને અને કંડમડ્યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતાપુર (મેડતા)માં વીર પ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. ગૂર્જરેશ્વર કર્ણુ તીર્થ મલ-પરિપહ જોઈ જેમનું ‘ મલધારી ’ બિરુદ બહાર કઢ્યું હતું. ”

રાજશેખરસૂરિએ વિશેષમાં એ જ અંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—“ જેણે (અલયદેવસૂરિએ) સોરઠ દેશના સ્વામી ખંગારને પ્રતિ-બોધ આપી ઉજ્જવંતતીર્થ (ગિરનાર ગિરિ)ના વિદ્યભૂત થયેલા

૧ “ પરમહસાન્ મૂદેવાન્, યશં કદમટં ચ યઃ ।

પ્રબોધ્ય મેડનપુરે, વીર-ચૈત્યમખીકરત્વ ॥

શ્રીગૂર્જરેશ્વરે દૃષ્ટ્વા, । તીર્થં મલ-પરીપદમ્ ।

શ્રીકર્ણો નિરુદં યત્વ, મલધારીત્યગોષયત્ ॥ ”

—પાટણ જૈન સંહારની પ્રતિ (મ્લો. ૬, ૭)

માર્ગને વહેનો કર્યો હતો.^૧ સિદ્ધાંતરૂપી અમૃતકુંડમાં શુભ સ્નાન કરનારા, રાગદ્વેષરૂપી મહાયંડાલના સ્પર્શને દૂરથી તજનારા જે મહા-પુરુષે હૃદયમંદિરમાં રહેલા જિનેશ્વરને શ્રેષ્ઠ ધ્યાનરૂપી પુષ્પમાળાવડે શ્રાદ્ધ કરતાં કરતાં આ જ જન્મમાં જિનેશ્વરના ઐશ્વર્યના અંશને મલયુ કર્યો હતો.”

રાજશેખરમુરિએ પ્રાકૃતદ્વાયાત્રય-વૃત્તિમાં દર્શાવેલ પ્રશસ્તિને અનુસરતી પ્રશસ્તિ ન્યાયકંદેલી-પંજિકાના અંતમાં પણ મૂકી છે, જે અંભાતના જૈનમંડારની પ્રતિ પરથી પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટ ગ્રાંજમાં (પૃ. ૨૭૨ થી ૨૭૬) પ્રકાશિત થઈ છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થામાં અભયદેવમુરિના સંબંધમાં તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

“Abhayadeva Suri—Called Maladharin, a title (biruda) he got from Karna, King of Guje-rat (Samvat 1120-50) mention is made of his influence with Khenjar, king of Surashtra (Sorath) Forbes, Rasmala, I. p. p. 154-70. when he converted, and who, at his instigation, remitted the taxes levied on pilgrimes to Girnar.”

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ઉલ્લેખોનો અનુવાદ અને તેની નકલ અનેક લેખકોએ કરી છે, તેથી તેની જૂલો તેમાં પણ ઉતરી આવી છે. ઉપર દાંડેલ પિટર્સન-રિપોર્ટના અગ્રેજ ફકરાનો મરાઠી અનુવાદ મહા-રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનદાય વિભાગ દ્વારા પૃ. ૩૦૫માં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

૧ “નાયં મુતાશ્વરાટ્સ્ય સંગારં પ્રતિરોધ્ય વઃ ।
સ્વચ્ચંદનવીર્યપથં, નિન્નીમૂતમવીરહવ ॥”

“ ગુજરાયના રાજા (સં. ૧૧૨૦-૫૦) કર્ણ યા પાસૂન ચાલા મલધારિનુ હી પદવી મિઠાલી, મ્હણૂન ત્યાલા મલધારિનુ અસે મ્હણત અમત મુરાદ્વા(સોરઠ)ચ્યા સેંગર રાજાવર ત્યાચે ફાર વજન હોતે અસા ડહેસ આદે. અમયદેવસૂરીને સેંગરરાજાવ્ય જૈનદીક્ષા દિલી. અમયદેવસૂરીચ્યા સાંગળ્યાન વરૂન ગિરનારચ્યા યાત્રેકરુવર સ્તવિલેલે ફર સેંગરરાજાને માફ કેલે. ”

—આ સ્થળે પાંડેરનું લક્ષ્ય ખેંચવાની આવશ્યકતા છે કે મૂળ આધારભૂત ઉલ્લેખનું યથાયોગ્ય અવલોકન કર્યા વિના અથવા તેનો યથાર્થિત આશય સમજ્યા વિના લેખકો તેનું કેટલું વિચિત્ર અને અનર્થકારક ભયંકર રૂપાંતર કરી નાંખે છે ! એ ઉપરના બે ફકરાઓ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. રાજશેખરસૂરિનો મૂળ ઉલ્લેખ તથા તેનો ભાવાર્થ હું ઉપર દર્શાવી ચૂકો છું. તેમાં ક્યાં છે ખેંગારરાજાને જૈન દીક્ષા આપવાની કે જૈન બનાવ્યાની વાત ? અથવા ક્યાં છે તેમાં યાત્રાળુ પર કર ખેસાઆની કે માફ કર્યાની ઉકીત ? જેના શબ્દોના આધાર પર એવો આશય કાઢવામાં આવ્યો છે, તે રાજશેખરસૂરિ તો માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે- ‘જેણે મુરાદ્વારાજના નાથ ખેંગારને પ્રતિખેાધી-ઉપદેશ આપી ખિલીભૂત થયેલા-અટકાવાયેલા ઉજ્જવંત-તીર્થના માર્ગને વહેતો કર્યો હતો’. જુઓ તે મૂળ શ્લોક—

“ નાથે મુરાદ્વારાજસ્ય, સેંગારં પ્રતિખેધય યઃ ।

उज्जयंततीर्थपथं खिलीभूतमवीवहत ॥ ”

—પિ. રિ. ૩, પૃ. ૨૬૫.

રાજશેખરસૂરિનો ઉપર દર્શાવેલો ઉલ્લેખ, જે કે અલયદેવસૂરિને ઉદ્દેશીને થયો જણાય છે. પરંતુ એ ખેંગાર રાજાવાળી ઘટના ખરી રીતે અલયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જે આ જ લેખમાં આગળ જોવામાં આવશે; તે ઉપરથી સમજશે કે ઉજ્જવંત-તીર્થ (ગિરનાર)નો માર્ગ કેવી રીતે ખિલીભૂત થયો હતો અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ તેને કેવી રીતે વહેતો કર્યો હતો.

રાજશેખરસુરિના કથન પ્રમાણે ગૂઝરાતના રાજા કર્ણે (સિદ્ધ-
રાજના પિતાએ) અમલયદેવસુરિના 'મલધારી' બિરહની ઘોષણા
કરી હતી. રાજશેખરસુરિના કથન પરથી પિટર્સનના રીપોર્ટમાં
અને તેના અનુવાદરૂપ નકલરૂપ મંધો (પં. ૬૧. ૬૨.) નો જૈનધર્મનો
પ્રાચીન ઇતિહાસ, જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારકવર્ગનો જૈનઇતિહાસ, સંમદણી-
સત્રની પ્રસ્તાવના વગેરે)માં પણ કર્ણરાજ તરફથી અમલયદેવસુરિને
“ મલધારી ” પદવી મળ્યાના ઉલ્લેખો છે.

પોતાની ગયેલી આંખોને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથપ્રભુના પ્રભાવથી પુનઃ
પ્રાપ્ત કરનાર, આવકોને ઉપદેશ આપી નવું વિશાલ મંદિર કરાવી તેમાં
ત્રિ. સં. ૧૭૧૫માં ચેત્ર શુ. ૬ રવિવારે ઉત્સવપૂર્વક અંતરીક્ષપાર્શ્વ-
નાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, હંદરતોનાદિદ્વારા લોકોપકાર માટે અંતરીક્ષ
પાર્શ્વનાથના મહિમાને વિસ્તારનાર ભાવવિજયમણિએ ૧ વિ. સં.

૧. ભાવવિજયમણિએ પોતાના ચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ સત્યપુર-
(સાચાર)ના નિવાસી ઓસવાલ વંશના રાજમહર્ષી પ્રિયા મૂક્તીના પુત્ર હતા.
તેમનું પૂર્વનામ બાનિરામ હતું. વિજયદેવસુરિ ત્યાં પધારતાં તેમના ઉપદેશથી
પ્રતિભોધ પામી તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે ગુરુએ ' ભાવવિજય ' નામ આપ્યું
હતું. ગુરુ સાથે મુકમંડલ(મારવાડ)માં વિચરતાં સુદાહિતો મથાકયિ અન્ધાસ
કર્યો. ત્યાર પછી સંતુષ્ટ થયેલા ગુરુએ જોધપુર રાઠેરમાં સંધ-સમક્ષ તેમને
મણિપ્રદ સમર્પણ કયું હતું. ત્યાર પછી પાટણના સંધથી પ્રેરાઈ આચાર્ય
અનુદગિરિ(આબુ)ને અભિવંદન કરી શિષ્યો સાથે ગૂઝરાતમાં પ્રયાણ કયું.
તે વખતે માર્ગમાં જતાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એ ભાવવિજયમણિની બંને આંખોમાં
પીડા થઈ હતી; જેમ તેમ કરી ગુરુ સાથે તેઓ પાટણ પહોંચ્યા. શ્રીમંત
આયકોએ ત્યાં ઓપયો અને વૈદો દ્વારા વિવિધ ઉપાયો-ઉપચારો કર્યા, તો પણ
તેમની બંને આંખો ગઈ. ત્યાર પછી એક દિવસ વિજયદેવ આચાર્યને તેનો
ઉપાય પૂછતાં તે સૂરીશ્વરે કૃપા કરી પૂર્ણ વિધિ-વિધાનપૂર્વક પદ્માવતીનો
મહામંત્ર આપ્યો. ત્યાર પછી આચાર્યે ચોમાસું પૂરું કરી ભાવવિજયમણિને
એક મુનિ સાથે ત્યાં મૂકી અન્યંત્ર વિદાર કર્યો. ત્યાર પછી ગુરુએ કહેલ વિધિ

૧૭૧૫માં રચેલા અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથના ચમત્કારિક વૃત્તાંત-ગલિત પોતાના ચરિત્રમા એલચપુર(વરાડ)ના ચંદ્રવંશી રાજા શ્રીપાલના મંત્રિના મુખદ્વારા સૂચિત કર્યું છે કે—

“ સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિશારદ, ઘણા રાજાઓમાં માન્ય, દેવીબલવાળા અલયદેવ નામના સૂરિ સંલગ્નાય છે. કણ્ઠ જેવા પરાક્રમી ગુજરાતના રાજા કર્ણે જે સૂરિને ‘ મધ્વ(લ)ધારિ ’ મહાપદ આપ્યું હતું. ”

પ્રમાણે તે મંત્ર આરાધતાં દેવીએ સ્વપ્નમાં આવી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમાનો જ્ઞાતાત સચિસ્તર કહ્યો. ” તેમાં આગળ જતાં જણાવ્યું છે કે— “ વરાડમાં એલચપુરપત્તનમા ચંદ્રવંશી શ્રીપાલરાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેનું ઇલચ એવું ખીનું નામ પણ હતું, તેના સારીરમાં પૂર્વના પાપથી ભયંકર ક્રોધ રોગ હત્યજ થયો, તેથી તેને અનેક ઉપચારો કરવા છતાં સાંતિ થતી ન હતી. કોઈક દિવસ તે રાજા પોતાના નગરની બહાર પીડા દૂર કરવા અહીં તાર્કી ભામતાં તૃપાતુર થઈ આમલીના ઝાડ નીચે એક કૂવા પાસે ગયો, કે જ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા હતી. રાજા તે કૂવાના પાણીથી હાથ, પગ, મોઢું પખાળી તેનું સ્વચ્છ સ્વાદુ પાણી પી પાછો પોતાની છાવાળીમાં ગયો. અનુક્રમે તેના પ્રભાવે રોગ દૂર થયો. રાજાએ કૂવામાં રહેલા અધિષ્ઠાયક દેવનું આરાધન કર્યું. દેવે સ્વપ્નમાં પાર્શ્વપ્રભુના જિંબને મહિમા જણાવ્યો. રાજાએ આમહવર્ષક તે મૂર્તિ માગી. દેવે સૂચનાપૂર્વક આપી. જ્યાં પાણું ફરી જોયું, ત્યાં વડલાના ઝાડ નીચે સાત હાથ હોયે રહેલા એ પાર્શ્વનાથના જિંબને જોઈ રાજાએ ખિત્ત થઈ ધરોજેન્દ્રનું આરાધન કર્યું. તેણે ‘ ત્યાં જ રહેશે ’ તેમ સૂચવ્યું. એથી રાજાએ ત્યાં જ લગ્ન મુદ્રા ખર્ચી રંજમંડપ-વિભૂષિત વિરાલ મંદિર કરાવ્યું, પરંતુ રાજાએ અભિમાન કરવાથી પ્રભુ તે મંદિરમાં બિરાજ્યા નહિ, તેમ ધરોજેન્દ્ર આગ્રે નહિ. એથી અતિ મદ પામેલા રાજાએ મંત્રીને તેના હાથ પૂજ્યો, ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે સૂચવ્યું હતું:—

“ ઇવોદમવદેરામ્વઃ, સર્વગામ્વિગારદઃ ।

માન્વે વદ્ધુ મૂતેષુ, ગુગિઃ મુરીવલાન્વિતઃ ॥

મૂર્તિરદેહિદો ગમ્, કર્ણઃ કર્ણેવ વિક્રમઃ ।

મ દત્તે કીમપિ મુરી, મલ્લ(લ)ધારિમદાવદમ્ ॥ ”

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ-પ્રતિષ્ઠા

શ્રીપાલ(એલય) રાજાને તેના મંત્રીએ ઉપર પ્રમાણે મલધારી અભયદેવસૂરિનો પરિચય આપી વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે—“ તે આચાર્ય ગયે વર્ષે સંલન(ખંભાત)ના શ્રેષ્ઠ સંઘ સાથે માણિક્યદેવ-સ્વામીને નમસ્કાર કરવા આ તરફ આવ્યા હતા. તેઓ હાલમાં દેવગિરિ- (દોલતાબાદ) નામના નગરમાં છે, જો તેઓ ધ્રુવ પશુ ઉપાયે અહીં આવે; તો તે સૂરિદ્વારા આપનું કાર્ય સિદ્ધ થાય.

એ સાંભળી રાજાએ મંત્રી મારફત શુરુને જોલાવ્યા. સૂરિ- (અભયદેવ) અંતરીક્ષમાં રહેલા જિજ્ઞાસુને જોઈ વિરમય પામ્યા, રાજાનાં વચનને સાંભળી સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ-પૂર્વક ધરણેદ્રનું સ્મરણ કર્યું. ધરણેદ્રે સૂરીશ્વરને કહ્યું કે—‘ આ ચૈત્યને બનાવતાં રાજાના હૃદયમાં મદ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી પ્રભુ આ રાજાના ચૈત્યમાં નહિ, પણ સંઘના કરાવેલા ચૈત્યમાં બિરાજશે. ’ એ કથન સાંભળ્યા પછી સૂરિએ આવક-સંઘને જોલાવી જઈ નવું ચૈત્ય કરવા ઉપદેશ આપ્યો. શ્રદ્ધાળુ બકિતવંત ત્યાંના આર્ષદાએ અને સૂરિની સાથે આવેલા આવકાએ મગાને ચૈત્ય કરાવ્યું.

ત્યાર પછી સૂરિથી સ્તાતિ કરાયેલા, મુરસંક્રમિત સ્વામીએ સ્વયં આકાશથી ઊતરી સર્વ જનો જુએ તેમ તે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ શૂન્નિથી સાત આંગળીએ રહેલા પ્રભુને સૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૨માં માધ શુક્લ પંચમીને રવિવારે વિજય મુદ્દર્તમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. તથા ત્યાં પ્રભુના આગળ ડાબી બાજુએ તીર્થ-રક્ષા માટે તેના અધિષ્ઠાયક શાસનદેવને સૂરિએ સ્થાપ્યા.^૧

૧ “તતઃ સૂરિસ્તુતઃ સ્વામી, મુર-સંક્રમિતઃ સ્વયમ્ ।

સાદુર્ણ્ય ચ તત્ત્વેત્યે, વિવેશ સર્વજનેન્દ્રિનઃ ॥

તત્રાપિ મૂર્તિઃ સત્તાઘ્નચેચ્ચં સંરિયતં પ્રમુખ્ ।

પ્રતિષ્ઠાવિધિના સૂરિઃ, પ્રતિષ્ઠાપિતવાંસદા ॥

તે વખતે રાજ્યએ પ્રભુના મસ્તક પર વિવિધ રત્નોથી વિભૂષિત મુકુટ સ્થાપી, જાને કાનમાં કુંડળ, લલાટમાં હીરાનું તિલક, અમૃત વરસાવતી દષ્ટિ, કંઠમાં મોતીનો હાર, શરીર પર સોનાની અંગરક્ષિકા- (અંગરખી-આંગી), મસ્તક પાછળ સૂર્યગિંચની જેમ જળહળનું ભામુંડળ, મસ્તક ઉપર મેઘઘટા-સરખું શ્વેત જન અર્પણ કર્યું. અને રાજ્યએ સંઘવીની માળાને ધારણ કરી ગુરનો વાસક્ષેપ મસ્તક પર સ્થાપી અશાનરૂપી અધકારને દૂર કરવા આરતી ઉતારી. તે વખતે રાજ્ય એલયે શ્રીમંતોના વાસથી શ્રીપુર(સિરપુર) નામ ધારણ કરતા એક નગરને જિનપૂજ માટે આપ્યું હતું.^૧ જ્યાંથી નાથ(પાર્શ્વગિંચ) નીકળ્યા હતા, ત્યાં જ એલય રાજ્યએ તે કુવાના પાણીથી સર્વ લોકોના ઉપકાર માટે કુંડ બાંધ્યો હતો. એ જ રાજ્યની પ્રેરણાથી સૂરિએ- (અલયદેવે) તે ચોમાસું ત્યાં જ કરી લખ્યોને પ્રતિબોધ કરતાં મહીતલમાં વિહાર કર્યો હતો.^૨

દિવસારિશદુત્તરેકાદશશત ૧૧૪૨ વિક્રમે ।

માવસિતપદ્મ્યર્કે મુહૂર્તે વિજયાગતે ॥”

—અં ૦ મા ૦ શ્લો ૦ ૮૬-૮૮.

૧ “દદૌ ચ જિનજૂઞાયે, વાસવિત્વા પુર તદા ।

શ્રીમદ્વાસાવ શ્રીપુરાસ્થવં, શ્રીપુરમેકમેલચઃ ॥”

—અં ૦ મા ૦ શ્લો ૦ ૧૦૪.

• “ભાવવિજયમણિને ઉપર જણાવેલ જ્ઞતાંત દેવીએ સ્વપ્નમાં કહ્યું હતું તે પ્રભુનો આશ્રય કરવાથી જાને આંખો પાછી આવશે તેમ સૂચવ્યું હતું. એ સાંભળી તેઓએ ગુરુજીનું અને શ્રાવકોને તે જ્ઞાત કલો અને તેમની સાથે તેઓ અંતરીક્ષજ ગયા. ત્યાં સંઘમાં સમસ્ત યાત્રિકોને પ્રભુનાં દર્શન થયાં, પરંતુ ભાવવિજયમણિને દર્શન ન થયાં, તેથી તેઓએ જિત્ર થઈ અન્ન-પાનના ત્યાગ કરી દર્શનોત્સુક થઈ અંતરીક્ષ પાર્શ્વપ્રભુની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી અને તેમ કરતાં તેમની આંખોનાં પડલ તૂટતાં તેમને પ્રભુના દર્શન થયા. ત્યારપછી પારણું કરી તેમણે દક્ષિણાયક અંતરીક્ષ પ્રભુનાં હર્ષથી પુનઃ પુનઃ

શરીર, વસ્ત્ર વગેરેમાં પણ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરનારા, બાહ્ય મલ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મલપરિણતને સમભાવથી સહન કરતાં આંતરિક કર્મરૂપી મલને દૂર કરવામાં સાવધાન રહેનારા, 'મલધારી' સંસારી ઓળખાતા છતાં રાગ-દ્વેષ કપાયાદિ આંતર મલને દૂર કરવાનો પ્રયોધ આપનારા અને પોતાની આદર્શ જીવનચર્યાનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડનારા, જૈનસિદ્ધાંતમાં તથા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિનાં રચેલાં અષ્ટકોમાં દર્શાવેલ ભાવસ્નાનદ્વારા ભાવશુદ્ધિ મેળવનારા એ પવિત્ર મહર્ષિ અભય-દેવસૂરિનો વૃત્તાંત આપણને પવિત્ર બનાવે-તેમ ઇચ્છીશું.

દર્શન કર્યાં. ફરીથી દેવીએ તે રાત્રે સ્વપ્નમાં તેમને લઘુમંદિર દોવાધી વિશાળ મંદિર કરાવતો સૂચવ્યું, તેથી ભાવવિજયગણિએ શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી દ્રવ્ય એકાગ્ર કરાવી લગભગ એક વર્ષમાં નવું મંદિર તૈયાર કરાવ્યું અને વિ. સં. ૧૭૧૫માં ચૈત્ર શુ. ૬ રવિવારે તે નવા મંદિરમાં અંતરીક્ષ પાશ્વનાથને ઉત્સવ-પૂર્વક સ્થાપ્યા. ત્યાં પણ અંતરીક્ષ પ્રભુએ ભૂમિના સ્પર્શ કર્યો નહિ, ત્યાંરે સ્તુતિ 'કરવાધી એક આંગળ ઉઘે રહેલા પ્રભુને પૂર્વદિશા સન્મુખ આસન પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. અને ત્યાં જ વિજયદેવસૂરિ (ભાવવિજયગણિના શુક્ર)ની પાદુકાને શુક્રભક્તિ-પરાયણ શ્રાવકોએ સ્થાપી."

ઉપર જણાવેલા અંતરીક્ષ-કૃપાત્મક સ્વચરિત્રને ભાવવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૧૫માં વિજયપ્રભસૂરિના ધર્મસાગ્ર્ય-સમયમાં રંગેશું છે. અકબરથી સાત તીર્થોનાં તામ્રપત્ર લખાવી યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરી જય કરનાર મુમત્સિદ્ધ હીરસૂરિ યથા, તેમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ યથા, જેણે જહાંગીરને પ્રતિજોધ આપી પ્રતિપદ્ (પટ્ટના) અને રવિવારના દિવસોમાં જીવદયા પળાવી હતી. એ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ ભવ્યરૂપી કમળોને પ્રફુલ્લિત કરવામાં સૂર્ય જેવા યથા, જેમણે યવન વિગેરે બહુજાતિમાં દયાધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. તેમના વટિલ શિષ્ય આચાર્ય વિજયપ્રભસૂરિએ તેમનું પાદપીઠ અલંકૃત કર્યું હતું. અને એ જ વિજયદેવસૂરિના લઘુશિષ્ય પ્રસ્તુત ભાવવિજયગણિ હતા. (નુઓ 'ચમકારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસંગ્રહ' પં. ક્ષાંતિવિજયજી મહારાજદ્વારા સંશોધિત અને શાહ હીરાચંદ કલ્પભાષ્ય અમદાવાદથી પ્રકાશિત.)

મલિન કોણુ ? અને નિર્મલ કોણુ ? એ પ્રશ્ન બહુ સૂક્ષ્મદષ્ટિયા
અર્થિ વિચારવો જોઈએ. એક કવિએ જણાવ્યું છે કે—

“ જહ કાલો રંગલો, દુદ્ધખોઓ ન નિમ્મલો હોઈ ।

તહ પાવ-પંક-મહલા, સદણ ન નિમ્મલા હુંતે ॥ ”

સારાંશ—જેમ કાળો અંગારો(ઝાવલો) દુધથી ધોવા છતાં પણ
નિર્મળ થતો નથી, તેમ પાપરૂપી પંક(કિચડ)થી મલિન થયેલા
પ્રાણીઓ પાણીથી નિર્મળ થઈ શકતા નથી.

અન્ય કવિ કહે છે કે—

“ મલ-મહલ પંક-મયલા, ધૂલો-મહલા ન તે નરા મહલા ।

જે પાવ-પંક-મહલ, તે મહલા જીવલોગંમિ ॥ ”

ભાવાર્થ—મલથી મેલા, પંક(કિચડ)થી મેલા, ધૂળથી મેલા
મનુષ્યો તે વાસ્તવિક રીતે મેલા નથી, પરંતુ આ જીવલોકમાં તે જ મેલા
(મલિન) છે; કે જેઓ પાપરૂપી પંક(કિચડ)થી મેલા છે.

તે જ પ્રમાણે સોલણુકવિએ ચર્ચરીમાં સૂચવ્યું છે કે—

“ જે મલિ મહલા પહિચડા, તે મહલા મ લણેજે; ”

પાવમલિ જે મહલિયા, તે મહલાડ સુણેજે. ”

અર્થાત્—જે પથિક મલ(બાલ્યમેલ)થી મલિન છે, તેને મેલા-
(મલિન) કહીશ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્યો પાપરૂપી મલથી મલિન છે,
તેઓને જ મેલા(મલિન) ગણુજે.

મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ આત્મા નહીં સંયમતોયપૂર્ણા, સત્યાવદ્ધા શીલ-તટ્ટા દયોમિઃ ।

તત્રામિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર !, ન વારિણા શુચ્યતિ ચાન્તરાત્મા ॥ ”

ભાવાર્થ—હે પાંડુપુત્ર શુધિષ્ઠિ ! સંયમરૂપી પાણીથી ભરેલી

સસરૂપી પ્રવાહવાળી, શીલરૂપી તટવાળી, દયારૂપી તરંગોવાળી, આત્મારૂપી નદીમાં અભિષેક કર; કેમ કે અંતરાત્મા એ પાણીથી શુદ્ધ થતો નથી.

એ સંબંધમાં વિશેષ ન જણાવતાં હવે આપણે એ ‘મલધારી’ છતાં પવિત્ર મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના પટ્ટધર હેમચંદ્રસૂરિનો પ્રામાણિક વૃત્તાંત તપાસીએ.

હેમચંદ્રસૂરિ (૧)

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં હેમચંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયેલા જણાવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પ્રથમ હર્ષપુરીય-જન્મના મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવીશું.

સમય-વિદ્વતા

આ હેમચંદ્રસૂરિના હસ્તાક્ષરથી વિ. સં. ૧૧૬૪માં અણુહિલવાડ પાટણમાં જયસિંહદેવના રાજ્યમાં લખાયેલી અને રચાયેલી છવસમાસ-વૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે, કે જેનો અંતિમ ઉલ્લેખ ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—આ મહર્ષિ યમ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે અનુશાનમાં રક્ત અને પરમનૈષ્ઠિક (શુદ્ધ બ્રહ્મચારી) હતા. તે સમયમાં પંડિત શ્વેતંજરાચાર્ય ભટ્ટારક તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી.

આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૭૦માં સ્વોપચ લવભાવનાસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, અને વિ. સં. ૧૧૭૫માં જયસિંહનૃપ (સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમાં વિશેષાવશ્યકની અદ્વાવીશહજાર શ્લોક-પ્રમાણુ બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. એ ઉપર સૂચવાઈ ગયું છે. આ મહાન અધ્યાત્મનિષ્ઠ પ્રતિભાશાલી આચાર્યે એ વિશેષાવશ્યક-વિવરણના અંતમાં પોતાની ખીજ સાત કૃતિયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે :—

(૧) આવશ્યક-ટિપ્પન, (૨) શતક-વિવરણ, (૩) અનુ-યોગદ્વારવૃત્તિ, (૪) ઉપદેશમાલા-સૂત્ર અને વૃત્તિ, (૫) જીવસમાસ-વિવરણ, (૬) લવલાવનાસૂત્ર અને વિવરણ, (૭) નંદિ-ટિપ્પન.

એ કૃતિયો વિ. સં. ૧૧૭૫ પહેલાં અર્થાત્ વિક્રમની બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં તેમણે રચી હોવી જોઈએ—એ સ્પષ્ટ છે.

કૃતશતા

કૃતશ-શિરોમણિ એ મહાપુરુષે પોતે રચેલા વિશેષાવશ્યક-વિવરણની વિશાલ રચનામાં સાત સહાયકોનાં નામોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેઓ તેમના શિષ્ય-શિષ્યા જણાય છે. તે નામો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અભયકુમારમણિ, (૨) ધનદેવમણિ, (૩) જિનભદ્ર-ગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ (વિ. સં. ૧૧૯૯માં સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર-પ્રા. રચનાર), (૫) વિષ્ણુધનંદ્રમુનિ(ત્રીજા પદ્ધર).

સાધ્વીઓ

(૧) આનંદમ્ત્રી મહત્તરા, (૨) વીરમતી ગણિની.

નમ્રતા

લઘુતામાં મહત્તા અને પ્રજ્ઞતા સમજનારા આ પ્રૌઢ આચાર્યે પોતાની વિશાલ ગ્રંથરચનામાં બધાં બધાં પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં પોતાને અભયદેવસૂરિના ‘શિષ્ય-પ્લવ’ તરીકે, ‘ચરણાં-

૧ “તસ્મિન્નપ્પલવપ્રાયૈરગીતાયૈરપિ શિષ્ટજ્ઞતુષ્ટ્યૈ ।

શ્રીહૈમચન્દ્રસૂરિમિરિયમનુરક્તિ શતકવૃત્તિઃ ॥” —શતકવૃત્તિ.

“... .. પ્રજ્ઞનવૃત્તિઃ”

(જુઓ અનુયોગદ્વારવૃત્તિ, લવલાવનાવૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ વગેરેનો અંતિમ ઉલ્લેખ.)

સુજ-‘ચંચરીક’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે; કે જે અભયદેવમુરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે.

સત્યપ્રિયતા

જૈન ગ્રન્થકારોનો પ્રથમ સનીય મુદ્રાલેખ એ સત્યપ્રિયતા જેવામાં આવે છે. તેમના ગ્રંથોનું માધ્યસ્થ લાવ-પૂર્વક સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે કદાચદયા તેઓ જેટલા દૂર રહે છે, સત્ય પર તેઓને જેટલો પ્રેમ હોવો જોઈએ ? તેઓની દોષખીરુતા, સિદ્ધાંતાનુસારિતા, સરસતા અને પદોપકાર-રસિકતા જેટલી પરમ દોષિની હોવી જોઈએ ? એ વિચારવામાં આવે, તો તેમના તરફ માનપ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

પ્રસ્તુત હેમચંદ્રમુરિ પણ એ મુદ્રાલેખને અનુસર્યા છે. જ્યાં જ્યાં નિર્ણય મતભેદથી બાધિત જણાયો, ત્યાં ત્યાં તેઓએ ‘તત્ત્વં તુ કેવલિનો વિદાન્ત’ અર્થાત્ તત્ત્વ તો દેવજીઓ-સર્વજો જાણે; એવું જણાવી પોતાને કદાચદ નથી, પરંતુ જે સત્ય હોય તે જ માન્ય છે—એમ દર્શાવી આપ્યું છે.

આયશ્યકવૃત્તિ-ટિપ્પનના અંતમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે—

“એ પ્રમાણે શુરુજન પાસેથી જે અર્થસમુદ્ધ મેં સ્વપ્રુદ્ધિ-પ્રમાણે જાણ્યો, તે અહીં આત્મ-સ્મરણ માટે આ રચ્યો છે, તેમાં જે કાંઈ સદોષ હોય, તે મુનીન્દ્રોએ મારા ઉપર અતિગુણ થઈ શોધવું, કેમ કે આ લોકમાં કર્મને વશ થયેલ કયા હજારથ (અપૂર્ણ જ્ઞાની)ને અને વિશેષે કરી સદ્પ્રુદ્ધિથી વિરહિત એવા મારા જેવા પ્રાણીઓને મોહ- (ભ્રમ) નથી રચતો ?”

૧ “શ્રીનરમયદેવમુરિ-ચરણામુજવચ્ચારીકથી હેમચંદ્રમુરિરિચિનમાવશ્યકવૃત્તિ-પ્રદેશવ્યાખ્યાને સમાપ્તમિતિ ।”
—આવશ્યક-ટિપ્પન.

૨ “શ્વિ ગુરુજનમૂલાદર્શજ્ઞાને સ્વતુલ્યા, મદવગતમિહાત્મમૂલ્યુપાદાનહેતોઃ ।
તદુપરચિતમેતદ્ યત્ત-ચિત્ત સરોવરં, મયિ કૃતગુરોર્વેસાત્ર શોધ્યં મુર્નાન્દ્રૈઃ ॥

આ જ આચાર્યે અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે—“પ્રાયે અન્ય શાસ્ત્રોમાં જોયેલો સધજોય અર્થ મેં અહીં સંકલિત કર્યો છે, પરંતુ સ્વમનીષિકાથી-મારી અલ્પમતિથી જોડી કાઢ્યો નથી; તો પણ જે કંઈ અહીં સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરી મિથ્યા લખ્યું હોય, તેને પરના દોષનો ત્યાગ કરવામાં અને ગુણને મહત્ત્વ કરવામાં કુશલ જનોએ મહારા પર અનુમત્ત કરી શુદ્ધ કરવું. જેમકે કર્મને વશ થયેલ કયા હ્રદયની બુદ્ધિ રખાવના પામતી નથી? અને સદ્બુદ્ધિથી રહિત મહારા જેવા પ્રાણીઓની બુદ્ધિ તો વિશેષે કરી રખાવના પામે એ સ્વાભાવિક છે.”

આવા પ્રૌઢ સમર્થ ગીતાર્થ આચાર્યના શબ્દો તેમની સિદ્ધાંતને અનુસરતી સત્યપ્રિયતા, કદામહરહિત સરલતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણોત્તેજ્યને જણાવી રહ્યા છે અને સાથે સ્વલ્પ જ્ઞાનમાત્રાથી અભિમાન-પર્વતના શિખર પર ચડી જનારા માનવોને બહુ કીમતી બોધ આપી રહ્યા છે.

ગુરુ-પારતંત્ર્ય

શુરુકલવાસમાં રહી શુરુજનની ઉપાસનાથી તેઓશ્રીએ સિદ્ધાંત

છગ્નસ્પસ્ય હિ મોહઃ કસ્ય ન ભવતીહ કર્મવશગત્ય ? ।

સદ્બુદ્ધિવિરહિતાનાં વિશેષતો મદ્વિધાસુમતામ્ ॥ ”

—દે. લા. પુ. ૬૩ તરફથી પ્રકાશિત.

૧ “પ્રાયોઽન્યશાસ્ત્રદૃષ્ટ, સર્વોઽન્યર્થો મયાઽત્ર સન્નુલિતઃ ।

ન પુનઃ સ્વમિનીષિકયા, તથાપિ યત્ કિંચિદિદં વિતત્તમ્ ॥

સૂત્રમતિલદ્ધ્ય લિખિતં, તત્ત્વોચ્યં મય્યનુમદ્દં કૃત્વા ।

પરકીયદોષ-ગુણયોસ્ત્વાગ્રોપાદાનવિધિકુશલૈઃ ॥

છગ્નસ્પસ્ય હિ બુદ્ધિઃ, સ્વલભિ ન કસ્યેહ કર્મવશગત્ય ? ।

સદ્બુદ્ધિવિરહિતાનાં, વિશેષતો મદ્વિધાસુમતામ્ ॥ ”

—દે. લા. પુ. ૬૩, આ. સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એમ તેમના શબ્દોથી ધ્વનિત થાય છે. તેમણે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ પર ટિપ્પન કરતાં મંગલાચરણ પછી પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે—

“સારી રીતે ઉપાસના કરાયેલા—સેવેલા શુરુજનથી સારી રીતે મેળવેલું કંઈક આત્મચરણ માટે હું સંક્ષેપથી આવશ્યક વિષયક ટિપ્પન કરું છું.”^૧

એ જ ટિપ્પનના અંતમાં પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—“એ પ્રમાણે શુરુજન-સમીપથી જે અર્થસમૂહ મેં મારી બુદ્ધિ વડે જાણ્યો.”^૨

પરોપકારાર્થ પ્રવૃત્તિ

કેટલાક વિદ્વાનો જ્યારે પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવા અથવા ધન-પ્રાપ્તિ માટે, રાજા વગેરેને રીઝવવા માટે या કીર્તિ, માન-પ્રતિષ્ઠાદિ મહત્વાકાંક્ષા એ વગેરે પ્રયોજને ગ્રન્થ-રચના કરે છે; ત્યારે નિઃસ્પૃહ જૈન મહાત્મા વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતાએ પરોપકારાર્થે થયેલી જોવામાં આવે છે. તે જ સરણિનું અવલંબન આ આચાર્યે પણ કરેલું જોવાય છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિનો પ્રારંભ કરતાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે—“તે અનુયોગ જો કે ચૂર્ણિ, દીકા-દ્વારા વૃદ્ધોએ પણ કર્યો છે, તેમ છતાં તેમનાં વયનો અતિગંભીર હોઈ જણાવ્યાં ધણાં મુશ્કેલ હોવાથી મંદમતિ એવા પણ મેં અસાધારણ શ્રુત(જૈન સિદ્ધાંત)ની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્સુકતાથી સ્વશક્તિ વિચાર્યા વિના અને અસ્પૃહિ-વાળાના અનુગ્રહ-ઉપકાર માટે કરવાનો આરંભ કરાય છે.”^૩

૧ “મનુપાસિતગુરુજનતઃ, સમધિગતં કિઞ્ચિદાત્મસંસ્મૃતયે ।

મંજીવાદાનદયક્રમિષયં ટિપ્પનમહં વચ્મિ ॥”-દે. લા. ૩૦ તરફથી પ્રકાશિત.

૨ “ઈતિ ગુરુજનમૂલાદર્થજ્ઞાનં સ્વબુદ્ધ્યા યદવગતમ્”-દે. લા. ૩૦ તરફથી પ્રકાશિત.

૩ “સ ચ યચપિ ચૂર્ણિ-દીકાદ્વારેણ વૃદ્ધૈરપિ વિહિતઃ, તથાપિ તદ્વચસામનિ-ગમ્મીરત્વેન દુરધિગમત્વાદ મન્દગતિનાઽપિ મયાડસાધારણહુતમક્તિ-નિતૌલુક્યમાવતોડ-વિચારિતસ્વપ્રતિષ્ઠાદલ્પધિયામનુમ્મદાર્થત્વાચ્ચ વર્તુમારમ્યતે ।”

એ જ વૃત્તિના અંતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“ આ વૃત્તિ કરીને મેં જે પુણ્ય સમુપાર્જન કર્યું હોય, તે વડે સર્વ ભવ્યજનો કર્મરૂપી રજનો નાશ કરી જલ્દી મુક્તિ (મોક્ષ) પામો. ”^૧

તેમના ખીજા પ્ર-ધોમાંથી પણ એવા અનેક ઉદ્દગારો મેળવી શકાય તેમ છે, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા પરથી પણ તેમના ઉત્તમ ગુણોનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

આ હેમચંદ્રસૂરિના મુખ્ય પદ્ધતિ વિજયસિંહસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, કે જેમણે ચંદ્રનાં કિરણો સમાન ઉજ્જવલ યશઃ—સમૃદ્ધિ મેળવી હતી, વિવેકકલાના મંદિર સરખું જેમનું ચિત્ત બાલપણથી માડીને પણ સદાય શાંત હતું. ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જે પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું, તેને રસિક લોકોના હર્ષ માટે એ વિજયસિંહસૂરિએ વિસ્તારથી રચ્યું હતું, કે જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪,૪૭૧ ચૌદ હજાર ચારસો એકાત્તર છે. એ વિવરણ વિ. સં. ૧૧૯૧ના માહ વદિ ૩ હસ્ત-નક્ષત્રમાં—સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં સમાપ્ત થયું હતું. એ ઉપર અભયદેવસૂરિના પરિચય-પ્રસંગમાં દર્શાવાઈ ગયું છે. જે અભયકુમાર-ગણિએ હેમચંદ્રસૂરિને વિશેષાવશ્યક—વિવરણમાં સહાયતા કરી હતી, તે જ વિકાને આ ધર્મોપદેશમાલાના વિવરણમાં વિજયસિંહસૂરિને પણ સહાયતા કરી હતી. આ વિવરણનું શોધન તટકાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું.^૨

૧ “ કૃત્વા યદ્ વૃત્તિમિમાં, પુણ્યં સમુપાર્જિતં મયા તેન ।

મુક્તિમચિરેણ લભતાં, સ્થિતરજાઃ સર્વમવ્યવજનઃ ॥ ”

—દે. લા. ૬૦૬, આ. સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

૨ “ તરમાદમૂલ વિજયસિંહ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ,

સૂરિઃ સુધાંશુઋગૌરયશઃસમૂહઃ (સમૂહઃ) ।

ગાલ્પાત્ પ્રમૂલપિ વિવેકઋણિન્દિશા(શાં)તં,

ચેતઃ સદૈવ સમજાયત્ત્વ યસ્ય શાન્તમ્ ॥

એ વિજયસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના પ્રાન્ત ભાગમાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“એ પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ સર્વ મુની-શ્વરોમાં શિરોમણિ થયા, કે જેમનાં શરદ્ગતિના ચંદ્રની કાંતિ-સરખાં ઉજ્જવલ ચરિતો હાલ પણ (તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ) દિશાઓના મુખોમાં વિકસી રહ્યાં છે.”

.. સદ્બુદ્ધિના સાગર જે સૂરિએ જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનારું તેવું કંઈક અપૂર્વ અદ્ભુત એકેક અસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્યું હતું, કે જે દેવગુરુ (ગૃહસ્થપતિ)થી પણ વચનથી બોલવું તો દૂર રહ્યો, ચિત્તમાં ચિતવવું પણ શક્ય નથી, તો ખીજની તો વાત જ શી ?

સિદ્ધરાજદ્વારા જિનમંદિરો પર સોનાના
હાલશો સ્થપાવવા

જેમના નિર્દોષ ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ રાજાએ પોતાની સમસ્ત

- ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણમાસીચિરન્તનં તનુકમ્ ।
યત્ તત્ત્વેન સવિસ્તરમારચિનં રસિકચેત્સુદે ॥
સાદ્વાચ્યમત્ર ચક્રે ગણિતમયકુમારસંક્ષિપ્તો વિજ્ઞઃ ।
તત્રયેવ શોધનનિષ્ઠો જાતા મુનિપુત્રવાઃ સર્વે ॥”

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૬૦.

૧. “દેમચન્દ્ર इति सूरिभूदमुष्य, शिष्यः शिरोमणिरशेषमुनीश्वराणां ।
यस्याधुनापि चरितानि शरच्छराङ्ग च्छावोज्ज्वलानि विन्यसन्ति दिशां मुखेषु ॥
यैकं जिनशासनोन्नतिकरं कार्यं किमप्यदुसुतम्,
तत्त संसाधितगानसाध्यमपि यः सदबुद्धिपायोनिधिः ।
यद् वक्तुं वनसाङ्गु दूरतरतः, शनयं न चेनस्यपि,
ध्यस्तुं वेनचिदेव देवगुणाऽप्यन्यस्य वानैव वा ? ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૮૬.

પૃથ્વીમાં રહેલાં જિનેશ્વરોનાં મંદિરોના ઉચ્ચ શિખરો પર જલહસતી કાંતિવાળા સોનાના કળશો સ્થાપ્યા (ચડાવ્યા) હતા.^૧

જૈનપરાલવ-નિવારણ

મદ્યથી અંધ બનેલા દુર્જન જનથી, રાજના વલ્લભ-પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યથી પણ થતો સાધુઓ અને આવકજનનો પરાલવ જે હેમમંદ-સૂરિએ શક્તિવડે નિવાર્યો હતો.^૨

છર્ચ જિનમંદિરોના ઉદ્ધાર

જેમણે જિનમંદિરોની અટકેલી આવક અપાવી હતી અને જેમની આજ્ઞાથી (ઉપદેશથી) છર્ચ જિનમંદિરોના ઉદ્ધારો થયા હતા *.

જૈનાગમ-જ્ઞાન

જે સૂરિ ઉદ્ધમરૂપી પ્રમળ પવન વડે વેગે ચાલતાં શુદ્ધિરૂપી અખંડિત વહાણ પર આરૂઢ થઈને સિતપટ (શ્વેતાંબર, વહાણ-પક્ષમાં સદ) ગુરુના સંગમને પામી જૈન આગમરૂપી સાગરનો જલદી પાર પામ્યા હતા.^૩

૧ “ સ્વલનિજધરિત્રિમધ્યમધ્યાસિતાનાં,

જિનપતિભવનાનાં તુલ્યશ્રાવલીપુ ।

અનવ્યયુપદેશાત્ સિદ્ધરાજેન રાજા,

સ્ફુટદવિરલભાસઃ સ્થાપિતાઃ સ્વર્ણકુમ્ભાઃ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૮૬.

૨ “ સાધુ-શાઢ્ઢજનસ્ય દુર્જનજનાત્ સંજાવમાના પરા-

ભૂતિર્મૂપતિવહ્નમાદપિ મદેનાન્ધાદ્ રણદિસ્મ..... ।

.....*શક્ત્યા ચેન નિવારિતા જિનગૃહાદાનેષુ.....

ન્નુદ્ધારા જિનસુશનાં ચ જરતાં, જાતા [યદીયા]જ્ઞય ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૯૦.

૩ “ આરુઢ્ય તુલ્યમધ્યમશ્વતવાનપાત્રમપ્યુષમપ્રબલમાસ્તવદ્ધવેગમ્ ।

યઃ સદ્ધમં સિતપટસ્ય ગુરોરવાપ્ય, જૈનાગમાર્ણવતટં ક્ષટિતિ પ્રયાતઃ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૯૦.

લાખ શ્લોક-ગ્રંથ-રચના

જે હેમચંદ્રસૂરિએ ઉપદેશમાલા અને લવલાવના વૃત્તિસહિત કરી હતી અને અનુયોગદ્વાર તથા શતકની વૃત્તિ રચી છે. જેમણે વિશેષાવસ્થાકની વૃત્તિ તથા મૂલ આવશ્યક પર ટિપ્પન રચ્યું છે. જેમણે ગ્રથિત કરેલા ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણુ લગભગ એક લાખ થાય છે.^૧

આ ઉપરથી તેમની પ્રભાવકતા અને વિદ્વતાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

એ હેમચંદ્રસૂરિના ખીજ પદ્ધત્ત શ્રીચંદ્રસૂરિ હતા, કે જેમણે વિ. સં. ૧૧૯૩માં પ્રાકૃતભાષામાં અગીઆર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વિસ્તૃત મુનિમુત્તતસ્વામિ-ચરિત્ત રચ્યું હતું. જેની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત દર્શાવતાં સૂચિત કર્યું છે કે—‘ભક્તિના વશથી મેં આમાં લેશ પણ મૃપા લાપણુ કર્યું નથી, જે પ્રત્યક્ષ દીકું તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે.’ એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રી-મુદ્રા)નું પૂર્વાવસ્થામાં પાલન કરનારા એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિ-સંગથી જે ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલ છે, તે હવે તપાસીએ.

પ્રતિભાશક્તિ

“ત્યાર પછી(અભયદેવસૂરિ પછી) પોતાના તેજ-વિશેષથી પુરુષોત્તમ(ઉત્તમ પુરુષો, ખીજ પક્ષમાં વિષ્ણુ)ના હૃદયનું રંજન કરનારા કૌરવુભમણિ(રત્ન)-સમા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ થયા. જેઓ યુગમાં વર્તમાન

૧ “યેનોપદેશમાલ્ય ચક્રે, મવમાવના ચ વૃત્તિયુગા ।

અનુયોગદ્વારાણાં શતકસ્ય ચ નિરચિતા વૃત્તિઃ ॥

મૂલાવશ્યકટિપ્પનકં વિશેષાવશ્યકીયવૃત્ત્યાદ્યમ્ ।

યેન ગ્રથિતગ્રન્થસ્ય લક્ષ્યમેકં મનાવતનમ્ ॥”

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૬૦, શ્લોક ૧૮, ૧૯.

પ્રવચન(જૈન સિદ્ધાંત)ના પારગત અને વચન-શક્તિથી યુક્ત હતા-જેણે ભગવતી(જૈન સિદ્ધાંતના પાંચમા અંગસૂત્ર)ને પોતાના નામની જેમ જિહ્વાએ કરી હતી^૧—મુખપાક કંઠસ્થ કરી હતી.

મૂલ(સૂત્ર)—અંથો, વિશેષાવશ્યક, લક્ષણ(વ્યાકરણશાસ્ત્ર), પ્રમાણ(ન્યાય-તર્કશાસ્ત્ર) પ્રમુખ બીજા અર્ધલાખ શ્લોક—પ્રમાણ અંથોનો પણ જેમણે પાક કર્યો હતો—અભ્યાસ કર્યો હતો.^૨

પ્રભાવકતા

રાજા, અમાત્ય (મંત્રી) વગેરે મહર્દિક જતોના પણ માનનીય, પરમકારુણિક જે આચાર્ય જિનશાસનની પ્રભાવનામાં પરાયણ થયા.^૩

અપૂર્વ વ્યાખ્યાન-શક્તિ

જે આચાર્ય નવ જલધર (મેઘ)ની જેમ ગંભીર સ્વરે ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, ત્યારે જિનભવન(મંદિર)ની બહાર રહેલા મનુષ્યો પણ એમના ઉપદેશના સ્ફુટ શબ્દોને સાંભળતા હતા.

૧ “ નિયનેવલિસેસેણં, પુરિસોત્તમ-હિયય-રજ્જો જાગો ।

કોરુહમણિ વ્વ તત્તો સુરી સિરિહેમવંદો સિ ॥

જગુ(જુગ)ચટ્ટમાણ-પવવણ-પારગગો વયગસત્તિ-સંપન્નો ।

નિયનામેવ ભગવદં જીહ્વા-ગયા કયા જેણ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૧-૩૩.

૨ “ મૂલમંથિ-વિસેસાવસસયલ્લલણ-પમાણ-પમુહાણ ।

સેસાગ વિ ગંવાર્ણં પઠિયં જેણલ્લલ્લલં ચ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૪.

૩ “ રાયમચ્ચાદણ વિ મહિટ્ઠિયાણં જણાણ આણ્ઞજ્જો ।

વિગમ્માસણ પ્પમાવણ-પરાયણો પરમકારુમિત્થો ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૫.

જે આચાર્ય શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરતા, સારે પ્રાપ્તિ જડમતિ મનુષ્યોને પણ સારી રીતે બોધ થયો હતો.

વૈરાગ્યને કરનારી ઉપમિતભવપ્રપંચા-કથા, જે વ્યાખ્યાનિક સિદ્ધિ પૂર્વે રચી હતી. તેને કઠોર(કડણુ) બાળી ધણા વખતથી ધોઈએ પ્રાપ્તિ સભામાં વ્યાખ્યાન કરી સાંભળાવી ન હતી; તે (ઉપમિત-ભવપ્રપંચા-કથા) જેમના મુખથી અર્થ સાથે નીકળતાં મુગ્ધ મનુષ્યોને પણ તેવી ધોઈ અપૂર્વ રીતે હૃદયગત અર્થવાણી થઈ હતી, કે, જેથી તેઓએ અભ્યર્થના કરી આ કથા ઉપરા ઉપર તથુ વરસ સુધી તેમના(હેમચંદ્ર-સૂરિના) જ મુખથી સાંભળી હતી. પ્રાપ્તિ તે દિનથી માંડીને તે કથાનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો. ”૧

અંત-રચના

આ મહાધારી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા અંતોના સંબંધમાં તેમના ઉલ્લેખ પરથી તથા તેમના પદ્ધતિ વિજયસિંહસૂરિના ઉલ્લેખ પરથી યોગ્ય ઉપર જણાવ્યું છે.

૧ “નરજન્મર-ગદિરસરે, ધમ્મુવણસં તિ વ દિતણં જમ્મિ ।

નિગમવણાગો વદિમ્મિ વિદ્ધિગો જગો સુણ્ણ પુદ્ધસદં ॥

ધવણ્ણ-લદ્ધિજુત્તે, જમ્મિ કુણ્ણતમ્મિ સસ્ય-વક્કણં ।

પાણ્ણ જહમ્મંણ વિ, જગાણ્ણ મોહો સમુપ્પણ્ણો ॥

• ઉવમિય-મવણ્ણવંત્તા વેરમ્મારી કહા કપ્પા ।

આસિ વક્કણાગયસિદ્ધેર્ણ, જા પુવ્વં સા કટોર સિ ॥

વક્કણાગિયા સજ્ઞાણ, પાણ્ણ ન વેળદ વિરં કાલં ।

જરસ મુદ્ધ-નિમ્મયસા મુદ્ધાણ પિ સા તદ્ધ કદંચિ ॥

જાયા દિયપ-પાયયા અમ્મત્થિક્કન પેદ્ધિ જદ પસા ।

અવસ્સરિ નિણ્ણિ વરિસે નિયવુયા વસેવ ય મુદ્ધાઝ ॥

તદિણ-પમિદ્ધ વયાગે, જાગો વાણ્ણ તીય સવ્વત્થ ॥”

શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

“ તે હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વયં જે ગ્રંથો રચ્યા છે, તે હવે હું કહું છું. જેમણે ઉપદેશમાલા^૧ અને લલલાવના-પ્રકરણના સૂત્રને કરી તે ૫૨ અનુક્રમે ચૌદ હજાર અને તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિ કરી છે. જેમણે ૨ અનુયોગદ્વારસૂત્રની ૭ હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ, ઊલ્લસમાસની સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ તથા ૪ શતકની ચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિયો રચી છે. જેમણે મૂળ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન-સંબંધી જ્ઞાન કરાવનાર પાંચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ ‘ટિપ્પન રચ્યું’ છે. જેમણે ૧ વિશેષાવશ્યકસૂત્ર ઉપર વિસ્તારવાળી પરિસ્કૃદ અર્થવાળી અઢાવીશ હજાર શ્લોક-પ્રમાણુવાળી વૃત્તિ રચી છે. ”^૨

૧ મૂળ ગૂજરાતી ભાષાંતર સાથે જનશ્રેયસ્કર-મંડળ, મહેસાણા તરફથી છપાયેલ છે.

૨, ૩, ૫, દે. ભા. જૈ. પુ. કુંડ તથા આ. સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

૪ વીરસમાજ, અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે.

૬ ચરોવિજય જૈન-ગ્રંથમાળા, વારાણસી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૭ “ જે તેજ સયં રદયા ગંધા તે સંપદ કહેમિ ॥

સુત્તમુવસમાલા-મવમાવણપગરણાણ કાઠળ ।

ગંયસહસ્તા ચઢ્ઢસ તેરસ વિત્તી કયા જેણ ॥

અણુઓગદારાણં જીવસમાસસ્ત તદ્દ ય સયગસ્ત ।

જેણ છ સત્ત ચઢ્ઢો ગંયસહસ્તા કયા વિત્તી ॥

મૂલાનસયવિત્તીય ઉવરિ રદયં ચ ટિપ્પણં જેણ ।

પંચસહસ્તપમાણં વિસમદ્વાણાવોધયરં ॥

જેણ વિસેસાવસ્તયમુત્તસુવરિં સવિત્થરા વિત્તી ।

રદયા પશ્ચિહ્વા અઢવીસસેહસ્ત-પરિમાણા ॥ ”

સિદ્ધરાજ પર પ્રભાવ

જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ના વ્યાખ્યાન-ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણી જનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર(ગૂર્જરાતનો રાજા) સ્વયં જ જિનમંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો હતો અને ક્યારેક જે સૂરિનાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ સ્વયં જ વસતિમાં-ઉપાશ્રયમાં આવતો હતો અને ધણી સમય સુધી સંભાષ કરતો હતો.^૧

સિદ્ધરાજે કરેલો ભક્તિભર્યો સત્કાર

અન્ય દિને(એક દિવસ) અભ્યર્થના કરી પોતાના ધવલગૃહે (રાજમહેલમાં) લાવીને જયસિંહનૃપે(સિદ્ધરાજ મહારાજે) જતે જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની સન્મુખ ઊભા રહીને ઉલ્લસિત થતા અતિશય રોમાંચ-પૂર્વક કંચનમય(સોનાના) વિશાલ પાત્ર વડે દૂર્વા, ફૂલ, ફૂલ અને જલમય અર્ધને રિચરતાથી આરતીની જેમ ત્રણ વાર ભમાડીને ઊભા રહેતા જે સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હતો, અને પંચાંગ (બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક મળી પાંચ અંગ) નમાવી પ્રણામ કર્યો હતો. તથા ધાળમાં પીરસાઈ આવેલા આઠારમાંથી પોતાને હાથે પોતાની ધમ્હાએ તેણે(સિદ્ધરાજે) ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન,

૧ “યવગાગુણપસિદ્ધિ સ્ત્રોત્રગં જસસ ગુજ્જરનરિદો ।

જયસિંહદેવનામો કવગુણિ-જન-મન-ચમકારો ॥

આગં-નૂળ ત્રિગમંદિરમ્મિ સયમેવ મુણદ પમ્મકદં ।

જસુવડત્તવિત્તો સુરરં પરિવાર-સંજુતો ॥

યદ્યા પિ જસસ દંસન-ત્તકંટિય-માણસો સવં ચેવ ।

માગચ્છદ [વ]સદીય વિરવાલં કુપ્પંદ સંજાવં ॥”

ખાદ્ય, સ્વાદ્ય) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો.^૧ અને બે હાથ બેડીને સિદ્ધરાજ જયસિંહરાજને કહ્યું હતું કે—“ નિશ્ચયે આજે જ હું કૃતાર્થ થયો છું, તથા આજે જ કલ્યાણ-પરપરાનું સ્થાન થયો છું કે જેનું (મહાર) લવન આજે તમહે પોતાના ચરણોથી ફરશ્યું-સ્પર્શ્યું; તેથી જાણે આજે સ્વયં વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન મહારે ધરે આવ્યા—તેમ માનું છું. ”^૨

સિદ્ધરાજ દ્વારા કરાવેલાં સત્કાર્યો
જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો

જેણે (હેમચંદ્રસૂરિએ) જયસિંહરાજને કહી તેના સકલ દેશમાં જિનમંદિરો પર મનોહર કાંતિવાળા-જલહલતા કનકમય કલશો ચડાવ્યા હતા.^૩

૧ “ અન્નમિ દિને અન્નતિયક્ષ્ણ નેકં નિયમિ ધવલહરે ।

સમ્પુદ્ધિમુદ્ધિકાં, જયસિંહનિવેણ જસસ સયં ॥

વદ્ધિયસ્સ ડહસિય-મહલપુલ્લ[ણ] કંચનમણ્ણ ।

વિડલેણ માયણેણ, દુવ્વા-ફલ-નુસુમ-જલમહો ॥

અગ્ધો અમાઢિકાં, ધિરેણ આરત્તિયં વ વારતિયં ।

પવિલ્લત્તો પય-પુરઓ, કઓ પળામો વ પંચંગો ॥

ધાલ-પરિવેસાયાઓ, આહારાઓ સહાયેણ ।

દિશ્વો નિયરચ્છાપ, ચઢ્ઢિહો તેણ આહારો ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૪-૧૫, ૪૬-૫૨.

૨ “ મળિયં વ(વ) જોટિકાં, કરજુયમમ્મો(જ્જે)વ લલુ કયત્થો હં ।

જાઓ અજ્જેવ તદ્ધા, કલ્લણ-પરપરા-ઠાણં ॥

જસસ મહ અજ્જ મવળં, તુમ્હેહિં ફરસિયં સચરણેહિં ।

તા અજ્જ વીરનાથો, મજ્જ સયં આગઓ વ્વ ણિહે ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

૩ “ જેણ જયસિંહરાયં, મળિકાં તસ મંડલે સયલે ।

જિનમંદિરેસુ કલસા ચડાવિયા સ(ર)ર-કળયમયા ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

૨થ-પરિબ્રમણ

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થાઓ-અન્યધર્મીઓ વડે કરાતી જિનશાસનની પીડા જે સૂરિએ નિવારી હતી અને જયસિંહ પૃથ્વીનાથ(સિદ્ધરાજ)ને કહેવરાવી તેવી જ રીતે તે જ સ્થાનોમાં નિર્વિદ્ધે ૨થ-પરિબ્રમણ કરાવ્યું હતું.^૧

દેવ-દાય અપાવવી

તથા કુનિયોગી-કુત્સિન અધિકારીઓ વડે જિનમંદિરોની લંગાતી દેવદાયો (દેવ-નિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ-નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું હતું-દેવદાય ચાલુ રખાવી હતી અને જ્યેષ્ઠાંક સ્થાનોમાં લંડારો(રાજલંડાર)માં પેટેહું પણ દેવદાયનું દ્રવ્ય જેણે(જે હેમચંદ્રસૂરિએ) પુનરપિ-ફરી પાછું જિનભવનોમાં-જિનમંદિરોમાં અપાવ્યું હતું.^૨

જિનશાસન-સેવા

બહુ કહેવાથી શું ? જિનશાસનનો પરિભવ થતાં-જૈનશાસનની હેલના ચતાં જે હેમચંદ્રસૂરિએ સર્વાત્મના-સર્વતોભાવથી પણ સેંકડો અન્ય ઉપાયો વડે તુલના કરી હતી-પરાભવ નિવારી જૈનશાસનનું ગૌરવ

૧ “ ધંધુસુ(ક)વ-સુચ્ચત્તર-બ્ધમિદ્ધુ ઠાણેનુ મજ્જનિસ્વીર્દિ ।

જિગસાસગસ પીઢા, કીરંતી રક્તિણયા જેણ ॥

કારાવિયં ચ તહ તેસુ ચેવ અણ્ણે(ઠાણે)સુ રહ-પરિબ્ભમણં ।

નિન્નિગ્ધં જયસિંહં, મન્નાવિક્કમ પુહરનાઈ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

૨ “ કુનિઓરપર્દિ તહ, જિગરેસુ મજ્જન-દેવદાયાગ ।

કારાવિયા નિવારા, જયમિંદ્ધન-રિંદપાસાઓ ॥

મંડાર-પવિટ્ટં પિ હુ કેસુ વિ(વિ) ઠાણેનુ દેવદાયસસ ।

દવ્વં જિગમવણેસુ પુણો વિ અપ્પામિયં જેણ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

વધાર્યું હતું. આ સમયમાં અહિં જેમણે જિનશાસનનાં તેવાં કાર્યો બહુ સારી રીતે સાધ્યાં છે, કે જે કાર્યો અન્યના મનમાં પણ કદાપિ મ્હુરે થ નહિ.

સાધારણ વેપ-માનને ધારણ કરનાર વતિજનનો પણ પરાલવ થતાં જે મહર્ષિએ પોતાની શક્તિ વડે સર્વકાલમાં પણ ચિંતા કરી હતી-પરાલવ અટકાવ્યો હતો.^૧

પાટણથી ચાલેલા સંઘ સાથે

અણુહિલવાડનગર(પાટણ)થી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે જે મહામહિમશાલી(હેમચંદ્રસૂરિ)ને અભ્યર્થના કરી પોતાની સાથે લીધા હતા. જે સંઘમાં અગીયારસો સેનજનવલય, લંગડી-અમુખ શકટ૩૫- (ગાડાં) સાથે આશ્વાં હતાં અને ઘોડા, જિંટ, બળદ, વાહન, પાદચર- (પાવણ)ની તો સંખ્યા જ થઈ શકતી ન હતી-અણુતરી કરી શકાતી ન હતી.

રા'ખેંગારનું લલચાવું

સંઘે વામનચલી(વણુચલી) નગરીમાં વાડીઓના વિસ્તારવડે, વિશાલ ઉદ્યાન-ખડો વડે, તંબુઓ વડે વિશાલ, રાત્રની જાવણી-સરખો ભૂમિભાગમાં પડાવ નાખ્યો અને એથી એ પ્રદેશ શોભવા લાગ્યો, તે વખતે કુ'કુમ અંગ-રાત્ર કરનારા, પટાંશુક વગેરે શ્રેષ્ઠ વખોને

૧ " કિં વદુણા મણિણં ? જિણ્ણાસગ્ગપરિમવમ્મિ જાંયંતે ।

સન્નપ્પણા વિ હુલ્લિયં, લેણ ઉવાયંતર-સણ્ઠિ ॥

જિણ્ણાસગ્ગ-કગ્ગાઈં વિ સંસારિયાઈં રૂદ્ધ લેણ ।

અગ્ગરસ મગમ્મિ વિ પુરંતિ ન દુ ગઈં વદયા વિ ॥

હિગાપિસેસમિત્તે તિ, જદજને પરિમવિગ્ગમાણમ્મિ ।

નિયસસીય તત્તી, લેણ વયા સવકાટં પિ ॥ "

પહેરનારા, મનોહર અંગ-કીર્તિ પર સોનાનાં રત્નજડિત આભૂષણો
પહેરવાથી વિભૂષિત થયેલા અને ઉદ્દૃષ્ટ રીતે જિનમંદિરની પરિધાપના-
પરિભાવના(સામા, વિભૂષા)ને કરતા આવકબળને બેઠું સોરઠના
પ્રભુ ખંગાર-રા'ખેંગારનું મન દુષ્ટ યશું-લક્ષ્યાયું, બીજાઓએ પણ તેને
કહ્યું કે—રાજન ! અણહિલવાડ નગર(પાટણ)ની સર્વ લક્ષ્મી તમારા
પુરોયો વડે સ્વયં અહીં આવીને ઉપસ્થિત થયેલી છે, તો તમે એને
મળણ કરો; જેથી તમારો લંડાર પ્રૌદ-તર થાય. આ સ્થાન એક કરોડ
રૂપ્યનું સંભવે છે. સોભવડે તે(રા'ખેંગાર) પણ તે સર્વ લક્ષ્મી મળણ
કરવાને વાંછતો હતો, પણ પાછો સર્વ જન-મર્યાદાના સોપથી કરીને,
સોકાપત્રાદથી લયભીત થઈને નિવૃત્ત થયો. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કયાં
વિના મળણ અને મોક્ષમાં(લક્ષ્મી લેવી કે છોડી દેવી ? એ વિષયમાં)
સંશય-યુક્ત ચિત્તવાળા તેણે (રા'ખેંગારે) કંઈક ચિંતવીને એક દિવસ
સુધી સંધને ત્યાં જ ધારી રાખ્યો.^૧

૧ “અગદિહવાદનવરાત્રો, નિત્યજતાદ ચલિય-સંપેગ ।

અગમરિયકગ નીત્રો, સદમ્પન્ના જો મહાનરિમો ॥ ૬૩ ॥

■(સે)અગવલ્ય-નગદિ-પમુદાગં જાત્થ સગદુસ્વાગં ।

પક્કરસ ડ સવાદં સંવરિવારં..... ॥ ૬૪ ॥

દય-વરદ-વસદ-વાદન-વચચરાગ સ્વયં(જાત્થ) દુર ન સંજા ।

“વાગનવચ્ચિનવરીપ, દિધાવસમ(દ)મિમ સંપેગ ॥ ૬૫ ॥

યાદી-વિજાળર્પદિ ગુરુમત્ત-ચંદર્પદિ ગુરુગીર્દિ ।

વિયદે વિરાયમાને, નિવગંધાવાર-સારિચ્છે ॥ ૬૬ ॥

કવર્તુલુમંગરાયં નિયત્થ-મટ્ટવાદ-ચરવત્થં ।

કંતન-રમનાર[ભૂમગ]મૂસિયં અંગુરંગેમુ ॥ ૬૭ ॥

દદ્દુગ સાવયત્થં ત્રિગદર-પરિહાવણં પતુવંતં ।

સંગારસ સુરટ્ટાપટ્ટણો જાવં મગં દુટ્ટં ॥ ૬૮ ॥

અગ્રોદિ તિ સો મગિઓ, રાવમગદિલ્લાગ્યસસ નવરસ ॥

ચિટ્ટર લપ્પી સત્તા, દદાગથા તુગ્ગ પુત્તોદિ ॥ ૬૯ ॥

રા'ખેંગારથી સંઘને મુક્ત કરાવવો

ખે દિવસ મુઘી કહેવરાવ્યા છતાં પણ સંઘ-સંબંધી મનુષ્યને તેણે-
(રા'ખેંગારે) દર્શન દીધું નહિ—મુલાકાત આપી નહીં. અન્યથા
(ખીજે દિવસે) તેનો સ્વર્ગન (કોઈ આત્મીય-સંબંધી મનુષ્ય) મૃત્યુ
પામ્યો. ત્યાર પછી તેને દેખવાના (દિલસોજી દર્શાવવાના) મિત્રથી જે
મુર્તીદ્રે (હેમચંદ્રસૂરિએ) ત્યાં જઈને એ (રા'ખેંગાર) ને પ્રતિબોધ
આપી ઋદ્ધિ સાથે સંઘને મુક્ત કરાવ્યો હતો.^૧

ગિરનાર-શત્રુંજયમાં યાત્રા

ત્યાર પછી મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સાંનિધ્યવાળા એ અણ્ણહિલ-
વાડ પાટણના સંઘે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) અને શત્રુંજય એ બંને
તીર્થોમાં જિનેન્દ્ર શ્રીનેમિનાથ અને ઋષભનાથ (આદિશ્વર) ને વિભૂતિ-
વડે-ગૌરવ-પૂર્વક વંદન કર્યું. તેમાં ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થમાં અર્ધો

તા ગિણ્દ જુમે ઘયં, મેડારો હોર જુહ જહા વોલો ।

સે (સં) માવિજ્ઞર ઠાળં, ઇક્કાણ દવ્વકોડીય ॥ ૭૦ ॥

લોમેજ સો વિ સચ્ચં, તે ગહિતં વંછણ પુણો વિ વરં ।

સન્નયણ-મજ્ઞાવા-લેવ અજ્ઞમ (ચ) મીમો નિયત્તેર ॥ ૭૧ ॥

ઇય અવય-નિચ્છમો સો, ગહ્ણ-મોલ્લેયે ચ સંસરય-ચિત્તો ।

ચિત્તૂણં દિષ્ણમાણં, સંધે પારેર તરયેવ ॥ ૭૨ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૬.

૧ “ માગિજ્ઞંતો યિ દિણો (ખે) ■ મો સંયો (ઘ)—સંનિયજ્ઞગત્સ ।

નો દેર દંમણં અગ્ગયા ચ સવળો મજ્ઞો તરસ ॥

તો દિવ્વપ્પદન્નિમેજ્ઞં, જેન મુર્ગિદેગ તત્થ મંતૂણ ।

વરિવોરિત્થ ઘયં, મંતો મોયાનિમો સદ્ધિ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૬.

પારુત્યયા (તે વખતનું ચલણી નાણું) ઉપન થયું હતું—ઉપન થઈ હતી અને ચતુર્જય તીર્થમાં ત્રીસ હજાર ઉપન થયા હતા.^૧

સ્વર્ગવાસ

જે હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિજ્ઞા આપીને ઘણા સન્યસનોને જિન-પ્રરૂપિત ધર્મમાં સમ્યક્ત્વમાં (શુદ્ધ દેવ, શુર અને ધર્મ પર શ્રદ્ધામાં), દેશવિરતિ (શૃદ્ધરથધર્મ)માં અને સર્વવિરતિ (સાધુધર્મ)માં સ્થાપ્યા હતા.^૨ પર્યંતકાલમાં તે હેમચંદ્રસૂરિએ પણ પોતાના શુર અભયદેવ-સૂરિની જેમ સ્થાનાંતર-સંક્રમ (એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જવું) વગેરે તથા આરાધના (સ્મૃતોત્તુ અનુમોદન, દુષ્ટોત્તની મહા-સર્વાસત્ત્વ, ક્ષમાપના, ચતુઃશરણુ-સ્વીકાર વગેરે પ્રકારની) કરી હતી, પરંતુ તેમણે અણુસણુ (અનશન-અશન-ત્યાગ) સાત જ દિવસનું કર્યું હતું.^૩

સ્મશાન-યાત્રામાં સિદ્ધરાજ

તે સદ્ગત હેમચંદ્રસૂરિના દેહનો-શબનો બહાર નીસારવા વગેરેનો અગ્નિ-સંસ્કાર, પર્યંતનો મહિમા તેવી જ રીતે થયો હતો, કે જે રીતે

૧. “વજ્રવન-સંતુજનમુ નિરયેમુ દોનુ વિ ત્રિગિદે ।

સિરિનેમિ-વસદનાદે, વંદદ સંધો વિમૂર્ષ ॥ ૭૫ ॥

સારથુઙ્ગવંતનિદ્યે, પાસથય-અદલવચ્ચુપ્પત્તે ।

સંતુજવમ્મિ નિરયે, વીસસદરસા સમુપ્પન્ના ॥ ૭૬ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

૨ “જા(લે)ળ પટિવોદિણ(ક)ળ, મવિઅજગ્ગે મા(ઠા)વિઝો તદ્દ(વદુ) પમ્મે ।

જિગમણિય પત્ત(સમ્મત્તે), દેમે સવ્વે વ વિરદ્દે ॥ ૭૭ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

૩ “પગ્ગંતે સિં પિ દુ, ઠાળેનરસંકમાદયા નેયા ।

આરાટણ શુરુગ વ, સત્ત રિણા અણસગં નર ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

ઉપર અભયદેવસૂરિના સ્વર્ગગમન-પ્રસંગમાં સૂચવ્યું છે; કિંતુ વિશેષમાં રાજા(સિદ્ધરાજ જયસિંહ) આ સદ્ગત હેમચંદ્રસૂરિની રમશાન-યાત્રામાં સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી આવ્યો હતો.^૧

આ ઉપરથી સિદ્ધરાજનો સદ્ગત સૂરિજી તરફ કેટલો હિય લક્ષિતાવા હોવો જોઈએ-તેની સહજ ઝાંખી-કઈક કલ્પના કરી શકાય તેમ છે, જે સિદ્ધરાજે મલધારી અભયદેવસૂરિના સદ્ગુપદેશથી પોતાના સમસ્ત દેશમાં એકાદશી, પર્યુષણ વગેરે દિવસોમાં અમારિ-અહિંસા પળાવી હતી અને જે સિદ્ધરાજે અભયદેવસૂરિની રમશાનયાત્રાનો મહોત્સવ, કોટની પાછલી અટારીએ રહી પરિજન સાથે જોયો હતો, તે જ સિદ્ધરાજે એ જ મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો લક્ષિતભર્યો સત્કાર તેમના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ કર્યો હતો અને અનેક સત્કર્તવ્યો કર્યા હતાં-તે ઉપર દર્શાવાઈ ગયું છે; એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરીશું નહિ. હેમચંદ્રસૂરિની વિષમાન દશામાં સિદ્ધરાજે તેમના પ્રતિ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો હતો, તેમ જ સૂરિએ પોતાની વ્યાખ્યાન-શક્તિનો તથા ચારિત્રનો જે હિય પ્રભાવ સિદ્ધરાજ પર પાડ્યો હતો, તે પ્રભાવને અને પોતાના સદ્ભાવને અનુસરતું “ગૌરવભર્યું” અંતિમ સન્માન સિદ્ધરાજે સદ્ગત સૂરિજી પ્રતિ દર્શાવ્યું હતું-એ સાધારણ ઘટના નથી. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે સાધારણ રાજાને પણ નિકટ સંબંધીના પણ મૃતક(શય)ની પાછળ જતાં, તે કર્તવ્યને નિપિદ્ધ ગણી અટકાવવામાં આવે છે, જ્યારે આ પ્રતાપવંતો ગૂજરાતનો સાર્વભૌમ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી અનુ-ગમન કરી એક જૈનાચાર્યને અંતિમ સન્માન આપે-એ તેના હાર્દિક હિય ભાવ, વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, ઔચિત્ય, વ્યવહાર-દક્ષતા, નમ્રતા,

૧ “નીહારણમદિમા, દેદસ્સ તદ્દેવ જાવ સક્કારો ।

મિતુ સવમેવ યયા, સમાગમે કેતિથં મિ પદં ॥”

સૌજન્ય વગેરે ગુણોને દર્શાવવા પૂરતા છે. સિદ્ધરાજથી સન્માનિત થયેલા એ પ્રભાવશાલી સૂરિરાજની આદર્શ જીવનચર્યા વર્તમાન સૂરિવરોમાં કોતરે-એવું આપણે કેમ ન ધચ્છીએ ?

રખસના-શોધન

ઉપર દર્શાવેલા વૃત્તાંત પરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—એ હેમચંદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ, તેમના ગુરુ અલયદેવસૂરિના સ્વર્ગવાસની જેમ પાટણમાં થયો હોવો જોઈએ. તેમ છતાં પ્રો. પિટર્સને રિપોર્ટ^૧ યથા-(૮૬૨૮ પેજ ૯)માં સૂચવ્યું છે કે—

“ Hemachandra starved himself to death at Satrunjaya. ”

અર્થાત્—હેમચંદ્ર પોતે અનશન કરી શત્રુંજય પર મૃત્યુ પામ્યા.

તેવી જ રીતે તેના જ શબ્દોનો અનુવાદરૂપે ઉલ્લેખ પં. હીરા-સાહના ‘ જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ’ (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૮)માં, તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ‘ જૈન ઇતિહાસ ’ (પૃ. ૯૨)માં અને સંમ્રદણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં નજરે પડે છે—‘ તે (હેમચંદ્રસૂરિ) જૈનશાસનની કૃતલીક ઉત્પત્તિ કરીને અનશન કરી શત્રુંજય પર સ્વર્ગ પધાર્યા હતા. ’

એ જ પ્રમાણે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના ગરુડમત-ગ્રન્થ (અધ્યાત્મજ્ઞાન-પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકાશિત પૃ. ૧૭માં) પણ એ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—‘ તેમણે (હેમચંદ્રસૂરિએ) શત્રુંજય પર અનશન કર્યું. ’

પરંતુ પ્રમાણુભૂત શ્રીચંદ્રસૂરિના પૂર્વોક્ત કથનમાંથી એવો આશય નીકળી શકતો નથી. શ્રીચંદ્રસૂરિએ શત્રુંજય-યાત્રાના વર્ણન પછી તરત સ્વર્ગવાસનું સૂચન કરેલું હોવાથી અને તે ગાથાઓનો અર્થ

સમજવામાં કંઈક ભ્રમ થવાથી પ્રો. પિટર્સને ઉપર પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે અને તેના અનુવાદ—અનુકરણ કરનારાઓએ એ ભૂલ ચાલુ રાખી જોવાય છે. અલગત પ્રો. પિટર્સનની એ ભૂલનું શોધન પં. હરગોવિંદલાલે સુપાસનાહ—ચરિય (ભા. ૩, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯ની ૨ ટિપ્પણી)માં કર્યું છે.

રાજપિંડ પર વિચાર

શ્રીસિદ્ધરાજે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિને જે ભક્તિભર્યો સહકાર કર્યો હતો, તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ છે અને તે તેમના નિકટ પરિચયવાળા એક પદ્ધતિ શિષ્યના પ્રામાણિક કથનના આધારે સૂચવવામાં આવેલ છે; તેથી તે વિશ્વસનીય છે—એ સ્પષ્ટ છે; પરંતુ તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે આપેલો આહાર એ આચાર્યે સ્વીકાર્યો એ ઘટના જૈનમુનિઓના આચારથી વિરુદ્ધ લાગે તેવી છે; કેમ કે કલ્પસૂત્ર સામાચારી વગેરેમાં આવતા વર્ણન પ્રમાણે પહેલા તથા છેલ્લા તીર્થં-કરના સાધુઓ માટે દોષોનો સંભવ વિચારી રાજપિંડને નિષિદ્ધ ગણેલ છે, એથી જૈનસાધુઓ રાજપિંડ સ્વીકારતા નથી; તેમ છતાં આ ગીતાર્થ આચાર્યે એ રાજપિંડ સ્વીકાર્યો છે, તે ‘રાયામિચ્છીક’ એ આગારને અનુસરી—રાજના આગ્રહને માન આપી અપવાદરૂપે ગુણ-દોષની સમીક્ષા કરી લાલાલાલની તરતમતા વિચારી સ્વીકાર્યો હશે—એમ જણાય છે; અને પરિણામે શાસન-પ્રભાવના થયેલી જોવાય છે. એથી આપણે એમના સદાચરણને દુષિત ન કરી શકીએ. આટલું સમાધાન અહીં ઉચિત લેખાશે.

બીજા ઉલ્લેખો

રથયાત્રાનું સ્મરણ

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં—વિ. સં. ૧૧૯૧ તથા ૧૧૯૩માં રચેલા ગ્રંથોમાં વિજયસિંહસૂરિએ અને શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ

મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિના જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર દર્શાવ્યો. હવે તેના સમર્થનમાં અન્ય ઉદ્દેષો તપાસીએ. વિ. સં. ૧૧૯૯ના માઠ સુદિ દશમીના દિવસે ગુરુવારે માંડલપુરીમાં શ્રીકૃમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યમાં સંપામ્ય(સંપામ્ય)ની વસતિમાં વસી સાતમા તીર્થનાથ મુપાર્શ્વનાથનું દશ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાપ્ત ચરિત રચનારા લક્ષ્મણગણિ; એ જ હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓએ એ ચરિતની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

“તે(અલયસૂરિ)ના મુશિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ ચંદ્ર જેવા થયા. જેમણે પોતાની શ્વેત યશો-જ્યોત્સ્નાવડે શ્વેતાંજર(ચંદ્રના પક્ષમાં શ્વેત આકાશ)ના આભોગને ઉજ્જવલ કર્યો હતો. પર-વાદીઓના ચક્રનું (ચંદ્રના પક્ષમાં ચક્રવાકનું) વિઘટન કરવામાં પ્રકટ માહાત્મ્યવાળા જે સૂરિએ જયસિંહ નરાધિપને(સિદ્ધરાજ રાજાને) પ્રબોધ આપી રથયાત્રા વગેરે કાર્યોમાં તેનું કંઈક અદ્ભુત તેજ સ્ફુરવ્યું હતું. જેમના મુખરૂપી સાગરથી નીકળેલા પવિત્ર શાસ્ત્રરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરી-પાન કરી મહામુનિઓ આજે પણ અજરામર સ્થાનને પામે છે.”

ભવભાવનાનું સ્મરણ

ચંદ્રગચ્છીય સર્વ દેવસૂરિના સંતાનીય અને દેવેન્દ્રસૂરિના પાંચ પૃથ્થકોમાંના એક બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ ચર્ચ ગયા, જેમણે આણહિલવાડ (ખટણ)માં રાજમાન્ય પોરવાડવંશીય સચિવ કપૂરપદ્માધિપની પત્ની

૧ “તસ્મૈ મુર્ધ્નૌ સિયજસ-જુગ્ધા-ધવન્ત્રિય-સિયંરભોગો ।

પરવાશ્-ચક્રવિહંગ પવડ-આહ્વનો મયંકુ જ્વ ॥

સિરિદ્દેમચંદ્રસૂરી જયસિંહનરાધિવં પવોદેહં ।

રહનચારનુ કર્ણેનુ; જેન તં કિં વિ તિષ્ઠુરિયં ॥

ચત્તમ મુદ્-જટદિ-નિગ્મય-ત્રિવિ(વિ)ત્ત-સત્ત્વામયં મહામુનિગો ।

આસારુગ અગ્નિ વિ, હૃદિ અજરામરં દાગે ॥”

—મુખાસનાદચરિય(પ્રશ્ન ૪-૬).

સીતાના મુપુત્ર સોમેશ્વરની પ્રાર્થનાથી, તે જ રાજમાન્ય સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિકામાં વસીને વિ. સં. ૧૨૧૪ના આસો વ. ૭ બુધવારે રોહિણી-નક્ષત્ર સિદ્ધિયોગમાં કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમાં સનતકુમાર ચક્રવર્તિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. તેમાં પ્રસ્તુત હેમચંદ્રસૂરિની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે—

“આ સંસારરૂપી સાગરમાં ઉપદેશરૂપી રત્નોથી ભરેલ ‘ભવ-ભાવના’ રૂપી વહાણના કણ્ઠધાર (ખલાસી-કેપ્ટન) પ્રભુ શ્રીહેમચંદ્રની સમાન કોણ થઈ શકે ? ”^૧

સૂર્યની ઉપમા

હેમચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે પોતાના ગુરુના રચેલા ‘સંબ્રહ્મણી’ અને ‘ક્ષેત્ર-સમાસ’ નામના ગ્રંથો પર વિ. સં. ૧૨૩૩માં રચિત્યો રચી હતી. તથા સુપ્રસિદ્ધ તાર્કિકશિરોમણિ સિદ્ધસેનદિવાકરે રચેલા ન્યાયાવતાર ગ્રંથ પર, પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પર ટિપ્પન, બાહ્યા-વરયામાં તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં રચ્યું હતું. તે દેવભદ્રસૂરિએ તે ટિપ્પનના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—

“હર્ષપુરીયગચ્છમાં અભયદેવસૂરિ પછી તે (સુપ્રસિદ્ધ) અખૂટ તેજવાળા, ભવ્યરૂપી કમળોને વિકસાવનારા સૂર્યસમા શ્રીહેમચંદ્ર પ્રભુ થયા.”^૨

૧ “ઉવપત્ત-ચયણ-પૂરિય-મવમાવણ-ધેવ-કન્નધારસ્ત ।

ભવ-સાયરે સમો કો, પદુગે શિરિદેમચંદરસ્ત ॥ ”

—સનતકુમારચક્રિયચરિત્ર (ગા. ૨૦).

૨ “કૃદસ્ત્યેવસમાસવૃત્તિઃ ૧૨૩૩ વર્ષે દેવમદ્રીયા ૧૦૦૦ સ્તમ્મને ।”

—જૃહદિષ્પનિકા જૈન સા. સં. ભા. ૧, અં. ૨, પૃ. ૫).

૩ “અક્ષામધામ્નોઽમયદેવસૂરેર્માનોરિવોજ્જ્વલ્મિતમવ્ય-વદ્વાત્ ।

અમૂલ તતો હર્ષપુરીયગચ્છે શ્રીદેમચન્દ્રમુરંશુરાણિઃ ॥ ”

સિદ્ધરાજ દ્વારા પ્રાણિ-રક્ષા

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન મલધારી દેવપ્રભ-
સૂરિએ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—“ તે-
(સુપ્રસિદ્ધ) અભયદેવસૂરિના પદ પર પરમજ્યોતિર્મહારૂપ શ્રેષ્ઠ
ચંદ્રમા ક્રીડા-કુતૂહલથી પૃથ્વીમાં ઊતર્યો હોય તેવા જણાતા શ્રીહેમસૂરિ-
પ્રભુ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયા. આશ્ચર્ય છે કે જો (હેમચંદ્રસૂરિ) ના વચનામૃતને
રાજા શ્રીસિદ્ધરાજે પીધું અને સમસ્ત પ્રાણીઓનાં આયુષ્ય વૃદ્ધિ
પામ્યાં. ”^૧

જિનમંદિર પર સોનાનાં ઈંડાં

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન નરચંદ્રસૂરિએ
પોતાના રચેલા કથારત્નાકરની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

“ તે (સુપ્રસિદ્ધ મલધારી અભયદેવસૂરિ) પછી શ્રીહેમસૂરિ થયા,
જેમણે જિનમંદિરોનાં શિખરોને સોનાનાં ઈંડાંથી (મુવર્ણ-કલશાથી)
પૂજ્યાં હતાં. ”^૨

—આજનાયાવતાર મંથ, વૃત્તિ તથા ટિપ્પન સાથે પાટણની હેમચંદ્રા-
ચાર્ય-અંયાવલિ (મં. ૨) માં પ્રકાશિત થયેલા છે, પરંતુ તેમાં ટિપ્પનકારનું
નામ રાજશેખરસૂરિ જણાવેલ છે; તે ભૂલ જણાય છે. ટિપ્પનના અંતિમ
શ્લોકમાં ટિપ્પનકારે ‘ દેવભદ્ર ’ એવું પોતાનું નામ યુક્તિથી સૂચવ્યું છે અને
તે જ ત્યાં પ્રશસ્તિમાં દર્શાવેલ ક્રમ પ્રમાણે યોગ્ય લાગે છે.

૧ “ વદક્રીડા દવાતીર્ય પરમજ્યોતિર્વિવર્તઃ ક્ષિતૌ,

તત્રસ્ત્રે વરવન્દ્રમાઃ સમજનિ શ્રીહેમસૂરિપ્રભુઃ ।

ચિત્રં યદ્વચનામૃતાનિ નૃપતિઃ શ્રીસિદ્ધરાજઃ પપૌ,

વિદનેપામપિ લેભિરે નનુશ્રતામાયુષિ વૃદ્ધિ પુનઃ ॥ ”

—પિ. રિ. ૩, ૧૩૩.

૨ “ સ્વર્ગાન્નાર્ધતઃકૈનૃપેન્દ્રમસિત્તરઃ શ્રીહેમસૂરિસ્તતઃ । ”

—કથારત્નાકર-પ્રશસ્તિ (પા. ૭. પ્રતિ).

સિદ્ધરાજ સાથે સ્મરણ

વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રચેલી જણાતી, હર્ષપુરીય-ગરજના આચાર્યેનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવતી, પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલી સદૃશરૂપદ્ધતિમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

“તે(અભયદેવસૂરિ)ના શિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ જયવંતા રહો, જેમનાં ચરણોને સિદ્ધરાજ નમ્યો હતો, જેઓ સિદ્ધાંતરૂપી સાગરનો સાર ઉદ્ધરવામાં મંદરગિરિ જેવા હતા. નગરસ્થાનમાં કંચનમય કળશ ચડાવવાના મહોત્સવપ્રસંગે ‘અભા’ એમ કહી જેમના કંઠમાં કુસુમ-માલા પહેરાવવામાં આવી હતી. શ્રીસિદ્ધરાજે જેમની દેશનાના વચનથી જીવેને અભયદાન, ચૈત્યોના શિખરો પર સુવર્ણમય ધ્વજ તથા કલશે ચડાવવા—એ કર્તવ્યો કર્યાં હતાં.”

પતિત ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર .

વિ. સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં સમાપ્ત થયેલા પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં મેરુતુંગસૂરિએ સાન્તૂમત્રીની ધર્મ-વિષયક દૃઢતાના પ્રબંધમાં એક વેપધારી ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિ દ્વારા થયાનો વૃતાંત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—

“કાઈ એક અવસરે સાન્તૂતામના મહામાત્યે હાથીના રકંધપર

૧ “સિરિહેમચંદ્રસૂરિ, ઠસીસો સિદ્ધનિવહ-નય-ચલગો ।

સિદ્ધન-સિધુ-મારુદરણે મંદરગિરી જયત ॥ ૪ ॥

નયરટ્ટાણે કંચનકલસારોવણ-રણમિ સ્થા જસસ ।

બંધુ સ્તિ મણિવ કંઠમિ, બુધુમમાળા વિગિવિસત્તા ॥ ૫ ॥

જીવાણ અમયદાનં, ચેરંય સિદ્ધરેસુ હેમમયકલસા ।

દેસુગ-ચવળાડ કયાદં, જસસ સિરિસિદ્ધરાણ ॥ ૬ ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૯૯.

આરઠ થઈ રાજપાટિકાએ જઈને પાછા ફરતાં પોતાની કરાવેલી 'સાંતૂ-વસડી' (લૈનમંદિર)માં દેવને નમસ્કાર કરવાની ઈચ્છાએ તેમાં પ્રવેશ કરતાં વાર-વેશ્યાના ખભા પર હાથ રાખીને રહેલા દોઈક શ્વેત-વસ્ત્રધારી ચૈત્યવાસીને જોયા. ત્યારપછી હાથી પરથી જીતરી ઉત્તરાસંગ- (ખેસ) ધારણુ કરી 'પંચાંગ-પ્રણામવડે તે (વેશધારી સાધુ)ને નમસ્કાર કર્યો. ત્યાં (વસડીમાં) ઘોડીવાર રહી ફરીયાનેને પ્રણામ કરી પ્રસ્થાન કર્યું હતું.

ત્યારપછી લજ્જનવડે જાણે પાતાલમાં પેસવા ઇચ્છતા હોય તેમ તે વેશધારી ચૈત્યવાસી સાધુએ મોઢું નીચું કર્યું અને તત્કાલ સધણું ય પરિહરી મલધારિ શ્રીદેવમૂર્તિની સમીપે ઉપસંપદ્ધ (શુદ્ધ ચારિત્ર) લઈ સંવેગરસંધ્યા ભરપૂર થઈ શ્રીશત્રુજયમાં જઈ ગાર વરસ' મુધી' તપસ્યા કરી હતી અને તે મુનિએ પોતાની જેવા ખીજ ચૈત્યવાસી સાધુઓને પ્રતિબોધ્યા હતા-પ્રતિબોધ આખી મુધાર્યા હતા + +

દોઈ એક વખત તે મંત્રી (સાંતૂ) શ્રીશત્રુજયમાં પૂજ્ય દેવને નમસ્કાર કરવા આવ્યા હતા. જાણે પહેલાં જોયા હોય તેવા જણાતા તે (શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણુ કરનારા) મુનિને પ્રણામ કરી તેમના ચારિત્રથી મનમાં આશ્ચર્ય પામતાં મંત્રીએ તે મુનિને ગુરુ-કુલ વગેરે પૂછ્યું હતું. મુનિએ પ્રત્યુત્તરમાં 'તત્ત્વથી (વાસ્તવિક રીતે) આપ જ ગુરુ છો' એમ કહ્યું. એટલે બે હાથ વડે બંને કાન ઢાંકી "એવું ન કહો" એમ અજાણપણાથી જણાવતા મંત્રીને તે મુનિએ કહ્યું કે—'જે મનુષ્ય, જે સંપત-સાધુવડે અથવા ગૃહસ્થવડે શુદ્ધધર્મમાં સ્થાપિત થયો હોય, તે જ ધર્મ-દાન કરવાથી તેનો ધર્મગુરુ થાય છે-કહેવાય છે.' આમ કહી તેને મૂળ વૃત્તાંત નિવેદન કરી તેની ધર્મમાં દંડના કરી હતી."

—પ્રમથચિંતામણિ (શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ દ્વારા પ્રકાશિત પૃ. ૧૩૮-૧૩૯ના આધારે.)

રાજમંત્રીપદ-મહર્ષિનો ત્યાગ

સિદ્ધરાજદ્વારા એંશી દિવસનાં જીવરક્ષાનાં તામ્રપત્રો

સુપ્રસિદ્ધ મલધારી રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૭માં સમર્થિત કરેલી પ્રાકૃતદ્વાયાશ્રયની વૃત્તિના અંતમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ-સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે—

“તે(અભયદેવસૂરિ)ના ઉપદેશથી રાજસચિવ પ્રદ્યુમ્ને ચાર ચપલેક્ષણા(ચંચળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ને તજી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું; ધણી ગુણવાન, લાખ શ્લોક રચનારા, નિર્મલોમાં તિલક-સમા તે જ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જેમના ચરણની પૂજના સ્થાનમાં પ્રતિવર્ષે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર લખવું, પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ સોનાના દંડ અને કલશે વડે ચંચળોનાં શિખરોને શૃંગારિત કરવાં અને વ્યાખ્યાનના અવસરમાં જિનમંદિરના આસ્થા(વ્યાખ્યાન)-મંડપમાં સ્વયં આવવું—એ કર્તવ્યો શ્રીસિદ્ધરાજે કર્યાં હતાં.”^૧

એ જ રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫માં રચેલી^૨ ન્યાયકંઠલી-

૧ “તત્સોપદેશાન્નિર્મુખ્ય, ચતસ્રચપલેક્ષણાઃ ।

પ્રદ્યુમ્નો રાજસચિવદ્વારિત્રે પ્રલયઘત ॥ ૧૦ ॥

શ્રીહેમચન્દ્ર રત્નાલીલ, સુરિભંરિણિઃ ॥ ૧૧ ॥

મન્યલક્ષ્મિનિર્માતા, નિર્મલોનાં વિશેષકમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિરાટ્યૂનમમારિપત્રલિખિતં પ્રલયન્દ્રદ્વાં શતં,

હોળી જાત્યમુવર્ણદણ્ડકલશેરવૈત્યામન્યદ્વારણમ્ !

વ્યાસ્યાનાવસરે સ્વયં જિનગૃહાસ્યામણ્ડલે વાચનં,

શ્રીસિદ્ધાધિપતિર્વિવર્ણાત્

તિદં ચત્તાદપૂજાપરે ॥”

. બ. ની. ડ. લિ. પ્રિ.

૨ ‘કન્દલી-પણ્ડિત, ૧૩૮૫ વર્ષે મ’

૪૦૦૦ ।’

—બૃહદ્વિષ્ણુનિષ્ઠ (જૈનસા.)

૨. પૃ. ૧૨.)

પંજિકાના અંતમાં એ જ આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ ચાર શ્લોકોમાં કર્યો છે, તેમાંના બે શ્લોક તો એ જ છે અને બે શ્લોક ખીજા છે, પરંતુ તેનો ભાવાર્થ ઉપર ટાંકેલા શાર્દૂલવિકીરિત છંદને મળતો છે. તે આ પ્રમાણે—

“જેલો(હેમચંદ્રસૂરિએ) સિદ્ધરાજને પ્રતિબોધ આપી ઉદ્ધંક કનકદંડો અને કનકમય કલશોવડે સર્વત્ર સ્વદેશ અને પરદેશનાં ચૈત્યોને વિભૂષિત કર્યાં હતાં. જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે પ્રતિવર્ષે એંશી એંશી દિવસ સુધી જીવરક્ષાને(જીવરક્ષાની આરાધના) તામ્રપત્રોમાં- (તાંબાનાં પતરાંઓ પર) લખાવી હતી. ”^૧

હેમચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો પર વૃત્તિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના લવભાવના, ઉપદેશમાલા વગેરે ગ્રંથો પર અન્ય વિદ્વાનોએ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ, અવચૂરિ, ટિપ્પન, ટપા (ખાલાવબોધ —અર્થ) વગેરે રચેલાં છે, જે પુસ્તક-લંડારો તપાસતાં મળી આવે છે. આ હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલી ઉપદેશમાલા કે જેનું બીજું નામ પુષ્પમાલા પણ છે, તે પર વિ. સં. ૧૫૧૨માં સાધુસોમગણિએ અદીહનર શ્લોક-પ્રમાણુ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ રચી હતી. જે જેસલમેરના લંડારમાં તથા વડોદરાના આઠ ગાનમંદિરમાં છે. આ સાધુસોમગણિ, તે છે કે જેમણે વિ. સં. ૧૫૧૯માં જિનવલ્લભસૂરિના રચેલાં પંચજિનચરિત્રો પર પણ વૃત્તિઓ રચેલી છે. જેસલમેરના કિલ્લાનો પ્રાચીન પુસ્તકલંડાર, જેમની કર્તવ્યદક્ષતાને આભારી છે, તે સુપ્રસિદ્ધ ખરતરગરછીય જિન-લદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આ સાધુસોમગણિ હતા. એ સાધુસોમગણિના

૧ “પ્રતિબોધ્ય સિદ્ધગૃપવમુદ્દે: કલકદ્ધ-કલ્પીય: ।

વત્તંસિતવાન્ પરિત: સ્વદેશ-પરદેશ-ચૈત્યાનિ ॥ ૧ ॥

પ્રતિવર્ષીવરક્ષામણીત્વદમણીત્યદમ્ ।

યસ્યોપદેશાત્ સિદ્ધેશસ્તામ્રપત્રીલેખાત્ ॥ ૧૦ ॥”

ગુરુ સિદ્ધાંતરત્નિ મહોપાધ્યાય હતા, કે જેમણે જીરાવલી-(જીરાવલા)-પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને ગ્યાસદીનશાહની મહા-સભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો હતો. (જુઓ જેસલમેર ભાંડ સૂચી પૃ. ૧૩, ૪૨, ૫૮).

મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્યો—

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિને અનેક વિદ્વાન્ શિષ્યો હતા, તેમણે સ્વયં વિશેષાવશ્યક-વિવરણની વિશાલ રચનામાં (૧) અભયકુમારગણિ, (૨) ધનદેવગણિ, (૩) જિનભદ્રગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ અને (૫) વિષ્ણુધયંદ્ર વગેરે મુનિવૃંદની અને (૧) આનંદશ્રી મહત્તર તથા (૨) વીરમતિ ગણિની વગેરે સાધ્વીઓની સાહાય્યનું સૂચન કર્યું છે. સંભવ પ્રમાણે તેઓ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-શિષ્યા-જાણીય છે અને વિ. સં. ૧૧૭૫માં રચાયેલા ઉપર્યુક્ત વિવરણ-ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ હોવાથી વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં—સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં તેઓ વિદ્યમાન હતા—એ સ્પષ્ટ છે.

મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પદ્ધતિનાં નામો (૧) વિજયસિંહસૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૩) વિષ્ણુધયંદ્રસૂરિ આ પ્રમાણે જાણીવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી પ્રથમ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપીશું.

વિજયસિંહસૂરિ—

વિજયસિંહસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી સમાન નામની ભ્રાંતિથી અન્યની કૃતિ અને અન્યનો પરિચય ખીજના પરિચયમાં જોડી દેવાની કેટલીક વખતે ભૂલ કરી દેવામાં આવે છે. એથી સ્પષ્ટ કરવા અહીં વિજયસિંહસૂરિ નામના જાણેલા આચાર્યોનો થોડો પરિચય કરાવવો ઉપર્યુક્ત છે.

(૧) વિજયસિંહસૂરિ. આર્થ ખપટના વંશમાં થયેલા આ આચાર્યે અંબિકાદેવીની પ્રસન્નતાથી ચિંતિત કાર્યની સિદ્ધિ કરનારી શુદ્ધિકા મેળવી હતી. 'નેમિઃ સમાહિતધિયામ્' ઇત્યાદિ કાવ્યો વડે તેમણે નેમિ-સ્તુતિ કરી હતી. ભરુચમાં રહેલા મુનિમુવતરવામિના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર તેમણે પ્રથમ કરાવ્યો હતો. કુમારપાલ ખૂપાલના સમયમાં અંગડે કરેલો ઉદ્ધાર એ પછીનો કહી શકાય. આ સૂરિનો પ્રગંધ વિ. સં. ૧૩૭૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યો છે. 'જૈન-અંધાવક્ત્રી-માં જાણાવેલ ૨૪ કાવ્યોનું' નેમિસ્તવન આ વિજયસિંહસૂરિએ ૨૨થું હશે—તેમ અનુમાન છે તથા જોસલમેર જૈન-લંકારમાં રહેલ—

“ઈતિ જગતિ દુરાપાઃ કસ્યચિત્ પુણ્યભાજો,

બહુ ભવતિ સમૃદ્ધપા સમ્મવન્ત્યેવ વાચઃ ।

‘જિનપતિરપિ વાસાં ગોચરે ત્રિથનાયો,

દુરિતવિજયસિંઘઃ(હઃ)-સોઽસ્તુ નેમિઃ શિવાય ॥”

—કૃતિરિયં શ્રીવિજયસિંહાચાર્યાણાં : સંવત ૧૧૬૧ દિ. ધાવળ શુદ્ધિ ૧ શુક્રે વંદપ્રસાદેન લિ.” આવા અંતિમ ઉલ્લેખવાળું નેમિસ્તોત્ર પથ્ય આ આચાર્યનું રચેલું હોવાનો સંભવ છે.

(૨) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય નાર્દલ(નાગેન્દ્ર)કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા. તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગાયાંત્રદ રચેલ ભુવનમુંદરીચરિત્ર ખંભાતના જૈનલંકારમાં તાડપત્ર પર છે. જેનો આદ્યંત ભાગ ગ્રો. પિટર્સનના રિ. ૧, પૃ. ૩૮માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. બૃહદ્દિપ્પનિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ચરિત્રનું પ્રમાણ ૮૯૧૧ ગાથા અને તેની રચના ૯૭૫ વર્ષમાં થયેલી જણાય છે.^૧

૧ “ભુવનમુંદરીચરિત્રં પ્રા० ગાથાવદં નાર્દલકુલ-શ્રીવિજયસિંહાચાર્યઃ ૧૭૫ વર્ષે કૃતં ગાથા ૮૯૧૧ ।”

—બૃહદ્દિપ્પનિકા.

(૩) વિજયસિંહસૂરિ. શીઘ્રકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ આચાર્યને તેમના ખડ્ગાકાવ્યથી પરિચુષ્ટ થઈ નાગાર્જુન રાજ્યએ ‘ખડ્ગાચાર્ય’ એવું અપરનામ બિરુદ આપ્યું હતું. કાવ્યસ્થ કવિ સોદ્ધલે પોતાની રચેલી ઉદયસુંદરીકથા નામની મનોહર ગદ્યમયી આખ્યાયિકામાં આ આચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ‘અશોકવતી’ નામની કથા રચનારા મહાકવિ ચંદનાચાર્ય નામના શ્વેતાંબરસૂરિ આ આચાર્યના સમકાલીન હતા, જેમને પણ એ જ સોદ્ધલ કવિએ એ જ કથામાં પોતાના મિત્રરૂપે પરિચિત કર્યા છે.^૧ નાગાર્જુનરાજને અને આ સોદ્ધલ કવિનો સમય વિક્રમની ૧૧મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હોવાથી આ વિજયસિંહસૂરિનો સમય પણ એ જ કહી શકાય.

(૪) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ધર્મોપદેશમાલાની ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણુ વિસ્તૃત વિવૃત્તિ રચી હતી. મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના આ પ્રથમ પદ્ધર હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતાં ઉપર આ આચાર્યના સંબંધમાં થોડું કહેવાઈ ગયું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચેલા મુનિસુવ્રતસ્વામીના ચરિત્ર-માં તથા લક્ષ્મણગણિએ વિ. સં. ૧૧૯૯માં રચેલ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પદ્ધર શિષ્ય અને પોતાના વડિલ ગુરુ-બંધુ આ વિજયસિંહસૂરિનું પ્રશસ્ત રમરણ કર્યું છે. પ્રાકૃત સદ્ગુરુ-પદ્ધતિ(પિ. રિ. ૫, ૯૭)માં, મલધારી દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્રમાં

૧ “વિવેશ ચાત્મનો મવનં મિલિતદત્ત મિત્રાણમ્ । એકદત્ત તેષુ મુલ્લિતપદો-
પન્યાસવાણીતરુદ્ગધામ્બુધિરશોકવતીતિ કથા-નિનન્યસ્ય કર્તા મહાકવિચ્ચન્દના-
ચાર્યનામા શ્વેતામ્બરઃ સૂરિઃ । શ્વેતામ્બરસૂરિરન્યશ્ચાશુકવિતયા પરમં પ્રકર્ષમાપન્નઃ
સદ્ગકાવ્ય-પરિચુષ્ટેન મહીયુજા નાગાર્જુનરાજેન ‘સદ્ગાચાર્ય’ રતિ પ્રદત્તાપરત્ના-
મયેયો વિજયસિંહાચાર્યઃ કવિઃ ”

—ઉદયસુંદરીકથા (જા. ઓ. સિ. પ્ર. પૃ. ૧૫૫).

અને નરયંદ્રસૂરિના કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથોમાં આ આચાર્યનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટ જ્યાંમાં ગ્રંથકારોની સૂચીમાં વિજયસિંહસૂરિ નામ-નિર્દેશમાં તેનો સમય વિ. સં. ૧૧૪૨ દર્શાવેલ છે અને તેને પિ. રિ. ૩૩૩માં સૂચવેલ વિજયદેવસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, પરંતુ ત્યાં સંવત્ સૂચવનારી પંક્તિ અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે, ખરી રીતે ત્યાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ સત્તરમી સદીમાં તપાગચ્છમાં થયેલા સમજવા જોઈએ, જેમના સમયમાં થયેલા ધનવિજય વાયકે લોકનાલિકામૂવની વૃત્તિ લોકભાષામાં રચેલી છે.

પ્રો. પિટર્સનની ભૂલની નકલ પં. ડી. હં.ના ‘જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ (ભા. ૧લો, પૃ. ૧૨૦)માં થયેલી છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે—“આ આચાર્ય મલ્લધારી દેવચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને તે વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૨માં વિદ્યમાન હતા. તેમણે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવબોધિની નામની દીકા રચેલી છે.” આ શબ્દોનો સંસ્કૃત અનુવાદ ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ બૃહ્દગ્રાંથકોષ (ભા. ૬, પૃ. ૧૧૪૩)માં ઊતરી આવ્યો છે, એથી તે પણ બ્રાંતિયુક્ત જણાય છે. કારણ કે મલ્લધારી દેવચંદ્રસૂરિનો સમય વિ. સં. ૧૧૬૪થી ૭૫ સુધીમાં ગ્રંથકાર તરીકે અને સિદ્ધરાજના સન્માનનીય તરીકે વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ-રૂપે સપ્રમાણ ઉપર સૂચવેલ છે. એટલે તે પહેલાં વિ. સં. ૧૧૪૨માં તેમના શિષ્યનું ગ્રંથકાર તરીકે હોવું અસંભવિત લેખાય. કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવબોધિની દીકા આ આચાર્યે રચી હોય તેમ સપ્રમાણ જોવા-જાણવામાં આવેલ નથી.

(૫) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. પંડિતગચ્છમાં થયેલા ભાવદેવસૂરિના શિષ્ય અને વીરાચાર્યના ગુરુ હતા. આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય વીરાચાર્ય એ ૬

તે સમજવાના છે, કે જે સિદ્ધરાજના સન્નિવૃત્તિ તરીકે, બૌદ્ધાર્થ, દ્વિગંજારાર્થ કમલકીર્તિ અને સાંખ્યવાદી વાદિસિંહને વાદમાં પરાસ્ત કરનાર તરીકે વિ. સં. ૧૧૬૦માં પ્રસિદ્ધ હતા; જેનો અર્થ વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાવદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં દર્શાવ્યો છે.

(૬) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય સિદ્ધરાજ અને કુમાર-પાળના રાજ્યકાલમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૬૧માં સાડાસાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર રચનાર શાંતિસૂરિ, આ આચાર્યના ગુરુ હતા. આ વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩માં આવકપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પર સાડાચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ ચૂર્ણ રચેલી છે, જે પાટણ વગેરેના પુસ્તક-લંડારોમાં મળી આવે છે (જુઓ પિ. રિ. ૫, ૨૨). ધર્મપ્રલસૂરિએ રચેલી ગુરુ-સ્તુતિ (પિ. રિ. ૫, ૧૨૬)માં જણાવ્યા પ્રમાણે શાંતિસૂરિએ આઠ આચાર્યોને પિપ્પલગચ્છના નાયક તરીકે સ્થાપ્યા હતા, તેમાં શાસનોદ્ધોતકારી આ બીજા આચાર્ય હતા.

પિપ્પલગચ્છીય આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૦૮માં કોંકિલાગ્રામમાં મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ મહાવીરજિનની મૂર્તિને પાછળથી એ જ પિપ્પલગચ્છના વીરપ્રલ આચાર્યે વિ. સં. ૧૪૬૫માં વીરપક્ષીમાં ગ્રા. શાહ સહદેવે કરાવેલ પ્રાસાદમાં સ્થાપી હતી, જે મૂર્તિ કોરટા- (સિરોહી)ના જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

(જુઓ પૂ. નાહર લે. ૧, ૬૬૬).

(૭) વિજયસિંહસૂરિ. બૃહદ્ગચ્છીય આ આચાર્ય અજિતદેવ-સૂરિના શિષ્ય હતા અને સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાળના રાજ્ય-સમયમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૪૩ના બે લેખો જે જિનવિ. લે. ૨, ૩૭૫, ૩૭૬માં પ્રકટ થયેલ છે, તે સંલવ પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૮૩ના જણાય છે. એ પરથી સમજાય છે કે તે સમયમાં કોરટાના જૈનમંદિરમાં રહેલ શાંતિજિન અને વીરજિનના ણિગની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે કરી હતી.

આરાસણમાં ઉદ્ધા આવકે પોતાની પત્ની સલક્ષણના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વજિન-જિનની પ્રતિજ્ઞા વિ. સં. ૧૨૦૬ના જોકે શુદ્ધિ દીને દિવસે આ આચાર્ય કરી હતી.

કેટલાક સાક્ષરો નાભેય-નેમિ-દ્વિસંધાન પ્રગંધ રચનાર હેમચંદ્ર-સૂરિને આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે અને સોમપ્રભાચાર્યના શુરભાર્થ તરીકે ઓળખાવે છે. સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ પણ કુમાર-પાલ-પ્રતિબોધની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, જૈનસાહિત્ય-સંશોધક (ભા. ૧, અ. ૨)માં ગૂજરાતી પ્રથમપરિચયમાં અને ત્યાં દર્શાવેલા વંશવૃક્ષમાં આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ વિચાર કરતાં તે યુક્ત લાગતો નથી. વારતવિક રીતે એ દ્વિસંધાનપ્રગંધ રચનાર હેમચંદ્રસૂરિ, અજિતદેવ-સૂરિના બીજા શિષ્ય હતા એટલે આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય નહિ, પણ લઘુ સતીર્થ (શુરજી) હતા. દ્વિસંધાનની પ્રાંત પ્રશસ્તિ, જે ત્યાં દર્શાવવામાં આવી છે, તેમાંથી પણ તેવો જ આશય સમજાય છે. એ પ્રશસ્તિમાં પ્રથમ શ્લોકમાં પોતાના શુર અજિતદેવસૂરિનો પરિચય કરાવ્યા પછી બીજા શ્લોકમાં તેમના પ્રથમ શિષ્ય અને પોતાના અગ્રજ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય હેમચંદ્રસૂરિએ કરાવ્યો છે. ત્યાર પછી ત્રીજા શ્લોકમાં અજિતદેવસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે અને પ્રગંધકાર તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. ભુજો—

• “શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિર્વિભૂવ શિષ્યસ્તથાડપરસ્તસ્ય ।

મયદ્વતયે તેન કૃતો, દ્વિસંધાનપ્રગંધોડયમ્ ॥”

આમાં મૂકેલા અપર-શબ્દ પદ્ધતી એ રપટ સમજી શકાય તેમ છે. બીજી રીતે સમયનો વિચાર કરતાં પણ અમારું કથન સત્ય સમજાય તેમ છે. આ હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા દ્વિસંધાન-પ્રગંધનું શોધન કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું, કે જે શ્રીપાલે એક દિવસમાં મહાપ્રગંધ રચ્યો હતો અને જે કવિને સિદ્ધરાજે “જંધુ” તરીકે સ્વીકારેલ હોવાનું તે પછીના

શ્લોકમાં ત્યાં જ જણાવ્યું છે; ત્યારે કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલ કવિની વસતિમાં વસી સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં ભીમદેવના રાજ્યકાલમાં કુમારપાલપ્રતિબોધની સમાપ્તિ કરી હતી. એટલે સમયનું પણ ઘોડું અંતર હોવાથી દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિને અને આ સોમપ્રભાચાર્યને ગુરુબંધુત્વ (એક ગુરુના શિષ્યપણું) ધટી શકતું નથી. એથી ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુ વિજયસિંહસૂરિ અને દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિ એ બંને ગુરુબંધુ હતા. એટલે સમાન ગુરુ (અન્વિતદેવસૂરિ)ના શિષ્યો હતા-એમ માનવું યુક્તિ-યુક્ત લાગે છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં રચેલા કુમારપાલ (ગિનધર્મ) પ્રતિબોધમાં, સ્તુતિનાથચરિત્રમાં, શતાર્થવૃત્તમાં અને મુક્તમુક્તાવલી (સિદ્ધરત્નકર) વગેરે ગ્રંથોમાં પોતાના ગુરુ તરીકે આ વિજયસિંહસૂરિનું પ્રશસ્ત રમરણ કરી સદ્ગુણ-કીર્તન કર્યું છે.

ધર્મસાગરોપાધ્યાયે તપાગચ્છની પદાવલીમાં આ વિજયસિંહસૂરિને બાલચંદ્રસૂરિકૃત વિવેકમંજરીવૃત્તિના સંશોધક તરીકે જણાવ્યા છે. તેના આધારે વિજયનાંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજે જૈનકૃત્વાદર્શ- (પરિ. ૧૨, ૫. ૫૮૫)માં અને અન્ય લેખકોએ અન્યત્ર તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તે ભ્રાંતિયુક્ત જણાય છે. વિ. સં. ૧૨૪૮ લગભગમાં આસક કવિએ મૂળ રચેલી આ વિવેકમંજરીના વૃત્તિકાર બાલચંદ્રસૂરિ, વસ્તુપાલના સમકાલીન તરીકે વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. એટલે એ સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન આ વિજયસિંહસૂરિ, તેના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલી એ વૃત્તિનું શોધન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. બાલચંદ્રસૂરિએ તો એ વૃત્તિના અંતમાં સંશોધક તરીકે પોતાના સમકાલીન નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે (ભુઓ પિ. ગ્રિ. ૩, ૧૦૩).

(૮) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના

ઉત્તરાર્ધમાં વિઘ્નમાન હતા. તેઓ પહેલાં ચંદ્રાવતીમાં નવગૃહમાં ચૈત્યવાસી હતા, પરંતુ પાછળથી ઉપદેશમાલાવૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓ ચૈત્ય-વાસથી વિરક્ત થઈ ચંદ્રપ્રભસૂરિની સમીપમાં વસ્યા હતા અને આગમમાં કહેલી ક્રિયાને કરવા પૂર્ણિમાપક્ષના આશ્રિત થયા હતા. તેમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા હતા. આવો પરિચય પૂર્ણિમાપક્ષીય અગ્નિત-પ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ પરથી મળે છે.

(૬) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમાં આ આચાર્ય વિઘ્નમાન હતા. તેઓ ચંદ્રગચ્છીય ભદ્રેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય હરિભદ્રાચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા પદ-વાળા જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય થયા હતા. વાચક-શિરોમણિ ઉમાસ્વાતિએ રચેલા જંબૂદ્વીપ-સમાસ પર વિનેયજનહિતા ટીકા આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૧૫માં શરદ્વ્રત્કતુમાં પાલીમાં સાહાર-એદિના ઘરમાં રહીને રચી હતી, જે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. જૈનમંથાવલીમાં જણાવેલ જિનભદ્રગણિના જ્ઞેયસમાસ પર વિ. સં. ૧૨૧૫માં ત્રણુહજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિ રચનાર વિજયસિંહસૂરિ. આ સૂરિથી લિખ વ્યક્તિ કદાચ નહિ હોય.

વિ. સં. ૧૧૭૮માં સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં ઉપાધ્યાય યશોદેવે આસાવલ અને પાટણમાં રહી રચેલ પ્રાકૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્રની એક પ્રતિ જેલલમેરના 'બડા' ભંડારમાં વિઘ્નમાન છે. વિ. સં. ૧૨૧૭માં લખાયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિજયસિંહસૂરિની સૂચવવામાં આવી છે.

આ સિવાય વિ. સં. ૧૨૪૭માં મહારાજા ભીમદેવના રાજ્ય-સમયમાં, છાટદેશના દંડનાથક શાલનદેવના સમયમાં રત્નસિંહના મુદ્રાધકારમાં ભરુચમાં ૫૦. સાજણે આ વિજયસિંહસૂરિના પદ્ધર પદ્મદેવસૂરિના શિષ્યો માટે પર્યુષણાકલ્પની તાડપત્રીય પુસ્તિકા લખી હતી, જે ખંભાતના જૈનભંડારમાં વિઘ્નમાન છે.

(ભુઓ પિ. રિ. ૩, ૫૧).

—આ બંને પુસ્તકોમાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ, ઉપર જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે કે કેમ ? તે સંબંધમાં તપાસવાનું છે.

(૧૦) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. નાગેન્દ્રગજમાં થયેલા આ સૂરિ, ધનેશ્વર-સૂરિના પદ્ધતિ હતા તેમ જણાય છે. ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલા ચંદ્રપ્રલસ્વામિના ચરિત્રમાં આ વિજયસિંહ-સૂરિનો પરિચય આપ્યો છે કે—‘ જેની વાણીરૂપી ગંગા, તર્ક, સાહિત્ય અને લક્ષણ (વ્યાકરણ) રૂપ ત્રણ માર્ગોવડે પવિત્ર કરે છે, તે વિજયસિંહ-સૂરિ ભૂતલમાં જયવંતા પવર્તો. ’

દંડનાયક આદિદાનની અવ્યર્થનાથી વિ. સં. ૧૨૯૯માં સાડાપાંચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વાસુપૂજ્યચરિત્ર (આદિદાનનાંક મહાકાવ્ય) રચનાર વર્ધમાનસૂરિએ પોતાને ઉપર્યુક્ત વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે. દંડનાયક આદિદાન, ગલ્લકકુલના દીપક હતા, કે જેમણે સત્યપુર (સાચોર)માં વીરજિનના મંદિરમાં ઋષભદેવ, તથા ધારાપદ્ર- (ધરાદ)માં આદિજિનના ચૈત્યમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રલ, સીમંધર, યુગંધર તીર્થંકરોની અને દિવ્યસ્મૃતિવાળી અંબિકા તથા ન્સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિઓ કરાવી કીર્તિ-વેલડીને વિસ્તારી હતી. પોતે કરાવેલા આદીશ્વરનું યોગીની જેમ ધ્યાન કરનારા આ દંડનાયકે વટસર-ગામમાં તથા સંગમખેટકમાં (સંખેડામાં) જિનમૂર્તિઓ સાથે ચૈત્યોને ઉદ્ધાર્યા હતાં, અણહિલવાડ (પાટણ)માં પોતાના ગુરુની વસતિ- (ઉપાશ્રય)નો શુભ ભક્તિથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, નિર્મળ જ્ઞાનદાનથી ભરેલાં પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. પાટણમાં પૂર્વે થઈ ગયેલ રાજના રત્નમય મુકુટ-સમાન વાસુપૂજ્ય પ્રણના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ આ જ દંડનાયકે ઉપર્યુક્ત વર્ધમાનસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યો હતો અને તે

૧ ‘યદાગ્-ગદ્ધા ત્રિભિર્ગર્ગેસ્તર્ક-સાદિલ-લઘુભેઃ ।

પુનાતિ જીવાદ્ વિજયસિંહસૂરિઃ સ મૂતલે ॥ ૭ —પિ. રિ. ૪, ૮૫

બારમા તીર્થ કરનું ચરિત્ર, તે જ દંડનાયકે આ વર્ધમાનસૂરિને પ્રાર્થના કરી રચાવ્યું હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના શુરુ આ વિજયસિંહસૂરિના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે જેમણે સર્વત્ર પોતાની સરસ્વતી વડે વિદ્વાન મનુષ્યોના મનરૂપી સાગરમાં પ્રિયમેલકતીર્થ રચ્યું હતું, તે વિજયસિંહસૂરિ શુરુ થયા. ૧

બૃહદ્વિપનિકામાં તથા જૈનપ્રત્યાવક્ષીમાં વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવેલ મુદ્ગનશનક અને ભાવના-કુલક આ વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ સંભવે છે.

(૧૧) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં તથા ચૌદમી સદીના પ્રારંભમાં ધારાપદ્મગરજમાં આ આચાર્ય થઈ ગયા છે. પત્તનનિવાસી શ્રીગાદી દેવસિંહની ભાર્યા શ્રીદેવીએ પોતાના શ્રેય માટે ખંભાનની જિદાવસદિમાં કરાવેલી ભાતી ચોવીસીની જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૩૧૫માં કરી હતી. (જુઓ છુદ્ધિ. લે. ૨, ૭૩૫).

(૧૨) વિજયસિંહસૂરિ. કાલિકાચાર્ય-સંતાનીય ભાવદેવાચાર્યગરજના આ આચાર્ય વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા તેમ જણાય છે. કારણ કે તેમના પદ્મશિષ્ય વીરસૂરિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા જિનદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૨૬માં કરી હતી, જે મૂર્તિ પાટણના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ જિનવિ. લે. ૨, ૫૨૧).

ભાવદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૨માં રચેલા પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં મુ્યવેલા વિજયસિંહસૂરિ, આ સૂરિના પૂર્વજ જણાય છે, પંડિતલગરજના ઉપર જણાવેલ આચાર્ય આથી કદાચ લિલ નહિ હોય.

૧ 'ગુરુવિજયાસેરોઝ્મુદ્, યદવકે પ્રિયમેલ્કમ્ ।
સંવત્ર સ્વસરસ્વત્વા, વિદ્વજ્જનમનોઽમ્બુધૌ ॥'

(૧૩) વિજયસિંહસૂરિ. જેરંગગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૪૫૨માં આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથગિળ પાટણમાં મણિયાતીપાડાના જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ છુદ્ધિ. લે. ૧, ૧૫૨૧).

(૧૪) વિજયસિંહસૂરિ. લાવડારગચ્છમાં થયેલા આ સૂરિ વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૪૭૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શીતલનાથાદિ-પંચતીર્થી પ્રતિમા અમદાવાદમાં છે. (જુઓ છુદ્ધિ. લે. ૧, ૮૫૪).

(૧૫) વિજયસિંહસૂરિ. લાવડારગચ્છમાં થયેલા કાલિકાચાર્ય-સંતાનીય આ આચાર્ય વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૫૬૬ તથા ૧૫૭૩માં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) વગેરેમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. (જુઓ છુદ્ધિ. લે. ૨; ૧૦૫૭, ૭૦, ૯૬૯).

(૧૬) વિજયસિંહસૂરિ. તપાગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અદારમી સદીના આરંભમાં વિદ્યમાન હતા. તપાગચ્છની પદાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૪માં, દીક્ષા સં. ૧૬૫૪માં, વાયકપદ સં. ૧૬૭૩માં, સૂરિપદ સં. ૧૬૮૧માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૦૯(૮)માં થયાનું જણાય છે. વિ. સં. ૧૬૮૪થી વિ. સં. ૧૭૦૧ સુધીના લેખો, જે બાણ પૂરણચંદ્ર નાદરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખંડ ૧)માં પ્રકટ થયા છે, તેમાં વિજયદેવસૂરિના નામ સાથે તેના પદ્ધત્તરીકે આ વિજયસિંહસૂરિનું નામ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તે તે પ્રતિષ્ઠા-કાર્યોમાં આ સૂરિનો સહકાર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

વિજયદેવસૂરિના પદ્ધત્તરીકે આ વિજયસિંહસૂરિની ચરણપાદુકા, તેમના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વસ્થ સમયમાં વિ. સં. ૧૭૦૯માં ફા. શુ. ૩ને દિવસે

સ્થાપનામાં આવી હતી. પંચાસરા-પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં સ્થાપેલી આ પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા વિજયદેવમૂરિની આરાધના મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર-ગણિના શિષ્ય પં. વિવેકચંદ્ર ગણિએ કરી હતી. તેમાં કરેલા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે આ વિજયસિંહમૂરિએ મેવાડના મહારાણા જગત્-સિંહને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. (ભુઓ જિનવિ. ભે. ૨, ૫૧૪) જિનવિ. ભે. ૨, ૫૨૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ આચાર્યની મૂર્તિ પણ પાટણમાં (વખતજીની શેરીમાં, સંભવનાથ-જિનમંદિરમાં) સ્થાપનામાં આવી હતી.

રાજનગરમાં લોકનાલિકામૂવની લોકભાષામાં વૃત્તિ કરનાર ધન-વિજયવાચકે વિજયદેવમૂરિના નામ સાથે આ વિજયસિંહમૂરિનું ગચ્છનાયક તરીકે નામ ઉચ્ચાર્યું છે. પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના લંકારની કાગળની પ્રતિમાંથી આ ગ્રંથનો અંતિમ ભાગ રિ. ૩૭૫ના પૃ. ૨૨૩માં સૂચવ્યો છે. તેમાં સંવત્ જણાવનાર પંક્તિ (શશિ વારિધિ શશિ..... સંહ્યે) અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલથી તેનો સમય વિ. સં. ૧૧૪૧ જણાવ્યો છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪૪માં ધનવિજય વાચકનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

“ Dhanavijaya Vâchaka ”

Author of a Bhâshâvṛitti on the Lokanâlîka-sûtra, which he wrote apparently in Samvat 1141. When he wrote Vijayadevasuri was at the head of his gachchha, and Vijayasinha was flourishing. This last must be the Vijayasinha who, in Samvat 1183, wrote a Śraddhapratikramanasûtravṛitti. See Weber, II. p. 889. 3, App. P. 223.

પં. હી. હં.ના “ જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ” ભા. ૧લામાં તેની નકલ ગુજરાતી અનુવાદરૂપે આ પ્રમાણે જોતરી આવી છે—

“ ધનવિજય વાયક. આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમ સં. ૧૧૪૧માં વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમાં તેમણે લોકનાલિકા સૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખેલી છે. વળી તે લખે છે કે તે સમયમાં વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિ ગચ્છના નાયકો હતા. તે વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩માં શાહ-પ્રતિકમણ્ણસૂત્ર-વૃત્તિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. ”

આનો સંક્ષિપ્ત ઊતારો “ જૈન ઇતિહાસ ” (જૈનધર્મ-વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણાથી પ્રકાશિત પૃ. ૯૦)માં થયો છે—

‘ આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમસંવત ૧૧૪૧માં વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમાં તેમણે લોકનાલિકાસૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખી છે. ’

‘ અભિધાન રાજેન્દ્ર ’ બૃહત્પ્રાકૃતદ્વેષમાં (ભા. ૪, પૃ. ૨૬૫૭માં) પણ આ જૂલનો સંસ્કૃતમાં ઊતારો થયો છે—

“ ધનવિજય-ધનવિજય. લોકનાલિકાસૂત્રમાધાવૃત્તિકૃતિ આચાર્યે । અર્થ વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૧ મિતે વિદ્યમાન આસીત્ જૈ. ૬. ”.

—ઉપર ટાંકેલા ઉલ્લેખોમાં એક જ જૂલના પરિણામે ગતાનુગતિકતા-થી અનેક લેખોએ સત્તરમી સદીમાં થયેલા ધનવિજયવાચકને ખારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા જણાવ્યા છે. લોકનાલિકા મૂળ ગ્રંથ જ ચૌદમી સદીમાં થયેલા ધર્મકીર્તિ(ધર્મધોષસૂરિ)એ રચેલ છે, તો તેની લોક-ભાષાવૃત્તિ, રાજનગરમાં વિજયાન્ત નામવાળા વાયકદ્વારા, ખારમી સદીમાં બની શકે ? એ વિષય વિચારવાની તરફી ઉપયુક્ત લેખક મેહા-શયોએ લીધી જણાતી નથી.

સદ્દલાએ આ ધનવિજયવાચકની ખીણ કૃતિઓ મળી આવે છે. એ ઉપરથી પણ એમની વિદ્યમાનતા સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હતી —એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પંદરમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની અધિરોહિણી ટીકા આ ધનવિજયવાચકે રચી હતી. તેના અંતમાં તેમણે એ ગ્રંથને અકબ્બર-

પ્રતિબોધક ભટ્ટારક હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિથી ભાવિતાર્થ જણાવી પોતાને તેમના સમકાલીન સૂચવેલ છે, તથા મહોપાધ્યાય કલ્યાણ-વિજયગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ધનવિજયગણિ એવો ત્યાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે.^૧ આ સદીક ગ્રંથ શેક મનનુષ્ણભાઈ ભટ્ટભાઈદ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યો છે.

આ જ ધનવિજયનાયકનો ખીજો ગ્રંથ આભાણુમાલિકા અપરનામ ધર્મોપદેશલેશ છે, જેની રચના વિ. સં. ૧૬૯૯માં પોષ માસમાં રાજ-નગરની સમીપમાં આવેલા ઊખાપુર(ઉસ્માનપરા)માં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં કરેલી છે. તેમાં પણ પોતાને વાચક કલ્યાણવિજયના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.^૨ આ ગ્રંથ ‘ આભાણુસતક ’ નામથી ફર્યાવધિકી-પદ્મિશિક્ષા વગેરે સાથે આગમોદયસમિતિદ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે.

—આ ઉપરથી વાચક ધનવિજયને અને તેમણે લોકનાલિકાસૂત્રની ભાષાવૃત્તિમાં સૂચવેલ ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને તથા વિજયસિંહસૂરિને ખારમી સદીના નહિ પણ સત્તરમી સદીમાં થયેલા સમજવા જોઈએ અને ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં થયેલી સ્ખલનાઓ સુધારવી જોઈએ.

૧ “તપાગચ્છમ-ગુનિસુન્દરસૂરિ-નિર્મિતસ્ય તત્પટ્ટપરમ્પરા- શ્રીમકબ્બર-પ્રતિ-બોધકમદ્ધારકશ્રીહીરવિજયસૂરિ-શ્રીવિજયમેનસૂરિભાવિતાર્થસ્ય પોઢશશાસ્ત્રાધ્યાત્મકલ્પ-દ્રુમસ્યાધિરોદિર્ગાટીકાયાં સ્વકલ્પશાસ્ત્રારવિન્દ્રમ્મચોતન-મહોપાધ્યાયકલ્યાણવિજયગણિશિષ્યો-પાધ્યાયશ્રીધનવિજયગણિવિરચિતાયાં સામ્યરહસ્યનામ્ની-”

૨ “ધર્મોપદેશલેશાઘ્યાં, સમ્યામામાણ-માલિકામ્ ।

કઠ્ઠપીઠે કરિમ્બન્તિ, તે ચે શ્રેયસ્વિનઃ સ્તના ॥

નિધિ-નિધિ-રસ-શશિ ૧૬૯૯ વર્ષે વૌષે માસે ચ પુષ્યનક્ષત્રે ।

રાજનગરોપકુળે ઊખાપુરનામ્નિ વરનગરે ॥

શ્રીતપગન-ગમનાદ્રગદિનનનિકિરજોપમાનપરિકરિતે ।

શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર-રાજ્યે પ્રાજ્યપુણ્યમરે ॥

ચાતુર્વિધાવિશારદ-વાચકકલ્યાણવિજયશિષ્યેણ ।

પત્તચ્છન્નં નિવર્દં, વાચકધનવિજય-વરણિના ॥”

કલ્યાણકુશલના શિષ્ય દયાકુશલે આ છેલ્લા તપાગચ્છના વિજયસિંહ-સૂરિનો રાસ તેમના સુરિપદ પછી પાંચમા વરસમાં વિ. સં. ૧૬૮૫માં અષાઠ શુ. ૧૫ રવિવારે રચેલો મળી આવે છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ, ૧, પૃ. ૨૯૮).

—આ સિવાય વિ. સં. ૧૭૦૯માં ભાદરવા વદ ૬ સોમવારે અહમદપુર(અમદાવાદ)માં વાસુપૂજ્યના પ્રસાદથી વીરવિજયમુનિએ આ સૂરિના નિર્વાણની શુભક્રિત્ત-ભરી સ્વાધ્યાય રચેલી છે, જે જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય(આત્માનંદસભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત)માં પ્રકટ થયેલ છે.

આ સૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વરૂપ સમયમાં રચાયેલ એ સ્વાધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે—આ વિજયસિંહસૂરિ અનેક દેશોમાં વિચર્યા હતા. સમતારસના કુપા, ક્ષમાવંતમાં અગ્રેસર, રીસન્દલેશથી દૂર રહેનારા આ સૂરિ વિ. સં. ૧૭૦૮માં ચોમાસા માટે દીવનગર તરફ સંચર્યા હતા, પરંતુ રાજનગરના સંઘની વિનંતિ અને આગ્રહથી અહમદપુર- (અમદાવાદ) ચોમાસું નક્કી કર્યું હતું. એ વખતે શુરુ વિજયદેવસૂરિ ખંભાત તરફ સંચર્યા હતા; તેમને વળાવવા આવતાં આ વિજયસિંહ-સૂરિએ બારેજથી ચાલતાં શુરુ સાથે બેઘડી વાત કરી હતી. શુરુને વળાવી અસાવલીપુર, ધલમપુર થઈ નવાપરામાં પધાર્યા ત્યારે આ વિજય-સિંહસૂરિના શરીરમાં અથાતા ઉપજતાં તેમણે અંત-સમય ઓળખી શુકલધ્યાન ધર્યું હતું. અવસર બાણીને શ્રાવણ મળ્યા. તે વખતે ઘણા નર-નારીઓએ જીવદયાના દોકડા માન્યા હતા, તેમાં પાંચ હજાર મહામુંદી (તે વખતનું ચલણી નાણું)ની ઉપજ થઈ હતી. અનેક ભાવુકોએ જક, અહમ, ઉપવાસ, આંખિલ, નીવી તપસ્થા કરી હતી, કંદમૂલ લીલવણ તજી હતી. લોકોએ જે જે વચનો કહ્યાં તે સૂરિજીએ સદ્ભાવે હતાં. રાજ-નગરમાં બારે પરાના મહાજન એકઠા મળ્યા હતા. સૂરિજીએ સકળ સંઘ તથા જિનવરની સાક્ષીએ પંચમહાવ્રતનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. ઉપશમ

ચિત્તમાં રાખી સમભાવે પોતે સૂત્ર-સિદ્ધાંત ગણ્યા હતા અને ત્રણ અહો-
રાત્ર મુઢી અખંડધારે નવકાર ગણ્યા હતા. ચોરાશી-લાખ છવોને
ખમાવી, મોહ, માન, મમતાનો ત્યાગ કરી આણસણુ તે આરાધના
નિરતિયાર પાળી અદ્રવીશ વરસ મુઢી (સં. ૧૬૮૦ થી ૧૭૦૮)
સૂરિપદ ભોગવી સૂરિજી ઉપશમત્રેણિએ ચડ્યા હતા. નિર્મળ ચારિત્ર
પાળી અપાડ શુ. ખીજે (વિ. સં. ૧૭૦૮માં) સૂરિજી સ્વર્ગવાસી થયા
હતા. સકળ સંધને દુઃખ થયું. સંધે નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો. ૨૫ ખંડની
માંડવી કરી. જરીકસખથી વિવિધ પ્રકારે શણગારેલ એ દેવવિમાન
ત્રણસો રૂપિયાનું બન્યું હતું. આવશ્યકે તે વખતે ગુરુની અંગ-પૂજા કરી
હતી, તેમાં સાધારણ દોઢઢગ્ગર મહમ્મદી ઉપજી હતી. સદ્ગુરુ સૂરિજીના
દેહને ચૂઆ-ચંદનથી ચર્ચતાં પરિમલ પૃથ્વીમાં માતો ન હતો. ગુરુને
વિમાનમાં પધરાવી સકળ સંધ ગાજતે વાજતે સંસ્કાર-સ્થાનકે ગયો
હતો. ૧૫ મણુ મુખડ, ૨ મણુ કૃષ્ણાગર, ૧૧૧ મણુ વીતી (ખીજી)
અગર, ૧ મણુ અખીર, ચૂઆ, ચંદન, કરતૂરી, કેસર, કપૂર ધનસાર
વગેરે ઉત્તમ પદાર્થોથી સૂરિના દેહનું અગ્નિ-સંસ્કારનું કાર્ય કર્યું
હતું. ગુરુના સદ્ગુણોને યાદ કરતા સૌ સ્વસ્થાને ગયા. ધોળાના પુત્ર
આખાએ ગુરુની સેવા વિશેષ પ્રકારે કરી હતી.

વિજયદેવસૂરિ, વિજયપ્રભસૂરિ, સત્યવિજય પંચાસ, યશો-
વિજયજી ઉપાધ્યાય એ વગેરેનાં ચરિત્રો, રાસ, સ્વાધ્યાય અને ગ્રંથોમાંથી
પણ આ વિજયસિંહસૂરિ-સંબંધી ઘણું બહુવાનું મળી આવે તેમ
છે, પરંતુ અહીં તે પ્રસ્તુત ન હોવાથી જતું કરવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૧૧૮૩માં શ્રાવક-પ્રતિક્રમણસૂત્રની ચૂર્ણિ રચનાર વિજય-
સિંહસૂરિ, ઉપર જુદા નંબરમાં જણાવ્યા છે, તે શાંતિસૂરિના શિષ્ય
બારમી સદીમાં થયેલા હોવાથી, આ છેલ્લે જણાવેલા તથાગરજના
વિજયસિંહસૂરિથી લગભગ પાંચસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે. એ બંને
જૂદા જૂદા સમયમાં જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરીકે થઈ ગયેલા હોવાથી

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટમાં અને તેના અનુકરણરૂપે પં. હી. હંના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' વગેરેમાં તેમને એક માત્રી લેવાની થયેલી ભૂલ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી છે.

ઉપર જણાવેલ ૧૬ સોળ વિજયસિંહસૂરિમાંથી ૪થા નંબરમાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ એ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પદ્ધર શિષ્ય હતા. જ્યારે ૫ થી ૯ નંબરમાં જણાવેલા આચાર્યો સિદ્ધરાજના રાજ્ય-અમલમાં તથા તેની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. એથી એમનો પરિચય પણ અહીં પ્રસંગોપાત કરાવી દીધો છે. તે સાથે સ્પષ્ટ કરવા, સમાન-નામધારી છતાં લિખ લિખ સમયમાં જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરીકે થઈ ગયેલા વિજયસિંહસૂરિ-નામથી જાણવામાં આવેલા ખીજ પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન આચાર્યોનો પરિચય અહીં કરાવ્યો છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિ—

આ આચાર્ય, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ખીજ પદ્ધર હતા અને ઉપર નં. ૪થામાં જણાવેલા વિજયસિંહસૂરિના લઘુ ગુરુબધુ હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિનો અને હેમચંદ્રસૂરિનો ઉપર જે પરિચય આપ્યો છે, તેમાં અધિક અંશે આ સૂરિની કૃતિ મુનિમુવતરવાર્મિચરિત્રની પ્રશસ્તિનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામાં ૧૦,૯૯૪ ગાથાપ્રમાણુ એટલે અગિયાર હજાર ગાથા-પ્રમાણુ છે. આ ઉપરથી આ આચાર્યની વિદ્વતાનો સહજ ખ્યાલ થઈ શકે તેમ છે. આ ચરિત્રની તાડપત્રીય મનોહર એક પ્રતિ પાટણના જૈનસંઘના લંડારમાં વિદ્યમાન છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૫, (પૃ. ૮ થી ૧૮)માં આ ગ્રંથની સવાસો ગાથા-પ્રમાણુ પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે. તથા અમારા સન્મિત્ર પં. હરગોવિંદદાસે 'સુપાસનાહ ચરિત્ર'ના ત્રીજા ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં પણ આ પ્રશસ્તિ, સંસ્કૃતભાષા સાથે અને કેટલીક ઉપયોગી ટિપ્પણી સાથે આપી છે. સં. ૧૯૮૨માં પાટણના જૈનલંડારેનું અવલોકન કરતાં અમે એ પ્રશસ્તિને મૂળ સાથે તપાસી લઈ યોગ્ય ફેરફાર ટાંકી લીધા હતા.

એનો સમન્વય કરી મૂળ પાઠ સાથે સારાંશ ઉપર દર્શાવ્યો છે અને પ્રો. પિટર્સન વગેરેની થયેલી સ્પષ્ટતાઓ તરફ પાઠકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે; અવશિષ્ટ ભાગ આગળ દર્શાવવામાં આવે છે.

એ પ્રશસ્તિના અંતિમ ભાગમાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિને પરિચય કરાવ્યા પછી પોતાનો અને ચરિત્ર-રચનાનો પરિચય કરાવતાં ‘શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રભાણે જણાવ્યું’ છે—“તે હેમચંદ્રસૂરિના (૧) વિજયસિંહ, (૨) શ્રીચંદ્ર અને (૩) વિષ્ણુચંદ્ર એ ત્રણ ગુ(ગ)ણધર-પદ્ધર શિષ્યો થયા. તેમાંથી શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિ, દેશોમાં વિહરતા અનુક્રમે ધોલકા નામના શ્રેષ્ઠ નગરમાં આવ્યા અને ‘લસ્ય’ નામના જિનમંદિર પાસે રહ્યા હતા, કે જે જિનમંદિર, જિસુ, વિશાલ રૂપકાથી- (વિવિધ પ્રકારનાં શિષ્યોથી) રમણીય મંડપથી સુકત હતું અને એ રમ્ય મંદિર શ્રીમુનિશ્વરત જિનવરની પ્રતિમાથી અધિષ્ઠિત હતું.”

તે નગરમાં પોરવાડકુલનો ધવલ નામનો ગુણુવાન્ આવક હતો, તેણે જિનચંદ્રસૂરિપ્રમુખ સમગ્ર સંઘને મેળવીને શ્રીમુનિશ્વરતરવામિનું ચરિત્ર કરવા માટે વિનંતિ કરી, સંઘે પણ શ્રીચંદ્રસૂરિને ફરમાવ્યું. સંઘના તે આદેશને સ્વીકારી તે(શ્રીચંદ્રસૂરિ), ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી- (આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)માં આવીને શ્રીમાલકુલના શ્રેષ્ઠ આવક નાગિલના સદ્ગુણી પુત્રો અવહરિ, લંડસાલિ અને સરણુ વગેરેના ધરે રહ્યા હતા. ત્યાં રહેતા શ્રીચંદ્રસૂરિએ શ્રીમુનિશ્વરત તીર્થંકરનું આ ચરિત્ર સિદ્ધાંતને અનુસારે રચ્યું. આ ચરિત્રમાં મતિમોહથી મેં જે

૧ “ [તેસિ સીસા સિરિવિજય-]સિદ્ધ-સિરિચંદ-વિસુદ્ધંદ તિ ।

જાયા તિન્નિ ગુ(ગ)ણદરા સિરિસિરિચંદ્રો સઝો સુર્ગ ॥

દંસેસુ મિદ્ધરમાળો, કમેળ ધવલકવ્યમિ વરનયરે ।

સંપત્તો તત્થ ઠિઝો, મરુચ્છયનામજિગમવળે ॥

ઉત્તુંગમિ તિસાલે, સ્વગ-રમણિજ્ઞમંડવ-સગાહે ।

[સિરિ]મુણિસુન્વયજિગ્ગવર-પડિમા-સમહિદ્ધિય રમ્મે ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૧૭. આ. ૮૦ થી ૮૨.

કાંઈપણ અમુક્ત કથન કર્યું હોય, તે સર્વને કૃતકૃત્ય શ્રુતધરો કૃપા કરી વિશુદ્ધ કરો. શ્રેષ્ઠ મતિના નિધાન, ઉદમી પાર્શ્વદેવગણિએ આ ચરિત્રની પાટીપોથી લખવામાં બહુ સાહાય્ય કરી હતી. તેમ જ અવહરિ અને સરણનો કનિષ્ઠ ભાઈ જસરાજ, હિસાબ આપી વિશેષ સાહાય્યકારક થયો હતો. વિક્રમકાલથી ૧૧૯૩ વર્ષે તેમના વયન પછી દીવાળીના દિવસે આ ચરિત્ર પરિસમાપ્ત થયું. આમાંનું પ્રથમ પુસ્તક, (.....ના પુત્રે) વિનીત લેખક દેવરાજે લખ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં ગાથાની સંખ્યા દસ હજાર, નવસો ચોરાણુ બળ્યવી. જ્યાં સુધી આ વિમલ ભારત-વર્ષમાં સર્વજનું શાસન, ભવ્યજનોના મોહાદિ દોષો શાંત કરી તેમને જ્ઞાનવશ કરે છે, ત્યાં સુધી આ મુનિસ્મૃતનિનના ચરિત્રનું સાધુઓ અનુગ્રહપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરો અને ભવ્યજનો એકાગ્રચિત્ત થઈ તેને સદા સાંભળો. ૧” ગ્રંથકારના આવા ઉદાર અંતિમ ઉદ્દેશવાળું, ૨૬ ઈંચની લંબાઈવાળાં ૪૫૧ તાકનાં પાનાં પર લખાયેલું આ ચરિત્ર, પાટણના જૈનભંડારમાં હજી સુધી સખ્ત બંધનમાં હોઈ ગ્રંથકારનો પરિશ્રમ અને ઉપર જણાવેલ ઉદાર આશય ભાગ્યે જ સફલ થાય છે. કોઈ તીવ્રદર્શનાલિસાપી સાહિત્યપ્રેમીના પ્રબલ પ્રયત્નથી દૂસકામાં એકાદ વખત થોડી ફાલો માટે એ પુસ્તક બંધનમુક્ત થઈ બહારનાં હવા-પ્રકાશ જોવા ભાગ્યશાલી થતું હશે! ભંડારોના સંરક્ષકો હવે કાંઈક વિશેષ ઉદાર બુદ્ધિ વાપરે, સાહિત્ય-પ્રકાશક સંસ્થાઓ આવા ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરી જૈન વિદ્વાનોની અપ્રતિમ વાસ્તવ્ય સેવાને પ્રકાશમાં લાવે અને જન-સમાજને તેનો લાભ આપવા સાધન-સુલભતા કરી આપે તેમ ઈચ્છું અહિં પ્રાસંગિક અને ઉપયુક્ત લેખાશે.

૧ “ સદ્ગો અસ્થિ શુભદ્ગો, ધવલો નામેણ પોસ્વાડકુલે ।

તેણ વિગ્ધંદસરિન્નમુહો સંધો સમગ્ગો ॥

મેલેડં વિગ્ધતો, સિરિમુણિસુવ્યવગિર્નિદ ચરિઅસ્સ ।

કરણત્થં સંધેણ વિ સિરિચંદ્રો પમણિઓ સરી ॥

રખસના-શોધન—

પ્રો. પિટર્સનના રિ. ૪થા (ટેક્સ્ટ પે. ૭-૯)માં ઉપર જણાવેલ
ગ્રંથકાર અને ગ્રંથનો પરિચય કરાવતાં તથા રિ. ૫માં મૂકેલી ગ્રંથકારોની
સૂચીમાં પ્રશસ્તિની કંઈક અશુદ્ધિ અને તેનો અર્થ સમજવામાં કંઈક

સો તે સંઘાપસં, પટિવજ્ઞિંડે વિણિગ્ગો તસો ।
આસાચસિપુરીય, આગંનૂને ઠિગ્ગો ગિહે ॥
સિરિમાલકુલ્લ-સમુખ્ખવ-વરસાવય-સેઠ્ઠિનાગિલ્લમુથાન ।
અવહરિ-ભંઠસાલિય-સરણય-પમુહાણ સયુણાણ ॥
તત્થ ઠિય્ણ સિરિચંદ્રસૂરિણા વિરરયં રમેં ચરિયં ।
સિરિમુણિમુખ્ખવનિત્થંકરસ્સ સનયાણુસારેણ ॥
જેં કિં પિ રૂહ અનુત્તે, ઉત્તે મરમોહજો મપ અત્થિ ।
તં મુયહરા કયકિશ્ચા મહ્ઝા વિસોહંતુ સવ્વં પિ ॥
પટ્ટિય-પોત્થિય-પિહ્ણે, ગણિણા કયમત્થ પાસદેવેણ ।
નહ્ઠ સાહેબ્બે ઉખ્ખમપરેણ ધરમરનિહાણેણ ॥
અવહરિ-સરણયાગં કણિટ્ઠમાયા તથેવ અસરાઓ ।
સાહેબ્બકરો ઉચ્છાહમ્મ ય જાગ્ગો વિસેસેણ ॥
વિક્કમકાલાઽ યગવી (વા)સસહસ્સે સપ્પ-સાવળઽ (નિળવરં) ।
તવ્વયગંતર-દીવસ (પ)વ્વદિણંનિ યયં પરિસમત્તે ॥
પાપ ય પદ્મં પુરય (ય)મમિલિહિયં દેવરાયકર સિસ્સે ।
.....મ્મયવનણેણ લેહણેણ વિણીયેણ ॥

• ગાહ્યાગં સંરગા યત્ર (સહ)સ્સ દસ હોતિ નવ સયારં ચ ।
ચઠ્ઠગવસમહિયારં, નેયારં પરથ ગંથંમિ ॥
વામે જાવિહ ભારહમ્મિ વિમલે સન્નવણુણે સાસાગં,
દુહ્ખા મન્નવજ્જોદ્ધ-મોહ-સમિત્થચ્ચરે સમિત્થા નાણસવસં (!) ।
...મુણિમુખ્ખવસ્ય ચરિયં સાગુનદ્ધં (ગાહ્યા) સાહુણે,
વવ્ખવાગંતુ મુગંતુ સ (મ)વ્વ-નિવહા ઇક (ય)ગ્ગચિત્થા સયા ॥ ૨૦૧૧૪ ॥
શ્રીમ્મી વંદ્રસૂરિવિરચિતં શ્રીમુનિમુવ્વનસ્વામિચરિતં સમાસં ॥”

—પિ. રિ. ૫, ૧૭-૧૮ ગા. ૮૩ થી ૯૪.

બૂલ થવાથી કેટલીક રખલનાઓ થઈ જણાય છે અને તેનો આધાર લઈ ખીજ લેખકોએ પણ એ રખલનાઓ કરી છે, તેથી તેનું સૂચન કરવું અહીં ઉપયુક્ત છે. પ્રો. પિટર્સને આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે—

“No. 50 of these Patan books is a gigantic life of the twentieth Jain Tirthankar, in 10,994 gâthâs, the last of which came from the author's mind in the Śrâvana month of the Vikrama year 1121=A.D. 1065, during the sacred Paryûshana season.”

(4) Śrīchandrasūri, Vibudhachandra and Tinni (?), of whom Śrīchandrasūri was the first in rank. He was staying at Broach when the Nagar Sheth of the town, one Dhavala, and other pious Jain laymen came to him with Jinachandra at their head and asked him to compose a life of Munisuvrata. Hence the present book. He wrote it in the city Āsāvallī, being the guest of the merchant Nagila of the Śrīmāla kula.”

—પ્રો. પિટર્સનના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ, પં. હીરાલાલે ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે ઉતારી છે—“શ્રીચંદ્રસૂરિ—આ આચાર્ય મલ્લધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તે વિક્રમસંવત ૧૧૨૧માં વિદ્યમાન હતા. તે સાલમાં બ્યારે તે ભરુચમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાંના નગરશેઠ ધવલશાહે સંઘ-સહિત તેમને મુનિસુવતસ્વામિનું ચરિત્ર રચવાની વિનંતિ કરી હતી, અને તેથી તેમણે આશાવલીમાં આવી, શ્રીમાલકુલના નાગિલ નામના આવકના ઉપાશ્રયમાં રહી તે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે ગ્રંથની પહેલી પ્રતિ પાર્શ્વદેવગણિએ લખી હતી.”

—જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સં. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત થયેલ (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૫).

આ ૧૮ ઉલ્લેખની નકલ, ‘જૈન ઇતિહાસ’ (જૈનધર્મ-વિદ્યા-પ્રસારક વર્ગ પાલીતાણા તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૪માં છપાયેલ)માં પ્રકરણ ૧૪, પૃ. ૮૮માં પણ જોવામાં આવે છે.

‘અભિધાન-રાજેન્દ્ર’ નામના પૃથકપ્રાકૃતકાવ્યમાં પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ સંસ્કૃતમાં જિતરી આવી છે—(ભા. ૭, પૃ. ૮૫૨).

“મિરિચંદ-શ્રીચન્દ્ર-મલધારિશ્રીહેમચન્દ્રમુરિશિષ્યે વિક્રમ ૧૧૨૧ વર્ષે મૃગુલ્કજન-ગરક્ષિતો ધવજશાહનામ્નઃ પ્રાર્થનયા મુનિમુવ્રતસ્વામિચરિત્રકારકે આચાર્યે ચ। જૈ. ૬.”

—જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઉપર જણાવેલ ફકરાની નકલ સંપ્રદણીમુત્રની પ્રસ્તાવનામાં મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં ઉતારી છે, પરંતુ મુનિમુવ્રતસ્વામિના ચરિત્રની રચનાનો સંવત્ ત્યાં વિ. સં. ૧૧૯૩ દર્શાવ્યો છે.

—જૈન ગ્રંથાવલી (જૈન શ્વે. ક્રો. તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત પૃ. ૬૪)માં આ શ્રીચંદ્રમુરિને પિંડવિશુદ્ધિના વૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાવતાં આ પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે—

“શ્રીચંદ્રમુરિ તે મલધારી હેમચંદ્રમુરિના શિષ્ય છે. તેમણે સંવત્ ૧૧૯૩માં મુનિમુવ્રતસ્વામિનું ચરિત્ર રચ્યું છે. પિટર્સનના પાંચમા રિપોર્ટમાં મુનિમુવ્રત-ચરિત્ર રચ્યાનો સંવત્ ૧૧૨૧ આપેલ છે, તે ભૂલ કરી છે; કારણ કે તેમના ગુરુ હેમચંદ્રમુરિની સંવત્ ૧૧૬૪માં સ્વહસ્ત-લિખિત પોથી પાટણમાં મોજૂદ છે. એમ કિલહોર્ને નોંધ કરી છે. રિપોર્ટના સાતમે પાને આ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ આપેલ છે. ત્યાં “एग-वामसदस्से”ના બદલે “एगवीवसदस्से” ભૂલથી છપાયું છે. તે પરથી પિટર્સન સાહેબે ગ્રાથું ખાધું લાગે છે. આ વૃત્તિ માટે પાટણની એક

ટીપમાં પાર્શ્વદેવની સહાયતાથી આ વૃત્તિ રચી છે એમ પણ લખેલ છે. તે પરથી આ વૃત્તિકાર શ્રીચંદ્ર તે મલધારી દેવચંદ્રસૂરિના જ શિષ્ય છે, એમ ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે. ”

૧ પ્રો. પિટર્સને અને તેમના ઉલ્લેખનું અનુકરણ કરનારાઓએ શ્રીચંદ્રસૂરિ ભરુચમાં પધાર્યાની અને ભરુચના ધવલ નામના રોહની વિનતિથી મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચાયાની હકીકત જણાવી છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ધવલ શ્રાવક ધોલકાના હોવા જોઈએ. ધોલકામાં ‘ભરુચ’ નામથી ઓળખાતું જિનમંદિર હતું, ત્યાં એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ નિવાસ કર્યો હતો. જેમ શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરેનાં અનુકરણો અન્ય સ્થળોમાં થાય છે અને તે ઉપચારથી તેવા નામથી ઓળખાય છે; તેવી રીતે મુનિસુવ્રતસ્વામિથી અધિષ્ઠિત થયેલ ભરુચના જિનમંદિરના અનુકરણરૂપે ધોલકામાં તેવું મંદિર હતું, તેમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. ૫. હરગોવિંદદાસે પણ આ પ્રશસ્તિની સંસ્કૃત દ્રષ્ટિપત્રીમાં આવો આશય સૂચવ્યો છે, તે ચોક્કસ જણાય છે.

૨ મુનિસુવ્રતચરિત્રની રચનાનો સમય વિક્રમસંવત ૧૧૨૧ પ્રો. પિટર્સન વગેરેએ દર્શાવ્યો છે, તે બ્રાંતિયુક્ત અને અસંલગિત પૂરવાર થાય છે; કારણ કે એ જ મંથની પ્રશસ્તિમાં શ્રીચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૦ અને ૧૧૭૫માં રચાયેલા પોતાના શુરુએ રચેલા ભવભાવના, વિશેષાવશ્યક-વિવરણ વગેરે મંથોનાં નામ દર્શાવે છે અને વિ. સં. ૧૧૬૯માં લક્ષમણગણિ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાં આ મુનિસુવ્રતચરિત્રનું રમરણ કરે છે. તેથી એ વચ્ચેનો સમય હોવો જોઈએ. પ્રશસ્તિની સંવત દર્શાવનારી ગાથા પરથી રચના-સમય બરાબર સ્પષ્ટ થતો નથી, તો પણ જૂહદ્રિષ્ટિપત્રિકાના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં.

૧ ‘મુનિસુવ્રતચરિત્ર પ્રા. ૧૧૧૩ વર્ષે ચંદ્રચરિત્ર (વિંત) ગાથા ૧૦૧૧૪૧’

—જૂહદ્રિષ્ટિપત્રિકા (જેન સાહિત્ય સંશોધક ભા. ૧, અં. ૨).

૧૧૯૩ સંલવિન છે. એથી જૈનગ્રંથાવલીમાં તથા પં. ઉરગોવિંદદાસની પ્રસ્તાવના વગેરેમાં એ જ માન્ય રાખેલ છે, તે યોગ્ય લાગે છે.

એ સિવાય પ્રશસ્તિ પરથી જે અર્થ સમજાય છે, તે ઉપર દર્શાવેલ દોષથી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ઉપરના ઉલ્લેખોમાં ક્યાં ક્યાં ભૂલ થાય છે, તે તે પરથી સમજી શકાશે.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિનો રચેલો દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ, નારકીના જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ કરાવતો સંપ્રદાયીરત્ન નામનો ખીજો પ્રાકૃત ગ્રંથ મળી આવે છે, તેના અંતમાં પણ તેમણે પોતાને મહધારી-દેવસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.^૧ આ ગ્રંથ પર તેમના જ શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં સાડાત્રણ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે.^૨ શેઠ દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી આ ગ્રંથ વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. છપાયેલ હેડીંગમાં તેના મૂલ પાંડના કરતાં દેવભદ્રસૂરિ છપાયેલ છે, તે ભૂલ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં શ્રીચંદ્રસૂરિ લેખક છે.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ નામની છે. જેનો પ્રારંભ ‘નમિતુ વીરં સયલ્લઘ્નમાત્મકં’ આવાં પદોથી થાય છે. આ ગ્રંથ મોટા ક્ષેત્રસમાસ પરથી ઉદ્ધરી રચવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથની એક તાડ-પત્રીય પ્રતિ ખંભાતના લંડારમાં છે. ગ્રો. પિટર્સને રિ. ૩. પૃ. ૨૦માં આનો આદ્યંત ભાગ દર્શાવ્યો છે. ટેબુલટ્રિપ્પનિકામાં સૂચવેલી દેવભદ્ર-

૧ “મન્દારિ-હેમવરીંગ સીસુએસેણ સૂરિણા રચયં ।

સંવયગિરયગમેયં, નંદત્ત જા વીરજિગતિત્થં ॥”

૨ “શ્રીહર્વપુરીયગચ્છાલદ્વારમળધારિ-શ્રીમદભવદેવવરિષ્ટરત્નશ્રીદેવચન્દ્રસૂરિ-શિષ્ય-શ્રીચન્દ્રસૂરિચરણામ્બુજવજ્રગેરેણ શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિભ્યો લબ્ધપ્રતિષ્ઠેન શ્રીદેવભદ્રસૂરિણા વિરચિના સ્વગુરુ-પ્રણીત-મંમદૃષ્ટ્યા વૃત્તિઃ સમર્થિના । ગ્રં. ૩૫૦૦ ॥”

૩ ‘ચુદક્ષેપસમાસવૃત્તિઃ ૧૨૩૩ ચર્વે દેવમદ્રીયા ૧૦૦૦ સ્તમ્ભને ।’ વુ.

સૂરિની વિ. સં. ૧૨૩૩માં રચાયેલી એકહજાર શ્લોક-પ્રમાણ બૃહ-
લ્લેખસમાસની વૃત્તિ એ આ લઘુ ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિ હોવાનું અનુમાન છે.

૧બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં જિનવક્ત્રસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિગ્રંથ પર વિ. સં.
૧૧૭૬ અને વિ. સં. ૧૧૮૦માં વૃત્તિ કરનાર તરીકે યશોદેવ અને
શ્રીચંદ્રસૂરિ એવાં બે નામો દર્શાવ્યાં છે. તેમાંના શ્રીચંદ્રસૂરિને જૈન
ગ્રંથાવલી(જૈન શ્વે. ક્ષા. ઓદિસ, મુંબઈથી પ્રકટ થયેલ પૃ. ૬૪)માં
મલધારી-હેમસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તે યોગ્ય લાગતું
નથી. અમારા ધારવા પ્રમાણે એ બે વૃત્તિઓ જૂદી નહિ, પણ એક જ
હશે. વૃત્તિકારનું નામ યશોદેવ અને તેના ગુરુનું નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ છે,
જે આ ચંદ્રસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે, એમ આગળ જોવાશે.

પ્રો. પિટર્સને રિ. પર્માં ગ્રંથકારોની સૂચીમાં અંગ્રેજીમાં તથા તે
પરથી ગૂજરાતીમાં પં. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
(ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં ચંદ્રસૂરિ(૧)નો પરિચય કરાવતાં વિ. સં.
૧૨૨૨માં આવશ્યક-સૂત્ર પર પ્રદેશ વ્યાખ્યા-ટિપ્પન તથા ૧૨૨૮માં
નિર્યાવલીસૂત્ર પર ટીકા રચનાર તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા
છે, પરંતુ ખરી રીતે તપાસતાં તે ગ્રંથકાર જૂદા જણાઈ આવે છે, તેનો
પરિચય પણ આગળ જોવાશે.

દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના
સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૪)માં મુનિસુત્રતરવામિ-ચરિત્ર, સમ્રાટશી-
સૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ રચનારા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને ન્યાયપ્રવેશ-ટિપ્પન,
નિર્યાવલિકા-વૃત્તિ અને નંદી વગેરેના ટિપ્પન કરનાર તરીકે પણ

૧ “પિંડવિશુદ્ધિમૂળં જૈનવક્ત્રમ્ । ગાથા ૧૦૩.

(૧) વૃત્તિ: ૧૧૭૬ વર્ષે યજ્ઞોદેવી ૨૮૦૦ ।

(૨) અગુવૃત્તિ: ૧૧૮૦ વર્ષે શ્રીચંદ્રસૂરિયા ૪૪૦૦ । પ્રત્યન્તરે અગુવૃત્તિ: ૧૧૭૬
વર્ષે યજ્ઞોદેવી ૨૮૦૦ । વૃત્તિ: ૧૧૮૦ વર્ષે શ્રીચંદ્રસૂરિયા ૪૪૦૦ । ”-વ.

મુચ્ચરી આ હજે મંથોના કર્તા તરીકે આ શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે, પરંતુ આમાં છેલ્લે જણાવેલ ત્રણ મંથોના કર્તા બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના સાતમા દ્વારમાં એકસો વીશ જિનના નામ-દીર્ઘનને અંતે મુચ્ચવાયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિ પણ આથી ભિન્ન જણાય છે, તે આગળ ઉપર લેવાશે.

‘અભિધાન-રાજેન્દ્ર’ બૃહદ્ગ્રાંથકૃતદ્વિપ (ભા. ૩૩, પૃ. ૧૦૮૬)માં આ શ્રીચંદ્રસૂરિને વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી તેને આવશ્યકસૂત્ર-પ્રદેશવ્યાખ્યા-ટિપ્પનકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે; પરંતુ તે જ. ઈ.ના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરી જણાવેલ હોવાથી તે પણ ભૂલભરેલ છે. આવશ્યકસૂત્રની પ્રદેશવ્યાખ્યા કે જેનું અપરનામ ટિપ્પન છે, તે મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિએ રચ્યું હતું, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ

વિ. સં. ૧૧૯૯માં માધ શુ. ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાળના રાજ્યપ્રારંભમાં દશદંતરમ્ભોક-પ્રમાણુ પ્રાકૃત સુપાર્થ-નાથ-ચરિત્ર રચનાર લક્ષમણગણિએ મંથની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે પોતાના વડીલ ગુરુબધુ પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય ત્રણ પદોથી કરાવ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—

“એ હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જે મુદ્રા-વિનાના વિદ્યા-સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવામાં પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્ર-સમા અને જિન-પ્રવચનરૂપી કુમુદને વિકસાવનારા થયા. જેણે માત્ર શ્રીલાટ-દેશની મુદ્રા(મંત્રિમુદ્રા)ને જ નહિ, શ્રમણમુદ્રા(સાધુધર્મ)ને ચાલત કરતાં પણ જિન-પ્રવચનની પ્રલાવના કરી છે. મુનિસુત્રતચરિતરૂપી રંગચાલા(નાટ્યગૃહ-ચિયેટર)માં વિલસિત થયેલી—ખાલેલી જેમની વાણી, છંદ(ચરિતપદ્યમાં વૃત્તો અને નદીપદ્યમાં અભિપ્રાય)ને અનુ-

સરતી તથા અલંકારો(ચરિતપદ્ધતિમાં શ્લેષ, ઉપમા વગેરે અને નદી-પદ્ધતિમાં આભૂષણો)થી શોભતી નદીની જેવી શોભે છે. ”૧

શ્રીચંદ્રસૂરિના સમકાલીન તેમના લઘુ ગુરુજી લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ પરથી એવું સૂચિત થાય છે, કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રીપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવ પ્રમાણે તે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં જ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઈએ. આ મુદ્રાધિકારનું પાલન કરતાં તેમણે જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરી હતી.

—એ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે—મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સફળ પદેશથી સિદ્ધરાજ દ્વારા ભરૂચ તરફના ભાગમાં થયેલાં સદ્કાર્યોમાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ પૂર્વાવસ્થામાં મુદ્રાધિકારી—મંત્રી તરીકે અપૂર્વ સેવાભાવ સમર્પ્યો હશે; પરંતુ ખેદ એટલો છે કે—એ સંબંધી ગૂઢ ઇતિહાસ આપણે મેળવી શક્યા નથી. શ્રીચંદ્રસૂરિનો પૂર્વાવસ્થાનો પરિચય, તેમનું પૂર્વનામ, તેમનો મુદ્રાધિકાર કેટલાં વરસો સુધી હતો, તેમના દ્વારા થયેલાં વિશેષ કાર્યો—એ વગેરે સંબંધમાં કંઈક વિશેષ જાણવાયોગ્ય મળી આવે તો નવીન પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરતો ભાવ, રાજશેખર-સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫ લગભગમાં રચેલી ન્યાયકંદલી-પંજિકાના અંતમાં

૧ “કુદ્રો મમુદ-વિજ્ઞાસમુદ-સંપુજ-પુત્રિમાદંદો ।

ગિગવચન કુમુદ-વિવાસગો વ સિરિચંદસૂરિ સિ ॥

પાળીને સિરિલાટ્તદેસમુદં ન કેવલં જ્ઞેન ।

ગિગ-વચનસ્ત નિદિયા પમાવળા સમજમુદં વિ ॥

જરમ વ મુણિનુચ્ચવચરિય-રંગમાન્દાપ વિલસિયા નાળી ।

દંદાગુગવાન્કારમ્પાળી સંગયદુ ચ્વ ॥ ”

—જેન વિવિધિ સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાલામાં પ્રકાશિત.

તથા વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચેલી પ્રાકૃતદ્વાયાથય-મહાકાવ્યની વૃત્તિના અંતમાં પણ સૂચવેલ છે. વિશેષમાં તેમણે વિષ્ણુધર્મદ્રુમુનિને પણ લાટ-દેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે—

“તે(મહાધારી-હેમચંદ્રસૂરિ)ના બે વંશજ-શિષ્યો શ્રીચંદ્રમુનીંદ્ર અને વિષ્ણુધેંદુમુનિ થયા કે જેઓએ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા મહણ કરી હતી.”^૧

મહાધારી દેવપ્રભસૂરિએ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંબંધમાં વિજયસિંહસૂરિના સ્મરણ પછી જણાવ્યું છે, હેમચંદ્રસૂરિના ખીજ પદ્ધતિ તરીકે હેમચંદ્રસૂરિના પદને શાલાવનારા, શુણ્ણના અદિતીય નિધિરૂપ શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જેમણે વિદ્યાને અને મદને લાંબો વિયોગ કરાવ્યો.^૨ વિદ્વાનોને વિદ્યાને લીધે મદ થવો મુશ્કેલ હોય છે, તેમ છતાં આ પ્રોઠ વિદ્યાવાન વિદ્વાને મદને પોતાની પાસે આવવા દીધો ન હતો. સારાંશ કે તેઓ વિદ્યાવાન છતાં નિરંદકારી હતા.

પ્રા. સદ્ગુરુ-પદ્ધતિ(૬૪૫ પુરીયગૃહ-પદ્ધતિ)માં સૂચવ્યું છે કે—

“શ્રીચંદ્રસૂરિનો કોઈ અભિનવ પ્રકારનો કાવ્યરસ જયવતો વર્તો, કે જે બહુ રોગ, શોક, કલિ-મલ, જન્મ, જરા તથા મરણને દૂર કરનારો છે.”^૩

૧ “શ્રીશ્રીચંદ્રમુનીન્દ્રો વિષ્ણુધેન્દુમુનિશ્ચ તસ્ય વંશ્યો દ્વૌ ।

યૌ લાટદેશમુદ્રામુક્તિત્વા જગૃહ્ણુર્દીક્ષાન્ ॥”

—ન્યાયકંદલીપનિક્ષ તથા પ્રાકૃતદ્વાયાથયવૃત્તિની પ્રશસ્તિ. પિ. રિ. ૩, ૨૭૫ તથા પત્તન-વાં. સ્વપી.)

૨ “શ્રીચંદ્રસૂરિમત્ત્વ તરીયપદ્મપદ્મં ગુણેકનિધિઃ ।

વિદ્યાયાદત્ત મદમ્ય ચ, યેન વિનેને ચિરવિયોગઃ ” —પિ. રિ. ૩, ૧૩૩.

૩ “મિરિમિરિચંદ્રમુગિદમ્સ, અદિગરો જયદ કોદ કવરસો ।

વશુગેય-સ્રોય-કલ્પિમલ-જન્મન-જરા-મરણ-નિઢવણો ॥” —પિ. રિ. ૫, ૬૭.

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં થયેલા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના સમ-કાલીન અને તેમનાથી પ્રાચીન અર્વાચીન શ્રીચંદ્ર નામના બીજા અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી કેટલાક લેખકોએ તેમના સંબંધમાં ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. એટલે સ્પષ્ટ કરવા જણાવવામાં આવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના કેટલાક આચાર્યોના પરિચય અહીં કરાવવામાં આવે છે—

(૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બીજી સદીની લગભગમાં થયા જણાય છે. સોપારક(સોપારા-મુંબઈ પાસે)માં વસતા ધનાઢ્ય શ્રાવક જિનદત્તની પત્ની ઈશ્વરીના એ સુપુત્ર હતા. તેમને બીજા ત્રણ બાળકો હતા. તેમાંથી વડિલનું નામ નાગેન્દ્ર અને લઘુબાળકો નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર એવાં નામો હતાં. એ વખતમાં દુષ્કાળે ભયંકર દેર વર્નાઓ હોતો, તેથી કંટાળી જિનદત્તશેઠે લાખ રૂપિયાના મૂલ્યથી અન્ન પકાવી, તેને વિષ-મિશ્રિત કરી નાખી ખાવાની તૈયારી કરી હતી, પરંતુ તે જ અરસામાં આર્યવંશસ્વામિના પદ્મધર આર્યવંશસેનનું ત્યાં આગમન થયું અને તેમણે એ લશ્કણથી શુરના ભવિષ્ય-કથન પ્રમાણે બીજે દિવસે જ સુકાલ થવાની સૂચના આપી. દૈવયોગે પ્રભાતમાં વહાણો-દ્વારા પુષ્કળ ધાન્ય આવનાં સુકાળ થયો. ત્યારપછી જિનદત્ત શેઠે, પત્ની અને ચારે પુત્રો સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી. જશનામી એ ચારે મહાત્મ-ભાવોથી (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) ચંદ્ર, (૩) નિર્વૃત્તિ અને (૪) વિદ્યાધર એવી શાખાઓ પ્રકટી. કાલક્રમે એ કુલ અને ગરુડ-નામથી પણ પ્રખ્યાત થઈ. એમની પરંપરામાં થયેલા જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ તે તે કુલથી અથવા ગરુડથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ ચંદ્રસૂરિની પરંપરામાં હજારો મુનિઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પોતાનો પરિચય ચાંદ્રકુલીન તરીકે કરાવ્યો છે. કલ્પસૂત્ર-સ્થવિરાવલી, કથાવલી, દેમ પરિશિષ્ટપદ એ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) ચન્દ્રર્ષિ. આ આચાર્ય ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે. શનક વગેરે પાંચ ગ્રંથ અથવા દ્વારોના સંપ્રદવાળી 'પંચ-

સંઘ' નામની કૃતિ આ આચાર્યની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાને સૂચવે છે. 'સત્તરિકા' નામના ગ્રંથને દષ્ટિવાદના નિસ્પંદરૂપ જણાવનાર આ મહત્તરના પંચસંઘ ગ્રંથ પર મલયગિરિ જેવા સમર્થ વિદ્વાને અઢાર હજારથી અધિક શ્લોક-પ્રમાણવાળી વૃત્તિ રચેલી છે, જે પં. હી. ૬. દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે. જૈન સિદ્ધાંતથી ઉદ્ધરી શ્રુતદેવીના પ્રસાદથી સંક્ષિપ્ત ગંભીર પ્રકરણ રચનાર આ ચન્દર્પિની પંચસંઘ-કૃતિ જીવ અને કર્મ-વિષયક જિજ્ઞાસા ધરાવનારને અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રમાણ્યુત્તમ ગ્રંથ સૂચવી શકાય તેમ છે.

(૩) શ્રીચંદ્ર કવિ. આ દિગંબર વિદ્વાનની કથાકોષ નામની ૫૩ સંધિ(પરિચ્છેદ)વાળી અપભ્રંશભાષામય કૃતિ મળી આવી છે. તેના અંતમાં મૂકેલી સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરામાં શ્રીકીર્તિ મુનીશ્વર પછી શ્રુતકીર્તિ નામના પ્રભાવક વ્યાખ્યાતા અને કવિ થયા, કે જેમના ચરણકમળને ગાગિય, ભોગદેવ વગેરે રાજાઓએ પૂજ્યા હતા. તેમના પછી સદસકીર્તિના શિષ્ય વીર્યચંદ્રમૂરિ પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયા. તેમના વિદ્વાન અને વિવેકી શિષ્ય આ શ્રીચંદ્ર થયા, તેમણે લગ્ન્યોની પ્રાર્થનાથી પૂર્વાચાર્યોની કૃતિને આધારે આ કથાકોષ રચ્યો હતો.

વિશેષમાં તેમાં જણાવ્યું છે કે—અણુહિલપુર(પાટણ)માં પોરવાડ સજ્જન નામનો સજ્જન થઈ ગયો, જે મૂલરાજ રાજાના ધર્મસ્થાનનો ગોષ્ઠિક હતો. તેને ધાર્મિકજનોમાં અને ચતુર્વિધ સંધમાં અગ્રેસર કૃષ્ણ નામનો પુત્ર હતો. તેની વડાણી જેન રાણને વીજ, સાહણપાલ અને સાદદેવ નામના ત્રણ પુત્રો તથા સિરી, શૃંગારદેવી, સુંદ અને સોખુ એ નામની ચાર પુત્રીઓ હતી. તેમાંની મુંદકા એ કલિકાલરૂપી મહાસર્પના ઝેરથી મૃત્તિન થયેલા જૈનધર્મને સજીવન કરવામાં જીવનીપદિ થઈ હતી. મહાત્રાવક કૃષ્ણના શુભાત્મા સંતાને આ કથાકોષનું વ્યાખ્યાન પોતાના કર્મક્ષય માટે કરાવ્યું હતું.

—આ કથાકોષનો આદ્યંત ભાગ, ‘મધ્યપ્રાંત અને બિરાર’ના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પુસ્તકોના કેટલોગમાં રાયબહાદુર હીરાલાલ મહાશયે પૃ. ૭૨૫ થી ૭૨૭માં દર્શાવેલ છે.

(૪) ચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય ચંદ્રકુલમાં થયેલા પરિપક્ષાદિ સહન કરનારા વીરગણિના શિષ્ય હતા અને દેવચંદ્રગણિના વડીલ ગુરુબંધુ હતા. વિ. સં. ૧૧૭૨માં પ્રથમ-પંચાશકની ચૂંટણી; વિ. સં. ૧૧૭૪માં ધર્માપચિકી-ચૂંટણી, ચૈત્યવંદના-ચૂંટણી, અને વંદનક-ચૂંટણી રચનારા, વિ. સં. ૧૧૭૬માં જિનવસ્ત્રલસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ અથ પર વૃત્તિ રચનાર, તથા વિ. સં. ૧૧૮૦માં અણુહિલ્લવાડ પાટણમાં સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્સિંહના રાજ્યસમયમાં સોની નેમિચંદ્રની પૌષ્પશાળામાં પાક્ષિકસૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક-અભાણુ સુખવિખોધા વૃત્તિ રચનાર અને વિ. સં. ૧૧૮૨માં પચ્ચક્ષાણુ-સરવ (પ્રત્યાખ્યાન-રવરૂપ) રચનારા યશોદેવસૂરિ પોતાને આ શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે; એથી આ આચાર્યનો સમય સિદ્ધરાજના રાજ્ય-પ્રારંભ લગભગનો વિક્રમની બારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ સ્પષ્ટ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના અંગ્રેજી ઉલ્લેખની ગૂજરાતીમાં નકલ કરતાં પં. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં આ આચાર્યને ચંદ્રસૂરિ(૨) તરીકે પરિચય કરાવતાં દેવચંદ્રગણિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે એ દેવચંદ્રગણિના વુકિલ સતીર્થ ગુરુભાઈ હતા. યશોદેવસૂરિએ રચેલી પાક્ષિકસૂત્રની વૃત્તિ દે. ભા. ૬૩ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી છે, તેની પ્રશસ્તિ વિચારવાથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેમ છે.

(૫) શ્રીચંદ્રસૂરિ. મલવારી હેમચંદ્રસૂરિના ખીજ પટ્ટધર હતા. વિ. સં. ૧૧૯૩માં મુનિચૂરનચરિત્ર, સમ્રાટણી, ક્ષેત્રસમાસ વગેરે પ્રાકૃત ટૂંકિયો રચનાર તરીકે અને પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશની મુદ્રાનું પાલન કરનાર તથા દેવસદસૂરિના ગુરુ તરીકે આ આચાર્યનો પરિચય ઉપર કરાવેલ છે.

(૬) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય જૃહદ્ગરુડમાં થઈ ગયેલા જિનચંદ્રસૂરિના ખીન્ન પદ્ધતિ હતા અને આમદેવસૂરિના લઘુ ગુરુબંધુ હતા. તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં વિદ્યમાન હતા. આમદેવસૂરિએ યજ્ઞોનાગરોની વસતિમાં રહીને આરંભેલી આખ્યાન-મણિદ્રશની ચોદ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૯૦માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં જ ધવલપુર(ઘોલકા)-માં અચ્છુપની વસતિમાં પૂર્ણ કરી હતી. સવાનવ મહિના સુધી માનસ-ગર્ભમાં રાખી ઉપજ કરેલી આ વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આમદેવસૂરિએ પોતાના આ લઘુ ગુરુબંધુ શ્રીચંદ્રસૂરિનું નામ દર્શાવ્યું છે. પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના જૈનભંડારની તાડપત્રીય પુસ્તિકા પરથી આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ રિ. ૩૪ (પૃ. ૭૯ થી ૮૨)માં આપેલી છે. તે પરથી જણાય છે કે કલાકુશલ નેમિચંદ્ર, ગુણાકર અને પાશ્વદેવગણિએ આ વિશાલ વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યોમાં અને આધાન-ઉદ્ધરણમાં સહાયતા કરી હતી.

આ મૂલ આખ્યાન-મણિદ્રશને રચનાર દેવેન્દ્રગણિ અપરનામ નેમિચંદ્રસૂરિ, તેમના પૂર્વજ બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૯માં ઉત્તરાધ્યયનની ચોદહજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૩૯(૪૧)માં મહાવીર-ચરિત(પ્રા.), રત્નચૂડચરિત વગેરે રચ્યાં હતાં.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ ભૂપાલના મહામાત્ય પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં આડ આડ હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ ચોલીશે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો રચનારા હરિભદ્રસૂરિએ આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

(૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. જેમના પૂર્વજ અગિતસિંહસૂરિએ વિગ્રાન્તવિદ્યાધરની વ્યાખ્યા કરી હતી. ચંદ્રકુલના

આ આચાર્યે, પોતાને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ સૂરિનું સૂરિપદ પહેલાં સામાન્ય અવસ્થામાં 'પાર્શ્વદેવગણિ' એવું નામ હતું. દિડ્નાગના બૌદ્ધન્યાયપ્રધાન્યાયપ્રવેશક પર અપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૧૬૯માં એ અવસ્થામાં પાર્શ્વદેવગણિ નામથી રચી હતી. વિષમપદને સ્ફુટ કરતી એ પંજિકા ગા. ઓ. સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સૂરિપદ થતાં નામમાં ફેરફાર થયેલ હોવાથી ઢાઈ ભ્રમમાં ન પડે એ માટે પાછળથી તેના અંતિમ ઉલ્લેખમાં પોતાના જાને નામોની એ વિદ્વાને સ્પષ્ટતા કરી છે.

આ વિદ્વાનના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થ-વિચારસાર સાર્ધશતક ગ્રંથની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૭૧માં ચૈત્ર શુ. ૭ ગુરવારે રચી હતી. જેમાં મુક્તાયુક્ત વિવેચન, સંશોધન અને લેખનમાં અદ્વિતીય દક્ષ આ પાર્શ્વદેવગણિની મુસહાયતા હતી, એમ તેમના ગુરુએ એ જ વૃત્તિના અંતમાં પ્રકટ કર્યું છે.^૧ યદેશ્વરસૂરિ વગેરે નિધુલ્ય પંડિતોથી અણુહિલ્લવાડ પાટણમાં સંશોધિત થયેલી આ વૃત્તિ ભાવનગરની જૈનધર્મપ્રસારક સભા દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલી છે. 'એ વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમાં લખનાર મુનિચંદ્રગણિ અને વિમલચંદ્રગણિ; પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો હોઈ પાર્શ્વદેવગણિના ગુરુજા હતા.

આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૧૭૩માં નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિની^૨વીથમા ઉદ્દેશાની વૃત્તિ પણ ગણિ તરીકેની અવસ્થામાં રચી જણાવ્ય છે. બૃહદ્દિપ્પનિકાકારને આ બે નામોવાળા એક જ વ્યક્તિ થયેલી હોવાનો ખ્યાલ ન રહેવાથી ૧૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણુવાળા આ વૃત્તિને તેમણે પાર્શ્વદેવગણિ અને

૧ "મુક્તાયુક્તિવિવેચન-સંશોધન-સ્યેત્તનૈકદશમ્ય ।

નિજશિષ્યસ્ય મુસાદાપ્યાદ, વિદિતા શ્રીપાર્શ્વદેવગણેઃ ॥"

શ્રીયંદ્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યા તથા વૃત્તિ તરીકે સૂચવી છે અને પાર્શ્વદેવ-ગણિવાળી વ્યાખ્યા મળતી નથી એવું જણાવ્યું છે;^૧ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વ્યાખ્યા-વૃત્તિ બે નામવાળી એક જ વ્યક્તિએ-આ શ્રીયંદ્ર-સૂરિએ રચેલી છે. જૈનમંથાવલી(પૃ. ૧૦)માં આ શ્રીયંદ્રસૂરિને મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે ભૂલ જણાય છે.

વિ. સં. ૧૧૬૦માં આખ્યાનમણિદેશ-વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યમાં આમદેવસૂરિને સહાયતા કરનાર તરીકે અને વિ. સં. ૧૧૬૩માં મલધારી-શ્રીયંદ્રસૂરિને મુનિસુવતયરિત્રના લેખનાદિમાં સાહાય્ય કરનાર તરીકે પાર્શ્વદેવગણિનું નામ જોવાય છે. એ ગણિ પ્રસ્તુત ગણિથી લિખ વ્યક્તિ જણાય છે. એમ ન હોય તો તેમને સૂરિપદ, તે સમય પછી મળ્યું હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. એટલે તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના અંતમાં અથવા તેરમી સદીના પ્રારંભમાં શ્રીયંદ્રસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા જણાય છે.

જૈનમંથાવલી(પૃ. ૩૦)માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે કે—“ પાર્શ્વદેવગણિ સં. ૧૧૨૧ થી ૧૧૬૦ સુધી હતા એવા પુરાવા મળે છે. એમણે સં. ૧૧૬૬માં આયપ્રવેશની પંચિકા રચી છે તથા ઉપસર્ગહર-સ્તોત્રની વૃત્તિ પણ એમણે રચી છે. ”

આમાં જણાવેલ સં. ૧૧૨૧, મુનિસુવતયરિત્રના રચના-સમય પ્રમાણે ભૂલના અનુકરણરૂપે છે.

ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર-વૃત્તિ રચનાર પાર્શ્વદેવગણિ, પોતાને દ્વિજ વિશેષણ આપે છે (જુઓ પિ. રિ. ૪, ૭૮). અને એ વૃત્તિ અર્વાચીન જણાય

૧ (૪) ‘ નિસીધર્મચૂર્ણવિગ્રહેશ-આલ્યા ૧૧૭૩ વર્ષે પાર્શ્વદેવગણિદ્વિતા ૧૧૦૦ નાસિત । (૫) નિસીધર્મચૂર્ણતમોદેશવૃત્તિ: ૧૧૭૩ વર્ષે શ્રીચન્દ્રિયા ૧૧૦૦ । ’

છે. એથી પ્રો. પિટર્સનની ગ્રંથકારોની સૂચીમાં તથા તેના આધારે જૈન-ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, ૭૫)માં, જૈન ઇતિહાસ(પૃ. ૬૨)માં અને જૈનગ્રંથાવલીના ઉપરના ફકરામાં એ બંને પાર્શ્વદેવગણિને એક માની ઉલ્લેખ થયો છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુગ્રાનોની વિધિ દર્શાવતી સુખબોધા સામાચારી, જૈન સિદ્ધાંતથી ઉદ્ધરી રચેલી છે, જે દે. ભા. પુ. ૬૩ તરફથી પ્રકાશમાં આવેલી છે. તેના સંસ્કૃત ઉપક્રમમાં પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે મુનિસુવ્રતચરિત્ર વગેરે ગ્રંથો સૂચિત કર્યા છે; પરંતુ ઉપર કહેવાઈ ગયેલ છે તેમ મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચનાર મલધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ, પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિથી ભિન્ન છે.

શ્રીયુત જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલ પ્રાચીન-જૈનલેખસંગ્રહ- (ભા. ૧, ભા. ૧૫૭)માં વિ. સં. ૧૨૦૬નો લેખ પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં શ્રીચંદ્રસૂરિને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે શીલભદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાય છે. આનંદમંત્રીના પુત્ર પૃથ્વીપાલ મંત્રીશ્વરે આખૂ પરની વિમલવસહીનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તે અવસરે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્યાં હાજરી જણાય છે.

આ આચાર્યે નંદીસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકાનાં દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૨૬માં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈનલંકારમાં મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત ચંદ્રસૂરિએ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની સાડાપાંચસો શ્લોક-પ્રમાણ રૂપે સુબોધા વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના જૈનલંકારમાં મળી આવે છે. એ સિવાય શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની બે હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૨૨૨માં ચૈત્ર શુ. ૧૦મીએ રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ પણ પાટણ, જેસલમેરના લંકારમાં વિદ્યમાન છે.

આ જ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૨૭માં વીરજિનના જન્મ-કલ્યાણકના દિવસે (ચૈત્ર શુ. ૧૩) રવિવારે જીતકલ્પની જૃહવ્યૂર્ણિનાં દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા પૂર્ણ કરી હતી. સંઘ, ચૈત્ય અને શુરુનાં સર્વ કર્તવ્યો બખવનાર આશંકિત લક્ષ્મ અલયકુમારની વસતિમાં વસી રચાયેલી, ૧૧૨૦ શ્લોકપ્રમાણ, સુબોધ કરનારી આ વ્યાખ્યા મૂળ સાથે પ્રકાશમાં આવેલી છે. જર્મનીના પ્રો. લોયમાનના સન ૧૮૯૨ના રોમન અક્ષરોવાળા પ્રથમ સંસ્કરણ પછી નાગરી લિપિમાં હાલમાં સંપાદિત થયેલ, આ વ્યાખ્યાવાળા જીતકલ્પસૂત્રની એક નકલ તેના સંપાદક શ્રીયુત જિન-વિજયજી તરફથી અમને ભેટ મળેલ છે. પ્રો. પિટર્સનના પાંચમા રિપોર્ટમાં મંથકારોની સૂચીમાં શ્રીચંદ્રસૂરિની આ જીતકલ્પવ્યૂર્ણિ-વ્યાખ્યાનો રચનાસમય વિ. સં. ૧૨૦૭ જણાવેલ છે, એ જ પ્રમાણે એ ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ પણ જણાવ્યું છે, પરંતુ આ વ્યાખ્યાના અંતમાં ‘મુનિ-નયન-તરણિ-વર્ણ’ એવો ઉલ્લેખ હોવાથી રચના-સમય વિ. સં. ૧૨૨૭ યથાયોગ્ય છે.

આ જ શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૮માં આલકવસાકની વસતિમાં રહી નિર્યાવલી-શ્રુતરંકષ(પાંચઉપાંગમય)ની વ્યાખ્યા રચી હતી. આગમોદય સમિતિ તરફથી આ વૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ગયેલી છે. તેમાં રચના-સમય દર્શાવનાર શ્લોક કે વૃત્તિકાર-સંબંધી વિશેષ પરિચય જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ પાટણના ભંડારમાં રહેલી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં ગંબૂકામાં લખાયેલી પ્રતિમાં એ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે.^૧ શ્રીશાંતિચંદ્ર વાયકે જંગ્મહીપ-પ્રસૂતિ-વૃત્તિમાં અંગાપાંગના વૃત્તિકારોનાં નામો દર્શાવ્યાં છે, તેમાં પાંચ ઉપાંગમય નિર્યાવલીના વૃત્તિકાર તરીકે આ ચંદ્રસૂરિનું નામ જણાવ્યું છે. આગમોદય-સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ એ

૧ “વસુ-લોચન-રવિવર્ણ, શ્રીમદ્ગ્રીવચ્છ્રીમિદ્ધ્યા ।

આમદ-વસાક-વસતી, નિર્વાલિશાસ્ત્રવૃત્તિરિયમ્ ॥”

—પાટણની પ્રતિ.

પુસ્તકમાં સંપાદકે શ્રીચંદ્ર નામની આગળ કૌંસમાં [પ્રમ] વધારી ચંદ્ર-પ્રભસૂરિ નામ સૂચવ્યું છે, પરંતુ તે યુક્ત નથી. આ સિવાય પ્રતિષ્ઠાકથા, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદ્ધતિયા વગેરે કૃતિઓ આ શ્રીચંદ્રસૂરિની જૈન-પ્રવચન-સેવાને પ્રકાશમાં લાવે છે. જ્યદેવ-ચ્છંદઃશાસ્ત્રવૃત્તિના ટિપ્પનકાર તરીકે શ્રીચંદ્રનું નામ જૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે દર્શાવ્યું છે, તે ચંદ્રસૂરિ પણ કદાચ આ જ હશે. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-આરંભથી લઈ કુમારપાલની રાજ્ય-સમાપ્તિ પર્્યંત વિદ્યમાન દીર્ઘ આયુષ્યવાળા આ પાર્શ્વદેવગણિ અપરનામ શ્રીચંદ્રસૂરિએ લગભગ સાઠ વર્ષ પર્્યંત વાક્યમય-સેવા બજાવી જણાય છે.

(૮) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્યે, ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા સર્વદેવ-સૂરિના સંતાનીય તરીકે, જયસિંહસૂરિના પ્રશિષ્ય અને દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. દેવેન્દ્રસૂરિના (૧) યશોભદ્ર-સૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ, (૩) યશોદેવસૂરિ, (૪) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૫) જિનેશ્વરાચાર્ય. એ પાંચ મુખ્ય શિષ્યો હતા. તેમાંના શ્રીચંદ્ર-મુનીંદ્ર પોતાના ગુરુની આગાથી કોઈ એક વખત અણહિલવાડપુર- (પાટણ) માં પધાર્યા હતા. ત્યાં પોરવાડના વિશાળ વંશમાં દ્વિજજનવલ્લ ગુણુવાન્ રાજમાન્ય, ઉત્તમ કાર્યો કરનાર, નિર્મળ મતિવાળો કર્પૂર-પદ્મધિપ ગૃહસ્થ યથા ગયો. તેની પત્ની સીતા નામની હતી, કે જેના ઉત્તમ ચરિત્રને જોઈ ગુણીજનો જનકતનયા સીતાનું સ્મરણ કરતા હતા. તેમનો આસાંકિત પુત્ર સોમેશ્વર હતો, જેણે આચાર અને નય-નીતિથી રાજ-ઓનાં મનને આનંદિત કર્યાં હતાં. દાનવીર એ સોમેશ્વરે પોતાના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં મન, વચન અને કાયગુપ્તિ સાચવનારા, ગીતાર્થ સાધુ-સમુદાયવાળા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને વસતિ આપી હતી-વાસ આપ્યો હતો. તે વખતે સોમેશ્વરનાં મા, બહેન અને પુત્રો—યશોધવલ, યશોદેવ, પાર્શ્વ અને ચર પણ ત્યાં હતા.

એક વખતે પૂર્વમુનિઓના ગુણે સાંભળી સોમેશ્વરે શ્રીચંદ્રસૂરિને

સનતકુમાર રાજર્ષિનું ચરિત્ર વિસ્તારથી રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, તેથી વિ. સં. ૧૨૧૪માં આસો વ. ૭ છુધવારને દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર અને સિદ્ધિયોગમાં તેમણે સનતકુમાર-ચરિત્ર રચ્યું હતું. પ્રાકૃતભાષામાં આક-ઉત્તર શ્લોક-પ્રમાણુ રચાયેલા આ ચરિત્રની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી હતી. આ ચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈન-સંહારમાં વિદ્યમાન છે, તેના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિના આધારે આ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ ચરિત્રના પ્રારંભમાં કવિ-પ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ, અભયદેવસૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, મુનિચંદ્રસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણ-સ્તુતિ કરી છે.

ઉપરની કૃતિ કુમારપાલના રાજ્યકાલના પંદરમા વર્ષે રચાયેલી હોઈ આ આચાર્યની વિદ્યમાનતા વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને તેરમી સદીના પ્રારંભમાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંનેના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન લેખી શકાય.

(૯) ચંદ્રસૂરિ. નાગેન્દ્રગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય, રામ-સૂરિના પદ્મધર અને દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હશે-તેમ જણાય છે. વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલા ચંદ્રપ્રભચરિત-કાવ્યમાં દેવેન્દ્રાચાર્યે આ સૂરિનું પોતાના પૂર્વજ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૦) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હશે-તેમ જણાય છે. જલોરમઠ તોપખાનાનો એક શિલાલેખ, બાણુ પૂરણચંદ્ર નાદરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખં. ૧, ૮૯૯)-માં તથા જિનવિ. લે. સં. (લા. ૨, લે. ૩૫૧)માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૩૯માં વૈ. શુ. ૫ ગુરુવારે ચૌહાણ સમરસિંહના રાજ્ય-સમયમાં શ્રીમાલવંશી યશોદેવ-મુત શ્રેષ્ઠ યશોધીર

પરમશ્રાવકે જિનમંદિર આગળ મનોહર મંડપ ણનાવ્યો હતો, તેની પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિ પૂર્ણલદ્રસૂરિએ રચી હતી, તે પ્રશસ્તિમાં પોતાના શુભ તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા અભયદેવસૂરિના શિષ્ય અને દેવસૂરિના શુરુ હતા; તેઓ વિક્રમની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં અજિતપ્રભસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ આચાર્યનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્ય ચંદ્રગચ્છમાં લદ્રેશ્વરસૂરિની પદ-પરંપરામાં થયેલા હરિભદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, પ્રસન્ન-ચંદ્રસૂરિ પછી અનુક્રમે થયેલા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન્ મુનિરત્નસૂરિના શિષ્ય હતા. આ આચાર્યનું પ્રસન્નતાથી અલંકૃત નિર્દોષ એવું ચિત્ર, વાક્ય અને શરીર સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રમોદથી પુલકિત કરતું હતું.

—આ શ્રીચંદ્રસૂરિના પદધર યશોદેવસૂરિ થયા હતા. આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિના એક શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ થઈ ગયા કે જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૮માં કા. વ. ૬ પુખ્તપક્ષમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ ઉપમિતિ લવપ્રખ્યા-કથાનો ૫,૭૩૦ શ્લોક-પ્રમાણ સારોદ્ધાર રચ્યો હતો, જેનું શોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું. ઉપમિતિસારોદ્ધાર કરનાર આ દેવેન્દ્રસૂરિએ એ ત્રયની પ્રશસ્તિમાં પોતાની સૂરિપદ-પ્રતિષ્ઠા ઉપર્યુક્ત યશોદેવસૂરિના હસ્તથી થયેલી સૂચવી છે. એથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્ર-સૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૯૮ પહેલાં થઈ ગયેલ હશે—તેમ અનુમાન થાય છે. આ સારોદ્ધારની પ્રશસ્તિ પિટર્સન રિ. ૬, પૃ. ૪૦-૪૨માં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. જૈનપ્રયાવલીમાં લઘુ ઉપમિતિ-સારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર જણાવ્યા છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ સમજવા જોઈએ.

(૧૩) શ્રીચંદ્રસૂરિ. વિક્રમની ચોદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ જિનગિળ શ્રીચંત્રુજ્ય પર મોદીની ટૂંકમાં લેવાય છે. (જુઓ. પૃ. નાં. ૨ જૈન-લેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૬૮૬).

(૧૪) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન જણાય છે, કારણ કે વિ. સં. ૧૩૭૩માં તેઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાંતિજિનગિળ વગેરેમાં આદીશ્વરજિન-મંદિરમાં લેવાય છે. (જુઓ છુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૧૧).

(૧૫) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્યને એસિયાટિક સોસાયટીના રિપોર્ટ પરથી જૈનગ્રંથાવલીમાં તીર્થમાલા-સ્તોત્રના કર્તા તરીકે જણાવ્યા છે, તે સંબંધી વિશેષ જણવામાં આવ્યું નથી. પ્રવચનસારોદ્ધારના ૭મા દ્વારમાં જેનું શ્રીચંદ્રસૂરિ-નામાંકિત જિનનામસ્તોત્ર લેવામાં આવે છે, તે જ આચાર્ય કદાચ આ હશે.

(૧૬) શ્રીચંદ્રસૂરિ. જૈનગ્રંથાવલીમાં તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્ધાતમાં લઘુપ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર નામ જણાવ્યું છે, તે ઉપર જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિમાંના એક છે કે એથી જુદા છે, તે તપાસવાનું છે.

૬ (જ) શ્રીચંદ્રસૂરિ. નેમિચંદ્રસૂરિના રચેલા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં જેવામાં આવતા ચંદ્રસૂરિ-નામાંકિત જિનનામસ્તોત્રના રચનાર શ્રીચંદ્રસૂરિ, ઉપર નં. ૬માં જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિથી જુદા જણાતા નથી. પં. ડી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં, વિદ્યાપ્રસારક વર્ગના જૈન ઇતિહાસમાં તથા દે. ભા. પુ. ૬૩ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના સં. ઉપોદ્ધાતમાં નામની સમાનતાથી ટ્રેલોક ભ્રમ થયેલો લેવાય છે. તેનું કંઈક નિરસન કરી સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે. સાં પ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા નેમિચંદ્રસૂરિનું બીજા નેમિ-

ચંદ્રસૂરિ સાથે એકીકરણુ કરી દેવામાં આવ્યું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં એ સમનામધારી બે વ્યક્તિઓ લગભગ અર્ધી સદીના અંતર પર ભિન્ન ભિન્ન ગુરુ-પ્રશિષ્ય તરીકે થયેલા જણાય છે.

(૧) નેમિચંદ્રસૂરિ. વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ વડ્ડ (બૃહદ્)ગચ્છના મંડન વિહારુક-પ્રજા ઉદ્યોતન-સૂરિના શિષ્ય અંબ (આમ્ર)દેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. સૂરિપદ પહેલાં 'દેવેન્દ્ર' સાધુનામથી જેમણે આખ્યાન-મણિકોશની રચના કરી હતી, જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૯માં અણહિલપાટક (પાટણ)માં દોહદિ-શેકની વસતિમાં નિવાસ કરી દેવેન્દ્રગણિ નામથી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ સુખબોધા વૃત્તિ ગુરુબંધુ મુનિચંદ્રાચાર્યના વચનથી ઉદ્ધરી—રચી હતી. જેમણે જિનપૂજન વગેરે ઔપદેશિક વિષય પર રતનચૂડ વગેરે કથાને કિંકિલપદ-સ્થાનમાં પ્રારંભી ચક્રાવલિ (ચંદ્રા-વતી) પુરીમાં ફાગણ ચોમાસામાં 'નેમિચંદ્રસૂરિ' નામથી પૂર્ણ કરી હતી અને જેમણે વિ. સં. ૧૧૪૧માં અણહિલવાડપુર (પાટણ)માં કર્ણુરાજ (સિદ્ધરાજના પિતા)ની વિદ્યમાનતામાં દોહદિશેકની કરાવેલી વસતિમાં વસી ત્રણહજાર-શ્લોક-પ્રમાણ વીરજિન-ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામાં રચ્યું હતું. આ નેમિચંદ્રસૂરિના રચેલા આખ્યાનમણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૬૦માં ધોલકામાં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર આમ્રદેવસૂરિએ પ્રસ્ટુત નેમિચંદ્રસૂરિને સૈદ્ધાંતિક-શિરોમણિ વિશેષણ આપ્યું છે અને પોતાના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિના પહેલાં ઓળખાવ્યા છે. (જુઓ પિ. રિ. ૩, ૭૮-૮૨).

(૨) નેમિચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના અંતમાં તથા તેરમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, કારણ કે આ નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રવચનસારોદ્ધાર અને તદ્દંતર્ગત જીવસંખ્યા-કુલક નામની પોતાની કૃતિમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ-શિષ્ય, આમ્રદેવસૂરિના શિષ્ય તરીકે તથા વિજયસેનસૂરિના કનિષ્ઠ અને યશોદેવસૂરિના જ્યેષ્ઠ

ગુરખંધુ તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ નેમિયંદ્રસૂરિના ગુરુ આમ્રદેવસૂરિ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત આખ્યાન-મણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૬૦-માં વૃત્તિ રચનારા સમજવા લેઈએ. આ આમ્રદેવસૂરિએ પોતાના લઘુ ગુરખંધુનું નામ શ્રીયંદ્રસૂરિ જણાવ્યું છે, એ ઉપર(નં. ૬. શ્રીયંદ્રસૂરિ-માં) કહેવાઈ ગયું છે. એથી પ્રવચનસારોદ્ધારમાં ઉદ્ધરેલ જિનનામ-સ્તોત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધારક નેમિયંદ્રસૂરિના પિતૃવ્યગુરુ (નં. ૬માં સૂચવેલ) શ્રીયંદ્રસૂરિની કૃતિ હોવાનો બહુધા સંભવ છે. એથી પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્ધાતમાં સૂચવેલા શ્રીયંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ આચાર્યોથી આ શ્રીયંદ્રસૂરિને લિખ વ્યક્તિ તરીકે સમજવા લેઈએ.

નં. ૬માં સૂચવેલા શ્રીયંદ્રસૂરિના અને તેના વડિલ ગુરખંધુ આમ્રદેવસૂરિના ગુરુ જિનયંદ્રસૂરિ, વિક્રમની ધારમાં સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં વિષ્ણુમાન હશે એમ માનવું સુધટિત છે. તેથી જિનેશ્વરસૂરિ—શુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય તથા નવાંગીવૃત્તિકાર અલયદેવસૂરિના પૃથ્વ ગુરખંધુ અને વિ. સં. ૧૧૨૫માં સંવેગરગણાલા રચનાર જિનયંદ્રસૂરિને આ જિનયંદ્રસૂરિથી કંઈક પ્રાચીન માનવા લેઈએ.*

ધોલકામાં પોરવાડ ધવલશેઠે જિનયંદ્રસૂરિ-પ્રમુખ સંઘ મેળવી મુનિનુવ્રતચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, એમ વિ. સં. ૧૧૬૩માં રચેલ મુનિનુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં શ્રીયંદ્રસૂરિ એ જે જિનયંદ્રસૂરિ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉપર્યુક્ત આમ્રદેવસૂરિ તથા શ્રીયંદ્રસૂરિના ગુરુ અને પ્રવચનસારોદ્ધારકાર નેમિયંદ્રસૂરિના દાદાગુરુ હોવા લેઈએ.

૭ (જ) શ્રીયંદ્રસૂરિ. લિ. ઓ. રિ. ઈ. જો. પ્રે. પૃ. ૩૫૫ પરથી જિનવિ. લેખસંગ્રહ(લા. ૨, લે. ૫૨)માં વિ. સં. ૧૨૭૬નો જે અરપષ્ટ લેખ પ્રકટ થયો છે, તેમાં જણાવેલા સંભવ પ્રમાણે સાતમા શ્રીયંદ્રસૂરિ જણાય છે. જે અમારું અનુમાન ભૂલવાળું ન હોય તો

વિ. સં. ૧૨૦૬ અથવા ૧૨૧૬ ત્યાં હોયું જોઈએ, અને તેનો આશય એવો મુખ્ય શકાય કે શીલભદ્રસૂરિ-શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ દેવતક(ગિરનાર)માં નેમિજિનના કલ્યાણકારી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્ય કર્યું હતું. સંગાત (?) મહામાત્યે પૂછેલા વિષયોના ઉત્તરો આપનારા આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સાથે તે સમયે દેવચંદ્ર (?) વગેરે અનેક લોકો હતા.

(૧૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય, વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા જણાય છે. ચંદ્રચરણમાં પહેલાં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે અલ્લૂની સલામાં દિગંબરો પર વિજય મેળવ્યો હતો અને જેમના પદ્મધર અભયદેવસૂરિએ 'વાદમહાણુ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી શ્રીમાન્ કર્દમરાજ શિષ્ય થઈ ધનેશ્વરસૂરિ નામે અનુયાયી થતાં જેમનો ગચ્છ 'રાજગચ્છ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ રાજગચ્છમાં પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિ પછી અજિતસિંહ અને વર્ધમાનસૂરિ થયા. પછી શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિ થયા. આ શાલિ-(શીલ)ભદ્રસૂરિના (૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ, (૨) ભરતેશ્વરસૂરિ, (૩) ધર્મધોષસૂરિ અને (૪) સર્વદેવસૂરિ એ ચાર શિષ્યો રાજ-પૂજ્ય થયા હતા. પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ અર્થ (?) થઈ (?) પ્રકાશ સાસ્ત્ર રચ્યું હતું. આ શ્રીચંદ્રસૂરિના (૧) જિનેશ્વરસૂરિ, (૨) જિનદત્તસૂરિ અને (૩) પદ્મદેવસૂરિ નામના જયશાલી શિષ્યો હતા અને એમના પદ્મ પર પૂર્ણ-ભદ્રસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા. વિ. સં. ૧૩૩૪, ચૈત્ર શુ. ૭, શુક્રવારે પ્રભાવકચરિત્ર પૂર્ણ કરનાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ, ઉપર્યુક્ત પૂર્ણભદ્રસૂરિના પદ્મધર ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા. પ્રભાવકચરિત્રના અંતમાં મુકાયેલી પ્રથસ્તિના આધારે ઉપરનો પરિચય આલેખવામાં આવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૩૯, વૈ. શુ. ૫, ગુરવારે જાલોરમાં આદિનાથ-ભવનમાં મંડપ રચાવનાર, શ્રીશ્રીમાલવંશી શ્રેષ્ઠિ યશોદેવના પુત્ર યશોવીરના ગુરુ

પૂર્ણલક્ષ્મીરિએ પણ શ્રીચંદ્રસૂરિ (નં. ૧૦)ના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર જણાવેલ પૂર્ણલક્ષ્મીરિ જ છે કે કેમ તે વિચારવાનું છે.

સોમમંત્રીના વચનથી વિશીર્ણવર્ણ પંચતંત્રનો વિ. સં. ૧૨૫૫માં ફા. વ. ૩ રવિવારે જીર્ણોદ્ધાર કરનાર પૂર્ણલક્ષ્મીરિ, પોતાના ગુરુનું નામ ચંદ્રગણિસૂરિ સૂચવતા હોવાથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના પદ્ધતિ પૂર્ણલક્ષ્મીરિથી પૃથક્ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના રીપોર્ટમાં થયેલી ભૂલનું અનુકરણ કરી પં. હીરાલાલે જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં ચંદ્રગણિનો પરિચય આપ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં શુણ્યચંદ્રગણિ સમજવા જોઈએ, જેમણે વિ. સં. ૧૧૩૬માં વિસ્તૃત વીરચરિત્ર રચ્યું હતું. પિ. રિ. ૩ (પૃ. ૩૦૫-૬)માં પ્રકટ થયેલી એ વીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ કરતાં પિ. રિ. ૫ (પૃ. ૩૨ થી ૩૭)માં પ્રકાશિત થયેલી પ્રશસ્તિ શુદ્ધ જણાય છે.

—મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના મધ્યમ પદ્ધતિ શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતાં તેમની પૂર્વે થયેલા, પાછળ થયેલા અને સમકાલીન થયેલા અન્ય સમનામધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના આચાર્યોનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ.

વિષ્ણુધ્યંદ્રસૂરિ

મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રીજા પદ્ધતિનું નામ વિષ્ણુધ્યંદ્રસૂરિ હતું. વિ. સં. ૧૧૭૫માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં સમાપ્ત કરેલા, વિશેષાવસ્થકના વિશાલ વિવરણના અંતમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ સહાયકોનાં નામોમાં આ વિદ્વાનનું નામ પણ દર્શાવ્યું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૩માં રચેલા મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રાંત-પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રીજા પદ્ધતિ તરીકે અને પોતાના લઘુગુરુનું તરીકે આ સૂરિનું નામ સૂચવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૧૮૯માં લક્ષ્મણગણિએ પ્રા. સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—હેમચંદ્રસૂરિ (મલધારી)ના ત્રીજા શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિ થયા. વિબુધ જનોના મનને અતિશય આનંદકારી ઉપદેશ આપતા એ સૂરિ અન્યદા ધંધૂકામાં પધાર્યા હતા. સાં પુંડરીકના પુત્ર પાસડે શ્રીપદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાય-પ્રમુખ સંધને કહી તેઓને વિસાધિ કરી. તેથી તેઓએ હેમસૂરિ(મલધારી)ના શિષ્ય-લવ(પોતાના લઘુ-શુરુબંધુ) લક્ષ્મણગણિને સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર રચવા નિયુક્ત કર્યા હતા.^૧

સદ્ગુરુપદ્ધતિ(હર્ષપુરીયગચ્છ-પદાવલી)માં જણાવ્યું છે કે— ‘ મોક્ષના અભિલાષી શુભેચ્છક એવા શ્રી વિબુધચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધનરેન્દ્ર (સિદ્ધરાજ)ના ગણતા પ્રસાદને લેશમાત્ર પણ ગણકાર્યો ન હતો. ’^૨

રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૭માં પ્રાકૃત દ્વાચાત્રયની વૃત્તિની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં, તથા ન્યાયકંઠલી-પંજિકાની પ્રશસ્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિબુધચંદ્રસૂરિએ ઉપર્યુક્ત મુનિમુવતચરિત્રકાર શ્રી ચંદ્રસૂરિની જેમ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારી હતી.^૩

૧ “ તદ્વતો ય વિબુદ્ધજન-મળ-અર્મદ-આર્ણવ-દુલ્હિઓ ।

સિરિવિબુદ્ધચંદ્રસૂરી મહાજ્ઞવા સો વિ બોદિતો ॥

ધંધુક્કયમ્મિ વત્તો પુંડરીયસુવણ પાસઢેજ તદ્દિં ।

સિરિવત્તમચંદ-ઉવઝ્ઝાયપમુહસંઘં મળેઢગ ॥

મન્નાવિયા તત્તો તે સુપાસજિજ-ચરિય-કરણ-વિસવંમિ ।

તેદ્દિં વિ તત્તો નિવત્તો, સીસલ્લવો હેમસૂરિસ ॥ ”

—સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર (પ્ર. ૧૧-૧૩).

૨ “ સિરિવિબુદ્ધચંદ્રગુરુણા, સુહૃત્વિણા મુવસમહિલ્લસેનેજ ।

સિદ્ધનરિદપ્પસાય-ગલ્લે ગણિયં ન હુ મળં પિ ॥ ”

—પિ. રિ. ૫, ૬૭.

૩ “ શ્રી-શ્રીચન્દ્રમુનીન્દ્રો, વિબુધેન્દુમુનિશ્વ તસ્ય વંશૌ દ્વૌ ।

યૌ લટદેશમુદ્રામુચ્ચિત્વા જગૃહ્ણુર્દીક્ષામ્ ॥ ”

—પા. જાં. પ્રતિ, પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

લક્ષમણગણિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ઉપર જણાવેલા ત્રણ પદ્ધતિ સિવાય ચોથા વિદ્વાન શિષ્ય લક્ષમણગણિનો પરિચય, આપણને તેમની કૃતિ પરથી મળે છે. તેમની વિદ્વતાનો અને પરોપકારિતાનો પરિચય કરાવતો નૃપાર્થનાથચરિત્ર નામનો પ્રાકૃત મહાન ગ્રંથ દસહજાર શ્લોકથી અધિક પ્રમાણનો છે. સાનમા તીર્થંકરના ચરિત્ર સાથે આવકોનાં સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતોનો બોધ કરાવના, એ વ્રતોપર તથા તેના પ્રત્યેક અતિચારો પર લિત્ર લિત્ર કથાઓ આપી ગૃહસ્થધર્મનો ખ્યાલ કરાવતા એ ગ્રંથને રચવાનું પ્રયોગન તેમણે દર્શાવ્યું છે કે—ઉપર જણાવેલ વિષ્ણુધયંદ્રસૂરિ જ્યારે ધંધૂકામાં પધાવાં હતા, ત્યારે ત્યાંના પુંડરીકપુત્ર આસડે શ્રીપદચંદ્ર ઉપાધ્યાય-પ્રમુખ સંઘદ્વારા ઉપધુકન ચરિત્ર રચવા વિષ્ણુધયંદ્રસૂરિને મનાવ્યા હતા. તેમણે હેમસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત લક્ષમણગણિને નિયુક્ત કર્યા હતા. ત્યારપછી વિ. સં. ૧૧૬૬ના માઘ શુ. ૧૦ ને ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમાં સંભાસુય(સંપાસુક)ની વસતિમાં વસી લક્ષમણગણિએ આ વિસ્તૃત ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું હતું. એટલે સિદ્ધરાજની રાજ્યસમાપ્તિના અંતિમ વર્ષોમાં આ ચરિત્રનો ઘણો ભાગ રચાયો હશે—એ સ્પષ્ટ છે. આ ચરિત્ર ૫૦ હરગોવિંદદાસના સુપ્રધનથી સંસ્કૃતછાયા વગેરેથી વિભૂષિત ઘણા જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાળા દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. તેનો ગૂર્જર અનુવાદ પણ અન્વિતસાગરસૂરિના પ્રયાસથી જૈન આદિમાનંદ સહા ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૫માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં પૂર્ણ કરેલા વિસ્તૃત વિશેષાવશ્યક-વિવરણમાં સહાયકોનાં નામોમાં પ્રસ્તુત લક્ષમણગણિનું નામ પણ સૂચવ્યું છે—એ પહેલાં દર્શાવેલું છે.

શ્રીયંદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો

સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલા, જન-સમાજ પર અનેક ઉપકાર કરનારા હર્ષપુરીયગચ્છના અભયદેવસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ અને શ્રીયંદ્રસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવવામાં આવ્યો છે. શ્રીયંદ્રસૂરિ પછી તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યો પણ પોતાના પૂર્વજ્ઞેને પગલે ચાલ્યા હતા, તેમ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાઈ આવે છે. તે વિદ્વાન્ સૂરિવરોનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આવશ્યક છે.

(૧) મુનિયંદ્રસૂરિ. રાજશેખરસૂરિએ જણાવ્યું છે કે— શ્રીયંદ્રસૂરિના શિષ્ય પવિત્રચરિત્ર મુનિયંદ્રસૂરિ થયા. ચૌહુકય- (સોલંકી) આનંદરાજએ ગર્ભિણી હરણીના વધથી ખિન્ન થઈ જેના ચરણમાં આવી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું.^૧

(૨) દેવભદ્રસૂરિ. આ આચાર્યે પોતાના ગુરુ શ્રીયંદ્રસૂરિના સંગ્રહણી ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચી હતી. તેમ જ વિ. સં. ૧૨૩૩માં ક્ષેત્ર-સમાસની વૃત્તિ અને સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાવતાર ગ્રંથની સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધર્ષિએ રચેલી વૃત્તિ પર ટિપ્પન રચેલું છે.^૨ આ આચાર્યને સૂરિ-

૧ “શ્રીચન્દ્રસૂરિશિષ્ય”, મુનિચન્દ્રઃ પ્રમુઃ શુચિચરિત્રઃ ।

ચૌહુકયમાનહનૂર્ણ, નાગ્મી પ્રજાનયામાસ ॥”

—ન્યાયકંદર્પીપંજિકા પ્ર. (પિ. રિ. ૩, ૨૭૬).

“તદન્વયેઽમૂન્મુનિચન્દ્રસૂરિયંત્યાદમૂલે ચરણં પ્રવેદે ।

શ્રીમાનહઃ શ્રીચુતુર્વંશજન્મા, સગર્ભમૃગ્યા વપતો વિષ્ણઃ ॥”

—પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭માં લિ. પા. ભં. પ્રતિ).

૨ ‘હેમચંદ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલીમાં પ્રકાશિત થયેલા ‘ન્યાયાવતાર’માં ટિપ્પનકારનું નામ રાજશેખરસૂરિ હોવાનું છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં આ દેવભદ્ર-સૂરિ સમજવા જોઈએ.

પદની પ્રતિષ્ઠા, ઉપર જણાવેલા 'મુનિચંદ્રસૂરિથી થઈ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે તેમના સંબંધમાં સંપ્રદાયીસૂત્રની 'કૃતિમાં શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિભ્યો લગ્નપ્રતિષ્ઠેન' આપું વિશેષણ જોવામાં આવે છે.

(૩) દેવપ્રભસૂરિ. ઉપરુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના પદધર દેવાનંદ-સૂરિ અને બીજા શિષ્ય પ્રસ્તુત દેવપ્રભસૂરિ હતા. આ આચાર્યની કૃતિઓમાં પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસારશાસ્ત્ર(મૃગાવતી-ચરિત્ર વ.) રવગેરે પ્રાંથો તેમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ કરાવે છે.

(૪) નરચંદ્રસૂરિ. આ ૩ આચાર્ય ઉપર જણાવેલ આચાર્યના પદધર જણાય છે. શ્રીધરની ન્યાયકંઠલી પર અને મુરારિકવિના અનર્ધ-રાધવ(નાટક) પર દિપ્તિપત્ર રચનારા, હૈમ-પ્રાકૃતવ્યાકરણ પર દીપિકા-

૧ આ મુનિચંદ્રસૂરિ, ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હોવાથી તેમને અનેકાંતજયપતાકાવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૧૮માં દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર-મંકરણવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૭૪માં ઉપદેશપદવૃત્તિ વગેરે રચનારા અને પ્રભા-વચ્ચરિત્ર, શુર્વાવલી, તપામચ્છપદાવલી વ.માં સૂચવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૭૮માં રવર્ગવાસી થયેલા મુનિચંદ્રસૂરિથી જુદા સમજવા જોઈએ.

—દૈ. લા. જૈન પુ. ફંટ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સંપ્રદાયીસૂત્રના ઉપોદ્ધાતમાં આ દેવભદ્રસૂરિના રચેલા પ્રાંથોનાં નામોમાં જીવાનુશાસનવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિમંકરણવૃત્તિ વગેરે સૂચવ્યાં છે, પરંતુ તે તેમની કૃતિ જણાતી નથી, તે વૃત્તિકાર બીજા દેવભદ્રસૂરિ જણાય છે.

૨ “સત્કમિત્રો દેવપ્રમથુરિઃ કિલ વાળ્ડવાયનચરિત્રમ્ ।
શ્રોધર્મસારશાસ્ત્રં ચ નિર્મમે મુકવિનિલ્કઃ ॥”

—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

૩ “તદીર્ણસિદ્ધાસનસાર્વભૌમઃ પૂરીશ્વરઃ શ્રીનરચન્દ્રનાથા ।
સરસ્વતીલગ્નવપ્રસાદભેદિયમુદ્ધિધયર્ણવમૂલ ॥
દિપ્તનમનર્પતાવનશાસ્ત્રે, કિલ દિપ્તનં ચ ચન્દ્રસ્વામ્ ॥
સાર જ્યોતિષમદ્ભદ્ર યઃ, પ્રાકૃતદીપિકામયિ ચ ॥”

—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

(પ્રાકૃતપ્રબોધ) કરનારા, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી કથારત્નાકર રચનારા તથા જ્યોતિષસાર વગેરે ગ્રંથો રચીને તથા પાંડવચરિત્ર, ધર્માબ્યુદયમહાકાવ્યનું સંશોધન કરી પોતાની વિદ્યાત્રયી-વિશારદતાનો પરિચય કરાવનારા આ આચાર્ય પણ પૂર્વોક્ત હર્ષપુરીયગચ્છના તિલક-સમા થઈ ગયા. પં. હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યને નારાયંદ્રસૂરિ નામથી ઓળખાવ્યા છે, તે અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ કરાવતાં જૂલ થયેલી લાગે છે.

(૫) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ. પૂર્વોક્ત નરયંદ્રસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ થયા હતા, કે જેમણે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી શુરુની આગાથી અલંકારમહોદધિ અને કાકુત્સ્થકેલિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હતા.^૧

(૬) રાજશેખરસૂરિ. ઉપર્યુક્ત નરયંદ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મ-દેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિ થયા. જેમણે વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય-સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા વગેરે વિવિધ વિષયમાં પોતાની વિદ્વતાનો પરિચય અને પ્રેમ પોતાની અનેક કૃતિઓદ્વારા દર્શાવ્યો છે. શ્રીધરની ન્યાયકંઠલી પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૩૮૫માં અને હૈમપ્રાકૃતદ્વાચાત્રયની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચી હતી. એ સિવાય રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા, પદ્મદર્શન-સમુચ્ચય એ ગ્રંથો તેમની વ્યાકરણ, કાવ્ય અને ન્યાય-દર્શન-વિષયક નિપુણતા સૂચવે છે. મેરુતુંગસૂરિના સ્તંભનેન્દ્રપ્રબંધને આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૧માં શુદ્ધ કર્યો હતો. પ્રબંધકોષ(ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ) નામનો પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તેમણે વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચ્યો હતો. ચતુરશીતિ-પ્રબંધ અપરનામ આંતરકથા-સંગ્રહ અથવા પ્રસિદ્ધનામ વિનોદકથા-

|| “તસ્ય ગુરોઃ પ્રિયશિષ્ય”, પ્રમુર્તેન્દ્રપ્રભઃ પ્રમાવાહ્યઃ ।

યોઽલંકારમહોદધિમકરોઽવાવુત્સ્યકેલિ ચ ॥”

—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫. આ. ઓ. સિરીઝમાં પ્રકાશિત.

સંપ્રદ એ પ્રબંધ, ઇતિહાસ અને પ્રાસંગિક કથાઓ પ્રત્યેના તેમના પ્રેમને પ્રતિપાદન કરે છે. નેમિનાથ-કાગ નામની તેમની મજેલી (ગા. ઓ. સિ. પ્રા. ગૃ. કા. સં.માં પ્રકાશિત થયેલી) કૃતિ, તેમની ગૂજરાતી-ભાષા પ્રત્યેની પ્રીતિને સૂચવે છે.

ત્રિયત્રંચસૂરિ, મધ્યમા શાખા અને હર્ષપુરીયગચ્છ

ઉપર જે આચાર્યોના મુખ્યતઃ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, તેઓએ ક્રૌટિકગણની મધ્યમા શાખા અને પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટેલા હર્ષપુરીયગચ્છના અનુયાયી તરીકે પોતાને પરિચિત કર્યા છે અને પહેલાં સૂચવ્યું છે, તેમ અભયદેવસૂરિથી મલધારી સંતાદ્વારા પણ ઓળખાવેલ છે. કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ક્રૌટિકગણની (૧) ઉચ્ચ-નાગરી, (૨) વિદ્યાધરી, (૩) વર્ધરી(વન્) અને (૪) મધ્યમા એમ ચાર શાખાઓ હતી. તેમાં છેલ્લે જણાવેલી મધ્યમા-શાખા એ ઉપરના આચાર્યો સાથે સંબંધ ધરાવતી જણાય છે અને એ જ સ્થવિરાવલીમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ક્રૌટિકગણમાંથી (૧) બંલસિન્ન, (૨) વત્થસિન્ન, (૩) વાણિન્ન અને (૪) પદ્મવાહણ્ય(પ્રશ્નવાહન) એ ચાર કુલો નીકળ્યાં હતાં. તેમાંના છેલ્લા પ્રશ્નવાહનકુલથી હર્ષપુરીયગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જણાય છે. આમાં સૂચવેલી મધ્યમા-શાખા સ્થવિર ત્રિયત્રંચથી નીકળી હતી. ધર્મસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૨૮ની દીવાળીમાં રાધનપુર-માં રચેલી કલ્પ-કિરણાવલિ(પૃ. ૧૬૯)માં અને વિનયવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુ. ૨ શુરુવારે પૂર્ણ કરેલી કલ્પસુબોધિકા(પૃ. ૧૬૭-૧૬૮)માં પ્રસ્તુત ત્રિયત્રંચસૂરિની અદ્ભુત પ્રભાવકતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

“૩૦૦ જિનમંદિર, ૪૦૦ લોકિક મંદિર, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર, ૩૬૦૦ વણિકોનાં ઘર, ૯૦૦ આરામ(બાગ-અગીચા), ૭૦૦ વાવ, ૨૦૦ દુધા અને ૭૦૦ દાનશાળાથી શોભતા અને અજમેર પાસે આવેલા એવા સુભટપાલ રાજાના હર્ષપુરમાં એક વખતે ત્રિયત્રંચસૂરિ

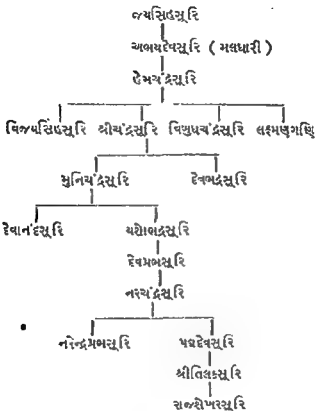
પધાર્યા હતા. ત્યાં તે સમયે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞમાં બકરાને હણવાની-
હોમવાની તૈયારી કરી હતી. તેવામાં ત્રિયમ્બસૂરિએ કોઈ શ્રાવકના
હાથથી તે બકરા પર વાસક્ષેપ(પ્રભાવક ચૂર્ણ) નખાવ્યું. તેથી તે બકરો
અંબિકાદેવીથી અધિષ્ઠિત થઈ આકાશમાં રહી બોલ્યો કે—

“ અરે ! મને હોમ માટે હણુશો ? આવો, મને બાંધો અને હણો.
જો હું તમારી જેમ નિર્દય બનું, તો તમોને એક ક્ષણમાં હણી નાખું,
વચ્ચે જો કૃપા ન હોત તો. કુપિત થયેલા હનૂમાને રાક્ષસોના નગરમાં જે
કયું, તે હું અહીં રહીને તમારા પ્રત્યે કરત. મહાભારતમાં શું કહ્યું છે,
તે જૂઓ—‘ હે ભારત ! પશુઓનાં શરીરોમાં જેટલાં રોમકૂપો-
(કુવાડાં) છે, તેટલા હજાર વર્ષો સુધી પશુ-ધાત કરનારા પકાવાય છે.
હે યુધિષ્ઠિર ! જે કોઈ સોનાનો મેરુ અને સઘળા પૃથ્વી દાનમાં આપી દે
અને બીજો કોઈ મનુષ્ય બ્રાહ્મણને જીવિતનું દાન આપે—એ બંને સરખાં
નથી. અર્થાત્ એ બેમાં પશુ જીવિત-દાન આપનાર શ્રેષ્ઠ છે. બીજાં મોટાં
દાનોનું ફળ કાલ-ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, પરંતુ ભયભીત બ્રાહ્મણોને અપાતા
અભયદાનનો ફલ જ નથી વ. ”

લોકોએ પૂછ્યું કે—‘ તું કોણ છે ? આત્માને પ્રકાશિત કર. ’ દેવ-
તાધિષ્ઠિત બકરાએ કહ્યું કે—‘ હું અગ્નિ છું, મારા વાહન આ પશુને
તમે વૃથા શા માટે હણવા ઈચ્છો છો ? અહીં શ્રીત્રિયમ્બસૂરીન્દ્ર પધાર્યા
છે, તેમને પવિત્ર ધર્મ પૂછો અને શુદ્ધિથી આવરો. જેમ નરેન્દ્રોમાં
ચક્રવર્તી અને ધનુર્ધરોમાં ધનંજય મુખ્ય છે, તેમ તે(ત્રિયમ્બસૂરિ)
સત્યવાદીઓમાં અદ્વિતીય અગ્રેસર સાધુ છે. ’ ત્યારપછી તે બ્રાહ્મણોએ
ત્રિયમ્બસૂરિ પાસેથી પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. ”

ઉપરના વૃતાન્તથી હર્ષપુરીયગચ્છની ઉત્પત્તિ અજમેર પાસે આવેલા
હર્ષપુર(હરસોર)થી થયેલી જણાય છે. હર્ષપુરીયગચ્છના ઉપર જણાવેલા
આચાર્યોનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે સૂચવી શકાય—

હપપુરીયગચ્છના આચાર્યોનો વંશ-ક્રમ

(૧) હરિભદ્રસૂરિ :—

હરિભદ્રસૂરિ નામના અનેક પ્રભાવક પ્રૌઢ વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અત્યાર પૂર્વે યજ્ઞ ગયા છે; પરંતુ અહીં પ્રાસંગિક સિદ્ધરાજના સમકાલીન હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી આવશ્યક પરિચય કરાવવામાં આવે છે.

આ આચાર્ય જુહાપુરમાં થયેલા માનદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા અને જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. આ આચાર્ય પોતાની કૃતિઓમાં એ ૯

રચના-સ્થલ-નિર્દેશ સાથે તત્કાલીન રાજ્યકર્તા જ્યસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. દ્વ્યાનુયોગ, ઉપદેશ, કથાચરિતાનુયોગ વગેરે વિષયોમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં આ આચાર્યની ખાસ વિકૃતા અને વ્યાખ્યાતૃશક્તિ હોય, તેમ તેમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. બહુધા પાટણ(ગૂજરાત)માં નિવાસ કરી તેઓએ અંધ-રચના કરી હતી-તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે.

આ આચાર્યે અણહિલવાડ(પાટણ)માં જ્યસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)-ના રાજ્ય-સમયમાં આશાવર સોનીની વસતિમાં નિવાસ કરી બંધન્વા-મિત્વ નામથી ઓળખાતા પ્રાચીન કર્મઅંધ પર ૬૫૦ શ્લોક-પ્રમાણુ વૃત્તિ રચી હતી.^૧ બૃહદ્વિપ્નિકાકારે આ વૃત્તિનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૭૨ મૂલ્યો છે.^૨ એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨માં આવણ શુ. પરવિવારે એ જ સ્થલ પાટણમાં આશાપુર-વસતિમાં રહી તેમણે જિનવલ્લભ-સૂરિના આગમિક-વસ્તુવિચારસાર(૫૩શીતિ) અંધ પર ૫૫૫ ૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણુ વૃત્તિ રચી હતી.^૩ એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨માં ભાદ્રપદ-

૧ “અધ્યાપકાઃ શ્રીજિનદેવસંજ્ઞાઃ । તેષાં વિનેયો ગુરુમક્તિપૂર્ણઃ.....

મળદ્વિહ્વપાટકપુરે શ્રીમજ્જયસિંહદેવનુપરાજ્યે ।

માણાનરસૌર્વામિક-વસતી વિહિતા.....

—બંધન્વામિત્વવૃત્તિની પ્રશસ્તિ (ભાવનગર આ. સભા તરફથી પ્ર. પ્રાચીનકર્મઅંધમાં).

૨ ‘શ્રુદ્ધસ્થસ્વામિત્વવૃત્તિઃ ૧૧૭૨ વર્ષે હરિમદ્ગ્રીયા ૫૬૦ ।’—પૂ.

૩ “મધ્યરથમાવાદચત્પ્રતિષ્ઠઃ, મુર્ધ્વસ્થઃ મુમનોનિવાસઃ ।

અરિમન્ મહામેરુરિવાગ્નિ લોકે, શ્રીમાન્ બૃહદ્ગચ્છ દ્વિ પ્રસિદ્ધઃ ॥

તરિનમ્મમૂદાવનવાદુદાત્તઃ કલ્પદ્રુમામઃ પ્રમુમાનદેવઃ ।

યદીયવાનો વિનુપેઃ મુવેષાઃ, કર્ણે કૃના નૂતનમજ્જરીવણ ॥

તત્સમાદુષાધ્યાય શ્લાઘનિષ્ટ, શ્રીમાન્ મનસ્વી જિનદેવનામા ।

ગુરુકમારાર્પિતાત્સ્યુદિગ્નસ્વામિનિ શિષ્યો હરિમદ્ગ્રસૂરિઃ ॥

પંચમીને દિવસે એ જ સ્થાન-પાટણમાં તેઓએ પ્રાકૃતભાષામાં ૬૫૨ ગાથા-પ્રમાણ મુનિપતિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું.^૧

બૃહદ્વિપનિકામાં મળી આવતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ આચાર્યે જય-સિંહદેવરાજ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમાં પ્રાકૃતભાષામાં શ્રેયાંસનાથ તીર્થ-કરતું ચરિત્ર ૬૫૮૪ ગાથાપ્રમાણ રચ્યું હતું. જેની પ્રતિ માત્ર ખંભાતમાં જ હતી.^૨ એ ઉપરથી તેમની કવિત્વશક્તિ, પદ્યપકારબુદ્ધિ અને ઉચ્ચ આત્માઓનાં ચરિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ વાચક ઉમાસ્વાતિએ રચેલા પ્રથમરતિ મંથનું દોઢહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિવરણ પણ આ આચાર્યે અણહિલપાટક(પાટણ)માં જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૮૫માં ભણુશાલી ધવલના પુત્ર ધર્શનાગે આપેલા ઉપાશ્રવમાં રહીને રચ્યું હતું અને શુદ્ધ

અણહિલપાટકપુરે, શ્રીમદ્ધર્માસિંહદેવનૃપરાજ્યે ।

માતાપુર-વસત્યાં વૃત્તિસ્તેનેયમારચિતા ॥

एकैकाक्षरगणनाद्वया वृत्तेनुष्टुभां मानम् ।

बद्धै शतानि ज्ञानं पञ्चाशत्सप्तधिकानीति ॥

वर्षे शतैकादशके, द्वास्तस्या ऽधिके नभोमासे ।

सितपद्म्यां सूर्ये, समयिता वृत्तिकेयमिति ॥ ”

—જુએ. જે. ભાં. મંથસૂત્રી (પૃ. ૨૬), તથા પ્રસશિત પ્રાચીન કર્મમંથ.

૧ “ મુગિવદચરિયં ધર્મં, ગાદાર્હિ સનાસત્રો સમુદ્ધરિયં ।

પુત્ત્વચરિયાઃ સુગમં, રમ્યં હરિમદ્ધર્માર્હિ ॥

નયન-મુગિ- [રદ]-સંરો, વિક્રમસંવત્તરંમિ ।

મદ્વદ(વ)પંચમીષ, સમરિવયં ચરિયમિષનો ત્તિ ॥ ”

—પાટણ જૈન ભંડાર-મંથસૂત્રી.

૨ “ શ્રેયાંસવસ્તિં પ્રા. શ્રીવર્ધનહદેવરાજ્યે હરિમદ્ધર્માર્થકૃતમ્ । ગાથા ૬૫૮૪ સ્તમ્ભતીર્થ વિના ન ॥ ”

—જુ.

કર્ચું હતું.^૧ એ ઉપરથી એમની પ્રથમભાવ પ્રત્યે રતિ-પ્રીતિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમનામાં શુરુલક્ષિત, નમ્રતા, સરલતા, કૃતારતા અને સૌજન્ય વગેરે સદ્ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ—એમ પ્રથમરતિના ઉલ્લેખો પરથી વિચારકાને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

વિ. સં. [૧૧]૮૫માં રચેલ પાંચસો શ્લોક-પ્રમાણુ ક્ષેત્રસમાસ-વૃત્તિ મળી આવે છે, તેને ઘેટલાક સાક્ષરોએ પ્રાચીન હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી છે, પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણે એ કૃતિ પણ આ આચાર્યની જણાય છે.^૨ એવી રીતે જંબૂદ્વીપ-સંગ્રહણી પણ વૃત્તિ સાથે આ આચાર્યે રચેલ છે.^૩ એ સિવાય એમની બીજી કૃતિઓ હલ્લુ જાણવામાં આવી નથી.

- ૧ “યરવાલયે મન્દગુરુપશોભે, સન્મદ્રજે સદ્ગુપરાજકેસે ।
તારાપદ્યે વા મુ(વાદ્ય)કવિપ્રવારે, શ્રીમાનદેવાભિષસૂરિગચ્છે ॥
મન્યા મનુષ્યઃ શુભશસ્ત્રશિષ્યાઃ, અધ્યાપકાઃ શ્રીજિનદેવસંજ્ઞાઃ ।
તેષાં ત્રિનેયૈર્ગુરુમત્તિલુકૈઃ, પ્રજાવિદીનૈરપિ શાસ્ત્રાગત્ ॥
શ્રીહરિમદ્વાચાર્યૈ રચિતં પ્રણમરતિવિવરણં કિઞ્ચિત્ ।
પરિમાણ્ય વૃદ્ધીકાઃ, સુગ્રમોધાર્યં સમાસેન ॥
ઘજાદિલપાટકનગરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે ।
યાગ-યમુ-રુદ્રસદાય્યે, વિક્રમતો વત્સરં વ્રજતે ॥
શ્રીધવલમાણ્ડશાલિક-પુત્ર-વશોનાગ-નાયક-વિતીર્ણે ।
સદુપાશ્રયે સિવતૈસ્તૈઃ, સમર્થિનં શોધિતાં ચેતિ ॥
યરિહાદ્યુદ્ધં કિઞ્ચિત્, દશસ્થરોન મિમિન્તમસ્માભિઃ ।
તત્કોપ્યં ધામદભિઃ, સમ્યક્ સંચિન્ત્ય સમન્તૈઃ ॥”

—પાટણ જૈન ભંડાર-અંધસૂચી.

- ૨ “પદ્માસીનિચત્વરે, રિપ્તમનો વ્રજતિ શુભરૂપચમ્યામ્ ।

શુભગ્ય દુઃકવારે, પુણ્યે શરણે ચ નયતે ॥”

—શ્રી. રિ. ૨, ૮૦.

- ૩ “જંબૂદ્વીપ-સદ્ગ્રામી-વૃત્તિઃ સમાજાઃ । નિરચિતેયં સુત્રજો, વૃત્તિતથા શ્રીમદ્-
બૃહદ્ગાત્રીયશ્રીહરિમદ્વાચાર્યાગ્માનિ ॥ યં. ૨૫૦ ॥” —પા. ભં. અંધસૂચી.

(૨) હરિભદ્રસૂરિ :—

આ આચાર્યના જન્મ-દીક્ષાદિ પ્રસંગે સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના રાજ્ય-સમયમાં અને રાજ્ય-પ્રદેશમાં થયેલા જણાવ છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ-પાટણમાં આ સૂરિ ઘણા વખત સુધી રહ્યા હશે, તેમ માનવાનાં કારણો છે. ગૂજરાતના રાજાઓના વંશપરંપરાગત મંત્રીઓ સાથે આ આચાર્યને વિશેષ પરિચય જણાવ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ એ બંને રાજવીઓના મહામાત્યપદને શોભાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી આ આચાર્યે ચોવીશે તીર્થ-કરોનાં ચરિત્રો પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષામાં રચ્યાં હતાં. એમાંનાં ચન્દ્રભયચરિત્ર, મસ્તિનાથચરિત્ર અને નેમિનાથચરિત્ર એ ત્રણ ચરિત્રો જ હલ્લુ દષ્ટિગોચર થઈ શક્યાં છે, કે જેનું શ્લોક-પ્રમાણુ ૨૪૦૦૦ લગભગ છે. એ જ ક્રમ પ્રમાણે તેમણે બીજાં એકવીશ તીર્થ-કરોનાં ચરિત્રો પણ આહલ્લર શ્લોક-પ્રમાણુ રચ્યાં હોય, તો તે સર્વ ચરિત્રો માટે આ આચાર્યે લગભગ બે લાખ શ્લોકની રચના કરી હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય.

એ ચરિત્રોના અંતમાં આ વિદ્વાન આચાર્યે પોતાના મુનિવંશનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પરથી જણાવ છે કે તેઓ વર્ષમાન(મહાવીર)-સ્વામિના તીર્થમાં, કોટિકમણ્ડમાં, વધર(વજ)શાખામાં, ચંદ્રકુલમાં, વડગચ્છમાં થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા. જિનચંદ્રસૂરિને (૧) આંબ(આમ્ર)દેવસૂરિ અને (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ એ નામના બે પૃથ્વર શિષ્યો હતા; જેના સંબંધમાં પહેલાં (૧ શ્રીચંદ્રસૂરિના પરિચયમાં) સૂચવવામાં આવ્યું છે. તેમાંના શ્રીચંદ્રસૂરિ એ પ્રત્યુત હરિભદ્રસૂરિના ગુરુ હતા.^૧

૧ “ નિયવ-મહિના-નિરોદિય-નિલામ્બિ-ચાનવેશુ-માહવ્યો ।

ચંડવીસદમત્રિમિત્રો, જાઓ સિરિવદ્ધમાણદ્ધ ॥

તરિદિયંમિ ચ કોટિકમણ્ડનિ મિત્ત્યાપ વદ્ધરસાદાપ ।

ચંદકુર્લમિ ચ ચંદુજ્જંમિ વડગચ્છગવણસતી ॥

વાસ્તવ્યની વિશિષ્ટ સેવા બજાવનારા, તીર્થ-કરોનાં પવિત્ર ચરિત્રો રચી સ્વ-પરોપકાર કરનારા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના વિશારદ કવિરાજ આ હરિભદ્રસૂરિના અપભ્રંશભાષામાં રચેલા નેમિનાથચરિત્રનો આઘન્ત ભાગ અમે જેસલમેર ભાં. સૂચી (૫. ૨૭-૨૮)માં દર્શાવ્યો છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેની રચના કુમારપાલ-રાજાના રાજ્યમાં અણહિલવાડ (પાટણ)માં વિ. સં. ૧૨૧૬ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમવારે પૂર્ણ થઈ હતી. તેનું શ્લોક-પ્રમાણ આકલગર, બગીચ છે.

આ ચરિત્રને જર્મનીમાં ડૉ. હર્મન જેક્ષપીએ સંપાદિત કરી પ્રકાશમાં મૂકાવ્યું છે. જેસલમેર ભાં. સૂચીમાં મૂકવામાં આવેલ આ

તરણિ ચ્વ ગરુઝ-તેઓ, સયંમુરમગુ ચ્વ પત્ત-પરમ-દસો ।

દંસો ચ્વ વિમલપવતો, ગુરુમિરિચ લ્યેય-મન્દસ્યો ॥

લચ્છી-કલાકલાવાસમાણમેદાદિ સ્તવધિયામો ।

જાઓ પત્તપસિદ્ધી, મયર્વ જિણચંદસૂરિ ત્તિ ॥

વિયસંત-કુમુદ-કમલા, નિય-નિય-પદ્મવિમુ(તુ)દ્વચ્ચ-કચ-હોસા

સાસાસિ દોલિ સોસા, રચગીવર-સદસ્તકિરણ ચ્વ ॥

તત્થ ય મુરસો વિરદય-પરણવંધો ય ધરણિનાદુ ચ્વ ।

સિરિભન્વરવસૂરી, ગુણ-રચન-મહોવદી પદમો ॥

બળવરય-ધમ્મક્રમોવત્ત-ચિત્તો વિ નિચ્ચનપહરણો ।

કચ-કરણાચારો વિ દુ, અવિદિય-ચાયદ્વિરસેસો ॥

મહુમનમો વિ અમમો, પાવિય-ઉદમો વિ પત્ત-જલ્લ-સંગો ।

ચીઓ વિણેયરયગં, અહેસિ સિરિચંદસૂરિ ત્તિ ॥

“પમરિય-જસ-પદદારવ-ન્ધાપિય-મિત્તિ-તરુનિરયગમ્મ ।

મસરિસ-ગુણ-મગિ-નિદિજો, પદુગો સિરિચંદસૂરિસ્ત ॥

ચંડવીસદ્-જિણપુંગવ-સુચરિય-રચનામિરામ-સિંગારો ।

પસો વિણેયદેસો, જાઓ હરિમહસૂરિ ત્તિ ॥”

—ચન્દ્રમયચરિત્ર-મસરિત (પા. બં. મંપસૂચી).

ચરિત્રના પ્રાંત ભાગમાં, આ ચરિત્ર રચાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલના વંશક્રમની પ્રશસ્તિ જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ ચંદ્રપ્રભચરિત્ર અને મહિનાથચરિત્રના અંતમાં એક જ પ્રકારની મંત્રિવંશ-પ્રશસ્તિ મુદ્રેલી હોવાથી એવીશે તીર્થ'કરોનાં ચરિત્રોના અંતમાં એવી જ પ્રશસ્તિ દર્શાવેલી હોવાનો સંભવ છે.

આ આચાર્યે તીર્થ'કરોનાં ચરિત્રોનો પ્રારંભ પ્રાયઃ કુમારપાલ બૂપાલના રાજ્ય-પ્રારંભ પછી કર્યો હશે અને અનુક્રમે એવીશે તીર્થ'કરોનાં ચરિત્રો રચ્યાં હશે તેમ જણાય છે અને તેમાં પણ પ્રતિદિન ૨૫ થી ૩૨ શ્લોકો રચવાનો યા પ્રતિભાસ સાગ્રસાતસોથી હજાર શ્લોક-પર્વન્ત રચના કરવાનો અથવા પ્રતિવર્ષ નવ હજારથી વ્ધાર હજાર-પર્વન્ત શ્લોકો રચવાનો નિયમ ગ્રંથો હશે-એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. બાવીશમા તીર્થ'કર નેમિનાથનું ચરિત્ર તેમજે વિ. સં. ૧૨૧૬ના દાર્તિક માસમાં પૂર્ણ કર્યું હતું.^૧ એટલે સંભવ છે કે બાકીના બે તીર્થ'કર ૨૩મા પાર્શ્વનાથ અને ૨૪મા વર્ધમાન(મહાવીર)સ્વામિનાં ચરિત્રોની સમાપ્તિ તેમજે વિ. સં. ૧૨૧૭ની દીવાળી સુધીમાં કરી હશે તેમ કલ્પના કરવી અયોગ્ય નહિ લેખાય.

૧ " કુમરવાલહ નિવહ રજંમિ ॥
અળદિહવાટ્ટ નવરિ, અનગુમ્બજુવય-સંગમિ ॥
સોલુત્તર ઘારસદ્, કચિયંમિ તેરસિ-સમાગમિ ।
અરિમ્મણિ-ગમ્મત્તિ, સોમદિમિ સુણ્ણિત્તિ-લ્લગ્ગમિ ।
ઇદુ સમરિવત્ત કદ્ધ વિ, પરિયગ-સાહજ્જંમિ ॥
પચક્કર-ગ્ગણાપ્પ, સિન્નોગમાણેણ રદ્ધ પવંધંમિ ।
અદ્ધંવ ય સદ્ધસા, વત્તીસ સિલ્લેગયા હોતિ ॥

શનિ શ્રીચંદ્રસૂરિ-ક્રમક્રમજ-મસજ-શ્રીહરિમદ્રસૂરિચરિત્રં નવમવનિવદં શ્રીનેતિ-નાયચરિત્રં સમાપ્તં ॥ "

—જેસલમેર લાં. મંથસૂત્રી (પૃ. ૨૮).

ગૂજરાતનો જૈન મંત્રિ-વંશ

ઉપર જણાવેલા હરિભદ્રસૂરિએ રચેલાં ચોવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાથી આઠમા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભસ્વામિના ચરિત્રની ૨૬૫ પત્ર-વાળી એક તાડપત્રીય પ્રતિ કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-સમયમાં જ વિ. સં. ૧૨૨૩મા કા. વ. ૮ બુધવારે લખાવેલી પાટણમાં સંધવીના પાડાના ભંડારમાં જ મળી આવે છે^૧—એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે. ૧૯મા તીર્થંકર મલ્લિનાથ-ચરિત્રની એક નવી લખાવેલી પ્રતિ અહીં આજે જૈન-જ્ઞાનમંદિરમાં મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાં છે. એ બંને ચરિત્રોના અંતમાં, ચરિત્રો કરવા પ્રાર્થનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વી-પાલના વંશ-ક્રમની પ્રશસ્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. એ પ્રશસ્તિ, ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજ-ધાની અણુહિલવાડ (પાટણ) ને વસાવનાર વનરાજ ચાવડાથી લઈને કુમારપાલ ભૂપાલ પર્યંતના સોલંકી ગૂર્જરેશ્વરોના વંશ-પરંપરાગત મહામાસોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આ પ્રશસ્તિ એક પ્રાચીન વિશ્વસનીય સાધન છે. ગૂજરાતના ગૌરવમાં, ગૂજરાતના રાજ્યતંત્રમાં જૈનોનું શું સ્થાન હતું? અત્યારના જૈનોના પૂર્વજોએ ગૂજરાતની શરે સેવા કરી હતી? ગૂજરાતમાં તેમણે ધર્મપ્રેમ, શૌર્ય, ન્યાય, પ્રતિભા, વિજ્ઞાન, વ્યવસ્થા, કૃતશતા, કલા, સમ્યકચિંત્ય વગેરે કેશું વિસ્તાર્યાં હતાં? એ સમજવાને—એનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાને આ પ્રશસ્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. સદીઓ મુધી રાજ્યતંત્રને સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં ચલાવનાર, વિષમ સમયમાં પણ પોતાની પ્રતિભાથી ઉન્નતિનો માર્ગ શોધનાર, ઉદ્ધત નિરંકુશ નરપતિઓને પણ પોતાના ડાઠપણથી, પોતાના પરાક્રમથી,

૧ “શ્રી શ્રીચંદ્રસૂરિકમલમન્ન-મનન-શ્રીહરિભદ્રસૂરિવિરચિતં સત્તમકોપનિવદ્ધ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિતં સમાપ્તમિતિ ॥ ગ્રં. ૮૦૨૨ ॥

—સંવત્ ૬૧૨૩ વાર્ષિક વર્દિ ૮ કુરે શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિતં મોજરેજેન સમ્પાદિતં ॥”

—પાટણ જૈન ભંડાર-મંથસૂચી.

પોતાની કાર્ય-દક્ષતાથી, પોતાની મંત્ર-શક્તિથી અને પરિણામે હિત કરનારી શુભ સલાહથી ઉન્માર્ગમાંથી અટકાવનાર એવા ચતુર પ્રધાન-વંશને ગૂઝરાતને ચરણે ધરનાર વણિક્ષત્રિતો વા જૈનોનો ભલે કોઈ સાક્ષર થા નિરક્ષર અસૂયાથી ઉપદાસ કરે, પરંતુ નિબળપાત નિરીક્ષણ કરનારને આ પ્રશસ્તિ પરથી પણ વણિક્ષત્રિતોની અને જૈનોની સેવાનો કંઈક ખ્યાલ બધાશે. પોરવાડ વણિક્ષે અને જૈનો પોતાના પૂર્વજોએ કરેલ ગરવી ગૂઝરાતની સેવાનો મંત્ર, આ પ્રશસ્તિથી સમજી મોઝ્ય ગૌરવ ધારણ કરી શકે છે. એ પૂર્વજોને પગલે આલી પોતાની યોગ્યતા પ્રકટાવે કે જેથી અસૂયા-હારા મિથ્યા આશ્વેષો અને વાકપ્રહારો કરી તિરસ્કાર કરનારા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે. ‘જૈન’ શબ્દથી ભડકનારા, ‘જૈન’ એવું બાણુતાં છૂટ્યા કરનારા, જૈનોને પોતાની કૃતિસત કંપનાથી, પોતાની કુટિલ કલમથી અસંબદ્ધ રીતે કલંકિત કરનારા, જૈનોને અધટિત રૂપમાં ચિતરી છુરછકાર વરસાવનારાઓને આ પ્રશસ્તિ પોતાની પ્રયત્તિમાં કંઈક ફેરફાર કરાવવામાં સાધનભૂત થશે-તેમ હું ધારું છું.

સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી અને વિદ્યાવિદ્યાસી વર્તમાન ગૂર્જરેશ્વર શ્રીમંત ત્રરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી સદ્ગત સાક્ષર શ્રીમનસાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે આજથી ચૌદ વર્ષ પહેલાં-વિ. સં. ૧૯૭૧માં પાટણના જૈનલંકારોનું નિરીક્ષણ કરી જે વર્ણનાત્મક યાદી કરી હતી, તેમાં ઉપર સૂચવેલી પ્રાકૃતસાધ્યમ્મ ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ પણ હિતારી હતી; પરંતુ ખેદ એટલો જ કે સદ્ગત સાક્ષર પોતાની વિદ્યમાનતામાં જનસમાજનું તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શક્યા નહિ અને તેઓ વિ. સં. ૧૯૭૪માં અકાળે સ્વર્ગે સંચર્યા !

વિ. સં. ૧૯૭૬ના અંતમાં સદ્ગત સાક્ષર દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યો-જેસલમેર અને પાટણના જૈનમંથલંકારોની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચીનાં કાર્યો મહારા ઢાયમાં મૂકવામાં આવ્યાં. તેમાંથી જેસલમેર ભંડાર-મંથસૂચીનું કાર્ય થઈ ગયા પછી મારે નલવિદ્યાસ, અપભ્રંશકાવ્યત્રી,

[માનસોહાસ, સાધનમાલા] વગેરે કાર્યો તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું. તેમ છતાં આ પ્રશસ્તિ વાંચ્યા પછી જલદી પ્રકાશમાં મૂકવાની ઇચ્છા થઈ અને તેમાંની વિગતો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય સાધનોની મેં તપાસ કરવા માંડી. દરમ્યાન વિ. સં. ૧૯૭૮માં મેં જેસલમેર-લંડોન ગ્રંથમૂચીના અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃતપરિચયમાં તેનું સહજ સૂચન કર્યું. વિ. સં. ૧૯૮૦માં વકીલ શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રે. મોદીને અને સં. ૧૯૮૧-માં સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈને આ પ્રશસ્તિ દર્શાવી, તેઓએ આ પ્રશસ્તિ જલદી પ્રકાશમાં આવે તેમ ઇચ્છ્યું હતું. સં. ૧૯૮૨માં પાટણચૈત્ય-પરિપાટીની ટિપ્પણીમાં મારા સહજ સૂચન પછી ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે અને જયંતવિજયજી મુનિરાજે પ્રશસ્તિ જલદી જોવા બહુ ઉત્કંઠા દર્શાવી હતી; પરંતુ સાધનોની ગવેષણા કરતાં અને સમયની અનુકૂલતા મળતાં હાલમાં જ પ્રશસ્તિ પ્રકાશમાં મૂકી શકું છું. રા. રા. શ્રી. નંદનાથ કે. દીક્ષિત વિદ્યાધિકારી સાહેબની આગ્રાથી સં. ૧૯૮૨માં મને પાટણના જૈનગ્રંથ-લંડોનનું સ્વયં નિરીક્ષણ કરવાનો એક માસ-પર્યંત સુયોગ મળ્યો હતો, પરંતુ થોડા કલાકો માટે મહામુશ્કેલીથી ઉધડાવી શકાતા, સંઘવીના પાડાના મહત્વના લંડોનની આ તાડપત્ર પ્રતિનું યથાયોગ્ય નિરીક્ષણ કરી શકાયું નથી અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો ફોટો લેવડાવી શક્યો નથી; તો પણ પ્રાયઃ શુદ્ધ જણાતી એ ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિને અહીં અન્ય પુષ્ટિકર પ્રમાણો સાથે ઉધ્ધૃત કરું છું, આ પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમાં ગાથાની સંખ્યા સૂચવનાર અંકો જોવામાં આવતા નથી અને વનરાજ આવડા પછીના ખીજ આવડાવંશી રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી; તો પણ સંબંધ તૂટતો જણાતો નથી અને ગાથાઓ વચ્ચે રહી ગઈ હોય તેમ લાગતું નથી. એમ માનવામાં એક કારણ એ છે કે-આ જ હરિભદ્રસૂરિના રચેલા મહિનાચરિત્રની પ્રતિના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ એ પ્રશસ્તિને જરાજર મળતી છે અને ખીજા પ્રમાણો પણ એ જ પ્રશસ્તિના લાવને અનુસરે છે.

ગૂજરાતને ગૌરવશાળી બનાવનારા જૈનમંત્રીઓનો પરિચય કરાવનારી, ઉપર સૂચવાયેલી પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—

“ઇતો ય સિરિમાલપુરુષ્મવ પોર્યાદવંસે સુવાણિઓ સગુણો ।

સુતામણિ ધ્ય નિશ્ચય-અભિદાણો ઠકુરો આસિ ॥ [૧]

અહ પગદીદોરં સિરિદેવીએ^૧ કહિય-ભાષિ-અચ્ચુદ્ધઓ ।

સો સિરિમાલપુરાઓ પત્તો ગંભૂય-નયરીએ ॥ [૨]

તત્તય ય સમોદ-મહાસરંમિ, વિલસંત-વિઠલ-કમલંમિ ।

પાયદિય^૨-કુમુય-ચણરાયમંડલોવચિય-પય-વિહવે ॥ [૩]

પસરંત-ગંધ-મિંધુર-ચઢાહિ વગંત-નુરય-ચંદ્રહિ ।

• કસ્સ ન જણેદિ વિમ્હયમણેગસો ડદય-વિત્પારો ? ॥ [૪]

ચંધુમદ્દણાદ^૩ ણહિહિપુરે ચણરાયનિવહનીએ ।

વિજાહરગચ્છે મિસહજિણહરં તેણ કારવિયં ॥ [૫]”

ભાવાર્થ :—શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ પોરવાડવંશમાં મોતી-સમાન શુશ્રુવંત ‘નિશ્ચય’ નામે ઠક્કર પ્રધાન શ્રેષ્ઠ વણિક થઈ ગયા. એક વખતે શ્રીલક્ષ્મીદેવીએ પ્રગટ થઈને તેનો ભાવિ અબુદ્ધ અ-પત્ર કહ્યો. એથી તે નીનાશેક શ્રીમાલપુરથી ગંભૂય (ગાંધી) નગરીએ પહોંચ્યા. ત્યાં વિલસતી વિશાળ લક્ષ્મીવાળા (સરોવર અર્થમાં—વિલસતાં વિશાળ કમળોવાળા) પ્રગટ થયેલ પૃથ્વીને પ્રમોદ આપનારા વનરાજના મંડલ દેશથી પુણ્ય થયેલ પદ્મ-વિભૂતિવાળા (સરોવર પક્ષમાં પ્રગટેલ કુમુદોની વનરાજીથી પુણ્ય થયેલ જળાશયવાળા) તે (નીનાશેક)ના ધરરૂપી મહા-સરોવરમાં પસરતા ગંધહસ્તિઓ (જેની ગંધથી ખીજા ઢાથીઓ

પલાયન કરી જાય છે, જેવા મદ્યજનના)ની ઘટાઓ વડે અને ઉછળતા ઘોડાના સમૂહ વડે અનેક પ્રકારે થયેલ ઉદ્ધવિસ્તાર (સ. પક્ષમાં પાણીનો વિસ્તાર) દોને વિરમવ-આશ્રય પમાડતો ન હતો ? વનરાજ રાજ વડે અણુહિલપુરમાં (ખટપુરમાં) લઈ જવાયેલા બધુમતિ એવા તે નીના-શાહે વિદ્યાધરગજમાં (વિદ્યાધરગજના આચાર્ય વડે ઉપદેશ કરાયેલું અથવા પ્રતિનિધિ) સપ્તભજિન-આદીશરનું મંદિર કરાવ્યું હતું.

પ્રશસ્તિના ઉપરુક્ત કથનને ઘણી રીતે મળતો, ઘોડા વિસ્તારવાળો ઉલ્લેખ ઉપદેશકરુપવર્તી(મહદ્ જિજાણમાણ નામના સ્વાધ્યાયની વૃત્તિ)માં પણ જોવામાં આવે છે, કે જેની રચના વિ. સં. ૧૫૫૫માં દંડસ નામના વાચકે કરી હતી.^૧ દંડસમણિએ ઉપદેશકરુપવર્તીના ૩૬માં પાલવમાં દંડનાયક વિમલનુ ચરિત્ર કર્ણાવતાં મરુદેશ(મારવાડ)માં આવેલા શ્રીમાલ, રત્નમાલ, પુષ્પમાલ અને લિજમાલ એવા ચાર નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા નગરનું વર્ણન કર્યા પછી જણાવેલું છે કે—

તે શ્રીમાલપુરમાં દેવલોકના જેવા સદ્બોજોનો સાગર, વિવેક, વિનય-ગુણનો ભંડાર, અખંડ સૌભાગ્યશાલી ‘ નીના ’ નામનો કુરોડપતિ વસતા હતો. આ નીના રોકની લશ્મી કાલક્રમે ક્ષીણ થઈ; કારણ કે વિકટ કાલ યદી કુરોડપતિઓ પણ ક્રોડ જેવા પામર થઈ જાય છે. ક્ષણભાવમાં ખાલી ઘડીઓ ભરાય છે અને ભરેલી ઘડીઓ ખાલી થાય છે; તેથી ‘ હું ધનવાન છું ’ એવો વિરમવ કે મર્દ સજ્જનોએ ન કરવો જોઈએ. કુરોડ વૃત્તાં ‘ દ્રોઢમાં મારે વાસ કરવો યોગ્ય નથી ’ અને દ્રોઢ પહાર રહેવામાં

૧ “ મગધનિકા મારકતુલ્યસ્વપ્નાધ્યાયવૃત્તિઃ મિત્ર તદ્વિનેવેઃ ।

કીરત્ત્રંભેશ્વરેન્દ્રકવ્યવર્ત્તેનિ નામ્ના રચયામ્ભૂવ ॥

પરેપુરિદિનાનેન્દિગિત્, ધર્મે વૃત્તિગાવત ।

મત્ર વાગધેન્દ્રવનુદ્યાર્પે દેનુપીણુત ॥”

—ઉપદેશકરુપવર્તીના અંતે (લી. ૬. દ્વાસ પ્રમાણિત).

યથેના નાશ થાય છે. ખરે! આ સંબંધમાં કંઈ ઉપાય ચિંતવી શકાતો નથી. ત્યારપછી નીના શેડે ૨૧ ઉપવાસ વડે, પવિત્ર ચિત્ત વડે, લકિતના યોગથી શ્રીદેવીને આરાધી. શ્રીદેવી બોલ્યાં કે-શેડ! આપનું ભાગ્ય અહીં નહિ ખૂસે. ગાંભૂપુરને તજી તમે બીજા સ્થાનમાં રહેશો નહિ. શ્રીદેવી (લક્ષ્મીજી)નાં વચનને હૃદયમાં ધારણ કરીને નીના શેડ ગાંભૂનગરમાં આવ્યા; કેમ કે દેવતાનું વચન કદાપિ અસત્ય થતું નથી. વ્યવહાર (વેપાર) કરતાં શેડે કરોડ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા કેટલાય લોકોને આપણે શું ફળેલા ભાગ્યવાળા જાણવા નથી? પ્રાગ્યાટ (પોરવાડ)-રાતિમાં મુકુટ સરખા, દાટિષ્વજ એવા આ નીના શેડને વનરાજ(ચાવડો) અનુક્રમે હાથથી પતન(પાટણ)માં લઈ ગયો. પતન(પાટણ) એ રત્નોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, નરરત્નોનો મહાસાગર અને વિવેકનું સ્થાન કહેવાય છે, તેથી તે વિચક્ષણોથી મૂકાતું નથી. જે શ્રાવકોત્તમ નીનાએ વિવાધરગણમાં, નીચે જિતરેલા સ્વર્ગના વિમાન જેવો પ્રાસાદ(જિન-મંદિર) કરાવ્યો હતો.^૧

૧ “કોટીશસ્ત્ર નીનાઙ્ગે, ગાકમદ્ભોગસાગરઃ ।

મૈત્રુતરસૌમાન્દ્યો, વિવેક-વિનયાવરઃ ॥

નીનાકરચાર્ય લક્ષ્મીશ્વ, ક્ષીણમાર્ગમિતા વનઃ ।

કોટિમન્ત્રોઽપિ કોટન્તિ, વિકટાત્ સિલ્ કાલતઃ ॥

રિક્તા મૃતા મૃતા રિક્તાઃ, ઘટિકાઃ ક્ષણમાન્તઃ ।

તદર્થ ધનવાનરિત્ત, વિરિમનં ન મનઃ સ્થાન ॥

કોટિનુરી ॥ મદ્ધાસો, ન યોગ્યઃ કોટમધ્યગઃ ।

વદિર્નાસિ યશોઘ્નશો, નોપાયોઽથ દિ ચિન્ત્યો ॥

તતઃ શ્રીદેવતા યેનાતપિતા મક્તિયોગ્નઃ ।

રજનીગાયનેત્રોપવાસસોધિતચેનસા ॥

સાડવાદીદ્ થવતઃ શ્રેષ્ઠિન્ ! માર્ગં નાત્રેદમવિવ્યતિ ।

મામૂર્ગામૂપુરં ત્યક્ત્વા, સ્વં સ્વાતાઽપરસ્થાનકે ॥

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

તપાગચના અધિપતિ લક્ષ્મીસાગરસૂરિથી દીક્ષિત થયેલા અને સમયરત્નગુરુથી શિક્ષિત થયેલા ગૂજરાતના કવિ લાવણ્યસમયગણિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૨૧માં, દીક્ષા સં. ૧૫૨૯માં પાટણમાં, અને પંડિતપદ સં. ૧૫૫૫માં થયેલું હતું. સુંદર સંબંધવાળા સરસ રાસ, હંદ, કવિત્વ, ચોપાઇ, પ્રબંધ, વિવિધ ગીત, સંવાદ વગેરે રચનારા, મોટા મંત્રીઓ અને રાજાઓને રંજિત કરનારા, પોતાના ઉપદેશથી અનેક દેહરાં, પોસડશાલા કરાવનાર, મીર મલિકના માનીતા એ કવિ સોરઠ, ગિરનાર તરફ રહી જ્યારે ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા અને અણુહિલવાડ પાટણ પાસે માલસમુદ્રમાં ચોમાસું રહ્યા હતા, ત્યારે સકલ સંબંધની વિનિતિથી તે કવિએ વિ. સં. ૧૫૬૮ના આસો માસમાં વિમલરાસ રચ્યો હતો.^૧ વિ. સં. ૧૫૮૪માં લખાયેલી પ્રતિ પરથી સદ્ગત મણિલાલ બ. વ્યાસદ્વારા પ્રકાશિત થયેલા એ વિમલ-પ્રબંધમાં પણ દંડનાયક વિમલના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવતાં પ્રસ્તુત નીના શેઠ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. તે પણ ઉપર્યુક્ત ઉપદેશકલ્પવલ્લીના સંસ્કૃત

શ્રીકાચં હૃદિ ધૃત્વા, યો ગાંભૂનગરમાગમત્ ।

દેવતાલચનં યસ્માદનૃતં ન કદાચન ॥

થેષ્ઠી ધ્યવદ્ધર્તિ કુર્વન્, દ્રવ્યકોટિમુપાર્જયત્ ।

સ્થાનાન્તરગતાઃ કેચિદ્, દૃઢભાગ્યફલા ન કિમ્ ? ॥

પ્રાગ્યાટમુકુટઃ કોટીધ્વજો નીનાકશ્રેષ્ઠયસી ।

ઋમેણ યત્તને નીતો, વનરાજેન હર્ષતઃ ॥

પત્તન રત્નયોનિશ્ચ, નરરત્નમહોદધિઃ ।

વિવેકસ્વાનમુચ્યેત, ન મુચ્યેત વિચક્ષ્ણૈઃ ॥

વિદ્યાધરગણે તાવદ્, યઃ પ્રાસાદમચીકરત્ ।

સ્વર્વિમાનમિયોત્તીર્ણ, નીનાકઃ યાવકોત્તમઃ ॥ ”

—ઉપદેશકલ્પવલ્લી (પદ્ય ૩૬, શ્લોક ૩૧ થી ૪૨).

૧ જુઓ ‘ વિમલપ્રબંધ ’ની ચૂલિકાની ૧૩૦ થી ૧૫૦ કડી.

ઉલ્લેખને બહુધા મળતું છે. લાવણ્યસમયગણિએ તે સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં શ્રીમાલપુરનું વર્ણન કર્યા પછી આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે—

“ઢાટમાંડિ ઢાટીધ્વજ ઘોક, લાણીણા તે બાહરિ લોક;
પ્રાગવાટ તિહાં વાશિઈ રહિઉં, નીન મંત્રિ ઢાટીધ્વજ થયુ.
ઘટિઉં ધન તર ત્રૂટી આસ, મહિતા પૂરિઉં બાહરિ વાસ;
બાહ્યણુ લણુધ વિમાંત્રુ ચિતિ, નગર અઘહારિ એહવી રીતિ.
મધ્યરાત્રિ દોહિલું દુષ ધરત્ર, માહાલિષિમાંનું ચિંતન કરઈ;
આવિ લાછિ વાત કહિ કથી, એણુઈ ચાનકિ તુઝ લાઈગ નથી.
માંનિ વાત તૂં ગાહરી પરી, જા થાંનક વેગિઈ પરહરી;
ગૂજરાત-તણુઉ શણુગાર, ગાંભૂ-નયરિ હસિ જયકાર,
તિહાં તૂં પામિશિ ધનની ઢાડિ, લાછિ-વચનિ ચાલિઉ પરહોડિ;
લાગઉ લીલમાલથી ધણુ, ગુણુવંતુ જૈ ગાંભૂ વણુ.
નીના અંગિ નહી ઈક પોડિ; નીનક મેલી ધનની ઢાડિ;
ઋણિ અવસરિ ચાહિઉ વનરાજ, ચિતઈ નવું વસાવું ગામ. ”

સં. ૮૦૨માં વનરાજે અણુદિલવાડ પાટણુ વસાવ્યા પછીના વર્ણનમાં—

હાંમ હાંમના વ્યવહારીયા, જે પરદેશી વખખારીયા;
તે તેડી વાશા આવાશિ, પાયક રોખ્યા મોટા માશિ.
નીનમંત્રિ ગાંભૂ જાણીઉ, ખેટા લહિર સહિત આંણીઉ;

—વિમલપ્રબંધ (૫. ૯૫ થી ૧૦૦).

વિમલપ્રબંધના ઉલ્લેખને અનુસરતો ઉલ્લેખ, સં. ૧૫૭૮માં સૌભાગ્યનંદિએ રચેલ સંસ્કૃત વિમલચરિત્ર વગેરેમાં પણ મળી આવે છે.

શ્રીમાલપુર.

પ્રચરિતમાં સૂચનાયેલા શ્રીમાલપુર-સંબંધમાં થોડું વક્તવ્ય અહીં

પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે. શ્રીમાલપુરાણના કર્તાએ અને વિમલ-
પ્રબંધ, વિમલચરિત્ર વગેરે રચનારા કવિઓએ તે નગરનાં જુદા જુદા
યુગોમાં જુદાં જુદાં શ્રીમાલ, પુષ્પમાલ, રત્નમાલ, સિન્ધુમાલ એવાં નામો
જણાવ્યાં છે. શ્રીદેવીની કૃપાથી એ નગરની સ્થાપના થયેલી હોવાનું અને
શ્રીમાલીઓની ઉત્પત્તિ એ સ્થાનથી થયેલી હોવાનું પણ મનાય છે.
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસ કરતા જણાય છે કે—વલ્લી(વળા)પુરીના
ભંગના સમયમાં આ નગર સુસમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત હતું, એમ માનવાને
નીચેના ઉલ્લેખો આપણને સૂચવે છે.

વલ્લી-ભંગ.

વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં—પરચકના વિષમ વાતાવરણમાં
વિદ્યમાન, દિલ્લીશ્વર પાદશાહથી સન્માનિત થયેલા, સાહિત્ય, તીર્થ
અને ઇતિહાસના પ્રેમી જિનપ્રભસૂરિએ સુપ્રસિદ્ધ તીર્થકલ્પમાં એક
પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“આ તરફ ગૂજરાતની જૂમિના પશ્ચિમ ભાગમાં વલ્લી(વળા)
નામની નગરી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધ હતી. ત્યાં શિલાદિત્ય નામનો રાજા હતો.
રત્નજડિત કાંકસીમાં લુપ્ત થયેલા તે રાજાએ રંક-નામના શેકનો
પગલવ કર્યો. અતિશય શ્રેયમાન થયેલા એ રંક શેઠે તેને ગ્રહણ કરવા
માટે ગજગણ(ગીજની)ના સ્વામી હમ્મીરને ધણું ધન આપીને તેનું
મોઢું સૈન્ય આપ્યું. તે અવસરે વલ્લી(વળા)માંથી ચંદ્રપ્રભસ્વામિની
પ્રતિમા, અંબા, ક્ષેત્રપાલ સાથે અધિગ્રાયકના બલવડે આકાશમાર્ગે દેવ-
પદ્મ(પ્રભાસપાટણ) ગઈ અને દેવતાના બલવડે રથમાં આરૂઢ થયેલી
વીરનાથની પ્રતિમા અદ્વૈતવૃત્તિએ સંચરતી આસો મહિનાની પૂર્ણિમાએ
સિરિમાલ(શ્રીમાલ)પુરમાં આવી હતી. બીજા પણ અતિશયવાળા દેવો
યથોચિત સ્થાને ગયા હતા. પુરદેવીએ શ્રીવર્ધમાનસૂરિને ઉત્પાત જણાવ્યો
હતો કે—‘જ્યાં લિક્ષામાં મળેલું દૂધ લોહી થઈને પાણું દૂધ થાય ત્યાં

સાધુઓએ રહેલું. 'આવેલા તે સૈ-યે વિ. સં. ૮૪૫માં વલ્લહી(વળા) લાંગીને તે ગુબ્બ(શિલાદિત્ય)ને માર્યો ત્યારપછી હમ્મીર સ્વસ્થાને ગયો. ૧''

એ કલ્પમાં વિ. સં. ૧૩૬૭માં અલાહીદીને સત્યપુરની મહાવીર-પ્રતિમાને દિક્ષીમાં આણી આશાતના કર્યા સુધીનો જ્ઞાન-ત આપ્યો છે, એટલે વિ. સં. ૧૩૬૭ પછી રચાયેલા પ્રાકૃત સત્યપુર(સાચોર)તીર્થ-કલ્પમાંથી ઉપરની માહિતી મળે છે.^૨ મેસ્તુંગસુરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧ ફાગણ-પૂ. ૧૫માએ વડવાણમાં પૂર્ણ કરેલા સુપ્રસિદ્ધ પ્રજાધર્મિતામણિ (પૂ. ૨૭૫થી ૨૮૦)માં પણ વલ્લહીલંગની ઉપર્યુક્ત દુર્ધટનાનો ઉલ્લેખ, થોડા વિસ્તાર સાથે કર્યો છે; તેમાં પણ વલ્લહી-લંગના વિષમ સમયમાં જૈનમૂર્તિઓની અન્યથ સંચાર સંબંધીની હકીકત તીર્થકલ્પના ઉપર્યુક્ત

૧ "इमो अ गुज्जरधराय पश्चिमभागे वलह्नि ति नयगे रिद्विसमिद्धा। तस्य सिलाइच्चो नाम राया। तेष य रवणवडिअ-कंसोतुडेग रंकमो नान सिद्धो परामूओ। सो अ वण तसस कुमिओ तच्चिगहणत्वं गज्जणवडहम्मिरेस्स पभूअ धणे दाकग तस्स मईतं सेअ आणेइ। तस्मि अवसरे वलहीओ वेदप्पहसामिपडिमा अवा-रित्तवाल-जुचा अट्ठिआणवत्तेण गयणवत्तेण देवपट्टणे गया। रहादिस्सुवा य देवयावत्तेण बीरणाह-पटिमा अट्ठिआणित्तीए संचरती आसंयपुण्णिमाए सिरिमालपुरमागया। अण्णे वि साइसया देवा जग्गेचियअगं गया। पुरदेवयाए य मिरिवद्धमाणसूरीणं उप्पाओ जाणाविओ-जाव मिकगलद्ध स्तीर रुहिरं होऊग पुनं स्तीर होदिइ तस्य साहूहि अयनं ति। तेण य सेअेण सिद्धनाओ अट्ठहिं सण्हिं पणयादेहिं वडिआणे गइहि वलहिं भंडिऊग सो राया मारिओ। गओ सयानं हम्मिरो।"

—તીર્થકલ્પ (સત્યપુરકલ્પ પ. ૯૨-૯૩ બીજીઓધિકા ઇન્ડિકામાં પ્ર. તથા અભિધાનરાત્રેન્દ્ર ભા. ૭, પૃ. ૨૭૩).

૨ "असनिदिष्ट पमत्त अट्ठिआणे वंमनंनिज्जलंमि अलावदीणराएण सो चेव अण." "इप्पो मयं बीरसानी तेरसयसत्तसट्ठे [वि. सं. १३६७] सिद्धनाइच्चवत्तरे दिहिण आणेदा आसायनामावणं कओ। कायंतरेण पुणरपि पडिअनरे पायट्पभावो पूआरिओ मरिरुद्ध।"

—સત્યપુરકલ્પ.

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે—તુરષ્કા(તુર્ક)એ વર્ધમાન સં. ૮૪૫(વિ. સં. ૩૭૫)માં વલભીનો લંગ કર્યો.^૧ વિ. સં. ૧૩૬૧મા મેરુતુંગસૂરિએ પ્રગ્ધર્મિતામણિમાં સૂચવેલી પ્રાકૃત ગાથા પરથી જણાય છે કે વલભીનો લંગ વિ. સં. ૩૭૫ વર્ષ વીત્યા પછી થયો.^૨ એ જ ગ્રંથને અનુસરતા રાજશેખરસૂરિ વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચેલા પ્રગ્ધર્મશ(ચતુર્વિંશતિ પ્રગ્ધ)મા પણ સંસ્કૃતમાં વલભીલંગનો એ જ સમય સૂચવે છે.^૩ જ્યારે ઉપર સૂચવેલ તીર્થંકલ્પમાં વલભીલંગનો સમય વિક્રમસંવત ૮૪૫ આડસો પીરતાળીશ જણાવેલ છે.

મેરુતુંગસૂરિની વિચારશ્રેણિમાં અને સત્તરમી સદીના ઉપાધ્યાય સમયસુંદરની ગાથાસહસ્રીમાં પણ પ્રગ્ધર્મિતામણિમાં સૂચિત ગાથા સહજ ફેરફાર સાથે ઉદ્ઘૃત થયેલી^૪ છે. એથી એ પ્રાચીન ગાથાના આધાર પ્રમાણે વલભીલંગનો સમય વિ. સં. ૩૭૫ નોંધાયો છે, કે જે

૧ “શ્રીવર્ધમાનમવત્સરનો, વત્સરશતાષ્ટેડતિગને ।

પદ્મધિકત્વારિંશતાર્ધિકે સમજનિ ઘલમ્યાઃ ॥

મન્નરુચ્ચક્રવિહિતઃ + + ”

—પ્રભાવકચરિત્ર પૃ. ૭૪, શ્લો. ૮૧-૮૨

૨ “પળસવરી-વાસારં, નિશ્ચિ સયારં અરુદ્ધમેકળ ।

વિક્રમકાલાત્રો તજો, ઘલહીમદ્ગો સમુપ્પત્રો ॥ ”

—પ્રગ્ધર્મિતામણિ (પૃ. ૨૭૬)

૩ “વિક્રમાદિત્યમૂપાલાત્, પદ્મર્પિન્નિવત્સરે ।

જાતોડ્યં ઘલમીમદ્ગો, જ્ઞાન્નિઃ પ્રથમં યયુઃ ॥ ”

—પ્રગ્ધર્મકલ્પ(મહુવાદિ-પ્રગ્ધ).

૪ “પળસવરિ-વરિસાગં, નિશ્ચિસયસનત્રિત્રં અરુદ્ધનિર્વં ।

વિક્રમકાલત્રો તજ્ઞે, ઘલહીમદ્ગો સમુપ્પત્રો ॥ ”

—ગાથાસહસ્રી (પિ. રિ. ૩, ૨૮૫).

સમયથી વલ્લભી-સંવત્ પ્રચલિત થયાનું જણાય છે. એક જ માત્ર જિનપ્રભસૂરિના ઉપર સૂચવેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ દુર્ઘટનાનો વખત વિ. સં. ૮૪૫ વિદિત થાય છે. બીજી તરફથી જણાય છે કે—વિ. સં. ૪૭૭માં થયેલા વલ્લભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના આગ્રહથી ધનેશ્વર-સૂરિએ વલ્લભીમાં શત્રુંજલ્યમાહાત્મ્ય રચ્યું^૧ હતું અને વિ. સં. ૫૧૦માં વલ્લભીપુરમાં દેવર્ધિગણિ-પ્રમુખ સંઘે જૈન આગમને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો—સખાવ્યો હતો.^૨ આ કથનોમાં જો કેઈ રખલના ન હોય તો જિનપ્રભ-સૂરિએ સૂચવેલ સમય વિશેષ વિશ્વસનીય માની શકાય. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વલ્લભીસંગનો સમય નિશ્ચિત કરવામાં એકમત થઈ શક્યા નથી. એથી જ ફાર્ગસ સાહેબે જણાવ્યું છે કે—“વલ્લભીનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામાં અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિશે જે જે કલ્પના કરીએ તે સર્વ દોષળા પાયા ઉપર જ થાય એમ છે.” (રાસમાળા ગૂ. ભા. ૨. ઉ. ફાર્ગસ-ગુજરાતીસભા તરફથી પ્રસિદ્ધ, ૩જી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૨) તેમ છતાં જિનપ્રભસૂરિએ દર્શાવેલ સમયને પુષ્ટ કરનારા બીજાં પ્રમાણો પણ મળે છે. હુયેનસાંગ નામના ચીની બૌદ્ધયાત્રીએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલ પ્રવાસનું પુસ્તક વિ. સં. ૬૯૬માં રચ્યું હતું, તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે રાજા શિલાદિત્યને મળ્યો હતો. એશિયાદિત્ય નામના અનેક રાજાઓ વલ્લભીમાં રાજ્ય કરી ગયા છે, તેમાંના પાંચમા શિલાદિત્યનું

૧ “શત્રુંજયોદ્ધારકર્તુણ્ણદશનૃપેશ્વિનઃ ।

વલ્લભ્યાં શ્રીમુરારેશ્વ-શિલાદિત્યસ્ય વામદાવ ॥”

૨ “સપ્તસ્રતિમધ્દાનામતિકન્થ ચતુઃશતીમ્ ।

વિક્રમાર્કાચ્છિલાદિત્યો, મન્વિતા ધર્મવૃદ્ધિશ્ચ ॥”

—શત્રુંજલ્ય-માહાત્મ્ય (હી. હં. ૫. ૨, ૮૨૫).

—કદપ્તુબોધિકામાં ઉદ્ધૃત સંપ્રદાયગાથા.

૩ રામલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ (પુ. ૬, પૃ. ૩૫૧).

ગુપ્ત સં. ૪૪૧ (વિ. સં. ૮૧૬) નું દાનપત્ર મળી આવે છે. એટલે એ વખત પછી વલભીનો ભંગ થયો હશે-એમ કલ્પી શકાય, એથી જિન-પ્રભસૂરિએ સૂચવેલ સમય વિ. સં. ૮૪૫ વિશેષ માન્ય કરી શકાય તેમ લાગે છે.

ભ્રમ-નિવારણ

વલભી-ભંગ કરનારા કોણ હતા? એનું સૂચન પણ પૂર્વોક્ત જૈન ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખ પરથી થઈ જાય છે. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે તુરુષ્ક (તુર્ક) લોકોએ વલભીનો ભંગ કર્યો હતો. મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કાકૂ રંક નામથી ઓળખાયેલો ધનાઢ્ય વણિક વલભીપુરના રાજા શિલાદિત્ય સાથે વિરોધ થતાં મ્લેચ્છ દેશમાં જઈ મ્લેચ્છપતિને ઘણું ધન આપી વલભી તરફ લઈ આવ્યો હતો અને એ મ્લેચ્છ સૈન્યોદ્ધારા વલભીનો વિનાશ થયો હતો. જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં સૂચવ્યું છે કે—એ રીતે ગજ્જણુવર્ધ (ગીજનીના પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વલભીનો ભંગ થયો હતો. રાજસ્થાનના કર્તા (ટાડ) ના ધારવા પ્રમાણે એ વલભી-ભંગની ચકાઈ કરનારા મ્લેચ્છે સિથિયન લોકો હતા. મિ. વાધનના મતે બાકત્રે ઇન્ડિયન જાતિના લોકો હતા, કે જેમના સિક્કા સોરઠમાંથી ઘણા મળી આવે છે. મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના ધારવા પ્રમાણે મોટા નશિર-વાન પાદશાહના હાથ નીચેના ઇરાનીઓ હશે. (ફા. રાસમાળા ગૂ. પૃ. ૨૨) પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસક સાક્ષરોએ જુદી જુદી જાતનાં અનુમાનો કર્યાં છે, ત્યારે જિનપ્રભસૂરિએ ગીજનીના પાતશાહ હમ્મીરનું નામ સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યું છે; એથી એ વધારે પ્રમાણભૂત જણાય છે. આમ હોવા છતાં ગૂજરાતના મહુમ સાક્ષર મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠદ્વારા રચાયેલ ‘વનરાજ ચાવડો’ (આ. ૨૭, પ્ર. ૧) પુસ્તકમાં કાકુને પંજાબની ગૂર્જરીપુરીમાં ગૂર્જરાના દરબારમાં વલભી પર ચકાઈ લાવવા ગયો જણાવ્યો છે. વિશેષમાં એ કલ્પિત કથામાં જણાવ્યું છે કે એ

વખતે ઋષિઓના પ્રમુખ વૃદ્ધમુનિ ગૂર્જરાનો મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને વૃદ્ધમુનિના વડા પુત્ર તક્ષક મુનિ ન્યાયાધીશ હતા. એ કાઠુની પ્રેરણાથી એ બંનેની મુખ્ય સહાયતા વડે ગૂર્જરેશ્વરે વલ્લભીપુરનો ભંગ કર્યો.

મિથ્યાઆક્ષેપ-પરિહાર

વલ્લભી પર પરદેશીઓની ચડાઈ લાવી દેશદ્રોહ કરનાર ‘કાઠુ’ નામનો ધનાઢ્ય માણસ ‘જૈન’ હતો, એવું ઉપર સૂચવેલા પ્રામાણિક પ્રાચીન ઇર્ષ ઇતિહાસના અંથથી પૂરવાર થતું નથી. જ્યાં જ્યાં તેને માટે વિશેષણ મુકાયેલ છે, ત્યાં ત્યાં તેને વણિક અથવા શેક તરીકે ઓળખાવેલ છે. વણિક-વેપારી અને ધનાઢ્ય માત્ર જૈન જ હોય એવો નિયમ નથી. પ્રબુધચિંતામણિમાં તો ખાસ કરીને તેને અતિશય કૃપણ, હિંદુ અને દેશભંગ-સમાસાદિત-પંક એવાં વિશેષણોથી ઓળખાવ્યો છે. તેમ છતાં મહુર્મ નવલકથાકારે તેને ‘જૈન’ અને ‘આવક’ તરીકે ઓળખાવી જૈનધર્મ અને જૈનધર્મીઓ તરફ જેટલો હૃદયનો કાલુષ્યભાવ, અજ્ઞાનજન્ય દ્વેષ અને રોષ ક્ષવાય તેટલો ક્ષત્રી પોતાની લેખિનીને ક્ષત્કિત કરી છે. તેમના જેવા સાક્ષરે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ કરનારું એવું અપકૃત્ય ન કર્યું હોત તો તેમની નવલકથા વિશેષ માનનીય નીવડત. અરુ. તેમના વંશજો તે ક્ષત્રક ધોસે-તેમ ધ્વંષીયું.

વલ્લભીનો વિનાશ કરનારા કોણ હતા ? તે સંબંધનો મતભેદ ઉપર સૂચવાઈ ગયો છે. ‘વનરાજ આવડા’ના કર્તાએ વલ્લભીનો ભંગ, પંન્ન-દેશના ગૂર્જરોદ્ધાર થયો હતો-તેવું વર્ણન આલેખ્યું છે, પરંતુ તે પ્રામાણિક જણાતું નથી. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તુરછેડાથી અને મેરતુંગસૂરિએ પ્રબુધચિંતામણિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે મેરછેડેશના મેરછેડપતિના મેરછેડ સૈન્યોએ વલ્લભીનો વિનાશ કર્યાવું જણાય છે. તેને ટીકા આપતો ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૦૨૯ થી વિ. સં. ૧૦૮૬ સુધીમાં વિદ્યમાન અભિપ્રયની નામના મુસલમાન લેખકે

હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં કયો છે. અલ્ખિરનીએ જણાવ્યું છે કે—“વલ્લી-પુરના વિનાશ માટે રંક કાઢી, મલેચોની જે સેનાને સૌરાષ્ટ્રમાં લઈ આવ્યો હતો, તે સેના સિંધુદેશની તે સમયની રાજધાની અલ્મ-સૂરના હાકિમ અમરખિન જમાલની હતી અને તે પોતાના સૈન્ય-સહિત સમુદ્રના માર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો. વિશેષમાં તે જ લેખકે જણાવ્યું છે કે—પ્રથમ યુદ્ધમાં અલ્મ-સૂરના હાકિમનો પરાજય થયો અને તેથી રાતના સમયે વલ્લીનગરમાં પ્રવેશ કરીને અરબોએ તે નગરનો નાશ કર્યો હતો.” જિનપ્રલસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં આ વલ્લી-વિનાશકનું નામ મજ્જાવલ્લી (ગીજનીનો સ્વામી) હમ્મીર જણાવ્યું છે. ‘અનંગ-લદ્રા અથવા વલ્લીપુરનો વિનાશ’ નામના પુસ્તકના લેખક કલ્કુર નારાયણ વિસનજીએ અલ્ખિરનીના વિધાનને વિશ્વસનીય તરીકે સ્વીકાર્યું છે (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૩).

અને ‘વનરાજ ચાવડા’માં વર્ણવેલ પંજાબદેશનિવાસી ગૂર્જરાના હાથથી વલ્લીપુરના વિનાશની ઘટનાને ‘અનંગલદ્રા’ના લેખકે આધાર-હીન અને ઐતિહાસિક પ્રમાણ-રહિત સૂચવી છે.

‘વનરાજ ચાવડા’માં જૈન તરીકે વર્ણવેલા કાઠુને ‘અનંગલદ્રા’ના લેખકે બૌદ્ધધર્મીય સ્વીકારી સૂચવ્યું છે કે—“ઢેલાક લોકો કાઠુને જૈન માને છે; પરંતુ જૈનધર્મીઓના લખેલા ઢેલાક ગ્રંથોમાં કાઠુના આચાર-વિચારની મુક્તકંઠે નિંદા કરેલી હોવાથી તે જૈન હોય, એમ સંભવતું નથી; કારણ કે, જૈન ગ્રંથકારોએ પોતાના ધર્મબાધુની નિંદા કરી હોય, એમ અદ્યાપિ જોવા કિંવા જણવામાં આવી શક્યું નથી.” એ ઉલ્લેખ ઉપર જણાવેલ ભ્રમ-નિવારણ અને આક્ષેપ-પરિહારનું સમર્થન કરે છે.

ફાર્ગસ સાહેબની ‘રાસમાળા’માં અને અન્ય ઢેલાક ગ્રંથોમાં વલ્લી-વિનાશનો વખત ઈ. સ. ૭૭૦ અર્થાત્ વિ. સં ૮૨૬ની આસપાસ અટકળવામાં આવ્યો છે, જે જિનપ્રલસૂરિના તીર્થકલ્પમાં સૂચવેલ વિ. સં. ૮૪૫ વર્ષની સમીપમાં હોવાથી લાંબો ફેર નથી. અસ્તુ.

ઉપરનાં અવલોકનો પછી વલ્લભીનો વિનાશ થયાની ઘટના આપણે 'વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં માનીએ, તો તે સમયમાં શ્રીમાલપુર એ સુરક્ષિત અને મુસમૂદ નગર હોય એમ આપણે કહી શકીએ. ખ્રીજ ઉલ્લેખો તપાસતાં જણાય છે કે આખૂથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૨૫ કોશ પર તથા અણુહિલપુર પાટણથી ઉત્તરમાં ૮૦ માઇલ પર આવેલું, હાલમાં લિખમાલ (લેધપુર-ગુજ્ય) નામથી જાણીતું એ પ્રાચીન શ્રીમાલ અથવા લિખમાલપુર રાજપૂતાનાના પ્રાચીન ગૂર્જર (ગૂર્જર-પ્રતિહાર) રાજ્યોની રાજધાનીરૂપે હતું. ખૌદ યાત્રિક હુયેનત્સંગે 'પીલીમોલો') નામથી આ લિખમાલપુરનું વર્ણન કર્યું છે.

વસંતગદથી મળેલા વિ. સં. ૬૮૨ના શિલાલેખ પરથી અને અન્ય સાધનોથી સૂચિત થાય છે કે લિખમાલ નગરમાં વર્મલાત રાજની રાજધાની હતી, કે જેનો સામંત રાજિન્દસ (વજ્જલટ-સત્યાશયનો પુત્ર) આખૂ પ્રદેશનો અધિકારી હતો.^૧ થક સં. ૫૯૮ (વિ. સં. ૭૩૩)માં નંદાધ્યયનની ચૂર્ણિ^૨ રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરે રચેલી નિશીથ-ચૂર્ણિમાં એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે—'લિખમાલમાં વર્મલાતે રૂપ્યમય જિનર્ણિય કરાવ્યું હતું'.^૩ તે ઉપર જણાવેલ વર્મલાત રાજ હશે તેમ જણાય છે.

‘શિશુપાલવધ’ નામના મહાકાવ્યના રચનાર મુપ્રસિદ્ધ કવિ માધે,

૧ જુઓ ‘સિંદહી રાજ્યકા ઇતિહાસ’, ૫. ગૌરીશંકર હી. ઓઝાએ રચેલ, (વૈદિક યંત્રાલય, અજમેરથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૮ થી ૩૦ અને પૃ. ૧૧૫ થી ૧૧૮).

૨ જુઓ અપભ્રંશકાવ્યદંથી (ગા. ઓ. સિરીઝમાં પ્રકાશિત, સં. ભૂમિકા, પૃ. ૮૭).

૩ ‘રૂપ્યમયં જહા મિહમાલે વમ્મલાતો’—

—નિશીથચૂર્ણિ (૧૦, ૨૫૫).

તે જ મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાના પિતામહ સુપ્રભદેવનો પરિચય કરાવ્યો છે કે, તે વર્મલાતરાજના સ્કૃતાધિકારમાં સર્વાધિકારી હતો. એમાં સૂચવેલ વર્મલાત રાજ પણ ઉપર્યુક્ત જ જણાય છે. પ્રભાચંદ્ર-સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવકચરિત્રમાં સિદ્ધર્ષિપ્રબંધમાં આ લિણ્નમાલપુરનું નામ શ્રીમાલપુર સૂચવી તેને ગૂર્જરદેશમાં જણાવ્યું છે અને ઉપર્યુક્ત વર્મલાત રાજને તેનો અધિપતિ જણાવ્યો છે. કવીશ્વર-માધ અને સિદ્ધર્ષિ, એ વર્મલાત રાજના મંત્રી સુપ્રભદેવના પરિવારનાં અને એ જ નગરનાં રત્નો હતાં—એ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે—(જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર, પૃ. ૧૯૬-૧૯૭).

પ્રભાવકચરિત્રમાં માધ કવિને ભોજભૂપાલના બાલમિત્ર તરીકે વર્ણવેલ છે તથા પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરુતુંગસૂરિએ એક કિંવદન્તીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે “ મહારાજ ભોજે માધ પંડિતની વિક્રતા સાંભળી તેને શ્રીમાલ નગરથી પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવી બહુમાન આપ્યું હતું અને મહારાજ ભોજ પણ શ્રીમાલ નગરમાં માધ પંડિતના અદ્ભુત ઋદ્ધિવૈભવનો અને અત્યુચ્ચ આતિથ્યનો અનુભવ કરી આવ્યા હતા. પાછલી અવસ્થામાં માધ કવિ અતિ દાનગ્રણ્થી નિર્ધન થઈ ગયા હતા અને એવી સ્થિતિમાં ચાચકને નિરાશ કરવાનો અવસર આવતાં હૃદય પર આઘાત થતાં પરલોકવાસી થયા હતા. મહારાજ ભોજને એ વૃત્તાન્તથી બહુ દુઃખ થયું અને ‘ માધ પંડિતની સમાન જાતિના બીજા શ્રીમાલીએ ધનવાન હોવા છતાં ભૂખથી પીડિત થઈ આવો પુરુષરત્ન વિનાશ પામ્યો ! ’ એવું વિચારી ‘ શ્રીમાલ ’ નગરનું ‘ લિણ્નમાલ ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ”

આ કિંવદન્તી પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી, કેમ કે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન વર્મલાત રાજના અધિકારી સુપ્રભદેવના પૌત્ર-માધ કવિનો સમય વિક્રમની આઠમી

સદીનો પૂર્વાર્ધ લગભગ માની શકાય. એથી તે અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન માલવાના મહારાજ ભોજના પરિચયમાં આવી શકે નહિ—એ સમજી શકાય તેમ છે.

વિશેષમાં મહારાજ ભોજના સમય પહેલાં પણ શ્રીમાલપુરનું ‘લિલ્લમાલ’ એ નામ પ્રસિદ્ધ હતું. આક્રમી સદીની નિધીય-ચૂર્ણિમાં ‘લિલ્લમાલ’ નામનો ઉલ્લેખ થયો છે, એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. એ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે.

ઉપર સૂચવેલ વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન ‘વર્મલાત’ રાજનું ‘ધર્મનાલ’ એવું નામ, કલકતા તરફની છપાયેલ શિશુપાલવધમહાકાવ્યની આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશિત થયેલ છે, પરંતુ બીજા સાધનોથી ‘વર્મલાત’ નામ બરાબર જણાય છે. વગેરેમાં ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં રહેલી વિ. સં. ૧૪૯૬ અને સં. ૧૫૦૬માં છપાયેલી શિશુપાલવધમહાકાવ્યની પ્રતિઓમાં ‘વર્મલાત’ નામ ૨૫૪ વંચાય છે. આ વર્મલાત રાજા ચાવડાવંશનો હોવો જોઈ એ એમ કેટલાંક સાધનો પરથી અનુમાન થાય છે, જેના સંબંધમાં ઉપર સૂચવાઈ ગયું છે કે વચ્ચંતમદથી મળેલા વિ. સં. ૬૮૨ના શિલાલેખને આધારે લિલ્લમાલ નગર એ વર્મલાત રાજાની રાજધાનીરૂપે હતું.

શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૮૫)માં જ્ઞાણ ક્ષુદ્રસિદ્ધાન્ત નામનો ગણિતગ્રંથ રચનાર જ્યોતિષી ગિરિધરમુત બ્રહ્મશરતે જણાવ્યું છે કે ચાવડાવંશ (ચાવડાવંશ)માં તિલક સરખા વ્યાધમુખ રાજાના સમયમાં ત્રીશ વર્ષની વયે તેણે તે ગ્રંથ રચ્યો હતો.^૧ એ ગ્રંથની કેટલીક પ્રતિઓમાં

૧ “શ્રીચાવડાવંશનિલકે શ્રીજ્ઞાણમુખે નૃપે શકનૃવાણમ્ ।

પદ્મારાત્નસુત્રૈર્વર્ણ્યશૈઃ પદ્મમિરનીતૈઃ ॥

બ્રાહ્મ: રપુટસિદ્ધાન્ત: સખ્ખનગણિતગોલ્લસિદ્ધીત્થૈ ।

ત્રિરાત્રૈર્ણ શુલો જિણુમુત-બ્રહ્મણસેન ॥”

—જ્ઞાણક્ષુદ્રસિદ્ધાન્ત (અ. ૨૪, ૧૯૦૨માં જનારસમાં પ્રકાશિત, પૃ. ૪૦૭).

તથા વરુણે બનાવેલી દીકામાં તે ગ્રંથકાર માટે "લિલ્લમાલિકા"યાર્થ^૧ એવું વિશેષણ વાપરેલું જોવામાં આવે છે. એથી એ લિલ્લમાલ-નિવાસી પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હોવાનું જણાય છે. એ ઉપરથી લિલ્લમાલ નામની પ્રાચીનતા જણાય છે અને તે ગ્રંથરચના પહેલાં ત્રણ વર્ષ પર તે જ સ્થાનમાં થઈ ગયેલ વર્મલાલ રાજા પણ આવડાવંશી હશે તેવી સંભાવના કરવામાં આવે છે. ઇડિયન એન્ટીકવેરી (નં. ૧૭, ૧૮૮૮ જુલાઈ, પૃ. ૧૬૨)માં બ્રહ્મગુપ્તનું જન્મસ્થાન એ લિલ્લમાલ નગર સૂચ્યું છે. ચીની યાત્રિક હ્યુએનસંગના જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમાં લિલ્લમાલ નગર, આવડાવંશી રાજાઓની રાજધાની રૂપે હતું.

શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)માં જવાલિપુર(જલોર)માં રણહસ્તી શ્રીવત્સરાજ રાજાના સત્તાસમયમાં હ્રીદિવીના પ્રસાદથી કુવલયમાલા નામની પ્રાકૃતકથા રચનાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્ય^૨ જણાવ્યું છે કે—પોતાની પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલા પૂર્વજ શિવચંદગણિ મહત્તર, જિન-વંદન માટે બ્રમણ કરતાં શ્રીલિલ્લમાલનગરમાં રિથિત કરીને રથા હતા, જેમના ક્ષમાશ્રમણ-ગુણવાન મહાન શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ મહાન મહાત્મા ત્રણ લોકમાં પ્રકટ યથાવાળા થઈ ગયા.^૩

૧ 'શ્વિ શ્રીમિલમાલ (લા) ચાર્યમટિગુપ્ત-બ્રહ્મગુપ્તવિરચિતે માક્ષે 'સ્ફુટસિદ્ધાન્તે સંજ્ઞાધ્યાયઃ ચતુર્વિંશતિનમઃ' ।
—ઓ. ઈ.ની પ્રતિભા ઉલ્લેખ.

૨ મા. કુવલયમાલાકથાનો કેટલોક પરિચય, અમે તેનાં ઉપયોગી અપભ્રંશ અને અષ્ટાદશ દેશીભાષા સંબંધી અવતરણો સાથે 'અપભ્રંશ કાવ્ય-પ્રતી' (મા. ઓ. સિ. નં. ૩૭માં પ્રકાશિત, ભૂમિકા પૃ. ૮૬ થી ૯૪, ૯૭ થી ૯૮, ૧૦૪ થી ૧૧૦)માં કરાવ્યો છે. તેથી તે અહીં દર્શાવ્યો નથી, જિજ્ઞાસુ સાક્ષરોએ તે જાણ જોવા.

૩ "સિવચંદગણી ચૈવ મયદ્વરો સ્તિ ।

સો જિગ્વંદન-દેવં, વદ્ધ નિ મનતો કમેણ સંવત્તો ।

સિરિમિહ્નમાલણયરમ્મિ સઠિઓ કમ્પરુહતોન્વ ॥

તસસં વમાસમણગુણો નામેણ વજતદત્તગગિન્નનો ।

સીસો મદરમદ્વપ્પા આસિ વિલોપ નિ પવદ્ધવસો ॥"

—અપભ્રંશ કાવ્ય-પ્રતી (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

એ ઉપરથી ભિલ્લમાલની પ્રાચીનતા, સુસમૃદ્ધતા અને તે સમયમાં લાંબા જિનમંદિરોની વિઘ્નમાનના હોવાનું સ્પષ્ટ સમજ શકાય તેમ છે.

એ યક્ષદત્તગણિ પછીની શુરુપરંપરા દર્શાવતાં એ જ દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન ઉદ્ઘોતનાચાર્યે ગ્રન્થ્યું છે કે—“ તે યક્ષદત્તગણિને ધણા શિષ્યો હતા, જેઓ તપ, વીર્ય (પરાક્રમ) અને વચનવ્રત્તિથી સુક્ત હતા, જેઓએ ગુજરાત દેશને દેહરાંઓથી રમણીય બનાવ્યો હતો.”

તે યક્ષદત્તગણિના ૭ શિષ્યોમાંથી આગાસવર્ધણર(૧)માં જિનાલય કરાવનાર પ્રથાંતમૂર્તિ વડેસારના પ્રશિષ્ય તરીકે અને તત્સાચાર્યના શિષ્ય તરીકે દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્ઘોતનાચાર્યે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિઘ્નમાન, ન્યાયાવતાર, ઉપદેશમાલા આદિના વ્યાખ્યાના, ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની સોળ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ વિસ્તૃત અપૂર્વ ઉત્તમ કથા રચનાર, સરસ્વતીદેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર, કવિકુંજર સિદ્ધર્ષિએ, એ બૃહદ્કથાની પ્રશસ્તિમાં પોતાના શુરુના શુરુ દુર્ગચામિનો સ્વર્ગવાસ પૂર્વોક્ત ભિલ્લમાલનગરમાં થયાનું જણાવ્યું છે—

“ ત્યારપછી (દેશમહત્તર પછી) હિન્દસતી કીર્તિવાળા, બ્રહ્મગોત્રને વિભૂષિત કરનાર મહાશામ દુર્ગચામી પૃથ્વીતલમાં પ્રખ્યાત થયા. પ્રવ્રજ્યા મહાશુ કરતાં જેમણે સારી રીતે ધનથી ભરેલું ઘર તજી, ક્રિયા વડે જ સદ્ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રકાશિત કર્યું હતું, જેમના ચંદ્રમાનાં કિરણો જેવા નિર્મલ તે ચરિત્રને જોઈ, તેમના પ્રત્યેની ચલાથી જ તે વખતે ઘણા પ્રાણીઓ ખોધ પામ્યા હતા. તેમને શ્રેષ્ઠ દીક્ષા આપનાર અને મારા

૧ “તરસ ય વહુવ સીસા તવ-વીરિય વચન-લલિત-સંપન્ના ।

ત્મો ગુચ્છરદેસો જેઠિ કઓ દેવદરપદિ ॥”

—અમદાવાદ કાવ્યકથા (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

પોતાના ઉત્તમ ગુરુ મહાભાગ મુનિપુંગવ ગર્ગર્ષિને હું નમસ્કાર કરું છું. કિલ્લ એવા આ દુઃખમકાલમાં પણ જે દુર્ગસ્વામી નિઃસંગ થઈ પૂર્વ મુનિઓના સદાચાર પ્રમાણે આ ધરાતલમાં વિહર્યા હતા. સૂર્યની જેમ જે ધીર મહાપુરુષ, ઉત્તમ દેશનારૂપી કિરણો વડે લોકમાં પ્રકાશ કરી સદ્વિધિપૂર્વક શ્રીલિલ્લમાલમાં અસ્ત થયા હતા—સ્વર્ગવાસી થયા હતા.^૧

એ દુર્ગસ્વામિના પ્રશિષ્ય અને સદ્ગર્ષિના શિષ્ય સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાપએ લિલ્લમાલ નગરનું વર્ણન કરતાં પોતાની ઉપમિતિભવપ્રપંચા ઝૂલકેથાની સમાપ્તિ એ જ નગરમાં સં. ૯૬૨માં થયાનું સૂચ્યું છે—

“ જે નગરમાં અસાધારણ રથયાત્રાઓ વડે આ અધિક છે, એથી સંમસ્ત દેવમંદિરોમાં શ્રેષ્ઠ જયપતાકા મેળવનાર, નિરંતર હર્ષ આપનાર જિનેન્દ્ર-મંદિર શોભે છે. જે નગરમાં અર્થ ઇંકશાલામાં, ધર્મ શ્રેષ્ઠ દેવ-મંદિરોમાં અને કામ લીલાવતી (લલના) —લોકમાં ઉમેશાં હર્ષ વડે

૧ “તનોઽમુદુલસસ્કીર્તિર્મહાગોત્રવિભૂષણઃ ॥

દુર્ગસ્વામી મહાભાગઃ, પ્રહ્યાતઃ પૃથિવીતલે ।

પ્રવ્રજ્યાં ગૃહ્ણતા ચેન, ગૃહે સદ્ધનવૃત્તિત્ ॥

હિત્વા સદ્ધર્મમાદ્યાત્મ્યં, ક્રિત્યેવ પ્રકાશિત્ ॥

યસ્ય સન્નિરિતં વીદ્ય, શશાન્કુરનિર્મલ્ ॥

બુદ્ધાસ્તપ્તવશદેવ, ભૂયાંસો જન્તવસ્તદા ।

સદ્દેશાદાયકં તસ્ય, સ્વસ્ય ચાર્દં ગુરુત્તમ્ ॥

નમસ્યામિ મહાભાગં, ગર્ગર્ષિમુનિપુદ્ગલ્ ॥

હિંદોષિ દુઃખમાકાલે, યઃ પૂર્વમુનિચર્યયા ॥

વિજહારેદ નિઃસન્નો, દુર્ગસ્વામી ધરાતલે ।

સદ્દેશનાંશુમિલોકે, ધોનિત્વા ભાસ્કરોપમઃ ॥

શ્રીમિહુમાલે ચો વીરો, ગનોડ્ડનં સદિમાનતઃ । ”

ત્રિશુશાત્મક રહેલો છે; એવા સમગ્ર ગુણગણના આધારભૂત તે શ્રીલિસ્ત-
માલ નગરમાં જિનમંડપમાં રહેલા તે (સિદ્ધ)કવિએ આ ઉપમિતિલવ-
પ્રપંચા કથા રચી છે. શ્રુતદેવી(સરસ્વતી)નું અનુકરણ કરનારી,
દુર્ગસ્વામિ ગુરુની શિષ્યા ગણ્યા નામની સાધ્વીએ આ કથાને પ્રથમાદર્શ-
ત(પહેલા પુસ્તક)માં લખી હતી. સં. ૯૬૨માં જોકે શુ. ૫ ગુરુવારે
પુનર્વંશુ નક્ષત્રના યોગમાં આ કથાની સમાપ્તિ થઈ હતી.^૧ ”

કાપંદ્રા(સિરોડી)માં રહેલા એક જૈનમંદિરની દેવકુલિકા પર
વિ. સં. ૧૦૯૧નો શિલાલેખ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર ઈ. ઓઝાએ
‘સિરોડી રાજ્યકા ઇતિહાસ’ (પૃ. ૩૭)માં જણાવ્યું છે. તે શિલા-
લેખની નકલ બાબુ પૂરણચંદ્ર નાદરના જૈનલેખ-સંગ્રહ (ખંડ ૧,
લે. ૯૫૭)માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમ જ જિનવિજયજ્ઞના પ્રાચીન જૈન-
લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૪૨૭)માં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ અરપદ
લેખ પરથી સમજાય છે કે—વિ. સં. ૧૦૯૧માં ત્યાં જૈનમંદિર
રચાવનાર ગુણાદ્ય આ(વા)મન તે જલજલકનો પુત્ર હતો, કે જે જલજલક

૧ “ જ્ઞાતુચ્ચયયાગ્રાધિક્ષિદમિતિ લિખ્યરેવપત્તાકમ્ ।

નિર્ગિલ્મુરમુવનમધ્યે, સતતપ્રમદં ત્રિનેન્દ્રગૃહમ્ ॥

યથાપંદકુરાન્નાવાં, ધર્મઃ સરેવધામયુ ।

શાનો લીલાવતીત્ર્યેકે, સદાસ્યે ત્રિગુણો મુદા ॥

તત્રેયં તેન કથા, કવિના નિઃશેષગુણગાધારે ।

શ્રીમિહુમાલનગરે ગદિતા, ત્રિનમણ્ડપસ્યેન ॥

પ્રથમાદર્શો ત્રિવિના, સાધ્વ્યા સુનદેવતાનુકારિણ્યા ।

દુર્ગસ્વામિગુરુનાં શિષ્યિકયેયં ગણામિધયા ॥

સંવાસરશતનવકે દ્વિપટિસહિતેકતિલક્ષિને ચારવાઃ ।

રેયેષે સિતપદ્મન્યાં, પુનર્વંસી ગુરુદિને સમાભિરમૂલ ॥ ”

રાજમાન્ય, ગુણુરતનાકર, બંધુપદ્મ-દિવાકર અને લિલ્લમાલથી નીકળેલા પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વણિદામાનો એક એક પુરુષ હતો.^૧

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિતવૃત્તિ રચનાર ધારાપદ્મગચ્છના વાદિવેનાલ શાન્ત્યાચાર્ય, કે જેમનો પ્રબંધ પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં વર્ણવ્યો છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૦૯૬માં જણાવ્યો છે; તે શાન્ત્યાચાર્યે સૂચવ્યું છે કે લિલ્લમાલકુલના શ્રેષ્ઠ શાંતિ નામના અમાત્યે બંધાવેલા અને તેમના ભત્રીજા ભૂપક મહત્તમે પાતાના વંશની મૂર્તિમાન કીર્તિ જેવા કરાવેલ વિશાલ રમણીય સોનાના કળશવાળા, અણુહિલપાટક (પાટણ)ના ચૈત્યગેહ (જિન-મંદિર)માં એ ગુણુસેનસૂરિના વચનથી તેઓએ ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી.^૨

લિલ્લમાલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતું લિલ્લમાલકુલ વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું—એમ ઉપરના શાંત્યાચાર્યના ઉલ્લેખ-થી સમજાય છે, એટલુંજ નહિ; એ કુલમાં થયેલા પુરુષો અમાત્ય,

૧ “ શ્રીમિલ્લમાલનિર્વાનઃ પ્રાગ્વાટઃ વણિજાં ઘટઃ ।

શ્રીવનિરિય હર્ષર્ણયુગ્મોલ્લક્ષ્મી(૧) રાજગુજિનઃ ॥

આકરો ગુણરતનાં, બંધુપદ્મ દિવાકરઃ ।

જન્મુત્કરતય પુત્રઃ સ્વાદ, નમ્મ-રામી તતોડયૌ ॥

જન્મુત્કરગુણદ્વયેન ધામનેન મસા(લા)દ મયમ્ ।

દ્વદ્વા ચક્રે મૃદ્-નં, સુપત્યે નિશ્ચયનોહરમ્ ॥

સંવત્ ૧૦૧૧ ”

—પૂ. નાદર વૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૯૫૭).

૨ “ શ્રીમિલ્લમાલકુલમેગદશાંત્યમાત્ય નેર્ગણિવાળહિલપાટકચૈત્યગેહે ।

પ્રાગ્વાન્ભૂપકમહત્તમચારિત્રોસ્તૌવર્તમ્પદ્મશાન્ત્યચૂત્વેન્નીતૌ ॥ ”

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ (પ્રસરિત, પૃષ્ઠ ૬).

મહત્તમ જેવા ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ હતા, અને એવા અધિકારપદ પર હોવા છતાં પણ ધર્મપ્રેમી, ઉદાર અને સત્સંગ-રસિક હતા એ પણ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિ આસડ, એ જ લિલ્લમાલકુલમાં તેરમી સદીની મધ્યમાં થઈ ગયા, જેમણે મેઘદૂત મહાકાવ્યમાં દીકા-રનેહનું સિંચન કરી કવિ કાલિદાસના યશોદીપને દીપાવ્યો હતો, જેની નવરસભરી કવિતાની વાણી સાંભળી જેને રાજસભ્યોએ ‘કવિસલા-શૃંગાર’ એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, જેણે પદ્ય-ગદ્યગદ્ય અનેક જિનસ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ રચી હતી. જેણે હિતમ ઉપદેશથી ભરપૂર ઉપદેશકંદલી-પ્રકરણ રચ્યું હતું અને ‘બાલસરસ્વતી’-નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, તરણુવયમાં જ સ્વર્ગવાસી થયેલા પોતાના રાજડ નામના પુત્રનો વિરહ-શોક નિવારવા, અભયદેવ-સૂરિનાં વચનોથી બોધ પામી જેણે ‘વિવેકમંજરી’-નામનું પ્રકરણ પ્રાકૃતભાષામાં રચ્યું હતું. જેનાં પ્રકરણોની વૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ કવિ બાલ-ચંદ્રસૂરિએ કવિ આસડના સુપુત્ર જૈનસિંહ સચિવની અવ્યર્થનાથી રચી

૧ “આસડઃ કાલિદાસય, ચત્રોદીપમદીપયત્ ।
 મેઘદૂત-મહાકાવ્યે, દીકારનેદનિપેચનાત્ ॥
 કૃત્વા નવરસેદ્ગાર-વિતોડ્ય કવિનાગિરઃ ।
 રાજસભ્યાઃ ‘કવિસભા-શૃંગાર’ ઇતિ વં જયુઃ ॥
 જિનગ્નોત્ર-સ્તુતીઃ પદ્ય-ગદ્યબન્ધેરનેકશઃ ।
 ચક્રે યઃ વ્રૂત્કર્મોદિ-આશ્રય-ધીમન્ત્ર-સન્નિમાઃ ॥
 યેનોપદેશકન્દલ્યાલ્લાસ-પ્રકરણચ્છયાત્ ।
 કુર્ત્ત્વ મોક્ષાધ્વર્ગનિમ્બઃ, પાથેયાદેશ્યતશ્ચયમ્ ॥
 પુત્રે રાજ-ડનાન્નિ બાલકદન્ત્રીકાણ્ડેષને રતઃપુત્રી,
 યાને બાલસરસ્વતીતિ, વિદિતે તચ્છેકમૂલકણઃ ।
 સમુદ્દોડમયદેવમૂરિન્નુગોયેરેવ વાલ્મીસી,
 તેરેવેદમસૂત્રયત્ પ્રકરણં શ્રીમામદઃ સત્કવિઃ ॥”

—વિવેકમંજરીની વૃત્તિ-પ્રસસ્તિ (પિ, રિ. ૩, ૧૦૨).

હતી અને જે વૃત્તિનું સંશોધન-કાર્ય નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિ તથા બૃહદ્ગચ્છીય પદ્મસૂરિએ બજાવ્યું હતું તથા પ્રકરણના વૃત્તિકાર્યમાં સહકારી દેવાનંદગચ્છના પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિ તથા હતા જેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ જ લેખમાં પહેલાં આપ્યો છે. સુશીલ અનલદેવીના સુપુત્ર અને જસડના સહોદર કવિ આસડ, કે જેને પૃથિવીદેવી તથા જૈતલદેવી નામની બે પત્નીઓ થઈ હતી અને તેમાં જૈતલદેવીથી રાજડ અને જૈત્રસિંહ નામના બે પુત્રો તથા પૃથિવીદેવીથી અરિસિંહ નામનો એક પુત્ર થયો હતો; એ કવિ આસડે, વિવેકમંજરી રચ્યાનો સં. ૧૨૪-(૭)૮ સૂચવતાં ખોતાને ભિલ્લમાલકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા કટુકરાજના પુત્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે.^૧ બાલચંદ્રસૂરિએ આ ભિલ્લમાલ-વંશને જગત્પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ વંશ તરીકે અને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીના અદ્વિતીય ધામ તરીકે વર્ણવ્યો છે.^૨

સુગ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત દ્વાચાત્રયમહાકાવ્ય (સ. ૫, શ્લો. ૪૫)માં શ્રીમાલના રાજનું સૂચન કર્યું છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં અભયતિલકગણિએ રચેલી એ મહાકાવ્યની વિસ્તૃત વ્યાખ્યામાં શ્રીમાલની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીમાલપુરુષ અપરનામ ભિલ્લમાલપુર સૂચવેલ છે. એથી ભિલ્લમાલ-વંશ એ જ શ્રીમાલવંશ અથવા શ્રીમાલ-

૧ “ સિરિમિહ્નમાલનિમ્મલકુલસંમવકહ્નુમરાયત્તળણ ॥

દમ માસદેણ રદંબે, વસુ-જલહિ-દિણેસ-વરિસમિ ॥ ”

—વિવેકમંજરીના અંતમાં (પિ. રિ. ૧, ૫૬).

૨ “ શ્રીમિહ્નમાલામિધયા પ્રસિદ્ધો, ધંશાવતંસો જગતીતલચ ॥

સમસ્તિ પાવોવિરિવાચ્છુતથી સરસ્વતી-વાસ નિવાસ યત્ત ॥ ”

—વિવેકમંજરીવૃત્તિ-પ્રસારિત (પિ. રિ. ૩, ૧૦૧).

૩ ‘ શ્રીમાલત્ય મિહ્નમાલાપરનામ્નઃ પુરસ્વ ૧ ’

—સં. દ્વ્યા. વૃત્તિ (સ. ૫, શ્લો. ૪૫).

જ્ઞાતિના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય—તેમ જણાય છે, કે જે જ્ઞાતિ અને વંશના સંકેતો ઉલ્લેખો ગણા આવે છે.

વલ્લભી—લગેના સમયમાં વલ્લભીપુર(વજા)થી મહાવીર જિનમી મૂર્તિ આ જ લિસ્તમાલ અપરનામ શ્રીમાલપુરમાં આવ્યાનું ઉપર સપ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે, તેને જ મળતો ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૩૩૩ના એક શિલાલેખમાં થયેલ છે, ત્યાં આ સ્થળને શ્રીમાલ—મહારથાનના નામથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે.^૧ એ લેખમાં શ્રી શ્રીમાલદેશનો તથા એ વીર જિનેન્દ્રની પૂજા માટે અપાયેલા નવા શાસનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. (જુઓ જિનવિ. ગ્રાંથીન જૈનલેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨).

લિત્તમાલ-ગચ્છ

લિસ્તમાલકુલ અને વંશની જેમ લિસ્તમાલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતો એક ગચ્છ પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો જણાય છે. વિક્રમની સોળમી સદીના પ્રકટ થયેલા કેટલાક લેખોમાં લિત્તમાલગચ્છ નામ જોવામાં આવે છે. પાલી નૌલખામંદિરમાં રહેલ કુચુનાથગિંજની પાછળ દોતરાયેલ લેખમાં લિત્તમાલગચ્છ નામ વંચાય છે. (જુઓ પૂ. નાદર સંગ્રહિત જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૮૧૬). ડીસાના આદીશ્વર મંદિરમાં રહેલી વિમલનાથગિંજની મુખ્યતાવાળી પંચતીર્થી પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૫૬૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર કર્માતિજ્ઞ(?)સૂરિ લિત્તમાલ-ગચ્છના હતા એમ જણાય છે (જુઓ પૂ. નાદર-જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૨, લે. ૨૦૯૬).

લિત્તમાલના ચમત્કારી પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લિત્તમાલમાં ચમત્કારી એક

૧ “યઃ પુત્રોઽન્ન મહારથાને, શ્રીમાલે સ્વયમાગતઃ ।

સ દેવઃ શ્રીમહાવીરો, દેવાદ વઃ સુસત્તવદ્ ॥”

—ગ્રાંથીન જૈનલેખ-સંગ્રહ (જિનવિ. ૨, ૪૦૨).

પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ હતી, જેનું વર્ણન તપાગરજના હંસ-
રત્નસૂરિના પ્રશિષ્ય અને પં. સુમતિકમલના શિષ્ય પુણ્યકમલ કવિએ
વિ. સં. ૧૬૬૧, આ. યુ. ૫, રવિવારે લિખમાલના પાર્શ્વજિનના
સ્તવનમાં કર્યું છે.^૧ તેમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીશ્રીમાલ, પુષ્પમાલ અને
લિખમાલ નામથી પ્રખ્યાત નગર પૂર્વે બહુ સમૃદ્ધિશાલિ હતું. ચોરાશી
શાંતિની સ્થાપના એ નગરમાં કહે છે. ગઢ, મઠ, મંદિર, પોળ, જિન-
મંદિર, શિવ-પ્રાસાદ, વાવ, કૂવા, નદી વગેરેથી એ નગર શોભતું હતું.
૯૦,૦૦૦ વ્યવહારી, ૪૫,૦૦૦ બ્રાહ્મણો ત્યાં વસતા હતા. લક્ષ્મીદેવીનું
મંદિર ત્યાં તેજથી ઝળહળતું હતું. તે વખતમાં વ્યવહારીએ પાર્શ્વ-
જિનનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેમાં પિત્તલમય બિંબ હતું.
મ્લેચ્છનું જ્યારે રાજ્ય થયું, ત્યારે સુવર્ણમય આભૂષણો સાથે પિત્તલ
મય પ્રતિમા ભોવમાં ભંડારી હતી.

સં. ૧૬૫૧માં દેવળની ઈટ ખણતાં શ્રીપાર્શ્વની પ્રતિમા પ્રગટ
થઈ. શ્રીવીરનું સમવસરણુ તથા સુંદર પ્રતિમા, શ્રીશારદાની મૂર્તિ
વગેરે આઠ મૂર્તિઓ પ્રગટ થઈ.^૨ મેતા લક્ષમણ અને ભાવકહરાગજના

૧ “ સંવત્ સોલ એક(સ)ઠે, આવણ શુદ્ધ રવિવારે રે;
પંચમી તિથિ પાસજી તણા, ગુણ ગામા હર્ષ અપારે રે.”

કલરા.

અશ્વસેન-નંદન દુધ-નિકંદન પાસ જિનવર જગગુરુ,
ભીનમાલ-ભૂષણ દુરિતદૂષણ સંધ સહુ સુખકર;
તપગચ-મંડલ કુગતિ-પંડણ હંસરત્નસૂરીશ્વર,
તસૂ પંડિત સુમતિકમલ-શિષ્ય પુણ્યકમલ ભવ-ભયહર
“ ઇતિ શ્રીભીખમાલ-પાર્શ્વજિન-સ્તવન સંપૂર્ણ ”
(સં. ૧૬૧૨ની લિ. પ્રતિ ઓ. ઇ. વડોદરા.)

૨ “ ઈટ ખણતાં દેવલ બણીએ, પ્રગટ્યા શ્રીપાસ;
સંવત્ સોલ એકાવતે, બહુ પૂજી આસ. ”

ચતુર્દશીપૂજના પંચાસ વગેરે એ જોઈ અતિહરિત થયા. શાંતિ-જિન-મંદિરમાં એ પ્રતિમા લાવીને સ્થાપી અને રનાવ-મહોત્સવ ગીત-ગાન થયા લાગ્યાં.

—એ વખતે જલોરનગરમાં દેશપતિ ગજનીખાન રાજ્ય કરતો હતો અને તેનો સેવક ભિન્નમાલમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ખાનને જઈને કહ્યું કે—સાહેબ ! પીતલનું અદ્ભુત ભૂતખાનું પ્રગટ થયું છે, તે આપ લાવશો તો ઘણું દ્રવ્ય આપશે. ખાને વાત સાંભળીને તરત જ એ પ્રતિમાને પોતાની પાસે અણ્ણાવી, અને બોલવા લાગ્યો કે આજે મેં ખૂબ પિત્તળ મેળવ્યું છે, હાથીને વારતે તેનો ઘંટ કરાવું. એ વાત સંધ્યા જગ્યાએ યઈ, ચતુર્વિધ સંઘ મળ્યો. ગજનીખાન પાસે જઈ નેને વીનવ્યો. મહાજને માનપૂર્વક જવાણ માગ્યો. પિત્તળનું ધન અમારી પાસેથી લ્યો, ભૂતખાનું તમે છોડી દો, બાળા આદમનું એ રૂપ છે, એનાં ઘણાં સ્વરૂપ છે. જેની ખીજમન કરવી ઘટે, તેનું ખૂન કેમ કરાય ? સલામ કરીને તમે પાસ(પાર્શ્વજિનર્ણિય)ને છોડો, જેથી સૌના મનની આશા પૂર્ણ થાય. અમે ચાર હજાર પીસેણ(તે વખતનું ચક્રણી નાણું) આપીએ.

તે વખતે ગજનીખાન બોલ્યો કે લાખ રૂપિયાના મામલામાં એટલા દામથી કેમ છોડું ? સંઘળે સંઘ પાછો વળ્યો, હલ્લમાં ધણું દુઃખ થયું. હાહા ! દુઃખ કેને કહેવું ? મલેજ પાસેથી પ્રતિમા કેમ લેશું ? લોદોએ વિવિધ પ્રકારના અભિપ્રદ લીધા. તે ગામમાં બહુચણવંત સંઘવી વીરચંદ રહેતા હતા, તેણે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છુટે ત્યાં મુઢી એવો નિયમ લીધો કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પૂજવા પછી અજ જમીશ.

સમોવસરણ શ્રીવીરનું એ પ્રતિમા સુંદર સાર;

મૂરત શ્રીસારદ તણીએ, આઠ મૂરત અંબાર.

૯

—આ. ઇ. વડોદરાની હ. લિ. પ્રતિ.

એ પછી નીલા ઘોડા પર અસ્વાર થઈ, નીલાં વસ્ત્ર અને શણગાર પહેરી શ્રીપાર્શ્વકુમાર ધરજોદ્ર અને પદ્માવતી સાથે પ્રકટ થયા અને એ અલિપ્તહવાળા શેકને કહ્યું કે—‘એ શેક ! મારી વાત સાંભળ, રાત-દિવસ ભૂખ્યા શા માટે મરે છે ? પાર્શ્વનાથની જે ખરી મૂર્તિ હતી, તે તો ગજનીખાને લાગી નાખી, તે મૂર્તિ તો કોઈ રીતે આવી શકે નહિ. તું આટલી લાંઘણી શા માટે સહન કરે છે ?’ શેક બોલ્યા કે—‘આ લવમાં મેં જે નિયમ લીધા છે, તે જ સાર છે. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જે આવશે નહિ, તો મરણ એ શ્રેયસ્કર છે.’

શેકનું એવું નિશ્ચય ચિત્ત જાણી ધરજોદ્ર જાલોરમાં ગયો, ગજનીખાનને કહ્યું કે—‘તું સૂતો છો, તે જાગ, જલદી જીડીને મારે પગે લાગ, મને લિખ્તમાલ નગરમાં મૂક, નહિતર તારા પર કલિકાલ રુઝ્યો છે, તેમ સમજજો. જે હું રુઝીશ, તો છુટું થશે અને હું તુઝ્યો તો અપાર ઝાઝિ આપીશ, શત્રુઓમાં જય-જયકાર અપાવીશ.’

ગજનીખાન, અહંકારમાં આવી બેળગડા બેલ બેલવા લાગ્યો કે—અરે ભૂતખાના ! તું મુજને શું કરાવે છે ? તું શક્યે કે તુકચે શું કરી શકવાનો હતો ? મારું લાગ્ય મોટું કહેવાય છે, કરે તે તો હિંદુ ગોખરા, અમે તો ખુદના ધાર છીએ. મલકમાં મુસલમાન મોટા છે, ભૂતખાનાના તો તે ક્ષયકાલ છે. અરે ! મારી વાત સાંભળ, તારી ઠાયાના દુકડા દુકડા કરી નાખીશ, અને શેરીએ શેરીએ ફેરવીશ. હું જોઉં છું કે—તું મને શું આપે છે ? રુષ્ટ થઈને અમારું તું શું લે છે ? મહારો સેવક થઈને તું શું આપવાનો હતો ?

ગજનીખાને તે વખતે વિચાર કરી સિરોહી ગામના સારા સોની તેડાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે—‘આને લાગીને કટકા કરો અને તેનાથી ખીખી માટે નવસર હાર અને ઘોડાના ગળા માટે ઘુધરમાળ કરો.’

સોની લાંગવા ગયા, તેવામાં લમરાઓનો ઝુંબરવ થયો અને તે જ વખતે ખીખી વ્યાકુલ થઈને નાકી. મતવાળી કાળી ઘટા આકાશમાં

ચડેલી જ્યારે લાળી, ત્યારે જલોરી ખાન વ્યાકુલ થયો. એ ખાન ! તું પાર્શ્વનાથને કોપાવે છે. હું ધરણેન્દ્ર, પાર્શ્વનાથનો પ્રધાન છું. ધ્યાન ધરીને તું જો.

લશ્કરમાં માર વાગવા માંડ્યો, હાથી-ઘોડાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, હામ કામ માણસો મરવા લાગ્યા, બીબી, બેટા, બાંધવ અને બેલી નજરે દેખતાં એકલાં જવા લાગ્યાં, ધીરજ વહેવા લાગી. જ્યાં જલોરી સંકોસી (હાકિમ) હતો, ત્યાં મેહ એક ટીપું પણ વરસ્યો નહિ, ત્યાં સખત તડકો પડવા લાગ્યો. પ્રજાસોડ પોકાર કરવા લાગ્યા કે—ખૂનકાર ! પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને છોડો, સૌની સાર કરો. ખાને (લિલ-માલના હાકિમે) કહ્યું કે—સ્વામિ ! ન છોડો, એનાથી ધણું કામ સરશે, હવે ધણું ધન માગો.

સૂતેલા મલેક (ગજનીખાન) ને હેઠા નાખી દીધા, તે યુએથી 'પાર્શ્વનાથ' એવું જોલવા લાગ્યો. મૂર્તિને છોડ, તો તને છોડું. મોટેથી મર્મ-પ્રહાર થાય તેમ માર્યો. અંગમાં અપાર રોગ ઉત્પન્ન થયો, વેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. અન્ન-પાન દેખતાં અરુચિ થઈ, નિદ્રા દૂર નાશી ગઈ. મરણુ-અમય થયો, તે વખતે ગજનીખાન મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે—'પાર્શ્વ-જિનેશ્વર માન માગે છે. હવિતંત્રું દાન આપો. હે પ્રભુ ! મારી વેદના જો રાતે શમી જશે, તો તમને પ્રભાતે છોડીશ.' ખાને એમ કહ્યું, એટલે વેદના શમી. પછી ખાને સિંહાસન પર પાર્શ્વનાથને બેસારી, પોતાનું માન દૂર કરી સલામ કરીને પાર્શ્વનાથને પૂજ્યા અને કહ્યું કે—'અલા, અલખ ને આદમ તું જ છો, તારી જોડ દ્વર્ષ નથી. પીર, ખેગંબર, ખુદા અને સુલતાન તું છે, બાળક પર મહેર કરો, આપની આણુ કદી લોપીશ નહિ. અનેક પીર છે, પરંતુ ત્રેવીશમા રાય ! (પાર્શ્વનાથ !) તારા સરખો બીજો દ્વર્ષ નથી.' એમ કહી સૌ સંધને તેડાવી પાર્શ્વનાથને સોંપ્યા. જલોરનગરમાં વધામણી (કિસવ) થઈ. નિત્ય નવીન વાજિત્ર વાગવા લાગ્યાં. સંધવા સ્ત્રીઓ લાસ ગાવા લાગી, રંગ ભરીને ખેડો ખેલવા લાગ્યા. ચાચકની આશા પૂરી થઈ.

એ પાર્શ્વનાથના વિંળને રથમાં બેસારી જલોરથી આડંબરપૂર્વક લિજમાલ પહેંચાડ્યા. સંઘવી વીરચંદ ઉર્ષિત થયો અને તે અવસરે તેણે મહોત્સવ કર્યો, સત્તર-પ્રકારે પૂજા રચી. મોટા ઓગળવ કરી ચારે દિશાએ તેડાં મોકલી સૌ સંઘને તેડાવ્યો. સાધર્મિ-ભક્તિ કરી પુષ્કળ દાન આપ્યું. સંઘનું બહુમાન કરી પહેરામણી કરી. સંઘવી વીરચંદે તેર મહિને પોતાના અભિગ્રહ-નિયમનું પારણું શ્રીપાર્શ્વનાથજીને પૂજીને કર્યું. શોક-સંતાપ નષ્ટ થયા અને મનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. પાર્શ્વનાથના દર્શને ચારે દિશાના સંઘ આવતા હતા, તેની ભક્તિ ભલી પેરે કરી, ચારે દિશામાં કીર્તિ વિસ્તરી. જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર-ઉદ્યોત થયો. પંદર દિવસ પાર્શ્વપ્રભુ જલોરમાં રહી લિજમાલ પધાર્યા ત્યારે ધરે ધરે મંગલ-વધામણાં થયાં. પાર્શ્વજિનનું નિરીક્ષણ કરતાં સૌ સંઘનાં મન ઉર્ષિત થયાં. ઘેર ઘેર આનંદ ઉછળ્યો, લવ્ય મનુષ્યો એકઠા મળ્યા. દુર્જન ચાડિયો (ગજનીખાનને સૂચવી ખોટી સલાહ આપનાર), પાંચ પુત્રો સાથે મૃત્યુ પામ્યો, તેના ધનનો નાશ થયો, તેનાં ચીર રડવડ્યાં.

શાંતિજિન-મંદિરની પાસે પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ વિમાન-સરખો કરાવ્યો, પૂર્વ દિશા તરફ તેનું દ્વાર રાખ્યું. તે મંદિરમાં પૂર્ણ થાંભલાની પૂતલી અને દ્વરણી વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવી હતી. નવચોકી જોઈ મન મોહિત થતું હતું. પ્રદક્ષિણા સારી રીતે કરી શકાય તેવી ભમતી બનાવી હતી. સારા મુહૂર્તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને તે પ્રાસાદમાં સ્થાપ્યા હતા. સમવસરણના મુખ આગળ ભમતીમાં ઘણી પ્રતિમાઓ સ્થાપી. શારદાદેવીને બારણાની આગળ સ્થાપન કરી. લવ્ય પ્રાણીઓ નિત્ય નવાં પૂજનાદિ નીપજવતા હતા. એ લિજમાલમાં જિનવરના પાંચ પ્રાસાદો- (મંદિરો) મેરુ-સમા શોભતા હતા. ચારે દિશાના સંઘો મોટા આડંબરે જત્રા કરવા આવતા હતા. ”

—સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી એ ઘટનાને તે સમયના

કવિ પુણ્યક્રમસે વર્ણવી છે, એ સિવાય લિત્રમાલના પાર્શ્વનાથનું નામ, તીર્થમાલા-ચૈત્યપરિપાટી જેવાં ખીજાં સ્તોત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે.

લિત્રમાલ-પાર્શ્વનાથ

ઉપર સૂચવેલી ઘટના વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી હોવાથી તે પહેલાં થયેલા કવિઓએ લિત્રમાલનું વર્ણન કરવા છતાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા જણાતા પં. મેઘે(મેહાએ) રચેલી તીર્થમાલામાં માત્ર લિત્ર-માલનું જ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે :—

“શ્રીજલહરિ નયરિ ભીનવાલી, એક વિપ્ર બહુ નંદ વિચાલિ;
નિઉ સહસ વાણિગના ઘણાં, પંચિતાલીસ સહસ વિપ્રાં તણાં,
સાલાં તાલાં નઈ દેહરાં, પ્રાસાદે જિણુ-પૂજા કરાં;
મુનિવર સહસ એક પોસાલ, આદિનગર એહવહ ભીનમાલ.”

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સંશોધિત, ય. વિ. ગ્રં. ભાવનગરથી પ્રકાશિત ભા. ૧, પૃ. ૫૪, કડી ૬૪, ૬૫).

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તથા અદારમી સદીના અને તે પછીના ચૈત્યપરિપાટી-તીર્થમાલાના રચનારા અનેક કવિઓએ લિત્રમાલના પાર્શ્વનાથનું રમરણુ કર્યું છે. તપાગચ્છીય વિજયસેન-સૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા પં. વિનયકુશલના શિષ્ય શાંતિકુશલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા જત્રીશ કડીવાળા પાર્શ્વનાથ-સ્તવનમાં સૂચન કર્યું છે કે :—

‘લિત્રમાલ જીજેણીઈ, નિવાજઈ દો જણયો જગદીશ.’

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૯૮).

તપાગચ્છીય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા પં. કૃપા-
વિજયજીના શિષ્ય મેઘવિજયે વિ. સં. ૧૭૨૧માં દીવ બંદરમાં રહેલી
રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ-નામમાલા (દાલ ૩, કડી ૧૬)માં લિખ્તમાલ
પાર્શ્વનાથનું રમરણ કયું છે—

‘લિખમાલ લલરૂપ જી, સાં પોસીનઉ ચારૂપ જી. મેં’

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦).

ઉપર્યુક્ત વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં જ થયેલા પં. ચાગ્રિસાગર-
ના શિષ્ય કલ્યાણસાગરે રચેલી પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટીમાં જણાવ્યું
છે કે :—

‘લિખમાલે’ મહિમા ધણે, ગોડી જિન હો સુપનો દાતાર; સં ૨૧’

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૭૧).

આગમગચ્છીય પં. મહિમાએ રચેલી ચૈત્યપરિપાટી, જે જોનો સમય
સં. ૧૭ (૬) ૨૨ કલ્પેલ છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લિખમાલમાં જ
જૈનમંદિરો અને ૬૪૫ જિન-મૂર્તિઓ તે વખતે વિદ્યમાન હતી.
જુઓ :—

‘લિખમાલનિ જ દેહરિ રે, છસિં નિ પચતાલ રે; ચતુર નર’

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૫૮).

પ્રુધ શિવવિજયના શિષ્ય શીલવિજયે રચેલા ચારે દિશાના તીર્થ-
માલા-સ્તવનમાં વિ. સં. ૧૭૪૬ના આસો માસમાં રચેલ પશ્ચિમ
દિશાના તીર્થોના સ્તવનમાં લિખમાલના લય-ભંજન [પાર્શ્વ] નાથનું
રમરણ કયું છે :—

‘લિખમાલિ લય-ભંજન નાથ, પાલણપુર શ્રીપારસનાથ’

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૮).

એ જ તીર્થમાલાના સ્તવનમાં કવિ શીલવિજયે જાલોરના ગજની-
ખાનવાળી ઉપર વર્ણવેલી ચમત્કારી ઘટનાનો સંક્ષેપમાં બે કડીમાં
ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં વીરચંદ સંઘવીને બદલે વરજગ સંઘવીનું નામ
સૂચવ્યું છે :—

“ જાલોર નયરિ ગજનીપાન, પિસુન-વચનિ પ્રજુ ધરીયા બાન;
વરજગ સંઘવી વરીઉ જામ, પાસ પેષીનિ જિમસ્યુ તામ.
સ્વામી-મહિમા ધરણેદ્રિ ધર્યો, માની મલિકનિ વક્ષી વસિ કર્યો;
પૂજી પ્રજુમી આખ્યા પાસ, સંઘ ચતુર્વિધ પૂજી આસ. ”

—ગ્રાંથીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૫, ૨૬.

શ્રીવિજયરત્નસૂરિના સમયમાં ઘટી ગયેલા પં. લાલવિજયના શિષ્ય
પં. સૌભાગ્યવિજયે વિ. સં. ૧૭૫૦માં રચેલા તીર્થમાલા-સ્તવનમાં
લિજમાલના પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે :—

‘ નકુલાઈમાં જાલોર બાવીસમે રે, લિજમાલે પ્રજુ પાસ. તીં ૨૨ ’

• —ગ્રાંથીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૬૭).

વિ. સં. ૧૭૫૫માં જ્ઞાનવિમલ કવિએ રચેલી તીર્થમાલામાં પોતે
કરેલી યાત્રામાં લિજમાલના પાર્શ્વનાથને ભેટ્યાનો અને ત્યાંના ચાર
મંદિરનાં દર્શન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે :—

‘ તિહાંથી લિજમાલ આવીયા એ ભેટ્યા શ્રીપાસ;
ચાર પ્રાસાદ તણા સુર્વિખ નિરસ્યા ઉજાસ. ’

—ગ્રાંથીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૬).

એ જ પ્રમાણે કવિ લાવણ્યસમયગણિએ વિક્રમસંવત ૧૫૬૮માં
રચેલા વિમલપ્રબંધ-રાસમાં પણ વિસ્તારથી આ લિજમાલ તપસ્વિ
વર્ણન કર્યું છે.

લિજ્જમાલ-નામ

વિક્રમની સોળમી સદીમાં અને તે પછીના સમયમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીમાલપુર અથવા લિલ્લમાલપુરનો લિજ્જમાલ-નામથી ઉલ્લેખ થયેલો જોવાય છે. મીયાગામમાં રહેલ વાસુપુજ્ય-ગિંળને વિ. સં. ૧૫૪૯માં પોતાનાં માત-પિતાનાં તથા પોતાનાં શ્રેય માટે કરાવનાર શ્રીશ્રીમાલી સાતિનો ઉદ્દેશી આવક લિજ્જમાલ-નિવાસી હતો એમ બ્રહ્માણ્યગ્રંથીય શીલગ્રંથસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી એ જ પ્રતિમાના લેખથી જણાય છે. (જુઓ બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ, ખં. ૨, લે. ૨૮૧).

—વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છના મુક્તિસાગરજી, ઉપાધ્યાયપદ મળ્યા પછી વિ. સં. ૧૬૮૦માં લિજ્જમાલમાં પધાર્યાનું વર્ણન રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસમાં છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૪૮).

—વિક્રમની અઠારમી સદીમાં રાઠોડ અજિતસિંહના રાજ્યાધિકાર-સમયમાં તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરજીનો જન્મ એ જ લિજ્જમાલમાં વિ. સં. ૧૭૨૮માં થયો હતો અને ઉત્તમસાગરજીએ વિ. સં. ૧૭૩૭નું ચૌમાસ્ટ્રું એ લિજ્જમાલમાં જ કર્યું હતું—એમ ન્યાયસાગર-નિર્વાણરાસથી જણાય છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૬૯, ૭૩).

લિજ્જમાલના રાજ્યો

વિ. સં. ૧૩૩૩ આસો શુ. ૧૪ને દિવસે વીરજિનની પૂજા માટે દેવદાસ તરીકે નવીન શાસનનો પ્રખંધ થયો, તે વખતે શ્રીમાલ પર ચાચિગદેવનો રાજ્યાધિકાર હતો (જુઓ જિનવિ. પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨), બોમ્બે ગેજેટિયર ભા. ૧, પૃ. ૪૭૨ થી ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૪, ૨૮૩ અને ૨૮૬ પરથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૨૩૯માં જયંતસિંહનો, ૧૨૬૨ થી ૧૨૭૪માં ઉદયસિંહનો, વિ. સં. ૧૩૩૩ થી ૩૪માં ચાચિગદેવનો અને ૧૩૩૯ થી ૧૩૪૫માં સામંતસિંહનો શ્રીમાલ

અથવા લિજમાલ પર રાજ્યાધિકાર હતો—એમ શિલાલેખોના આધારે જણાય છે. એ પહેલાના પ્રાચીન સમયમાં વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રણુહરતી વત્સરાજની જલોરમાં રાજધાની હોવાથી એ પ્રદેશ પર અધિકાર જણાય છે; લિજમાલના રાજાઓનો કમળદ્ધ ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવેલો નથી, તેથી નીનાશેઠ શ્રીમાલપુરથી ગાંધૂ નગરીમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કોનો અધિકાર હતો, એ સ્પષ્ટ દર્શાવી શકાતું નથી.

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રથસ્તિમાં સિરિમાલ (શ્રીમાલ) પુરનો નિર્દેશ થયો છે, એ પ્રથસ્તિનું ઉપદેશકલ્પવસ્ત્રીમાં વિમલચરિત્રમાં સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયું છે. ત્યાં શ્રીમાલપુરને લિલ્લમાલ વગેરે બીજાં ત્રણ નામોથી ઓળખાવેલ છે, ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ લગભગ એને અનુસરે છે. છંદસમણિએ ઉપદેશકલ્પવસ્ત્રીમાં પ્રાચીન સંબંધ-આઠક શ્લોક ટાંજેલ છે, તેમાં લિજમાલ-નામ જોવાય છે.^૧ એવી રીતે લિલ્લમાલ, શ્રીમાલ અને લિજમાલ એવાં અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ એ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળના સંબંધમાં શોધખોળ કરવામાં આવે તો ઘણું નવીન જાણવાનું મળી આવે, પરંતુ અવકાશ અને સાધન-સામગ્રીના અભાવે, તેમ જ અહીં ખાસ પ્રસ્તુત ન હોવાથી એ સંબંધમાં આટલેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

ગાંધૂ

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત વંશ-પ્રથસ્તિમાં તથા વિમલચરિત્ર-પ્રબંધમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે પોરવાડ વણિક ઠક્કુર નીનાશાહે શ્રીદેવીની પ્રેરણાથી શ્રીમાલપુરથી નીકળી વિક્રમની નવમી સદીના પ્રારંભમાં જે નગરીને

૧ “સમ્પન્નમાદિકરોઽયં ત્રિલ્લનુદેઽય મયા ભમી ।

પૂર્વાચાર્યકૃત્તા વિદ્વલોકત્રવીરિદેતે ॥

માગ્વાદો નીનનાના પ્રકટગુણગો મિલ્લમાલેઽમવત્ પ્રાક્ ।

તરમાત્ ગાંધૂપુરેઽગ્વાત મુલલહરણુત્તરકુતો ધીરનામા ।”

—ઉપદેશકલ્પવસ્ત્રી (પૃ. ૩૬, શ્લોક ૧૦-૧૧).

આશ્રય લીધો હતો, જ્યાં જવાથી નીનાશાહનો હાથી-ઘોડાની સમૃદ્ધિવાળો અદ્ભુત અબુદય થયો હતો. જ્યાંથી નીનાશાહને વનરાજ નરપતિ સન્માનપૂર્વક અણુહિલવાડ પાટણમાં લઈ ગયો હતો, તે ગાંભૂ ગામ પાટણથી લગભગ બાર ગાઉના જ અંતર પર આવેલું છે. વિક્રમની આડમી, નવમી અને દસમી સદીમાં એ નગરી સુસમૃદ્ધ હતી. એ સમયમાં ત્યાં શ્રીમાન્ જૈનો વસતા હતા, જૈનમંદિર અને ઉપાશ્રય ત્યાં હતા, સમર્થ જૈનાચાર્ય અને જૈન મુનિઓએ ત્યાં નિવાસ કરી અનેક ગ્રંથો રચ્યા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

સુપ્રસિદ્ધ શીલાંકાચાર્ય,^૧ કે જેઓ નિર્વૃત્તિગચ્છના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા^૨ અને જેમનું વિમલમતિ એવું તાત્ત્વિક સાર્થક નામ હતું,^૩ જેમણે આચારંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સિદ્ધાંતોની સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી અને જેણે પ્રાકૃતભાષામાં સાકાબારહત્તર શ્લોક-પ્રમાણુ અત્યુત્તમ ગદ્યગદ્ય ચક્રિષ્પન્ન-મહાપુરિસચરિય રચેલ છે. આ શીલાંકાચાર્યે શક સં. ૭૮૪ (વિ. સં. ૯૧૯)માં ગંભૂના (ગાંભૂ)માં રહીને આચારંગસૂત્રની ટીકા રચી હતી.^૪

આ તે જ ગાંભૂ ગામ છે કે જેને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ પ્રાકૃતભાષામાં ગંભૂય અને સંસ્કૃતભાષામાં ગંમૂતા, ગંમૂકા એવા નિર્દેશથી ઓળખાવેલ છે. વિક્રમની દસમી સદીમાં ત્યાં જિનાલય હતું, જૈન સાધુઓ એ તરફ વિચરતા હતા, જૈન વિદ્વાનો ત્યાં નિવાસ કરી ગ્રંથ-રચના કરતા હતા, શીલવાન્ અને બહુશ્રુત શ્રાવણે ત્યાં વસતા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ જુઓ જેસલમેરમાં ૦ ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધ ૦ પૃ. ૪૩-૪૪).

૨ જુઓ અષ્ટપ્રસંગાબ્ધયી (બુમિકા પૃ. ૧૧૦).

૩ "સમુદયગત-સંવત્સરશલેષુ સત્તસુ ચતુરશીત્યધિકેષુ વૈશાલપંચમ્યાં બાચારટીકા દટ્થેતિ ।

દ્વીતીયચર્ચેન જ્ઞાતા ગંભૂણાં રિષતેન દીક્ષતા ।"

સુપ્રસિદ્ધ વિકાન્ શીલાંક આચાર્યે આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિની રચના વિ. સં. ૯૧૯માં એ જ ગાંભૂ ગામમાં કરી હતી—એનું સૂચન ઉપર ધર્મ ગયું છે. એ સિવાય શક સં. ૮૨૧ (વિ. સં. ૯૫૬)માં આ જ ગાંભૂ ગામમાં નિવાસ કરી સિદ્ધાંતિક યજ્ઞદેવના શિષ્ય પાર્થે ત્યાંના જિનાલયમાં શીલવાન્ બહુચુત આવક જંબૂનામ(ગ)ની સાહાય્યથી યતિપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર અને આવકપ્રતિક્રમણસૂત્રનું વ્યાખ્યાન ચૈત્ર માસની ૫મીએ રચ્યું હતું;^૧ જેની વિ. સં. ૧૨૨૮માં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકા અત્યારે પણ પાટણમાં સંધવીના પાડાના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ પત્તનીય-જૈનભંડાર-અંચસૂચી, પૃ. ૧૮, ૧૯).

અહીં છેલ્લુંક પ્રાસંગિક સૂચન કરવાનું છે કે—રાજદેવ વોટસન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર, એમ.એ. એમણે ભાવનગરમાં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ આગળ ‘ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા ’ નામનો નિબંધ રજૂ કરેલો, જે ‘ યુગધર્મ ’ માસિકના ૧૯૮૦ના ચૈત્રના અંકમાં પ્રકટ થયેલો જેવાય છે. તેમાં ‘ બુદ્ધકાળ ’ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે—“ તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ પણ હું આગળ બતાવું છું, તે પ્રમાણે સેંકડો વરસ સુધી થયો ન હતો. ”

એ જ લેખમાં આગળ ઉપર જણાવ્યું છે કે—

- ૧ “ મમ્માનાં શકનૃપતેઃ, શનાનિ ચાદ્યે ગતાનિ વિશભ્યા ।
અધિકાન્વેકાધિકયા, મામે ચૈત્રે તુ પંચમ્યાં ॥
નીતં સમાપ્તિમેતત્, સિદ્ધાંતિક યજ્ઞદેવશિષ્યેણ ।
પ્રતિચરણાયાઃ કિચિદ્, વ્યાસ્વાર્ન પાશ્વર્નામ્ના તુ ॥
ઘાવસો જંબુનામા(ગા)રયઃ, શીલવાન્ સુવહુશ્રુતઃ ।
સાદાવ્યાદ્ રચિતં તસ્ય, રમ્ભૂતાયાં વિનાલયે ॥ ”

—પાટણ જૈનભંડાર-અંચસૂચી (પૃ. ૧૮).

“ આ સંબંધમાં એક વિશેષ વાતની નોંધ કરવી પડે છે, તે એ કે ગૂજરાતમાં ચૌલુક્યકાળ સુધી એટલે ઈ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંના જૈનધર્મ સંબંધી કયાય પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ”

“ આવા અનેક કારણોને લીધે એમ માનવું પડે છે કે તે વખતે વલ્લીમાં નો શું પણ ગૂજરાતમાં જૈનધર્માનુયાયીઓ ન હતા, અને કદાચ હશે તો બહુ જ ઘોડા અને વિશેષ મહત્ત્વના ન હતા. ”

“ આ બધા વિવેચનથી એમજ કહેવું પડે છે કે ગૂજરાતમાં સૌથી પહેલાં જૈન લેખ ચૌલુક્યકાલીન જ છે. તે પહેલાં જૈનધર્મનું કાંઈ ચિહ્ન મળતું નથી. ”

“ ચૌલુક્યકાળ ગૂજરાતમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કાળ હતો. તેમાં જ જૈન-ધર્મનું નામ ગૂજરાતમાં પ્રથમ જાણવામાં આવ્યું, અને તે કાળમાં જ જૈનધર્મની મહત્તા અતીવ વધી ગઈ. ” મત્યાદિ (યુગધર્મ, સં. ૧૯૮૦ ચૈત્ર, પૃ. ૨૪-૩૪).

૨. ડિસકળકરે પોતાના પૂર્વોક્ત અનુમાનને દૃઢ કરવા જોતોની બે-ચાર પ્રાચીન માન્યતાઓને એ જ લેખમાં દંતકથા જણાવી અવિશ્વાસપાત્ર સૂચવી છે. જેમાં વીર-નિર્વાણસંવત્ ૯૮૦ (વિ. સં. ૫૧૦)માં દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા વલ્લી (વળા)માં થયેલ જૈન સિદ્ધાન્તોની લેખન-પ્રવૃત્તિ અને વીર-નિર્વાણ-સંવત્ ૯૯૩ (વિ. સં. ૫૨૩)માં આનંદપુર (વડનગર)માં કુવત્સેનરાજની સમક્ષ સભામાં થયેલ કલ્પસૂત્રની વાચન-પ્રવૃત્તિવાળી ઘટનાને પણ દંતકથારૂપ અને અવિશ્વાસપાત્ર સૂચવેલ છે. પરંતુ કલ્પસૂત્રમાં મહાવીરચરિત્ર પછી મુકાયેલા એ આશય-વાળા પ્રસિદ્ધ સૂત્ર પર ચૂર્ણિ, ટિપ્પન અને વૃત્તિઓ રચનારા પ્રાચીન અનેક વિદ્વાનોએ એ સંબંધમાં ઘણો ઉદાપોહ કરેલ હોવાથી એ કથનને દંતકથા જણાવી અવિશ્વાસપાત્ર સૂચવવું અયોગ્ય છે. બીજી તરફથી

૧ રા. ડિસકળકરના એ લેખમાં ઈ. સ. જણાવેલ છે.

શ્વેતાંબરો કરતાં પોતાની પ્રાચીનતા જણાવનારા દિગંબર ભટ્ટારક મુનિ દેવસેને ૯૬૦માં માધ શુ. ૧૦ને દિવસે ધારામાં વસતાં પાર્શ્વનાથ-મંદિર-માં રચેલા દર્શનસાર^૧ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં સૂચવ્યું છે કે—‘વિક્રમ-રાજના મરણ પછી ૧૩૬મા વર્ષમાં સોરઠ-વળામાં શ્વેતાંબર-સંઘ ઉત્પન્ન થયો.^૨’ એ કથન પરથી ગૂજરાતમાં શ્વેતાંબર જૈનોની વિદ્ય-માનતા ચૌલુક્યકાળ પહેલાં સેંકડો વર્ષોથી હતી; એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

રા. કિસકળકર જેવો મન ધરાવનારાની માન્યતાનો વિરોધ કરી આ સ્થળે મારે સ્પષ્ટ સૂચવવું જોઈએ કે ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી ગૂજરાતમાં જૈનધર્મ પ્રસરેલ હતો. ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનતીર્થો અને મંદિરો બનેલાં હતાં, ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સારી સંખ્યામાં જૈન આચાર્યો અને મુનિઓ ગૂજરાતમાં વિચર્યા હતા. ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ મહત્વશાલી શ્રીમાન્ જ્ઞાપોજન-જૈન ગૃહસ્થો સારી સંખ્યામાં આ ગૂજરાતમાં વસતા હતા; તેનાં અનેક પ્રમાણો દર્શાવી શકાય તેમ છે; જેમાંનાં કેટલાંક આ ચાલુ સેખમાં પ્રસંગોપાત ઉપર દર્શાવ્યાં છે.

ચૌલુક્યકાળ પહેલાનાં મળી આવતાં તાત્રશાસન-પત્રો અથવા શિલા-સેખોમાં જૈનધર્મ-સંબંધી નિર્દેશ ન હોય એટલા ઉપરથી જ તે કાળ પહેલાં ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ થયો ન હતો અથવા ગૂજરાતમાં

૧ “પુસ્વાયરિય-કવાદં અંગા હો (૧)દં સંધિકગ ચે વત્થા ।

સિરિદેવસેણમુણિના ધારાણ વં(સં)વસંતેણ ॥

૨૬ઓ દંસણસારો, મન્વાગ ણવસ્સણ્ઞ ણઉણ્ઞ ।

સિરિપાસણાહમેહે, મુપવિત્તે માહસુદ્ધસમીણ ॥

—પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૬.

૨ “છત્તીમે વરિસમણ, તિક્કરારવસ મરણવત્તસ ।

સોરહે(ટ્ટે) વલી(છહીણ) સેવહસંધો સ્સુપ્પણો ॥”

—પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૫.

જૈનધર્માનુયાયીઓ ન હતા—એવા અનુમાન પર આવવું એ સાહસભરું લેખાય. તામ્રશાસનપત્રો, શિલાલેખો જેવાં અનેક ઐતિહાસિક સાધનો અનેક કારણે વિનષ્ટ થયેલાં છે. જૈનોને પણ કાળ-બળે ઉત્તતિ-અવનતિના વિષમ ક્રમમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. અગાની વિદ્વેષીઓએ અનેક તામ્ર-પત્રોને, અરે ! પરમપ્રિય દેવમૂર્તિઓને ગળાવી નાખેલ છે. અનેક શિલા-લેખોને છિન્ન-લિન્ન-નષ્ટ-ભ્રષ્ટ કરી નાખેલ છે, ભૂમિશરણુ, જલશરણુ અને અગ્નિ-શરણુ કરેલ છે. અનેક શિલાલેખો કાળક્રમે ધસાર્ધ ગયા છે, અનેક શિલાલેખોને દૂધીઓએ ધસાવી નાખેલ છે. અનેક શિલાલેખો પર અગાનથી ચૂના-માટીના થર લગાડ્યા છે, અનેક શિલાલેખો દીવાલોમાં ચણાયા છે. અનેક જૈનમંદિરો અને મંદિરોના અંશો મસ્જિદોના રૂપમાં અને અન્ય દેવમંદિરોમાં ફેરવાયા છે. અનેક જૈનમંદિરો ભૂમિશરણુ થયાં છે. અનેક જૈન દેવોની મૂર્તિઓ હિંદુઓના મંદિરોમાં પોતાના દેવ-દેવીના રૂપમાં ફેરવાઈ ભુદા ભુદા નામોથી ઓળખાય છે. એ મધ્યસ્થ દષ્ટિવાળા શોધક સજ્જનોથી અજાણ્યું નથી. એવી રીતે અગાન, વિદ્વેષ, સત્તા-બળ વગેરે અનેક કારણે થયેલાં અનેક આક્રમણોમાંથી પસાર થતાં બહુ થોડાં જ ઐતિહાસિક સાધનો અવશિષ્ટ રહેલાં છે. અવશિષ્ટ રહેલાં સાધનોની પણ વિચક્ષણતાથી ગવેષણા કરનારા પુરાતત્ત્વપ્રેમી ઇતિહાસ-રસિક શોધક સજ્જનો બહુ થોડા છે, એમને ઉત્તેજન આપનારા સહાયોદ્ધ અને એ વિષયના પ્રેમીઓ બહુ થોડા છે. એવા શોધકોના પ્રતાપે બચેલાં સાધનો જ્યારે પ્રકાશમાં આવશે, ત્યારે કાલ્પનિક અનુમાનો અવસ્ય ફેરવવાં પડશે.

તામ્રશાસનો અને શિલાલેખો સિવાય અનેક આક્રમણોમાંથી બચી ગયેલા તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથોને અને પ્રાચીન ગ્રંથકોષોએ રચેલી પ્રશસ્તિઓને પણ આપણે ઐતિહાસિક વિધસનીય સાધન તરીકે પ્રમાણુભૂત ગણવી જોઈએ. એ સાધનો પરથી વિદિત થાય છે કે—શ્રીચત્રુન્દ્રય, ગિરનાર જેવાં અનેક પ્રાચીન જૈન-

તીર્થો અને જૈનમંદિરો ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં વિદ્યમાન હતાં, કે જે તીર્થોનું સ્મરણ ચૌલુક્યકાળ પહેલાં રચાયેલા કુવલયમાલાકથા જેવા અનેક ગ્રંથોમાં થયેલું છે.

આ લેખમાં જ હું ઉપર પ્રસંગોપાત સૂચવી ગયો છું કે—શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)માં જલોરમાં રણદરતી વત્સરાજ રાજના રાજ્ય-સમયમાં રચાયેલી અને વિ. સં. ૧૧૩૬માં તાડપત્ર પર લખાયેલી જોસલમેરના કિલ્લાના ભંડારમાં રહેલી દાક્ષિણચિહ્નગુરિની પ્રાકૃત ભાષામય કુવલયમાલા કથા-ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં કવિએ પોતાની ચોથી પેઢી પર થયેલા પૂર્વજ યક્ષદત્તગણિના શિષ્યો સંજયી પરિચય કરાવતાં સૂચવ્યું છે કે—‘તપ-શક્તિ અને વચન-લબ્ધિ-સંપન્ન તેના ઘણા શિષ્યોએ ગુજરાત દેશને દેવધરો(મંદિરો)થી રમણીય બનાવ્યો હતો.’^૧ એ ઉપરથી શું સૂચિત થાય છે? શક સં. ૭૮૪(વિ. સં. ૯૧૯)માં પાટણ પાસે આવેલ મંભૂતા(ગાંભૂ)માં રહીને શીલાંક આચાર્યે આચારંગસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી તથા શક સં. ૮૨૧(વિ. સં. ૯૫૬)માં એ જ ગાંભૂ ગામમાં રહી પાર્શ્વ નામના વિદ્વાન સાધુએ જિનાલયમાં યતિ-આવક-પ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, અને વનરાજ આવડાના આગ્રહથી એ જ ગાંભૂ ગામથી પાટણમાં ગયેલ શ્રીમાલપુરના પોરવાડ વણિક નીનાલકુરે પાટણમાં ત્રયલજિનમંદિર કરાવ્યું હતું—એ ઉપર સૂચવાઈ ગયેલ છે. અને વનરાજ આવડાને આશ્રય આપનાર શીલાંક આચાર્ય ચૌલુક્યકાળ પહેલાં ગુજરાતમાં જ વિચરતા હતા. પંચાસરા-પાર્શ્વ-નાથના મંદિરને વનરાજ આવડાએ ચૌલુક્યકાળ પહેલાં જ પાટણ (ગુજરાત)માં જ બંધાવ્યું હતું—એ વચ્ચે આ લેખમાં આગળ ઉપર સપ્રમાણ જોવામાં આવશે. એ ઉપરથી શું સિદ્ધ થાય છે?

૧ “તસ્મય વ પદુલ્લોસા, તવતીરિઅન્નચનન્દિસંવળ્લા ।

રમ્મો ગુજ્જરદેમો જિદ્દિ કમો દેવહરપુદ્દિ ॥”

—અપભ્રંશ કાવ્યરથી (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

સુપ્રસિદ્ધ કવિ-કુંજર સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિલવપ્રપંચા નામની સુખોદક સુવિસ્તૃત કથા ચૌલુક્યકાળ પહેલાં વિ. સં. ૯૬૨માં ગુજરાતની એક વખતની રાજધાની લિલ્લમાલમાં રહી જૈનમંદિરમાં રચીને સમાપ્ત કરી હતી, જે ઉપર લિલ્લમાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે—એ ઉપરથી શું સૂચિત થાય છે ?

ઉપર જણાવેલાં વિશ્વસનીય પ્રમાણોને મધ્યસ્થ ખુદ્ધિથી વિચારનાર વિદ્વાન સ્વીકારશે જ કે—“ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનધર્મ અને જોનો ગૂજરાતમાં ગૌરવથી પ્રતિષ્ઠિત હતા. ” મને આશા છે કે રા. ડિસકળકર જેવા મહાશય ઉપરના ઉલ્લેખો પર દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી પોતાની માન્યતામાં સુધારો કરશે.

ભ્રમ-નિવારણ

વલ્લભી-ભંગનો વિષમ-સમય(વિ. સં. ૮૪૫) આવતાં પહેલાં વલ્લભીમાંથી દેહલીક જૈન મૂર્તિઓ અન્યત્ર ગઈ હતી, જેમાંની એક મહાવીરની મૂર્તિ શ્રીમાલપુરમાં ગઈ હતી—એ સંબંધી અનેક ઉલ્લેખો અમે આ જ લેખમાં ઉપર સૂચવ્યા છે; એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિક્રમની નવમી સદી પહેલાં વલ્લભી(વળા)માં જૈનમંદિરો વિષ્ણુમાન હતાં, તે સાથે તે સમયમાં જોનોની સંખ્યા પણ સારી રીતે હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

ખીજ એક જાણીતા નવલકથાકાર ઠક્કર નારાયણ વિસનજી, રા. ડિસકળકરના ઉપરના મતથી વિરુદ્ધ રીતે પ્રકારાંતરે ચૌલુક્યકાળ પહેલાં વલ્લભીમાં જૈનધર્મની મહત્તા અને જૈનમંદિરોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા છતાં ખીજી તરફથી જૈનધર્મ તરફ પોતાનો પ્રદેષ પ્રકટ કરતાં ‘અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ’ એ નામની ‘ગૂજરાતી’ની ૩૪મી ભેટખુદમાં જણાવે છે કે—

“અયાનક દારિકામાં શ્રીચંકરાચાર્યે શાસ્ત્રાર્થમાં વૈષ્ણવધર્મીઓને

પરાસ્ત કર્યાની વાર્તા શીલાદિત્યના સાંભળવામાં આવી અને તેથી તેણે શ્રીશંકરાચાર્યને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના ખંડન માટે વલ્લભીનગરમાં પધારવાનું અત્યંત વિનય-પૂર્વક આમન્ત્રણ કર્યું; કારણ કે વલ્લભી-નગરમાં તે વેળાએ અનેક બૌદ્ધ-વિદ્વારો અને જૈન-મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. અને તે સર્વ ધર્મસ્થાનને બદલે અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડેલાં હોવાથી શીલાદિત્યની એ અધર્મનો ખ્વંસ કરીને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને પોતાના રાજ્યમાં અગ્રસ્થાન આપવાની પરમ આકાંક્ષા હતી.” અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૪, ૪૫).

એ જ નવલકથાકાર એ જ ફકરાની ટિપ્પણીમાં સૂચવે છે કે—

“ આપણી નવલકથાના કાળથી લગભગ ૧૨૫ વર્ષ પૂર્વે એટલે ઈ. સ. ૬૪૦માં ચીની પ્રવાસી હુએનસંગ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. x x હુએનસંગ એક બૌદ્ધ હોવાથી જૈનધર્મની પણ વલ્લભી-નગરમાં તે સમયમાં દેટલી મહત્તા હતી, એ વિશેનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો નથી. x x ”

આ ૭૫૨થી રા. ૬૬૭રે વિક્રમની સાતમી સદીમાં વલ્લભી-નગરીમાં જૈનમંદિરોનું અસ્તિત્વ અને જૈનધર્મનું મહત્વ સ્વીકારે છે, તેમ જતાં ઈ. સ. ૭૬૫ (વિ. સં. ૮૨૧) લગભગમાં વલ્લભીનાં એ સર્વ ધર્મ-સ્થાનો અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડ્યાં હતાં—તેમ સૂચવે છે અને એ અધર્મનો ખ્વંસ કરવા અને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને અગ્રસ્થાન અપાવવાની પરમ આકાંક્ષાથી શીલાદિત્યે શંકરાચાર્યને આમન્ત્રણ કર્યું હોવાનું જણાવે છે; પરંતુ એ કથનમાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણ શું છે ? તે દર્શાવવા તેમણે તરદી લીધી નથી—એટલે એ કથન અપ્રામાણિક જણાય છે.

જૈનો તરફ પરમ પ્રેમ (?) વર્ષાવના એ જ રા. ૬૬૭રે વલ્લભી-વિનાશ વખતના (વિક્રમની નવમી સદીના) જૈનસાધુઓને તાંત્રિક ધર્મના

ઉપાસક થયેલા સૂચ્યા છે અને તેમ થવામાં હેતુ, બૌદ્ધધર્મની પ્રતિ-સ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સંખ્યા વધારવા જૈનસાધુઓમાં તાંત્રિકમત અને શાક્તધર્મના અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થવાનું અને એ કારણથી જૈનધર્મમાં લોક-સંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી હોવાનું ભયંકર વિધાન કર્યું છે—

“તાંત્રિક મત અને શાક્તધર્મની ભ્રષ્ટતાનો દેવળ બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુકાઓ તથા અનુયાયીઓમાં જ પ્રસાર થયો હતો; એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે જૈનધર્મ તે સમયમાં બૌદ્ધધર્મનો પરમ-પ્રતિસ્પર્ધી કિંવા શત્રુ હોવાથી બૌદ્ધધર્મની પ્રતિસ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સંખ્યાને વધારવા માટે ઘણાખરા જૈનસાધુઓ * પણ એ તાંત્રિક ધર્મના ઉપાસક થયા હતા અને તેથી તેમનામાં પણ તે ધર્મના ઉપયુક્ત અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થઈ ગયો હતો. આ કારણથી જૈનધર્મમાં પણ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી.”

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૦).

● “ પ્રથમ જૈનધર્મના સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરતા હતા; પરંતુ ન્યારથી બહુસંખ્ય જૈન સાધુઓએ તાંત્રિક ક્રિયાઓને સ્વીકારીને મલિન જપ, જપ તથા માંસ-ખલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની ભરણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે, સાધના કરવા માંડી અને તેમના આચારો અનાચારના રૂપમાં ફેરવાતા ગયા. એટલે ખજી જે સાધુઓ શુદ્ધ ચરિત અને પવિત્ર હતા, તેમણે એ ભ્રષ્ટ જૈન સાધુઓથી પોતાની ભિન્નતાને દર્શાવવા માટે શ્વેત વસ્ત્રને બદલે પીત (પીળાં) વસ્ત્ર પરિધાન કરવા માંડ્યાં કે જે કદિ અન્યારસુધી પણ તેમનામાં ચાલી આવે છે. અત્યારે શ્વેતવસ્ત્રધારક સાધુઓ જૈનધર્મમાં ગૌરવના નામથી અને પીતવસ્ત્રધારી સાધુઓ સાધુના નામથી ઓળખાય છે. એ ગૌરવજ્ઞ જૈનસાધુ કરતાં સુખલાલસામાં અધિક તક્લીન હોય છે. જૈનધર્મના નિયમોનું સાધારણ સ્વરૂપમાં જ પાલન કરે છે, અને અધ્યાપિ મંત્રવિદ્યા, તંત્રવિદ્યા તથા પિશાચ-સાધના આદિ મલિન

એ જ નવસ્રકથાકારે એથી આગળ વધીને એ જ નવસ્રકથામાં દ્વિતીય ખંડમાં વલ્લભીપુરનો વૈભવ દર્શાવતાં "વલ્લભી કે વૈકુંઠ" નામના પ્રકરણમાં એક વિચિત્ર વાર્તા દંતકથાના રૂપમાં મૂકી છે, કે જેમાં જૈનોને માથે મિથ્યા કલંક મૂકી જૈનધર્મના સદાચારી સાધુને અને એક ભક્ત રાજાને વિપરીત રૂપમાં ચિતરીને જન-સમાજની દૃષ્ટિએ તેમને હલકા પાડવાનો અણુઘટનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ લેખક, વલ્લભીમાં તે વખતે એકસો શિવાલયો, એકસો જોદ્ધ મહો અને પચાસેક જૈનધર્મનાં મંદિરો તે વખતે હોવાનું જણાવ્યા (પૃ. ૪૯) પછી જણાવે છે કે—

‘ જૈનધર્મનું’ વલ્લભીનગરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે ગણાતું ‘ ઋષભદેવ ’નું મંદિર હતું; અને દેશ-દેશાન્તરમાં તેની એટલી બધી ખ્યાતિ હતી કે અસંખ્ય જૈન યાત્રાળુઓ એ મંદિરમાંની ઋષભદેવની પ્રતિમાનાં દર્શન માટે વલ્લભીપુરમાં સતત આવ્યા કરતા હતા. લોકોમાં એ જૈનમંદિર વિશે એવી દંતકથા પ્રચલિત હતી કે, એ મંદિર જૈનધર્મના એક યતિએ રાજા ગુહસેનના સમયમાં બંધાવ્યું હતું. તે જૈન યતિ અત્યંત ધનાઢ્ય

વિદ્વાઓના અગ્રેસર-નેતા મનાય છે. એ શ્વેતવસ્ત્રધારી જૈનસાધુઓ એ મસિન તંત્રવિદ્યાને વ્યવહારમાં ચોજવાના વ્યવસાયમાં કેટલી સીમા પર્યંત આગળ વાંચા હતા, એનાં ઇતિહાસમાં પણ કેટલાંક પ્રમાણે મળી આવે છે, પરંતુ વિસ્તારના બચથી તે આહીં આપી શકાયો નથી. જોદ્ધધર્મ પ્રમાણે જ જૈન-ધર્મમાં પણ તે સમયમાં બિન્ન બિન્ન અનેક વિભાગ પડી ગયા હતા; તેમાંના દિગંબર, શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ વિભાગો મુખ્ય હતા, અને બીજા જે હપવિભાગો હતા તે ગચ્છના નામથી ઓળખાતા હતા, કે જે વિભાગો તથા હપવિભાગો અત્યારે પણ જૈનધર્મમાં પૂર્વ પ્રમાણે જ અવિચલ રહેલાં જોવામાં આવે છે. સાધુઓની આવી સ્થિતિ થવાથી જૈનધર્મની સાખી (આર્યા અથવા આરજ) ઓની નીતિરીતિમાં પણ દુરાચારનો સંચાર થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. ”

—અનંગભટ્ટા (પૃ. ૪૦ની ટિપ્પણી).

હોવા સાથે પોતાના ધર્મનો એટલો બધો અભિમાની હતો કે જોને ધર્માભિમાનની કશી સીમા જ નહોતી. આપણી નવલકથાના કાળમાં જે સ્થાનમાં ઋષભદેવનું એ મંદિર જિયું હતું, તે સ્થાનમાં રાજ્ય ગ્રહસેનના સમયમાં એક શિવમંદિર હતું અને તે સ્થાન તે જૈન યતિને ઉત્તમ લાગવાથી તે યતિએ રાજ્ય પાસે જઈને કહ્યું કે, “જો આ શિવમંદિરને તોડી પાડીને એ સ્થાનમાં અમારા તીર્થંકર ઋષભદેવનું જૈનમંદિર બાંધવાની આપ આજ્ઞા આપો, તો અત્યારનું આ શિવમંદિર જેનાથી ઢંકાઈ જાય એટલું રૂપું હું આપને આપવા માટે તૈયાર છું.” રાજ્ય પોતે બૌદ્ધધર્મનો અનુયાયી હોવાથી શૈવધર્મની તેના અંતઃકરણમાં જોઈએ તેટલી લાગણી નહોતી અને તેવામાં આ કારણ આવી મળ્યું એટલે લોભને ત્યાગી ન શકવાથી રાજ્યએ તે યતિ પાસેથી તેના કહ્યા પ્રમાણેનું વિપુલ રૂપું લઈને શિવમંદિરને તોડી નાખ્યું અને ત્યાં જૈનમંદિર બાંધવાની યતિને આજ્ઞા આપી દીધી. રાજ્યના આ દુષ્ટત્વથી બ્રાહ્મણોએ તે વેળાએ જ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે—“વલ્લભીવંશ આ ધાર્મિક અત્યાચારના પરિણામે કદાપિ દીર્ઘજીવી તથા ચિરસ્થાયી ચવાનો નથી !” અસ્તુ અલ્પકાળમાં જ તે જૈન યતિના પ્રયત્નથી તે શિવમંદિરના સ્થાનમાં ઋષભદેવનું મંદિર ચણાઈને તૈયાર થઈ ગયું.”

—(અનંગલદ્રા પૃ. ૫૧-૫૨).

એ પછી એ જ લેખકે એ મંદિરને સ્કૅટિકપાપાણુમય સૂચવી વિસ્તારથી વર્ણન કર્યા પછી તેના ભૂમર્લમાં રહેલ એક પોથીબધ (ગ્રન્થાલય)નું સૂચન કર્યા પછી જૈન સાધુઓ પર ફરી એ આક્ષેપ કર્યો છે કે—“પરંતુ તે સમયના ઘણાખરા જૈન સાધુઓ વામમાર્ગના ઉપાસક થયેલા હોવાથી તેઓ એ ભૂમર્લમાંના પુસ્તકાલય નામક સ્થાનનો કેટલીક મલિન તાંત્રિક ક્રિયાઓ કરવાના કાર્યમાં જ ઉપયોગ કરતા હતા.”

—(અનંગલદ્રા પૃ. ૫૩).

એ જ રા. ઠક્કરે જૈન સાધુઓના રચેલા ગ્રંથો પર પણ એક મિશ્રા આરોપ મૂક્યો છે કે—“ x પરંતુ કેટલાક જૈન સાધુઓએ કેવળ પોતાના ધર્મના મહત્વને સ્થાપવાની લાલસામાં લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમાં કેટલીકવાર એટલી બધી વિઠ્ઠલિઓ કરી નાખી છે કે તેમના ગ્રંથો અત્યંત ઉત્તમ હોવા છતાં પણ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિથી નિરૂપયોગીવત્ થઈ પડ્યા છે. ”

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૩૫-૩૬ની ટિપ્પણી).

હવે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી (1) ઇતિહાસની વિઠ્ઠલિ વિનાના (1) રા. ઠક્કરના ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક નવલકથા-ગ્રંથના ઉપર જણાવેલા વિધાન પર મધ્યસ્થદૃષ્ટિથી-વિવેકબુદ્ધિથી થોડો વિચાર કરી લઈએ. રા. ઠક્કરે પ્રથમ સૂચવેલા ફકરામાં વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય અને રમાર્તધર્મના ઉદ્ધારક શંકરાચાર્યને સમકાલીન સૂચવી શીલાદિત્યે જોદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે શંકરાચાર્યને વલ્લભીપુરમાં પધારવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું—તેમ સૂચવ્યું છે અને આગળ જતાં શીલાદિત્યદ્વારા તેમનું વલ્લભીમાં સ્વાગત કરવાનું અને એ શંકરાચાર્યની મુદ્ધા-વાણી સાંભળવાનું સહુલાગ્ય એ શીલાદિત્યને પ્રાપ્ત થયાનું સફાર્થમિધ વર્ણન કર્યું છે. એટલે એની સત્યાસત્યતા સમજવા આપણે એ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યની વિઘમાનતાનો વખત વિચારવો જોઈએ.

વલ્લભીવંશના વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય (ધુલટ)નું સ્મ- (વલ્લભી) -સંવત્ ૪૪૭નું અંતિમ દાનપત્ર ઈડિયન એન્ટિક્વેરી (વો. ૭, પૃ. ૮૧ થી ૮૫)માં પ્રકાશિત થયેલું છે. એટલે તેમાં ૩૭૫ વર્ષ ઉમેરતાં વિક્રમસંવત્ ૮૨૨ થાય અને ૩૧૯ની વૃદ્ધિ કરતાં ઈસ્વીસન્ ૭૬૬ ગણાય. એ વખતમાં શીલાદિત્યની વિઘમાનતા હતી એ સ્પષ્ટ છે. એ પછીના થોડા વખતમાં શીલાદિત્યનો સ્વર્ગવાસ અને વલ્લભીપુરનો

વિનાશ થયો હોવાનું વિદ્વાનોનું અનુમાન છે. કાર્ણસ સાહેબની રાસ-
માળા વગેરેને અનુસરતા રા. હજુરે એ જ વખતને ઈ. સ. ૬૪૦માં
હુએનસંગે આવ્યા પછી ૧૨૫ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૭૬૫) પોતાની.
નવલકથાનો કાળ સૂચિત કર્યો છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

હવે આપણે સ્માર્તધર્મોદ્ધારક શંકરાચાર્યનો સમય તપાસીએ—
શંકરાચાર્યના સમય માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક મત દર્શાવ્યા છે.
તેમાં સદ્ગત દેશભક્ત બાલગંગાધર તિલકે ગીતારહસ્ય (હિંદી આવૃત્તિ
પૃ. ૫૬૪)માં સૂચિત કર્યું છે કે—મહાનુભાવ-પંથના ‘દર્શનપ્રકાશ’
નામના ગ્રંથમાં શંકરાચાર્યનો ગુહા-પ્રવેશ (સ્વર્ગવાસસમય) શક સં.
૬૪૨ યુગ્મ-પચોધિ-રસાન્વિતશાકે—(અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૭૭૭ = ઈ. સ.
૭૨૦)માં જણાવ્યો છે અને શંકરાચાર્યનું આયુષ્ય ૩૨ વર્ષનું અન્યત્ર
દર્શાવેલું હોવાથી શંકરાચાર્યનો જન્મ શક સં. ૬૧૦ અર્થાત્ વિ. સં.
૭૪૫-ઈ. સ. ૬૮૮માં માનવો જોઈએ. એ સમય માન્ય રાખવામાં
આવે તો તે સમયે તો ઉપર્યુક્ત શીલાદિત્યની વિદ્યમાનતા સંભવી શકતી
નથી, અને રા. હજુર ‘વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને ભારત-ગમનમાં
લગવાન શંકરાચાર્યરૂપ સ્માર્તધર્મોદ્ધારક ભાસ્કરના ઉદયનો કાળ એક જ
હોવાથી “” આલું વિધાન અનંગભદ્રાના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૫)માં
કરતા હોવાથી એ નવલકથાકારને ઉપર્યુક્ત મત અભિમત જણાતો નથી.
તેમ જ ખીજા સાક્ષરોની કલ્પના છે કે જે તે વખતમાં શંકરાચાર્યનો મત
પ્રકાશમાં આવ્યો હોત તો કુમારિલભટ્ટના મતની સમાલોચના કરનારા
પ્રૌઢ જૈન તાર્કિક શ્રીચુત હરિભટ્ટસૂરિ અને ખૌદ નૈયાયિક શાંતરક્ષિત
તથા કમલશીલ જેવા વિચક્ષણ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથોમાં શંકરાચાર્યના
મતની પણ આલોચના-પ્રત્યાલોચના અવશ્ય કરત, પરંતુ તેમ બન્યું
નહિ હોવાથી શક સં. ૬૧૦ થી ૬૪૨ (વિ. સં. ૭૪૫ થી ૭૭૭
અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૮૮ થી ૭૨૦)નો શંકરાચાર્યનો સમય માન્ય રાખી
શકાય તેમ નથી.

પ્રો. કાશીનાથ બાપૂ પાંદે પ્રાચીન સાંપ્રદાયિક શ્લોકને લક્ષ્યમાં લઈ શક સં. ૭૧૦(વિ. સં. ૮૪૫=ઈ. સ. ૭૮૮)માં શંકરાચાર્યનો જન્મ સૂચિત કર્યો છે, અને શક સં. ૭૪૨(વિ. સં. ૮૭૭=ઈ. સ. ૮૨૦)માં તેમનો સ્વર્ગવાસ માન્ય રાખ્યો છે. હિન્દુસ્તાનના શાળાપયોગી ઇતિહાસ- (પૃ. ૧૦૫)માં ઇતિહાસના પ્રોફેસર શ્રીયુન કે. હિં. કામદારે પણ પાંદેના મત પ્રમાણે શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦ (અર્થાત્ વિ. સં. ૮૪૫ થી ૮૭૭) દર્શાવ્યો છે. અન્ય સાક્ષરો પણ આ સમયને વધારે પ્રમાણભૂત માને છે. રા. ઠક્કુરે શંકરાચાર્યના જન્મ અને સ્વર્ગવાસનો ચોક્કસ સંવત્ દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ પ્રો. પાંદેનો ઉપરનો મત તેમને અભીષ્ટ જણાય છે.

ઈ. સ. ૭૬૫(વિ. સં. ૮૨૧)ની લગલગમાં વલ્લભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખનાર અને વલ્લભીપુરના વિનાશનો તથા શંકરાચાર્યનો ઉદ્ધવકાળ એક જ હોવાનું સ્વીકારનાર નવલકથાકાર પોતે સ્વધર્મના મહત્ત્વને સ્થાપવાની લાલસામાં લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમાં કેવી સફાઈમંદ વિકૃતિ કરી 'ખીજા પર દોષારોપણ કરે છે, એ સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી અવલોકનાર વિચારશીલ વિક્ષાનો સમજી શકે તેમ છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલ્લભીપુરના વિનાશ પછી લગલગ વીસ વર્ષે જન્મ ધારણ કરનાર શંકરાચાર્યને એ સ્વર્ગવાસી શીલાદિત્ય વિનષ્ટ થયેલ વલ્લભીપુરમાં ખોદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું આમંત્રણ કેવી રીતે કરી શક્યો ? તેમનું વલ્લભીપુરમાં સ્વાગત અને મુઠાવાણીનું પાન તે કેમ કરી શક્યો ? એ તો એ અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્જનાર લેખકની વિચિત્ર કલ્પનાઓથી ભરપૂર માનસસૃષ્ટિ જ સમજી શકે તેમ છે. જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં સૂચિત કર્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૮૪૫માં વલ્લભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખવામાં આવે તો પણ તે જ વર્ષે(વિ. સં. ૮૪૫)માં જન્મ ધારણ કરનાર શંકરાચાર્યને

તે જ વર્ષમાં સ્વર્ગવાસી થયેલા શીલાદિત્યના વિનષ્ટ થયેલ વલ્લભી-પુરમાં યૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું અને સુધાવાણી સંભળાવવાનું કેવી રીતે બની શકે ? એ વિચિત્ર કલ્પનાબ્જળ ગુંથનાર જ વિચારી-કહી શકે.

વલ્લભીપુરના વિનાશ(વિ. સં. ૮૨૨-લગભગ)નો અને શંકરાચાર્યનો ઉદયકાળ એક હોવાનું જણાવનાર એ જ રા. કમ્પુર, શંકરાચાર્ય અને કુમારિલ ભટ્ટનો મેળાપ પણ એ જ અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથામાં કરાવે છે. એ જ લેખક જણાવે છે કે—“મીમાંસાદર્શનના આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટનો કાળ વિક્રમ સંવત્ ૬૪૭ થી ૭૭૭ એટલે કે ઈ. સ. ૫૯૧ થી ૬૪૫ સુધીનો મનાય છે.”

—જુઓ અનંગભદ્રા(પૃ. ૪૨ની ટિપ્પણી).

એ જ લેખક પૃ. ૪૨માં સૂચિત કરે છે કે “વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે જ્યારે કુમારિલ ભટ્ટના ગાત્ર શિથિલ થયા તે વેળાએ ‘હવે વેદધર્મનો પુનઃ પ્રચાર કોણ કરશે ?’ એવી શંકાનો મનમાં ઉદ્ભવ થયો હતો, પરંતુ એવામાં શ્રીશંકરાચાર્યનાં યશોગાન તેના સંભળવામાં આવ્યાં” અને પૃ. ૪૩માં—

“પ્રથમ તેઓ શંકરાચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટ પાસે આવ્યા અને તેમને તેમણે પોતાનું રચેલું ‘ગીતાશંકર ભાષ્ય’ તથા ‘વેદાંત સૂત્ર-ભાષ્ય’ બતાવ્યું. તે ભાષ્યથી સંતુષ્ટ થઈને કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું કે : “યૌદ્ધ તથા જૈનધર્મીઓનો અનેક સ્થળે પરાજય કરીને મેં ભારતવર્ષમાં અતઃ પૂર્વ પૂર્વમીમાંસાનો તો સંપૂર્ણ પ્રચાર કરી દીધો છે, અને આપ મારા કરતાં અધિક જ્ઞાની હોવાથી ઉત્તરમીમાંસાના પ્રચારનું કાર્ય હવે આપે જ કરવાનું છે.” શંકરાચાર્ય ત્યાંથી વિદાય થયા અને કુમારિલ ભટ્ટે જીવિત અવસ્થામાં જ અગ્નિપ્રવેશ કરીને અશ્વશ્વત દેહને ત્યાગી દીધો.”

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૩).

હવે આ રચણે વિચારવાની જરૂર છે કે—કુમારિલ ભટ્ટ વૃદ્ધ થયા પછી તેને શંકરાચાર્યનાં યશોગાન સંલગ્નાયાં અને લાઘ્યો રચ્યા પછી શંકરાચાર્ય તેને મળ્યા. એ વખતે શંકરાચાર્યનું વય આપણે ઝોઝામાં ઝોઝું વીસ વર્ષનું કલ્પીએ અને એ લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટના કાળના અંતિમ વર્ષ ૭૦૭ (ઈ. સ. ૬૪૫)માં એ બન્નેનો મેળાપ થયેલો કલ્પીએ તો શંકરાચાર્યનો જન્મ વિક્રમ સં. ૬૮૭ (ઈ. સ. ૬૩૧)ની લગભગ માનવો પડે, અને શંકરાચાર્યનું આયુષ્ય બત્રીસ વર્ષનું હોવાથી એ મેળાપ પછી બારમે વર્ષે એટલે વિક્રમ સં. ૭૧૯ (ઈ. સ. ૬૬૩)માં શંકરાચાર્યનો દેહ-વિલય માનવો પડે. આ ઘટના જે માન્ય રખાય તો તે પછી લગભગ સો વર્ષ પછી વિદ્યમાન વલ્લભી-પુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે તેનો સંયોગ કૌની રીતે ઘટી શકે? એથી વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને શંકરાચાર્યનો ઉદયકાલ એક હોવાનું એ લેખકનું વચન ‘વદતો મ્યાપાતઃ’ જેવું ચર્ધ પડે છે. આવી રીતે અસંબદ્ધ વાતોને જોડી કાઢવી એને ઇતિહાસની વિકૃતિ કહેવી કે સંસ્કૃતિ? એ વિચારવાનું કામ વિચારશીલોનું છે. આથી વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે શંકરાચાર્યના મેળાપનું કથન કોઈ ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એની સાથે સંબંધ ધરાવતું લેખકનું અન્ય વર્ણન પણ કાલ્પનિક—અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શંકરાચાર્યને વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે યોગ સંલવતો નથી. અનંતાનન્દગિરિકૃત અને વિદ્યારણનાં રચેલા શંકરદિગ્વિજયમાં બીજાં અનેક વર્ણનો હોવા છતાં શીલાદિત્યના આમંત્રણથી શંકરાચાર્યનું વલ્લભીપુરમાં ગમન સૂચવ્યું નથી. વિદ્યારણના રચેલા શંકરદિગ્વિજયમાં જે કે કુમારિલ ભટ્ટ દ્વારા લાઘ્યનું વાર્તિક કરાવવા શંકરાચાર્યે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કર્યાનું અને કુમારિલ ભટ્ટને

છતવાની ઇચ્છાથી પ્રયાગ જવાનું તથા ત્યાં તેનો મેળાપ થયાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તે બંનેનો સમય ભિન્ન હોવાથી તેમનો મેળાપ સંભવતો નથી. પંડિત કાશીનાથ તૈલગ, શંકરાચાર્યને ઇસવીસનની ૭૬૧ સદીમાં પૂર્ણવર્મ રાજના સમકાલીન સૂચવે છે, એ વિચારવા જેવું છે. શાંતરક્ષિતકૃત તત્વ-સંપ્રદની કમલશીલકૃત પંજિકામાં શંકરસ્વામી નામનો અનેક વાર નિર્દેશ થયો છે; પરંતુ એ શંકરસ્વામી નૈયાયિક હોઈ પ્રસ્તુત શંકરાચાર્યથી પૃથક્ જણાય છે; એટલે આ શંકરાચાર્યનો સમય કમલશીલ પહેલાં ન હોઈ શકાય. શંકર-મંદાર-સૌરભમાં અને અન્યત્ર મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગત-કલ્પ ૩૮૮૬માં એટલે વિ. સં. ૮૪૫ (ઈ. સ. ૭૮૮)માં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો—એમ વિદ્વાનોનો બહુમત છે. એ જોતાં શંકરાચાર્યને વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્યના સમકાલીન સૂચવી ન શકાય. એ શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલ્લભીપુરના વિનાશ પછી શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોઈ એ બંનેના મેળાપ સંબંધી રા. ઠક્કુરનું વર્ણન અપ્રામાણિક અને અવિશ્વસનીય પ્રકટ થયેલ છે.

વલ્લભીપુરના વલ્લભીવંશના અંતિમ શીલાદિત્ય (મૂલક)ની વિદ્યમાનતામાં શંકરાચાર્યની વિદ્યમાનતા ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી—એ આપણે ઉપર વિચારી ગયા. હવે આપણે શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મના ખંડન સંબંધી સત્યતા તપાસીએ—

૧ “પ્રાસૂત તિષ્ઠશરદામનિયાનવત્યામ્ ।
 પ્લાદશાધિકશનોનંતુસહસ્વામ્ ॥”

—શંકરમંદારસૌરભમાં.

“નિધિ-નાગેમ-વદ્વ્યન્દે પિમવે માસિ માપવે ।
 શુકલે ત્રિવૌ દશમ્યાં તુ, શંકરાર્યોદયઃ સ્મૃતઃ ॥”

—માચીન ઉલ્લેખ.

માદરાયણુ વેદવ્યાસ મહર્ષિએ અલ્પસૂત્રમાં ‘ નૈકસ્મિન્નસંગવાત્ ’ એ સૂત્ર રચી જૈનોના અનેકાન્તવાદનું ખંડન કરવા જતાં એકરીતે જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા દર્શાવી છે. એ સંબંધમાં જૈનેતર વિદ્વાન્ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર રામમિત્રશાસ્ત્રી જેવા અનેક મધ્યસ્થ તાર્કિક વિદ્વાનોએ કાશી વગેરે સ્થળોમાં ‘ સુગ્ગનસમેલન ’ વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારો પ્રકટ કર્યા છે (જુઓ ‘ જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન ’ મુનિરાજ શ્રીઅમરવિન્નયજી સંગૃહીત અને શા. પ્રભાભાઈ દલપતભાઈ ભરસ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૮૨ થી ૧૦૦) એટલે એ સંબંધમાં અહીં વિવેચનને અવકાશ નથી.

ઉપર્યુક્ત અલ્પસૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યજીએ જૈનોના મન્તવ્યના ખંડન માટે ઉદ્યોગ કરેલો બહુવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે જૈનોના મન્તવ્યને સમજ્યા વિના ગેરસમજુતીથી અસ્થાને થયેલો છે. એ નિષ્ફળ પ્રયત્નના સંબંધમાં સત્ય-ગવેષક ડેટલાક જૈનેતર સુપ્રતિષ્ઠિત મહાનુભાવોએ નિર્ભયનાથી પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારોને પ્રકાશિત કર્યા છે, તેમાંથી એક-એ સજ્જનોનું વક્તવ્ય સૂચવતું અહીં ઉચિત સમગ્રશે. પ્રધાગ (ઈલાહાગાદ) વાગા મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગંગનાથ, એમ.એ., ડી. એસ. એલ. જણાવે છે કે—

“ જવસે મૈને શંકરાચાર્યદ્વારા જૈન-સિદ્ધાન્ત પર સંઘન કો પઢા હૈ, તયસે મુસે વિશ્વાસ હુઆ કિ—ઇસ સિદ્ધાન્ત મૈં બહુત ફુલ્હ હૈ, જિસકો વૈદાન્ત કં આચાર્યને નહીં સમજા ઔર જો ફુલ્હ અમીતરુ મૈં જૈનધર્મ કો જાન સકા હૂં, હસસે મેરા યદ્દ વિશ્વાસ દહ હુઆ હૈ કિ, યદિ વહ જૈનધર્મકો હસકે અસલી ગ્રન્થોસે દેસ્તને કા કષ્ટ સઠાતા તો, હનકો જૈનધર્મસે વિરોધ કરને કી કોઈ વાત નહીં મિલ્તી. ”

—જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન (પૃ. ૭-૮).

કાશી હિન્દુ-વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે— ‘ સ્યાદાદત્તો

સિદ્ધાંત ' અનેક સિદ્ધાન્તો અવલોકીને તેનો સમન્વય (અર્થાત્ મેલાપ) કરવા ખાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂલ, રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર દ્રેષ્ટ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે સ્યાદાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં જતાવેલ સ્યાદાદને દેટલાકે સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદાદ સંશયવાદ નથી, કિંતુ તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે. વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ— એ અમને શિખવે છે. ”

—જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન (પૃ. ૧૧૦).

સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર જણાવે છે કે—“ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્યાદાદનો ખરખર શો અર્થ છે, તે જાણવાનો દાવો હું કરી શકતો નથી, પણ હું માનું છું કે સ્યાદાદ માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણું જ સૂચિત કરે છે. અમુક દષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દીસે છે, બીજી દષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્મમર્યાદા જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી આ દુનિયામાં સ્થિતિ છે. આ વર્ણન યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે? આપણી આવી સ્થિતિ છે, એટલું જોને ગળે ઊતર્યું, તે જ યથાર્થ જ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એકપક્ષી છે એટલું જો સમજ્યો, તે જ માણસોમાં સર્વજ્ઞ વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જો કોઈ જાણતો હશે, તે પરમાત્માને આપણે હજી ઓળખી શક્યા નથી. ”

—નવજીવન, તા. ૪-૨-૨૩

પ્રૌઢ તાર્કિક સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન વિદ્વાન હરિભદ્રસૂરિએ (એક વખતના વૈદિક વિદ્વાન પણ પાછળથી થયેલા જૈનાચાર્યે ૧૪૪૪ પ્રકરણ રચનાર સમર્થ ગ્રંથકારે) અનેકાન્ત-જયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય

જેવા અનેક પ્રંથોમાં તથા વાદી દેવસૂરિ જેવા અનેક વિચક્ષણોએ પ્રમાણુનયતત્વાલોકાલંકાર (સ્યાદાદ રત્નાકર) જેવા વિશાલ પ્રંથોમાં (સ્યાદાદ) અનેકાન્તવાદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, અને અનેકાન્તવાદ પર કરાયેલા મિથ્યા આક્ષેપો અને દૂષણોનો પ્રતિકાર કરેલો છે; એથી એ સંબંધમાં વક્તવ્યની અહીં અપેક્ષા રહેતી નથી. એ આચાર્યોના વક્તવ્ય આગળ અનંતાનંદગિરિ જેવા એ શંકરવિજય (કલકતા બાપ્ટિસ્ટ મિશનમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮માં મુદ્રિત, પ્ર. ૨૭, પૃ. ૧૫૩-૧૫૬)માં બાલએણ રૂપે સૂચવેલ જૈનમત-નિવર્તણું આંખુ પડી જઈ સ્વમત-નિવર્તણું રૂપ બની જાય છે.

સમવાયાંગ, ભગવતી, અનુયોગદ્વાર, પ્રત્યાપના, સૂત્રકૃતાંગ-નિર્ધુક્તિ, વિશેષાવસ્થક-ભાષ્ય વગેરે જૈન શ્લોકોમાં સપ્રદાયના મૌલિક પ્રંથોમાં સ્યાદાદના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિ-તર્કમાં અને તે પરની પ્રૌઢ તાર્કિક અભયદેવસૂરિની વિસ્તૃત વિવૃત્તિમાં તથા બૌદ્ધ-વિજેતા, તાર્કિક-શિરોમણિ મહાવાદીના દ્વાદશર નયચક્રમાં સ્યાદાદનું ગહન સ્વરૂપ બહુ યુક્તિપુરઃસર દર્શાવ્યું છે. દિગંબર જૈનોમાં યદ્યપિ ગયેલા શિષ્ટ-સન્મત સુપ્રતિષ્ઠિત તાર્કિક-શિરોમણિ સમન્તભદ્રાચાર્યે ગંધર્વસ્તિ-મહાભાષ્યના પ્રારંભરૂપ આપ્ત-મીમાંસા સ્તોત્રમાં, અકલંક તે પરની અદ્યક્ષી ટીકામાં તથા વિદ્યાનંદપરનામ પાંચકેસરીએ તે પર રચેલી અષ્ટસહસ્ત્રી ટીકામાં, પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં તથા બીજા અનેક જૈન તાર્કિકોએ આક્ષેપ-પરિહારપૂર્વક સ્યાદાદની નિર્દોષતાની ઉદ્ઘોષણા કરી છે; એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનાર બુદ્ધિશાળી જનો સમજી શકે તેમ છે. ન્યાયવિચારદ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિજયજી મહારાજનું ‘જૈનદર્શન’ નામનું પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં સંક્ષેપમાં જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવું છે. ન્યાયવિચારદ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય મંગળવિજયજી મહારાજે રચેલા પદ્ધર્શનના સ્વરૂપને સૂચવતા ‘તત્ત્વાખ્યાન’ નામના એ ૧૩

અંથમાં " જૈનદર્શન 'નું' વિસ્તારથી વિવેચન છે. એવી રીતે એ વિષયને લગતા ખીજા પણ નાના-મોટા અનેક અંથો રચાયા છે. શંકરાચાર્યે જૈન સિદ્ધાન્ત સ્યાદ્વાદ પર જે અસંખ્ય આક્ષેપો કર્યા છે, તેના પ્રામાણિક પ્રત્યુત્તરો ઉપર્યુક્ત ગ્રામીન અંથોમાં અપાયેલા છે. એ સિવાય આધુનિક મધ્યસ્થ સંશોધકોએ તે પર જે વિચારો કર્યા છે, તેમાંના ઘેટલાક ઉપર દર્શાવ્યા છે. તે સિવાય કલકત્તા-વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ સદ્ગત સબજન ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ એમ.એ., પીએચ. ડી., સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગાંધીજી તથા અનેક વિદેશી સાક્ષરોએ પણ સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં પોતાના સદ્ભાવલભ્યા ગંભીર વિચારો પ્રકટ કરેલા છે. 'સરસ્વતી' માસિકના ભૂતપૂર્વ સંપાદક વિચક્ષણ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ એ સંબંધમાં લક્ષ્ય ખેંચે તેવી મર્મરૂપી ભાષામાં પોતાના હૃદયના ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા હતા કે—

“ પ્રાચીન ઘરે કે હિંદુ ધર્માવલંબી થકે થકે શાહી તક અવ મી નહીં જાનતે કિ-જૈનિયોં કા સ્યાદ્વાદ કિસ તિહિઓં કા નામ હૈ ? ધન્યવાદ હૈ જર્મની ઔર ફ્રાન્સ-ઇંગ્લેન્ડ કે કુછ વિદ્યાનુરાગી વિશેષજ્ઞોં કો, જિન કી કૃપાસે હિસ ધર્મ કે અનુયાયિયોં કે કીર્તિ-કલાપકી રોજ ઔર ભારતવર્ષ કે સાક્ષર જનોં કા ધ્યાન આકૃષ્ટ હુઆ. યદિ યે વિદેશી વિદ્વાન્ જૈનોં કે ધર્મગ્રંથોં આદિ કી આલોચના ન કરતે, યદિ યે ડન કે પ્રાચીન લેખકોં કી મહત્તા ન પ્રકટ કરતે, તો હમ લોગ શાયદ આજ મી પૂર્વવત્ હી અજ્ઞાન કે અંધકાર મેં હી રૂથે રહતે. ”

—સરસ્વતી.

કાશી હિંદુ-વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત કૃષ્ણભૂષણ અધિકારી એમ. એ. મહાશયે સ્યાદ્વાદ જૈન-સિદ્ધાન્ત પર પોતાના અન્તઃકરણનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે—

“ સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત ઘણો મહત્વપૂર્ણ અને ખેંચાણકારક છે.

એ સિદ્ધાન્તમાં જૈનધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે, અને એ જ સ્યાદાદ 'જૈનદર્શન'ની અદ્વિતીય સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે. છતાં દેહલાકોને મન સ્યાદાદ એ એક ગૂઢ શબ્દ, તથા દેહલાકોને તો તે ઉપલાસારપદ પણ લાગે છે. જૈનધર્મમાં એ એક શબ્દદ્વારા જે સિદ્ધાંત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથી જ દેહલાકોએ તેનો ઉપલાસ કર્યો છે, એ અચાનતાને પ્રતાપે જ દેહલાકોએ તેમાં દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોના આરોપણ કર્યાં છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે વિદ્વાન શંકરાચાર્ય જેવા પુરુષ પણ એ દોષથી અજાણ નથી રહી શક્યા. તેમણે પણ એ સ્યાદાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી ભૂલ કરે તો તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે 'ભારતના એવા મહાન વિદ્વાન માટે એવા અન્યાય સર્વથા અક્ષમ્ય છે.' જો કે હું પોતે એ મહર્ષિ પ્રતિ અતિશય આદરભાવથી નિહાળું છું. તથાપિ મને એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે તેમણે 'વિવસન-સમય' અર્થાત્ નાગાસોકોનો સિદ્ધાંત એવું જે અનાદર-સૂચવતું નામ જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રો વિષે વાપર્યું છે, તે કેવળ મૂળ જૈન-અધોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

સ્યાદાદ એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હું એક વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માણું છું કે વિશ્વના અથવા તેના દોઈ એક ભાગને જેવા માટે માત્ર એક દષ્ટિકોણ સર્વથા પૂર્ણ ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જ અખંડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરું જોતાં આ આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પર્યાયોના સમુદાયરૂપ છે, અને આપણાં યથાર્થજ્ઞાન-પ્રાપ્તિનાં સાધનો એટલાં અપૂર્ણ છે કે આપણા પરિચિત દષ્ટિકોણથી ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્ય પામી શકીએ. કેવળ સર્વથા જ પૂર્ણ સત્યને પૂર્ણપણે જાણી શકે છે. આપણે તો એકાંગિક વિચાર અને અપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણના અત્યારે અધિકારી ગણાઈએ. આપણે પૂર્ણ સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ.

આવી સ્થિતિમાં શ્રીમદ્ધિષેણે (? હેમચંદ્રાચાર્ય) જિનેન્દ્રલગ્નવાન મહાવીરની સ્તુતિ અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે, તે મને યાદ આવે છે—

‘ અન્યોઽન્યપક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવાદુ, યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેવાનવિશેષમિચ્છન્, ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ’

અર્થાત્—હે ભગવન્ ! આપનો સિદ્ધાંત નિષ્પક્ષ છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ કેટલી અસંખ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે, તે આપે અમને બતાવ્યું છે. પહેલાં એ કે જે ક્ષણ સિદ્ધાન્ત-ભેદની ખાતર પરસ્પરમાં ધર્મ્યા-મત્સર ધરાવે છે, તે સ્થિતિ આપના સ્વાદ્વાદ-દર્શનમાં નથી સંલવતી. ”

‘ સ્વાદ્વાદ (અનેકાંતવાદ) ની સાર્થકતા ’—મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને આઘશંકરાચાર્યનો દૃષ્ટિભેદ એ નામની ત્રણ વર્ષ પર પ્રકટ થયેલી લઘુ પુસ્તિકામાં—વિદ્યાપ્રેમી અમર-શિષ્ય મુનિ ચતુરવિજયજીના પ્રયત્નથી ઉપરના શિષ્ટ અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ થયા છે. ઉપર જણાવેલા સત્ય-શોધક સુપ્રતિષ્ઠિત મધ્યસ્થ જીનેતર સજ્જન સાક્ષર-વર્મના સદભિપ્રાયો વાંચનાર સમજી શકે તેમ છે કે શંકરાચાર્યે સ્વાદ્વાદ (જૈનસિદ્ધાન્ત) ના ખંડન માટે કરેલો ઉદ્યોગ કેવો અરથાને અસંગત રીતે થયો છે ? અને એથી એ પ્રતિભાસાળી વિશેષજ્ઞોની નજરે ઉપદાસ-પાત્ર કરી વ્યર્થ નીવડ્યો છે. એવી રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વજૂદ વગરના કરેલા ખંડનને આગળ કરી પ્રકાશાંતરે વ્યર્થ શ્રેલાહલ કરવો—એ શિષ્ટ જનોને શોભતું નથી.

શંકરાચાર્યની પદ્ધતિને અનુસરી મહુર્મ સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતીએ પણ ‘ સત્યાર્થ પ્રકાશ ’ માં જૈનો પર અન્યાય અનેક આક્ષેપોની વૃષ્ટિ-પૂર્વક ઉપર્યુક્ત સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંત પર વિષમ દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો, પરંતુ સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજે ‘ અતાન-તિમિર-ભાસ્કર ’ ‘ તત્ત્વ-નિર્ણય-ગ્રાસાદ ’ ‘ જૈન તત્ત્વાદર્શ ’ વગેરે ગ્રંથોદ્ધારા, સદ્ગત વિચક્ષણ અવેરસાગરજી મહારાજે પ્રોઢ શુદ્ધિ-બલદ્ધારા, અને વિદ્યાસાગર ન્યાયરત્ન શ્રીમદ્ શાંતિવિજયજી મહારાજે વળી માનવધર્મ-સંહિતા અપરનામ શાંતબુધાનિધિ (અમદાવાદ

યુનિયન પ્રિ. પ્રેસમાં સં. ૧૯૫૫માં જૈન સમાજ તરફથી પ્રકાશિત) અંથમાં 'જૈન' ઔર દ્યાનન્દ સરસ્વતી' નામના પ્રકરણ (પૃ. ૬૫૫ થી ૭૪૩)માં એ આધાતનો પ્રતિવાદ-પ્રતિકાર કરેલો છે; એટલે એ સંબંધમાં આપણે અહીં વિષયાંતરની ચર્ચા લંબાવીશું નહિ.

તાંત્રિક આક્ષેપ

રા. દક્ષુરતું 'અનંગલદા'માં વર્ણુવેલ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના યોગ સંબંધી લેખન, તથા શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મનું ખંડન જેવી રીતે અપ્રામાણિક કાલ્પનિક અસંબદ્ધ દેર છે, તેવી રીતે વલ્લભીનગરમાં તે વેળાએ (શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના સમયમાં) અસ્તિત્વ ધરાવતાં બૌદ્ધ-વિહારો અને જૈનમંદિરો—એ સર્વ ધર્મસ્થાનો અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડેલાં હોવાનું રા. દક્ષુરતું લેખન પણ પ્રમાણ-યત્ન નિરાધાર હોઈ ધર્મદ્વેષ-જન્ય જણાઈ આવે છે.

રા. દક્ષુરે 'વલ્લભીપુરના વિનાશ'માં વલ્લભીવંશનો ઇતિહાસ અને ભારતવર્ષની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ નામના ફટ્કા પ્રકરણમાં બૌદ્ધધર્મમાં તાંત્રિક મન-શાક્ટાપંથની અનાચારબ્રષ્ટતા પ્રતિષ્ઠ ધરાવતું ભયંકર શૂબ્ધિક ચિત્ર * આલેખ્યા પછી તેવો ભયંકર આક્ષેપ જૈન

* ધર્મના નામ તળે મધપાન, માંસ-બદ્ધણ અને પશુહત્તિના નામને યોગ્ય વ્યભિચાર આદિ અનેક નિંદ્ય આચારો પણ તે શાક્ટ વિભૂતિઓની પાછળ પાછળ ચાલીને બૌદ્ધધર્મમાં આવી પહોંચ્યા હતા. * *

ને બૌદ્ધમત અથવા વિહારો પુરુષાચરણના પીઠરૂપ હતા, તે જ બૌદ્ધ મઠો નાના પ્રકારના અનાચારોના હિમ્મતરચાન તથા બ્યસનશીલ અને વ્યભિચારી લોકોના વિશ્રામસ્થાનના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. બૌદ્ધ પરિવ્રાજકો ધર્મના સ્થાનમાં અધર્મની હાસના કરવા લાગ્યા અને બૌદ્ધ પરિવ્રાજકોએ વેરયા-ચત્તિને જ છવનના સારરૂપ માનવા લાગી. આનું પરિણામ એ થયું કે, હિન્દુયજ્ઞાનસાની તૃપ્તિમાં જ મોક્ષ માનનારા વિકૃત બૌદ્ધધર્મમાં અનેક વેદ અને શાસ્ત્રધર્માવલંબી સ્ત્રી-પુરુષો પણ આકર્ષાવા માંડ્યા અને સર્વંન બ્રહ્મતાનો ભયંકર પ્રસાર દેખાવા લાગ્યો. "

—અનંગલદા (પૃ. ૩૯-૪૦).

સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પર પણ કર્યો છે, જેનો ઉતારો ઉપર 'જૈન' (તા. ૩૧ માર્ચ અને ૭ એપ્રિલ ૧૯૨૯ના અંકમાં પૃ. ૨૪૩-૨૪૪, ૨૬૧)માં કર્યો છે; પરંતુ પવિત્ર જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના આચાર-વિચારો તપાસતાં તે આક્ષેપમાં સત્યાંશ હોય એમ જણાતું નથી. એ આક્ષેપ જૈનધર્મ તરફ તિરસ્કાર, રોષ અને દ્વેષભરી લાગણીથી ઉપજાવી ઠાઠેલ સ્વકપોલ-કલ્પિત હોય તેમ જણાઈ આવે છે.

જેમ શંકરાચાર્યની વર્ણુસંકરતા સંબંધમાં 'કેરલ-ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમાં વર્ણુન મળી આવે છે, તેમ વિક્રમની નવમી સદીના જૈન સાધુઓ શાક્રતમત તાંત્રિક ધર્મ-વામમાર્ગના ઉપાસક થઈ તાંત્રિક ક્રિયાઓ સ્વીકારી મલિન જપ, જપ તથા માંસખલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની જ્વરણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે સાધના કરવા માંડ્યા હોય કે જૈન સાધુઓના આચારો અનાચારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા હોય તેવું કાંઈ પ્રામાણિક ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય સાધનદ્વારા માલુમ પડતું નથી.

'કેરલ ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમાં વર્ણુવેલ શંકરાચાર્યની વર્ણુસંકરતા સંબંધમાં રા. કક્કર જણાવે છે કે—“ શંકરાચાર્યને તેમની માતાના એક વર્ણુસંકર સંતાન તરીકે ઓળખાવેલા છે, અને તેમની માતા મહાદેવીને વર્ણુસંકર પ્રજને ઉત્પન્ન કરવાના અપરાધ માટે જાતિ-બહિષ્કૃત થવું પડ્યું હતું, એમ પણ જણાવેલું છે (એચ. એચ. વીલસન્સ, 'હિન્દુ રિલિજન્સ', કલકત્તા આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૮); પરંતુ આ અંતિમ વિધાનમાં અધિક સત્યાંશ હોય, એવી અમારી માન્યતા નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય-વિષયક આ પ્રવાદ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા તેમના સાતિજનુઓના તેમના કુટુંબ સાથેના વૈમનસ્યના પરિણામે જ અસ્તિત્વમાં આવેલ હોવો જોઈએ, એવી કેવળ મારી જ નહિ, 'હિન્દુ ખીજ પણ અનેક વિચારશીલ પુરુષોની માન્યતા છે. ”

આની રીતે બચાવી લેવાતા શંકરાચાર્ય-વિષયક પ્રવાદને ઉપયુક્ત અંથનો આધાર પણ છે, પરંતુ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ પર મુકાયેલા પૂર્વોક્ત આક્ષેપને માટે કોઈ પ્રામાણિક આધાર મળતો નથી. એથી પૂર્વોક્ત સેખન જૈનધર્મ પ્રત્યેના દ્વેષથી પ્રકટ થયેલું જણાય છે.

જૈનો તરફ તેમના વિરોધીઓનો દ્વેષ અને રોષ ઢેટલી ૬૬ મુદ્દી પહોંચ્યો હતો, તેનું કંઈક અનુમાન તેમના અંધોમાંથી મળી આવે છે. ઉપર સૂચવેલા અનંતા(આ)નંદગિરિના શંકરવિગ્રહમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—“મલ્લિકાર્જુન મહારેવને અને તેમની જમરાંબા નામની અદ્વૈત વિદ્યાપિણી શક્તિને નમસ્કાર કરીને પરમશુરુ (શંકરાચાર્ય) ત્યાં મહિનો રહ્યા. એ વખતે રુદ્ર નામના નગરથી આવીને બ્રાહ્મણો તેમના પ્રત્યે બોલ્યા કે—“સ્વામિન્ ! ભટ્ટાચાર્ય નામનો કોઈ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ઉદ્ગુન-(ઉત્તર)-દેશમાંથી આવીને દુષ્ટ મતનું અવલંબન કરનારા અસંખ્ય બૌદ્ધ-જૈનોને રાજમુખથી અનેક વિદ્યાપ્રસંગોથી જિતીને તેમનાં માથાને પરશુ(ફરસી-કુડાડાઓ)થી છેદીને ધણા ઉત્તુખલો-(ખાંડણિયા)માં નાખી કટખમણો(ધાણાઓ)થી ચૂર્ણ કરીને અને એવી રીતે દુષ્ટ મતોના પ્વંસને આચરતો નિર્બંધ વર્તે છે.”

એ અદ્ભુત કર્મ સાંભળી શુરુ (શંકરાચાર્ય) શિષ્યો સાથે જય શબ્દની ઉદ્ઘોષણવાળા રુદ્ર નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દસ દિવસ પહેલાં ભટ્ટાચાર્યે સધળા વિપક્ષોનો પ્વંસ કરી ‘જૈનશુરના મુખથી કંઈ વિદ્યાનો લેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.’ એ કારણથી શુરુના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિચારીને ૧૦૮ કારિકા-પ્રમાણ સમીપની ભૂમિ પર કરીપ (છાણા) ઉપર હોમના અગ્નિ વડે ચોતરફ કમથી બળતા રહેવું જોઈ એ. એવો નિશ્ચય કરી એકાંત પ્રદેશમાં તેવી રીતે કરાવી ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત-દીક્ષા કરીને તે તો કરીપ-પર્વત પર રહેલો છે. તે વખતે પરમશુર (શંકરાચાર્ય) ભટ્ટાચાર્યને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા કે—“હું બ્રાહ્મણ ! આપે અગ્નિ

વડે આ વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. કારણ કે—અરે મૂઠ ! ગૂઢ અર્થવાળા આવા પ્રકારના નિગમોને તું જાણતો નથી—

“ હણનાર જો હણવાનું માને અને હણાતો જો પોતાને હણાયેલો માને તો એ બંને વિશેષ પ્રકારે જાણતા નથી. આ હણતો નથી અને એ હણાતો નથી ” એવી શ્રુતિ હોવાથી^૧ વિ. વિ. પછી એવી સ્થિતિમાં એ ભટ્ટાચાર્યે શંકરાચાર્યને પોતાના બંનેથી મંડનમિશ્ર સાથે વાદની કંડૂતિ (ખાજ) ની નિવૃત્તિ થતાં સુધી પ્રસંગ કરવા સૂચના આપી પરલોકમાં પ્રયાણ કર્યું હતું (શંકરવિજય, ઇ. સ. ૧૮૬૮, કલકત્તામાં આદિષ્ટ મિશનમાં પ્રકાશિત, પ્ર. ૫૫, પૃ. ૨૩૫-૨૩૭, સંસ્કૃતના આધારે અનુવાદ.)

બૌદ્ધ-જૈનોની હત્યા

આનંદગિરિના ‘ શંકરવિજય ’ નામના ગ્રંથમાં ગદ્યમાં સૂચવ્યા પ્રમાણેનો બીજો એક ઉલ્લેખ થોડા ફેરફાર સાથે માધવીય શંકર-દિગ્-

૧ “ તત્ર મહાદેવં મહિઝાર્જુનનામાનં તત્ત્વચક્તિમદૈતવિષ્ણુરુપિણી બ્રમરામ્બાં નત્વા, તત્ર માસમાસિયતે પરમગુરૌ રુદ્રાસ્યપુરાત્ પ્રાક્ષણાઃ સમાગત્ય પરમગુરુમિદમુચુઃ । સ્વામિન્ ! મહાચાર્યાસ્વો દિગ્વરઃ કશ્ચિદુદ્ગન્દેશાત્ સમાગત્ય દુષ્ટમતાવલંબિનો ધૌદ્ધાન્ જૈનાન્ સહસ્ર્યાનાન્ રાગમુરસાદનેકવિષ્ણુપ્રસન્નઃ । મેદૈનિર્જિત્ય તેષાં શ્રીર્ષાણિ પરશ્ચ-ભિદિષ્ત્વા વદ્યુઃ ઉલ્પલેષુ નિદિષ્ય કટઞ્મળે ચૂર્ણીકૃત્ય ચૈવં દુષ્ટમત્ત્વંસમાવર્ત્ત નિર્ભયો વર્તતે ।

× × તત્ર દિનદશકપૂર્વકાલે મહાચાર્યઃ સર્વવિપશ્યધ્વંસં કૃત્વા જૈનગુરુમુસાત્ કશ્ચિત્ વિદ્યાલેશો જાત ર્હતિ ગુરુત્વપ્રાપ્ત્યધિત્તં વિચાર્ય × ×

અજાનેન ફિલ પ્રાપ્તા, વ્યવસ્થા મળના દિગ્ ? ।

રંદુશાન્ મૂઠ ! ગૂઢાર્થાન્, ન પેતિસિ નિગમાન્ યતઃ ॥

“ હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તું હતદ્વેન્મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીનો, નાવં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ”

—આનંદગિરિદ્વિત શંકરવિજય (ભટ્ટદર્શન, ૫૫મું પ્રકરણ, પૃ. ૨૩૫-૨૩૬).

‘વિગ્નય(આનંદાશ્રમ સં. ગ્રંથાવલિ ગ્રં. ૨૨)માં જોવામાં આવે છે. ત્યાં જોદો અને જૈનોને એકરૂપ સમજી અંતરેષ પ્રકાશિત કર્યો જણાય છે. ત્યાં ભટ્ટાચાર્યને બદલે ભટ્ટપાદ કુમારિલભટ્ટ વગેરે શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. ત્યાં મંડનમિશ્રને કુમારિલભટ્ટના ભગિનીપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા નથી. મુધન્વા રાજ(અવતારિક મહેન્દ્ર)ની સલામાં અન્યોક્તિથી ભટ્ટપાદ અવેદિશને તિરસ્કારી તેનો સંગ તજવા સૂચવે છે. પરિણામે મુગ્ધત-બોદો અને વેદિશની ત્યાં સાહમારી જામે છે. પરસ્પરના મતની ધ્રુવતા સિદ્ધ કરવા પર્વતથી પતન કરી અક્ષત રહેવાના પથ થાય છે. તેમાં વેદાનું સ્મરણ કરતાં ભટ્ટપાદ અક્ષત રહેવાથી રાજ એના મત તરફ શ્રદ્ધાળુ બને છે. મુગ્ધો એને મણિ, મંત્ર, ઔપધીઓના અચિન્ય પ્રભાવ-રૂપે કહી એ વાતને પ્રામાણિક માનતા નથી એટલે રાજ કહે છે કે— “હું તમોને પૂછું, તેનો યોગ્ય જવાબ જે નહિ આપી શકે, તેમને બધાને નિશ્ચયે યત્રોપસન્ન-ત્રાકાર પાપાણો પર હણાવીશ.” ત્યાર પછી આશી-વિષ ભયંકર સર્પ ભરેલો ઘડો મંગાવી જોદો અને બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા થાય છે. બંને પક્ષવાળા બીજે દિવસે સત્તારે જવાબ આપે છે. તેમાં જોદો સર્પ હોવાનું અને બ્રાહ્મણો શેષશાયી કૃષ્ણ હોવાનું જણાવે છે. અશરીરી વાણી બ્રાહ્મણોના કથનને સત્ય કહે છે. તપાસતાં એ પ્રમાણે મળી આવે છે. એથી રાજએ શ્રુતિ-વિદ્વેષીઓના વધ માટે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે—“સેતુથી લઈને હિમાલય પર્યંત, બાલકથી માંડી વૃદ્ધ મુધી જોદોને જે ન હશે, તેને હણવો.” તત્ત્વનું અવલંબન કરનાર યોગીદ્ર જેમ યોગને હણનારા વિદ્વો હશે, તેમ રકંદ(ટી-અવનારી ભટ્ટપાદ)ને અનુસરતા રાજએ ધર્મદ્વેષી જૈનો (ટીકાકાર ધનપતિના જણાવ્યા પ્રમાણે જોદો)ને હણ્યા. કુમારિલરૂપી મુજેંદ્રવટે જિન(! જોદ) રૂપી કુટ હાથીઓ હણાતાં શ્રુતિઓની શાખાઓ નિર્વિધને ચોતરફથી વૃદ્ધિ પામી.”

૧ “આ સેતોત જુવાતદેવીદ્વાનાકુદ-નાલકમ્ ।

ન હન્તિ યઃ ॥ હન્ત્યો, મૃત્યામિત્યન્વશાન્નૃપઃ ॥

એ જ માધવીય સંક્ષેપ શંકરજયના ૭મા સર્ગમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્યને પ્રયાગ તરફ પ્રયાણ કરતાં ત્રિવેણીસંગમસ્થાનમાં સ્નાન કર્યા પછી એ પૂર્વોક્ત કુમારિલભદ્ર સાથે અંતિમ સમયમાં મેળાપ થયો હતો. વ્યાસમહર્ષિનાં પણ દર્શન થયાનું એ જ સર્ગમાં સૂચવ્યું છે. ૧ મહેન્દ્ર, ૨ શંકર, ૩ વિષ્ણુ, ૪ બ્રહ્મા, ૫ સ્કંદ વગેરેના અવતારરૂપે ૧ સુધન્વા રાજા, ૨ શંકરાચાર્ય, ૩ પદ્મપાદ, ૪ મંડનમિશ્ર અને ૫ કુમારિલભદ્રને એ જ પુસ્તક(સર્ગ ૩)માં વર્ણવેલ છે. તુષામિથી બળતા એ ભદ્રે જણાવ્યું કે—સુગત (બૌદ્ધ) પાસે અધ્યયન કરીને મેં પહેલાં તેનું કુળ હણાવ્યું.^૧ એથી મેં આ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું છે. પૃથ્વીમાં શ્રુત્યર્થ-કર્મથી વિમુખ થયેલા સુગત(બૌદ્ધ)નો નાશ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કાર્તિક્ય તરીકે આપને હું જાણું છું.^૨ x x શંકરાચાર્ય તેને કહે છે કે—આપને પાતકની સંભાવના પણ નથી, સજ્જનોને શિક્ષણ આપવા માટે તમે સત્ય મત આચરો છો. છેવટ કુમારિલભદ્ર જીવિત નિરપૃહતા દર્શાવી શંકરાચાર્યને તેની પ્રશંસા કરી મંડનમિશ્રને વાદદ્વારા વશ કરવા જણાવે છે. વ. વ.

કામકલાનો અનુભવ

હવે આપણે બૌદ્ધ-જૈનધર્મનું ખંડન કરવા પ્રયત્ન કરનારા શંકરા-

સ્કન્દાનુસારિરાજેન જૈના ધર્મદ્વિપો હતાઃ ।

યોગીન્દ્રેણેવ યોગ્યા વિધ્વાસ્તસ્વાવલમ્બિના ॥

હતેષુ તેષુ દુષ્ટેષુ x x x x ।

કુમારિલમૃગેન્દ્રેણ હતેષુ મિત્ત-દસ્તિષુ ।

નિષ્પ્રત્યૂહમ્વર્ધન્, શ્રુતિશાલાઃ સમન્તઃ ॥ ”

—માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય (સર્ગ ૧, ૯૬-૯૭)-

૧ “તદેવનિત્યં સુગતાદ્ધીત્ય, પ્રાપાતયં તત્કુન્નમેવ પૂર્વમ્ ।

૨ શ્રુત્યર્થકર્મવિમુક્તાન્ સુગતાન્ નિહન્તું. જાનં શુદ્ધં મુવિ મવન્તમહં તુ જાને । ”

—માધવીય શંકરજય (સર્ગ ૭, ૧૦૧, ૬)-

ચાર્યના ચરિત્ર તરફ થોડો દષ્ટિપાત કરી લઈએ. માધવીય શંકરજીય (સર્ગ ૯)માં જણાવ્યા પ્રમાણે મંડનમિત્રની પત્નીને મધ્યસ્થ કરાવી શંકરાચાર્ય મંડનમિત્ર પંડિતને વાદમાં પરાસ્ત કરે છે. એટલે તે પંડિતનાં ધર્મપત્ની ઉલ્લસારતી(સરસ્વતી) અર્ધજીવ સૂચવી પોતે વાદમાં જિતે છે અને એ સર્વજ્ઞ શંકરાવતારી કહેવાતા પુરપને કામ-શાસ્ત્રના સારરૂપ પ્રબોધ પૂછે છે. કામની કળા કેટલી છે? કેવા સ્વરૂપની છે? શુક્લ-કૃષ્ણ પક્ષમાં પુરુષમાં અને સ્ત્રીમાં કામ ક્યા સ્થાનમાં દેવી રીતે રહે છે? એ વગેરે પૂછાયેલા પ્રબોધના ઉત્તરો માટે એ સર્વજ્ઞ શંકરાચાર્ય એક મહિનાની મુદત માગી આકાશ-માર્ગે રાત્રે દોઢ અટપી-માં જિતરી પડે છે અને દોઢ વૃક્ષની સમીપમાં શિકારવશથી મૃત થઈ પડેલા અમરુક રાજના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી એ રાજની મુંદર મુંદરીઓના વિલાસનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા પધારે છે !!

શંકરાચાર્યના શિષ્ય શુરને એવણી આપે છે કે—‘ પહેલાં મત્સ્યેન્દ્ર-નામના મહાત્મા પોતાના શરીરની રક્ષા માટે ગોરક્ષ(ખ)ને આદેશ આપી મૃત્યુ પામેલા દોઢ રાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેના નગરમાં ગયા હતી. પાછળથી મંત્રીઓએ છુદ્ધિથી રાજના શરીરમાં દોઢ દિવ્યનો પ્રવેશ જાણી તે નવીન રાજને સર્વ પ્રકારે વશ કરવા રાણીઓને આજ્ઞા કરી દીધી હતી. એ મુનિ સમાધિ જૂઠી મુંદરીઓના વિલાસમાં આસક્ત થઈ ગયો હતો, પરંતુ ગોરક્ષે(ખે) પ્રયત્ન-પૂર્વક બોધ કરી શુરને તેમના મૂળ દેહમાં પાછા આપ્યા હતા. વિષયાનુરાગ આવો હોય છે. ઉર્ધ્વરેતો-વ્રતખંડિત કરવાથી તમને ઉગ્ર પાપ કેમ ન લાગે? આપ તો સર્વજ્ઞ છો છતાં આ હું પ્રેમથી કહું છું. આપણું અતુલ વ્રત ક્યાં અને અતિર્નિંદ્ય કામશાસ્ત્ર ક્યાં? તેને પણ આપ ભગવંતથી ઈચ્છાય તો જગત્ અનવ-રિયત જ થઈ જાય. પૃથ્વીમાં આ યતિધર્મને શિથિલ પ્રખ્યાત કરવાને કંઠણુ ધારણુ કરનારા આપથી શું અઝાણુ છે? તો પણ મેં તો આ પ્રણય(રનેક)થી પ્રતિપાદન કર્યું છે.’

શંકરાચાર્યે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે—‘ગોપીઓના સહચર
કૃષ્ણની જેમ અસંગી-આસક્તિ રહિતને કામો હોતા નથી ।। વત્સ!
આ તો અમારા વજ્રોલિયોગના પ્રતિભૂ અવધીર્ભૂત્વ(વીર્યપાતથી
મત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય) છે ।। વિષ્ણુ-સદૃશ એવા મને સમસ્ત
કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ જ નથી ।।’ હે સૌમ્ય! તેથી આ જ
શરીરવડે કામસાત્ત્વનું પરિશીલન કરવામાં આવે, તો પણ દોષકારક
નથી, છતાં પણ શિષ્ટમાર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે બીજા શરીરથી પ્રયત્ન
કરું છું.^૧ એ પછી મૈથુનરૂપ શ્રેષ્ઠ નિરર્ગલ બ્રહ્માનંદનો એ યોગી
સર્વદા અવતારી પુરુષ શંકરાચાર્યે અનુભવ કર્યો ।।^૨ નિર્ણયસાગર
પ્રેસ દ્વારા કાવ્યમાલા ગ્રન્થ(?)માં પ્રકાશિત થયેલ અમરુશતકને એ
પરકાયા-પ્રવેશવાળી સ્થિતિમાં શંકરાચાર્યરૂપી અમરુ રાજાએ રચ્યું
હતું, એમ પણ કેટલાક માને છે. અસ્તુ.

ભગંદર રોગ

એ જ માધવીય શંકરજીવના ૧૬મા સર્ગમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે—
અલિનવશુભ માંત્રિકને શંકરાચાર્યે જિતી લેવાથી તે માંત્રિકના
પ્રભાવે શંકરાવતારી સર્વદા શંકરાચાર્યના શરીરમાં અસાધ્ય ભગંદર
રોગ લાગ્ય પડ્યો હતો, કે જે રોગના નિવારણ માટે શિષ્યોને આશ્વાસન

૧ “તદનેવશાલપરિશીલનમનુજેષ્ઠ સૌમ્ય ! કરણેન કૃતમ્ ।

નદિ દોષકૃત્ત તદપિ દ્વિષસરણ્યવનાર્થમન્યવપુરેલ યતે ॥”

—સ. ૯, સ્લો. ૧૦૦.

૨ “મનસિજઙ્ગ-નસ્વામિજો મનોજ્ઞવિચેષ્ટિઃ,

સકલવિપયવ્યાવૃત્તાયઃ સદાનુસનોધમઃ ।

કૃતકુચયુરૂ પાસ્યાઽઽયન્તં મુનિર્વૃતમાનસો,

નિધુવન-વરમહાનન્દં નિર્ગલમન્વમૃત ॥”

—સ. ૧૦, સ્લો. ૧૬.

આપવા ચિકિત્સા કરવાની શંકરાચાર્યે આતા આપી હતી. હજારો કુશળ વૈદ્યોએ નિરાશા દર્શાવી હાથ ખંખેર્યા પછી ભગદર જેવા ભયંકર રોગની પ્રબલતા થતાં મુનીન્દ્રે (શંકરાચાર્યે) રમર-શાસન (ટીકાકારે જણાવ્યા પ્રમાણે મહાદેવ)ને યાદ કર્યા અને તેમની આતાથી સ્વર્ગના વૈદ્યો અશ્વિનીદેવો બ્રાહ્મણરૂપે ઉપસ્થિત થયા, પરંતુ તેઓ પણ રોગની ચિકિત્સા અશક્ય સૂચવી પલાયન કરી ગયા હતા. શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદે વૈર-નિર્દાતનારૂપે મન્ન-જપ કરી અભિનવ-શુભ માંત્રિકતું મૃત્યુ નીપજવ્યું હતું.

શંકરાચાર્ય-હીલા, દુરાચરણનો ખચાવ

એ જ શંકરદિગ્વિજય (સ. ૧૬)માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્ય કાશ્મીરમાં ચાર દ્વારવાળા શારદાદેવીના મંદિરમાં સર્વજ્ઞપીઠ પર ચડવા ગયા હતા. ત્યાં સર્વ દર્શનો(જેમાં દિગ્વસન-દિગ્બર વિદ્વાન પણ હતા)ના વિદ્વાનોને તેમણે પરાસ્ત કર્યા હતા. એ પછી શારદાદેવીએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે—તમારી સર્વજ્ઞતા તો પહેલેથી જ છે. જે એમ ન હોય તો બ્રહ્મા વગેરે રૂપાંતરથી તમારા શિષ્ય કેમ બને? પરંતુ માત્ર એકલી સર્વજ્ઞતા જ આ પીઠ પર ચડવામાં હેતુબૂત નથી, પરિશુદ્ધતા પણ જોઈએ. તે તારામાં છે કે નહીં, એ વિચારવાતું છે. ક્ષણ વાર જોભે રહે, તું સાહસ ન કર. યતિધર્મનિષ્ઠ! તું અંગનાઓનો સારી રીતે ઉપભોગ કરી કળાઓના રહસ્ય-પ્રાવીણ્યનો પાત્ર થયો છે. તેથી આ ઉચ્ચ પદ પર ચડવાની તારી યોગ્યતા કેવી રીતે ગણાય? કેમ કે સર્વજ્ઞતાની જેમ વિમલતા પણ હેતુ છે.^૧

શંકરાચાર્ય શારદાને કહે છે કે—માતા! મેં તો જન્મથી માંડીને આ શરીરમાં પાપ-દુરાચરણ કર્યું નથી, એથી હું સદેહ રાખતો નથી. ખીજ

૧ “ત્વં ચાત્રનાઃ સમુપનુજ્ય કલ્પરહસ્વનાવીષ્ણમાજનમમૂર્ધંતિધર્મનિષ્ઠ ।
માતેન્દુર્મીઢ્ઠપદં કલ્પમર્દતા વે, સર્વજ્ઞત્વેય વિમલત્વમપીદ હેતુ ॥”

દેહનો^૧ આશ્રય લેવાથી જે કયું, તે કર્મથી અન્ય લિપ્ત થઈ શકે નહિ !! (દેવો સરસ બન્યાવ !!!) ”

તાંત્રિકમત-વામમાર્ગની ઊષ્ટતા અન્ય ધર્મોમાં પેસી જવાથી બની ગયેલા અધર્મોનો ધ્વંસ કરવા બહાર પડનાર શંકરાચાર્યે ગગનગામિની શક્તિ સાથે પરકાયા-પ્રવેશ શક્તિદ્વારા સાધેલી અપૂર્વ તાંત્રિક અદ્ભુત કામકલા-લીલા આપણે તેમના અનુયાયીઓદ્વારા રચાયેલ શંકરદ્વિગૂવિજય જેવા ગ્રંથમાંથી જોઈ અને તેમની વિશુદ્ધતાનું સમર્થન પણ આપણે વાંચ્યું. એ સમર્થનને લક્ષ્યમાં રાખી એ શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જગતના યતિ-સંન્યાસી-માનવીઓ એવી પ્રવૃત્તિ આદરે, તે એક વિચિત્ર દશા જ અનુભવે. ગોપીઓના સહચર કૃષ્ણની જેમ સુંદર સુંદરીઓના સહચર બનવા છતાં પોતાને અસંગી-કામરહિત કહેવરાવી શકે, કહી પોતાને વિષ્ણુની જેમ અસંગી કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ હોવાનો જ નિષેધ કરી સ્વૈર-વિહારરૂપ કામશાસ્ત્રનો અનુભવ કરી શકે અને મુગ્ધ જગતની આંખે પાટા બંધાવી પ્રતારણા કરી શકે કે—આ તો અમારા વળ્લો-લિયોગના પ્રતિભૂ અવકીર્ણિત્વ(વીર્યપાતથી મત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય-અભાવ) છે. ‘એથી આ જ શરીરદ્વારા કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવામાં આવે તો તે દોષવાળું ન ગણી શકાય; તેમ છતાં શિષ્ટમાર્ગનું પાલન કરવા પર-કાયામાં પ્રવેશ કરી પ્રયત્ન કરીએ છીએ.’ એવી રીતે કામકળાના રહસ્યથી અલિપ્ત મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત મનવાળો થઈ શંકરાચાર્યની જેમ મૈથુન સંબંધી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદંને નિર્ગલ રીતે અનુભવી શકે; અને આવી રીતે પાપ-પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પોતાની પવિત્રતા-સાક્ષાત્ સરસ્વતી આગળ પણ પૂરવાર કરી શકેકે પોતે આ શરીરથી પાપરહિત છે, પર(મૃત)ની કાયાનો આશ્રય લઈ-તેમાં પ્રવેશ કરી તે

૧ “નાદિમૈં ચારીરે ક્ષતકિલ્લિયોદ્દં જન્મપ્રમુલ્યમ્ ! ન સન્દિદ્દેષ્મ્ ।
મ્યપાયિ દેહાન્તરસંઘવાદ યત્ર તેન ઝિયેન દિ કર્મેણાજ્ઞયઃ ॥”

—માધવીય સં. શંકરજય (સર્ગ ૧૬. સ્લો. ૮૫-૮૬).

દ્વારા પોતે કરેલ અપવિત્ર કર્મનો લેપ પોતાના આત્માને ન લાગી શકે, પરંતુ એ પર(મૃતક)ના કલેવરને લગાડી શકાય ! ! ! જોવી વિચિત્ર દલીલ કરી શકે અને પોતે સર્વજન-પીડ પર ચડી શકે. કહો, આવી અધિક અદ્ભુત બુદ્ધિમત્તા અને વાક્યાતુર્યલયાં સમાધાનની આવશ્યકતા છે ? કામશાસ્ત્રના અનુલવની ન્યૂનતા-માત્રથી સર્વજનતામાં ખામી આવતી હોય તો આવી રીતે કામ-કલાના પ્રયોગને અનુલવમાં મૂકી શકાય તેમ છે અને નિર્દોષતા પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. કહો, આવી ખીણું શું ભેદ છે ? ‘અનુયાયિજનોની સંખ્યાને વધારવા માટે જૈનસાધુઓ તાંત્રિકધર્મના ઉપાસક થયાનો અને તેમનામાં તે ધર્મના અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થયાનો’ ના. હકુર તગ્ધી મૂકાયેલો આરોપ ખરી રીતે ક્યાં ઘટે છે ? તે વિચારવાનું કર્તવ્ય વિચારશીલોનું છે.

શંકરાચાર્યના પૂર્વોક્ત મત-સમર્થનને આચરણમાં મૂકનારા તેમના અનુયાયીઓ યથેચ મૈથુન-કામક્રીડાના નિર્મલ જ્ઞાનને અનુલવ કરી પોતાની પવિત્રતાને પ્રકાશી શકે છે; એટલું જ નહિ પોતાના મતના વિરોધીઓનો બહુ લયંકર રીતે વિનાશ પણ કરાવી શકે છે અને તેથી રીતે હણુનારાઓને ‘નાયં હન્તિ ન હન્યતે ।’ “આ આત્મા હણુતો નથી કે હણુતો નથી” આવા નિગમોના મૂઠ અર્થનું ભાન કરાવી ઉશ્કેરી શકે છે અને તેવા હિંસકોને પણ નિષ્પાપ તરીકે બહેર કરી ઉત્તેજન આપી શકે છે ! (જુઓ આનંદગિરિકૃત શંકરદિગ્વિજય પ્ર. ૫૫, તથા માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય સર્ગ ૭, શ્લોક ૬-૭). આવી ઘટના પોતાના પર આવી પડે, ત્યારે ખીણ શ્રુતિ આગળ ધરાય.

‘અનંગલદ્રા’માં બૌદ્ધવિહારના લયંકર ભેદને ઉઘાડા પાડનાર, બૌદ્ધધર્મનો ઉચ્છેદ, સંન્યાસ માટે સંસાર વગેરે માટે પ્રકરણ આલેખનાર, ‘વલ્લભીવંશના ઇતિહાસ અને તત્કાલીન પરિસ્થિતિ’માં બૌદ્ધ-જૈનધર્મમાં તાંત્રિક-શાકત-વામમાર્ગની લયંકર બ્રહ્મા દાખલ થઈ ગયાનો આભાસ કરાવી તે માટે પાનાંઓનાં પાનાં ભરનાર, જૈનધર્મના

પવિત્ર સાધુઓને મલિન તાંત્રિક ક્રિયાઓના ઉપાસક તરીકે સૂચવનાર, દૂરથી બળતા પર્વતને જોનાર રા. કચ્છુર કાલ વગેરેથી અસંભવિત સંબંધવાળા શીલાદિત્યદ્વારા પોતાના માન્ય જે શંકરાચાર્યને બૌદ્ધ-જૈનધર્મનું ખંડન કરવા-અધર્મનો ધ્વંસ કરવા વલ્લભીમાં આમત્રે છે અને જેની મુધાવાણી માટે પ્રકરણ ચિતરે છે, તે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની પૂર્વોક્ત અધર્મપોષક અદ્વૈત લીલા તરફ આંખ-મીચામણું કેમ કરે છે? પોતાના પગ નીચે બળતું કેમ જોતા નથી? એ સમજી શકાતું નથી. દષ્ટિરાગ એ ખરેખર દુર્જેય છે, કે જેના પ્રભાવે વિચારક વિદ્વાન્ પણ સદોષને નિર્દોષ અને નિર્દોષને સદોષ ચિતરવામાં વિચાર કરી શકતો નથી, પોતાની શ્રાન્તિ જોઈ શકતો નથી, એથી તેના મનમાં ખેદ પણ થતો નથી.

—નિષ્પક્ષ સુર વિચારક સજ્જનો શાંતિથી-સ્વચ્ચતાથી એ વિચારે-એવી નમ્ર વિરાપ્તિ છે.

['જૈન' તા. ૪થી ઓગસ્ટ સને ૧૯૨૯—લા. ભ.]

[૨]

ગૂજરાતનો પ્રાચીન મંત્રિ-વંશ

[ધરતી સન ૧૯૩૩માં વડોદરામાં ભરાયેલ ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના સાતમા અધિવેશનમાં રવીકારાયેલ અને સન ૧૯૩૫માં તેના નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત.]

ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલ્લવાડ પાટણની સાચી પ્રમુતાના સમયમાં, અપ્રસિદ્ધ ચાવડા અને પ્રતાપી ચૌહુકચ રાજ-વંશની કીર્તિ-વૃદ્ધિમાં સદાયભૂત થયેલા, પોતાની કિંમતી સેવાથી, વંશ-પરંપરા સાત પેઢી સુધી એક-નિશ્ચલરી વફાદારીથી ગૂજરાતના ગૌરવ, પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ, ધર્મ અને યશ વિસ્તારનાર એક ઉત્તમ મંત્રિ-વંશ સદૃશાએ ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થયો હતો. સુપ્રતિભાથી અને બહુ કુશલતાથી સૈકાઓ પર્વન્ત ગૂજરાતના વિસ્તૃત રાજ્ય-તંત્રને સુવ્યવસ્થિત રાખી રાજ-કારભાર ચલાવનાર મહામાત્ય, દંડનાયક વગેરે અધિકારીઓ પૂરા પાડનાર, જૈનધર્મને દીપાવનાર એ પૌરવાડ વીર વણિક-વંશની પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રથસ્તિ, એ જ પાટણના પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોના લંડારોની શોધ-ખોળમાંથી મળી આવી છે, જેનો સુવશ આપણા ને. ના. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સચાશ્રય ગાયકવાડને ઘટે છે.

મહારાજ કુમારપાળના મંત્રીધર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ લાષામાં ચરિત્રો રચનાર, વડાવડના હરિભદ્રસૂરિએ એ ચરિત્રોના અંતમાં ઉપર્યુક્ત મંત્રી પૃથ્વીપાલનો, તથા તેના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવ્યો છે.

કુમારપાળના રાજ્ય-કાળમાં રચાયેલાં એ ચરિત્રોમાંથી ૧,૦૩૨ એ ૧૪

શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત ચંદ્રપ્રલયચિત્રની ૧૧ વિ. સં. ૧૨૨૩માં તાડપત્રો પર લખાયેલી પુસ્તિકા પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ગ્રંથ-લંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેનો આઘન્ટ લાગ, ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત પાટણ-જૈનગ્રંથ-લંડારોના વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રમાં [લાગ ૧, પૃ. ૨૫૨ થી ૨૫૬] અમે દર્શાવેલ છે.

જે હરિભદ્રસૂરિના વિ. સંવત ૧૨૧૬માં રચાયેલા અપભ્રંશ નેમિનાથ-ચરિત્રની અંતિમ પ્રશસ્તિ સાથે પરિચય અમે જેસલમેર-ગ્રંથ-લંડાર-સૂચીમાં કરાવ્યો છે અને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. હર્મન ચાક્રાખીએ, જેનો એક લાગ સનત્કુમાર-ચરિત્ર જર્મનીમાં-રોમનલિપિમાં પ્રકાશિત કરેલ છે; અને એ જ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત મલ્લિનાથ-ચરિત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર્યુક્ત ચરિત્રોની પ્રાંત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે—

વનરાજના રાજ્યમાં

હંકુર નિજ અને હંડનાયક લહર

“ શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ પોરવાડ વંશમા સગુણ મુક્તામણિ (પાણીદાર મોતી) જેવો નિન્નય નામનો વણિક હંકુર થયો હતો. શ્રીદેવીએ પ્રકટ થઈને લાવી અબ્યુદય કહેવાથી તે, શ્રીમાલપુરથી ગાંબૂય (ગાંબૂ) નગરીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેના ઘરમાં વિપુલ લક્ષ્મી વિકાસ કરવા લાગી હતી.

પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર વનરાજના પ્રકટ થયેલા મંડલમાં પદ (ખીજા અર્થમાં વન-રાજ-એક વનને પય-જલ)—વિલવથી પુષ્ટિ થઈ હતી. પસરતા ગ્રંથહસ્તીઓની ઘટ્ટાઓ વડે અને ઉજળતા ઘોડાઓની કુ વડે અનેક પ્રકારે ચયેલો તેનો ઉદય(ખીજા પદ્ધતિમાં ઉદક-) વિસ્તાર ધારને વિરમય પમાડતો ન હતો ?

વનરાજ. રાજાદ્વારા અણહિલપુરમાં લઈ જવાયેલા ૧ નયમતિ-વાળા-તેણે વિદ્યાધરગરબમાં ઋષભજિનનું મંદિર કરાવ્યું હતું. વિશુદ્ધ નય (નીતિ) વડે કીર્તિ-પ્રસર પ્રાપ્ત કરનારા, રત્ન-નિધિ જેવા તે (નિર્ભય)થી બહુસંખ્ય સૂક્તિઓ વડે (ખીજ અર્થમાં સૂક્તિઓ-છીપોથી) સુખ આપનાર લહર દંડનાયક થયો. કૂદના ઘોડાઓના સૈન્ય સાથે તે વિંધ્યગિરિના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો હતો. ત્યાંથી શ્રેષ્ઠ હાથીઓની ઘટ્ટા મળણ કરી, જ્યારે તે પોતાના પુર-સંમુખ આવતો હતો, ત્યારે તેને હાથીઓ મળણ કરવા ઉત્સુક થયેલા શત્રુઓ (રાજાઓ) સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં તે (લહર)ના ધનુષ્ય પર વિન્ધવાસિની (દેવી) જીતરી, તેથી તેણે શત્રુઓ પર વિજય મેળવ્યો. એથી પ્રભુત જનોની આશા પૂરનારી તે ૨વિંજવાસિણી દેવીને તેણે (લહરે) ઘસંકલ્પલ ગામમાં સ્થાપી હતી.

તેના સદ્ધર્મ અને શુભોથી અનુરક્ત (અનુરાગી) થયેલી હોય, તેમ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરી તેના સાંનિધ્યને મૂકતી ન હતી. લક્ષ્મીના વર (પ્રસાદ)થી પ્રાપ્ત કરેલ ૪વિત્ત-પટ, જેણે ટંકશાળમાં સ્થાપ્યો હતો અને લક્ષ્મીને સકળ શુદ્ધાઓમાં સ્થાપી હતી.

મૂળરાજથી દુર્લભરાજ સુધીના રાજ્ય-કાળમાં મંત્રી વીર

મૂળરાજ રાજાની રાજ્ય-સત્તાના અંકુર જેવો વીર, ચૌહુક્ય મૂળરાજના અને આમુંડરાજના રાજ્યોમાં, તથા વલ્લભરાજ અને

૧ નેમિનાથ-ચરિત્ર અને મલ્લિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિ પત્રી સમભય છે કે વનરાજ, તેને પિતા-સમાન માનતો હતો.

૨ આ દેવી, લહરે આપેલા 'ધણુલાવી' જેવા નામ વડે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી—એમ ને. પ્ર.થી જણાય છે.

૩ આ ગામ, વનરાજ રાજ્યે, મુમસન્ન ચિત્તવાળા થઈને લહરને આપ્યું હતું—એમ ને. પ્ર.થી જણાય છે.

૪ ડો. હર્મન ચાકોબીએ ને. પ્ર.માં અહીં 'ચિત્રપટ' એવો પાક અને તેનો અર્થ દર્શાવ્યો છે, તે અમને યુક્ત લાગતો નથી.

૧દુર્લભરાજ રાજના કાળમાં પણ વિદ્યમાન અદ્વિતીય મંત્રી થયો હતો, જેણે અંતમા ચારિત્ર આચર્યું હતું.^૨

તે મંત્રીને, લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવીના જૂદા જૂદા નિવાસ-સ્થાન જેવા, વસુધામાં વિખ્યાત એવા બે પુત્રો—ઉત્તમ પુરુષો થયા.

ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય નેહ અને દંડનાયક વિમલ

તેમાં પ્રથમ, દોષોને નષ્ટ કરનાર, કમલા(લક્ષ્મી)ના ઉદયને પ્રકટ કરનાર, સૂર્ય જેવો નેહ, ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામતિ(મહામાત્ય) થયો (સૂર્યના ઉદયથી કમળો ખીલે છે).

અને બીજો, શરદ(ઋતુ)ના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ શુશુ-રત્નોના ઉદાર મંદિર જેવો, અને પોતાના પ્રતાપવડે સૂર્યને પણ અંધો પાડનાર વિમલ નામનો દંડપતિ થયો.

ભીમદેવ રાજના વચનવડે સકળ શત્રુઓના વૈભવને ત્રહ્ણ કરનાર તે (વિમલ), પ્રભુ(રાજા-સ્વામી)થી પ્રાપ્ત થયેલા અશ્વાલ્લી (અંદ્રાવતી)—વિષય(દેશ)ને ભોગવતો હતો.

દેવ-ભવનમાં ચડતા પ્રશસ્ત પ્રાણીઓને નીસરણી જેવા નંદિ-વર્ધન એવા ખીજ નામવાળા આબૂ ગિરીન્દ્રને મોઢાં ને તેણે વિચાર કર્યો કે—“ખરેખર, વિવિધ સંવિધાનો(ઘટનાઓ)ના ધરૂપ, ઉત્તમ તીર્થ એવો આ પર્વત છે, એથી જો આ(પર્વત)ના ઉપર ઋષભજિનનું ભવન(મંદિર) કરાવાય, તો હું પોતાના જીવિતવ્યને, બલને અને લક્ષ્મીને કૃતકૃલ માનું.”

૧ ડૉ. હર્મન ચાકોબીએ ને. પ્ર.ના પાઠ પરથી કંઈક જૂદો શંકિત અર્થ જણાવી પીરને માત્ર દુર્લભરાજનો મંત્રી જણાવેલ છે, તે યુક્ત નથી, તથા ‘પુન્નુ’ પોઠને બદલે ‘પુત્તુ’ જણાવી પુત્ર અર્થ દર્શાવ્યો છે, પરંતુ ત્યાં તે ઉચિત લાગતો નથી.

૨ પીરમંત્રીનો સ્વર્ગવાસ વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૫માં થયો હતો—એમ ને. પ્ર.માં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

એવી રીતે ચિંતા (વિચાર) કરતા તે (વિમલ)ને અંબાદેવીએ સ્વપ્નમાં કહ્યું કે—“ ભદ્ર ! આ સુંદર વિચાર કર્યો છે, એ પ્રમાણે દૈવ્યનું ધર્મિયત્વ તું કર, હું પણ તને ખીજી (સહાયક) ધર્મને સાહાય્ય કરીશ.

દેવીએ લીમદેવ રાજાને અને નેદને પણ તત્કાલ પ્રસ્તુત અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો; એથી તે બંનેએ પણ વિમલને અનુસાર આખી, ત્યાર-પછી આબૂગિરિ ઉપર, અંબાદેવીએ પ્રકટ ધર્મને ઉપદિષ્ટ કરેલા પ્રદેશમાં તેણે આ જિન-લવનને ‘કરાવ્યું’, જેનો મધ્યભાગ, શ્રીઋષભ [દેવ]ના ધિમરૂપી સૂર્યે ઉદ્દ્યોતિત કર્યો હતો. જેના ઉપર પનાકા ફરકતી હતી. જિન-શાસનમાં કયન કરેલી નીતિ પ્રમાણે જેમાં ચિત્ર-શાલા સુવિસક્ત કરવામાં આવી હતી.

કર્ણદેવના રાજ્યમાં સચિવ ધવલ

કર્ણદેવના રાજ્યમાં નેદ મહામતિ (મહામાતૃ)નો પુત્ર ધવલ નામનો સચિવેન્દ્ર થયો. જેણે પોતાના જશવડે ભુવનને ધવલ (ઉત્તમ-વલ) કર્યું હતું.

૧ જયસિંહના રાજ્યમાં સચિવ આનંદ

ત્યારપછી જયસિંહદેવના રાજ્યમાં, ભુવનને આનંદ આપનાર આનંદ નામનો સચિવેન્દ્ર થયો. ૨ દેવ’તે કરેલા પ્રસાદથી જેણે ઉત્તમ

૧ આ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૮માં થઈ હતી-એમ અન્ય સાધનોથી જણાય છે.

૨ ડૉ. હર્મન ચાકોબીએ આ રાજ્યનો અર્થ રેવાનગઢ અર્થાત્ નર્મદાના અંત પ્રદેશમાં એવો દર્શાવ્યો છે, તે યોગ્ય લાગતો નથી. દેવ’ત નામના દેવ, જે સૂર્ય-પુત્ર તરીકે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનો કવિએ અહીં ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વડોદરાના અધ્યક્ષમમાં હાલમાં થોડા વખતથી રાખેલી, દુમાડ (વડોદરા-રાજ્ય)માંથી મળેલી, વિ. સં. ૧૩૩૪ની પાષાણ પરની અશ્વાશ્વ મૂર્તિને ડૉ. વિનયતોષ જટ્ટાચાર્યે તેનાં લક્ષણે પરથી દેવ’તની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે.

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને ધણુહાવી દેવતાએ કરેલા સંનિધાનથી જેના ઉપસર્ગો નષ્ટ થયા હતા. ગુરુ (મોટા) ગુણોના વશથી જેનું માહાત્મ્ય ઉલ્લસિત થતું હતું.

તે આનંદ સચિવેન્દ્રની પ્રિયતમા પદ્માવતી નામથી પ્રખ્યાત થઈ હતી, જે ચંદ્ર જેવા વિમલ (ઉજ્જ્વલ) શીલરૂપી અલંકાર વડે શોભતાં સર્વ અંગોવાળી હતી. ગુરુ પ્રત્યે વિનય, પ્રણુત (પ્રણામ કરતા જનો) પ્રત્યે વાતસલ્ય અને ધર્મ-કર્મમાં અનુરક્ત મનવાળી હતી; અથવા સમગ્ર જગતને વિરમય કરનાર ગુણરૂપી રત્નોની પરમમંગૂષા (શ્રેષ્ઠ પેટી) જેવી હતી.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં મંત્રી પૃથ્વીપાલ

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલદેવ એ બંને અવનીન્દ્ર-તિલક (શ્રેષ્ઠ રાજ્યો)ના પૃથ્વીપીઠને પુત્રરૂપી ભર્તારથી વિધુરિત જોઈને જાણે જગતના સુદૃતોના સંચયવડે વ્યયકરણ, શ્રીકરણ આરંભ-સંબંધના મહાભારવાળી ધુરાને વહન કરવામાં ધવલ (ઉત્તમ વૃષભ) જેવાં આનંદ મહામતિ (મહામાત્ર)ના તનય આ પૃથ્વીપાલ મંત્રીને જયસિંહદેવ અને કુમારપાલ રાજાના રાજ્યોમાં સત્યનામવાળો (પૃથ્વીને પાળનાર) કર્યો છે.

જેણે (પૃથ્વીપાલે), નિમ્નયના કરાવેલા જાલિહરગચ્છના ઋષ્યભજિન-ભવનમાં પિતા. માટે અને પંચાસરા-પાર્શ્વનાથના

૧ ડૉ. હર્મન ચાકોળી, આવો એક જૈન ગચ્છ હોવાનું જણાતા નહિ હોય, એથી આ રાખ્દનો વિચિત્ર અર્થ ઘટાવવા તેમણે બહુ પરિશ્રમ લીધો જણાય છે. અર્બંધચિતામણિમાં સૂચવેલ જાલિહર પાસેનું રાજગૃહ અને 'ગચ્છ' પાઠને બદલે 'કચ્છ' પાઠનું સં. કક્ષ સૂચવી અર્થ બેસાર્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે વિદ્યાધરગચ્છની એક શાખા તરીકે જૈનોમાં જાલિહરગચ્છ જણીતો હતો; જેમાં થયેલા દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૪માં, વઢવાણમાં મા. પદ્મપ્રભ-રવામિચરિત્ત રચ્યું હતું, જેની પ્રશસ્તિ અમે પાઠણ જૈનભંડાર-અંચ-સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૨૧૦-૨૧૨)માં દર્શાવેલ છે.

મંદિરમાં માતા માટે, ચંદ્રાવલી(ચંદ્રાવતી)માં, ઋષભમાં માતામહી (માની મા-દાદી)ના શુભ માટે અણુહિલ્લવાડ(પાટણમાં)માં મંડપો કરાવ્યા હતા. માતામહ (માના પિતા-દાદા) પોહના શ્રેય માટે જોણે રોડ વગેરે બાર ગામવાળા મંડળમાં આવેલા સાયણવાડપુરમાં શાંતિજિનનું ભવન કરાવ્યું હતું.^૧

તથા તેણે આબૂગિરિના શિખર પર રહેલા નેહ અને વિમલના જિનમંદિરમાં અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર મંડપ કરાવીને, પોતાના વંશના ઉત્તમ પુરુષોની મૂર્તિઓને વિલાસ કરતી હાથણી(૧ હાથાઓ) પર કરાવી હતી.^૨ તેણે બહુ પુસ્તકોના અને બહુ વસ્ત્રોના દાનવડે નિત્ય સંધ-ભક્તિ કરી પોતાના આત્માને ખરેખર કૃતાર્થ કર્યો હતો.

પોતાના માત-પિતાના આત્મા માટે વિશેષ સ્મૃત કરવાની રુચિવાળા, સરસ્વતીના નિરુપમ વર(પ્રસાદ)ના પ્રભાવ વડે વાંછિત અર્થને પ્રાપ્ત કરનારા, સાચા નામવાળા પૃથ્વીપાલ સચિવની અબ્યર્થના વડે, અલ્પમતિ હોવા છતાં પણ, શ્રીચંદ્રસૂરિ ગુરુના નામ-મંત્રના માહાત્મ્યથી સંમાન-પૂર્વક શાસ્ત્ર-વિશેષ પ્રાપ્ત કરનાર હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વદેવ-ગણોએ કરેલ સંનિધાન વડે પૂર્વ કવીન્દ્રોની પરંપરાએ રચેલા મંથોનું

૧ પૃથ્વીપાલના કુદંબ સંબંધી કેટલોક વિરોધ પરિચય, આબૂના કેટલાક શિલાલેખો, પ્રસારિતઓ, સં. વિમલ-ચરિત્ર, ચ. વિમલ-મળંધ વગેરેમાંથી મળી રાકે છે, તે તથા અન્ય સાધનો પરથી ઉપરુક્ત મંત્રીઓના સમકાલીન અધિકારીઓ-રાજ-પુરો સંબંધી વિરોધ વક્તવ્ય, રચલ-સંકેત આદિ કારણે નિરૂપાયે અહીં છાદી દેખે પડે છે.

૨ મહામાત્ર પૃથ્વીપાલે વિ. સં. ૧૨૦૧માં જોડ વદ ૬ રવિવારે પોતાના શ્રેય માટે કરાવેલ જિન-સુગલ વિમલનાથ અને અનંતનાથ દેવ(મૂર્તિઓ) પસંદગા(પાલી, ચારવાટ)ના મહાવર-ચૈત્યમાં આપ્યાનો હલ્લેખ મળે છે. (પૂ. નાહર-જૈનલેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૮૧૪, ૮૧૫; તથા જિનવિ. પ્રા. જી. લે. સંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૩૮૧).

અવલોકન કરીને અણુહિલવાડપુરમાં શ્રીકુમાર[પાલ] નરેન્દ્રના રાજ્ય-સહિ-સમયમાં શ્રીચંદ્રમલ પ્રભુનું આ ચરિત સમર્થિત^૧ કર્યું છે. ”

૧ વિ. સં. ૧૨૦૪ (૬)ના શુ. શુ. ૧૦ રાનિવારના ઉલ્લેખ સાથે મહા-માલ્ય ૧ નીનક, ૨ લહર, ૩ પીર, ૪ નેહ, [વિમલ,] ૫ ધવલ, ૬ અમાનંદ અને ૭ પૃથ્વીપાલના નામવાળા હાથીઓ અને તે પર થોડી મૂર્તિઓ, વિષમ પર-ચક્રનાં આક્રમણો થઈ આવે પણ સદ્ભાગ્યે દષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત મહામાલ્ય પૃથ્વીપાલે વિ. સં. ૧૨૦૬માં વિમલના તીર્થનો અદ્ભુત ઉદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આખું ઉપર શિલાલેખમાં છે. આ ચંદ્રમલ-ચરિતની રચના પણ એ જ સમયમાં થઈ જણાય છે.

વિ. સં. ૧૨૧૨માં ત્યાં સમવસરણ કરાવનાર ઓસવાલ મંત્રી ધાંધૂકે વિમલ-મંત્રીની એ હરિત-રાણાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૩૭માં આઘાટ શુ. ૮ પુષ્કે પૃથ્વીપાલના વંશજો—અનુયાયીઓએ તેમાં ૩ સંખ્યાની વૃદ્ધિ કરી હતી.

ચોરવાડ મંત્રીશ્વર તેજપાલે એના અનુકરણરૂપે વિ. સં. ૧૨૮૭માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલ લૂણુસીઠ-વસહી સાથે એવી હરિત-રાણા રચાવી હતી.

પ્રાકૃત મહિલનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં અહીં એક માથા અધિક છે, તેમાં પૃથ્વીપાલને દુર્નયત્રપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવો, નય(નાતિ) માર્ગે ચલાવનાર સારથિઓમાં શિવોમહિ જેવો, તથા નર-પરીક્ષા, નારી-પરીક્ષા, હરિત-પરીક્ષા, અશ્વ-પરીક્ષા અને રત્ન-પરીક્ષામાં દક્ષ સૂચિત કર્યો છે.

—એ ચરિત્રના પ્રારંભમાં પણ તેને નર, નારી, તુરંગ અને વારણ (હાથી)ના લક્ષણ-સાક્ષોમાં કુસલ સૂચિત કર્યો છે.

—ડો. હર્મન યાકોબી ‘કંઈ નૂંદુ’ સમજ્યા જણાય છે, તેથી નેમિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાંના તેવા પદના આશયમાં પૃથ્વીપાલને તેવા લક્ષણ-વાળો જણાવ્યો છે; વાસ્તવિક રીતે તે, તે તે લક્ષણોનો જલકાર—પરીક્ષક જણાય છે.

પરિશિષ્ટ [૧]

મંત્રિ-વંશની પ્રાકૃત પ્રસ્થિતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—

ગુજરાતનો
પ્રાચીન રાજવંશ

ગુજરાતનો
પ્રાચીન મંત્રિવંશ

વનરાજ (ચાવડા)
(વિ. સં. ૮૦૨ થી ૮૬૨)

પોરવાડ પશ્ચિમ
નિમ્ન દક્ષિણ

(સોલંકી રાજવંશ)

મૂલરાજ
(વિ. સં. ૯૯૩ થી ૧૦૫૨)

લહર દંડનાયક

ચામુંડરાજ
(વિ. સં. ૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫)

વીર મંત્રી
વિ. સં. ૧૦૮૫માં
સ્વર્ગવાસી.

વલ્લભરાજ
(વિ. સં. ૧૦૬૫)

દુર્લભરાજ
(વિ. સં. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૭)

લીમદેવ
(વિ. સં. ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦)

કુર્ણદેવ
(વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)

જયસિંહ
વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯)

કુમારપાલ
(વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)

નેહ મહામતિ વિમલ દંડપતિ

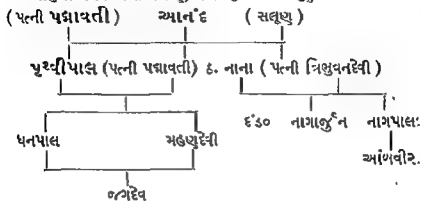
ધવલ સચિવેન્દ્ર

આનંદ સચિવેન્દ્ર-પત્ની પદ્માવતી

પૃથ્વીપાલ સચિવ

પરિશિષ્ટ [૨]

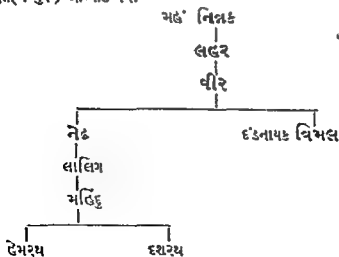
આણુમાં મળતા લેખો પ્રમાણે, મંત્રી પૃથ્વીપાલનો કુટુંબ-પરિવાર.

પરિશિષ્ટ [૩]

આણુ પરની વિમલ-વસહીની જગતીના સિલાલેખમાં

સં. ૧૨૦૧ની ૧૭ પદોવાળી સં. મંત્રિ-વંશ-પ્રસારિત પ્રમાણે શ્રીમાલ કુલ(૧ પુર)-માગ્વાટ વંશ

[વિ. સં. ૧૨૦૧માં નેમિનાથ-જિજ્ઞાની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર]

[૩]

પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો

[શ્રી આત્માનંદ-જન્મ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાં સંવત્ ૧૯૯૧માં પ્રથમ પ્રકાશિત].

[લેખક મહારામ એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત છે; તેમણે વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિર (Oriental Institute) માં એક અધિકારી પંડિત તરીકે રહીને અનેક પુસ્તકો ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝમાં સંશોધિત કરેલ છે. ઇ. ત. નસવિલાસ, નાટ્યદર્પણ, નેસલમેર અને પાટણ ભાંડાગારીય પુસ્તક-સૂચીઓ, અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી વગેરે; તદુપરાંત વિધવિધ લેખમાળા: ઇ. ત. સિદ્ધરાજ અને જૈનો, નિબંધ અને લેખો લખેલ છે કે જેની ટીપ્પણમાં બહાર પડેલ મહામંત્રી તેજપાલના સંબંધી તેમના નિબંધમાં છેવટે આપી છે. આ લેખમાં જે જૈનાચાર્યો સંબંધી વ્યક્ત્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે મૂળભૂત પ્રામાણિક ગ્રંથોના અવતરણો તરીકે કરેલું હોય અતિ વિશ્વસનીય અને જૈન ઇતિહાસમાં આધારરૂપ છે. એ લગભગ બધાનો ઉલ્લેખ મારા 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં કરવામાં આવ્યો છે.—સંપાદક સદ્ગત મો. દ. દેસાઈ.]

વિક્રમની વીસમી સદીના ધર્મવીર પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજ્ઞાનંદ (આત્માનંદ—આત્મારામજી મહારાજ)-સૂરિજીના પ્રસ્તુત જન્મ-શતાબ્દી-સ્મારક મંગલ મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રાચીન પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોનું સંસ્મરણ કરવા પ્રેરાઈ છું.

જૈનાચાર્યો કેવા હોય ?

જૈનાચાર્યો એટલે અમુકના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જન-સમાજના કિંવા જગતના તારણહાર પરમ શુભેચ્છકો, સમભાવના સમુપાસકો, ઈદ્રિય-દમનપૂર્વક મન, વચન અને કાયાદ્વારા પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને

આજીવન પરિહરનારા, શુભ પ્રવૃત્તિઓને સમાચરનારા, પરાપકાર-પરાયણુ વિશ્વ-બંધુઓ, કપાય-કલુષિનતાથી દૂર રહેનારા, કરુણા-સાગર કલ્યાણ-મિત્રો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહ્યાયર્થ અને નિષ્પરિગ્રહતા જેવાં મહાવ્રતોનું પરિપાલન કરનારા, સદાચારમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ, સદાચાર દર્શાવી અન્ય જનોને સદાચારમાં પ્રવર્તાવનારા; તીર્થ-કરોના ગંભીર જવાબદારીભર્યા માનવંતા પ્રતિનિધિત્વને ખરી વફાદારીથી દીપાવનારા, શ્રમણુ લગવાનું મહાવીરના વિશ્વ-વાત્સલ્યભર્યા સનાતનસિદ્ધ ધર્મ-અહિંસા-મંત્ર-સંદેશનો વિશ્વમાં પ્રચાર કરનારા, વૈર-વિરોધનો વિચ્છેદ-વિનાશ કરી-કરાવી વિશ્વમાં શાંતિ વિસ્તારનારા, વિશિષ્ટ સદ્-ગુણોથી વિભૂષિત થઈ, ગચ્છ-ગજુ-સાધુસમુદાયને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ-કર્તવ્યજ્ઞાન આપી તેની સાર-સંભાળ-સંરક્ષા-વ્યવસ્થા કરી, મહાવીરની પરમપવિત્ર પદ-પરંપરાને દીપાવનારા, વિવિધ વાઙ્મય, વિવિધદેશ-ભાષા, વિવિધ દેશાચાર-વિચારમાં વિશ્વ બની વિશ્વ-હિત માટે વિવિધ દેશોમાં વિચરનારા, પ્રશસ્ત મનોયોગથી, માધુર્યભરી હૃદયાહ્વાદક હિતકર વાણીથી અને પ્રભાવક શક્તિથી પ્રબોધ આપી જનસમાજને જૈનપ્રવચનનું પીયૂષ-પાન કરાવનારા અને એ તરફ આકર્ષનારા મહા-પુરુષો હોય છે; જેમના સદ્ગુણોનું વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. નમન કરવા યોગ્ય, પંચ પરમેશ્વીઓમાં મહામાન્ય સદારમરણીય મંગલમય નમસ્કાર-મંત્રમાં અને સિદ્ધચક્ર-મંડલમાં જેમનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને શાશ્વત સંસ્મરણુ છે; તે, રાગ-દ્વેષાદિ-દોષપરહિત જિનદેવોના પવિત્ર શાસનને શોભાવનારા આચાર્યો શ્રીસંઘ પર પોતાની અમૃતમય મંગલમય દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રકટાવો.

પ્રભાવનાનાં સાધનો

જૈન-શાસનરૂપી ગગનાંગણમાં પ્રકટેલી પ્રકાશમાન જળહળતી એ દિવ્યજ્યોતિર્મય વિભૂતિઓએ સ્વ-પરસિદ્ધાંતના તાર્ત્વિક બોધ સાથે ઉદ્દૃષ્ટ પ્રવચન-જ્ઞાનદારા, સંવેત્ર-નિર્વેદજનક ધર્મ-પ્રેરક પ્રશસ્ત ધર્મ-

કથાઓ દ્વારા, પ્રશંસનીય વિજયદાયિની વાદ્યક્રિત દ્વારા, સુનિશ્ચિત અદ્ભુત નિમિત્તતાનના પ્રસંગોનુસારિ પ્રકાશનદ્વારા, પ્રશંસાપાત્ર ઉચ્ચ પ્રકારની તપઃશક્તિથી, વંદનીય વિવિધ વિદ્યાઓ અને સિદ્ધિઓથી તથા સદ્ભાવ-જનક ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વશક્તિથી પોતાની પ્રભાવકતાનો પરિચય કરાવી, ગણ-સંમત, રાજ-સંમત અને લોક-સંમત થઈ જૈનશાસનને પ્રભાવિત કર્યું છે—પ્રભાવશાસિ-ઉજ્જવલ કાર્તિશાસિ તરીકે ઉદ્ઘોષિત કર્યું છે.

વિજયના પ્રસંગો

વિશ્વહિતકારક પરમપવિત્ર કર્તવ્યધર્મ જાળવતાં, આવી પડતાં વિદ્યોને ઝીલતાં, અસહિષ્ણુ, અચાની, વિદેષી પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કરાતા મિથ્યા આક્ષેપો અને વિવિધ પ્રકારનાં આક્રમણોના વિષમ પ્રસંગે પણ જેઓએ અદ્ભુત ધૈર્યથી, દીર્ઘદર્શી ડાહ્યપણથી, સમય-સચકતાથી, પ્રબલ યુક્તિઓ અને પ્રમાણોનાં સાધનોથી, નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણથી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય-નિષ્ઠતાથી અવિચલ રહેતા પરિણામે વિજય પ્રવર્ત્યાં છે. નિદોષ જૈન-શાસનને ડાહ ન લાગવા દેતાં ‘ન્યાયત્વાદેવ જયં ન સહુ સલગિરા શાસનં જૈનચન્દ્રમ્’ એ સૂક્તને સત્ય સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે.

ધર્મનાં ખુલ્લાં દારો

જિનદેવોએ-તીર્થંકરોએ, ધર્મનાં દ્વાર સર્વ ગ્રંથ માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં છે—એમ તેમનાં સમવસરણુનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનપીઠોનાં-ધર્મ-દેશના-શૂમિની યોજનાઓનાં મળતાં વર્ણનોથી અને વિવિધ વર્ણના મુખ્યોએ કરેલા જૈનધર્મના સ્વીકારના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી સુરપટ છે.

વિક્રમસંવત્-પૂર્વે

મહાવીરના ગણપૂરો અને પદપૂરો

અનેક રાજ-મહારાજાઓ વગેરેને પ્રતિજ્ઞા આપનાર અરમ-તીર્થંકર ક્ષત્રિય મહાપુરુષ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના પવિત્ર પાદ-

પીકને તથા સન્માનનીય પદને પ્રારંભમાં વેદ-વેદાંગવિદ્ વિદ્વદ્વરત્ન ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ વગેરેએ અને સુધર્મા જેવા સુધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણોએ હજારોની સંખ્યાવાળા બહોળા શિષ્ય-પરિવાર સાથે વિભૂષિત કર્યું (કરી) -તીર્થંકરની ગંભીર ત્રિપદી પરથી વિશાલ દ્વાદશાંગી (જૈનસિદ્ધાંત)ની રચના કરનાર ઉચ્ચકોટિના ૧૧ વિદ્વચ્છરો-મણિ જૈન-શાસનના મહારથી પૂજ્યપદારૂઢ ગણુધરે થયા પછી એ જ મહાજનોના માન્ય માર્ગે સત્યતત્ત્વ-વિચારક અને પરીક્ષક દશવૈકાલિક-સૂત્રકાર શામ્બલવ જેવા અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામી જેવા શ્રુતકેવલી મહાતુલાવ વિચર્યા હતા.

વિક્રમની ૧લીથી ૧૦મી સદી સુધીમાં

સુયશસ્વી જૈનાચાર્યો

સાર પછી ન્યાયાવતાર-સન્મતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા સમર્થ સુયશસ્વી તાર્કિક અને કવીશ્વરે, હરિભદ્રસૂરિ જેવા અસાધારણ પ્રથકારે, કવિરત્ન શ્રવપાલના સુખંધુ મુનિ શોભને, જિનેશ્વરસૂરિ અને છુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા બહુષુદ્ધિશાળી અદ્વિતીય બંધુ-મુગ્ધે અને એવા બીજા અનેક વિદ્વદ્વરત્ન બ્રાહ્મણોએ વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની વિચક્ષણતાથી નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરી-તેના પરિણામે તેની સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રતિભાસતાં તેનો સત્કાર-સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સાચા માહણ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી વંદનીય જૈનાચાર્ય-પદ્ધતિને શોભાવી જૈનશાસનની જયપતાકાને-કીર્તિ-પતાકાને દિગંતમાં ફરકાવી હતી. જૈનસિદ્ધાન્ત-સૂત્રોના ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, વ્યાખ્યાકારો અને તેના વિવિધ અંશો લઈ વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત હજારો પ્રંથો રચનારા સેંકડો વિદ્વાનોએ સ્વેર વિચરતી એ વૈજયન્તીને અરખલિત વિહરવા અવકાશ આપી અવલંબન આપ્યું હતું. પાછળના આચાર્યોને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રેરણા આપતી અને સાનમાં દ્રોષકે સમન્નવતી એ વિજયવતી જૈન-પતાકા જગતમાં ચિરસ્મરણીય રહી યાવચન્દ્ર-દિવાકરૌ ફરકતી રહે-એમ ધૃષ્ટીએ.

જેઓએ પત્રોપકારાર્થે અસાધારણ અંધો રચ્યા હતા, જેઓએ સેંકડો મંદિરો અને હજારો જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, હિંચ રાજ્યાધિકારીઓ તથા મહર્ષિક શ્રીમાનો, સંઘપતિઓ જેમના સદુપદેશથી અને સચ્ચરિત્રથી ભકતો બન્યા હતા, જેમના સદુપદેશથી તીર્થયાત્રાના મોટા આડંબરવાળા સંઘો નીકળ્યા હતા અને જેમના પ્રવચ્ચ-મહોત્સવો, પદ-મહોત્સવો અને પરલોક-પ્રયાણના પ્રસંગોમાં અદ્વાણુ શ્રીજૈનસંઘે અને શ્રીમાન્ ભક્તજનોએ હિંચ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો, સાધર્મિક-વાત્સલ્યો કર્યાં હતાં અને સમયોચિત દાનાદિ અનેક સત્કર્તવ્યો કરી ઉદ્ધાર-ચિત્તે પુણ્યપ્રાપ્ત મૃતિ-ચંચલ લક્ષ્મીના લઢાવા લીધા હતા-એ મહાનુભાવ આચાર્યોના સંબંધમાં ઉલ્લેખો કરવાનું અહિં બની શકે નહીં.

રાજમાન્ય જૈનાચાર્યો

જેઓએ પોતાની વિચક્ષણ વિદ્વતાથી, અવિચલ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અને ઉત્કૃષ્ટ મુચારિત્રથી રાજ-મહારાજઓ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડ્યો, રાજ-મહારાજઓ દ્વારા અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં, રાજ-મહારાજઓના શ્રેષ્ઠ સન્માન-સત્કારને પ્રાપ્ત કરવા છતાં જેઓએ લેશમાત્ર અભિમાન આણ્યું નહિ, રાજ-મહારાજઓને ધાર્મિક પ્રબોધ આપી માત્ર તેમને જ નહિ, ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ ઉક્તિ પ્રમાણે તેમની સમસ્ત પ્રજાને પણ મુધાર્મિક કરવા, તેમને સન્માર્ગે ચડાવવા જેઓએ મુચરતો કર્યા. રાજ-મહારાજઓની વિચક્ષણ વાદીઓ અને વિવિધ-મતાનુયાયી વિજ્ઞાથી ભરેલી રાજસભાઓમાં ક્ષોભ ન પામતાં જેઓએ વિજય-સ્તંભ રોપ્યો, અહિંસાધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજવ્યું, આર્દ્રતદર્શનનું-અનેકાન્તદર્શનનું વાસ્તવિક ગૌરવ જેમણે પ્રમાણ-પ્રતિષ્ઠિત કર્યું, જેમના સદુપદેશથી અમારિ-અહિંસા-અભયદાનની ઉદ્દ્યોપણાઓ પ્રકટી અને સમસ્ત પ્રાણિગણ નિર્ભય થયો, જેમના સદુપદેશથી રાજ-મહારાજઓને પોતાની મનુષ્ય-પ્રજાની જેમ નિર્દોષ

અવાયક કૃપાપાત્ર પશુ, પક્ષી, જલચર જેવી અન્ય પ્રાણિગણરૂપ પ્રજાની વહાલી જીંદગી તરફ પણ દયાળુ થવાનું સૂઝ્યું, ધર્મ-નિમિત્તે કે દેવ-દેવીને બલિદાન દેવાને બહાને થતો સંહાર જેમના સદુપદેશથી અટક્યો, વિશ્વમૈત્રીના વિશાલ સિદ્ધાન્તને વિસ્તારનાર તે રાજમાન્ય ધર્મધુરંધર પ્રાચીન ધર્માચાર્યોમાંથી કેટલાક શ્રે. જૈનાચાર્યોનું જ સંસ્મરણ કિંવા માત્ર નામ-કીર્તન જ અહીં કરી શકાય.

દેથૂલભદ્ર

મહાસમ્રાટ નંદરાજદ્વારા અપાતી મંત્રિરાજની મુદ્રા સ્વીકારવા સંબંધમાં આલોચના કરતાં ગ્રમણરાજની મુદ્રાને શ્રેષ્ઠ ગણી સ્વીકારનાર, દુષ્કરદુષ્કરકારક, મંત્રીશ્વર શકટાલના નંદન આર્ય દેથૂલભદ્ર.

સુહસ્તી

જેમના ચરણ-કમલની સેવાથી સુસમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં મહારાજ સંપ્રતિએ અર્ધભારતનાં પ્રત્યેક નગર, ગામ વગેરેને જિન-ચૈત્યોથી વિભૂષિત કર્યાં-તે દીર્ઘદર્શી આર્ય સુહસ્તી.

પાલિતમૂરિ

પ્રતિજ્ઞાનપત્તન(પેટણ, દક્ષિણ)ના સમ્રાટ હાલ(શાલિવાહન)થી સારી રીતે સન્માનિત થયેલા તથા પાટલિપુત્ર(પટણા)ના પૃથ્વીપતિ સુરુડરાજ વગેરેના પ્રીતિપાત્ર, વ્યોમવિહારી તરંગવતીકથાકાર જેમના નામે પાલીતાણા વસ્યું, તે પ્રખ્યાત પાલિત(પાદલિપ્ત)સૂરિ.

કાલકાચાર્ય

શાલિવાહનની પ્રાર્થનાથી પ્રતિજ્ઞાનપત્તનમાં સંઘના આદેશપૂર્વક પર્ણપણાપર્વને પંચમીના સ્થાને ચતુર્થીમાં પ્રવર્તાવનાર તથા ઉજ્જયિની (માળવા)ના ઉન્નત અનીતિમાન રાજા ગર્દેશિલ્લને પારસકૂલના ભક્ત શક-શાહિરાજઓ દ્વારા પદબ્રજ-રાખ્યબ્રજ કરાવનાર પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય કાલકાચાર્ય.

સિદ્ધસેન દિવાકર

ઉચ્છવિની(માળવા)ના સંવત-પ્રવર્તક મુખ્યત્વે વિક્રમાદિત્યથી વિશિષ્ટ સત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર, દક્ષિણાપથમાં દિવંગત થયેલા તાર્કિક મહાકવિ મુખ્યસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકર.

વજ્રસ્વામી

અનેક પ્રકારે જૈન-શાસનની પ્રભાવના કરનાર, દુર્લિક્ષના વિપમ સમયમાં શ્રીસંધને સુલિક્ષ પુરીમાં સર્થ જર્થ સુરક્ષા કરનાર, આકાશ-માર્ગે વિચરનાર, પુરીના ઔદ રાજને પ્રજા સાથે જૈન બનાવનાર દશપૂર્વો આર્ય વજ્ર.

ખપ્પટાચાર્ય

ગુડસત્ય(ગુડશત્ર)પુરના વેણિવત્સરાજ રાજ્યએ જેની વિદ્યાનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય જોઈ વીતરાગ(ગિત)-મત સ્વીકાર્યો અને સમીપના પર્વત પર પોતે પૂર્વે કરાવેલા બુદ્ધદેવી તારાના મંદિરને ક્ષીધે તારાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થાન(તારંગા)માં પાછળથી તેણે ૮ સિદ્ધાધિકાનું ભવન કંઠુવ્યું (જે સ્થાનને કાલવશાત્ દિગંબરોએ પ્રહણુ કંથુ' ઉત્તું, પરંતુ પાછળથી ત્યાં કૃમારપાલ બૂપાણે જસદેવના પુત્ર અભય દંડનાયક દ્વારા અગ્નિત-ગિનેદ્રનું લેયું મંદિર કરાવ્યું ઉત્તું), તે રાજ-પ્રતિજોધક વિદ્યાસિદ્ધ આર્ય ખપ્પટાચાર્ય.

મહાસવાદી અને ધનેશ્વરસૂરિ

વલખી(વળા, સોરઠ)ના સ્વામી શિક્ષાલિપ દ્વારા સત્કૃત થયેલા, ભરુચની રાજસભામાં વાદમાં બૌદ્ધો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, નયચક્રકાર મહાન્ તાર્કિક મહાસવાદી અને શત્રુઝવ-માહાત્મ્ય રચનાર ધનેશ્વરસૂરિ.

માનવુંગસૂરિ

વારાણસીના શ્રીહર્ષદેવના માનનીય, સૂર્યશનકદ્વારા કુદરેગને દૂર
એ ૧૫

કરનાર મહાન કવિ મયૂર, તથા ચંડીચતકદ્વારા હાથ-પગને પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર બાણભટ્ટ જેવા સિદ્ધકવિ સામે ભક્તામર(આદીશ્વર-સ્તોત્ર)દ્વારા શૃંગલાદિ વેદનો અને નિગડાદિ બંધનોથી ચમન્દારી રીતે નિર્મુક્ત થઈ જૈન-શાસનનો અતિશય મહિમા વધારનાર, ભય-હરસ્તોત્રદ્વારા ભય હરનાર માનતુંગસૂરિ.

હરિગુપ્તાચાર્ય

ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રલાગા નદીના તીર પર રહેલી પન્વર્ધયા નામની રાજધાનીમાં રહી પૃથ્વીનું પાલન કરનારા તોરરાજે જેમને પોતાની નગરીમાં નિવેશ આપ્યો હતો-તે તોરરાજના ગુરુ આચાર્ય હરિગુપ્ત.

બખ્ષલદિસૂરિ

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના મહારાજ આમરાજ(નાગાવલોક)ના પરમ માનનીય પરમ સન્નિત્ર તથા ગૌડના ધર્મરાજ તથા કવિરાજ વાકપતિરાજ આદિને ઉચ્ચ તાત્વિક પ્રતિબોધ આપનાર કવીશ્વર બખ્ષલદિસૂરિ(ભદ્રકીર્તિ).

આચાર્ય શીલાંક

અણહિલવાડ પાટણ (ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના સ્થાપક ગૂર્જરેશ્વર વનરાજ આવડાના પાલક પ્રેત્સાહક આશ્રયદાતા પ્રસિદ્ધ શીલગણસૂરિ અપરનામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક-આચાર્ય-રાંગ, સૂતકૃતાંગ વગેરેના વ્યાખ્યાતા અને ચરિત્રાપ્ત-મહાપુરિસચરિય જેવા મહામંથના નિર્માતા.

વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તલપાટકમાં અણ્ણકરાજ (મેવાડના આણુ રાવળ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી ૧૦)ની સલામત, વાદ જિતીને દિગંજરેએ દબાવેલા વેંકપદને મહણુ

કરનાર તથા સપાદ્યક્ષ (સેવાલિક), ગોપાલ[ગિરિ] (ગવાલિયર) અને ત્રિભુવનગિરિ(તિહુણગિર) વગેરે દેશોના રાજાઓને ૮૪ વાદ-વિજયદ્વારા રંજિત કરનાર રાજગચ્છના પ્રધુમ્નસૂરિ.

ધનેશ્વરસૂરિ વગેરે

માલવાના મહીશ મુન્દરાજ અને મહારાજ ભોજની રાજ-સભામાં વાદમાં જયલક્ષ્મી વરનાર, ત્રિભુવનગિરિના નરેશ કુર્દમ ભૂપતિ-રાજગચ્છના નાયક રાજર્ષિ ધનેશ્વરસૂરિ તથા ભોજના મનમાં વાસ કરનાર દેવભદ્ર વગેરે.

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવથી સન્માનિત અને માલવેશ્વર ભોજની વિદ્વત્સભાને પ્રતિભાથી પરાભૂત કરનાર ગોવિંદાચાર્ય, સૂરાચાર્ય, વાદિવેનાલ શાંતિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ વગેરે.

વિજયસિંહાચાર્ય

શીઘ્રકવિત્વ-શક્તિથી પરમ પ્રકર્ષ પામેલા જે કવિને તેના ખડ્ગ-કાવ્યથી પુરિવૃષ્ટ થઈ મહારાજ નાગાર્જુનરાજે ‘ ખડ્ગાચાર્ય ’ ખિરુદ આપ્યું હતું અને લાટેશ્વર વત્સરાજના મિત્ર કવિ સોટૂલે ઉદય-મુંદરીકથા(ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૧૫૫)માં મિત્ર તરીકે જેમનું સરમરણ કર્યું છે; તે વિજયશીલ વિજયસિંહાચાર્ય.

જિનેશ્વરસૂરિ

અણહિલવાડ પાટણ(ગૂર્જરાત)માં ગૂર્જરેશ્વર સોલંકી દુલ્લભ-રાજની વિચક્ષણ પંડિતોવાળી રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજયશાલી થનાર જિનેશ્વરસૂરિ.

વિક્રમની ૧૨મી સદીમાં

મલધારી અભયદેવસૂરિ

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે

પોતાના સમસ્ત દેશમાં એકાદશી અને પર્વપણા જેવા દિવસોમાં શાસનદાન-પૂર્વક અમારિ(અદિસા) કરાવી હતી.

જેમના સદેશ(લેખ)થી પણ શાકંભરીધર પૃથ્વીરાજ રાજ્યે રણથંભોરમાં જિનાલય પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો.

ગાપગિરિ(ગવાલિવર)ના શિખર પર રહેલ ચરમજિન-(મહાવીર)ના મંદિરના, કુત્સિત અધિકારીઓએ ચિરકાલ અવરુદ્ધ કરેલા દ્વારને જેણે ત્યાં જઈ ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી અતિથય પ્રયત્નપૂર્વક ખુલ્લું કરાવ્યું હતું.

જેમના સ્વર્ગગમન-સમયની રમયાનયાત્રા-વિભૂતિને રાજા જયસિંહે(સિદ્ધરાજે) પરિજન સાથે પ્રાકાર(દેડ)ના પશ્ચિમ અટ્ટાલક પર રહીને જોઈ હતી અને જે નિર્મિતના નિઃસ્પૃહતાદિ ઉચ્ચ સદૃશ્યોનું સદ્ભૂત વર્ણન પ્રત્યક્ષ અવલોકનકાર મધ્યસ્થ કવિસ્તનદ્વારા સૂચિત થઈ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કર્ણદેવદ્વારા ‘મલધારી’ ગિરુદ મેળવનાર હર્ષચુરીયગરહના અભયદેવસૂરિ.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ

જે(સૂરિ)ના વ્યાખ્યાન-શુણીની પ્રસિદ્ધિ સાંભળીને, ગૃહસ્થનરેન્દ્ર જયસિંહદેવ, શુણીગતોના મનને ચમત્કાર ઉપજાવતો, પરિવાર સાથે સ્વયમેવ જિનમંદિરે આવતો અને લાંબા વખત સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે ધર્મકથા સાંભળતો હતો. જે(સૂરિ)નાં દર્શન માટે ઉકંકિત મનરાજો થઈ, દેટલીય વાર સ્વયં વસતિ(ઉપાશ્રય)માં આવી ચિરકાલ સંલાપ કરતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અભ્યર્થના કરી પોતાના રાજ-મહાલયમાં આમંત્રણ કરી જે(સૂરિ)નું સન્માનભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું, સોનાના વિશાલ ભાગનમાં સ્થાપેલ અર્ધને આરતીની જેમ લમાડી જેમના

ચરણે લક્ષિતપૂર્વક ધર્મ ઉત્તુ અને ખટુમાન-લક્ષિતલયા શબ્દો ઉચ્ચારતાં, યાજ્ઞમાં પીરસાઈ આવેલ આહાર જેમને પોતાને હાથે અર્પણ કર્યો હતો.

જેમણે જયસિંહ રાજાને કહી તેના સકલ મંડલમાં રહેલાં જિન-મંદિરો પર દેહીપ્રમાન સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા.

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્ય તીર્થોઓ(મતાનુયાયીઓ)-દ્વારા કરાતી પીકાથી જેણે જિન-શાસનની રક્ષા કરી હતી.

કુત્સિત અધિકારીઓદ્વારા જિન-શાસનની લંગાતી દેવદામ(દેવ માટે ફરેલ દાન-આવક)ને જેણે જયસિંહ રાજા દ્વારા નિવારી હતી, જિન-શાસનનો થતો પરિલપ જેણે અટકાવ્યો હતો.

અણુદિલવાડ પાટણના શ્રીમાન્ જૈન સંઘ સાથે યાત્રાએ જતાં વણુથલીમાં પકાવ નાખતાં સંઘની વિભૂતિથી લલચાયેલા, સોરકના સ્વામી રા'ખંઝારને પ્રસંગોપાત્ત મળ્યા, પ્રતિબોધ આપી જેણે સંઘને તકદ્દિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો, જેણે લક્ષ્યાવધિ શ્લોકોવાળા મહત્વના ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેની રમશાન-યાત્રામાં અનુગમન કરી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે જેનું ગૌરવ કર્યું હતું, તે પૂર્વોક્ત અલપદેવસૂરિના શિષ્ય મલધારી નામથી પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિ.

વાદી દેવસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સલામાં દિગંબર વાદીન્દ્ર કુમુદચંદ્ર સાથેના વાદમાં સ્ત્રી-નિર્વાણુનું સમર્થન કરી વિજય-સ્તંભ સોપનાર પ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિ.

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમણે ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજની અવ્યર્થનાથી સાંગ મુદ્ધતિ-મુગમ રસદ્દહેમશબ્દાનુશાસન રચ્યું અને જેમના શબ્દાનુશાસનને સિદ્ધરાજે

પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી સન્માનિત કર્યું. જેમના સદુપદેશથી સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર(મહાવીરજિન-મંદિર) તથા પાટણમાં રાજ-વિહાર(જિનમંદિર) કરાવ્યું, તે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ નામથી પ્રખ્યાત હેમચંદ્રાચાર્ય.

ધર્મધોપસૂરિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત, પૂણ્યમાપશ્વ-પ્રકાશક ચંદ્રપ્રભ-સૂરિના શિષ્ય ધર્મધોપસૂરિ.

આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

સિદ્ધરાજની રાજ-સલામાં જેમની સરસ્વતી પ્રસરતાં પ્રાચીન મ્ત્ર બન્યા હતા, બાલ્યવયમાં પણ વાદીરૂપી મદમત્ત ગળે સામે વિક્રમ દર્શાવતાં જેમને સિદ્ધરાજે ‘વ્યાધશિશુ’ અને ‘સિંહશિશુ’ બિરુદો આપ્યાં હતાં, તે નાગેન્દ્રગચ્છના શાંતિસૂરિના પટ્ટધરે ‘આનંદસૂરિ

૧ આ સિવાય સિદ્ધરાજના સમકાલીન અન્ય આનંદસૂરિ, બ્રહ્મ-ગચ્છના સુમસિદ્ધ સુનિચંદ્રસૂરિના ગુરુબંધુ હતા, જે તેમનાથી શિક્ષિત, દીક્ષિત અને સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા હતા. જ્ઞાન આનંદસૂરિ, ચિકમ્બની તેરમી સદીમાં ધર્મધોપસૂરિના અનુયાયીઓમાં થઈ ગયાન-જે સર્વ સચ્ચરિત્ર પૂજ્ય પુરુષો હતા, તેવા એ. ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી રીતે જૈનાચાર્યોની આચરણરીતી રવાણાવિક રીતે જ ઉચ્ચપ્રકારની હોય છે. આમ હોવા છતાં આ એ. પવિત્ર નામનો અન્યત્ર દુરુપયોગ થયો છે. એથી અહિં એક ભ્રમ નિવારવાનું ઉચિત વિચારું છું. ઘનસ્થામ અને પાછળથી ક. મા. સુનરીના નામે પ્રકટ થયેલા લેખકની નવલકથાઓમાં ‘પાટણની પ્રભુતા’ નામથી જાણીતી કથામાં ગમે તે આંતરિક કારણે ‘આનંદસૂરિ’ નામક એક જૈન વ્યક્તિ પર, વિના આધાર, મિથ્યા આરોપો મૂકી તેની તાત્પર્યિક દુષ્ટતા ચિતરી એ પ્રકારે જૈનાચાર્ય પ્રત્યે અને તેનાથી જૈનધર્મ અને જૈનસમાજ તરફ ઘણાવૃત્તિ-તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવવાનો આણુજાળતો પ્રસંગ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે, જે ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસી, મધ્યરમ, ન્યાયશીલ, શિષ્ટ વિચારકને અસહ્ય લાગે તેવા છે.

અને અમરચંદ્રસૂરિ. જેમના શિષ્ય હરિહરસૂરિ ‘કલિકાલ-ગીતમ’ જેવી સચ્ચરિતા સૂચવતી એક પદ્ધતી પ્રખ્યાત હતા અને જેમના પ્રશિષ્યો સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીધર વસ્તુપાલ-તેજપાળના ધર્મચુર તથા તેમનાં

પરમાર્થત ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળના પિતામહ દેવપ્રસાદને, પાટણના જૈનપણિક નગરશેઠ અને મહામાત્ય મુંબલની બહેન હંસાના પતિ તરીકે કહ્યા, તેને જૈનધર્મનો ટેપી સૂચવી તેનું કલ્પનાપૂર્વક ખૂન કરવાનું તથા દુદ્ધમહાસય બાળકા જેવું અસંભવિત અશ્વઙ્ગે ભયંકર નીચતા-પૂર્ણ અધમ કામ કલ્પનાસૃષ્ટિથી સજ્જ તેનું આરોપણ નિર્દોષ જૈનાચાર્ય આનંદસૂરિ પર કરી, વાચકોનો હુદ્દિ-ભ્રામોહ કરવા લેખકે કુસ્તિત પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્ય લેખકો પણ એ માર્ગે અનુકરણ કરવા દોરાતા હોય-તેમના અનુયાયી બનતા હોય તેવું જણાય છે. ‘પાટણની પ્રચુતા’ના ‘જતિ કે જમદત’ જેવા પ્રકરણ પછી અન્ય લેખકના ‘પરમાર ધરસવર્ધ’માં ‘જતિનાં જદુ’ જેવું અસંભવ પ્રકરણ લેખા મળે છે; એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક લેખકો સત્ય અને ન્યાય-નીતિને દૂર રાખી યથેચ્છ વાણી-વિહાર કરવા બહાર આવતા જણાય છે, જે ફક્તિ અનિચ્છનીય અને પરંપરાએ ઢાનિકર હોઈ અયોગ્ય છે.

શ્રી. સુનશાએ પૂર્વોક્ત પુસ્તકમાં જે સમયનું ભયંકર વાતાવરણ સજ્જ ભયંકર હિંસા હોયું છે, તે કલ્પદેવના અને દેવપ્રસાદના દેવગત ધયાના સમયમાં વિદ્યમાન પ્રામાણિક સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે ‘ઔલુક્ય વંશ’ અપરનામ દ્વિતીય મહાકાવ્યમાં તે પ્રસંગનું યથાર્થિત વર્ણન આપ્યું છે. તથા તન્નાલીન અન્ય જૈનાચાર્યોએ દેવપ્રસાદનો જે સૌમ્ય પરિચય આપ્યો છે, તે જોતાં હપર્યુક્ત નવલકથાકારની કલ્પના અરથાને નિરાધાર નિરર્થક અને બિનપાયાદાર કરી સત્યથી વેગળા છે-એમ સત્ય-પરીક્ષકોને સહજ જણાઈ આવે છે.

હપર્યુક્ત દ્વિતીય મહાકાવ્યમાં(સં. સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૦૯ થી ૧૧૬) માં સૂચ્યું છે કે—મહારાજા કર્ણે પોતાના કુમાર જયસિંહને યોગ્ય વયે યોગ્ય શસ્ત્રસાદિક્ષાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી બલ-પ્રતાપાદિથી તેની યોગ્યતા વિચારી, પોતાની વિદ્યમાનતામાં જ સ્વર્ગવાસ પહેલાં ધણી આનાકાની પછી બહુ આમહપૂર્વક તે સુવરાજને રાજ્ય પર અભિષિંકત કર્યો હતો,

રચાવેલાં ધર્મસ્થાનો(આળ, ગિરનાર વગેરે)ના પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન્ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા પં. ગ્રંથકાર ઉદયપ્રભસૂરિ અનેક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને ઐ. ગ્રંથોદ્ધારા પ્રસિદ્ધ છે.

સુધર્ણુ-સિદ્ધાસન પર રચાયેલ હતો; તે સમયે કણ્વે નવા રાજ(જયસિંહ)ને શિક્ષા આપતાં પોતાના અનુયાયી ભટ્ટીના દેવપ્રસાદ તરફ સાધુકારી અને ચાકરાયી (બ્યા. નગર વિ. આપનાર) થવા તથા સર્વદા પ્રસાદવાન્ થવાની સૂચના આપી હતી (શ્લો. ૧૧૦). કણ્વેના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજ જયસિંહે પિતૃકાર્યમાં પ્રસારત બ્રાહ્મણોને પ્રીણિત (બ્યા. આદ્યદ્વારા તૃપ્ત) કર્યા હતા (શ્લો. ૧૧૨). (અચલુલ્લા અથવા મીનળદેવીના સજ્જારભારવાળી કે અન્ય કોઈ ખટખટની એમાં સૂચના મળતી નથી).

કણ્વેના સ્વર્ગવાસ સાંભળી દેવપ્રસાદે રાજ જયસિંહને પોતાનો પુત્ર (ત્રિભુવનપાલ) દર્શાવી બળાવતાં તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો કે 'તીર્થ'કર્ત્ર અને સોમમુત (ચન્નવાઓ) જેને પ્રિય છે એવો, પાપ ન કરનાર, સ્વર્ગદર્શન-ભક્ત, સેવકો વડે તેમ જ મુનિઓ વડે પ્રશંસા કરાતો આ મહારો પુત્ર ત્રિભુવનપાળ, તે તમારો પુત્ર થાઓ (અર્થાત્ આને તમે પુત્રની જેમ પાળજો), એમ કહીને (ભલામણ કરીને) દેવપ્રસાદ બ્રાહ્મી(સરસ્વતી) નદીએ આવ્યો, જ્યાં કંકપક્ષી જેવા આકારે રચાયેલી, અગ્નિથી ભરેલી ચિતામાં પ્રવેશ કરી કણ્વે પ્રત્યે ભક્તિવાળો તે(દેવપ્રસાદ) કણ્વેના સહકારી થતો હોય તેમ સ્વર્ગદર્શી થયો (બાવાર્થ કે કણ્વેના મરણ પછી સ્વરૂપ સમયમાં દેવપ્રસાદનું સ્વાભાવિક મરણ થયું હતું અને તેનો અગ્નિ-સંસ્કાર સરસ્વતી નદીના પવિત્ર સ્થળ પર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્લો. ૧૧૫).

ઉપર્યુક્ત વારતવિક ઇતિહાસ તરફ દુર્લભ કરી બિનપાયાદાર વસ્તુ પર નવલકથા પછી સાદાર નવલકથાકારે બહુ વિચિત્ર કલ્પનાબદ્ધ થી એ. વસ્તુને વિપરીત રૂપમાં મૂકી જેનો સંબંધમાં કલ્પિત શક્તિ દર્શાવી ભ્રમણાશક્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે તેઓએ મુધારી લઈ હિંમતપૂર્વક પોતાની સત્યમિયતા અને ન્યાયનિષ્ઠતા દર્શાવવી ધટે. ગજરાતનું ગૌરવ આપતા ગજરાતી સાદાર-લેખકો દ્વેષશક્તિને દૂર કરી એ. વસ્તુને વારતવિક રૂપમાં આલેખી જન-સમાજનું હિત યાય અને સમાજમાં પરસ્પર મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ યાય-તેથી રીતે સ્વશક્તિનો સંદુષ્ટોગ કરે-તેમ ઇચ્છીશું.

સમુદ્રધોપસૂરિ

ધારા(માળવા)ના નરેન્દ્ર નરવર્મદેવને, ગોઝદ(ગોધરા)ના રાજાને તથા ગૂર્જરેશ સિદ્ધરાજને વિદ્વાદિ સદ્ગુણોથી રંગિત કરનાર સમુદ્રધોપસૂરિ.

જિનવલ્લભસૂરિ

સમસ્યા-પૂર્તિ વગેરે પ્રસંગથી ધારા(માળવા)ના નરેશ નરવર્માને પ્રસન્ન કરનાર અને તેની માર્ગે ચિત્રકૂટ(ચિત્તોડ)ના જિન-મંદિરોમાં પૂજા માટે બે લાખ-પ્રમાણ મંડપિકા-દાન (માંડવી દાણુ-લાગો) અપાવનાર, વિધિપથ-પ્રવર્તક જિનવલ્લભસૂરિ.

જિનદત્તસૂરિ

શાકંભરીશ્વર(સાંભરના રાજા) અર્જુણરાજ(અમલદેવ) દ્વારા આદરમાન પામેલા અને એ જ રાજાની અનુમતિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભૂમિ-ખંડ પર અજયમેરમાં પાર્શ્વજિન વગેરેનાં તીર્થત્રયરૂપ જિન-મંદિરોને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનદત્તસૂરિ.

ધર્મધોપસૂરિ

શાકંભરીશ્વર અજયેન્દ્ર(અજયરાજ)ની વિદ્વાનોથી ભરેલી સભામાં જેનો સાંખ્ય-વ્યાખ્યાનો સક્તિ-પ્રવાહ પ્રસરતાં રાજેન્દ્ર વિરમ્ય પામ્યા અને જેની ગદ્ય-ગોદાવરીની લહરીઓમાં મમ થયેલ 'દિગંબર વાદીન્દ્ર ગુણચંદ્ર' પોતે ક્રાણુ છે? આ સ્થાન શું છે? અર્ધ શું ઉચિત છે? એમાંનું કંઈ સમજી શક્યો નહિ. જેણે અર્જુણરાજ રાજાની સભામાં સમસ્ત વિદ્વાનોની સમક્ષમાં દિગંબર વાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; વિગ્રહરાજ રાજાએ જેની વિદ્વાતાની અને સચ્ચરિત્રતાની પ્રશંસા કરી તથા જેમના વચનથી પોતાની પૃથ્વીમાં એકાદશીને દિવસે વધ અટકાવ્યો, વિશેષમાં જેમના સદૃષ્ટેશથી પોતાના નગર(શાકંભરી

સાંભર-અજમેર પાસે)માં ‘ રાજ-વિહાર ’ નામનું જૈનમંદિર કરાવી, તેની પ્રતિષ્ઠાના દિવસે સ્વયં ચિત્રહરાજે અગિસીહ અને માલવ-મહીન્દ્ર દ્વારા તેના પર ખ્વજ્જ્યો ચડાવી હતી; વગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, અનેક રાજાઓના માનનીય વિદ્વચ્છરોમણિ ધર્મધોષસૂરિ (ધર્મસૂરિ) થઈ ગયા, જે રાજગચ્છના શીલલદ્રસૂરિના પદ્ધર હતા.

વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલે પોતાના સમસ્ત દેશમાંથી શિકાર, જૂઝાર, મદિરા વગેરે અનિષ્ટકારક ૭ વ્યસનોને દૂર કરાવ્યાં, પુત્ર વિના મરણ પામનારનું રાજગ્રાલ ધન સર્વથા તજ્યું, અહર્ચયેત્યેથી પૃથ્વીને વિભૂષિત કરતાં સંપ્રતિરાજ સાથે સ્પર્ધા કરી; તથા એ જ પરમાર્હત કુમારપાલ જૂપાલની ભક્તિ-મર્લિત પ્રાર્થનાથી જેઓએ યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર, ત્રિપણ્ડિશલાકાપુરુષોનું ઇતિવૃત્ત આદિ લોઢાપયોગી અનેક ગ્રંથોની રચના કરી; તે પરમાર્હત ચૌલુક્ય કુમારપાલ જૂપાલના પરમમાનનીય ધર્માચાર્ય-કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેનો પ્રાણ શિષ્ય-પરિવાર કવિરત્ન રામચંદ્ર વગેરે.

મુનિચંદ્રસૂરિ

ચૌલુક્ય રાજા આનલને પ્રતિબોધ આપી જૈન દીક્ષા આપનાર મલધારી મુનિચંદ્રસૂરિ.

જિનપતિસૂરિ

ગૂર્જરાતની પૃથ્વીમાં પૃથ્વીરાજ પૃથ્વીપતિની પાંડિત-પર્યદમાં અપ્રતિમ પાંડિત્યથી વાદીઓ પર વિજય મેળવનાર જિનપતિસૂરિ.

જગચંદ્રસૂરિ

જેમના ૬૨ વર્ષ પર્યન્તના આયંબિલ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ તપથી આઘાટ

(ચિત્તોડ, મેવાડ)ના મહારાણાએ જેમને ‘તપા’ ગિરુદથી સંબોધ્યા અને જેમનો મુનિ-ગણ તપામચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો, તે સત્ક્રિયાપાત્ર જગત્ચંદ્રમુનિ.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં

અમરચંદ્રસૂરિ

ગર્ભરેશ્વર વીસલદેવની રાજ-સભામાં શીઘ્રકવિ-વશકિત દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્યા-પૂર્તિ કરનાર, ખાલસારન વગેરે ગ્રંથો રચનાર અમર કવિરત્ન અમરચંદ્રસૂરિ.

ખાલચંદ્રમુનિ

નવસંખ્ય સોરઠના રવામી જૂનાગઢના મંડલીક મહારાજ જેને ‘કાકા’ જેવા માનભર્યા પદથી બોલાવના હતા અને જે સર્વવિદ્યા-વિચારદે વિ. સં. ૧૩૭૧ના શત્રુંઘ્નના સમુદ્ધારમાં પોતાની શિષ્યાદિ-વિદ્યાને યોગ્ય શિક્ષણ દ્વારા સાર્થક કરી હતી, તે ખાલચંદ્રમુનિ.

વજ્રસેનસૂરિ-આદિ

હમ્મીરદેવથી પૂજાયેલા જયશેખરસૂરિ.

અસ્લાવદીન પાતશાહ તરફથી રૂઝા-આમમાં સીંહડના વચનથી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર અને ફરમાન-દાનથી પૂજાયેલા વજ્રસેન સૂર.

જિનપ્રભસૂરિ

મુસલમાની સત્તા-સમયમાં દિલ્લીધર સુલતાન મહમ્મદ તઘલક તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મેળવનાર, જૈનદર્શનને અને તીર્થોને નિરુપદ્રવ નિર્ભય બનાવનારાં ફરમાનો મેળવનાર, તુઘલકાગાદના ખજાનામાં રખાયેલા, મહાવીરના માન્ય મનોહર બિંબને સન્માન-પૂર્વક પાછું મેળવી એ જ સુલતાનદ્વારા દિલ્લીમાં સમર્પિત ‘સુલતાન-સરાર્થ’-

વિશાલ ‘ભટ્ટારક-સરાર્થ’માં રચાવેલા જિન-મંદિરમાં બહુમાન-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, અનેક ક્ષેત્રી-બંદીઓને મુક્ત કરાવનાર, અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, સેંકડો સંઘ પ્રાંત તથા ક્ષારસી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ રચનાર, રાજ-પ્રસાદ શત્રુજયકલ્પ તથા અન્ય તીર્થોના વિવિધ કલ્પો રચનાર, ચમત્કારી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય ‘જિનપ્રભસૂરિ’.

મહેન્દ્રસૂરિ

મહમ્મદ શાહ તરફથી ‘અદ્વિતીય મહાત્મા’ તરીકે સ્તુતિ પ્રાપ્ત કરનાર મહેન્દ્રસૂરિ.

પેરોજ મહેન્દ્રના પરમ માન્ય, સર્વગણક-ચક્રમાં ચૂકામણિ, ચંત્રરાજ જેવા ગણિતના વિશિષ્ટ ગ્રંથને રચનાર મહેન્દ્રસૂરિ (ભૃગુપુર-ગરબીય રાજ-સંસ્કૃત મદનસૂરિના શિષ્ય).

રત્નશેખરસૂરિ

દિલીશ્વર પેરોજ પાતશાહે જેને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરી હતી, તે રત્નશેખરસૂરિ.

મુનિભદ્રસૂરિ

પાતશાહ પેરોજની રાજ-સભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર શાંતિ-નાથ-ચરિત્રકાર મહાકવિ મુનિભદ્રસૂરિ.

નયચંદ્રસૂરિ

‘પૂર્વ કવિના કાવ્ય જેવું’ કાવ્ય કરનાર હાલમાં કોઈ નથી ‘ એવી રીતે તોમર વીરમ રાજની સભામાં બોલતા સામાજિકોના

૧ વિશેષ માટે જુઓ ‘જૈન’ પદના રજતમહોત્સવમાં પ્રકટ થયેલ અમદાદે લેખ—‘જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ’ તથા શ્રીજિનહરિ-સાગરસૂરિ-શ્વપ્નમંદાર, લોહાવટ(મારવાડ)થી પ્રકાશિત પુસ્તક, તીર્થકલ્પ વ.

કથનને અસત્ય કાવના, શૃંગાર અને વીરરસથી અદ્ભુત વીરાંક હંમીર-મહાકાવ્ય રચી ચાહમાન(ચૌહાણ)-રાજવંશને અમર કરનાર, રંભામંજરી-નાટિકા વગેરે રચનાર, કવિ નમયંદ્રસૂરિ.

હંસકીર્તિ

દિલ્લીમાં સિકંદરશાહ આગળ જે અધિક પ્રતાપી થયા, તે નાગપુરીય પાદક હંસકીર્તિ.

વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં

સાગરચંદ્રસૂરિ અને જિનવર્ધનસૂરિ

જેસલમેરદુર્ગના યદુકુલીન રાજ લક્ષમણથી સત્કૃત થયેલા તથા ત્યાં વિ. સં. ૧૪૫૬માં જિનમંદિર(ગલંગુહ)માં જિન-જિજ્ઞ સ્થાપિત કરનાર સાગરચંદ્રસૂરિ તથા ઉપકૃત લક્ષમણ-વિહાર જિન-મંદિરને વિ. સં. ૧૪૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનવર્ધનસૂરિ.^૧

જિનભદ્રસૂરિ

જેમના ચરણ-કમલને છત્રધર, વૈરિસહ, ઝ્યંબકદાસ જેવા રાજાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતા હતા અને જેમણે જેસલમેર, ખંભાત, પાટણ જેવા અનેક સ્થાનોમાં જિનમૂર્તિઓ અને જિન-મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે પ્રાચીન તાડપત્રીયાદિ પુસ્તિકાઓનું સંરક્ષણ, લેખન, સંગ્રહ વગેરે દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન પુસ્તક-ભંડારો સ્થપાવ્યા-અને એ રીતે જૈનપ્રવચનની પરમસેવા સાથે વિશાલ વાઙ્મયની યશુ વિશિષ્ટ સેવા બજાવી. જેના વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાયે ગ્યાસદીનસાહિની મહાસભામાં વાદો પર વિજય મેળવ્યો-તે માનનીય જિનભદ્રસૂરિ.^૨

૧-૨ વિશેષ માટે જુઓ 'જેસલમેર લાં. મંથ-સૂચી' પ્રસ્તાવના, સિલાલેખો વિ.

સોમસુંદરસૂરિ

દિલ્લીમાંડલ અને ગુજરાતના સુલતાને આપેલા છત્રદારા ‘હિંદુ-સુરનાથ’ બિરુદથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, મેવાડના મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી મહારાણા કુંભકર્ણના વિજયી રાજ્યમાં, તેના પ્રસાદપાત્ર સં. ધરણાકે રાણપુરમાં રચાવેલા ‘ત્રૈલોક્યદીપક’ નામના સુંદર ચતુર્ભુજ યુગાદીશ્વર-વિહાર(જિનમંદિર)ને વિ. સં. ૧૪૯૬માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર અનેક-રાજ-પ્રતિબોધક સોમસુંદરસૂરિ.^૧

મેરુતુંગસૂરિ

વિ. સં. ૧૪૪૬માં ગચ્છનાયક થયેલા જે સૂરિએ લોલાડા ગામનું ગૂજરાતના પાતશાહ મહમ્મદથી રક્ષણ કર્યું, તે અંચલગચ્છના મેરુતુંગસૂરિ.

મુનિસુંદરસૂરિ

સીશહી(રાજપૂતાના)ના સ્વામી સહસ્રમહાસે જેમના પ્રભાવ અને સદુપદેશથી હૃદયમાં ચમત્કાર પામી શિકાર કરવાનું બંધ કર્યું અને પોતાના સમસ્ત દેશમાં અમારિ પ્રવર્તાવી, જેમણે ‘સંતિકર’ સ્તોત્ર’ રચી મારિ(મરહી)નો ઉપદ્રવ નિવાર્યો; સ્તંભલતીર્થ(ખંભાત)માં હરખાન દ્વારા વાદિ-ગોકુલ-બંદ વગેરે બિરુદોથી વિભૂષિત થયેલા, અનેક ગ્રંથો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્રો વિ. રચનાર મુનિસુંદરસૂરિ.

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ

જેમણે બાલ્યવયમાં પણ તર્કવાદ અને કવિત્વશક્તિથી જૂનાગઢમાં દુર્વાદીઓનાં માન ઊતારી મહીપાલ વગેરે રાજાઓને રંગિત કર્યા અને જેને વિ. સં. ૧૫૦૮માં સૂરિ-પદવી પ્રાપ્ત થઈ. જેમણે રાજા ભાનુ-

રાજના પ્રસાદથી ઇંડગઢ પર શ્રીમાને કરાવેલા ઉચ્ચ જિનપ્રાસાદમાં અજિતનાથ-જિંજની પ્રતિષ્ઠા કરી. જેમણે લાખારાજના ઉત્તમ અમાત્ય સીરોહીનિવાસી સં. ઊગલ-કાળએ કરાવેલા અનેક મહોત્સવોને શેલાત્યા તથા આબૂ, અયલગઢ વગેરે અનેક સ્થાનો પર શેલતી-પૂજતી મનોહર જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી, તે લક્ષ્મી-સાગરસૂરિ.^૧

સોમદેવસૂરિ

મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણ, ચાંપાનેર(પાવાગઢ)ના નાયક જયસિંહ અને જુનાગઢના રા મંડલીક વગેરે રાજાઓને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રંજિત કરનાર સોમદેવ ગણી(સૂરિ).

જિનહંસસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૫૫માં સૂરિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જે સૂરિને દ્રોઈ દુર્જનના દૌર્જન્યથી મેવાત-દેશના આકર(આગર)પુરમાં પગમાં જંજીર સાથે કેદખાનાનો વિવશ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો, પરંતુ પાછળથી જેની તપોશ્ચ્યાન-વિધિથી ચમત્કાર પામી સિ(શ)કંદર પાતશાહે જેમને ૫૦૦ બંદીઓ સાથે મુક્ત કરી સન્માનિત કર્યા હતા, તે વિ. સં. ૧૫૮૨માં પાટણમાં સદ્ગત થયેલા જિનહંસસૂરિ.

આનંદરાય

હમાહએ જેને 'રામ' પદવી આપી હતી-તે આનંદરાય.

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૬૫માં આચાર્યપદ અને સં. ૧૫૯૯માં ગરજનાયકપદ પ્રાપ્ત કરનાર તથા જોધપુર(મરુધર)ના અધીશ રાવ ગાંગુ અને યુવરાજ માલદેવ વિ. ને પ્રતિબોધનાર પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ.

^૧ વિશેષ માટે જુઓ 'ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય' વિ.

વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં

વાચક કુશલસાલ

જેસલમેરના યાદવ રાવેલ હરરાજના વિનોદ માટે માધવાનલ-
કથા તથા ઢોલામારની મનોહર ચોપાઈ રચનાર વાચક કુશલસાલ.

હીરવિજયસૂરિ

જેમણે મોગલ-સમ્રાટ મહાન શહેનશાહ અકબર પર પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વિદ્વતાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડ્યો, સુસ્ત હિંસકોને અહિંસાના નિર્દોષ માર્ગે વાળ્યા, સમ્રાટના આધીન વિવિધ દેશોવાળા મહાસામ્રાજ્યમાં પ્રતિવર્ષ ૭ ૭ મહિના-પર્યંત અમારિ(અહિંસા)નાં ફરમાનો ફરી વળનાં આર્યરાજ્યોમાં પણ તેની બહુ અસર થઈ, જેમણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી પ્રાણિમાત્રને અલયદાન અપાવ્યું. સેંકડો ઢેદીઓને તથા પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષીઓને મુક્ત કરાવ્યા, જલચર જીવોને પકડવા નખાતી જાળો પણ બંધ કરાવી. અનિષ્ટ કર-વેરામાંથી જન-સમાજને મુક્ત કરાવ્યો. જૈન શ્વે. તીર્થસ્થાનો સુરક્ષિત રૂઢી જેમને સ્વાધીન કરનારાં ફરમાનો પ્રાપ્ત થયાં. ‘જગદ્ગુરુ’ જેવું ગૌરવશાલિ પદ-ખિરુદ્દ જેમને સમ્રાટે સુયોગ્યતા વિચારી સમર્પ્યું. જેમના પરિવારના ઉ. ભાનુચંદ્ર, ઉ. સિદ્ધિચંદ્ર અને ઉ. શાંતિચંદ્ર જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વદ્ગરનોએ પાતશાહના ચિત્તને આકર્ષ્યું; તે સુવશસ્ત્રી મહાન જૈના-આર્ય હીરવિજયસૂરિ.

વિજયસેનસૂરિ

જેમણે રાજનગરમાં ખ્યાનખ્યાન નામના નવાળની સલામાં જૈન-ધર્મની સ્થાપના કરી જય મેળવ્યો. પાનશાહ અકબરના આમંત્રણથી જેઓ લાહોર પધાર્યા અને તેમને કાશ્મીરી રાજ-મહેલમાં મળ્યા. સમ્રાટની રાજ-સલામાં જેમણે અનેક વાદીઓને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી

નિરુત્તર કરી જય-વાદ પ્રાપ્ત કર્યો;^૧ ‘સવાઇ હીર’ પદથી જેમનું સન્માન થયું, જેમના સદુપદેશથી પાતશાહે ફરમાનપૂર્વક ગાય, બળદ, ભેંશ તથા પાડાઓને મારવાનું સદા અટકાવ્યું, મરેલાનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું અને ગંદી પકડવાનું બંધ કર્યું. વિદ્વાન નંદિવિજય જેવા પરિવારે જેમનો સાથ પૂર્યો, દીવના ફિરંગીઓ અને અનેક રાજાઓએ તથા સૂબાઓએ જેમનું સન્માન કર્યું, તે પૂર્વોક્ત ગુરુના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ.^૨

પદ્મસુંદરગણી

પાતશાહ અકબરની સભામાં મહાપંડિતને જિતવાથી જેને ક્ષીમ- (રેશમી વસ્ત્ર), ગામ, સુખાસન(પાલખી) વ. પ્રાપ્ત થયું હતું-તે પદ્મસુંદર ગણી.

જિતચંદ્રસૂરિ

આપાઠાણીઠિકાના અમારિ-ફરમાનદ્વારા, તથા ખંભાતના સમુદ્રનાં માછલાં વ. જલચરોની રક્ષાના ફરમાનદ્વારા અકબર પાતશાહે જેમના વચનનું માન બળવ્યું અને જેમને ‘યુગપ્રધાન’ પદ આપી સત્કૃત કર્યા; તે મંત્રીધર કર્મચંદના મહામાન્ય જિતચંદ્રસૂરિ^૩ તથા આચાર્ય જિતસિંહસૂરિ, ઉ. સમયસુંદરગણિ વ. તેમનો વિદ્વાન પરિવાર.

વિજયદેવસૂરિ

ઈકરગઢમાં કલ્યાણમય રાજાને પ્રતિબોધનાર, ઈકરગઢનું રણમક્ષ ઓકી નામનું શિખર જેમના ઉપદેશથી રાજાએ નવીન ચૈત્ય સ્થાપવા સંધતે પ્રસાદિત કર્યું, તથા પાતશાહ જહાંગીર શિલેમશાહે જેમને માન-પૂર્વક આમંત્રણ આપી મંડપપત્તન(માંડવગઢ)માં ‘મહાતપા’ બિરુદ આપી બહુમાન અર્પ્યું તથા મેવાડના હિન્દુ-જયપતિ મહારાણા

૧ વિશેષ માટે જુઓ હીરસીલાચ વ.

૨ વિશેષ માટે જુઓ વિજયપ્રસાસ્તિ વ.

૩ વિશેષ માટે જુઓ મંદિ કર્મચંદ-મળંધ વિ.

જગત્ સિંહે(કર્ણરાજ-પુત્રે) જેમને આમંત્રણ કરી ઉદયપુરમાં ખીંછોલા નામના સરોવરમાં મહોવાનથી વિભૂષિત, પહેલાના રાણાઓએ કરાવેલા 'દલવાદલ' નામના મનોહર મહેલમાં સન્માનિત કર્યા. ખીંછોલા અને ઉદયસાગર સરોવરોમાં નખાતી જળો જેમના સદુપદેશથી અટકાવી. રાજના જન્મ-ભાસ ભાદરવામાં તથા રાજ્યાભિષેકના વાર ગુરવારે હિંસા નિવારી. વરકાણા-તીર્થને કર-મુક્ત કર્યું, મચિદ દુર્ગમાં છુર્જોદ્ધાર કરાવ્યો—પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર વિજયદેવસૂરિ.^૧

કલ્યાણસાગરસૂરિ

વિ. સં. ૧૬૪૯માં આચાર્યપદ તથા ૧૬૭૦માં ગરુડેશપદ મેળવનાર કચ્છના અધિપતિને પ્રતિબોધ આપી શિકાર(આહોડો) મુકાવનાર અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગરસૂરિ.

અંદકીર્તિસૂરિ

સાહિ સલેમરાજે જેમને આદર-પૂર્વક સન્માનિત કર્યા હતા, તે અંદકીર્તિસૂરિ (હર્ષકીર્તિસૂરિના ગુરુ).

વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં

વિજયરત્નસૂરિ

વિ. સં. ૧૭૩૨માં જેમને સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થયું, વાગડ દેશના રાઉલ ખુમાણસિંહની સલામાં જેમણે વાદીઓને જિત્યા, અવધાનોથી પ્રસન્ન કર્યા, રાણીઓએ મોતીના સાથિયા પૂરી જેમને સન્માન આપ્યું. ઘેઈ ખાલકના અપહરણથી સંન્યાસી-કૃષ્ણોના આગમનને અટકાવતું દુર્માન દાઢનાર અમદાવાદ(રાજનગર)ના સૂયા આગ્તમશાહે જેમના વચનને માન આપી તે દૂર દર્યું, ઉદયપુર(મેવાડ)ના હિંદુ ઇતપતિ

ચિત્રોડા રાણાને જેણે પ્રતિજ્ઞા આપી કુમારો કર બંધ કરાવ્યો, સરોવરમાં નખાતી માછલાની જાળ બંધ કરાવી, ચિડીમાર(શિકારીઓ) દૂર કરાવ્યા, હાથાઓનું આલોચન કરાવ્યું. જોધપુરના અજિતસિંહ સરોડાને પ્રતિજ્ઞા આપ્યો. મેકતાનો ઉપાસરો, જે કાલવશાત્ મરીત બની મથે હતો, તેને ફરીથી ઉપાશ્રય કરાવનાર, સંગ્રામસિંહ રાણાને રાજ-મહેલમાં મહાવીર-જન્મ-વ્યાખ્યાન સંભળાવનાર તપાગરજના વિજયરત્નસૂરિ.^૧

જૈનાચાર્યોના મહત્ત્વના ગ્રંથ-સંગ્રહો

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સુવર્ણમય પત્રો અને શિલાલેખાદિ આધાર-ભૂત સાધનોદ્વારા પરિચિત કરાતા એ પ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોથી માત્ર જૈનોએ જ નહિ, સમસ્ત જન-સમાજે ગૌરવ માનવું જોઈએ. ભારતવર્ષની જે ભવ્ય વિભૂતિઓએ સમસ્ત પ્રાણિમાત્રના શ્રેય માટે સુપ્રયત્નો કર્યા છે, અમૃતમય મધુર તથ્ય પથ્ય ઉપદેશો વરસાવ્યા છે, તથા તેવા તાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક સમુન્નતિ-કારક સનાતન સુખ-જનક પવિત્ર સદ્ગુણોધાર્યા સેંકડો વિશાળ ગ્રંથરત્નો રચ્યા છે, જેના વિદ્યમાન અવશેષોથી આજે પણ પાઠણ, ખંભાત અને જેસલમેર જેવા અનેક પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-સંગ્રહો વિશ્વ-વિખ્યાત થયા છે, જેની ગ્રંથ-સૂચીઓ પણ વિસ્તૃત પુસ્તકરૂપ થઈ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે, જે વાક્યમયમાં વિચરતા દેશ-વિદેશના વિદ્યાપ્રેમી વિદ્વાનોનાં દષ્ટિખિંદુને જ નહિ, હૃદયોને પણ આકર્ષી રહ્યા છે. એ પ્રભાવશીલ પૂર્વજોના તેવા ગ્રંથોનો પુનરુદ્ધાર, પ્રતિકૃતિ, લેખન-પ્રકાશન અને પ્રચારાદિ યોગ્ય કર્તવ્ય-ભાર, સુઠ કર્તવ્યદક્ષ તેમના વર્તમાન અનુયાયીઓના-સાહિત્ય-સેવીઓના અને શ્રીમાનોના શિર પર છે. સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ એ માર્ગે યાય-એમ ધરવું અરથાને નહિ લેખાય; પરંતુ તેની સફલતા કર્તવ્યદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

૧ વિશેષ માટે જુઓ રાસ “જૈન ઓ. ગર્જ” કાગ્ય-સંચય” વિ.

પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત, વડોદરા જેવા પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-લંકારોનું જે ઘોડું-ઘણું નિરીક્ષણ થઈ શક્યું છે, તે પરથી જણાય છે કે-તેમાં વિવિધ વિષયક વિવિધ ભાષામાં ઉપયોગી અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-સંગ્રહ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. તેને ઉપયોગી પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી પ્રકાશમાં લાવવા માટે શતાવધિ વિદ્વાનો એકાદ શતાબ્દી સુધી સુપ્રયત્ન કરે અને શ્રીમાનો દ્રઢચરવધિ દ્રવ્ય-વ્યય કરે તો પણ ભાગ્યે જ એ સર્વ સંગ્રહ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી શકે તેટલો વિશાલ છે. તેમ છતાં તેમાંના અત્યુપયોગી મહત્ત્વના ગ્રંથોને પહેલી તકે પ્રકાશમાં મુકાવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ અલભ્ય દુર્લભ જીર્ણુશીર્ણુ થતા ગ્રંથોની ફોટોરેટ મશીન જેવાં સાધનોદ્વારા બહુ સંભાળથી આદર્શ પ્રતિકૃતિઓ કરાવી વ્યવસ્થિત સંરક્ષા કરવાની અસાવશ્યકતા છે. આશા છે કે-એ તરફ શ્રીમાન જૈનસંઘનું લક્ષ્ય અવશ્ય ખેંચાશે.

ધન્યવાદ

આ રથજે આપણે કૃતરાતા-પૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે—શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહોદયને કે જેમના પ્રોત્સાહનથી પ્રચલિત સુયશસ્ત્રી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં જૈન વિદ્વાનોના પ્રશસ્ત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે અને એ પ્રકાશન-પ્રયત્ન ચિરકાલ અવિરત ચાલુ રહેશે-એમ ઇચ્છીશું.

વિક્રમની ૨૦મી સદીમાં

પ્રસ્તુત વિજયાનન્દસૂત્રિ—

પૂર્વોક્ત પૂર્વાચાર્યોની પુણ્ય-સ્મૃતિને તાજ કરાવનાર પંતબી વીર બ્રહ્મશત્રિય સૂત્રિવર્ય સદ્ગત વિજયાનન્દસૂત્રિ(આત્મારામજી મહારાજ)-નું સંસ્મરણ અહીં પ્રસંગાયિત લેખાશે.

જેમણે સત્યની શોધ માટે, સત્યના સ્વીકાર માટે, સત્યના પ્રકાશ-પ્રચાર માટે તથા સત્યાભાસ અને અસત્યના નિરસન માટે સાચા દિલથી પુરપાર્થલર્થા સુપ્રયત્નો કર્યા. આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદજીએ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' નામના પુસ્તકમાં 'જૈનધર્મ' અને જૈનો

[૪]

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્ર

[ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય]

[સંવત્ ૧૯૯૫ના ચૈત્રમાં વડોદરાના ' સુવાસ ' માસિકના વર્ષ ૧ના અંક ૧૨માં પ્રથમ પ્રકાશિત].

“ શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-સૂત્રો-સંસ્મરણાદિનામ્ ।

શ્રીહેમચન્દ્રવાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥ ”

[નાટ્યદર્પણ-વિવરણમાં મહાકવિ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર]

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મંગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય. સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ સૂરિવરનું સન્માન-પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું કિંવા ગુજરાતની સરસ્વતીનું જ સન્માન-પૂજન છે. આક' સૈકાએ પહેલાં પ્રજલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરોનાં ઉન્નત મસ્તકે જેમને ભક્તિથી નમ્યાં, સરસ્વતીના પવિત્ર તટપર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા જે સૂરીશ્વરનાં ચરણ-કમલોને ગૂર્જરેશ્વરોએ સુવર્ણ-કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેકંદે સાક્ષર-મુગ્ધોએ સુવર્ણમય સુવાસિત સુવચન-કુમુમાંન્ગલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય શું અર્ધધરી શકે ?

ગુજરાત પર જેમના ચિરંમરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કારમીર-વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગુજરાત-વાસિની ક્યાં, જેમણે ગુજરાતમાં જ્ઞાન-અંગા વહેવડાવી, જેમણે ગુજરાતને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત પાતું, જેમણે ગુજરાતને સદાચાર-સુસંસ્કારો શીખવી

આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વતા સાથેની સાધુતાની લેખી કિંમત અંકાવી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રબલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાશાલી જે વિદ્વદ્વરતનની ઘોંટ વિદ્વતાનાં પૂજન કર્યાં અને પ્રાર્થના કરતાં જેમણે શ્રેષ્ઠ શબ્દાનુશાસન રચ્યું.^૧ સિદ્ધ-દેવચન્દ્ર નામથી સુપ્રખ્યાન થયેલા જેમના પ્રચરત શબ્દાનુશાસનને પદ્મસ્તી પર રથાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વતાનું ગૌરવ પ્રકટ કર્યું,^૨ સેંકડો પુસ્તક-પ્રતિઓ લખાવી તેને સરસ્વતી-ન્સંકારોમાં આપી અવ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલના કરી આપી પાઠન-પાઠનાદિ પ્રબંધ કર્યો તથા પરીક્ષા, પારિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગૂર્જરાતમાં વિદ્યા-પ્રચાર માટે ગૂર્જરાતની તટકાલીન રાજધાની (પાટણ)ને વિદ્યાઓનું 'કેન્દ્ર બનાવ્યું', વિદ્યા-વૃદ્ધિથી વિદ્વતામાં અન્ય દેશો કરતાં ગૂર્જરાતને અમગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યું.

જેમના શબ્દાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત-ગ્રાંથતાદિ પદ્માપાનું વ્યાકરણ, હિંગાનુશાસન, દ્વાતુષારાયણ, હિણાદિગણપાઠ વગેરે અંગો અને લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહદ્ન્યાસ વગેરે સાથે)નો અભ્યાસ કરી સેંકડો અવ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રજો અને પદ્માપાવિશારદો થયા.

જેમની દેશી નામમાલા (રતનાવલી), અભિધાનચિંતામણિ નામ-માલા, અને જેમના અનેકાર્થ-સંગ્રહ, નિઘંટુશેષ (વનરપતિશાસ્ત્ર-વિષયક દાશ) વગેરે સ્વોપજ વિવરણવાળા, વિશિષ્ટ મુગમ સરસ

૧ "x x x તેનાનિવિસ્તૃત-દુરાગમ-વિપ્રસીર્ગ-શબ્દાનુશાસનસમૂહ-કદાચિતેન ।

અન્યથિતો નિરતમં વિધિવદ્ વ્યથત, શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિદેવમચન્દ્રઃ ॥"

૨ પ્રભાવકચરિત્રમાં વર્ણન કરેલા એ ભાવને સૂચવતું એક ચિન્હ, પાટણમાં રહેલી એ વ્યાકરણની માલીન તાડપદપોથી પર છે, જેનું સૂચન અમે પત્તનરવૈનમાળદાગારીયમ્મચૂલી (ગા. એ. સિ. નં. ૭૬)માં કર્યું છે.

સંકલનાવાળા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના ક્ષેત્રોએ સાહિત્યસેવી જનતા પર—તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ પર જે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે, તે સ્વલ્પ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

જેમના કાવ્યાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી; અલંકારચૂડામણિ નામના સ્વોપસૃત વિવરણ અને વિવેક સાથે)ના અને હૃદયનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સ્વોપસૃત વિવરણ સાથે)ના અભ્યાસથી સેંકડો અભ્યાસીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, અલંકારશાસ્ત્રીઓ અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાના છંદ:શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞો થઈ શક્યા છે. એવી રીતે વિદ્વાતાના બે મુખ્ય ફેલો—વક્તૃત્વ અને કવિત્વ આપવા માટે જગતના સાક્ષરો હિંમત્પ્રાપ્તિના સદા ત્રણી છે.

જેમણે મુખ્યત્વે ગુજરાતના મહાસામ્રાજ્યના અબ્યુદય માટે જીવન-સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું, સંસારનો સાક્ષર-સમાજ જેમના રમેલા મંથન-વૈભવ માટે સદા ત્રણી છે, તે અમૂલ્ય અખૂટ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-લંકારોનો ઉત્તમ વારસો જેમણે ગુજરાતને અર્પણ કર્યો, વાડમયના વિશાલ વિવિધ પ્રદેશોમાં અત્યુપકારક આવશ્યક અસાધારણ સર્વપ્રાણ વિશિષ્ટ રચનાઓ કરનાર જે વિદ્વચ્છિરોમણિને કેટલાકે ગુજરાતના ‘પાણિનિ કણ્ઠા, કેટલાકે જેમને પતંજલિ, પિંગલ, મહાકવિ કાલિદાસ, અમરસિંહ, મમ્મટ અને ભટ્ટિના અભિનવ સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા, કેટલાકે જેમને સિદ્ધસેન દિવાકર અને આર્ય સુહસ્તિનું અનુકરણ કરતા જોયા, ખીજા કેટલાક વિચારદેવે જેમને ‘કલિકાલ-સર્વશ’ બિરુદથી સંબોધ્યા, જેમણે ગર્વિષ્ઠ વાદીઓના અને વિદ્વાનોના ગર્વ ગાળી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, ગૂર્જરેશ્વરોની રાજસભાને શોભાવી, ગૂજરાતની વિદ્યુત્પરિપક્વને વિકસિત-પ્રકૃષ્ટિત બનાવી, જૈન સંઘ-સમાજના જ નહિ, ગુજરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યની પ્રજાના મુખને ઉજ્જવલ અને સુપ્રસન્ન કર્યું.

અપાર વિદ્યા-પારાવારોનું અવગાહન-પાન કરી જવા છતાં જેઓ

વિદ્યાઓને પચાવી શક્યા, વિદ્યાઓને પરોપકારાર્થે વાપરી તેનો સદુપયોગ કરી શક્યા, વિદ્યતાનો વિશિષ્ટ લાભ જન-સમાજને આપી શક્યા, જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને સુવિવેકથી સાર્થક કરી શક્યા, માત્ર પોતાના જીવનને જ નહિ ઉત્તરોનાં જીવનને સુધન્ય, કૃતાર્થ, સફળ બનાવી શક્યા.

રાજ-માન્ય, સંઘ-માન્ય, લોક-માન્ય અને વિદ્-માન્ય સન્માનનીય પૂજ્ય રાજગુરુ હોવા છતાં જેઓએ અપૂર્વ નમ્રતા અને ગંભીરતા ધારણ કરી, વિદ્યાની અસ્પર્શતાથી પણ જીજ્ઞાસા-કૃદતા કૃપમંદુરોને-પંકિત-મન્ય ઉચ્છૃંખલ ખસોને પણ જેમણે પ્રકારાન્તરથી ઉત્તમ વિદ્યા-શિક્ષાના પાઠ પઢાવ્યા.

જેમણે ચૌલુક્યવંશને ઇતિહાસમાં અમર કરનાર ચૌલુક્યવંશ અપર-નામવાળા દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્યદ્વારા સમસ્ત શબ્દાનુશાસનને અદ્ભુત રીતે ક્રમશઃ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં જિતાર્યું અને ચૌલુક્યવંશી (સોલંકી) ગૂર્જરેશ્વરોના મુચશને વિશ્વ-વિખ્યાત કર્યો. જેમાં શ્લોકોનાં મહાકુલો અને ગાથાઓનાં કુલો રમી ગુજરાતની તન્કાલીન રાજધાની અણહિલપાટક નગર (પાટણ)ની યશઃ-પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે; ગુજરાતની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાની શુભ-ગાથાઓ ગાઈ ગુજરાતની પ્રશસ્ત કીર્તિ વિસ્તારી છે.

અયોગ-વ્યવરોદ્ધે તથા જેના પર મલ્લિખેણુસચ્ચિએ સ્થાપ્તાદમંજરી 'વિવૃત્તિ રમી છે, તે અન્ય-યોગ-વ્યવરોદ્ધે નામે ઓળખાતી દ્વાત્રિંશિકા જેવી રમેશી વીરસ્તુતિઓમાં તથા વીતરાગ-સ્તોત્રમાં અને મહાદેવ-સ્તોત્રમાં પણ જેમણે ગંભીર ભાવ ભર્યો છે અને ન્યાયશૃંગીયી જિયું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તથા પ્રમાણ્યમીમાંસાદ્વારા ન્યાય-પરામર્શ કર્યો છે અને અર્દ્રજીતિ જેવા મંથદ્વારા ગુજરાતની દક્ષિણ દર્શાવી છે, તે સર્વ લક્ષ્યમાં લેતાં તેમની વિવિધ વિષયક અદ્ભુત પ્રતિભા માટે બહુમાન જીવળે તેનું છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રબોધશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર-પ્રભા-
વથી ગૂર્જરેશ્વર ચૌહાણ કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને પરમાર્હત નામથી
પ્રખ્યાત થયા, પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારનાં-નિર્વીરનાં ધનને તજી શક્યા,
પ્રાણિ-વધ નિવારનાર-મારિ-વારક (અમારિ-પ્રવર્તક) થયા અને
નરકનાં કારણભૂત મનાતાં શિકાર, ભુગાર, મદિરા-પાન વગેરે વ્યસનોને
દૂર કરાવી વ્યસન-વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યા.

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદ્ગુણો અને સદાયરણે તથા સર્વપ્રાણિ-
હિતકર શુભ પ્રેરણાઓથી ગૂર્જરેશ્વરના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં-તેના
અધીનના ૧૮ દેશોમાં અલય-દાનની ઉદ્બોધણાઓ પ્રકટ થઈ અને.
અમારિ-પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પશુ-પક્ષી-જાતિ અને.
જલચર જંતુ-જાતિ પણ દૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી મુક્ત થઈ,
જેમના પ્રભાવે દિગ્દિગંતની અન્ય ગ્રન્થ પણ અદિસાનો ઉચ્ચ આદર્શ
શીખી.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર, અણુદિલવાડ પાટણમાં રાજ-વિહાર,
ત્રિભુવન-વિહાર અને પાટણ, દેવપત્તન, ચારાપદ્ર (ચરાદ), લાટા-
પક્ષી (લાડોલ), જનવાલિપુર (જલોર) વગેરેમાં અનેક કુમાર-
વિહારો (જિન-ચૈત્યો) દ્વારા ગુજરાતને શણગારવામાં અને ધર્મપ્રેમી
જનાવવામાં જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક અલયે તારંગમાં કરાવેલ
અજિત જિનેન્દ્રનું ઊત્સુ મનોહર મંદિર, કુમારપાલને ધર્માચાર્ય
હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય અમાત્ય વાઙ્મતે
(મહત્તમ બાહડદેવે) વિ. સં. ૧૨૧૩માં કરાવેલો શત્રુજયનો ઉદ્ધાર,
તથા જેની ઉત્તમતા અને કર્તવ્ય-દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ-માન્ય કવીધર
સિદ્ધપાલે ઉચ્ચારી હતી, તે સોરઠના અધિપતિ દંડનાયક અંબડે

૧ “મૂર્કં ચ મોર્તં ચ મુરુ ચ વેદ્યા, જ્ઞાનં-ચીરં પરદારમેવા ।

ધનાનિ સ્ત્રુ યદ્ધનાનિ લોકે, ધોરાનિધોર નરકં નવન્તિ ॥”

(આત્રે) કુમારપાલની આત્મીયો વિજયંત (ગરનાર) પર સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી, પીસામા વગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પઘા (પાજ-રચના વિ. સં. ૧૨૨૨, ૧૨૨૩), તથા કુંકણાધીશ મલ્લિકાર્જુન પર વિજય મેળવી દક્ષિણનો અનુપમ રાજ-વૈભવ મૂર્ત્યેશ્વરને ભેટ કરનાર એ જ અંખડે ભર્યમાં કરાવેલ શકુનિકા-વિહાર નામના મુનિમુવત-પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ વગેરેમાં તે આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રની શુભ પ્રેરણાઓ હતી-એ આપણે ન ભૂલી શકીએ. કાલ-ગલે આજે એનાં રમૂતિ-ચિત્રા પલટાઈ ગયેલા સ્વરૂપમાં હોય-તો પણ તત્કાલીન ઇતિહાસમાં તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુગન્ધ(નામ અંગદેવ)થી ધંધૂકાની ધરણી ધન્ય થઈ (વિ. સં. ૧૧૪૫ કા. શુ. ૧૫) માતા પા(આ)હિણી સાચા ધન્ય-વાદને પાત્ર થઈ, પિતા ચર્ય અને મામા નેમિ નામાંકિત થયા, મોઢ વણિકાની સાતિ પ્રોઢ તરીકે પંકાઈ, જેમની પ્રવળ્યા (વિ. સં. ૧૧૫૪ નામ સોમચંદ)થી સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)ની ભૂમિ ભાગ્ય-શાક્ષી થઈ, જે સુશિષ્યના સદ્ભાવે શુરુ દેવચંદ્રસૂરિ દેવની જેમ વંદનીય થયા; જેમના સૂરિપદ (વિ. સં. ૧૧૬૬)નો મહોત્સવ કરવાનું માન નાગપુરની જનતાને મળ્યું, જેમનાં પવિત્ર દર્શન કરવાનું અને અમૃત જેવાં મધુર વચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્ભાગ્ય-સાંનિધ્ય ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (અણહિલવાડ પાટણ)ને પ્રાપ્ત થયું, જેમના દિવંગત (વિ. સં. ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલીન વૈદુષ્ય આશ્રય-વિહીન થયું, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું.^૧ ગુજરાતના એ સપ્ત મહાન વિદ્વાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સ્મારક આપણે શું કરી શકીએ ?

૧ 'વૈદુષ્ય વિગતાશ્રય શ્રિવત્તિ શ્રીહેમચન્દ્રે દિવમ્ ।'

—મૂર્ત્યેશ્વર-પ્રેસાહિત કવિ સોમેશ્વર.

જેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્ભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પદ્ધતિ પ્રબંધશતકાર મહાકવિ રામચંદ્ર, નાટ્યદર્પણ-વિવરણ, અને દ્રવ્યાલંકાર-વૃત્તિમાં રામચંદ્રના સહકારી ગુણચંદ્ર, તેમના અનેકાર્થ-કોશને ફેરવાકરકૌમુદીથી વિકસાવનાર મહેન્દ્રસૂરિ, સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ (જિનધર્મ) -પ્રતિબોધ ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર વર્ધમાનગણિ, ચંદ્રલેખા-પ્રકરણકાર દેવચંદ્રમુનિ, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં સાહાય્ય કરનાર યશચંદ્ર જેવા ગુરુલક્ષ વિદ્વાન શિષ્યો^૧ ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતાં જેઓ યશોદેહે અઘાપિ અમર છે.

અઝયદેવરાજના માન્ય રાજનીતિ મંત્રીશ્વર કવિ યશપાલે મોહરાજ-પરાજય નાટક (રચના વિ. સં. ૧૨૩૦-૩૨ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલ-પ્રતિબોધ (રચના વિ. સં. ૧૨૪૧ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત (રચના વિ. સં. ૧૩૩૪)માં, મેરુગંગસૂરિએ પ્રબંધ-ચિંતામણિ (રચના વિ. સં. ૧૩૬૧)માં, રાજશેખરસૂરિએ પ્રબંધદ્રશ (રચના વિ. સં. ૧૪૦૫)માં, જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલ-ચરિત મહાકાવ્ય (રચના વિ. સં. ૧૪૨૨)માં, જિનમંડનગણિએ કુમારપાલ-પ્રબંધ (રચના વિ. સં. ૧૪૯૨)માં, આદિત્યસુંદરગણિએ કુમારપાલ-ચરિત કાવ્ય (રચના આશરે વિ. સં. ૧૫૨૫)માં, તથા દેવપ્રભ-ગણિ, હીરકુશલ, કવિ ઝડપલદાસ, કવિ જિનહર્ષ, વગેરેએ કુમારપાલ-રાસો (રચના વિ. સં. ૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)માં અને બીજા પણ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં તથા હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવયૂરિ, ટીકા-ટીપ્પની કે અન્ય યોજના કરતાં

^૧ વિશેષ માટે લેખકની નલ-વિલાસ નાટક (ગા. ઓ. સિ. પ્ર.)ની સં. પ્રસ્તાવના જુઓ.

જેમના જીવનના સુયશઃ-સુવાસને મનોહર વચન-પુષ્પોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે; પરંતુ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે? મુખ્યત્વે કુમારપાલ સાથે સંબંધ ધરાવતો તે પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિપદિ-શલાકાપુરુષ-ચરિત્ર મહાકાવ્ય (પર્વ ૧૦માંના સર્ગ ૧૧, ૧૨)માં ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણી સૂચવતાં તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—સિંધુ-સૌવીર દેશના વીતલય પત્તનમાં પોતાના સમયમાં બનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કચેલી અને પાછળથી ધૂળમાં દટાયેલી હવ્ય જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાંથી મેળવી તેનું સન્માન-પૂજન કેવી રીતે કરાવશે? તે સંબંધમાં અભય-કુમારના પૂછવાથી મહાવીરે જણાવ્યું હતું; તેમાં મુ્યવ્યું છે કે :—

મહાવીરની ભવિષ્યવાણીમાં

“સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ગૂર્જરની સીમામાં અનુક્રમે અણહિલ-પાટક નામનું નગર થશે.^૧ આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કત્વાણ્ણનું નિઠેતન-સ્થાન, તે અર્હદધર્મનું એકજગદ્ગતિ તીર્થ થશે.

ત્યાં ચૈત્યો(જિન-મંદિરો)માં રહેલી રત્નમયી નિર્મલ અર્હતપ્રતિ-

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે ચૈલુક્યવંશ અપરનામવાળા સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમાં ચોથા પદથી ૧૩૪ પદ સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્દારા અણહિલપાટક પુર(પાટણ)નું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ સર્ગની બીજી આઠમી ગાથા પર્યન્ત ૨૬ ગાથાઓથી અણહિલનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની પાટણની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિને જોઈને જ્યાંસ તેઓએ કરાવ્યો છે; તે પાટણની સાચી પ્રભુતા જાણવા ઇચ્છનારે-ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષર લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે.

માઓ નંદીશ્વર (દ્વીપ) વગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે, સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલંકૃત થયેલાં શિખરોવાળાં ચૈત્યો(જિનમંદિરો) વડે તે(પાટણ નગર) યુશોભિત થશે.

ત્યાં વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક(આવક)જનો પ્રાપ્ત અતિથિઓને સંવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાં વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારા અને પાત્રોમાં દાન-શીલ (દાન-સ્વભાવ-સદા-ચારવાળા) થશે.

અલકા(કુબેરની રાજધાની)માં રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાંના ધનિકો શ્રદ્ધાલુ આહુતો(જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-ર્ષિય, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ આવક અને ૭ આવિકા)માં દ્રવ્ય અત્યંત વાવશે.^૧

તે નગરમાં વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુખમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાશ્રમ્ય થશે.

કુમારપાલ-પરિચય

હે અભય ! અમારા નિર્વાણ પછી બ્યારે ૧૬૬૯ (વિ. સં. ૧૧૯૯) વર્ષે જશે, ત્યારે તે નગર(પાટણ)માં ચૌલુક્ય-કુલમાં ચંદ્ર જેવો મહાબાહુ (મહાપરાક્રમી), પ્રચંડ અખંડ શાસન(આરા)વાળો કુમારપાલ જૂપાલ થશે.

૧. આ ૭ ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ચોગશાસ્ત્ર(જૈનધર્મ-પ્રસારક સભા-ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમાં મહાઆવકર્તુ સ્વરૂપ સૂચવતાં ૧૧૯મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પરિપાલન કરતાં પરમ ઋદ્ધિ પમાડશે (અબ્યુદય તરફ લઈ જશે).

ઋણ(સરલ) હોવા છતાં પણ અતિયતુર, શાંત હોવા છતાં પણ આરાતું પાલન કરાવવામાં ઈર્ષ જેવો, ક્ષમાવાન હોવા છતાં પણ અધૃધ્ય (પરાલવ ન કરી શકાય તેવો) તે રાજા(કુમારપાલ) લાંબા સમય સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે.

હિત કરનાર ઉપાધ્યાય અતેવાસી(શિષ્ય)ને જેમ વિદ્યાપૂર્ણ બનાવે, તેમ તે રાજા લોકોને પોતાની સદૃશ ધર્મનિષ્ઠ કરશે.

શરણ ઈચ્છનારાઓને શરણ્ય(શરણ આપવામાં સાધુ), પરનારી-સહોદર તે રાજા, ધન કરતાં અને પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને બહુ માનશે(બહુ માન આપશે).

તે(કુમારપાલ), પરાક્રમવડે, દાનવડે, દયાવડે, આરાવડે અને બીજા પુરુષ-શુણેવડે અદ્વિતીય થશે.

તે(કુમારપાલ), દોબેરી (ઉત્તર) દિશાને તુરુષ્ક(તુર્કસ્તાન) સુધી, ઐન્દ્રી(પૂર્વ દિશા)ને ત્રિશાપગા(ગંગા નદી) સુધી, દક્ષિણ દિશાને વિંધ્યાચલ સુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર સુધી સાધશે.^૧

૧ કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થતાં તેને અસમર્થ સમજી સુપાદસક્ષના શાકંભરીશ્વર આત્રરાજે (અર્જુનરાજે) અન્ય રાજાઓ સાથે મળી બૃહ વિરોધ દર્શાવતાં કુમારપાલે ત્યાં બૃહ રણસંગ્રામમાં પરાક્રમથી સુદ્ધ ખેડી તેના હાથી પર ચડી બૃહ આત્ર(અર્જુનરાજ)ને હાથી પરથી પાડી શરવીરતાથી પરાસ્ત કર્યો; એથી આત્રરાજે પોતાની કન્યા જલહણા કુમારપાલને પરણાવી અને રત્નો, હાથી વગેરેની ઉત્તમ ભેટોથી સંતુષ્ટ કર્યો. એનું વિસ્તારથી વર્ણન 'દેમચંદ્રાચાર્યે' સંસ્કૃત દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૬થી ૧૯)માં આપ્યું છે, તથા કુમારપાલની સેનાએ માલવાના રાજા બલ્લાલને જીત્યાનું પણ ત્યાં વર્ણન છે, મહારાષ્ટ્ર વિષે દેશોમાંથી આવેલા મંચલપાઠકોદ્ધારા કથાની

કુમારપાલની રત્નતિ પ્રાકૃત દ્વિપાત્ર્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૯૫)માં સૂચવી છે. તથા કુંકણ (કોંકણ)ના અધીરા મલ્લિકાન્તુનને કુમારપાલે પુદ્ગમાં પરાન્ત કર્યો, કુમારપાલના સૈન્યે મલ્લિકાન્તુનનો શિરચ્છેદ કર્યો અને દક્ષિણ દિશામાં કુમારપાલનું સ્વામિત્વ થયું-એ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત દ્વિપાત્ર્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૬૫)માં આપ્યું છે; તથા પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી સિંધુપતિ કુમારપાલનો આજ્ઞાવર્તી થયો હતો, ચવનદેરા (તુકંરતાન)ના રાજ્યે કુમારપાલને પ્રસન્ન રાખવા ઉપાય ચિતવ્યો હતો, ઉબ્બે(એ)શ્વર તેનો મિત્ર થયો હતો, વારાણસીના સ્વામિએ કુમારપાલના ઢારને શોભાવ્યું હતું, મગધ-દેશના રાજ્યે ભેટાણું આપ્યું હતું, ગૌડદેશના રાજ્યે મોટા હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા, કુમારપાલની સેનાથી કન્યકુબ્જ(કનીજ)ના રાજાને હાથ થયો હતો, ગૂર્જરદેશવર કુમારપાલના સૈન્યની છાવણી જોતાં હાથથી દશાણુદેશના રાજાનું મરણ થયું હતું અને કુમારપાલના સૈન્યે તેની રાજધાનીની (દશાણુ-દેશની) રાજ-સમૃદ્ધિને કુમારપાલને સ્વાધીન કરી હતી, કુમારપાલની સેનાએ ચૈદીશ્વરના માનનું ખંડન કર્યું હતું, કુમારપાલે દેવા(નર્મદા)ના તટ પર પડાવ નાખ્યો હતો, અધુરાધીશે કનક વગેરે સમર્પણ કરી કુમારપાલના સૈન્યથી પોતાના પુરની રક્ષા કરી હતી, કુમારપાલના આરાધન માટે જંગલપતિ(રાજપૂતાના રાજા)એ હાથીઓ ભેટ ધરી નમ્ર ચિત્તમિત્રી કરી હતી-એ સર્વનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ-જ્ઞાત પ્રામાણિક વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે ઉપર્યુક્ત પ્રા-દ્વિપાત્ર્ય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૬૫)માં આપેલું છે.

ત્રિપદિ શલાકાપુરુષો (૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો, ૯ વાસુ-દેવો, અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો)નાં ચરિત્રની રચના કરવામાં કારણભૂત કુમાર-પાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણા હોવાથી હેમચંદ્રાચાર્યે તે મહાકાવ્યના અંતમાં પાંજુ પરિમિત શબ્દોમાં કુમારપાલનો ઉચિત ચરિત્ર્ય કસવતાં પ્રકાશિત કર્યું છે કે-

“ એદિ, દશાણુ, માલવા, મહારાષ્ટ્ર, અપરાન્ત, કુરુ, સિંધુ, અને અન્ય શ્રેષ્ઠ દુર્ગ (દુર્ગ-કિલ્લાવાળા અને દુઃખે બમન કરી શકાય તેવા) દેશોને બાદ-પરાક્રમશાસિથી જિતનાર, વિષ્ણુ જેવા, ચૌહુદય, મૂલરાજના અન્વયમાં. થયેલા પરમાર્હત, વિનયવાન કુમારપાલ પૃથ્વીપાલે એક વખતે તે (આચાર્ય હેમચંદ્ર)ને નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે :—

“ હે સ્વામિ ! ૧ શિકાર, ૨ જીવાર, ૩ મહિષ વગેરે જે કંઈ પણ નારકીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ છે, તે સર્વ—નિર્નિમિત્ત(નિષ્કારણ-કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના) ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા—એવા આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી મેં પૃથ્વીમાં નિષિદ્ધ ક્યું” છે—અટકાવ્યું છે, તથા પુનઃ—રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન મેં મૂકી દીધું” છે—લેવું બંધ ક્યું” છે, તથા અર્ધઅંધારો(લિન-મંદિરો)થી પૃથ્વીને મેં વિભૂષિત કરી છે; એવી રીતે હાલમાં હું સંપ્રતિ(પહેલાં થયેલ જૈનરાજ) જેવા થયો છું.”

પહેલાં આપે મારા પૂર્વજ ભક્તિમાન સિદ્ધરાજ મહારાજની પ્રાર્થનાથી, સુંદર વૃત્તિથી સુગમ, તથા અંગો(સ્ત્રિગાનુસાસન, ધાતુપાસાયણ વગેરે) સંહિત વ્યાકરણ રચ્યું હતું, અને મારે માટે નિર્મલ યૌગરાજ રચ્યું હતું, તથા લોકો માટે દ્વયાશ્રય, છંદ, અલંકાર, નામસંપ્રદો(કોશો) વગેરે અન્ય શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં છે. જે કે લોકો પર ઉપકાર કરવાના કાર્યમાં આપ સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) સંજ્ઞા છે; તો પણ હું આ પ્રાર્થના કરું છું કે—મારા જેવા મનુષ્યના પરિભોધ (પ્રતિભોધ) માટે આપ ૧૩ શલાકાપુરુષો(ઉત્તમ-દેખાને પ્રામેલા પુરુષો)નાં ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો. ” એ પ્રમાણે તે (કુમારપાલ)ના ઉપદેશ(પ્રેરણા)થી હિમચન્દ્રાચાર્યે ધર્મોપદેશરૂપ અદ્વિતીય ફલથી પ્રધાન અને મનોહર એવા શલાકાપુરુષોના ઇતિહાસ(ઇતિહાસ)ને વચનોના વિરૂતારમાં રચાવ્યો. ’ એ આશયને સૂચવતાં પદો આ પ્રમાણે છે—

“ જિગ્મુદ્ધેદિ-દશાર્જ-માન્વ-મહારાષ્ટ્રપરાન્તાન્ કુરુન્,

સિન્ધૂતન્યનમાંશ્ચ દુર્ગલિંગ્યાન્ શોર્બીંશસ્તથા હરિઃ ।

ચૌતુષ્વયઃ પરમાર્હનો વિનયવાન્ શ્રોમૂલરાજાન્વયી,

તં મત્વેતિ કુમારપાલપૃથિવીપાલોઽન્વીદેક્ષતા ॥

પાપર્દિન્-શૂત-મત્ત-પ્રમૃત્તિ મિમિષિ યચ્ચારકાયુર્નિમિત્તં.

તદ્ સર્વં મિનિમિત્તોપકૃતિકૃતધિર્વાં પ્રાપ્ય સુખાકમાજ્ઞાન્ ।

સ્વામિન્ ! ઉચ્ચાં નિષિદ્ધં ધનમસુતમૃતસ્થાય મુક્તં તવાર્દ્ધ-

ચ્ચૈર્ધર્મશૃંગિના મૂર્ભવમિતિ સમઃ સમ્મતેઃ સમ્પ્રવીઢ ॥

પૂર્વ પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્મહિરપૃતો યાત્રવા,

સાઙ્ગં ન્યાકરણ મુદૃત્તિ મુગમં ચકુર્મવન્તઃ પુર ।

મદેતોરણ યોગશાસ્ત્રમમલં લોચાય ચ દ્વયાશ્રય—

ચ્છન્દો-ડલદ્કૃતિ-નાનસદ્ગદ-મુખાન્યન્યાનિ શાલાગ્નયિ ॥

આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન પછી—

તે રાજ (કુમારપાલ), અન્યદા વ્યવસ્થાખામાં મુનિ રચંદ્રના કુલમા ઉત્પન્ન થએલા આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન કરશે. મેધનાં દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમનાં દર્શનથી તે (રાજ) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ (હેમચંદ્રાચાર્ય)ને વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (હિન્દુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમાં ધર્મ-દેશના કરતા તે સૂરિને વંદન કરવા માટે, તે રાજ આપક અમાત્ય સાથે જશે.

લોરોપકારકારણે સ્વયમેવ યૂયં, સજ્ઞાઃ સ્ય યયપિ તથાપ્યહમર્થયેડદઃ ।

માદૃગ્જનસ્ય પરિબોધકૃતે શલાકા-પુંસાં પ્રકાશયત વૃત્તમપિ ત્રિપદ્ધેઃ ॥

તત્સોપરોપાદિતિ હેમચન્દ્રાચાર્યઃ શલાકાપુરુષેનિવૃત્તન્ ।

ધર્મોપદેશૈકફલપ્રધાનં, મ્બવીવિશસ્વાહ ગિરાં પ્રપન્ચ્યે ॥”

૧-૨. આ વ્યવસ્થાખા અને ચંદ્રકુલનો વિસ્તારથી પરિચય હેમચંદ્રાચાર્યે પરિશિષ્ટપર્વમાં આપ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે અતિવિસ્તૃત છત્રીશહજાર શ્લોકપ્રમાણ દસપર્વવાળા ત્રિપદિશાસ્ત્રપુરુષચરિત્ર નામના મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાની શુરુ-પરંપરા દર્શાવતી પ્રસ્તુત પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાં વિશેષમાં ઇતિહાસિક ગણ, વ્યવસ્થાખા અને ચંદ્રવંશમાં થયેલા પોતાના સુધરાઈથી પૂર્વજ ચયોભદ્રસૂરિ (ગિરનારમાં નેમિજિન-સન્નિપ્ત શિલા પર સમાધિરૂપ થઈ ૧૩ દિવસોના અનરાનથી સ્વર્ગવાસી થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય પ્રધુરનસૂરિ (મા. સ્થાનક મંથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને શુણ્ણસેનસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિનો પોતાના શુરુતરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કે—

“ અવનિને યવિન્ન કરનાર, અદ્વિતીય જંગમતીર્થ, સ્વાદ્વાદરથી ગંગાને પ્રકટાવવામાં હિમાચલ જેવા, વિશ્વને પ્રભોધ કરવામાં સૂર્ય જેવા, જેઓ સ્થાનકકૃત્તિ અને શાંતિચરિત્ર (વિ. સં. ૧૧૬૦માં અંભાતમાં જયસિંહના રાજ્યમાં બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત મહાકાવ્ય)ની રચના કરીને પરમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેઓ અત્યંત તપસ્વી અને પ્રભાવશાલી દેવચંદ્રસૂરિ થયા; તેમના ચરણ-કમલને સેવતા ભ્રમર જેવા, તથા તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન-સંપત્તિ અને મહોદય પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય હેમચંદ્ર થયા. ” એવી રીતે પોતાનો નમ્ર પરિચય કરાવ્યો છે—

તે રાજા(કુમારપાલ), તત્ત્વ(૧ દેવ, ૨ ગુરુ, ૩ ધર્મ)ને ન જાણવા છતાં પણ ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરીને, તે આચાર્ય(હેમચન્દ્ર)ને લાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે.

“ શિષ્યસ્તસ્ય ચ તીર્થમેકમવને: પાવિત્ર્યકુન્જજનનં,
સ્વાદ્વાદ-ત્રિદશાપગા-હિમગિરિવિશ્વપ્રવોધાર્યમા ।
હૃત્વા સ્થાનવૃત્તિ ક્ષાન્તિચરિતે પ્રાપ્ત: પ્રમિદિ પરાં,
સુરિભૂરિતપ:પ્રમાવવસતિ: શ્રીદેવચન્દ્રોઽમવત્ ॥
આચાર્યો હેમચન્દ્રોઽપૂત્ર, તત્પા(ત્પ)દામ્બુજ-પદપદ: ।
તત્રપ્રસાદાદધિગત-જ્ઞાનસમ્પન્નહોદય: ॥ ”

તેમના યોગશાસ્ત્રમાં હિંસા-નિષેધ, તથા માંસ, મદિરા, શિકાર વગેરેના ન્યાય માટે સમર્થ ઉપદેશો તથા આપકોનો આચાર પણ દર્શાવેલ છે.

પરમાર્થેત શ્રીકુમારપાલ ભૂપાલે સાંભળવા ઈચ્છ્યું હતું, એથી એ જ યોગેશ્વર મહારાજની અભ્યર્થનાથી તેમણે આ યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી તથા એ અધ્યાત્મોપનિષત્ નામના પદ્મપંથવાળા ઉત્તમ ઉપદેશમય બાર પ્રકાશોથી શોભતા સ્વોપજ યોગશાસ્ત્રની શ્રુતિ (૧૨૦૦૦-બારહજાર શ્લોક-પ્રમાણ) પણ એ જ મહારાજની માર્થનાથી પ્રેરાઈને તેઓએ રચી હતી-તેવો ઉલ્લેખ ત્યાં કર્યો છે—

“ યાં શાસ્ત્રાત્ સ્વ(શ્રી)ગુરોર્મુસાદનુભવાચ્ચાગામિ કિન્ચિદ્ ક્વચિદ્,
યોગસ્યોપનિષદ્ વિવેકિપરિપચ્ચેનદત્તમત્કારિણી ।
શ્રીચૌલુક્યકુમારપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થનાદ્,
આચાર્યેન નિવેશિતા પથિ ગિરાં શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ॥ ”

તથા વિવરણના અંતમાં—

“ ર્શિ શ્રીપરમાર્થેતશ્રીકુમારપાલભૂપાલશુશ્રુષિતે આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતેઽ-
ધ્યાત્મોપનિષત્પ્રાપ્તિ સત્જાતપટ્ટવન્ધે શ્રીયોગશાસ્ત્રે સ્વોપજં શાસ્ત્રમકારાવિવરણં
સમાપ્તમ્ ।

શ્રીચૌલુક્યશિનિપનિકુલપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહં,
તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજનનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય શ્રુતિમ્ ।
સ્વોપજસ્ય વ્યરચમિમાં તાવદેષા ચ નન્યાદ્,
યાવઽજનપ્રવચનવતી મૂર્ધ્નુવત્સ્વચ્છયીયમ્ ॥ ”

(તે રાજા(કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હેમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અહુમતો (આવકનાં પ્રતો) સ્વીકારશે. બોધ પામતાં તે રાજા આવકના આચારનો પારગામી થશે.^૧ આરથાન(રાજ-સલા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે-વિનોદ પમાડશે.

પ્રતિદિન (૧ પર્વ દિનોમાં) પ્રાયે બ્રહ્મચર્ય કરનાર તે રાજા, અન્ન, શાક, ફલ વગેરેના નિયમોને અડધું કરશે.

સુષુદ્ધિશાલી તે રાજા(કુમારપાલ), સાધારણુસ્ત્રી(વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્નીઓને પણ વર્જશે અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે બોધ પમાડશે.

તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશદ્વારા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનો બળુકાર થઈ તે રાજા બીજાઓને પણ બોધિ(જૈનધર્મ-શ્રદ્ધા)-પ્રદાન કરશે.

અર્હંત-ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ પાંડુરંગ વગેરે બ્રાહ્મણો વગેરે હશે, તે પણ તે(કુમારપાલ)ની આત્માથી ગર્ભ-અવકાશ જેવા થશે.

આવકનાં પ્રતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મી રાજા,^૨ ચૈત્યો(જિનો)ને પૂજ્યા વિના અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના ભોજન કરશે નહિ.

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પકન માટે (તેણે પૂર્વ કરેલા અભય-ભક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા કર દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકારમાં) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરતું વીરાપ્રકારામય વીતરાગ-રતોન્ન સ્વયું હતું, તેના અંતમાં પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શુભ આશીર્વાદ પ્રકટ કર્યો છે—

“ શ્રીહેમચન્દ્રમગવાદ, વીતરાગસ્તવાદિતઃ ।

કુમારપાલભૂપાલઃ, પ્રાપ્નોતુ પત્નીપ્તિમ્ ॥ ”

તે (કુમારપાલ રાજ), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોનાં દ્રવ્યને મહણ કરશે નહિ; ખરેખર જે વિવેકનું ફલ છે, અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે.

૧ હયાશ્રય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૦ શ્લો. ૩૮-)માં હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—“મહારાજા કુમારપાલે એક વખત મધ્યરાત્રે કોઈ રહતી સ્ત્રીનો કંઠથી આત્મસ્વર સાંભળ્યો. વેપ-પરાવર્તન કરી મહારાજા ત્યાં ગયા અને તેના દુઃખનું કારણ જણ્યું કે—‘પતિ-પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતાં પોતાનું ધન રાજ લઈ લેશે, એવા અધિક દુઃખદાયક આઘાતથી જીવનથી કંઠાળી તેણી ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી’—રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે—‘પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન, આ રાજ લેશે નહિ’ અને એ પછી કુમારપાલે અમાત્યોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી.”

હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં પાટણ-માં રચેલા કુમારપાલપતિમોહ(ગા. આ સિ.) નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં આ સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી શ્રીજી અણુવ્રતમાં અદત્ત-ધન ન લેવાનો નિયમ લેતાં બહુ પીડા કરનાર અંન પાપ-બાંધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રહતી સ્ત્રીઓના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ લીધો હતો—એ પ્રસંગે ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેની પ્રશંસા કરી હતી કે—

“ ન ચમુક્ષાં પૂર્વં રણુ-નરુ(દુ)પ-જામાન(ક)-મસ્ત—
પ્રમુચ્યુર્ધનાથિઃ કુનયુગ્મકૃતોત્પત્તિમિરપિ ।

નિમુન્બન્ સન્નોગાન્ તદપિ રુદ્ધતી-વિત્તમયુતા,

કુમારદમારાઠ ! સ્વમતિ મદતાં મસ્તકમણિઃ ॥ ”

ભાવાર્થ :—હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં થઈ ગયેલા રણુ, નધુ(દુ)પ, નાભાગ(ક), ભરત વગેરે રાજાઓએ પણ જે મૂંઝવું ન હતું તે રહતી-વિત્ત (પતિ-પુત્ર વિનાની રહતી-નિર્ધીર સ્ત્રીઓના ધન)ને હાલ (કલિયુગમાં પણ) સંતોષથી મૂકી દેતો તું મહાપુરુષોમાં પણ સિદ્ધિમણિ છે.

મોહરાજ-પરાજય નાટકમાં કુમારપાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંડુ વજેરે (રાખ્યો)એ પણ તજ ન હતી, તેને પોતે (કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણ સાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ-અહિંસા પળાવનાર) તે રાખ (કુમારપાલ) વિઘ્નમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વજેરે તો દૂર રહ્યો; માકણુ, જૂ વજેરેને પણ અત્યંત(ચંડાલ જેવા હલકા ગણાતા લોકો) પણ હણશે નહિ.

“પદ્માસપ્ત કુમારપાલનૃપતિર્જહે સ ચન્દ્રાન્વયી,
જૈન ધર્મમવાપ્ય પાપશ્શમનં શ્રીહેમચન્દ્રાદ્ ગુરોઃ ।
નિર્વીરાધનમુજ્જના વિદપતા દ્યુતાદિનિર્વાસનં,
યેનૈકેન મટેન મોહનૃપતિર્જિમ્યે જગત્કણ્ઠક ॥”

ભાવાર્થ :—અંકવંશી તે કુમારપાલ રાખ લક્ષ્મીના આશ્રય-સ્થાન-રૂપ થયો, શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ ખાસેથી પાપ-રામન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વીરાધના ધનને મૂકી દેતાં, તથા દ્યુત (જુમાર) વજેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુભદે જગત્માં કંઠક જેવા મોહરાત્રને જિત્યો હતો.

મોહપરાજય નાટક (ગા. યો. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મશૂળને હૃદયી કહે છે કે—

“નિર્વીરાધનમુજ્જિતં વિદલિતં દ્યુતાદિલીલાયિતં,
દેવાનામપિ દુર્લભા પ્રિયતમા પ્રાપ્તા કૃપાસુન્દરી ।
ધ્વસ્તો મોહરિપુઃ કૃના જિનમયી પૃથ્વી ભવત્સજ્જમાત્,
તીર્ણઃ સદ્ગ્રસ્તાગરઃ કિમપર તવ સ્યાદ્ ચદાગ્નાસ્મદે ॥”

ભાવાર્થ :—હે ધર્મરાજ ! આપના સંગમથી નિર્વીરા (પતિ-પુત્રાદિ-રહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, દ્યુત વજેરેની લીલા વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાસુન્દરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને સુદ્ધ-સાગર તર્યો, તો ખીનું શું છે કે જેની અમે આરાા કરીએ ?

પાછળના મંદિરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—આવા નવારસીયા ધનથી રાખ્યને ૭૨ સાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

પાપર્થિ(પાર્થી-શિકારી-કર્મ)નો નિષેધક તે રાજા વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગ જાતિઓ(જંગલમાં વસતાં હરણો વગેરે) ગોષ્ઠ- (વાડા)માં રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિદ્ધે સેવ્ય કરતી (વાગોળતી) થશે.

શાસનમાં(આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં) ઈદ્ર જેવો તે રાજા જલચર, રથચર અને ખચર(પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાંથી સદા બચાવશે.^૧

૧. શ્રીમદ્ ઇમ્યંદ્રાચાર્યે સં. દ્વિતીય મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમાં, શ્લો. પથી ૨૨)માં જણાવ્યું છે કે રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતાં કુમારપાલે એક વખતે-કાગણુ શુદ્ધિ એકાદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામાં ઝણુ ચાર દીન(નિરાધાર અનાય-કૃષાપાત્ર-બિચારાં) પશુઓને બલાતકારથી ખેંચી -પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો. તેને ઘોલાવી પૂછતાં જણાવ્યું કે-પૈસા માટે તે, ખાટકી-કસાઈની દુકાને પશુઓ(બકરાં)ને આપવા જતા હતો. એવી રીતે માંસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે છવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. ‘ એવી રીતે પશુઓનો વધ થાય-એમાં પૃથ્વીનું શાસન કરનાર જૂષાલના સુવાસિત યરાની ક્ષતિ ગણાય ’ હૃદય ગંધર્વાળા દૂધને અને સુગંધી કલમ (ચોખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તથા લોકો દુર્ગંધી માંસને સુગંધી બનાવી ખાવા આપે-એ શાસન કરનારા રાજાનો દુર્વિવેક ગણાય. મળ સમયે અનુસરનારી હોય છે. એવી રીતે નિર-પરાધી પશુઓનો વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હું ન અટકાવું-ન દોકું તો મારામાં ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે-એમ ન ગણાય; હું કરે લઉં છું, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, ચરીરના રક્ષણ માટે લઉં છું-એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઈ. ગંગાતટ પર વસનારા મુનિઓઃ મારી સ્તુતિ કરે છે કે- ‘ કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાળુ છે ’ તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ-વધ થવા દઉં તો ધિક્કારપાત્ર ગણાય. મારા જેવો રાજા હોવા છતાં યમ-રાજના કિંકર જેવા કૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ-વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય. અહા ! એટલી વાત છે કે-કૂર કર્મવાળા લોકો હસતાં હસતાં પશુઓને હણે છે, પરંતુ સવિધ્ધમાં યમદૂતો દ્વારા હણનાર પોતાના આત્મા સંજંધમાં

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-લક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાજની આજ્ઞાને વશ થઈ ખરાબ સ્વપ્નની જેમ માંસની કથાને પણ ભૂલી જશે.

જે મઘ(મદિરા)ને પહેલા દશાહો(ચાદવો)એ શ્રાવણે હોવા છતાં પણ સર્વથા નજરું ન હતું, તે મઘને પવિત્રાત્મા તે(મદિરાત્યાગી કુમારપાલ) સર્વત્ર અટકાવશે.

શોક કરતા નથી. 'જન્તુ-વધ કરવામા મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાજ્યે (કુમારપાલે) તેજું મહાપાપ કરનારને ખીજાં પાપ કરનારા કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી અને અધિકારીઓએ રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ-ધોધણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો, માંસાહાર તજી લોકો નિર્દોષ ભોજન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અભય-દાન, ન્યાય-પાલન વગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી' એવી પ્રખ્યાતિ થઈ. લક્ષ્મીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે લક્ષ્મી-રહિત કરી રાકતો, કરુણા (જીવ-દયા) વિષયમાં શ્રદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચનોવડે હલ્લસિત શ્રદ્ધાવાળા કરતો. તેના પ્રશંસનીય શાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી, શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞોમાં ઋષિઓદ્વાચ, પશુઓની આહુતિ અપાતી નહિ, પરંતુ યજ્ઞથી આહુતિ અપાતી-એ વગેરે સંબંધમાં દેમયંત્રાચાર્યે સં. કૃત્યાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ દેમયંત્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા (કાંડ ૩, શ્લોક ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોનો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે—

“કુમારપાલદ્વૈકૃત્વયો, રાત્રિયિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વભોક્તા ધર્માત્મા, મારિ-વ્યસન-વારકઃ ॥”

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે-કુમાર(શિશુ-બાલકો)ની જેમ મળને પાલન કરવાથી અને કુ=પૃથ્વી તથા મા=લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ કુમારપાલ, સુતુકના અપત્ય હોવાથી ૨ ચૈતુકય. ૭ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શોભતા હોવાથી રાજ તથા દમ્મા વગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ = ૩ રાજર્ષિ, આનો અર્હન દેવતા હોવાથી તથા દમ્મા વગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ પરમાર્હત. મૃત્યુ

તે રાજા, મહીતક્રમાં મઘ-સંધાન(દારની ઉત્પત્તિ)ને તેરી રીતે રોકશે, કે કુંભાર પણ મઘનાં ભાગો(વાસણો) થકશે નહિ.

મઘના નિત્ય વ્યસન(કુટેવ)થી ક્ષીણુ—સંપત્તિ(દંદિદ્ર) થયેલા જે મઘ પીનારા (દારડીઆ), તે રાજા(કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી મઘ તજશે, તેમને સંપદાઓ થશે.^૧

જે ઘન(જુગાર)ને પૂર્વે થઈ ગયેલા નવ વગેરે રાજાઓએ પણ તલ્લુ ન હતું, તે ઘન(જુગાર)નું નામ પણ, તે રાજા(કુમારપાલ) પોતાના ધેરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે.^૨

તે રાજા(કુમારપાલ)ના ઉદયવંત શાસનમાં, તેની મેદિનીમાં પારેવાની પાગુ-કીડા (હોડ-સરતથી થતી રમતો) અને કુકડાઓનાં યુદ્ધો વગેરે પણ થશે નહિ.^૩

પામનારના-નિર્વીરના કબ્યને મૂકનાર-ન ગ્રહણ કરનાર થવાથી ૫ મૂલ-સ્વ-મોક્ષા. અમિત્સા વગેરે સજાણુવાળો ધર્મ ૯ એના આત્મા હોવાથી ૬ ધર્માત્મા. મારિને-માણિવધને સર્વથા લોકમાં વારણ કરનાર-નિષેધક થવાથી ૭ મારિ-વારક. તથા શિકાર, જુગાર અને મહિરા-પાન વગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર-નિષેધક થવાથી ૮ વ્યસન-વારક. એવાં નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે મહારાજા કુમારપાલના પરિચય અને વર્ણન સંબંધમાં સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના ૧૬મા સર્ગથી ૨૦મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રાખ્યા છે. પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિબોધિત બક્ષા મહારાજાનું સદ્ગુણ-મય સત્કર્તવ્ય-વિખ્યાત જીવન-ચરિત, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યું છે. તથા સ્વોપમ દેશીનામમાલા-ની અને છંદોડનુશાસનની વ્યાખ્યાઓમાં ઉદાહરણ તરીકે અનેકવાર ચોટુક્ય કુમારપાલની પ્રશંસાનાં પદો ઉચ્ચાર્યાં છે.

૧, ૨, ૩. હેમચન્દ્રાચાર્યના યોગસાસર્માં તથા યોગસાજપરાજ્ય અને કુમારપાલ-મતિબોધમાં જે વિષે વિસ્તારથી મનવન છે.

અનહદ વૈભવવાળો તે રાજા(કુમારપાલ), પ્રાયે પ્રત્યેક ગામેમાં જિનાયતનો (જિન-મંદિરો) દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે.^૧

તે રાજા(કુમારપાલ), સમુદ્ર પર્યંતના મહીતલ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમાં અહરપ્રતિમા(જિન-મૂર્તિ)ઓનો રથયાત્રાનો ઉત્સવ કરશે.

તે રાજા(કુમારપાલ), દ્રવ્યોનું દાન દઈ, જગતને અનૃણ કરી- પૃથ્વીમાં પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે.”

ભગવાન્ મહાવીરની ભવિષ્યવાણીને સાચી પૂરવાર કરનારા કુમાર-પાલ જેવા પ્રતાપી ગૃજ્ઞેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપયુક્ત

૧ હેમચંદ્રાચાર્યે મા. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગરત્ન)માં કુમારપાલના જ્વનના નિત્યચર્યા દર્શાવતાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે—“કુમારપાલ, ભગ્ય હાથી પર આરૂઠ થઈ ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત કુમાર-વિહાર નામના પાર્શ્વજિન-મંદિરમાં જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-રનાઝ વગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આકર્ષક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કરાવતો, તે પત્ની શુકેને મજાણ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાંભળતો હતો.”

પાટણમાં કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમાર-વિહારનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્રે કુમારવિહારશતક નામના છટાખંડ સુંદર કાવ્યમાં કર્યું છે; તેના માર્શલનાં અને પ્રાન્તનાં તે નામના નિર્દેશવાળાં પદ્યા આ પ્રમાણે છે—

“આશ્વર્યમન્દિરમુદારણામિરામં, વિદ્યમ્ભરા-વર્ણપૂ-તિલકાયમાનમ્ ।

તેમાંસિ ચચ્છતુ કુમારવિહારનામ, મૂત્રીમુજશ્ચુકરંશમવરય ચૈત્યમ્ ॥”

“આસ્તાં તાવન્મનુષ્યઃ પ્રકૃતિમન્નિષીઃ શાસ્ત્રતાલ્યોઋચસુ-

વંસનું વચ્ચેદવત્તાંભિરિપિરિપિ તિમલં તસ્ય સૌન્દર્યન્દમીમ્ ॥

ક્ષીગાદોપામિત્રાયઃ પરમલયમય સ્થાનમાખ્નોડપિ ચરિમન્,

આસ્થાં ઓપાર્શનાપન્નિમુવનડુમુદારામચન્દ્રક્ષમાર ॥”

મુયશસ્ત્રી પ્રયત્નો પ્રત્યે સર્વ કોઈ સન્નતો આદર દર્શાવે અને સહસા નમ્રતા—અનમ્રતા તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો—અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજનતા દર્શાવે—એમ ઇચ્છીશું.

પરિશિષ્ટ

[જૈનયુગ, મુંબઈના સંવત્ ૧૯૮૩ના ચૈત્રાખના અંકમાં ‘ભારવિનું’ (૧) ભદ્રિકાબ્ધ ‘એ નામથી પ્રકાશિત.]

મુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યનું ગૂજરાતી ભાષાંતર સાક્ષર મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદીએ કરેલું, જે વડોદરા દેશી કેળવણીખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯માં પ્રકટ થયું હતું. તેમાં વિશેષાવલોકન(પૃ. ૩૦)માં નીચેનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

“તે દ્વયાશ્રયકાવ્ય આ પ્રકારે ભારવિના ભદ્રિકાવ્યને મળતું આવે છે, પણ ફેર એટલો છે કે ભારવિએ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે.^૧ ત્યારે બે આશ્રયથી રચેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કડિન થઈ ગયો છે. ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજાવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો છે.”

સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા બી. એ. એલ એલ. બી. સોલીસીટરે ગત આડમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈ માટે લખેલા અને ‘જૈનયુગ’(૧૯૮૩ના કાર્તિક—માર્ગશીર્ષ)માં તથા ‘સાહિત્ય’(૧૯૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ જાન્યુઆરી)

૧ મો. ગિ. કાપડિયાના લેખની ટિપ્પણીમાં આ સ્થળે સૂચવ્યું છે કે—‘આમાં ગેરસમજુતી છે. ભદ્રિકાબ્ધમાં પાંડવ અને રામચરિત્ર છે એટલે એમાં ઇતિહાસ વાહુ છે.’—પરંતુ ભદ્રિકાબ્ધમાં પાંડવચરિત્ર જોવામાં આવતું નથી.

માં પ્રકાશિત થયેલા ‘શ્રીહૃમયંદ્રાચાર્યનું’ પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ નામના લેખમાં પણ ઉપરનો ફકરો ટાંકેલો જોવામાં આવે છે. (જૈ૦ પૃ. ૯૧-૯૭ તથા સા૦ પૃ. ૨૫).

આ સંબંધમાં લક્ષ્ય ખેંચવું આવશ્યક છે કે-મહુર્મ મણિલાલ ન. દ્વિવેદીએ ‘ભારવિનું ભટ્ટિકાવ્ય’ પ્રમાદથી સ્વયં ગ્રંથ તપાસ્યા વિના લખ્યું જણાય છે. કારણ કે ભારવિનું કિરાતાજીનીય મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેનું ભટ્ટિકાવ્ય ક્યાંય હોય તેમ જાણવામાં નથી. ભટ્ટિકાવ્ય જે સુપ્રસિદ્ધ છે, જેનું અપરનામ રામકાવ્ય અને રાવણવધ પણ છે અને જે મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે રથજેથી અનેક આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશિત થયેલ સદીક મળી આવે છે, તેમ જેની હસ્તલિખિત પ્રતિયો પણ મળી શકે છે, તથા જેને કલકત્તા વિઠ્ઠી યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત પરીક્ષામાં પાંચ પુસ્તક તરીકે સ્થાન મળ્યું છે, તેના કરતાં ભારવિ હોય તેમ જાણવા-જોવામાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો શિશુપાલ-વધ કાવ્ય માધ કવિના નામથી ‘માધકાવ્ય’ના નામે ઓળખાય છે, તેમ એ ઉપર્યુક્ત રામકાવ્ય પણ ભટ્ટિકવિના નામથી ભટ્ટિકાવ્યના નામે ઓળખાય છે; એટલે તેના કર્તાનું નામ ભટ્ટિ રપટ્ટ જણાય છે. જયમંગલકૃત ટીકા સાથે મુંબઈ નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી બધી આવૃત્તિઓમાં-મૂલ નીચે—“કતિ વલમીવાસ્તવ્યસ્ય શ્રીસ્વામિસૂત્રોર્મદ્વ(ટ્ટિ)-મહાત્રાઘણસ્ય મહાવૈયામરણસ્ય કૃતૌ રાવણવધે x x ” ઇત્યાદિ તથા ટીકામાં—‘શ્રીસ્વામિસૂત્રુઃ કવિર્મદ્વિનામા રાગવ્યાગ્રયં મહારાવ્યં ચકાર ।’ આવેલો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

મુંબઈ સરકારી સંસ્કૃત સિરિઝમાં મલ્લિનાથકૃત ટીકા સાથે પ્રકાશિત થયેલ અને ગોવિંદશાસ્ત્રિ-સંશોધિત નિ. સા. પ્રેસમાં છપાયેલ આવૃત્તિમાં પણ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ભટ્ટિ જોવામાં આવે છે.

કલકત્તામાં પ્રકાશિત યદુનાથ તર્કચન્દ્રના સંસ્કૃત જયમંગલ અને ભરતસેનવાળી બંને દીકાઓવાળી આર્યતિમાં, તથા જીવાનંદ વિદ્યાસાગર ભટ્ટાચાર્યે પ્રકાશિત તથા કમિટી સાર્વજનિક આગાધી પ્રકાશિત પુસ્તકમાં ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ભદ્રિ જ લેવામાં આવે છે, માત્ર ભરતસેન પોતાની દીકામાં ભટ્ટિકવિને બદલે ‘મનુહરિનામ કવિઃ શ્રીરામચંદ્રાય મહાકાવ્યં ચકાર ।’—આવે ઉલ્લેખ કરી ભર્તૃહરિ નામ લખાવે છે, પરંતુ ખીજી દીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે અને પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ભદ્રિ જ વિશેષ યોગ્ય લખાય છે.

જેસલમેરના દિલ્લાના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ એ જ પુસ્તકની તાડપત્રીય પ્રતિ પરનો ઉલ્લેખ અગદાર કથનને વિશેષ પુષ્ટ કરે છે—

“વલગીવાન્તવ્યર્થીસ્વામિન્વૃનોર્મદિન્નાગ્રણસ્ય કૃત્તો રામકાવ્યં રામાતમ્”
જુઓ જેસલમેર—ભાં. સૂચી (ગા. ઓ. સિરીઝ નં. ૨૧માં પ્રકાશિત પૃ. ૨૪).

આ ઉપરથી સદ્ગત સાક્ષર મ. ન. દિવેદીએ લખાવેલ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તાનું નામ ‘ભારતિ’ એ બૂલધી કરેલું લખાય છે. અને એ સાથે એમ અનુમાન થાય છે કે સદ્ગતે એ ભટ્ટિકાવ્યનું યથાયોગ્ય અવલોકન નહિ કર્યું હોય; તેમજ એ જ ફકરામાં સૂચવેલ અભિપ્રાય ઉપરથી એવું સૂચિત થાય છે. સ્વ. દિવેદીએ શ્રીદેવચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યને ભટ્ટિકાવ્ય સાથે સરખાવતાં સૂચ્યું છે કે ‘ભારતિએ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે x x’ પરંતુ જરાજર તપાસી જોવામાં આવે તો સત્ય લખાશે કે—‘દેવચંદ્રાચાર્યે પોતાના દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં પોતાની ‘સિદ્ધદેવ’ ચબ્દાનુયાસનની અષ્ટાધ્યાયીનો સૂત્રવાર જેવો ક્રમ સાચવ્યો છે, તેથી રીતે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ ભટ્ટિકવિ ભટ્ટિકાવ્ય અપરનામ રામકાવ્યમાં સાચવી

શક્યા નથી' આવો અભિપ્રાય વિશેષ સમુચિત લેખી શકાય તેમ છે. નિષ્પક્ષપાત તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારે મુખ્ય સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત હૈમચંદ્રાચાર્યનું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત દ્વિચાત્રય મહાકાવ્ય તપાસી જોવું.

એ દ્વિચાત્રય મહાકાવ્યને ભટ્ટિકાવ્ય સાથે તુલના કરતાં સ્વઽ દ્વિવેદીએ એ જ ફકરામાં આલેખ્યું છે કે—

‘ત્યારે જો આત્રયથી રમેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કદિન થઈ ગયો છે, ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજાવો પણ મૂશ્કેલ પડે એવો છે.’

—આ સંબંધમાં આપણે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે શબ્દાનુશાસનનાં ક્રમવાર સમસ્ત સૂત્રોનાં સમગ્ર ઉદાહરણ—પ્રત્યુદાહરણોના પ્રયોગોને ઉપયોગ કરી—પરિમિત શબ્દોના વર્તુલની ચોક્કસ મર્યાદામાં રહી અભીષ્ટ વિષય ઉપર મહાકાવ્ય રચવું એ ઘટલું કિલ્લ કાર્ય છે? તે-તે વિષયના વિશારદ અનુભવીઓ જ સમજી શકે તેમ છે. અને એથી એમાં વ્યાકરણના અપૂર્ણ અપરિપક્વ અભ્યાસીને કાદિન્ય જણાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં પણ એવું કાદિન્ય ક્યાં નથી? તેના કર્તાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચવ્યું છે કે—

“વીપત્તુલ્યઃ પ્રવન્ધોડ્ય, શબ્દલક્ષણ-ચક્ષુષામ્ ।

હસ્તામર્પે ઇવાન્ધાનાં, ભવેદ્ વ્યાકરણાદ્ ઋતે ॥

વ્યાહયાગમ્યમિદં કાવ્યમુત્સવઃ મુષિયામત્તમ્ ।

હતા દુરમેધસરવાસ્મિન્, વિદ્વત્પ્રિયતયા મયા ॥”

—ભટ્ટિકાવ્ય (સર્ગ ૨૨, શ્લો. ૩૩, ૩૪)

ભાવાર્થ—શબ્દલક્ષણ-વ્યાકરણરૂપી આંખવાળાને આ પ્રબંધ દીવા જેવો છે, પરંતુ વ્યાકરણ વિના આંધળાઓને હસ્ત-સ્પર્શ જેવો છે. વ્યાખ્યાથી સમજી શકાય એવું આ કાવ્ય સારી બુદ્ધિવાળા-શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને અધિક ઉત્સવ-આનંદ આપે તેવું છે, અને આમાં મેં

વિદ્વાનો પરના પ્રેમથી દુર્બુદ્ધિ-અલ્પમતિયોને હણ્યા છે-અનુગૃહીત કર્યા નથી-અનધિકારી કર્યા છે.

ભદ્રિકાવિના ઉપર્યુક્ત ઉદ્દગાર પર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય તેમ છે કે-મ. ન. દ્વિવેદીએ હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની ભદ્રિકાવ્ય સાથે તુલના કરતાં પક્ષપાત, અન્યાય અને અસાનની માનાત્મે પરિચય કરાવ્યો છે, અને તેમાં પણ નીચેના ફકરામાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં તેને વિશેષ વ્યક્ત કર્યો છે. તે ફકરો આ પ્રમાણે છે—

દ્વયાશ્રયની ભાષા સંરક્ત છે, તે બહુ શુદ્ધ છે, પરંતુ તેમાં તથા ટીકામાં ઘણા દેશી શબ્દો આવ્યાં જાય છે. જે કારણને લીધે આ ગ્રંથ અતિ કઠિન થઈ ગયો છે, તે કારણથી એમાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે રસિક કાવ્યત્વની આશા ન રાખીએ, તો પણ એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે હેમચંદ્રનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકોમાં કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની છે. —દ્વયાશ્રય ભાષાંતર (૫. ૩૧).

ભાષાંતરકાર સદગત દ્વિવેદી મહાશયે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ કરતાં કયા કયા દેશી શબ્દો તેમાં આવ્યા છે? કઈ રીતે તેમાં રસિકતાની ન્યૂનતા છે? અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકો તેમણે કયારે જોઈ લીધાં? અને તેમાં કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની તેમને કઈ દૃષ્ટિથી તપાસતાં જણાઈ? તે જો પ્રમાણપૂર્વક સચ્ચું હોત તો વિદ્વાનોને તે પર વિશેષ વિચાર કરવાનું બની આવત.

સ્વઠ્ઠ દ્વિવેદીનો અભિપ્રાય ક્રેલે અંશે અસત્ય યા પક્ષપાતજન્ય છે, તે તપાસવાને એ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સટીક) આજે વર્ષો થયાં જગત્-સમક્ષ સુપ્રકટ છે. દ્વિવેદીના ભાષાંતરમાં રહી ગયેલ શ્લોક-ભાષાંતર તથા રખેલનાઓના સંબંધમાં અવકાશે અન્યત્ર ઉલ્લેખ કરી શકાય.

દંડનાયક સંજ્ઞન

[સં ૨૦૦૩ના કા. શુ. ૧૫ લખેલ, જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ ૫૫^મ ૧૨, અંક ૪માં 'રાણકદેવી' ફિક્શનમાં ગૂજરાતના માનનીય અધિકારીની બદનામી-એ નામથી પ્રથમ પ્રકાશિત]

ગૂજરાતના સાક્ષરો, લેખકો, નવલકથાકારો અને રસિક કલાકારો હવે પોતાની પ્રતિભા-શક્તિને, કલ્પના-શક્તિને અને સર્જન-શક્તિને અંચલ ચિત્રપટોમાં અમકાવી રહ્યા છે; પરંતુ તેઓ ગૂજરાતના ગૌરવ-શાલી પ્રામાણિક વાસ્તવિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવી શકતા નથી-એ ખેદજનક હકીકત છે. એથી પણ અધિક શરમાવનારી ઘટના તો એ છે કે-સૈકાઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ મહાપુરુષોને, પોતાના દેશના પ્રસિદ્ધ પરમમાન્ય પૂર્વજોને, ગૂજરાતના પરમપ્રતાપી રાજધિરાજ મહારાજાઓને, અને તેમના મહામંત્રી, દંડનાયક જેવા સમૃથ ઉચ્ચ અધિકારીઓને, તથા સુવશસ્ત્રી ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોને સાચા સ્વરૂપમાં દર્શાવવાને બદલે સ્વચ્છંદી કલ્પના પ્રમાણે વિપરીત અને વિકૃત સ્વરૂપમાં ચિતરી રહ્યા છે! સામાન્ય જન-સમાજ પણ ધૂણા અને તિરસ્કાર વરસાવે એવા રૂપમાં રચના કરી રહ્યા છે-એ બાણી ઇતિહાસના મર્મશ અભ્યાસી સંજ્ઞનોને દુઃખ-આઘાત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

સાચા ઇતિહાસના અચાનચી, ધર્મ-ભેદથી, વર્ણુ-ભેદથી કે એવા જ બીજા કોઈ આંતરિક કારણથી બાણુતાં કે અબાણુતાં પણ રાજ-દ્રોહ, પ્રજા-દ્રોહ, દેશ-દ્રોહ કે ઇતિહાસ-દ્રોહ કરવો એ સંજ્ઞન વિદ્વાનોને કોઈ રીતે શોભતું નથી. પોતાને હાથેજ પોતાના સદ્ગત પૂર્વજોની સત્કીર્તિને વિધુર કરવી, પોતાના દેશની વિભૂતિઓની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવી,

કિંવા કોઈ પ્રકારે તેમની અપદ્ધાર્તિ-ગદનામી કરવી-એ કોઈ સજ્જનને ઇચ્છું નથી. એવું અવળું પ્રચારકાર્ય અત્યંત લાયકર હોઈ અતિ-નિષ્ઠ રાણી શકાય તેમ છતાં હાલમાં 'સનરાષ્ટ્ર' સિનેમા કુંડાના ગૂર્જરાતી ભાષામાં ચાલુ થયેલા 'રાણકદેવી' નામના ચિત્રમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનારને એવું વાંધાભર્યું ઘણું લેવા મળે છે. ગૂર્જરાતના ગૌરવને હલકું પાડી શરમાવે તેવું તેમાં ઘણું છે. તેની રચનામાં મુખ્યત્વે ભાટ-ચારણોની દંતકથા અને મનરવી કલ્પનાઓ આધારભૂત થઈ હશે અને અધિક વર્ગનદાર મનાઈ હશે-તેવું જણાય છે.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને સન્માનિત ઇતિહાસકાર આચાર્ય શ્રીદેવમયદે 'ચૌલુક્યવંશ' અપરનામ 'સં. દ્વિતીય' મહા-કાવ્યમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું જે ઉત્તમ ચરિત્રવર્ણન કર્યું છે, અને પાછળના પ્રયોધિયિનામણિ જેવા ગ્રંથોમાં તે સંબંધમાં જે હકીકત મળે છે, તેની સાથે મેળ ન બેસે તેવું વિચિત્ર ચિત્રણ ઉપર્યુક્ત ચિત્રપટમાં જેવા મળે છે. શા ખેંચાર હણાતાં તેની વિધવા રાણીને, રાણકદેવી જેવી સત્તી બીને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવો સોમનાથનો પરમભક્ત અને પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સનાવે, એ વિધવાને-એ બાલકોની માતાને પરણવા ચાહે, અથવા એના જેવો સાચો ક્ષત્રિય સ્ત્રી-કર્ધના કે બાલ-હત્યા જેવાં બાલિય કર્મો કરે એવી દંતકથાને માનવા શુદ્ધિ ના પાડે છે. એવી હકીકત માની શકાય તેવી નથી. ક્ષત્રિય-રાસમાળા જેવા ગ્રંથમાં એવી દંતકથાને ભાટ, તૂરી(ઢેક-ગોર)ની કથા તરીકે જ જણાવી છે.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોરઠના શા ખેંચાર સાથે રણ-સંગ્રામ થવામાં શું નિમિત્ત મળ્યું હશે? તે સ્પષ્ટ જણી શકાતું નથી, તેમ છતાં નીચે જણાવેલી ઘટના જેવી કોઈ હકીકત નિમિત્તમૂલક થઈ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૯૩માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મુનિસુવતયરિત્રના અંતમાં ગુરુપરંપરા-૩૫ દર્શાવેલી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમાં (ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત પાટણુ-જૈનગ્રંથભંડારસૂચી ભા. ૧ તાડપત્રીકમાં પૃ. ૩૨૦-૨૧) સોરઠના રા ખંગારનો પ્રાસંગિક પરિચયાત્મક ઉલ્લેખ મળે છે કે—

“ અણુહિલવાડ નગરથી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે મહા-મહિમાવાળા જે(મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર)ને પ્રાર્થના કરીને પોતાની સાથે લીધા હતા, ઘણા આડંબરવાળા વિશાળ તે સંઘે વામણુથલી (વણુથલી) નગરીમાં આવી બહાર પડાવ નાખ્યો હતો. ત્યાં રાજની છાવણીની જેમ તંબૂઓ તાણીને રહેલો સંઘ શોભી રહ્યો હતો. શ્રાવકજનો કુંકુમના અંગરાગ કરીને, પદ્મંશુક જેવાં ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરીને, તથા અંગ-ઉપાંગમાં રત્નજડિત સોના વગેરેનાં વિભૂષણોથી વિભૂષિત થઈને જિનમંદિરમાં પૂજા-પ્રભાવના કરી રહ્યા હતા. તેમને જે સોરઠના પ્રભુ ખંગારનું મન દુષ્ટ થયું હતું. બીજાઓએ પણ તેને કહ્યું કે—“ રાજન્ ! અણુહિલવાડ નગરની સર્વ લક્ષ્મી તમારી લાગ્યોથી અહીં આવેલી છે, તો તમે એને ગ્રહણુ કરો, જેથી તમારો ભંડાર પ્રૌઢ થાય. આ લક્ષ્મી એક કોડ દ્રવ્ય-પ્રમાણુ સંભવે છે. ” તેણે (ખંગારે) પણ લોભવડે તે સર્વ લક્ષ્મી લેવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ સર્વજન-મર્યાદાના લોપ અને અપયશથી કરતાં નિવૃત્તિ કરી. ‘ લક્ષ્મી લઈ લેવી કે મુક્ત કરવી ? ’ એ સંબંધમાં નિશ્ચય ન કરી શકાતાં સંશયવાળા ચિત્તે વિચાર કરીને દિવસ પર્યંત સંઘને ત્યાં જ રોકી રાખ્યો. કહેવરાવવા છતાં પણ સંઘ સંબંધીના દોષ મનુષ્યને તેણે દર્શન આપ્યાં નહિ. બીજે દિવસે તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો, તેથી દિલાસો આપવાના બહાને જે મુનીન્દ્રે (મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય) ત્યાં જઈને એ(રા ખંગાર)ને પ્રતિબોધ આપી-સમજાવીને સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો.

સંધે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) અને શત્રુજય એ બંને તીર્થોમાં
ઘર્ષ શ્રીનેમિજિનેન્દ્ર અને ઋષભનાથને વિભૂતિ(આડંબર)પૂર્વક
ચંદન કર્યું હતું. તેમાં ઉજ્જયંત તીર્થ(ગિરનાર)માં અર્ધો લાખ
પારુત્યય(તે વખતનું નાણું) ઉત્પન્ન થયું હતું, અને શત્રુજય
તીર્થમાં ત્રીસ હજાર ઉત્પન્ન થયા હતા(અર્થાત તે સંધે ત્યાં તેટલી
બેટ ધરી હતી). ”

અપ્રકાશિત પ્રાચીન તાડપત્રો પર લખાયેલા, પાટણના જૈન મંથ-
લંકારમાં રહેલા પ્રાકૃતમંથમાં એ હમીકત જણાવેલી છે.^૧

- ૧ “ અનાદિહવાદ-નયરાડ નિભજસાપ ચલિય-સવેળ ।
અમ્ભત્થિક્કા નીઓ, સઘ્ધપ્પા જો મહામહિમો ॥ ૬૩ ॥ x x
ધામળપ્પિ-નયરીપ, દિઘ્ઘાવાસમ્મિ સંવેળ ॥ ૬૫ ॥
વાડી-વિમાળપદિ, ગુરુસ-(ષ)ગ્ગદ્દપદિ ગુલિભીદિ ।
વિયઢે વિરાયમાળે, નિવલ્લંધાવાર-સારિચ્છે ॥ ૬૬ ॥
કય-બુંકુમંગરાયં, નિયચ્છ-પદ્ધંમુયાદ-વરવત્થં ।
કંચળ-ચયગાદિ-ભૂસિધં અંગુવંચેસુ ॥ ૬૭ ॥
ચદ્દૂળ સાવયજગં, જિગદ્દર-પરિહાવળં પગુલ્લવં ।
સંગારસ્સ સુરદ્દા-પહુળો જાયં મળે દુદ્ધં ॥ ૬૮ ॥
અન્નેદિં વિ સો અણિઓ, “ રાયમ્મગદિહવાદયસ્સ નયસ્સ ।
ચિદ્ધર લ્લછી સન્ના, રદ્દાગયા તુદ્ધા પુણ્નેદિં ॥ ૬૯ ॥
સા ગિણ્દ તુમં યયં, મંદારો દોર તુદ્ધ જડા પોલે ।
સંમાનિગ્ગર ઠાગં, યક્કાપ દલ્લ-વોડીપ ॥ ૭૦ ॥ ”
હોમેજ સો વિ સચ્ચં, તં ગદ્ધિં વંછપ્પ પુણ્ણો વિ પર ।
સચ્ચયગ-મગ્ગાયા-લેવ-અયસ્સ-મીઓ નિયપેદ ॥ ૭૧ ॥
ઇય અરુય-નિચ્છમ્મો સો, ગદ્ધ-મોક્કે ય સંસદય-ચિત્તો ।
ચિત્તુળ દિગ્ગમાગં, સંધં ખારેદ તાયેવ ॥ ૭૨ ॥
આણિજ્જંતો વિ દિણો વિ, સ્થે સંધો સંનિયજગમ્મ ।
ઓ દેર દંમ્મગં અન્નયા ય સય્થો મમ્મો તસ્સ ॥ ૭૩ ॥

‘રાણકદેવી’ ફિલ્મમાં અધિક અધમ ખીલું ચિત્રણ સિદ્ધરાજના એક ઉચ્ચ અધિકારી સાજણુ-સજ્જનનું જોવા મળે છે. પહેલા પ્રસંગમાં પાણી ભરવા જતી પોતાની પત્નીની દેસલદ્વારા થતી છોડતીને વાણિયા-વિદ્યા (વેવલાવેડા) દ્વારા સિદ્ધરાજને સમજાવતો તેને રજૂ કર્યો છે. ખીલ પ્રસંગમાં તેને બાવાનો વેષ અપાવીને રાણકદેવી-વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરતો અને ત્યાં જાહેર થઈ જતાં રા ખેંગાર દ્વારા અપમાનિત કરાતો ચીતર્યો છે. ત્રીજા પ્રસંગમાં વળી તે સજ્જનને ભવાઈ કરતો ચીતરી ફિલ્મની સંકલના કરનારે પોતાના કલ્પના-ભરેલા ફલરૂપ ભેળતો પરિચય કરાવ્યો છે. સાથે વણિકો પ્રત્યે જ નહિ, જૈન-જનતા પ્રત્યે પણ આંતરિક વૈરવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. ગૂજરાતના કીર્તિશાલી સદ્ગત સંરક્ષક શાસકોની નિર્લજ્જ મસ્કરી કરી ગૂજરાત પ્રત્યે એવી રીતે વફાદારી (!) બતાવી હશે !

એ સાજણુ-સજ્જન કોણ હતો ? તે કેવો સમર્થ શક્તિશાલી, કર્તવ્યદક્ષ, દીર્ઘદર્શી, બુદ્ધિશાલી, યથાર્થ નામવાળો ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતો ? એ સમજવા માટે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, પ્રાચીન ગૂજરાતી વિશાલ જૈન સાહિત્યના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો જોવા જોઈએ. ‘એ જોતાં જણાશે કે ગૂજરાતની પ્રશંસાપાત્ર ઉત્તમ ઐ. વ્યક્તિના નામનો કેવો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગૂજરાતના સાક્ષરો-લેખકો પોતાના જ

તો વિમલગય-મિસેજ, જેણ મુખિદેણ તથ્ય ગમૂણ ।

પઢિવોહિલ્લ ઇયં, સંગો મોયાવિઓ સદ્ધિ ॥ ૭૪ ॥

ઝગ્ગયંત-સજુંજણુ, તિત્યેમુ દોલુ વિ જિજિદે ।

સિરિનેમિ-ઝસહનાદે, વંદદ સંવો વિમૂર્ષ ॥ ૭૫ ॥

તત્થુગ્ગયંતિત્યે, પાત્તય અદલ્લલમુપ્પન્નં ।

સજુંજણમિ નિત્યે, વીસ સહસા સમુપ્પન્ના ॥ ૭૬ ॥

સં. ૧૧૯૩માં શ્રીચંદ્રસૂરિવિરચિત મા. અનિસુવતચરિત્રની પ્રસ્થિતમાં ગા. ૧૩મી ૭૬ [ગા. એ. સિ. પાટણુ-જૈન-સંહારની ગ્રંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦-૩૨૧]

પૂજ્ય પૂર્વજેનો અનિરુદ્ધનીય અનુચિત કેવો ઉપહાસ કરી-કરાવી રહ્યા છે ! પોતાની શક્તિને કેવા અવળા માર્ગમાં ઉતારી રહ્યા છે ! !

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના ધર્માચાર્ય વિજયસેનસૂરિ, સિદ્ધરાજ પછીના સૈદ્ધમાં વિદ્યમાન હતા. જેમણે ગિરનાર અને આજુ પર્વનાં તેમનાં કરાવેલાં પ્રશંસનીય ધર્મસ્થાનોની સં. ૧૨૮૭-૮૮માં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; તે આચાર્યે ગિરનારની યાત્રા કર્યા પછી રેવંતગિરિ-રાસ રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ-પ્રાચ્યમંથ-માળામાં પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે “ગૂર્જરધરામાં અમરેશ્વર(ધન્દ્ર) જેવા પ્રવર પૃથ્વીશ્વર શ્રીજયસિંહદેવ થઈ ગયા, તેણે સોરઠના રા'ખે'ગારને હણીને ત્યાં સારા દંડાધિપ (દંડનાયક-સેનાપતિ = સૂળા, ગવર્નર જેવા ઉચ્ચ અધિકારી) તરીકે સાજણને સ્થાપ્યો હતો. તેણે ગિરનાર પર નેમિજિનેન્દ્રનું અભિનવ ભવન કરાવ્યું હતું—એ રીતે ચંદ્ર-ખિંચમાં પોતાનું નિર્મલ નામ લખાવ્યું હતું. સ્થૂંઝ વિશાલ સ્તંભો, લલિત પૂતળાઓ, મનોહર કળશ, મંડપ, તોરણ, રણગણતી ધૂધરીનાળા. ખજદંડ વગેરેથી શોભના, નેમિજિનના એ જાંચા ભવનનો ઉદ્ધાર વિ. સં. ૩૧૮૫માં નર-શેખર એ સાજણે કર્યો હતો. ”^૧

- ૧ “ જન્મણુ જોવ ઇવિય તસુ તાહ કયઃયુ,
જે નર ઉજિજ્જત-સિહદુ પેકખધ વરતિયુ;
આસિ ગુરજદ-ધરય જેણુ અમરેસદુ,
સિરિજયસિંધદેકે પવદુ પુહવીસદુ;
છણુવિ સોરહુ તિણુ ગાઉ ખ'ગારઉ
હવિઉ સાજણુ દંડાધિવ' સારઉ ૮
અહિણુતુ નેમિજિણુદ તિણુ ભવણુ કરાવિઉ,
નિન્મણુ ચંદ્ર-ખિંચે નિય નાઉ લિહાવિઉ;
દોર-વિકખંભ-વાયંભ-રમાઉલ',
લલિત-પુતલિય-કલસ-કુલ-સંકુલ';
મંડપુ દંડ ધણુ તુંગતર-તોરણ',
ધવલિય વજિજ રુણઝણિહિ-કિકિણિ ધણુ;

સં. ૧૩૨૦ લગભગમાં ધર્મધોપસૂરિએ રચેલા^૧ ગિરિનાર-કલ્પમાં, તથા સં. ૧૩૮૫-૮૯માં જિનપ્રભસૂરિએ રચેલા^૨ તીર્થકલ્પ (પ્રા. રૈવત-કલ્પ)માં પણ એ ૮ આશયવાળા ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રાચીનગૃહસ્થકાવ્યસંગ્રહ પરિ. ૭, ૫).

સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રભાવકચરિત્ર(હેમચંદ્ર-સૂરિયરિત્ર)માં, સં. ૧૩૬૧માં વડવાણુમાં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રણધર્મિતામણિ(સિદ્ધરાત્નદિપ્રણધ)માં, સં. ૧૪૯૨માં પં. જિનમંડનગણિએ રચેલા કુમારપાલપ્રણધમાં, સં. ૧૫૦૩માં પં. સોમધર્મગણિએ રચેલી ઉપદેશસપ્તતિમાં, સં. ૧૫૦૬માં રત્નશેખરસૂરિએ રચેલી શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિમાં, સં. ૧૫૧૭ લગભગમાં રત્નમંદિરગણિએ રચેલી ઉપદેશતરંગિણીમાં, રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી ગિરિનાર-તીર્થમાલામાં, તથા સત્તરમી સદીના કવિ હેમવિજય અને ગુણવિજયે રચેલા વિજયપ્રશસ્તિ-મહાકાવ્યમાં, કવિ ઝકપલદાસે સં. ૧૬૭૦માં

ધર્મારસય-સહીકે પંચાસીય વરહરિ,

નેમિ-ભુવણુ ઉધરિકે સાગણી નર-સ્રીકરે. ૯ ”

સં. ૧૨૮૭ લગભગમાં વિજયસેનસૂરિએ રચેલ રૈવતગિરિશાસમાં ૬. ૧, ૮-૯ ગા. ઓ. સિ.ના પ્રાચીન ગૃહસ્થ-કાવ્યસંગ્રહમાં પ્ર.)

૧ “ યાકુહ્યમાત્મ-સજ્જનદળદેશાદ્યા અપિ વ્યધુર્ધન ।

નેમિ-ભવનોદ્દયતિમસૌ મિરિનારમિરીદવરો જયતિ ॥ ”

ધર્મધોપસૂરિકૃત ગિરિનારકલ્પમાં (પ્રા. ગૃ. કા. સંગ્રહ પરિ. ૭, પૃ. ૨૦માં)

૨ “ પુર્વિ ગુજ્જરધરાય જયસિંહદેવેણં સંગારરાયં હણિતા સજ્જનો દંડાહિવો ઠાવિઓ । તેણ ય અહિણં નેમિજિણિદમવળં યગારસસત્તપંચાસીય વિહમરાયવચ્છરે કારાવિઝં ॥ ”

જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પ(રૈવતકલ્પ)માં (ગા. ઓ. સિરીકના પ્રા. ગૃ. કા. સંગ્રહ પરિ. ૫)

રચેલા કુમારપાલરાસમાં અને ખીખ - પણ અનેક ગ્રંથોમાં ઘોડા ફેરફાર સાથે પણ એ દંડનાયક સંજ્ઞનનાં ઉપયુક્ત સત્કર્તવ્યનાં સંસ્મરણો છે. એ ગ્રંથોના આધારે જણાય છે કે-ગૂર્જરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણના સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાએ જેની બાણકળા અને બહાદુરીની પરીક્ષા કરી જેને પોતાનો મહામાત્ય બનાવ્યો હતો, તે શરવીર જૈન મંત્રી જાંબનો વંશજ આ સંજ્ઞન હતો. ઉપદેશ-સામંતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્રીમાલવંશનો શ્રેષ્ઠ હતો. ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજે રા ખેંગાર જેવા સાથેના યુદ્ધમાં તેના પરાક્રમની પરીક્ષા કરી હશે, તેથી તો તેની યોગ્યતા જોઈ-વિચારી રા ખેંગારના સ્થાનમાં, તેના પછી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સોરઠદેશના શાસક-દંડનાયક તરીકે, ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે આ સંજ્ઞનને નીચો હતો. હાથીઓ, ધોડાઓ, રથો અને પાયદળવાળા ચતુરંગ સૈન્યના અધ્યક્ષ સેનાપતિને, દંડઉપાય-દંડનીતિદ્વારા દેશને અંકુશમાં રાખનાર અધિકારીને વિદ્વાનો, દંડનાયક તરીકે ઓળખાવે છે. ‘ચતુરજ્ઞ-વલાધ્યક્ષઃ સેનાનીર્દંડનાયકઃ (હિમં અભિધાનચિતામણિ ધેશ કાંડ ૩, શ્લો. ૩૮૬).’

દીર્ઘદર્શી એ સંજ્ઞન દંડનાયકે પોતાનું અધિકારકાર્ય ઉત્તમ રીતે વિશિષ્ટતાથી બજાવતાં પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત કાર્ય કરવા વિચાર કર્યો, એટલું જ નહિ, ગૂર્જરેશ્વરે સોરઠ પર મેળવેલ વિજયની ચિર-સ્મરણીય યાદગીરી રાખવા, ગૂર્જરાતના પવિત્ર ક્ષીત-સ્તંભ જેવા જિનમંદિરને ત્યાં સ્થાપવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો. એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી આચાર્ય હરદેશ્વરસૂરિનો ઉપદેશ એમાં પ્રેરક થયો હતો. તેણે નેમિજિનના પહેલાના કાષ્ઠમય મંદિરનો ઉદ્ધાર કરી ત્યાં ઉત્તમ શિલામય મનોહર રચનાવાળું અદ્ભુત જિન-મંદિરરૂપ સ્મારક તૈયાર કરાવ્યું. એ કાર્ય કરવામાં ૨૭ લાખ (ખીખ કથન પ્રમાણે ૭૨ લાખ, ત્રીખ કથન પ્રમાણે ૧ કરોડ અને ૭૨ લાખ) રૂપિયા જેટલા દ્રવ્યનો વ્યય થયો. સોરઠમાંથી ઉધરાવેલી ત્રણ

(ખીજ કથન પ્રમાણે ૯, ત્રીજી કથન પ્રમાણે ૧૨) વર્ષોની આવકને ખર્ચી નાખી, તેમ છતાં ગૂર્જરેશ્વર કદાચ માગે ત્યારે તે રાજકીય ધન આપવા પશુ તેણે દક્ષતાથી તૈયારી કરી રાખી હતી. વામન-સ્થલી(વણથલી)ના જૈન શ્રીમંત આગેવાનોએ એ પુણ્યકાર્યમાં પોતાનો પૂરેપૂરો હિસ્સો આપવા પૂરી તત્પરતા દર્શાવી હતી. ખીજી તરફ દુર્જન-પિશુનોએ પોતાના જાતિ-સ્વભાવ પ્રમાણે એ સંબંધમાં ચાડી-ચુગલી કરી ગૂર્જરેશ્વરના કાન ભંભેયાં હતા, પરંતુ પરિણામે સાચી વસ્તુસ્થિતિ જણાતાં મહારાજનો આવેશ શમી જતાં તેને ધન્યવાદ મળ્યો હતો અને ચાડી-ચુગલીખોરોને શિક્ષા થઈ હતી. (જે, સિનેમામાં વિરુદ્ધ રીતે રા ખેંગારદ્વારા સજ્જનને થઈ દર્શાવી છે।।)

ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ સિદ્ધરાજ સોરઠમાં સોમનાથનાં દર્શન-પૂજન કર્યા પછી ઉજ્જયિંત, રૈવત નામવાળાં ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા હતા અને તેમણે ત્યાં નેમિજિનની પણ પૂજા-ભક્તિ ભેટ સ્તુતિ કરી હતી, એમ આચાર્ય શ્રીકેમચંદ્રે સં. ચૌલુક્યવંશ અપરનામ દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૬૦થી ૮૮)માં વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

એ સમયે ઉપર્યુક્ત મનોહર મંદિર જોતાં મહારાજના મુખમાંથી સહસ્રા ઉદ્દગાર નીકળ્યો હતો કે-‘ ધન્ય છે તેનાં માત-પિતાને, જેણે આ અદ્ભુત જિન-મંદિર કરાવ્યું. ’ એના કરાવનાર સંબંધમાં પૂછ-પરછ થતાં એ દંડનાયક સજ્જનને અવસરોચિત ઉચ્ચાર્યું કે-‘ માતા મયણુલ્લા દેવી અને પિતા કણુદેવ ધન્ય છે, કે જેમના સુપુત્રરત્ન એવા આપ મહારાજએ જ આ મંદિર કરાવ્યું છે. ’ એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે-‘ આપ જેમાંથી એક રુચિ પ્રમાણે સ્વીકારો, આપ તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય સ્વીકારો; અથવા સોરઠની આવકનું ધન જ ચાહતા હો, તો તે પણ તૈયાર છે. આપના પ્રસાદથી સુખી, વણથલીના શ્રીમંત જૈન મહાજન આ પુણ્ય સ્વીકારવા અને તેટલું ધન

આપવા ઉત્સુક છે.” (કુ. પ્રબંધમાં ફેરફારવાળો ઉલ્લેખ છે, કે ૭ મહિનામાં કલશ પર્વત મંદિર તૈયાર થતાં સજ્જનનો સ્વર્ગવાસ થતા, ખ્વજદંડ તેના પુત્ર પરશુરામે ચકાવ્યો હતો અને ઉત્તરાધિકારી તરીકે સિદ્ધરાજને પ્રયુત્તરથી તેણે સંતુષ્ટ કર્યો હતો.)

સોરઠના એ દંડનાયક સજ્જનના વચન—આતુર્વથી પ્રસન્ન થઈ વિવેકી ગૂર્જરેશ્વરે તુરંત અનિત્ય ધન કરતાં તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય અત્યુત્તમ સમજી, તે સ્વીકારવા પરાંદગી દર્શાવી, પોતાની કીર્તિ વધારનારા પ્રત્યુત્ત પ્રશસ્ત કાર્યની પ્રશંસા કરી, વધારામાં તીર્થની પૂજા-રક્ષા માટે બાર ગામેનું દાન આપ્યું હતું. સોરઠનો અધિકાર ફરી પણ એ જ સજ્જનને સોંપ્યો હતો. એ સજ્જનને ગિરનારથી શત્રુજય તીર્થ સુધી ૧૨ યોજન લાંબો દુકૂલમય મહાખ્વજ તીર્થને બેટ આપ્યો હતો. ઉપર્યુક્ત જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ વાણ્યલીમાં જ જિનમંદિરો રચાવીને પોતે કહેલા દ્રવ્યને એવા પુણ્યકાર્યમાં ખર્ચ્યું હતું.

વિ. સં. ૧૧૮૫માં દંડનાયક સજ્જનને ગિરનાર તીર્થ પર કરાવેલા નેમિજિનના મંદિરને ‘ગિરનાર-તીર્થ’માલામાં અને રવિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્યમાં ‘પૃથ્વીજય પ્રાસાદ’ નામથી ઓળખાવેલ છે, તે નામમાં

૧ “સંવત ઇચ્છાર સુતાસી વરસિંધ,
સિદ્ધશય જયસિંહ-આદેસિધ; અભિનવ અંગ ઉલ્લાસો.
ધન ધન સાગળ્ય મંત્રિ-શુકુદ-મણિ,
“પૃથ્વીજય પ્રાસાદ” રચાઈ જાણ્ય;
ગરુઆડિ કરી કિવલાસો. ૮”

—વિ. સં. ૧૫૦૬ પછી વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી ગિરનાર-તીર્થમાલામાં (ભાવનગર ય. વિ. ગ્રં. પ્રકાશિત પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૩૪)

૨ “રાજાધ્ય સન્ક્રાસ્તેન, સદ્ધેન નકુના સદ્ધ ।
ગિરિ રૈવતનામાનમાસ્તેહ મહાસુનિઃ ॥ ૫૧ ॥
મુદિતઃ સ ન્તરત્રૈત્યે, નેમિનઃ સ્વામિનતનઃ ।
વિમ્બગમ્બુપરચ્છાયં, વીશ્ય પ્રીતિં પરાં દધૌ ॥ ૬૦ ॥

રહસ્ય સમાયેલું છે. એક રીતે તેમાં પૃથ્વીજ જ્યસિંહનું સ્મરણ છે, તે રાજ્ય સમગ્ર પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે તેવી શુભ ભાવના પણ છે. બીજી રીતે શિષ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રાસાદોમાં એ નામની ગણના છે. એવી પ્રાસાદ-રચના પૃથ્વી પર જ્ય અપાવનાર થાય છે. મહારાજા ભોજદેવે રચેલા અને ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થયેલા સ્મરણગણ નામના શિષ્યશાસ્ત્રમાં (ભા. ૨, અ. ૫૭, પૃ. ૬૮માં) એનો પરિચય આપ્યા પછી અંતમાં તે સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—“જે રાજા એવા પ્રકારના પૃથિવીજય પ્રાસાદને કરે, તે શત્રુઓને જિતી સમસ્ત પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે; બીજો પણ ધર્મ ભક્તિમાન આ (પૃથ્વીજય પ્રાસાદ)ને કરે, તે પણ સુખ પામે છે અને અંતે પરમપદને પામે છે.”

ગૂર્જરેશ્વરના આવા દીર્ઘદર્શી ઉચ્ચ અધિકારી ઇન્દ્રનાયકને, સોરઠને રાણગારનારા શાસકને, નામથી અને અર્થથી ખરેખરા સજ્જનને ચિત્રપટમાં જે તુચ્છ રીતે ચીતર્યો છે; તે માટે કથા-સંકલના કરનારાઓએ શરમાવું જોઈએ અને પોતાની ભૂલને સુધારી લેવી જોઈએ. પરમાત્મા સૌને સદૃશ્ય આપે-એ જ શુભેચ્છા.

સં. ૨૦૦૩ કા. શુ. ૧૫.

બ્યાલ્યા-સ (વિજયસેનસૂરિ-) ગુરુમુદિતઃ સન્ ચેત્યે ગૂર્જરપ્રાપ્તિશ-શ્રીસિદ્ધરાજ-જયસિદ્ધદેવ-મહામંત્રીશ્વર-સજ્જનપ્રેષ્ટિકારિતે, પૃથિવીજયનામ્નિ પ્રાસાદે ગતઃ પ્રાપ્તઃ ।”

—સં. ૧૬૮૮માં કવિ હેમવિજય-ગુણવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૫૯-૬૦ ચ. વિ. ૩૦ પ્ર.

૨ “एवंविधं विधत्ते यः, प्रासादं पृथिवीजयम् ।

पृथ्वीं विजयते कृत्स्नां, निर्बित्तारिः स पार्थिवः ॥

अन्योऽपि कविश्च यः कुर्याद्, [पृथ्वीज]—मक्तिमानिमम् ।

सोऽपि सौख्यमवाप्नोति, पश्चादन्ते परं पदम् ॥”

—ભોજદેવનિર્મિત સ્મરણગણ (ગા. પ્રા. ગ્રં. અ. ૫૭, પૃ. ૬૮)–

[૬]

“ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” પુસ્તકમાં ગંભીર સંબંધનાઓ

[સં. ૨૦૦૭માં જૈન સત્ત્વપ્રકાશ, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૭ના અંક ૪માં પ્રકાશિત]

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા, મુંબઈ તરફથી તેની અંધાવલિના નં. ૧૫ તરીકે ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ નામનું જે પુસ્તક ૩ ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલું છે અને જેના સંગ્રહકરનાર એડીટર તરીકે આચાર્ય ગિરનારશંકર વલ્લભજી, બી. એ, એમ. આર. એ. એસ., નિવૃત્ત કચુરેટર, આર્કાઇવોલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ-એમનું નામ જોડાયેલું છે—એ સંબંધમાં વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો જે અન્યત્ર અંગ્રેજી પરિચય-ભાષાંતર સાથે કે તે વિના પ્રકાશિત થયા હતા, તેનો એકત્ર સંગ્રહ ગૂજરાતી પરિચય-ભાષાંતર સાથે ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે; એથી ઇતિહાસપ્રેમીઓને—ગૂજરાતના અભ્યાસીઓને—આનંદ થવો જોઈએ; પરંતુ તેનું આંતરનિરીક્ષણ કરતાં વિષાદ થાય એવું વિશેષ જણાય છે. એમાં કેટલેક સ્થળે અક્ષમ્ય વિચિત્ર ગંભીર ભૂલભરેલા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે અને અશુદ્ધિઓની પરંપરા છે. એથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અને અન્ય વાચકોને ગેરસમજ થવી સંભવિત છે તથા તેનો પ્રવાહ અન્યત્ર આગળ વધે એ શક્ય છે. એથી એ સંબંધમાં અહીં થોડું સૂચન કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આશા છે કે સત્ય-પ્રેમીઓ તટસ્થ દૃષ્ટિથી એનું અવલોકન કરશે.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ, જે સંવત ૧૯૯૮માં-સન ૧૯૪૨માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાંના માત્ર એક પહેલા લેખ સંબંધમાં જ અહીં વક્તવ્ય શક્ય છે. ત્યાં ‘વાઘેલાવંશના લેખો’ એવા મથાળા નીચે ‘આયુગિરિ ઉપર દેલવાડાનો રાજ વીરધવલના સમયનો શિલાલેખ’ જેને નં. ૨૦૬ તરીકે ઓળખાવેલ છે અને ‘પ્રા. સં. ઈ. ભા. પા. ૧૭૪’ સંજ્ઞાથી અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ જણાવેલ છે તે લેખ, પહેલાં ભાવનગર રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ‘કલેકશન ઓફ પ્રાકૃત એન્ડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલ હતો (જે પુસ્તક અત્યારે મારી સામે નથી).

પૂર્વોક્ત “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં એ શિલાલેખનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે-“અણ-હિલવાડના રાજ્યોના પ્રધાનો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના જે ભાઈઓએ આદિનાથના મંદિરમાં કેટલુંક સમારકામ તથા સુધારો કરાવ્યાનું લેખમાં લખ્યું છે.”

એવી રીતે પરિચય કરાવતાં લેખકે એ લેખનો આશય સમજવામાં અને તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં શોચનીય અનલિસતા દર્શાવી છે, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ લેખ (શ્લો. ૬૦-૬૧)નો આશય સમજનારા મુઝોને સમજાય તેમ છે કે મંત્રીશ્વર તેજપાલે આખૂ પર્વત ઉપર દેહલવાડામાં ‘લૂણસિંહવસાહકા’ એ નામનું નેમિનાથદેવનું વિશાલ નવું જ જિનમંદિર તૈયાર કરાવ્યું હતું, જે (૫૨) દેવકુલિકા-ગ્રામી અલંકૃત અને વિશાલ હસ્તિશાલાથી શોભતું રચાવ્યું હતું, તેનું એ શિલાલેખમાં વર્ણન છે. એ સંબંધમાં ગૂર્જરેશ્વરના માન્ય પુરોહિત કવિ સોમેશ્વરદેવે ૭૪ કાવ્યોવાળી રચેલી પ્રશસ્તિ ત્યાં શિલાલેખમાં ઉદ્ગ્રાણ કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત પરિચયમાં, મૂળ સંસ્કૃત લેખમાં અને તેના ગૂજરાતી

ભાષાંતરમાં એ લેખનો સંવત્ ૧૨૬૭-ઈ. સન ૧૨૧૧ જણાવેલ છે, પરંતુ એની સાથેના બીજા લેખના આધારે અને અન્ય સાધનોદ્વારા તપાસ કરતાં ત્યાં વાસ્તવિક સંવત્ ૧૨૮૭ સમજવો જોઈએ તથા અંતમાં ‘શ્રીનાગેન્દ્રગદ્દે શ્રીવિજયસેનસૂરિનિઃ પ્રતિષ્ઠા કૃતા’ અરપણ પળુ ત્યાં વચ્ચાય છે, તે હોણું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં મૂળ સંરક્ત લેખ જે પંક્તિબદ્ધ હપાયો છે, તેમાં ડ્રસ્વ, દીર્ઘ, પદ્મછેદ, પદ્મ-યોગના, પૃથક્કરણ આદિ કરવામાં યથાપોગ્ય કુશલતા અને કાળજી દર્શાવાઈ જણાતી નથી, જેને પરિણામે તેમાં અનેક ભૂલો જણાય છે. ત્રિશેષ નામોમાં અને અન્યત્ર પણ વર્ણ-વ્યત્યય, વર્ણ-લોપ જેવી અસ્ત-વ્યસ્તતા નજરે ચડે છે. તેમાંથી દૈલીક દર્શાવી શકાય—

શુદ્ધ

અશુદ્ધ

શ્લો.	૩માં અણહિલપુર	જોઈએ, ત્યાં	અણહિપુર	હપાયેલું છે.
„	૪માં વસ્ત્રદ્રુમ	„	„ વસ્ત્રદ્રૂમ	„
„	૭માં જદ્વરાજઃ	„	„ સદ્વરાજઃ	„
„	૧૪માં વિરચયતિ	„	„ વિરયચતિ	„
„	૧૭માં સાઠ માઠ	„	„ સાઠુ માઠુ ધન	„
„	„ ઘનદેવી સોદયઃ	„	„ દેવી સૌદયઃ	„
„	૪૫માં ચૈત્રસિંહઃ	„	„ ચૈત્રસિંહઃ	„
„	૪૮માં -ગુદ-	„	„ -ગુદ-	„
„	૪૯માં અનુપમાદેવ્યાઃ	„	„ અનુપદેવ્યાઃ	„
„	૫૮માં સુહૃતવેદમ	„	„ સહૃતવેદમ	„
„	૬૩માં મયતાં	„	„ મતયો	„
„	„ દશ-મૂર્તયઃ	„	„ દશ-પુત્રયઃ (?)	„

શુદ્ધ	અશુદ્ધ
શ્લો. ૬૪માં મૂર્તીનામિહ	„ „ મુદ્દનીનામિવ „
„ „ કરિવધૂપુષ્પ—	„ „ કરિદધુઃ સ્વેટ— „
„ „ —વન્યુઃ	„ „ —વાહુઃ „
„ ૬૯માં ધ્યાનંદા—	„ „ ધ્યાનંદા— „
„ ૭૦માં શ્રીજૈનશાસનવની	„ „ શ્રીજૈનશાસવની „
„ „ સ્વત્તક	„ „ સ્વત્તક „

—એ લેખનું લાખાંતર જોઈએ, તો તે પણ યથાયોગ્ય સંતોષ-કારક લાગતું નથી, અનેક ભૂલોથી ભરેલું જણાય છે. તેમાં અશ્વરાજ જોઈએ ત્યાં શશ્વરાજ (શ્લો. ૭-૮માં) છે, કુમાર કાર્તિકેય સ્વામિની માતા પાર્વતી જોઈએ, ત્યાં કાર્તવીર્યની માતા જણાવેલ છે (શ્લો. ૭), ચંડપ્રસાદ જોઈએ ત્યાં ચંડુપ્રસાદ અને પ્રહ્લાદન જોઈએ ત્યાં પ્રહ્લાણુ વગેરે જોવા મળે છે.

તેમાં મંગલાચરણનો ખીજો શ્લોક, તેના લાખાંતર સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

“યઃ [સ]ાતિમાનપ્યર[જઃ]પ્રકોપે શાંતોપિ વીપ્તઃ સ્મરનિપ્રહાય ।

નિમીલિતાક્ષોપિ સમપ્રદર્શી ॥ વઃ શિવાયાસ્તુ શિવાત્તનૂજઃ ॥”

તેનું [ત્યાનું] લાખાંતર—“શાંતિમાન હોવા છતાં ક્રોધથી રક્ત, શાન્ત હોવા છતાં સ્મરનિપ્રહમાં પ્રદીપ્ત, અને ચક્ષુ બંધ છતાં જે સર્વ જુએ છે તે પાર્વતીના પુત્ર ગણપતિ તમારું કલ્યાણ કરે.”

—આ રથજે શિવા-ત્તનૂજનો અર્થ નેમિનાથદેવ કરવો સુસંગત છે, કારણ કે આ પ્રશસ્તિ, નેમિનાથદેવના નવા બનાવેલા જિન-મંદિરને હિંદી રચાયેલી છે, નેમિનાથની માતાનું નામ શિવા (શિવાદેવી) જૈનસાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, નેમિનાથ ક્ષમાવાન હોવા

તરીકે સમજાયો જણાતો નથી એટલે ત્યાં સૌંદર્ય: છપાયું લાગે છે; એડીટરે ત્યાં સુદરી શબ્દ સમજી તેનું એતું રૂપ કલ્પી લીધું લાગે છે. એથી તેનો અર્થ તેવો વિચિત્ર કર્યો લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો ત્યાં સૌંદર્ય: પાક શુદ્ધ છે, સોદરી (સહોદરી-સગીબહેન અર્થ-વાચક) શબ્દનું બહુવચનનું એ રૂપ છે. કવિએ એ પદેલાં ઈર્ષા પદ્ધતિ પૂર્વે જણાવેલા ચાર બધુઓ (૧ લૂણિગ, ૨ મલ્લદેવ, ૩ વસ્તુપાલ અને ૪ તેજપાલ) એમની અનુક્રમે જણાવેલી આ ■ સહોદરી-સગીબહેનો હતી, તેમ જણાવ્યું છે.

વિશેષ તપાસ કરતાં જણાય છે કે મંત્રીશ્વર તેજપાલે ત્યાં આખી તીર્થમાં પોતે કરાવેલ ‘ લૂણસીહ-વસહી ’ નામના નેમિનાથદેવના તે ચૈત્યમાં, જગતીમાં પોતાની એ સાતે બહેનોના શ્રેય માટે પણ જુદા જુદા ૭ તીર્થકરની પ્રતિમાઓથી અલંકૃત જુદી જુદી ૭ દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી અને સં. ૧૨૬૩ વર્ષના ચૈત્ર વદિ ૮ શુક્રવારે નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રીવિજયસેનસૂરિદ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. શિલાલેખો સાથે હાલમાં પણ એ વિદ્યમાન છે, ત્યાં રૂપજી આવા ઉલ્લેખો છે—

—સં. ૧૨૯૩ વર્ષે ચૈત્રવદિ ૮ શુક્રે શ્રીઅર્બુદાચલતીર્થે સ્વયંકારિતલ્લ-
ળસીહવસહિકાલ્યશ્રીનેમિનાથદેવચૈત્યે જગ્યા.....મહં. ધીતેજ:પાલેન—

(૧) સ્વમગિન્યા વાઈ જાહ્નદેવ્યા: શ્રેયોઽર્થ.....

(૨) „ ની „ માડ „

(૩) „ „ સાડદેવ્યા: „

(૪) „ „ ઘણદેવિ- „

(૫) „ „ સોહગા- „

(૬) „ „ વયજુદા- „

(૭) „ „ પગલા- „

—આ શિલાલેખો ‘એપિગ્રાફીઆ ઇડિકા’ વો. ૮, પૃ. ૨૨૭થી ૨૨૯માં નં. ૨૬થી ૩૧માં, તથા ‘પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ’ લાગ બીજામાં લેખાંક : ૯૪થી ૯૯ અને ૧૦૩માં, અને ‘આર્જુન-પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’ (આખૂ લાગ બીજા)માં લેખાંક ૩૨૫થી ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૧ અને ૩૩૭માં મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયેલા છે; તથા પહેલામાં અંગ્રેજીમાં અને પાછળના બે અંગ્રેજીમાં તેનો ગૂજરાતી સાર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે—એથી અહીં વિશેષ સમર્થનની અપેક્ષા નથી.

વિશેષમાં એટલે અંશે સંતોષ મानीએ કે ઉપર્યુક્ત ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ લાગ ત્રીજામાં, સંગ્રહ કરનાર એડીટરે પ્રાસ્તાવિક ઐતિહાસિક વિવેચન (પૃ. ૧૧)માં ‘વસ્તુપાલ તથા તેજપાલનું’ ‘વંશવૃક્ષ’ દર્શાવ્યું છે, તેમાં ઉપર જણાવેલ નામોવાળી ૭ બહેનોને તેમની બહેનો તરીકેના ક્રમમાં દર્શાવી છે.

એના મ્લો. ૬૨થી ૬૬ના ભાષાંતરમાં (પૃ. ૧૨માં) અર્થ ન સમજવાથી કંઈક વિચિત્ર જ જણાવ્યું છે કે—

“.....ધર્મકાર્યોના પ્રભાવથી વાદળાંને પણ નમાવનાર
.....ધીમત લાવણ્યસિંહ દિગ્માયદ્રા સમાન હતા અને હાથી પર
આરોહણ કરી જિનેશ્વરના દર્શને જતી તેમની ૧૦ (દશ)
પુત્રીઓ રમ્ય લાગે છે.

સોલંકી નૃપ વીરધવલના અતુલ કર જેવા વસ્તુપાલના મુમતિ-
વાળા અનુજ તેજપાલે આ જિનના મંદિરમાં આ પુત્રીઓનાં (?)
હાથી પર નિરાજતાં પથ્થરનાં ૧૦ (દશ) પુતળાં દરાવ્યાં.

સરવર સમીપમાં ફલસહિત આમૃતસ્રા સમાન તેની પત્નીનો
આધાર, તેજપાલ નિજ પત્નીસહિત વસ્તુપાલના મહેલમાં
દેખાય છે.”

ઐ ૧૯

વાસ્તવિક રીતે ત્યાં આવો અર્થ જોઈએ—[શ્રીમાન (૧) અંડપના પુત્ર (૨) અંડપ્રસાદ થયા, તેના પુત્ર (૩) સોમ, તેના પુત્ર (૪) અમ્બરાજ થયા. તેમના પવિત્ર આશયવાળા પુત્રો (૫) લૂણિય, (૬) મદલદેવ, (૭) વસ્તુપાલ અને (૮) તેજપાલ થયા; જેઓ જિનમતરૂપી આરામ (ખગીયા)ને ઉન્નત કરવામાં નીરદ-મેઘ જેવા છે. ૬૨

શ્રીમંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનો પુત્ર (૯) જૈત્રસિંહ નામનો, અને તેજપાલનો પુત્ર (૧૦) લાવણ્યસિંહ વિશ્રુત વિખ્યાત મતિવાળો છે; હાથણીઓના સ્કંધ પર ચડેલી એ દશાની મૂર્તિઓ એવી રીતે લાંબા સમય સુધી શોભે છે કે-જાણે જિન-દર્શન માટે જતા દિગ્નાથો (૧૦ દિકપાલો)ની એ મૂર્તિઓ હોય. ૬૩

ચૌલુક્ય ક્ષિતિપાલ વીરધવલના અદ્વિતીય બંધુ અને વસ્તુપાલના અનુજ લઘુબંધુ સુષુદ્ધિશાલી આ મંત્રી તેજપાલે અહીં હાથણીઓની પીઠ પર પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓની પાછળ તેમની (તે ઉપર જણાવેલ ૧૦ની) કાંતા-પત્નીઓ સાથે દશ મૂર્તિઓ વિમલ ઉજ્જવલ અશ્મ (આરસ-પાપાણુ)ના ખતક (તાકા-ગોખલા)માં રહેલી કરાવી હતી. ૬૪

સકલ પ્રજાના ઉપજીવ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) વસ્તુપાલની પાસે તેજપાલ, સરોવરની પાસે રહેલ સફળ(ફળવાળા), સહકાર (આત્મવૃક્ષ) જેવા શોભે છે. ૬૫

તે બંને ભાઈઓએ (વસ્તુપાલે અને તેજપાલે) પ્રત્યેક પુર, ગામ, માર્ગ, પર્વત અને સ્થળમાં વાવ, કૂવા, નિપાન (અવેડા), ઉદ્યાન, સરોવર, પ્રાસાદ(મંદિર), સત્ર(દાનશાલા-પરણ) વગેરે ધર્મસ્થાનોની પરંપરા અત્યંત નવી કરી અને જીર્ણુ થઈ હતી, તેને ઉદ્ધૃત કરી; તેની સંખ્યા પાણુ જાણી શકાતી નથી, જો તે કોઈ જાણતું હોય તો તે પૃથ્વી જ જાણે છે. ૬૬

૫. ૧૩માં પાછળના શ્લોકોના ભાષાંતરમાં આચાર્યોનાં નામો વજેરેમાં બહુ ગોટાળો કર્યો છે. આનંદ, અમરસુરિને બદલે 'અંદ્રામરસુરિ આવ્યો', શ્રીવિજયસેનસુરિને બદલે મેરૂ મુનિશ્વર હતો ' વ. વ. ઝેલી ભૂલો અહીં જણાવી શકાય ?

આ સંજ્ઞામાં વિશેષ જિજ્ઞાસુ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ શુભનાત્મક દૃષ્ટિથી નીચે જણાવેલા મંથો જોવા જોઈ એ—

ભાવનગર-રાજ્યના પુરાતત્ત્વ-સંશોધનખાતા તરફથી પ્રકાશિત 'પ્રાકૃત-સંસ્કૃત લેખ-સંગ્રહ'માં અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત પ્રચરિતવાળો એ શિલાલેખ, ઉપર્યુક્ત 'ગુજરાતના ઇતિહાસિક લેખો' ભાગ ત્રીજામાં ગૂજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ છે, તે ઉપરાંત બીજો પાંચ રથજે પ્રકાશિત થયેલ જણવામાં આવેલ છે—

(૧) ઇસ્વીસન ૧૮૨૮માં 'એશિયાટિક રિસર્ચીસ' વો. ૧૬માં (૫. ૩૦૨) એચ. એચ. વીલ્સને ઉપર્યુક્ત લેખનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પ્રકટ કરાવ્યું છે.

(૨) 'એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા' વો. ૮માં ડૉ. પ્રો. એચ લ્યુડ્ગેન્સે જૈન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ એટ ધી ટમ્પલ ઓફ નેમિનાથ જોન માઉન્ટ આબૂ" એ હેડિંગ નીચે પૃ. ૨૦૦થી ૨૦૮માં પરિચય આપ્યા પછી પૃ. ૨૦૮થી ૨૧૩માં ઉપર્યુક્ત મૂળ સંસ્કૃત શિલાલેખની ફોટોગ્રાફી જોડી છે અને તે સાથે ૩૨ લેખો અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે ત્યાં પ્રકટ કર્યા છે. (આ પુસ્તકનું ટાઈટલ ગયેલ હોવાથી પ્રકાશન સન દર્શાવી શકાતો નથી.)

(૩) ઇસ્વીસન ૧૮૮૩માં જોમ્મે ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો-દ્વારા પ્રકટ થયેલી કવિ જ્ઞાનેશ્વરદેવે રચેલી 'કીર્તિકૌમુદી'ના પરિશિષ્ટ (A)માં ઉપર્યુક્ત શિલાલેખને અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે એડીટર આબાજ કાયવટે દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે (ત્યાં સંસ્કૃત લેખના

અંતમાં સં. ૧૨૯૩ જણાવેલ છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં સંવત ૧૨૮૭ જણાવેલ છે.) તથા તેની સાથે સંબંધવાળો લાંબો બીજો શિલાલેખ જે સં. ૧૨૮૭ વાળો છે, જેમાં તે ધર્મસ્થાનની રક્ષા, તથા ઉત્સવાદિ વ્યવસ્થા સુચવેલી છે, તે પણ ત્યાં પરિશિષ્ટ (B)માં દર્શાવેલ છે.

(૪) સંવત ૧૯૭૮-ઈસ્વીસન ૧૯૨૧માં જૈન આત્માનંદ સમા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ ‘ પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ’ (ભાગ બીજા)માં એ શિલાલેખ લે. ૯૪ તરીકે ગૂજરાતી સાર સાથે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીના પ્રયત્નથી પ્રકટ થયેલ છે.

(૫) સંવત ૧૯૯૪માં શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન તરફથી પ્રકટ થયેલ ‘ અર્બુદ પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ’ (આખૂ ભાગ બીજો) એ પુસ્તકમાં ઇતિહાસગ્રંથો સ્વ. મુનિરાજ જયંતવિજયજીના પ્રયત્નથી લે. ૨૫૦ તરીકે એ લેખ ગૂજરાતી અવલોકન સાથે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આશા છે કે-સત્ય સંશોધન-પ્રકાશનથી ગૂજરાતનો સાચો ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવશે, સારે સર્વને આનંદ થશે.

સંવત ૨૦૦૭, આવણી શુકલપંચમી } લા. ભ.
શ્રીનેમિનાથ-જન્મકલ્યાણક

[૭]

‘ મુદ્રા-વ્યાપાર ’નો સુસંગત અર્થ

[શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૮, અંક ૪-૫માં, સં. ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત]

પ્રાચીન સમયના શિલાલેખોમાં, તામ્રપત્રોમાં અને તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મહારાજાઓનાં નામો સાથે ગહમાત્યોનાં નામોનો નિર્દેશ કરેલ છે, ત્યાં સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમને ‘ મુદ્રા-વ્યાપાર ’ કરતા જણાવ્યા છે, તેનો સુસંગત અર્થ રાજગૃહથી મંત્રિ-મુદ્રા દ્વારા કરાતો રાજ્યકારભાર-અધિકાર ઘટે છે. કેટલાક સાક્ષરોએ કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ ‘ નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો ’ એવો જણાવ્યો છે, તે વાગતવિક લાગતો નથી; છતાં ગતાનુગતિકતાથી તેની ભૂલ-પરંપરા અવ્યાસીઓમાં અને નવલકથા વગેરેમાં આગળ વધેલી અને વધતી જણાય છે, એથી એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું અહીં ઉચિત વિચાર્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ આખૂના સં. ૧૨૮૭ના કા. વ. ૩ રવિવારના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં મંત્રીશ્વર તેજપાલને ‘ મહામંડલેશ્વર રાણા શ્રીવીર-ધવલના સમસ્તમુદ્રા-વ્યાપારી ’ એવા વિશેષણથી ઓળખાવ્યા છે, “મહામંડલેશ્વરરાણકર્ત્રીવીરધવલદેવસત્ત્વસમસ્તમુદ્રાવ્યારારિણા..... તેજપાલેન..... ”

ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ વર્ષના કા. શુ. ૧૦ શુધના ૬ શિલાલેખોમાં મહામાત્ય વરતુપાલ અને લલિતાદેવીના સુપુત્ર ગહં. જયતસિંહનો પરિચય કરાવતાં મૂલ્યવ્યું છે કે તે સં. ૭૬ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૬થી લઈને) સ્તંભતીર્થ (ખંભાત જંદર)ના મુદ્રાવ્યાપારો કરતો હતો, તે સમયમાં, તથા સં. ૭૭ વર્ષમાં (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૭માં)

શ્રીશત્રુંજય, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) વગેરે મહાતીર્થોના યાત્રા-
હિસેબોના પ્રજ્ઞાવથી પ્રકટ થયેલ, શ્રીમદ્ દેવાધિદેવના પ્રસાદથી
સંઘાધિપત્ય પ્રાપ્ત કરનાર, શૌલુકચકુલરૂપી આકાશને પ્રકાશિત
કરવામાં અદ્વિતીય સૂર્ય જેવા મહારાજાધિરાજ લવણપ્રસાદદેવના પુત્ર
મહારાજ શ્રીવીરધવલદેવની પ્રીતિથી રાજ્યનું સર્વ ઐશ્વર્ય સ્વીકારનાર,
શ્રીશારદાના સ્વીકારેલ પુત્ર મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ, તથા તેમના અનુજ
મહં. તેજપાલ, કે જે સં. ૭૬ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૬
વર્ષથી શરૂ કરીને) ગૂર્જર-મંડલમાં ધવલક (ધોળકા) વગેરે નગરોમાં
મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા હતા-કરી રહ્યા હતા તે તેજપાલે.....એવો
વર્ણનાત્મક વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે—

“સ્વસ્તિ શ્રી વિક્રમસંવત્ ૧૨૮૮ વર્ષે ફાગુણ શુદ્ધ ૧૦ ત્રયે શ્રીમદ્ગહિલ-
પુરવાસ્થવ્યપ્રાગાવાટાન્વયપ્રસૂત.....મહં. શ્રીતેજ:પાલાગ્રજન્મનો મહામાત્ય-
શ્રીવસ્તુપાલસ્યાત્મજે મહં. શ્રીલલિતાદેવીકુક્ષિસરોવરરાજહંસામમાને મહં.
શ્રીજયતસિંહે સં. ૭૧ વર્ષપૂર્વે સ્તંભતીર્થ(ચેલાઝૂલ)-મુદ્રાવ્યાપારાન્
ધ્યાપૃષ્ઠવતિ સતિ સં. ૭૭ વર્ષે શ્રીશત્રુંજયોજ્જયંતપ્રમૃતિમહાતીર્થયાત્રો:સવ-
પ્રમાવાવિર્ભૂતશ્રીમદ્દેવાધિદેવપ્રસાદાસાદિતસંઘાધિપત્યેન શૌલુકચકુલનમસ્તલ-
પ્રકાશનૈકમાર્તંડમહારાજાધિરાજશ્રીલવણપ્રસાદદેવસુતમહારાજશ્રીવીરધવલદેવપ્રી-
તિપ્રતિપક્ષરાજ્યસર્વેશ્વર્યેણ શ્રીશારદાપ્રતિપન્નાપત્યેન મહામાત્યશ્રીવસ્તુપાલેન
તથા અનુજેન સં. ૭૬ વર્ષપૂર્વે ગૂર્જરમંડલે ધવલકપ્રમુલનગરેષુ મુદ્રા-
વ્યાપારાન્ ધ્યાપૃષ્ઠવતા મહં. શ્રીતેજ:પાલેન ચ.....”

—રીવાઈઝ્ડ લિસ્ટ ઓફ એન્ટીકવેરીઅન રીમેન્સ ઇન ધી બોમ્બે
પ્રેસીડન્સી વો. ૮ના પરિશિષ્ટમાં (પૃ. ૩૨૮) ગિરનાર ઇન્સક્રિપ્શન્સ
નં. ૨, ૨૧-૨૯.

—પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩ (નિ. સા.).

—પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૩૮ થી ૪૩).

[સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રીજિનવિજયજી, સં. ૧૯૭૮માં, પ્રકાશક શ્રીજિનઆત્માનંદ સલા, ભાવનગર].

પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. બીજાના ગિરનાર પર્વતના લેખ ૩૮-૪૩ના અવલોકનમાં (પૃ. ૭૧માં) જણાવ્યું છે કે—“ તેને મહં. શ્રીલક્ષ્મિતાદેવીથી મહં. શ્રીજયતસિદ્ધ નામનો પુત્ર થયો જે સં. ૭૯ના વર્ષ પહેલાં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં મુદ્રાવ્યાપાર (નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો કાર્ય) કરતો હતો. ૧ વસ્તુપાલ, જે જે ૭૭ની સાલ પહેલાં શત્રુજય અને ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી તથા મોટા મહોત્સવો કરી શ્રીદેવાધિદેવ (તીર્થંકર-પરમાત્મા)ની કૃપાથી “ સંઘાધિપતિ ”નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તથા ચૌહુક્યકુલદિનમણિ મહારાજાધિરાજ શ્રીલવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજા શ્રીનીરઘવલની પ્રીતિથી જેણે “ રાજ્યસર્વધર્મ ” (રાજ્યનું સર્વાધિકારત્વ-કારભાર) પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને જેને સરસ્વતીએ પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો (અર્થાત્ જે સરસ્વતીપુત્ર-કવિ કહેવાતો હતો) તેણે, તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે જે જે પશુ સં. ૭૬ની સાલ પહેલાં શુભરાતના ધવલપ્રકટ (ધાળકા) આદિ નગરોમાં મુદ્રા-વ્યાપાર કરતો હતો, એ બંને ભાઈઓએ..... ”

પહેલા ભાણંતરની અસર અન્યત્ર ઊતરી આવી જણાય છે—

“ તેજપાલ ખંભાતમાં નાણાવટીનો કાર્ય કરતો હતો અને વસ્તુપાલ પાટણમાં ભીમદેવની સેવામાં હતો એમ જણાય છે.

૧. સદ્ગત સાક્ષર ચીમનલાલ દલાલ તે વાક્યનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા હતા-તેથી તેમણે હમ્મીરમદમદન (ગા. ઐ. સિ. નં. ૧૦)ની ખાજીની અંગેજી નોટમાં નોંધ કરી છે કે—“ એ જયતસિદ્ધ-જૈનસિદ્ધ (વસ્તુપાલ-પુત્ર) સં. ૧૨૭૯થી ખંભાતમાં ગવર્નર હતા-” હી વોઝ ગવર્નર ઓફ કેએ કોમ સંવત્ ૧૨૭૯ ફોરવર્ડ ”.

સં. ૧૨૭૬-૭૭ના અરસામાં લવણપ્રસાદના કહેવાથી તેમણે ધોળકાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું. ”

—વાઘેલાઓનું ગૂજરાત (પૃ. ૪)માં લે. શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા [સયાજી બાલદાનમાલા-પૃ. ૧૫૭, સં. ૧૯૯૫માં પ્ર.]

—કેટલાક સાક્ષરોએ ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોમાં વપરાયેલ ‘વર્ષપૂર્વ’ શબ્દને પંચમીતત્પુરુષ સમાસ માની તેનો અર્થ ‘તે વર્ષ પહેલાં’ જણાવ્યો છે, પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારતાં તેનો અર્થ ‘તે વર્ષથી શરૂ કરીને’ એવા ઘટે છે. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, બાલમૂલરાજ આદિના રાજ્ય-કાલ દર્શાવતાં તેવા પ્રકારની વાક્ય-રચના કરેલી જોવામાં આવે છે—

“ સંવત્ ૧૧૫૦ પૂર્વે શ્રીસિદ્ધરાજજયસિંહદેવેન વર્ષ ૪૯ રાજ્યં કૃતમ્ ।

સંવત્ ૧૧૯૯ વર્ષપૂર્વે ૩૧ શ્રીકુમારગણદેવેન રાજ્યં કૃતમ્ ।

સંવત્ ૧૨૩૦ પૂર્વે વર્ષ ૩ અજયદેવેન રાજ્યં કૃતમ્ ।

સંવત્ ૧૨૩૩ પૂર્વે વર્ષ ૨ બાલમૂલરાજેન રાજ્યં કૃતમ્ ॥ ”

શિલાલેખમાં પણ વર્ષ સાથે વપરાયેલ પૂર્વ શબ્દને ‘તે વર્ષ-પૂર્વક’ તે વર્ષથી શરૂ કરીને’ એવા અર્થમાં ઘટાવવો જોઈએ. જયતસિંહ અને તેજપાલ સંબંધમાં વર્તમાન કુદન્ટની સપ્તમી અને તૃતીયા વિલક્ષિતવાળા પ્રયોગો ‘વ્યાવૃષ્ણતિ સતિ’ અને ‘વ્યાવૃષ્ણતા’ દ્વારા વર્તમાન કાળની તેમની પરિસ્થિતિ જણાવી છે, ત્યાં તેમના ભૂતકાળનો કે તેમના તેવા ધંધાનો અર્થ કાઢવો અનુચિત છે.

કુદન્ટ રાજ્યએ પોતાની નિશાની તરીકે આપેલી નિજ નામાંકિત મુદ્રાના અલાવમાં શકુન્તલાનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો અને પાછળથી એ મળતાં સ્વીકાર કર્યો હતો એ હકીકત ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ નાટકના અભ્યાસીઓ જાણે છે. મુદ્રાશબ્દ સાથે સંબંધવાળું ‘મુદ્રારાક્ષસ’ નામનું પ્રાચીન નાટક પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રે પોતાના ચંદ્રાનુચાસનના અંતમાં ચૌહુદય-વંશી મહારાજ મૂકરાજનો પરિચય કરાવના શ્લોકમાં મુદ્રા-શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે—

“ભાર્ગવિ વિનાંપતિરમુદ્રચતુઃમમુદ્રમુદ્રાઽદિત્તણિનિરક્ષમવાદુદળ્લઃ ॥”

આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રે રચેલી ‘અન્યયોગવ્યવર્થેદ’ દ્વાવિંશિકા (શ્લોક. ૫)માં ‘આરીમાલ્યોમ સમસ્તમાર્ત્ત સ્વાદ્વાદ-મુદ્રાઽનનિમેદિ વસ્તુ ।’ મુદ્રા-શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, અસ્તિત્વેષુમ્ રિએ જેના પર રચાદાદ-મંજરી નામની વિનૂત વ્યાખ્યા રચેલી છે—એ સર્વને લક્ષ્યમાં લેતાં તેનો મુસંગત અર્થ ધરાવેલો જોઈએ.

વિક્રમની બારમી સદીથી, ચૌદમી સદી સુધીના મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, [જયતુર્ગિ], વીસલદેવ, [તેજસિંહ], અમ્ભુન-દેવ, સારંગદેવ વગેરેના સમયના જે શિક્ષાલેખો, તામ્રપત્રો અને તાક-પત્રીય ધંધોમાં આશુક, ગાંગિલ, મહાદેવ, કુમારસીંહ, ધર્મદેવ, નાગક, સમુદ્ર, માલદેવ, માધવ, કાન્હ, મધુસૂદન, વાધૂય વગેરે મહામાત્યોનો નામ-નિર્દેશ મળી આવે છે, ત્યાં તેમને શ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપારો અથવા મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા જણાવ્યા છે, તેનો અર્થ ‘તેઓ નાણા-નો વેપાર ‘ક’ નાણાવટીનો ધંધો કરતા હતા’ એવો કરવો અસંગત છે; પરંતુ મહારાજ તરફથી મંજરી મંત્રિ-મુદ્રા (અધિકારાતા) દ્વારા રાજ્ય-કાર્યાર કરતા હતા એવી રીતે કરવો મુસંગત જણાય છે—એ વિચારવા માટે બીજા તેવા ૧૪ ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવું છું—

[૧] સં. ૧૧૭૬ વર્ષે શ્રીસિદ્ધયકર્તા શ્રીજયસિંહના રાજ્ય-કાલમાં શ્રીશ્રીકરણમાં મહામાત્ય શ્રીઆશુક સમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા—એ કાલમાં લખાયેલ તાકપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

“શ્રીશ્રીક[ર]જ મહામાત્યશ્રીઆશુકઃ સમસ્તવ્યાપારાન્ વરોતી-ત્યેનરિમન્ વાલે...”

—પત્તનસ્વપ્રાચ્યજૈનમાઝાગારીયગ્રન્થસૂત્રી (ગા. ઓ. સી. ૭૬, પૃ. ૧૨)

[૨] સં. ૧૧૯૧ ભાદ્રપદ શુ. ૮ સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહદેવના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદપ્રસાદથી મહં. શ્રીગાંગિલ શ્રીકરણાદિમાં વ્યાપારો કરતા હતા—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

“ મહ શ્રીગાંગિલ શ્રીકરણાદૌ વ્યાપારાન્ કરોતિ...”

—પતનભાં. ગ્રંથસૂચી [ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૧૮૩]

[૩] સં. ૧૨૦૮ જ્યેષ્ઠ શુ. ૬ રવિવારે અણુહિલપાટક (પાટણ)-માં કુમારપાલ જૂપાલના રાજ્ય-કાલમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલા મહામાત્ય શ્રીમહાદેવ શ્રીશ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપાર કરતા હતા—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

“તત્તિયુક્તમહામાત્યશ્રીમહાદેવે શ્રીશ્રીકરણાદૌ સમસ્તવ્યાપારં કુર્વત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને..... ”

—પતનભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૯૦)

[૪] સંવત ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષ શુદ્ધ ૫ શનિવારે અણુહિલ-પાટક [પાટણ]માં કુમારપાલ જૂપાલના કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્યમાં, તેના પાદપદ્મોપજ્ઞી મહામાત્ય શ્રીકુમરસીહ શ્રીકરણાદિકમાં સમસ્ત શુદ્ધ-વ્યાપાર કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલ પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર-ચરિત્રની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે. તે પોથી જોસલમેરના કિલ્લાના જડાલંડારમાં પોથી. નં. ૧૪૬ હોઈ, તેનો ઉલ્લેખ અમે જોસલમેર-લંડારના ડિ. કુટલોગ (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૧૭)માં દર્શાવેલ છે—

સંવત ૧૨૨૫ વર્ષે.....મહામાત્યશ્રીકુમરસીહે શ્રીકરણાદિકે સમસ્ત-મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિવ્યવર્તિ સતિ ”

[૫] સંવત ૧૨૯૫ વર્ષમાં નવક્રમાં જયતુમિદેવના રાજ્ય-સમયમાં મહાપ્રધાન પંચમ ધ્રોધર્મદેવ સર્વ મુદ્રા-વ્યાપાર કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલી કુર્મસ્તવ-કુર્મવિપાકની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં તેવો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છે, તે અમે જેસલમેર-ભંડારના ડિ. ઇલોગમાં (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૨૬માં) દર્શાવેલ છે—

“મં. ૧૨૧૫ વર્ષે.....મહાપ્રધાન પંચમ ધ્રોધર્મદેવે સર્વમુદ્રા-વ્યાપારાન્ પરિવ્યયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને.....”

[૬] સં. ૧૩૧૦ માઘ શુદ્ધિ રવિ પુખ્યાર્દમાં મહારાજા વીસલ-દેવના રાજ્યમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલ છે કે તે સમયે મહામાત્ય નાગડ મંડલેશ્વરના મુદ્રા-વ્યાપાર કરતા હતા—

“.....મહામાત્યનાગડ મંડલેશ્વરમુદ્રાવ્યાપારે.....”

—પત્તનભાંડ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૨૧૮)

[૭] સં. ૧૩૧૩ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે વીસલદેવના રાજ્યમાં તેમણે નિયુક્ત કરેલા નાગડ મહામાત્ય અમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા, ત્યારે લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે—

“.....તન્નિયુક્તશ્રીનાગડમહામાત્યે સમસ્તવ્યાપારાન્ પરિવ્યયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને.....”

—પત્તનમ્ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૩૩)

[૮] સંવત ૧૩૧૭ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૧૪ આદિત્ય દિને આઘાટ-દુર્ગમાં મહારાજા તેજસિંહના રાજ્ય-સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજ્ઞી મહામાત્ય સમુદ્ધર મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા હતા—તે સમયમાં લખાયેલી પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

“તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાત્યશ્રીસમુદ્ધરે મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિવંચયતિ..... ”

—પત્તનભાંડો ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. ૭૬, પૃ. ૩૯૦)

[૯] વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭ના જાેઠ વદ ૪ શુક્રવારે અણહિલપાટક- (પાટણ) માં મહારાજા વીસલદેવના રાજ્ય-સમયમાં લખાયેલા તામ્ર-પત્રમાં મહામાત્ય નાગડના નામ સાથે પણ તેવો શબ્દ-પ્રયોગ વાંચી શકાય છે—

“ ...મહારાજાધિરાજશ્રીમદ્વીસલદેવકર્યાણવિજયિરાજ્યે તદનુશાસનાનુ-વર્તિનિ મહામાત્યશ્રીનાગડે શ્રીશ્રીકરણાદિસમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિવંચયતી-ત્યેવ કાલે પ્રવર્તમાને ”

—ઈ. એ. વો. ૬, પૃ. ૨૧૦ તથા તે પરથી અન્યત્ર ‘ શુજરાતના ઐ. લેખો ’ ભાગ ૩, પૃ. ૫૪-૫૬માં ઉતારેલ.

[૧૦] વિક્રમસંવત્ ૧૩૨૦ (=વલ્લી સં. ૯૪૫ તથા સિંહ સં. ૧૫૧) વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૩ રવિવારના દાનપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અણહિલપાટક (પાટણ) માં મહારાજા અર્જુનદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી મહામાત્ય રાણુક શ્રીમાલદેવ શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા—તેવો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

“તત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાત્યરાણકશ્રીમાલદેવે શ્રીશ્રીકરણાદિ-સમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિવંચયતીત્યેવ કાલે પ્રવર્તમાને..... ”

—ઈ. એ. વો. ૧૧, પૃ. ૨૪૧ વિ.

[૧૧] સં. ૧૩૩૨ વર્ષે માર્ગ. શુ. ૧૧ શનિવારે અણહિલ-પાટક (પાટણ) માં મહારાજા સારંગદેવના રાજ્ય-સમયના શિલા-લેખમાં સંસ્કૃતમાં સૂચ્યું છે કે શ્રીશ્રીકરણાદિમાં મહામાત્ય માધવ, તથા કાન્હ સમસ્ત વ્યાપારો કરતા હતા—

“.....શ્રીશ્રીકરણાદૌ મદ્રામાત્રીમાત્ર(ય)જ મદં રાધિ(? મદ્રા-સાધિં)શ્રીકાન્દે સમસ્યાસારાત્ પરિચયતિ.....”

—ઈ. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૨૭૬ વિ.

[૧૨] સં. ૧૩૪૩ કા. શુ. ૨ રવિવારે અણુહિલપાટક-
(પાટણ)માં મહારાજ સારંગદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેમણે નિયુક્ત
કરેલ મહામાત્ર્ય શ્રીમધુસૂદન શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર
કરતા હતા, એ સમયમાં લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં
તેણે ઉલ્લેખ છે—

“.....તન્નિયુક્તમદ્રામાત્રીમસૂદને શ્રીશ્રીકરણાદે-સમસ્તમુદ્રાવ્યા-
પારાત્ પરિચયતિ સત્તાંત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને.....”

—પત્તનભાંડ મધ્યમ્થી (ગા. એ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૨૭)

[૧૩] સં. ૧૩૪૮ વર્ષે આપાદ શુદ્ધિ ૧૩ રવિવારે અણુહિલ-
પાટક(પાટણ)માં મહારાજ સારંગદેવના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદ-
પત્રોપજ્ઞી મહાસાધિં મહામાત્ર્ય મધુસૂદન શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત
મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલા ચિલાલેખમાં
સંસ્કૃતમાં તેણે ઉલ્લેખ છે—

“તત્તાદશમોત્રીવિનિ મદ્રાસાધિં મદ્રામાત્ર[શ્રી]મસૂદને શ્રીશ્રીક-
રણાદિસમસ્તમુદ્રાઃયાસારાત્ પરિચયતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને.....”

—ઈ. એ. વૉ. ૪૧ (પૃ. ૨૦), ઈ. એ. વૉ. ૨૦ (પૃ. ૩૧૨) વિ.

[૧૪] એ જ મહારાજ સારંગદેવના રાજ્ય-સમયના સં.
૧૩૫૦ વર્ષે માધ્ય શુ. ૧ સોમે લખાયેલા ચિલાલેખમાં પણ ‘ મહામાત્ર્ય
વાધૂય શ્રીશ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ’ તેણે
સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

“ તત્વાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાલ્યગ્રીવાધૂયે શ્રીશ્રીકરણાદિ-સમસ્ત-
મુદ્રાન્યાપારાન્ પરિપંથયતિ સતીત્યેવં કાલે પ્રવર્તમાને.... ”

—એશિયાટિક રિસર્ચીઝ, વો. ૧૬, પૃ. ૩૧૧

—વિશેષમા આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રે પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮)માં
તથા રવોપન યોગશાસ્ત્રના વિવરણમાં (પ્રકાશ ત્રીજામાં, શ્રીસ્થૂલ-
ભદ્રજીના ચરિત-પ્રસંગમાં નંદરાજ તરફથી શ્રીવક્રને મંત્રિ-મુદ્રા અર્પણ
કરવાના અધિકારમાં) વર્ણુન કર્યું છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે—

“ કૃતૌર્વ્યદેહિકં નન્દસ્તતઃ શ્રીયકમવ્રવીન્ ।

મર્ચ્યાપારસહિતા, મુદ્રેયં ગૃહ્યતામિતિ ॥ ”

*

*

*

“ ગૃહીન્વા શ્રીયકં દોષિનિ, તતો નન્દઃ સગૌરવમ્ ।

મુદ્રાઽધિકારે નિઃશેષ્યાપારસહિતે ન્યધાત્ ॥

ચકાર શ્રીયકો રાજ્યચિન્તામવદિતઃ સદા ।

રાક્ષાદિવ શકટાલઃ, પ્રકૃષ્ટનયપાટવાન્ ॥ ”

—પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮, શ્લો. ૬૭, ૮૩-૮૪)

—યોગશાસ્ત્ર (રવોપન વિવરણસહિત પ્રકાશ ૩, શ્લો. ૬૫, ૮૧-૮૨)

[જૈનધર્મ-પ્રસારકસલા, લાવનગરથી પ્રકાશિત]

ત્યાર પછી ત્યાં એવા આશયનું સૂચન મળે છે કે—(મંત્રી
શકટાસના સ્વર્ગવાસ પછી) તેના અગ્નિ-સરકાર કરનાર (મંત્રિ-પુત્ર
પોતાના પરમવિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક) શ્રીવક્રને નંદરાજાએ કહ્યું કે—
‘ સર્વવ્યાપાર-સહિત આ મુદ્રા (મંત્રિ-મુદ્રા) સ્વીકારો. ’

[શ્રીવક્રના જ્યેષ્ઠગૃહ્ય સ્થૂલભદ્રજીએ નિયોગી-અધિકારીઓની
અનેક મુરેશ્લીઓની પર્વાસોચના કરી મંત્રિ-મુદ્રાનો સ્વીકાર ન કરતાં
પ્રવળ્યા સ્વીકારી હતી.]

ત્યાર પછી નંદરાજએ શ્રીયકને ગૌરવ-સહિત હાથમાં લઈને તેને સમસ્ત વ્યાપાર (રાજ્ય-કારભાર) સહિત મુદ્રાધિકાર (મંત્રિપદના અધિકાર)માં સ્થાપિત કર્યો હતો.

શ્રીયક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની નીતિ-પટ્ટતાથી (રાજનીતિ-દક્ષતાથી) જાણે સાક્ષાત્ [મંત્રી] શકટાલ હોય તેવી રીતે સદા સાવધાન થઈને રાજ્યની ચિંતા કરતો હતો.

—ઉપર્યુક્ત વિચારનાથી ‘મુદ્રા-વ્યાપાર’નો સુસંગત અર્થ (મંત્રી જેવા વિશિષ્ટ અધિકારી તરીકે કરાતો રાજ્ય-કાર્યભાર) સ્પષ્ટ સમજાય છે. દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારનારા સાક્ષરો એનો યથાર્થ આશય લક્ષ્યમાં લેશે-એવી આશા છે.

સંવત્ ૨૦૦૯ માઠ શુદ્ધિ ૫ વસંતપંચમી.

લા. ભા.

કણ્ઠ(કૃષ્ણ)મુનિ

(વિક્રમની નવમી સદીના પ્રભાવક જૈન મહાત્મા)

[અમદાવાદમાં ‘ જૈન સત્યપ્રકાશ ’ માસિકના ૭મા વર્ષના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકાશિત]

પ્રાચીન પ્રાકૃત અપ્રસિદ્ધ વિશાલ સાહિત્ય તરફ હજી વિદ્વાનોનું જોઈ એ તેણું લક્ષ્ય ખેંચાયું નથી—એથી અત્યુપયોગી મહત્વના આવશ્યક વિવિધ જ્ઞાનથી સમાજને વંચિત રહેવું પડે છે. લાપા—વિષયક ફેટલાક બંધાગેલા પૂર્વગ્રંથો—દુરાગ્રંથો અને ઇતિહાસ—વિષયક અજ્ઞાન પણ એ સાહિત્યના પકન—પાકનથી ધણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે. ફેટલાક સાક્ષરો ગૂજરાત શબ્દને ગૂર્જરાટ્ટ શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં ગુજરત્તા શબ્દ જોવા પછી એ વિચારને ફેરવવા લાગ્યા છે. આજે એવો ગુજરત્તા શબ્દનો પ્રાચીન પ્રયોગ, વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં—વિ. સં. ૯૧૫માં રચાયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી દર્શાવતાં અમને આનંદ થાય છે, જે ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કણ્ઠ(કૃષ્ણ) મુનિ—મહાત્માનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

શ્રુતદેવીના રમરણુરૂપ મંગલાચરણવાળી^૧ વિમલગુણવાળી સુંદર જય—પતાકા જેવી ધર્મોપદેશમાલા નામની પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિ અતિ-સંક્ષિપ્ત—૧૦૪ ગાથા—પ્રમાણની હોવા છતાં બહુ મહત્વની છે; જેના પર હજારો શ્લોકોવાળી વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી છે. આ ધર્મોપદેશમાલા

૧ “ તિશ્વત નચ્ચ મિ સુચંદેમિ !, તુચ્ચ મરણાત સુંદરા ચ્ચત્તિ ।

ધમ્મોવણ્ણસમાલા, વિમલગુણા જયપટાય વ્વ ॥ ”

કર્મ-સૂચ છાન્ડા જયસિદ્ધસૂરિએ રચી હતી, જેઓ પ્રસ્તુત લગ-
ત્પ્રસિદ્ધ કલ્પલક્ષ્મી (કૃષ્ણ) મુનિના શિષ્ય હતા-તેમ તેના અન્તિમ ઉલ્લેખથી
લગ્યાય છે.^૧ આ મૂળ ગ્રંથની અનેક નકલો પાટણ-જૈનભંડારમાં
હોવાનું અમે તેની ગ્રંથસૂચીમાં મુદ્દતી ગયા છીએ.

[૧]

૫૭૭૮ શ્લોકપ્રમાણની જયસિદ્ધસૂરિએ (મૂળગ્રંથકારે) એની
પહેલી વ્યાખ્યા વિ. સં. ૯૧૫માં રચી હતી; આ વિવરણરૂપ વ્યાખ્યાની
તાડપત્રપોથી પાટણમાં જૈનસંઘના ભંડારમાં અને જેસલમેરમાં બડા-
ભંડારમાં તાડપત્રપર, તથા તપાગરજી-ઉપાશ્રયના જૈનભંડારમાં સં.
૧૬૭૭માં કાગળ પર લખેલી હોવાનું અમે તેનાં મુદ્દિપત્રોમાં સૂચવ્યું છે.
(પાટણ-ગ્રંથસૂચી પૃ. ૩૪૮, જેસલમેરમાં સૂચી પૃ. ૧૩, ૫૩)

લગભગ ચારસો વર્ષો પહેલાં રચાયેલી જુદટિપ્પનિકા નામની
પ્રાચીન જૈનગ્રંથ-સૂચી (જૈનસાહિત્ય-સંશોધક બા. ૧, અ. ૨માં પ્ર.
પૃ. ૧૭૬-૧૮૦)માં આ જયસિદ્ધસૂરિની ૯૧૫ વર્ષમાં રચાયેલી ધર્મો-
પદેશમાણુ-સંકુલિતનો ઉલ્લેખ છે અને આનું વિવરણ રત્નમંતીર્થ-
(ખંભાત) વિના બીજે નથી-તેમ જણાવ્યું છે.^૨

વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં સ્વોપજ ધર્મોપદેશમાણાની
વ્યાખ્યા રચનાર આચાર્ય જયસિદ્ધસૂરિ વિક્રમની નવમી સદીના
ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ્યા હશે, તે સદીના છેડા ચરણમાં દીક્ષિત થયા હશે
અને એ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ શુરુ-સદવાસમાં રહી મુશિક્ષિત થઈ
સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ પ્રથમ જૈનધર્મના ઉપદેશક-પ્રચારક થયા

૧ “ ૨૫ જયજાવકલ્પલક્ષ્મી-મીસજયસિં(સી)દસૂરિણા રચ્યા ।

ધમ્મોપણ્ણમાલા ધમ્મસાધમેચ્છમાગેન ૫ ”

૨ “ ધર્મોપદેશમાણુ-સંકુલિત ૯૧૫ વર્ષે લખાઈરીયા ।

.....વિવરણ રત્નમંતીર્થ વિના ન ॥ ”-પૃ.

હશે—એ વિચારી શકાય તેવું છે. આ જ્યસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા—વિવરણના અંતમાં પ્રાકૃતભાષામાં ૩૧ ગાથાઓદ્વારા પોતાની ગુરુ-પરંપરા સાથે આવશ્યક ગુરુ-પરિચય કરાવ્યો છે—એથી આપણે તે કૃષ્ણ(કૃષ્ણ) મુનિ-મહાત્માનો પરિચય મેળવીએ છીએ. તેઓએ ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

૧વદેશ્વર—“ આ સ્થવિરાવલી, જે પૂર્વ મુનિઓએ વીર-જિનથી પ્રારંભ કરીને કહી છે, ત્યાંથી બાકી રહેલાઓની આવશીને હું હવે કહું છું, તે તમે સાંભળો. દેવવાચક(નંદીસૂત્રકાર) પછી અનેક સૂરિઓ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વરૂપી અધિકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા વડસર (વદેશ્વર) નામના ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

૨તત્વાચાર્ય—તેમના શિષ્ય ‘તત્વાચાર્ય’ નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા, પાંચ પ્રકારના આચારો (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય સંબંધી)ને પાળતાં જેમનો જય જગતમાં પ્રકટ થયો હતો, તેઓ જિન-પ્રવચનરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર જેવા હતા.

૩યક્ષ—તેમના પ્રધાન શિષ્ય યક્ષ મહત્તર નામે પ્રકટ થયા, જેમણે ખટ્વહિય(ખટ્વકૃપ)માં સુપ્રસિદ્ધ જિન-ભવન સ્થાપ્યું હતું.

કૃષ્ણમુનિ—તેમના શિષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ(કૃષ્ણ)મુનિ થયા, જેઓ તપસ્તેજના રાશિ કુષ્ટોને શિરઃ-થલ જેવા હતા. દુઃખમકાલમાં અનેક રાજાઓએ જેમનાં ચરણ-કમલ સેવ્યાં હતાં. ભવ્યજનરૂપી કમળોને વિકસાવવામાં—પ્રકુલ-વિકસર કરવામાં જેઓ સૂર્ય જેવા હતા.

તીર્થયાત્રા—સંઘથી પૂજિત-સત્કૃત થયેલા જેમણે (કૃષ્ણ-મુનિએ) ભારતમાં રહેલી જિનવરોની અવતરણ (અવન), જન્મ,

૧-૩ આ વદેશ્વર, તત્વાચાર્ય અને યક્ષ, વિ. સં. ૮૩૫માં પ્રા. કુવલયમાલાકથાકાર દ્વિતીયચિદ્ધ ઉદ્ધોતનાચાર્યના પૂર્વજો છે કે કેમ ? તે વિચારણીય છે.

નિષ્ક્રમણ(દીક્ષા), [જ્ઞાન], નિર્વાણ(મોક્ષ)ની ધરા કલ્યાણક-
ભૂમિઓને બહુપ્રકારે (અનેક વાર મન, વચન, કાયાથી) નમન કર્યું હતું.

તપ-જિન-કલ્પ ધારણ કરનારની જેમ જેમણે કાય-કલેશ વિના
એક માસ-ખમણ (ઉપવાસ-તપ), બેમાસી-ખમણ, ત્રણમાસી ખમણ
અને ચોમાસી ખમણ(તપો) કર્યા હતાં.

પ્રભાવ—લક્ષિથી જેમનું નામ મહણ કરવાથી મનુષ્યોનાં
અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો-જેમકે-દેવો, મનુષ્યો કે તિર્યચોદ્વારા કરાતી
પીડા, મહો, ભૂતો, રાગો, ઉપસર્ગો, મારિ(મરણ) અને શત્રુઓએ
ઉત્પન્ન કરેલ અનિષ્ટ, ચોરા તથા શત્રુઓ, મત્ત થયેલા રાજાઓ,
દુઃસ્વપ્નો, અને અશુભ શકુનોદ્વારા કરેલું-કરાતું અનિષ્ટ પણ જલદી
ક્ષય પામે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી બેઢાયેલ ગાદ અધિકાર ક્ષય પામે
છે-એમાં વિસંવાદ ક્યાં છે?

સુમેરુ જેવા નિશ્ચલ જે મહાત્મા રમશાન-ભૂમિઓમાં સર્વ રાત્રિમાં
દેવ વગેરે દ્વારા કરાતા બહુપ્રકારના ઉપસર્ગો વડે [ધ્યાનથી] ચલાયમાન
ઠરી શકાય ન હતા.

જેમણે ભારતવર્ષમાં અજ્ઞાનરૂપી ગાદ અધારમાં પોલાઓને
જિન-વચનરૂપી પ્રદીપ વડે સિદ્ધપુર(મોક્ષ)નો માર્ગ પ્રકટ કર્યો હતો-
દર્શાવ્યો હતો.

જેમણે અનેક મહાસરસ્વોને-રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને શેડોને પ્રવળ્યા
આપી પ્રવળિત કર્યા હતા; અને ખીજઓને ઠેકાણે ઠેકાણે અલય-
(મંત્રીધર અલયકુમાર) જેવા આદ્યો-આવડો કર્યા હતા.

જિન-મંદિરો કરાવવાં-જેમણે ઘણા દેશોમાં ચતુર્વિધ(સાધુ,
સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) શ્રીસંઘદ્વારા કરાતી યાત્રાવાળાં મનોહર
અનેક જિન-મંદિરો કરાવ્યાં હતાં.

ગુજ્જરતા (ગુજરાત) મુઘીમાં નાગઉર (નાગોર-મારવાડ) વગેરે નગરોમાં, તે મહાત્મા પોતે જાતે જોજન કરવા માટે પણ જ્યાં વસ્યા, ત્યાં ત્યાં (નાગઉર વગેરે નગરોમાં) અનેક જિન-મંદિરો થયાં હતાં.^૧

“ ૧ કારાચિયાણિ ત્રિણમંદિરાણિ નેગાણિ લેગ ગચ્છાણ ;

દેસેસુ ચહુવિદેસું, ચઝવિદમિરિસપજસાણિ ॥

નગરેસુ સયં વુચ્છો, મુપું વા જાવ ગુજ્જરતાણ ॥

નાગઢરાહસુ ત્રિણમંદિરાણિ જાવાણિ નેગાણિ ॥ ”

—જયસિદ્ધસૂરિના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (આધા ૧૩, ૧૪)

ગૂર્જરાજાજનો માચીન હલ્લેખ, વિક્રમની ૭મી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ કાદંબ-રીકાર મહાકવિ જાણમહે સંસ્કૃતમાં શ્રીહર્ષ-ચરિતમાં છે. ૪માં ગૂર્જરમજાગદ-વિશેષજ્ઞદ્વારા પ્રતાપશીલ પ્રભાકરવર્ધન રાજધિરાજનો પરિચય કરાવતાં કરેલો છે, તેમ જ ૧૮ દેશીબાષાઓનો પરિચય કરાવનાર દક્ષિણચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે રાકકાલ ૭૦૦=વિ. સં. ૮૩૫માં રચેલી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથામાં ગુજ્જરદેસ અને ગુજ્જર-દેસીમાલા તથા ગુજ્જર પશિક્કથા પ્રાકૃતમાં ૮૮૬નો ક્રમાં છે, તે અમે અષ્ટશકાબદ્ધથી (ગા. રેપા. સિ. નં. ૩૭ ભૂમિકા ૫. ૮૯-૯૪)માં દર્શાવ્યા છે.

અહીં દર્શાવેલ ગુજ્જરતા રાજાજનો આજે હલ્લેખ, વિક્રમસંવત્ ૯૧૫નો હોય માચીન છે. ઘટિયાલા (જ્ઞેષપુર, મારવાડ)માંથી મળેલ જન પ્રાકૃત શિલાલેખમાં મળેલ ગુજ્જરતાનો ૮૮૬, આ ૫મી સદીના વર્ષનો-વિ. સં. ૯૧૮નો મળે છે. ‘ જર્નલ રોયલ ઐસિયાટિક સોસાયટી ’ સન ૧૮૯૫ના ૫-૫૧૧ થી ૫૧૮માં, તથા ઇતિહાસમેથી મુંશી દેવીપ્રસાદજીએ ‘ મારવાડના માચીન લેખ ’ પુસ્તકમાં સં. ૯૧૫ સાથે ૨૪ પદોવાળા એ પ્રાકૃત શિલાલેખને થોડી અશુદ્ધિના સાથે પ્રસ્તુત કર્યો છે; તેને ૨૪. ૫૦. નાંદરજીએ જનલેખ-સંમત (ખં. ૧, ૫. ૨૫૧ થી ૨૬૧)માં પુનઃ પ્રકટ કરેલ છે. તે પરથી જણાય છે કે-પટિદાર (પ્રતિદાર) જંગી સદ્ગુણી રાજા શ્રીક કુદે ભક્તિથી જિન-ભવન કરાવું નહાં, અને તે, સિદ્ધ-ધર્મેષ્વરના ગચ્છમા પ્રાપ્તિને અર્પણ કર્યું હતું.

વ્યાધિ-નાશક લઙ્ગિકા—આમોસહિ (ઔપધિરૂપ યતો રપર્થ), ખેલોસહિ (ઔપધિરૂપ યતો કહ), વિપ્પોસહિ (ઔપધિરૂપ

આ કલ્પક મહારાજને પોતાના સચ્ચરિત-ગુણો વડે મરુ વગેરે અનેક દેશો (જેમાં મજા ગુજરાતના આર્થ ગુજરાત દેશ છે) માં જનોને અતુરાગ કલ્પાત કર્યો હતો. ['જનાનુરાગપ્રમથા દિ સમ્પદઃ' આ નીતિ-વચન તરફ કવિતું સૂચન સાર્થક જણાય છે.]

જેણે વિપ્રમ પ્રસંગમાં ગિરિ-જ્વાલાથી પ્રજ્વલિત પક્ષીમાંથી ગો-ધન આદિને મદદ કરી તેની રક્ષા કરી હતી, જેણે ભૂમિને નીલોત્પલ વગેરેની સુગંધથી સુગંધવાળી અને આંખા, મદ્દરા તથા શ્રેષ્ઠ શેલરી વગેરે વસ્ત્રોદ્ધારા મધુર રમણીય બનાવી હતી.

જે કલ્પકે રોહિસકુલ ગામમાં કાર્તિ-શક્તિ માટે મહાજન, વિપ્ર, મહત્તિ અને વલ્લિગુજનોની બહુલતાવાળું ઘાટ—વેપારીજનર સ્થાપ્યું હતું.

જેણે મદ્દોઅર (મડોઅર) માં એક અને બીજે રોહિસકુલ ગામમાં; પોતાના યરાના પુંજ જેવા આ બે રત્નો સાચી રીતે રચવાવ્યા હતા; તે કલ્પકે દુરિત-નાશક, સુખ-જનક જિનદેવનું આ અચલ-ભવન બક્ષિતી કરાવ્યું હતું. એ ભવન, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના અચ્છમા તથા-સંત (?), જા'જ, અ'જય, વલ્લિક ભાઈડ વગેરે ગોઠી (વહીવટદાર-ટ્રસ્ટી-સમિતિ) ને આપણું કર્યું હતું—એણે સૂચવતી ગાથાઓ આ મઠાએ છે—

“મદ્દ-માહવલ્લમળી પરિભ્રમજ્જગુજારિ(ર)તાસુ ।

જગિઓ લેણ જગાળે, સચ્ચરિત-ગુણેદિ અનુરાગો ॥

વરિસસળસુ અ જવસુ, અટ્ટારહસમળેસુ ચેતમ્મિ ।

જવસવ્તે વિ દુ દલે, મુદ્દારે ખવલવીઆયે ॥

સિરિકકુળુણ હટ્ટં, મહાજન-વિષ્ણ-પયદ-વણિવહુલં ।

રોહિન્સકુળગામે, મિલેસિંઝં કિત્તિવિદિષ ॥

મદ્દોઅરમ્મે ઘણે, વીઓ રોહિન્સકુળગામમ્મિ ।

જેણ અસરસ વ પુંજા, યણ સ્થમ્મા સમુત્પવિઆ ॥

તેણ સિરિકકુળુણં, જિજ્ઞાસ દેવરસ દુરિઅણિદલ્લં ।

કારવિઝં અવલમિમં, મવળં મત્તીય મુદ્દવગ્ગં ॥

અગણિત ગુણો—એવી રીતે તે મહામુનિના ગુણોનું પૂરું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થઈ શકે? (ગુણોનો પાર પામી શકાય નહિ?); અથવા ગગનના વિસ્તારમાં રહેલાં દ્રવ્યો(તારાઓ)નું પ્રમાણ કોણ જાણી શકે?

વિવરણકાર શિષ્ય—દેવો અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા તે (કૃષ્ણમુનિ)ના ચરણરજ-સમા જયસિદ્ધાચાર્ય નામના અસમ શિષ્યાવયવે (નમ્ર શિષ્યે) અભ્યાસ કરેલા આગમને અનુસારે, શ્રુત-દેવીના પ્રસાદથી કૂલ-માળ જેવું વિમલ ગુણવાળું ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ કર્યું છે.

અંધનું મહત્ત્વ—અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ વગેરે વડે જે કંઈ અધુક્ત રચ્યું હોય, તેને શ્રુતદેવીના ગુણવાળા શ્રુતજ્ઞાનવંત ગુણીજનો સુધારીને સુશ્લિષ્ટ-સુસંગઠ કરે. આ સર્વ, આગમ-વિધિ (વિધાન) પ્રમાણે કહ્યું છે, કલ્પનાથી ન્યૂન નથી; તેથી જિનવચનો પ્રત્યે સતૃષ્ણ-અદ્વાળ-જનો આગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી આને મહણ કરે. શ્રુતદેવીના સાંનિધ્યથી રચેલું વિચારીને જે (ઉપદેશક આચાર્ય વગેરે) આ અંધને પર્પદામાં વાંચશે, તે બંધ, મોક્ષ વગેરેને જાણશે. બંધ વગેરે પરિહરીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરનાર, ખીજ પુરુષાર્થો (ધર્મ વગેરે)થી મુક્ત થતો નથી; કણ-ધાન્ય માટે ઉદ્યમ કરનાર, પલાલ(પરાળ)થી મુક્ત થઈ શકતો નથી તેમ. કારણ કે આ અંધમાં (જિનો-તીર્થકરો), ગણધરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો, કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્થવજ્ઞાનીઓ અવધિજ્ઞાનીઓ, પ્રત્યેકલુદ્ધો, જિન-કલ્પીઓ વગેરેનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે; તે અનિષ્ટ-વિધાત કરનાર અને આ લોક અને પરલોક સંબંધી ચિંતિત-ચાહેલું મોક્ષ સુધીનું સુખ આપવામાં ચિંતામણિ(રત્ન) જેવું છે. તેથી [હે મુમુક્ષો!] આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુરિતોના વિધાતને અને કલ્યાણને ધરતો તું આ અંધને સાંભળ અને સર્વ ભવ્ય સત્ત્વોને વંચાવ-સંભળાવ. આ

અંથને વાંચનાર, સાંભળનાર અને એમાં કહેલાં—અનુજાનમાં વર્તનાર—એમાં જાણાવેલ ધર્મોપદેશો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રીજા લવમાં અથવા ૭-૮ લવોમાં સિદ્ધ થાય છે.

જ્યાં સુધી દીપો, સમુદ્રો, કુલ, પર્વતો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવલોકમાં દેવો છે; ત્યાં સુધી નેમિ—ચરિત જેવું મનોહર (આ પુસ્તક) રખાલના પામ્યા વિના પ્રસાર પામે.

રચના—સમય, સ્થળ, રાજ—૯૧૫ સંવ-સરો^૧ ગયા પછી ભાદ્રપદ શુક્ર પંચમી ને પુધવારે, સ્વાતિનક્ષત્રમાં, જનોનાં મનને આનંદ પમાડનાર^૨ શ્રીભોજદેવનું રાજ્ય પ્રવર્તમાન હતું—ત્યારે નાગપુર-

૧ “ સંવત્ષરાત્ર નર્પદિ, નવસપ્તહિં ષણ્ણસવાસમહિર્ષદિ ।

મદવયદુઃકરંચમિ-પુરવારે સારત્રિવર્તનિ ॥

સિ^૧મોજદેવરજ્ઞે, પરદનાર્ગમિ જન-મવાગદે ।

નાગપુર-ત્રિણાયતણે સ્નાનિંદ્રિ વિવરણે ઇયં ॥

ઇયં જનવયઙ્કણહમુગિ-સ્રીસ-જયર્થિંહસૂરિણા રણે ।

ધમ્મોવળમનાલા-વિવરણમિદ્ધ વિનયુગત્તલિય ॥

—ધર્મોપદેશમાલા—વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૨૮, ૨૯, ૩૧)

[૬૨૯ સિધી જૈનમંથમાલા (ક. ૨૮)માં સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત]

૨ સં. ૯૧૬નો ભોજદેવના રાજ્ય-સમયનો સ્તંભ-લેખ—આ ભોજદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેમના પ્રસાદાદ મદાસામંત વિષ્ણુરાજના રાજ્યમાં વિ. સં. ૯૧૬માં થયેલા જૈન સ્તંભ (૨૧૫)ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે—“ પરમમહારક મદારાજધિરાજ પરમેશ્વર ભોજદેવનું કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્ય, પૃથ્વીમાં પ્રવર્તમાન હતું, ત્યારે તેમણે આપેલા પાંચ મદારાજોવાળા મદાસામંત વિષ્ણુરાજના ભ્રાતૃવદાવાળા હુઅચ્છગિરમાં શ્રીશાન્તયાચરન—(શ્રીશાન્તિનાથના મંદિર) સમીપમાં કમલદેવાચાર્યના શિષ્ય દેવે આ સ્તંભ કરાવ્યો હતો. સં. ૯૧૬ આસો માસના શુક્રવત્સની ચતુર્દશી જુદરશતિ-દિવસે ઉત્તરાશાદ્રપદ નક્ષત્રમાં આ સ્તંભ સમાપ્ત થયો હતો. વાનુજા મઝાએ સેષિકભૂતે આ સ્તંભ ઘડ્યો હતો. રાકાબ્દ ૭૮૪.”

(નાગોર)માં જિનાયતન(જિન-મંદિર)માં આ વિવરણ સમાપ્ત કર્યું.....આ વિવરણ કરવામાં મેં જે કુશલ(કુણ) ઉપાજ્ઞન કર્યું, તેથી લખ્યો કવિ સાથે શાશ્વત મોક્ષ-સુખ પામો.

આવા આરાયવાળો દસ પંક્તિવાળો સં. લેખ, ગુપ્તિયાક્રિયા ઈન્દિકા (લે. ૪, પૃ. ૩૧૦)માં અંગ્રેજી લિપિમાં પ્રકટ થયો છે, તે અહીં નાગરી લિપિમાં દર્શાવવામાં આવે છે—

૧ “ ૐ (II) પરમમહાર[ક]—મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-શ્રીમોજદેવ-મહીપત્ર-માનકલ્યાણવિજયરાજ્યે તત્પ્રદત્તપદ્મદાસદ્-મહાસામંતશ્રીવિષ્ણુ[રા]ત્ પરિમુખ્યમાકે-
(ને) હુજચ્છગિરે શ્રીશાન્ત્યાયત[ન] [સં]નિધે શ્રીકમલદેવાચાર્યશિષ્યેણ શ્રીદેવેન
કારા[પિ]તમ્ શ્વમ્ સ્તંભમ્ ॥ સંવત ૧૧૧ અસ્વ(ચ,યુજ્જ્વલણક્ષત્રુદંશ્યામ્ વૃદ્ધ)
હરપતિદિને ઉત્તરમાસપદ્મદશમે શ્વે રત્નમ્ સમાપ્તં હતિ ॥૭॥ વાજુમા ગંગાકેન
ગોષ્ઠિવૃક્ષમૂલેન શ્વે રત્નમ્ ઘટિતમ્ શ્વિ ॥૮॥ શકકાલ(લખ્ય) સપ્તશતાનિ
‘વતુરશીત્યધિકાનિ ૭૮૪ (II) ”

—ગુપ્તિયાક્રિયા ઈન્દિકા (લે. ૪, પૃ. ૩૧૦)

આ લોજદેવ, તે મહારાજા નાગાવલોક(આમ)ના પૌત્ર હતા. જે નાગાવલોકનો સ્વર્ગ-વાસ, પ્રભાવકચરિન્(અપ્પભદ્રિસૂરિ-પ્રબંધ)માં ઉલ્લેખ કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં. ૮૬૦માં થયો હતો; અપ્પભદ્રિસૂરિદ્વારા જૈન-પ્રબંધમાં પ્રતિષ્ઠાપિત જે મહારાજાના સ્વર્ગવાસનો સમય સૂચવતા કવિએ દુઃખોદગારો દર્શાવ્યા છે—

“ મા મૂત્ સંવત્સગેઽસૌ ઘસુ-શતનવત્તેર્માં ચ ક્ષેપુ વિષ્ણુ,
ધિગ્ માસં તં નમસ્યં ક્ષયમપિ સ મલઃ શુક્લવક્ષોઽપિ યાતુ ।
સદ્ગાન્તિર્યાં ચ સિંહે વિશતુ હુતમુજે પદ્મમી યા હુ શુકે,
મક્કાનોયાગ્નિમધ્યે ત્રિદિવસુપગમો યત્ર નાગાવલોકેઃ ॥ ”

—પ્રભાવકચરિન્માં અપ્પભદ્રિ(સં. ૮૦૦-૮૯૫)—પ્રબંધમાં ઉલ્લેખ
ગ્રંથો. ૭૨૫

આ મહારાજા લોજદેવે વિ. સં. ૮૬૫માં અપ્પભદ્રિસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે ધણો શોક દર્શાવ્યો હતો—અને ગુરુના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારમાં પોતાનું જીતરીય નાખી આંતરિક લાગણી દર્શાવી હતી—પ્રભાવકચરિન્ના વિ. સં. ૧૩૩૪ના પ્રભાવકચરિન્ વર્ણનમાં એ સંબંધમાં ઉલ્લેખો છે.

વિમલ ગુણોવાળું આ ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ, જગત્પ્રસિદ્ધ કણ્ણ(કૃષ્ણ)મુનિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ રચ્યું છે. ” [અંતમાં આની શ્લોક-સંખ્યા ૫૭૭૮ જણાવી છે.] પ્રા. શીલોપદેશમાલાના રચનાર જયકીર્તિ, આ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય જણાય છે.

[૨]

ખીજું વિવરણ—આ ગ્રંથનું ખીજું સવિસ્તર વિવરણ ૧૪,૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણનું વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં રચ્યું હતું, જેઓ સુપ્રસિદ્ધ મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રથમ પદધર હતા. આ વિવરણકારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ અગ્રહે પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)માં દર્શાવી છે, જેની ૪૩૩ તાડપત્રવાળી પોથી પાટણમાં છે.

[૩]

ત્રીજી વ્યાખ્યા—આ ગ્રંથની ત્રીજી વ્યાખ્યા-વિવૃત્તિ (૬૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) મુનિદેવસૂરિએ વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં રચી હતી, જેનો ઉલ્લેખ અગ્રહે પાટણ-જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦)માં દર્શાવ્યો છે. તે વિવૃત્તિકારે કૃષ્ણક્રષિને સ્પૃષ્ટીતનામવાળા, લવિક લોદ્ધના શોકને હરનારા જણાવ્યા છે અને તેમનો તપરૂપી કલ્પવૃક્ષ, લલિત્વરૂપ અવિરલ ફળોવડે ફળ્યો હતો-તેમ જણાવ્યું છે. તથા તેમના શિષ્ય જયસિંહસૂરિનું રમરણ કહ્યું છે, કે જેમનાં ચાતુર્યથી વૃક્ષનાં અર્થ-પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને પોતે એ વૃત્તિ રચી હતી. વૃત્તિકારે પોતાને શાંતિનાથ-ચરિત્ર રચનાર તરીકે ત્યાં સૂચવેલ છે.^૧

૧ આ મુનિદેવસૂરિ, વાઘી દેવસૂરિની પરંપરામાં થયેલા મહનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. દેવચંદ્રસૂરિ(હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ)ના પ્રાકૃત (વિ. સં. ૧૧૬૦ના ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ) શાંતિનાથચરિત્રને વિ. સં. ૧૩૨૪(?)માં તેમણે સંક્ષિપ્ત કરી ખીજું સંસ્કૃત રચ્યું હતું, જે અદ્ભુત ચરિત્ર ભેઈને

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં બીજા ઉલ્લેખો

વિ. સં. ૧૪૨૨માં ૬૩૭૦ શ્લોકપ્રમાણ કૃમારપાલચરિત મહાકાવ્ય રચનાર જયસિદસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ કૃષ્ણમુનિનો પરિચય આપ્યો છે કે—

“આર્ય સુહસ્તીના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીગુપ્તસૂરિયા ચારણલબ્ધિના કારણથી ચારણગણ પ્રખ્યાત થયો, તેની ચોથી શાખા વજ્જનાગરીમાં, વિટપ નામના બીજા કુલમાં અનહદ લબ્ધિઓના વાસરથાનરૂપ દેવ-સમૂહથી વન્દન કરાતા, પ્રખ્યાત તપસ્વી, કૃપા-સાગર કૃષ્ણ નામના મુનિ થયા. જેમણે મિત્ર-વ્યય(મરણ)-દુઃખથી મત સ્વીકાર્યું હતું, જેમણે દુઃખે ગ્રહણ કરી શકાય એવા અભિગ્રહો ધારણ કર્યા હતા, જેમણે સર્પોના ઝેરથી આકુલ પ્રાણીઓને પગના પાણીથી ઉજાડવિન કર્યા હતા, જેમણે પ્રતિવર્ષ ૩૪ પારણ્યાં કર્યાં હતાં; રાત્રીઓને પ્રતિબોધ કરનારા, શમરૂપી ધનવાળા તે કૃષ્ણ ઋષિ ૭૧ માટે થાઓ. તે મુનિરાજે પહેલાં શ્રીમત નાગપુરમાં પોતાના વચનથી નારાયણ શેક દ્વારા ઉત્તમ ચૈત્ય (જિન-મંદિર) કરાવીને તેમાં વીરથી ૭૧૯ (અગ્દારા ધારવા પ્રમાણે વિક્રમસંવત ૯૧૭ નેઈએ) વર્ષમાં સુ.

સં. ૧૪૧૦માં મુનિમંદ્રસૂરિએ ત્રીજું શાંતિનાથ-ચરિત રચ્યું હતું, ૭૫૫૮ના મુનિદેવસૂરિને પીટર્સન રિપોર્ટ ૧-૪માં ભૂલથી ‘મુનિ’ને વિશેષણ સમજવાથી દેવસૂરિ સૂચવતાં તેના આધારે બીજા સાક્ષર લેખકોએ તેની ભૂલ ચાલુ રાખી હતી. ખરી રીતે આનું નામ મુનિદેવસૂરિ સમગ્રજી નેઈએ. પોતાના અને સમકાલીન અન્ય અનેક સૂરિ-કવિઓના કાવ્યમંથોના સંરોધક સમરાહિત્ય-સંક્ષેપ રચનાર અદ્યુનસૂરિએ રચેલી પ્રવચ્ના-વિધાનવૃત્તિને આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રથમ આદર્શમાં દર્શાવી હતી-આ સંબંધમાં અગ્દે જેસલ-મેરમાં. ગ્રંથસૂચી(અમસિદ્ધમંથ-ગ્રંથકૃત્તરિચય ૫. ૫૨-૫૩)માં સૂચવ્યું છે. એથી આ મુનિદેવીયા ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિ, વિક્રમની ૧૪મી સદીના માર્ગજમાં (વિ. સં. ૧૩૨૪માં) તેમણે રચેલી હેતુ નેઈએ. જૂઠાદિગ્ગજનિગ્રમાં તે સંબંધમાં ૧૧૯૦ વર્ષનો થયેલો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક જણાતો નથી.

પંચમીએ અંતિમ જિન(મહાવીર તીર્થંકર)ની પ્રતિષ્ઠા કરી બાંલ (બાલ) વગેરે ૭૨ ગાળિકો (જિનમંદિરની સાર-સંભાળ કરનારા વહીવટદાર-ટ્રસ્ટીઓ) સ્થાપ્યા હતા. ”૧

કૃષ્ણાર્ધિગચ્છ—આ કૃષ્ણમુનિ(ઋષિ)ના નામથી કૃષ્ણાર્ધિ-ગચ્છ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો હતો.

કુમારપાલચરિત્રકાર જયસિંહસૂરિ પોતાની ગુરુ-પરંપરા સૂચવતાં જણાવે છે કે-તેમાં થયેલા આચાર્યો વગેરેના હલ્લેખો અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૪મી, ૧૫મી સદીમાં તે કૃષ્ણમુનિની પરંપરામાં આશ્ચર્ય-કારી મનોહર-ચરિત્રવાળા સૂરિઓ થઈ ગયા પછી જયસિંહસૂરિ નિર્ગ્રંથયુગમણિ ઉત્પન્ન થયા, જેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં મરુદેશ-(મારવાડ)માં સૂર્યના તાપથી પીડાતા સંધને મંત્રથી આકર્ષેલા પાણીના સમૂહદ્વારા શુભાઓ હતા. તેમના પદ પર પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ

૧ “ તત્રાસીરપત્નીમલ્લલ્લિધવસતિર્વન્દાસ્કન્દારક-

માતસ્વાતતપાઃ કૃપાજલનિધિઃ શ્રીકૃષ્ણનામા મુનિઃ ॥

યો મિત્રચક્રદુઃખતો મૃતમથાદ્ યોઽભિગ્રહાન્ કુર્મહાન્,

દક્ષે મ્યાલવિષાતુલાન્ પદ-જલેસ્જીવવામાસ યઃ । ૧

પ્રત્યન્દ ચતુરુત્તરાં વ્યરચક્ર યઃ પારણાશિશ્નન્

સ ક્ષમાપાલવિયોધનઃ શમપનઃ કૃષ્ણાર્ધિરાસતાં મુદે ॥

શ્રીમન્નાગપુરે પુરા નિજગિરા નારાયણશ્રેષ્ઠિનો,

નિર્માણ્યોત્તમચૈત્યમન્તિર્માજિનં તત્ર પ્રતિષ્ઠાપ્ય ચ ।

શ્રીચીરાન્નવ-ચન્દ્ર-સત્ત (૧૧૭) શરદિ સ્વેતેપુનિશ્ચાં શુષ્કો,

વંશાવાન્ સમતિષ્ઠન્ ॥ મુનિરાદ્ દ્વાસત્તતિ ગૌષ્ટિકાન્ ॥ ”

—કુમારપાલચરિત્ર મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨ થી ૪)

૨ વિ. સં. ૧૩૭૯માં હાએસ(એસવાળ) જ્ઞાતિના સંધપતિ ઝાઝાના પુત્ર...જૂ કે પિતાના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વનાથ જિંજની પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણાર્ધિ-ગચ્છના આ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિએ કરી જણાવ્યું છે, જે પ્રતિમા મિર્જાપુરના પંચામતી-મંદિરમાં છે. તેનો હલ્લેખ ૨૧. બાજુ પૂ. નીચરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખં. ૧ લે. ૪૨૬)માં પ્રદર્શિત થયેલ છે.

પ્રભાવક-શિરોમણિ થયા; જેમના પદ પર નિસ્પૃહ-શિરોમણિ ગઢાત્મા મહેન્દ્રસૂરિ થયા; જેઓ મહામ્મદસાહિબી પ્રશંસિત થયા હતા. ['જિનપ્રસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' નાગના પુસ્તકમાં અમહે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-સે.] કુમારપાલ-ચરિતકાર જયસિંહસૂરિ, એ મહેન્દ્રસૂરિના પદધર હતા. શુરુ-લક્ષિતથી કુમારપાલચરિતના પ્રથમ આદર્શને લખનાર મુનિ નયચંદ્ર એ^૧ હુમ્મીર-મહાકાવ્ય અને રંભા-મંજરી-નાટિકાના કર્તા જણાય છે.

૧ પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર, વિક્રસ્વર થયેલાં નવા જર્મના કૂલોના શુરજા જેવો રવચ્છ મૂર્તિવાળો, વિવિધ છુધ-જન-સમૂહરૂપી ભમરો વડે ગવાયેલી કીર્તિવાળો, ચતુર જનોનાં મસ્તકો પર નિરંતર વાસ કરનાર કૃષ્ણ [ઋષિ]-ગરજ જયવંત વર્તે છે. આશ્ચર્યકારી ચરિતવાળા સૂરિમંડલથી શોભતા તે ગરજમાં અનુક્રમે પ્રાગ-શિરોમણિ જયસિંહ-સૂરિ સુશુરુ થયા; જેમણે પદ્માપાના કવીન્દ્ર અને પ્રામાણિકોમાં અગ્રેસર એવા સારંગ નામના વિદ્વાનને વાદ-વિદ્વાની વિધિમાં જલદી વિરંગ બનાવ્યો હતો. ન્યાયસારની ટીકા, નવું વ્યાકરણ અને કુમારપાલરાજનું કાવ્ય કરીને ત્રિવિધવેદીઓમાં જે ચક્રવર્તી નરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેમના ગણના નાયક પ્રસન્નચંદ્ર પ્રભુ જયવંત વર્તે છે. જેઓ નમતા જનની રક્ષા કરનારા છે, જેમની પ્રભા વાદીને ભેદનારી છે, જેમનાં ચરણ-કમળમાં મોટા રાજાઓનાં મસ્તકો પણ સદા નમતા ભ્રમરો જેવું આચરણ કરે છે. તેમના પદરૂપી કમળને પ્રફુલ્લ કરવામાં સૂર્ય જેવા, સર્વ શાઓના અદ્વિતીય સાતા, કવિ-કુલરૂપી સાગરને ઉલ્લસિત કરવામાં ચંદ્ર જેવા નયચંદ્રસૂરિ-ચંદ્ર જયવંત વર્તે છે; પોતાના ચરિતને વિસ્તારવા તે જ રાજા હુમ્મીર વડે સ્વપ્નમાં અલંત ગેરાયેલા તે કવિએ રાજ-સમૂહના હર્ષ માટે વીરોંકથા રમણીય આ સુંદર કાવ્ય રચ્યું છે.

કવિ-શુરુ જયસિંહસૂરિનો પૌત્ર(પ્રશિષ્ય) હોવા છતાં પણ આ

ધર્કટ ઉદ્દેશવંશમાં યથેલા મૂલ નામના મુદ્રાવકે પોતાની માતાના શ્રેય માટે પ્રહણ કરેલું મહાવીર-ચરિત્ર (હિમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિપટિ શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦), પોતાના ગુરુ-કૃષ્ણચિર્-શિષ્ય નવસુરિદ્વારા વિ. સં. ૧૩૬૮માં કોલાપુરીમાં સલા-વ્યાખ્યાનમાં વંચાવ્યું હતું-એમ એ જ પુસ્તકની પાટણ-જૈનસંઘ-ભંડારમાંની તાડપત્ર-પોથીના પ્રાન્ત પ્રશસ્તિવાળા ઉલ્લેખથી જણાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાટણજૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, વો. ૧, પૃ. ૩૨૭-૩૨૮)

નયચંદ્રસુરિ, કાવ્યોમાં નવીન અર્થ-સમૂહ, ઘટના, પદ-પંક્તિ, યુક્તિ-વિન્યાસ, રીતિ, રસ, ભાવ, રચનાના યત્નો વડે વિશેષ પ્રકારે પુત્ર જેવું આચરણ કરે છે.

જયસિંહસુરિના શિષ્ય મહાકવિ નયચંદ્રસુરિએ રચેલા ૧૪ સર્ગોવાળા એ વીરાંક હુમ્મારમહાકાવ્યને વિ. સં. ૧૫૪૨માં પેરાજ-પુરમાં પોતાના પાન માટે લખનાર નયદંસ પણ એ કૃષ્ણચિર્-ગચ્છના જયસિંહસુરિના શિષ્ય હતા.

સંસ્કૃત કવિત્વરૂપી કમલ-વનને વિકસાવવામાં સૂર્ય જેવા અને પ્રાકૃત કવિનારૂપી માલતીના મધુકર મહાકવિ નયચંદ્રે કવિ રાજ-શેખરની રચેલી કૃષ્ણરમંજરી જેવી રંભામંજરી નાટિકા રચી છે, તેમાં મૂલધારના મુખથી ઉચ્ચરાયેલ કવિ-પરિચય મળે છે કે—તે નયચંદ્ર કવિ પદ્માપામાં કવિત્વ કરવામાં કુશલ હતા, તેમજ શારદા દેવનાના પ્રૌઢ વર-અસાદથી રાજ્યઓને પામી રંજિત કર્યા હતા. પૂર્વ કવિઓના માર્ગને અનુસરનાર એ સમગ્ર વિદ્યાઓના નિધિ જેવા હતા. કવિ દ્વર્ગ અને અમરચંદ્ર સાથે એની તુલના કરવામાં આવી છે. (વિશેષ માટે જુઓ રંભામંજરી નાટિકા).

વિ. સં. ૧૪૯૯ વર્ષે કા. શ. ૯ સન્નિવારે ગુરુવતીપતન- (પાટણ)માં કૃષ્ણચિર્-વિગચ્છના વા. ૧ ૧ ૧ શિષ્ય પૂજ્ય...

એ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણર્ષિગરુડમાં થયેલા શ્રમણ-સ્વામી પ્રભાનંદસૂરિએ નંદરિલદ્રસૂરિની ક્ષેત્રસંપ્રદણીની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૬૦માં ભાદ્રપદ વદિ ત્રીયે રચી હતી. (પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૬-૨૭૭).

એ કૃષ્ણર્ષિગરુડમાં થયેલા સુવિહિત-શિરોમણિ મધ્યયંત્ર ઉપાધ્યાયના અન્વયમાં થયેલા ભટ્ટારક પૃથ્વીયંદ્રસૂરિના પદને શોભાવનાર એ પ્રભાનંદસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ મુર્યિતિગોત્રથી પવિત્ર વંશ-કુલમાં થયેલા સોમસિંહના પુત્રાએ સં. ૧૩૬૧માં પોનાની માતા સોમત્રીના શ્રેય માટે ત્રિપદિ શ. પુ. ચરિત (૮મું પર્વ) તાડપત્ર-પુસ્તક પ્રકાશ કર્યું હતું; તે સદા વંચાતું-સંભળાતું રહે-તેવી ઇચ્છા તેના અંતમાં દર્શાવી છે-ત્રિપદિ શ. પુ. ચરિત (૮મા પર્વની શાંતિ-નાથ-જ્ઞાનભંડાર-ખંભાતની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.)

દેવસુંદરે લખાવેલો વર્ધમાનવિદ્યા-કલ્પ જેસલમેર-(મારવાડ)માં રૂગરુદ્ધ યતિજીના સંપ્રદમાં છે. (વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેરભાંડ અંધસૂત્રી, પૃ. ૫૮, ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧.)

વિ. સં. ૧૫૧૭માં ઉપદેશદાતાત્રીય(ઓસવાળ) કાકરીયા-ગોત્રવાળા સં. સોદસે કરાવેલ ચંદ્રપ્રજ્ઞવામીના ગિરિને કૃષ્ણર્ષિ-ગરુડમાં થયેલા નયયંદ્રસૂરિના પદ પર થયેલા જયસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું.

લા. ભ.

[૯]

શકસંવત્ ૯૧૦ની

ગૂજરાતની મનોહર જૈન પ્રતિમા *

[સં. ૨૦૦૧ના ચૈરાખમાં, અમદાવાદમાં ' જૈનસત્યપ્રકાશ ' વર્ષ ૧૦, અંક ૮માં તથા ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના ઇતિહાસ સંમેલન-૧ નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત.]

ઇતિહાસપ્રેમી સુદ બંધુઓ અને બહેનો !

પ્રાચીન પ્રભાવશાલી ગૂજરાતની અવશિષ્ટ વિશિષ્ટ વિભૂતિરૂપ, ભવ્ય શિલ્પકલાથી સુશોભિત, શકસંવત્ ૯૧૦ની=વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫ની મનોહર એક જૈન-પ્રતિમાનો પરિચય કરાવતાં મને આનંદ થાય છે, અને આશા છે કે-તેના પરિચયથી આપ સૌને પણ આનંદ થશે. ગૂજરાતના ગૌરવના અભિલાષીઓને, પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોને, પુરાતત્ત્વના પ્રેમીઓને, પ્રાચીન શિલ્પકલા-ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓને, મૂર્તિ-શાસ્ત્ર, મૂર્તિ-પૂજા આદિ વિષયમાં ગવેષણા કરનારા જિજ્ઞાસુઓને, તથા વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોનારા-વિચારનારા જૈન, અજૈન સર્વ સ્ત્રોતોને બાણુવા-વિચારવા જેવું કંઈક પ્રેરણાત્મક તત્ત્વ આમાંથી મળી આવશે-તેમ ધારું છું.

ગૂજરાતમાં ગૌરવપ્રદ પ્રાચીન સુવર્ણયુગ ઝળહળ્યા પછી, કાલ-બલે અનેક રાજ્ય-પરિવર્તનો અને આસ્થાની-સુલતાની પસાર થઈ ગયા પછી, હજાર વર્ષ જેટલી જૂની તેની સ્મૃતિ કરાવનારી નિશાની-

* અમદાવાદમાં મળેલ ઇતિહાસસંમેલન-પરિષદ્ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ લેખ.

વસ્તુનાં દર્શન આપણને લાગ્યે જ થઈ શકે. વિક્રમની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધનાં-ચૌલુક્ય મૂલરાજના સમયનાં ઘોડા તામ્રપટ્ટો-દાનપત્રા સિવાય, સંવત્ અને રથગના તથા કરાવનાર આદિના રપટ્ટ ઉલ્લેખ-વાળી પ્રતિમાઓનાં દર્શન હાલમાં થનાં નથી; તેમ છતાં સદ્ભાગ્યે ચૌલુક્ય મૂલરાજના રાજ્ય-કાળ જેટલી પ્રાચીન-સાડાનવસો વર્ષો પહેલાંની તેવી એક મનોહર જૈન પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે; જે સેંકડો વર્ષોથી પૂજતી હોવા છતાં સાશુર-સમાજથી બહુધા અત્યંત રહેલી છે. એથી એનો પરિચય અહીં આવશ્યક જણાશે.

જૈનોમાં ચૈત્ય-વાસની પ્રગલ્ભતા અધિક પ્રમાણમાં હતી, તે જમાનાની આ પ્રતિમા છે. એથી આ પ્રતિમા કરાવનાર તરીકે ક્ષેત્ર એસવાલ, પોરવાડ, શ્રીમાક્ષી કે અન્ય સદ્ગૃહસ્થનું નામ ન હોતાં, તે કરાવનાર તરીકે જૈનમુનિનું નામ મળે છે. ગૂજરાતમાં-અણુહિલવાડ પાટણમાં, ચૌલુક્ય મહારાજ દુર્લભરાજ (સં. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૮) ની રાજ-સલામાં, 'સુપ્રસિદ્ધ વિજયી જિનેશ્વરસૂરિએ વાદમાં ચૈત્યવાસને પરાસ્ત કરી, વસતિ-વાસને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો-તે પહેલાં-૩ દસકાઓ પૂર્વે આ પ્રતિમાની રચના થઈ હતી. તેમ જ આપણે લક્ષ્ય પર લાવવું જોઈએ કે ગૂર્જરેશ્વર ચૌલુક્ય મહારાજ ભીમદેવના પરાક્રમી વિજયી દંડનાયક ત્રિમલે આજુ ઉપર અદ્ભુત શિલ્પ-કલાવાળા ત્રિમલ-વસણી(તિ) નામે પ્રખ્યાત આદીશ્વર-જિનમંદિરની-કિંવા ગૂજરાતના દીર્ઘ-સ્તંભની પ્રતિષ્ઠા કરી (સં. ૧૦૮૮); તે પહેલાં ૪૩ વર્ષો પૂર્વે આ જૈન પ્રતિમાની રચના થયેલી હોવાથી અનેક રીતે વિચારતાં તેની વિશેષતા સમજાશે. તે સમયે ગૂજરાતની શિલ્પ-કળા દેવા સદૃશ સ્વરૂપમાં હતી, તેનો આછો ખ્યાલ આપે-તેવી આ પ્રતિમા છે. ગૂજરાતની-ખાસ કરીને જૈનોની ધર્મનિષ્ઠતા, કલાપ્રિયતા, સુસંસ્કારી સદ્ભાવના, દેવ-ભક્તિ, શુરુ-ભક્તિ, સમૃદ્ધિ વગેરે અનેક વિશેષતાઓની પ્રતીતિ કરીએ તેવી આ પ્રચર પ્રતિમા છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિમાની રચના, હાટદેશની પ્રાચીન રાજધાની ભુગુકરજી-
(ભરૂચ)માં થયેલી હતી, તેમ તેના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ
બાણી શકાય તેમ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસના મહત્વના સ્મારકચિત્રરૂપ
આ પ્રાચીન જૈનપ્રતિમા, વડોદરા-રાજ્યમાં કડી (ઉ. ગૂજરાત)માં
જૈનમંદિરમાં (હાલમાં ત્યાં જૈનવિદ્યાર્થિ-ભવનમાં) સુરક્ષિત સ્થિતિમાં
વિદ્યમાન છે.

આ પ્રતિમાનાં પ્રથમ દર્શન મને સં. ૧૯૭૨માં થયાં હતાં. સદ્ગત
બુદ્ધિસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી જૈન-પ્રતિમાઓના લેખો લેવા માટે તે
સમયે મારે કડી જવાનું થયું હતું, ત્યાં સંભવનાયજી મૂલનાયકવાળા
જિનમંદિરમાં ભોંયરામાં રહેલી આ અસાધારણ આકર્ષક પ્રતિમાનાં
દર્શન થતાં, અને તેની પાછળનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ જોતાં ચિત્તમાં
ઘણી પ્રસન્નતા થઈ હતી.

આ પ્રતિમા, રત્નની કે સોના-રૂપાની નથી, મુખ્યતઃ પિત્તળની-
ધાતુની છે, છતાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અને પ્રાચીન શિલ્પ-કલાની
દષ્ટિએ એની મહત્તા એથી પણ અધિક ગણી શકાય. એની રચના
હમર વર્ષ પૂર્વનાં ધર્મશાસ્ત્રની અને શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિઓને
અનુસરીને બહુધા પ્રમાણ-પુરઃસર જણાય છે. બીજી તેવી પ્રતિમાઓ
કરતાં વજનમાં પણ ભારે છે. પ્રાતિહાર્યો અને પરિકર સાથે શોભતી
આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ લગભગ એક હાથ-પ્રમાણ છે. શ્વેતાંબર જૈન-
સમાજની માન્યતા પ્રમાણે એની રચના થયેલી જણાય છે.

શિખરથી શોભતી નાની દેવકુલિકા જેવી આ પ્રતિમામાં મુખ્યતઃ
જિનેશ્વરદેવોની ૩ મૂર્તિઓ છે. તેમાં મધ્ય સ્થાનમાં મૂળનાયક તરીકે
ગિરાજતી-પદ્માસને બેઠેલી પ્રતિમા, ૨૩મા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની
છે. તે પ્રથમરસમાં નિમગ્ન દષ્ટિ-યુગલવાળી, પ્રસન્ન મુખ-કમળવાળી
પ્રભાવક આકર્ષક આકૃતિ છે. તેના મસ્તક પર ૭ ફણાવાળા નાગેદ્રે

(ધરણે) કરેલ ક્ષણ-છત્ર-છાયાનો ભાવ દર્શાવવા કુશલ શિલ્પકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. સમવસરણુમાં ગિરાજતા અર્હન-જિનેશ્વરદેવનું પ્રતીક ચૈત્ય-વૃક્ષ-અશોકવૃક્ષ, તેની પાછળ દર્શાવેલ છે. ત્રિલોકની પ્રભુતાને સૂચવતાં ૩ છત્રો, તેના ઉપર દર્શાવ્યાં છે. આસનની નીચે રત્ન-નિધાનોના ભાવને સૂચવતું ચળકતું રૂપાનું હિન્નવલ્લ તથા લાલરંગનું પાકું મીણાકારી જેવું વડાવકામ-નકશીકામ કરેલું જણાય છે.

મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાયની બન્ને બાજુ કમળ ઉપર ઊભા રહેલી એકેક આકૃતિ છે, તે બંને જિન-મૂર્તિઓને કાયોત્સર્ગ (કાઉરસગ)-શુક્લધ્યાનરથ સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે. તેમની પાછળ પણ ચૈત્યવૃક્ષ-લતા અને ઉપર ત્રણ ત્રણ છત્રો દર્શાવ્યાં છે. એ બંને જિન-પ્રતિમાની બાજુમાં બે પ્રતિહારી(છડીદાર) ભક્ત દેવીઓની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે વૈરોટ્ઠા અને પદ્માવતીની જણાય છે.

તેની નીચે જમણી બાજુ બે ભુજવાળા એક સેવકદેવની, તથા ડાબી બાજુ-ડાબા ખોળામાં બાળકવાળી ભક્ત દેવીની આકૃતિ જણાય છે.

મૂળનાયક તીર્થંકરના આસન નીચે મધ્યમાં આગળ ચાલતું ધર્મ-ચક્ર દર્શાવ્યું છે, તેની બે બાજુમાં વૈર-ત્યાગ કરી શાંત બનેલા બે સિંહો અને તેની સામે નિર્ભય બે હરણોની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે એવું સૂચવવા માટે જણાય છે કે-અહિંસા-ધર્મચક્રના પ્રવર્તક આ ધર્મ-ચક્રવર્તી-તીર્થંકરના પ્રભાવે, જન્મથી વૈરી આવાં હિંસક પશુઓ પણ ભતિ-વૈરનો ત્યાગ કરી અહિંસક બન્યાં હતાં-બને છે, તો મનુષ્યો, દેવો તેવા કેમ ન બને ? ' અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાયામ્ તત્સંનિવૌ ભજન્મ-વૈરત્વાગઃ ' એ કથનની વાસ્તવિકતા અહીં કુશલ શિલ્પ-કલાદ્વારા દર્શાવી છે.

સૌથી નીચે જિન-મૂર્તિ-પ્રતિષ્ઠાથી અનુકૂળ થતા ૯ મહોની આકૃતિ પણ સૂચવેલી જણાય છે.

[૨]

આ પ્રતિમાની પાછળ નીચેના લાગમા સંસ્કૃત લાપમા ૨ પદોમાં રચાયેલ, ૧ માથા અને ૧ અનુષ્ટુપ શ્લોકમાં પ્રાચીન નાગરીલિપિમાં પડિમાત્રામા પાચ પંક્તિઓમાં ક્રાંતરાયેલો નાનો છતાં ઐતિહાસિક મહત્વનો લેખ છે. વિક્રમની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધની ગૂજરાતની જે જૈન-પ્રતિમાઓ જાણવામાં આવી છે, તેમાં તથા જેમાં સ્થાન, સંવત, કરાવનાર વગેરેના સ્પષ્ટ નિર્દેશો મળી આવે છે, તેવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં આની મુખ્યતા-મહત્તા જણાશે.

સં. ૧૯૭૨માં આ પ્રતિમાની પાછળનો પૂરો લેખ હું લઈ શક્યો ન હતો, તેમ છતાં ‘શકસંવત્ ૧૧૦ આસીનાગેન્દ્રકુલે શીલદ્રગણિ પારિવલગણિ:’ આટલી મુખ્ય નોંધ મેં કરી લીધી હતી, તે સદ્ગત શુદ્ધિસાગરસૂરિજીના જૈનપ્રતિમાલેખસંગ્રહ (સં. ૧૯૭૩માં અધ્યાત્મ-જ્ઞાન પ્ર. મંડળ પ્ર. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૨)માં કડીના પ્રતિમા-લેખોમાં પ્રકટ થયેલ છે.

સં. ૧૯૭૬-૭૮માં વડોદરા-રાજ્યની ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથ-માળામાં જેસલમેરના જૈનગ્રંથલંકારોની વર્ણનાત્મક ગ્રંથસૂચીનું સંશોધન-સંપાદન કરતાં, તેમાં પારિવલગણિનું નામ આવતાં ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા-લેખમાં આવેલ એ જ નામનું મને સ્મરણ થયું. સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિનાં ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર વર્ધમાનસૂરિની ભક્તિથી સ્તુતિ

૧ વર્ધમાનસૂરિ—કર્મ-ક્ષય માટે, તથા લોકોને જોષ કરવા માટે, વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિનાં ઉપદેશ-પદોની સં. ૧૦૫૫માં વિવૃતિ-ટીકા રચનાર આ વર્ધમાનસૂરિ વિક્રમની ૧૧મી સદીના મધ્યકાળમાં પ્રભાવક મહાત્મા થઈ ગયા. પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમા કરાવનાર પારિવલગણિએ આગ્રહેવમુનિદ્વારા એમની ટીકાની પ્રથમ પ્રતિ લખાવી, તેના અંતમાં તેમની ભક્તિથી સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે—‘તેઓ પ્રસાંત, નિરભિમાની, ચરોવિમુખ-નિઃસ્પૃહ, સરળ, જિન-વચનના વિચારમાં નિલ્લ આસક્ત રહેનાર-જિનાગમની શાવનાથી ભાવિત અંતઃકરણવાળા હતા.

કરનાર, અને એ વ્યાખ્યાની પ્રથમ પ્રતિને આમ્રદેવમૂનિદ્વારા લખાવનાર તેમના સમકાલીન ગુણાનુરાગી વિદ્વાન્ પાર્શ્વલગણિ,

ગુજરાતમાં—અણ્હિલ્લવાદ પાટણમાં, મહારાજા દુર્લભરાજ(સં. ૧૦-૬૫ થી ૭૮)ની રાજ-સભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજય મેળવી વસતિ-વાસને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, આરાપલ્લી-આસાવળ(અમદાવાદ વરયા પહેલાંનું રથાન)માં પ્રા. હીલાવલીકથા રચનાર, અને જ્ઞવાલિપુર(જલોર-મઠ-મારવાડ)માં સં. ૧૦૮૦માં હરિભદ્રસૂરિનાં અષ્ટકોની રૂત્તિ, પંચ-લિંગીપ્રકરણ, પટરથાનક, પ્રમાલકમ(લક્ષણ), કથાકોરા વગેરે અનેક ઉપયોગી રચના કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ; તથા સં. ૧૦૮૦માં જ્ઞવાલિપુરમાં પંચમંથી (બુદ્ધિસાગર-આકરણ) રચનાર બુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા મહાવક ધુરંધર સમર્થ શિષ્યો-પદ્ધધરોના એ શુક્ર હતા.

સં. ૧૦૯૫માં ચદાવલિ(ચંદ્રાવલી)માં પ્રા. સુરસુંદરીકથા રચનાર સાધુ ધનેશ્વર(જિનભદ્રસૂરિ), સં. ૧૧૨૫માં પ્રા. અંગેશ્વરગણાલા રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ, તથા સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮ સમભગમા પાટણ, ધોળકા, સ્તંભનપુર(ખંભાત) વગેરેમાં વાસ કરી જિનસિદ્ધાતા(૯ અંગસૂત્રો, ઉપાંગ વગેરે) પર વ્યાખ્યાઓ રચનાર સુપ્રસિદ્ધ અભયદેવસૂરિ જેવા પિઠંદૂરનો-પ્રશિષ્યો-આજ્ઞાંકિત અનુયાયીઓ એમના પરિવારમાં થઈ ગયા. એ રીતે વિચારતાં મુખ્યતથા ગુજરાત પર અને મારવાડ વગેરે બીજા દેશો પર પણ તેમના અસાધારણ ઉપકારોનું ચિરસ્મરણીય કાણુ છે-એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

૧ “ સિદ્ધયે સંસારમયા પાર્શ્વલગણિવચનતઃ પ્રથમમેષા ।

રનેદ્વાદલેપિ રીપ્રં મુનિના નત્યામ્રદેવેન ॥

કર્મણાય શૃત્તિયેરેષા વર્ગિતા યશોવિમુત્તેઃ ।

પાર્શ્વલગણિના તેષાં રતુનિરિયુગવર્ગિતા મવત્યા ॥

... ..વર્દ્ધમાનઘર્તીન્દ્રેઃ ।

શ્યમુરદેશપદાનાં ટીકા રચિતા જનાવબોધાય ।

પંચાધિકર્મચાનદ-યુક્તે સંવત્સરસદૃશ્યે ॥

—કૃતિરિયં જૈનાગમગત્વના-આવિર્તાનઃકરણનાં શ્રીવર્ધમાનસૂરિ-
પૂજ્યપદાનામિતિ ॥ ”

—જેસસમેર કિલ્લાના ‘ જડા જૈનભંડાર ’માં રહેલી સં. ૧૨૧૨માં લખાયેલી તાડપદ-પ્રતિને હલ્લેખ [જ. બં. અંચસૂચી પૃ. ૬-૭].

તે જ શકસંવત્ ૯૧૦ = સં. ૧૦૪૫માં ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા કરાવનાર પાર્શ્વલગણિ હોવા બોધાયે; એવો વિચાર કરી મેં ત્યાં જેસલમેર-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)માં સંસ્કૃતમાં તેવા આશયનું જણાવ્યું હતું.^૧

પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમાએ મારા ચિત્તનું આકર્ષણ ચાલુ રાખ્યું હતું, પરંતુ તેના પુનર્દર્શનનો, અને એ પ્રતિમાના ઐતિહાસિક લેખને પૂર્ણ લખી લેવાનો યોગ, સં. ૧૯૯૮માં મકર-સંક્રાંતિની રજામાં ફરી કડી જવાનું થતાં આવ્યો. સંઘવી કેશવલાલભાઈ અને સંઘવી ગિરધરભાઈએ દર્શાવેલ રનેહ-સહભાવથી આ કાર્ય સિદ્ધ થયું. વિશેષમાં મારી ઈચ્છા આ પ્રતિમાનો આગળ-પાછળનો આદર્શ-દોષો લેવાવવાની હતી, પરંતુ ત્યાં તે સમયે તેવી અનુકૂળ સાધન-સામગ્રી

૧ “ यस्य वचनादस्याः प्रथमा अनिरागदेवमुनिनाऽलेखि, येन च वृत्तिकारस्य स्तुतिः प्रान्ते वर्णिता, स पार्श्वलगणिनोऽपिन्द्रपच्छीयो जायने; यत्कृपप्रतिमाप्रतिष्ठायाः शक सं. ९१० = वि. सं. १०४५ वर्षीयो लेखः कटीग्रामे उपलभ्यते ॥ ”

—જેસલમેરભાં. ગ્રંથસૂચી [અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭].

—પાર્શ્વલગણિ સંબંધમાં કસ્ટોડિયન મદારા આ હલેખને આશય ખરાબર ન સમજવાથી, તેને વર્ધમાનસૂરિ સંબંધમાં સમજી લઈ એક બે સાદરોએ અન્યથા તેવા રૂપમાં દર્શાવેલ છે, તે વાસ્તવિક નથી.

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસગ્રંથો સાદર મોહનલાલ દ. દેસાઈના ‘ જૈનસાહિત્યને ઇતિહાસ ’ [પૃ. ૨૦૭]માં વર્ધમાનસૂરિના પરિચયમાં- તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫)નો પ્રતિમાલેખ કટીગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે. ’

તેવી રીતે, શ્રીયુત અમરચંદ્ર નાહટા, બંવરલાલ નાહટાના ‘ યુગપ્રપાન ધીમ્નિવંદયસી ’ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (છ) પૂર્તિ પૃ. ૩૦૬માં વર્ધમાનસૂરિ સંબંધમાં ઓર સં. ૧૦૪૫ ના પ્રતિમાલેખ (કટિગ્રામને) ઉલ્લેખ દા.—સૂચવેલ હલેખ પણ સમજ-ફેરથી થયેલ જણાય છે, ખરી રીતે તે-પ્રતિમા-લેખમાં વર્ધમાનસૂરિનું નામ પણ નથી. એ પ્રતિમાલેખને પાર્શ્વલગણિ સાથે સંબંધ છે.

ન હોવાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું ન હતું. આ પ્રતિમાનો પરિચય-લેખ, તેની પ્રતિકૃતિ(ફોટા) સાથે પ્રસિદ્ધ થાય, એવી મારી લાવના હતી. એવા અનુકૂળ યોગની હું પ્રતીક્ષા કરતો હતો, તેવામાં ગુજરાતના ઇત્સાહી ઇતિહાસ-પ્રેમી અને સુપ્રસિદ્ધ કલાપ્રેમી ચિત્રકાર સાક્ષર શ્રીયુત રવિશંકરભાઈ રાવળ(ઇતિહાસ-સમેલન પ્રદર્શન-સમિતિના અધ્યક્ષ) વડોદરામાં આવતાં સહજ શુભ યોગ બની ગયો. પરિણામે હવે પ્રતિકૃતિ(ફોટા) સાથે આ પ્રતિમા-પરિચય લેખ અન્યત્ર પ્રકટ થશે, હાલ અહીં ફોટા વિના આપવામાં આવે છે—

ઠંડીમાં રહેલી શકસંવત્ ૯૧૦ની જિન-પ્રતિમાનો ઐતિહાસિક લેખ પાંચ પંક્તિમાં આ પ્રમાણે છે—

- ૧ આસીજાગંદ્રકુલ લક્ષ્મણસૂરિર્નિતાંતસાંત
- ૨ મતિઃ ॥ તદ્ગાચ્છ ગુહતદ્યન્નામ્નાસીત્ શીલદ્રગણિ
- ૩ : । શિષ્યેણ મૂલ્યસાતૌ જિનત્રયમકાર્યત ॥ મૃગુ
- ૪ કચ્છે તદીયેન પાર્શ્વલગણિના વરં ॥ સ્વકસં
- ૫ વત્ ॥ ૧૧૦ ॥

આ લેખ ઉત્કૃષ્ટ કરનારે તાલવ્ય જ્ઞવાળા શાન્ત, શીલ, શિષ્ય, શક્ત એ શબ્દોને દંત્ય સ વાળા દર્શાવ્યા છે. પડિમાત્રાવાળા આ લેખને થોડા સંસ્કરણ સાથે આધુનિક પદ્ધતિએ આવા સ્વરૂપમાં દર્શાવી શકાય—

આસીજાગેન્દ્રકુલે લક્ષ્મણસૂરિર્નિતાન્તશાન્તમતિઃ ।
તદ્ગચ્છે ગુહતદ્યન્ નામ્નાઽસીત્ શીલદ્ર(મ)દ્રગણિઃ ॥
શિષ્યેણ મૂલ્યસતૌ જિનત્રયમકાર્યત ।
મૃગુકચ્છે તદીયેન પાર્શ્વલગણિના વરમ્ ॥
શ્વક સંવત્ ૧૧૦

ભાવાર્થ:—નાગેન્દ્રકુળમાં અત્યંત શાંતમતિવાળા લક્ષ્મણસૂરિ થઈ ગયા, તેમના ગચ્છમાં ગુરુ-વૃક્ષનું આચરણ કરતા રીલરુ(લ)દ્ર-ગણિ નામના [ગુરુ] થયા; તેમના શિષ્ય પાર્શ્વદત્તગણિએ ભુગુકચ્છ (ભરૂચ)માં મૂલવસતિ(મુખ્ય-જનમંદિર)માં શ્રેષ્ઠ ૩ જિનો (ત્રણ જિન-પ્રતિમાઓ) કરાવ્યા. શકસંવત્ ૯૧૦ (અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫)માં.

નાગેન્દ્રકુલ—આ લેખમાં દર્શાવેલ નાગેન્દ્રકુળને ગૂજરાત સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. વિક્રમની ખીજ સદીમાં વિદ્યમાન પ્રભાવક આર્ય વજ્રસ્વામીનું નામ જૈનસમાજમાં બહુ જાણીતું છે. તેમના પદ્ધતિ વજ્રસેન મુનીશ્વરે બારવર્ષી દુષ્કાળ પછી સુકાળ થવાના આગલા દિવસે જેમને ત્યાંથી લક્ષ-પાક લિક્ષા મેળવી હતી, તે સૂપારકષતન (બંદર નાલા-સોપારા, મુંબઈ પાસે)ના શ્રીમાન્ સદ્ગૃહસ્થ જિનદત્ત અને ધૃતિરીના ૪ સુપુત્રો:—૧ નાગેન્દ્ર, ૨ ચંદ્ર, ૩ નિર્વૃત્તિ અને ૪ વિદ્યાધર નામના થઈ ગયા. તેઓએ પ્રવજ્યા સ્વીકારતાં તે મહાપુરુષોના નામથી જૈનમુનિઓનાં ૪ કુળો પ્રખ્યાત થયાં હતાં, તેમાંના મુખ્ય નાગેન્દ્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નાગેન્દ્રકુળનું અહીં સૂચન જણાય છે.

મહાકવિ જંબૂમુનિએ રચેલા જિનશતક(નિ. સા. કાવ્યમાલા ૭મા ગ્રંથક્રમાં ૫. ૫૨-૭૧) પૂરે વિ. સં. ૧૦૨૫માં વિવરણ રચનાર સાંખ્યમુનિએ પણ પોતાને નાગેન્દ્રકુલમાં થયેલ તરીકે જણાવેલ છે. તથા વિ. સં. ૧૨૮૭, ૮૮માં આંખૂ, ગિરનાર વગેરેમાં ધર્મરચાનોત્તી પ્રતિષ્ઠા કરનાર, ગૂજરેશ્વર-મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલના ધર્માચાર્ય વિજયસેનસૂરિ, વિ. સં. ૧૨૬૦માં ધર્મબુદ્ધ્યમહાકાવ્ય(સંઘપતિ-ચરિત) રચનાર ઉદયપ્રસસૂરિ, સં. ૧૩૪૯માં 'સ્થાદ્વાદમંજરી' રચનાર મલ્લિખેણસૂરિ, તથા સં. ૧૨૬૬માં વાસુપૂજ્ય-ચરિત રચનાર વર્ધમાનસૂરિ વગેરે અનેક પ્રભાવક વિદ્વાન્ જીનાચાર્યોએ પોતાને નાગેન્દ્રકુલ(ગચ્છ-ગણ)ના જણાવ્યા છે.

લક્ષ્મણસૂરિ અને તેમના ગચ્છમાં થયેલાં શીલરુ(લ)દ્રગણિ સંબંધમાં અઘાવધિ વિશેષ જણવામાં આવ્યું નથી. ભૃગુકચ્છ એ પ્રસિદ્ધ ભરૂચ જણાવ છે, ત્યાં મૂલવસતિ એટલે મુખ્ય જિનમંદિર હોવું જોઈએ, અથવા મૂલ નામના દ્રાઈ થીમાન જૈન સદ્ગૃહસ્થના નામથી પ્રખ્યાત વસતિ(જિનમંદિર) હોવું જોઈએ. જેના અનુકરણરૂપે વિમલ-વસતિ, લૂણસિંહ-વસતિ જેવી બીજી અનેક વસતિઓ-જિનમંદિરો પ્રખ્યાતિમાં આવેલ છે.

પાર્શ્વલગણિ—તેનાગેંદ્રકુલના લક્ષ્મણસૂરિના ગચ્છના શીલરુ(લ)દ્રગણિના શિષ્ય હતા; તેમ છતાં એ સંબંધમાં ઉપર જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે, સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિના પ્રા. ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર વર્ધમાનસૂરિના પછુ ગુણાનુરાગી ભક્ત હતા, તે ૨૫૪ છે. તેમના સંબંધમાં વિશેષ જણવામાં આવ્યું નથી.

શકસંવત્—આ પ્રતિમા-લેખમાં માત્ર શકસંવત્ ૯૧૦નો નિર્દેશ છે; માસ, તિથિ, વાર આદિ દર્શાવેલ નથી. પ્રાચીન અનેક શિલાલેખો, તામ્રપટ્ટો(દાનપત્રો) વગેરેમાં શકાબ્દ-શકસંવત્ના નિર્દેશો મળી આવે છે, અ-અત્ર તે પ્રકટ થઈ ગયા છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશી લારેશ્વર સુવર્ણવર્ધી ૬૬૬રાજના વડપદ્મ-દાનપત્રમાં પછુ શકનૃપ સં. ૭૩૪નો નિર્દેશ જણીતો છે. તેવી રીતે પ્રાચીન જૈનગ્રંથોની રચનામાં શક-સંવત્ના ઉલ્લેખો મળે છે —

૧. નંદીસૂત્રની ચૂલ્હિ(વ્યાખ્યા)ના અંતમાં, તેની સમાપ્તિ શકરાજનાં ૫૯૮ વર્ષો વીતતાં(=વિક્રમસંવત્ ૭૩૩માં) જણાવી છે. [જુઓ અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી ભૂમિકા, પૃ. ૮૭].

૨. પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના, શકકાલ ૭૦૦ વીતવામાં એક દિન ન્યૂન રહેતાં (=વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં) દર્શાવી છે. [જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ. ૮૯].

૩. શીલાચાર્યે ગંભૂતા(વડોદરા રાજ્ય-ચાણુરમા તાલુકામાં રહેલ ગાંભૂ-પાટણથી ૧૨ કોશ-૨૪ માઈલ)માં રચેલી આચાર્ય-સૂત્રની વૃત્તિના અંતમાં, તેની રચના શકનૃપકાલાતીત સં. ૭૮૪ (=વિક્રમસંવત્ ૯૧૯)માં જણાવી છે. [ભુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૦-૯૧માં પ્રો. સાહેબે ગંભૂતાને ખંભાત તરીકે ભૂલથી ઓળખાવતાં અનેક લેખક-સાક્ષરોએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું, હવે તે ભૂલ સુધરતી જણાય છે.]

સિદ્ધાંતિક યજ્ઞદેવના શિષ્ય પાર્શ્વે એ જ ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં રચેલી યતિ-શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વ્યાખ્યા, શકનૃપતિનાં ૮૨૧ અબ્દે જતાં (=વિક્રમસંવત્ ૯૫૬માં) સૂચવી છે. [ભુઓ પાટણ જૈનલંકાર-મંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૧૮ ગાયકવાડ-પ્રાચ્ય મંથમાળા, નં. ૭૬].

ઉપસંહાર—આવી રીતે ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ આપતી આ જૈન પ્રતિમા, કડી વડોદરા-રાજ્યના અને સમસ્ત ગૂજરાતના જન-સમાજને વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને અભ્યુદય-લક્ષ્મી આપતી ચિરકાળ જયવંતી રહો-એમ આપણે સૌ પ્રાર્થાએ.

સં. ૨૦૦૧ પોષ શુ. ૨

લા. ભા.

[૧૦]

સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો

[સંવત્ ૧૯૬૮માં 'મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ અંકમાં પ્રકાશિત]

જે સંસ્થાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષો પસાર થઈ ગયાં છે, જે સંસ્થાએ જૈન-સમાજમાં કેળવણી-ઓ-કેળવણી-પ્રચાર માટે, જૈન-સમાજની ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક ઉન્નતિ માટે કર્તવ્ય ઉત્સાહથી અર્ધા સૈકા સુધી સતત ચાલુ રાખ્યું છે, કન્યાઓનાં શૃણિક્ષણ માટે જે સંસ્થા આધુનિક પદ્ધતિનું હાઈસ્કૂલને અનુકૂલ સ્વતંત્ર સુંદર સ્થાન પથુ પોતાનું બનાવી શકી છે, તે મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા-સંસ્થાના સુવર્ણ-મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થનાર ગ્રંથ માટે સુવર્ણમય લેખ મારાથી શું આપી શકાય? તેમ છતાં તે સંસ્થાના માનદ મંત્રી તરફથી અવસ્ય મોકલવા જાયના આવી છે, તેને માન આપી યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું.

“અવલિયસીઙ્ગવિમલા, મહિલા ઘણેઈ વિભિ રિ કુલાદે ।

દૃઢ-પરલોપસુ તદા, જસમસમસુદે ચ પારેઈ ॥”

—જયકીર્તિસુરિ શીલોપદેશમાલા (આ. ૪૭)માં.

ભાવાર્થ :—અરખલિત શીલથી વિમલ-પવિત્ર મહિલા, ત્રણે (માતા, પિતા અને પતિનાં) કુલોને ઉજ્જવલ કરે છે; તથા આ લોક અને પરલોકમાં યશ અને અસાધારણ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

“શીલે જીવતિ જીવન્તિ, કુલં લોકદ્વયં યરાઃ ।

શીલરક્ષા દ્યુતઃ સ્ત્રીર્ણા, પ્રાપ્તેભ્યોઽપ્યધિકા મતા ॥” (પૂર્વાચાર્ય)

ભાવાર્થ :—શીલ જીવન (સહીસલામત-વિષમાન) રહેતાં કુલ, ખંને લોક અને યશ એ સર્વ જીવે છે; આમ હોવાથી શીલની રક્ષા એ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક માન્ય થયેલી છે.

જૈનસંઘ-સમાજનાં ચાર અંગો-વિભાગોમાં-આધાર-સ્તંભોમાં-જે વિભાગોમાં મહિલાઓ-શ્રમણીઓ (સાધ્વીઓ) અને શ્રાવિકાઓ પણ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે; જેણીઓએ જૈનસંઘનાં ખીજાં જે અંગોને સામાજિક કાર્યોમાં અને ધર્મ-સાધનમાં અનેક પ્રકારે સહાયતા પહોંચાડીને જૈનસંઘનું ગૌરવ-મહત્ત્વ વધાર્યું છે, જૈનસંઘ-સમાજને પ્રોત્સાહિત અને પ્રજ્વલિત કરેલ છે. જૈનધર્મની ઉન્નતિ-પ્રગતિમાં, વૃદ્ધિ-સિદ્ધિમાં જે મહિલાઓએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે-એ દ્રાઈ રીતે ભૂલી શકાય તેવું નથી. એ મહિલા-સમાજની સ્તુત્ય સેવાઓની કિંમત દ્રાઈ રીતે ઓછી આંકી શકાય નહિ. જેમના પર ધર્મ અને સંઘ-સમાજની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે, તેમની અવગણના ઉચિત ગણાય નહિ. દેવ-ગુરુ-ભક્તિ, તીર્થ-યાત્રા વગેરે ધર્મનાં પ્રાયઃ પ્રત્યેક કાર્યોમાં તેમની અનુપમ સેવાભરી જે સહકારવૃત્તિ છે, તે દ્રાઈ રીતે વિસરી શકાય નહિ. વિશિષ્ટ ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોમાં જૈન મહિલાઓએ અવસરોચિત જે કર્તવ્યો બજાવ્યાં છે, તેનાં સંસ્મરણો પરિમિત પંક્તિઓમાં કે પરિમિત પત્રોમાં થઈ શકે નહિ; એ સંબંધમાં લખતાં એકાદ ઐતિહાસિક વિશાલ અંશ તૈયાર થાય-એટલી સાધન-સામગ્રી અહીં તહીં અસ્ત-વ્યસ્ત પથરાયેલી જોવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૧૧૮૧માં ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની અધ્યક્ષતામાં, ગૂર્જર-રાજધાની (પાટણ)માં વિદ્-મંડલ-વિખૂલિત રાજ-સભામાં સુપ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબરવાદી દેવસૂરિએ દિગંબરવાદી કુમુદ્યંત્રના મતનું ખંડન કરી સ્ત્રી-નિર્વાણ-સિદ્ધિ સિદ્ધ કરતાં મહિલાઓની મહત્તાની પ્રતિષ્ઠાની વિજયધ્વજ ફરકાવી હતી.

શ્વેતાંબર જૈન-સમાજમાં માત્ર મુશીલ સત્પુરુષોને જ નહિ, સુશીલ સન્નારીઓને પણ સન્માનનીય પ્રાતરમરણીય પ્રશંસનીય ગણવામાં આવેલ છે; એથી પ્રતિદિન પ્રભાતમાં તેમને સંભારવામાં આવે છે. પ્રાતઃકાલમાં કરવામાં આવતા રાત્રિ-પ્રતિક્રમણનાં મુત્રોમાં ‘મરહેસર-ચાતુવડી’ નામથી શરૂ થતી-એ નામથી ઓળખાતી સજ્જાતિ(સ્વાધ્યાય)માં ‘સુરસા ચંદણવાલા’ વગેરે ગાથાઓમાં અનેક મહાસતીઓનાં પણ નામ-સંસ્મરણો છે. પ્રથમ તીર્થંકરના સમયની (ધ્વાજી, મુંદરી વગેરે); ૨૨મા તીર્થંકર નેમીધરના સમયની (રાત્રિમતી, કૃષ્ણની ૮ પટરાણીઓ વગેરે); ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીરના સમયની (સુલસા, ચંદનખાલા વગેરે), અને તે પછીની (યશા વગેરે સ્તૂતલક્ષ્મી ૭ બહેનો વગેરે) પણ દેટલીક મહાસતીઓનાં એમાં સંસ્મરણો છે. એના અંતમાં સૂચન છે કે:—

“હચાર મગસદ્દમો, જયગિત જઠકંકરીઠકઠિયામો ।

જગત્ર વિ વગત્ર જાસિ, જસ-વડડો તિહુવમે સમલે ॥”

ભાવાર્થ:—નિષ્કલંક શીલથી વિભૂષિત એ વગેરે મહાસતીઓ જયવંતી વને છે, કે જેમનો યથા-પટલ આજે પણ સકળ ત્રિયુવનમાં વાગે છે.

—એ સ્વાધ્યાયની વૃત્તિમાં એમનાં પવિત્ર ચરિત્રો દર્શાવેલાં છે.

શીલ, એ તો સર્વને સર્વદા શોભા આપે તેવું પરમ શ્રેષ્ઠ ભૂષણ છે. શીલનો પ્રભાવ-મહિમા અતિ અદ્ભુત છે. શીલનું સ્થાન જગતમાં ધણું ઊંચું છે. શીલવંતો સાધેનો સંગ પણ બહુ ગુણકારક થાય છે. કપૂર પોતાની સુગંધથી બીજા વસ્તુઓને પણ સુગંધી બનાવે છે. આંખ વિના જેમ મુખ શોભતું નથી, લૂણ (મીઠા) વિના જેમ રસોઈ શોભતી નથી-રુચિકારક સ્વાદિષ્ટ જણાતી નથી; તેમ શીલ વિના, બીજા સધળા ગુણ-સમૃદ્ધ શોભતો નથી.

જૈનધર્મમાં મુશીલોને માનભર્યું મહત્વનું સ્થાન અપાયેલું છે. બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની યુક્તિને ધરતા નિર્ગન્થ ત્યાગી ગુરુઓનું વિશિષ્ટ ગૌરવ એ જ મુખ્ય ગુણને આભારી છે. મુનિઓનાં મહાવ્રતોમાં, શ્રાવકોના અણુવ્રતોમાં, ધર્મના ચાર પ્રકારો (દાન, શીલ, તપ અને ભાવ)માં પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે શીલ-સદચરણની વિશેષતા છે. જૈન પ્રવચનમાં સૂત્ર-સિદ્ધાંત-પ્રકરણાદિમાં તથા ઔપદેશિક અને કથા-ચરિત્રાત્મક વિશાલ સાહિત્યમાં પ્રસંગે પ્રસંગે શીલ-રક્ષા સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારના વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત ઉપદેશો અને દૃષ્ટાંતો છે. શીલોપદેશમાલા જેવા ગ્રંથો, શીલતરંગિણી જેવી કથા-ચરિત્રોથી ભરપૂર વૃત્તિયો, શીલકુલક જેવાં અનેક કુલકો રચાયેલાં છે. રાજિમતી, તરંગવતી, શીલવતી, મૃગાવતી, વિલાસવતી, કલાવતી દમયંતી, સુંદરી, જયમુંદરી, ભુવનમુંદરી, રતિમુંદરી, મુરમુંદરી, નર્મદામુંદરી, અંજનામુંદરી, મદનામુંદરી, મદનરેખા જેવી અનેક સતી-મહાસતીઓનાં પવિત્ર ચરિત્રો જૈનસાહિત્યમાં મળી આવે છે. પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમાં ગદ્ય-પદ્યમાં જ નહિ, દેશ-ભાષાઓમાં રાસ-પ્રબંધ-છંદ-સ્વાધ્યાયાદિ વિવિધ રસિકરૂપમાં પણ આપણને એ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાંથી ધણું ધણું જાણવા-શીખવાનું મળી શકે તેમ છે.

ઉચ્ચ આદર્શવાળી એ મહાસતીઓએ કેવા કેવા સંકટભર્યા વિકટ પ્રસંગોમાં કેવી કેવી વિશિષ્ટ યુદ્ધિ અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વાપરી? કેવી કેવી સમય-સૂચકતાથી, વ્યવહાર-દક્ષતાથી, ત્રિવેકલર્થ યુદ્ધિ-ચાતુર્યથી, કેવી દિમ્બન અને કેવા ધૈર્યથી પોતાના શીલની રક્ષા કરી? સંકટમાંથી તે કેવી કેવી રીતે સહિસલામન પાર જતરી? કેવાં કેવા પ્રસંગોએ એમને સહચારી શક્યાં નહિ! કુત્રાચી શક્યાં નહિ! કેવાં કેવાં કષ્ટોને અને લયોને તેમણે ગચ્છકાર્યાં નહિ! સ્વધર્મ-શીલ-રક્ષા માટે તેણીઓએ કેવી કેવી વિપત્તિઓ સહન કરી પ્રાણોનો પણ પરવા કરી નહિ! અને એ રીતે પોતાની પવિત્રતાને જ નહિ, માત્ર પોતાનાં કુલોની પવિત્રતા-

પ્રતિષ્ઠાને જ નહિ, નારી-જાતિની સભ્યતાને જ નહિ, આર્થજાતિની કીર્તિને જ નહિ, ભારતવર્ષની પવિત્રતાની, પ્રતિષ્ઠાની અને સભ્યતાની કીર્તિને ઉલ્લંઘ્યલ બનાવી છે. પોતાની માતાની કૃપને જ નહિ, ભારત—મૂમિ—માતાની કૃપને દીપાવી છે. વિવિધ બોધ એમાંથી મળે છે. જૈનસમાજની ઉચ્ચતી બાલા-કન્યાઓને અને યુવતિઓને—જૈન મહિલાઓને જૈન—સંસ્કૃતિના પવિત્ર બોધ માટે એવા પ્રધોનાં પદ્મ—પાકનો, ઉપદેશ—શ્રવણો જીવનમાં બહુ ઉપયોગનાં છે.

ખાસ કરીને જે સમયે વામાચાર—વામમાર્ગ તરફ વાળતા વિદેશી વિધર્મી વિલાસી વાતાવરણે વિરુદ્ધ આચાર—વિચારો વધાર્યા છે, અનાર્થો જેવાં વિપરીત આચરણોએ આર્યોને લલચાવ્યા છે, પશ્ચિમનો પવન—જેરથી ફુંકાયો છે, પરદેશી સત્તાએ પરદેશી હવા પ્રસરાવી છે, પરદેશી ભાષાએ સ્વદેશભાષા બૂલવાડી તે તરફ અનાદર દેખાવ્યો છે, પરદેશી ઇતિહાસે સ્વદેશી ઇતિહાસને બૂલવાડ્યો છે, વિકૃત બનાવ્યો છે, પરદેશી કળાઓએ સ્વદેશી કળાઓને વિકલા બનાવી છે, કિંવા અદશ્ય બનાવી છે, પરદેશી ભૂગોળે સ્વદેશી ભૂગોળ બૂલવાડી છે, પરદેશી ત્રણિતે સ્વદેશી ત્રણિતને અધકું બનાવ્યું છે, પરદેશી રીત—રિવાજોએ સ્વદેશી રીત—રિવાજોને અને સદાચાર—શિષ્ટાચારોને વીસરાવ્યા છે, પરદેશી ખાન—પાનોએ સ્વદેશી આર્થ ખાન—પાનોને અલગાવ્યાં છે—અપવિત્ર બનાવ્યાં છે, પરદેશી પહેરવેશોએ સ્વદેશી પહેરવેશોનો પરિત્યાગ કરાવ્યો છે, પરદેશી અનાર્થ સંસ્કારોએ સ્વદેશી શુદ્ધ આર્થ સંસ્કારોને તન્નવ્યા છે—કલુષિત બનાવ્યા છે, પરદેશી વિચારો, પરદેશી ઉચ્ચારો અને પરદેશી આચારોએ પરત્વ—પરાધીનો પર ભંડી અસર જમાવી છે, પરદેશી મોહક દેશન, પરદેશી ટાપટીપ, પરદેશી લપકાએ આંજી નાખી પરદેશી નકલો કરતાં શીખવાડ્યું છે; તેવા સમયમાં—વિપ્લવકારી જમાનામાં—વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં પણ પરમપવિત્ર સુશીલ મહિલાઓનાં સચ્ચરિત્રો કંઈક વિશિષ્ટ પ્રેરક બોધ આપે—એવી સંભાવના છે.

મુશીલ મહિલા-સંગ્રહમાં જ્યહાર્તિસૂરિએ શીલોપદેશમાલામાં જણાવ્યું છે કે-“ તે મૃદુ અને મિત્ર ભાષણ કરનારી હોય છે. સુલભ-સારી રીતે લજ્જાવાળી હોય છે, કુલ, દેશ તથા વયને યોગ્ય વેષને ધરનારી હોય છે, નહીં ભમવાના સ્વભાવવાળી અને અસતીના સંગનો ત્યાગ કરનારી હોય છે. દેવ, ગુરુ, પિતા, સસરા વગેરે પ્રત્યે લક્ષિતવાળી, ઠરેલ, શ્રેષ્ઠ વિવેકવાળી, પતિ પ્રત્યે અનુરક્ત ચિત્તવાળી, અત્યંત દૃઢ ચિત્તવાળી હોય છે. જેણી પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઈપણ પુરુષને સ્વપ્નમાં પણ આહતી નથી, તેવી સતીની સ્તુતિ, બાલબ્રહ્મચારી ઋષિઓએ પણ કરી છે. તુચ્છ ગણાયેલી રમણીજાતિને કેટલીક અતિ-નિર્મલ શીલવંતી પવિત્ર મહાસતીઓએ મહનીય બનાવી છે, મનુષ્યોથી જ નહિ, પણ દેવ-દાનવાદિથી પણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કરી છે. શીલને જીવ કરતાં પણ અધિક વહાલું અને મહત્વનું ગણનારી નિર્મળ મહા-સતીઓના શીલમતને ખાંડિત કરવા કોઈ અધિક શક્તિશાલી પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી. શીલવંતો પર અનિષ્ટ અશુભ ભાવો પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. તે જ સતી કહેવાય છે કે-જેણી વિષમ-વિકટ સંકટ સમયમાં પણ શીલ ખાંડિત ન કરે, અગ્નિમાં પડવાથી જે વિશેષ વિમલ પ્રકટ થાય, તે જ સોનું સાચું સોનું ગણાય છે. શીલ-લગ્નની સામગ્રીનો સંભવ છતાં જે સત્તારી મુશીલ-સદા-ચરણમાં નિશ્ચલ રહે, તે જ સતી મનાય છે; તેમ છતાં શીલ-રક્ષા માટે એકાંત વગેરે નિત્ય પરિહરવાં જોઈએ, કારણ કે ઈન્દ્રિય-સમૂહ વિષમ છે અને સત્ત્વે તુચ્છ હોય છે. કદાચ મત(શીલ)-લગ્ન ન થાય, તો પણ સંગ્રથી અપવાદનો સંભવ છે; સોદ્ર પ્રાયે દોષો નીહાળવામાં નિપુણ હોય છે.”

જૈન-સમાજના પ્રાચીન ગ્રંથ-લંકારોમાં-સંગ્રહોમાં સેંકડો વર્ગો પહેલાં (જે સમયે મુદ્રણકળા-છાપખાનાંઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ન હતાં-એ સમયમાં) લખાયેલી એવી સેંકડો પુસ્તિકાઓ આજે પણ

દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કે જેમાં સુશીલ જૈન મહિલાઓનો મોટો ફાળો છે. તેમની સંપત્તિ, જ્ઞાન આરાધનની ભાવના અને ઉત્સાહભરી પ્રેરણાથી એ જૈનસિદ્ધાંત-સૂત્રાદિ વિવિધ સાહિત્યની તાડપત્રાદિ પોથીઓ લખાયેલી છે, યોગ્ય વિદ્વાન્ વ્યાખ્યાતા મુનિઓને અર્પણ કરાયેલી છે અને જ્ઞાન-ભંડારોમાં સ્થપાયેલી છે. જૈનાચાર્યોના સદુપદેશો તેમાં નિમિત્ત-ભૂત થયા છે, તેમ તેમાં તથા રચના વગેરેમાં પણ અનેક મહત્તરાઓ, આર્યા, પ્રવર્તની, િમણિની, શ્રમણીઓના પણ પ્રશંસનીય પરિશ્રમે થયેલા જણાય છે.* તથા સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, દક્ષિણ

* શારદા અને લક્ષ્મી:-મહિલા-જાતિએ પ્રવચનની અધિક્ષાની પ્રવચનદેવી કિંવા કવિજન-વંદ્ય શારદાદેવી-સરસ્વતીને પોતાના પ્રતીક તરીકે પૂજ્યપદે-ઉચ્ચ આસને સ્થાપી સંસ્મરણીય કરી છે અને લક્ષ્મીદેવી જેવી અનેક દેવીઓને પૂજનીય દર્શાવી પૂજ-પાત્ર તરીકે પ્રખ્યાત કરી છે.

પ્રાક્ષી:-આદીશ્વર પ્રભુએ જેને સૌથી પ્રથમ લેખનકળા દર્શાવી હતી, જેણીના દ્વારા એ કળા અન્યત્ર પ્રચાર પામી તથા જેણીએ બાહુબલિ જેવા બંધુમુનિને માન-ગજથી ઉતરવા પ્રતિબોધ્યા, તે પ્રાક્ષીનું સંસ્મરણ પ્રથમ કરવું ધટે.

ચક્ષુ વગેરે જ બહેનો:-મગધપતિ નંદરાજના મંત્રીશ્વર શકટાલની સુપુત્રીઓ અને દુષ્કર-દુષ્કરકારક સ્વૃણભદ્રની જ બહેનો ચક્ષુ વગેરે થઈ ગઈ, જેમની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિએ સર્વને વિસ્મય પમાડ્યો હતો.

વિદુષી શ્રમણીઓ:-જેમના અધ્યયનને શ્રવણ કરી વજ્રસ્વામી બાહ્યવયમાં અગીઆર અંગોના જ્ઞાતા થયા હતા, તે વિદુષી શ્રમણીઓને વંદન ધટે.

દુર્લભદેવી:-જેણીને સમસ્ત ગુણ-સંપન્ન સમગ્ર સર્વસંમતિથી શ્રીસંઘ વલ્લભી(વળા-સૌરાષ્ટ્ર)માં રહેલાં પુસ્તકો અને ધર્મોપકરણોની ચિંતા(સાર-સંભાળ)નો કાર્યભાર સોંપ્યો હતો, તે દુર્લભદેવી: જિજ્ઞાસુરિની બહેન અને અભિતયશા; ચક્ષુ તથા મસ્તવાદી જેવા સુપુત્રોની માતા. જેમના સુપુત્ર નયચક્રકાર મસ્તવાદી વિ. સં. ૪૧૪માં ઔદ્ધવાદિ(યુદ્ધાનંદ)ના વિજેતા તરીકે પ્રખ્યાત છે.

વગેરે વિવિધ દેશોની, શ્રીમાલ, પોરવાડ, ઝોસવાલ, ધર્કટ, દિશાવાલ, પહ્લીવાલ, અગ્રવાલ, મોઢ, હુબડ વગેરે વિવિધ વણિક વંશ-તાતિઓની,

યાકિની મહત્તર: ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા તરીકે સુમસિદ્ધ વિરહાંક ઉચ્ચદ્રસૂરિ પોતાને જેમના ધર્મપુત્ર તરીકે કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક પ્રકટ કરે છે, તે.

ગુણા સાધ્વી: કવિહુંજર સિદ્ધર્પિએ વિ. સં. ૯૬૨માં ભિલ્લમાલ નગરમાં જન-મંડપમાં રહી ૧૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ જે ઉપમિતલવમપ્રમા કથા રચી હતી તેને પ્રથમાદર્શમાં લખનારી આ સાધ્વીને ત્યાં શ્રુતદેવતા- (સરસ્વતી) જેવી જણાવી છે.

કલ્યાણમુખિ પ્રવર્તની:-વિ. સં. ૧૦૯૫માં ધનેશ્વર સાધુએ અહલવહ્લી (અંદ્રાવતી)માં પ્રા.માં રચેલ ૪૦૦૦ ગાથા-પ્રમાણ સુરસુંદરીકથા-ચરિત્રની રચનામાં કારણ આ શુર-ભજિનીનું અલંબ્ય વચન ત્યાં કવિએ સૂચ્યું છે.

મહાનંદશ્રી મહત્તર અને વીરમતી ગણિની:-સિદ્ધરાજ જય-સિંહના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૫માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ-વિશેષાવસ્થક-ભાષ્યની ૨૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ સિધ્ધ-હિતા નામની જે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી; તેમાં સહાયક અન્ય વિદ્વાન ગણિ-મુનિઓનાં નામો સાથે આ જાને શ્રમણીઓનું પણ સંસ્મરણ છે.

દૂલા આર્યા:-ભવ-વિરકત, તપસ્વિની, નિર્મમ, સુચિનીત, શ્રુતદેવી જેવી જે આર્યાની અભ્યર્થનાથી કવિ ધાહિલે રચેલું પ્રાકૃતાપભ્રંશ પદમસિરિ (પદ્મશ્રી)-ચરિત્ર પાઠ્ય જૈનભંડારમાં છે.

દેવથી ગણિની:-જે સાધ્વી માટે વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજ જય-સિંહના રાજ્ય-સમયમાં લખાયેલી પુષ્પવતી-કથા (પ્રા. અપભ્રંશ તાડપત્ર પુરિતકા) ઉપલબ્ધ થાય છે, જેની ફોટોકોપી અમદે પાઠ્ય જૈનભંડારમંથ-સૂચી(ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં દર્શાવી છે.

રત્નથી ગણિની:-વિવેકમંજરી, ઉપદેશકંદલી વગેરેની રચિતો, વસંત-વિલાસ(મંત્રીશ્વર-વસ્તુપાલ-ચરિત્ર) જેવાં મહાકાવ્ય અને કરુણા-વચ્ચુધ જેવાં નાટક રચનાર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય ખાલચંદ્રસૂરિએ પોતાને આ શ્રમણીના ધર્મપુત્ર તરીકે સૂચવેલ છે.

તથા દ્વિતીય ઝાલાકુલની અને અન્ય ઉચ્ચકક્ષીન ગ્રંથાધિકારીઓનાં કુટુંબની મહિલાઓનો મહત્વનો ભાગ જણાય છે; જેણીઓએ જ્ઞાનારાધના

નિર્મલમતિ ગણિની:—ધર્મદર્શના શેઠ ગણિયા અને શેઠાણી ગુણશ્રીની આ સુપુત્રીએ પ્રધુનસૂરિ મુગુરના હાથે પ્રભાવતી મહત્તરા પાસે પંચમહાવ્રતો પ્રવેશ કર્યા હતાં. જેણીએ વિ. સં. ૧૨૯૨માં સખાવેશી થોમશાસ્ત્ર-રત્નિ-પુરિતકા, મહાનવગ્રંથસૂરિના પદ્મધર પદ્મદેવસૂરિને પુણ્યાર્થ સમર્પણ કરી હતી.

અંદ્રકાંતિ પ્રવર્તની:—આગમિક ગચ્છના જિનબ્રહ્મસૂરિએ આ સાધ્વીની વિનંતિથી મસ્તિજિન (૧૯મા તીર્થંકર) નું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર, અપભ્રંશભાષામાં, વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં રચ્યું હતું.

પ્રભુદક્ષમૃદ્ધિ ગણિની:—વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન, ખરતરગચ્છના જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય વાચક સુર્વરાજગણિએ રચેલી ગણુધરસાધ્વંશતકની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આ સાધ્વીની અભ્યર્થનાને આભારી છે.

ગુણુન્નમૃદ્ધિ મહત્તરા:—વિ. સં. ૧૪૦૭માં વીરજિન-જન્મદિવસે (ચૈત્ર શુ. ૧૩) જેસલમેર (મારવાડ)માં આ સાધ્વીએ ૫૦૪ પદ્યપ્રમાણ અંજનાસુંદરીનું પ્રાકૃત ચરિત્ર રચ્યું હતું. જે સાધ્વી ખરતરગચ્છ-નાયક જિનચંદ્રસૂરિનાં શિષ્યા હતાં [વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર જૈનભંડાર-મંથસૂચી ગા. એ. સિ. નં. ૨૧ પૃ. ૪૬]

મતિવદ્ધરિ ગણિની:—જે સાધ્વીએ આગાવસ્તરિ ગણિનીને બહુવા માટે વિ. સં. ૧૪૯૬માં ખરતરગચ્છના જિનબ્રહ્મસૂરિના સમયમાં, સુમતિસૂરિની દીકાવાળું દ્વયવૈકલિક પુસ્તક (૩૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) સખાવ્યું હતું.

ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા:—વિ. સં. ૧૫૦૭માં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)-માં બૃહત્પાગચ્છના જ્ઞાનસાગરસૂરિએ રચેલા વિમલચરિત્ર મહાકાવ્યમાં જેનું સંસ્મરણ ક્યું છે અને જેને સુવર્ણલક્ષ-જનની, પ્રવીણા, વિધિસંયુતા સરસ્વતી જેની સૂચવી છે, તે, જેમના સંબંધમાં વાસ વગેરે રચાયેલ છે, તે.

હેમશ્રી સાધ્વી:—જેમણે વિ. સં. ૧૬૪૨માં ગૂલ્લતી બાળામાં રચેલું કનકાવતી આખ્યાન મળી આવે છે.

માટે, આત્મશ્રેય માટે, તથા માત-પિતા, પતિ-સ્વજન આદિના શ્રેય માટે અનેક પુસ્તિકાઓ લખાવી, પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાન આદિ સદુપયોગ માટે તેવા મુયોગ્ય વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય આદિને લક્ષિથી સમર્પણ કરી હતી અને લલિત્વની પ્રજાને માટે જૈનસંઘના સુરક્ષિત જ્ઞાનભંડારમાં સંગૃહીત કરાવી હતી, જે મહિલાઓએ પુણ્યાનુસાન્નિણી પ્રાપ્ત થયેલી ચંચળ લક્ષ્મીને વિવેક-પૂર્વક એ રીતે પુણ્ય કાર્યોમાં વિનિયોગ કરી સફળ પનાવી હતી. ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા (નં. ૭૬)માં પ્રકાશિત થયેલી વર્ણનાત્મક પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચીમાં એવી સાઠ જેટલી ગ્રંથ-શ્રીઓ અને શ્રાવિકાઓની એક જૂદી સૂચી તારવી મેં ત્યાં દર્શાવી છે, ત્યાં જેવાથી જિજ્ઞાસુઓને એમનો વિશેષ પરિચય મળી આવશે. એ સિવાય અન્યત્ર પણ અન્વેષણ કરતાં અન્ય પણ અનેક મહિલાઓની પ્રવચન-સેવા જાણુવામાં આવે-તેવા સંભવ છે.^૧

૧ જયંતી શ્રાવિકા:-રાજર્ષિ ઉદયનની કુઈ અને ભગવાન્ મહાવીરની વિદુષી હપાસિકા, જેણીએ ભગવાન્ મહાવીરને મહત્વના અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ ભગવતીસૂત્ર (શતક ૧૨, ઉ. ૨) વગેરેમાં થયેલો છે.

શૃંગારદેવી:-અષ્ટાદશરાત (૧૧૮ ગામોવાળા આજૂ પાર્સના) દેરાના આજૂપણરૂપ, ચંદ્રાવતીના મતાપી મ(પર)માર રાજા દ્વારાવર્ધના રાજ્ય-સમયમાં, મંડલપતિ કેલહણની નીતિશાસિની સુપુત્રી શૃંગારદેવી પટ્ટરાણી-પદને શોભાવતી અને તેમની આશાથી ઝાંડોલી(સીસોલી-રાજ્ય) ગામ પર નાગડ સચિવ અધિકારી હતો, તે સમયમાં-વિ. સં. ૧૨૫૫માં આસો શુ. ૭ બુધવારે મહાવીરજીન-મંદિરના ગોષ્ઠિક લોકોએ ૬ ચોકીવાળા મંડપ (ત્રિક)નો ઉદ્ધાર કરાવ્યો-તે પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત મહારાણી શૃંગારદેવીએ વીરતી પૂજા માટે, સાશ્વત શ્રેયોલક્ષ્મી માટે, અદ્ભુત વાટિકા(વાડી)ની જૂમિ અર્પણ કરી હતી. પૂજ્ય તિલકપ્રભસરિજીએ ત્યાંની શિલાલેખ-પ્રસ્થાપનામાં એનું સૂચન કર્યું છે. [વિશેષ માટે જુઓ-આર્કિઓલોજીકલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સર્કલ, પ્રેસિસ રિપોર્ટ સન ૧૯૦૫-૬, પૃ. ૪૮-ત્યાં કરેલા શિલાલેખના અર્થમાં કેટલીક ગેરસમજ થયેલી લાગે છે.]

જૈન મંદિરો, દેવકુલિકાઓ, જૈનમૂર્તિ-પ્રતિમાઓ તરફ નજર કરીએ અને ત્યાંની પ્રશસ્તિયો, શિલાલેખો, પ્રતિમા-લેખોને સાવધાનીથી લક્ષ્ય આપી તપાસીએ તો જૈન મહિલાઓનાં અનેક સત્કાર્યોનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવે. અહિં સમય-સંક્રાંતિ અને સ્થલ-સંક્રોચ દોવાથી વિસ્તાર-વિવરણ કરી શકાય નહિ. સુત્રેણ કિં વહુના ?

નીતા (નીતલક્ષા) દેવી:-વિક્રમની ૧૩મી સદીના અંતમાં ક્ષત્રિય-શિરોમણિ સૂરાના ખંધુ શાંતિમદેવનો પુત્ર વિજયપાલ, ઝાંસાકુલમાં થઈ જેવો થઈ ગયો, તેની પ્રિયા રાણી નીતાદેવી નીતિજ્ઞ અને રાજ-શુણ્યોથી વિભૂષિત હતી, તથા ધર્મક્ષર્યોમાં પણ ઉદ્યમી હતી. જેમના પુત્ર રાણા પદ્મસિંહ વિનયી અને નીતિમાન હોઈ લોકોને આનંદ આપતા હતા; તથા પુત્રી રૂપલાદેવી ધૂત્વીર દુર્જનરાક્ષ્યની પ્રિયા થઈ હતી. શુદ્ધ બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ આ નીતલક્ષદેવીએ વિધિપદ્ધતિ (પૂર્ણિમા પદ્ધતિ) ના વિદ્વાન્ મુનિ વિદ્યા-કુમારના સદુપદેશથી પદ્ધતિ (પાટણ) માં પાર્થજિનેશ્વરનું ચૈત્ય (મંદિર) અને પૌષ્પશાલા (હિપાશ્રય) કરાવ્યાં હતાં તથા ચૈત્યરાસ-વિરતિનું પુસ્તક પણ લખાવ્યું હતું, જે પાટણમાં વિદ્યમાન છે (વિશેષ માટે જુઓ પાટણ-જૈનભંડાર-ગ્રંથ સૂચી ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૮૦-૨૮૧)

સદમંઈ આવિકા:-કવિ લાવણ્યસમયે વિ. સં. ૧૫૬૨માં રચેલી આદિનાથ-વિનતી આ આવિકાના પઠન માટે પેથાપુરમાં વિ. સં. ૧૫૮૨માં લખાયેલી છે.

વતનખાઈ:-મેટતામાં વિ. સં. ૧૬૩૫માં રચેલી જેની રેંદીયાની સંજ્ઞાય પ્રખ્યાતિમાં આવી છે.

ચાંપા આવિકા:-આ આવિકાના પઠન માટે વિ. સં. ૧૬૮૨માં પં. કીર્તિવિમલગણિએ લખેલી ખારવત-જોડિ મળે છે.

પાંચી આવિકા:-સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાવક હીરવિજયસૂરિના રવર્ગવાસ પછી રવસ્થ સમયમાં મૂર્તિ કરાવી વિ. સં. ૧૬૫૩માં ક્ષ. શુ. ૮ મહુવા- (સોરાષ્ટ્ર) માં તેમના પદ્ધતિ વિજયસેનસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવનારી એ આવિકા સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)-નિવાસી આવક પદ્ધમાની ભાર્યા હતી-એમ એ મૂર્તિની નીચેના શિલાલેખથી જણાય છે.

[૨]

જૈન-સમાજે સાધારણ દ્રવ્યનો વિનિયોગ કયા કયા સ્થાનોમાં થવી કેવી રીતે કરવો ? એ સંબંધમાં, જિનયત્રસરિએ (નવાંગીવૃત્તિકાર અલયદેવસૂરિના સુરખંધુએ) વિ. સં. ૧૧૨૫ માં રમેલી પ્રાકૃતભાષામય સંવેગ-રંગશાલામાં દસ સ્થાનોનો વિવેક-પૂર્વક જે નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાં છઠ્ઠા સ્થાનમાં શ્રમણીઓ અને આડમા સ્થાનમાં શ્રાવિકાઓને સૂચવી છે. તેમાં સાધુ પ્રમાણે શ્રમણીઓને સંયમ માટે પ્રાસુક શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર, આસન, ઔષધ-લેપન્ય વગેરે આપવાનું સૂચન્યા પછી વિશેષમાં જણાવ્યું છે કે—

“ શ્રમણીઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી અપાયોની ગહલતાનો સંભવ રહે છે. આર્થાઓ પરિપક્વ સ્વાદુ ફળોના ભારવાળા ભોરડી જેવી હોય છે. શક્તિ, વૃત્તિ(વાડ) વગેરેથી યુક્ત હોવા છતાં પ્રકૃતિથી સત્ત્વ-ગમ્ય થઈ શકે છે; તેથી સર્વ તરફથી, તેણીઓનું પરમ યતન-પૂર્વક નિત્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. કદાચ પ્રત્યનીક(વૈરી-શત્રુ), દુઃશીલ લોક તરફથી અનર્થ થાય, અને એ અનર્થ નિવારણ કરવાનું પોતાનું અસામર્થ્ય હોય તો સાધારણ-દ્રવ્યને આપી કરીને પણ સંયમમાં પ્રત્યૂક-વિધન-કારણોનો સારી રીતે વિધ્વંસ કરવો જોઈએ.

સાતમા સ્થાન શ્રાવક સંબંધમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે—“ જેનું ચિત્ત, ધર્મમાં અનુરાગવાળું હોય અને જે, ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોમાં તત્પર રહેતો હોય—એવો ગુણુ-પ્રધાન સુશ્રાવક ઇર્ષપિણુ રીતે વૃત્તિ-દુર્ગલ-આછવિકા-નિર્વાહમાં અસમર્થ થયો હોય; છતાં જો તેનામાં વણિક-કલા(વેપાર વગેરે ચલાવવાની કુશળતા) હોય અને તે દ્રવ્યનો વિનાશ ન કરે તેવો હોય તો તેને કંઈક વ્યવસ્થા કરીને પણ વ્યવહાર(વેપાર) માટે સાધારણ-દ્રવ્યમાંથી પણ મૂલ રાશિ(મૂડી) સોંપવી જોઈએ.

જો તેવો સુશ્રાવક, વેપારી કલા-વિજ્ઞાન વગરનો હોય, તો પણ તેને તેમાંથી અધુરું અથવા યોગ્ય લાગતું દ્રવ્ય આપવું જોઈએ.

અથવા જો તે વ્યસનવાળો ન હોય, કસબ કરનારો ન હોય, પિશુન (દુર્જન-સ્વભાવવાળો) ન હોય, હાથ, કાછ વગેરેમાં શુદ્ધ હોય, દાક્ષિણ્ય, વિનય વગેરે શુભોવાળો હોય, તો બીજા કર્મકરોની જગ્યાએ તેને જ રાખવો જોઈએ. ખરેખર, સમાનધર્મવાળો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનાથી વિપરીતને રાખવામાં લોકમાં પોતાની અને પ્રવચનની નિંદા થવાનો સંભવ છે. ”

“ [સાતમા] આવક-દ્વાર પ્રમાણે ૮મું શ્રાવિકા-દ્વાર પણ વિશેષ પ્રકારે જાણવું જોઈએ. આર્યા-અમણીઓ પ્રમાણે શ્રાવિકાઓની પણ વિશેષ પ્રકારે ચિંતા (સાર-સંભાળ) કરવી જોઈએ. એવી રીતે કરનાર વીરે જિન-શાસનના અવિચ્છેદ-નિમિત્તે પરમ પ્રયત્ન કર્યો ગણાય, એવી રીતે કરતાં તેણે સમ્પત્તિ વગેરે શુભોનો પક્ષપાત કર્યો ગણાય, સર્વજનું શાસન પણ તેનાથી જ પ્રભાવિન-પ્રભાવવાળું થાય છે.

આદ્ય-આવકે સ્વ-પરજનનો વિચાર ન કરતાં, સમાન ભતિવાળાના ઉપર જ ઉપકા (આ) ર કરવાની અપેક્ષા ન રાખતાં, ‘ સહ-સમાન ધર્માચરણ કરનારા સાધર્મિકો મહારા બંધુઓ છે ’ એમ નિત્ય વિચારતાં ‘ પ્રકરણ-પ્રસંગો પર સાધર્મિકોત્તર સંસ્કરણ કરવું જોઈએ, તેમને જોતાં સંભાળણ કરવું જોઈએ, સોપારી વગેરેથી તેમનું પૂજન-સન્માન કરવું જોઈએ, રોગ વગેરેમાં પ્રતિયર્થા-સેવા કરવી જોઈએ, માર્ગમાં ગમત કરવાથી ખિન્ન થયેલા-પરિશ્રમ પામેલાઓની વિશ્રામણા-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ, તેમના મુખે પોતાને સુખી સમજવા જોઈએ, તેમના શુભોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ, તેમના અપરાધોને આરજાદિત કરવા જોઈએ, બહુગુણવાળી, અવશ્ય લાભવાળી વ્યવહાર-વેપાર-પ્રવૃત્તિમાં સીદ્ધતાઓની યોજના કરવી જોઈએ, ધર્મ-દૃત્યોમાં તેમને સંભારવા જોઈએ, ધર્મ-કાર્યોનું સ્મરણ કરાવવું જોઈએ. તેઓ દોષોનું સેવન કરે તો નિવારણ કરવું જોઈએ. સુમધુર વચનોદ્વારા પ્રેરણા કરવી જોઈએ; વારંવાર તેમ કરતા હોય તો પરમ વચનોદ્વારા

પણુ પ્રતિનોદના કરવી જોઈએ, સામર્થ્ય હોય તો વૃત્તિ-દુર્બલોને આજીવિકા ચલાવવામાં અશક્તોને ઉપદેશ-ટોક કરવો જોઈએ અને અત્યંત સંકટરૂપ ખાડામાં પડેલાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. સમસ્ત ધર્મ-કાર્યોમાં ઉદ્યમ કરનારાઓને નિરંતર સહાયતા કરવી જોઈએ, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં રહેલાઓને સારી રીતે સ્થિર કરવા જોઈએ. એવી રીતે નિશ્ચયે બહુ પ્રકારે સાધર્મિક-વાત્સલ્ય કરતો શ્રાદ્ધ- (શ્રાવક) જીવનમાં નિર્દોષ તીર્થ-વૃદ્ધિ કરે છે.”

ધન વાવવાનાં ૭ ક્ષેત્રોમાં:—સુપ્રસિદ્ધ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પરમાર્હત કુમારપાલ જૂનાગઢના પ્રાર્થનાથી રચેલા પોતાના યોગશાસ્ત્રના વિવરણમાં, શ્રાવકોનાં કર્તવ્ય-સૂચનમાં ૭ ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં જણાવ્યું છે. તેમાં સાધુ સંબંધમાં સૂચવ્યા પછી સાધ્વીના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ધર્મ કર્મમાં માત્ર પુરુષો જ અધિકારી નથી, સ્ત્રીઓને પણ તેમાં અધિકાર છે. ચાર પ્રકારના સંબંધમાં સ્ત્રીઓ પણ અંગબૂત છે. ગૃહ-વાસનો પરિત્યાગ કરીને યતિધર્મનાં અનુષ્ઠાનો આચરતી, રત્નત્રયી- (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર)ને ધારણ કરનારી સુશીલ, મહાસત્ત્વશાલિની સાધ્વીઓ બ્રાહ્મી, સુન્દરી, રાજિમતી, ચંદના વગેરે મોક્ષની અધિકારિણી થઈ છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં અત્યંત શીલવતી સુસત્ત્વા સીતા વગેરે થઈ ગઈ. રાજ્ય-લક્ષ્મીનો પરિત્યાગ કરીને તથા પતિ, પુત્ર, ભાઈ અને બીજા બંધુજન-સંબંધનો પરિત્યાગ કરીને પરિવ્રજ્યાને પાળનારી સત્યભામા વગેરે થઈ ગઈ.”

મુક્તિ-સાધનોને જ ધન માનનારી જે સાધ્વી જીન-વચનને જાણે છે, તેના પર શ્રદ્ધા કરે છે, અને ચારિત્ર આચરે છે, તેવી સાધ્વીઓનું

૧ શાકટાયનાચાર્યની કૃતિ તરીકે જણવામાં આવેલાં ૪૬ પદ્યોવાળા સ્ત્રી-નિર્વાણ પ્રકરણનાં ૪, ૨૯થી ૩૨ પદ્યોની છાયા આમાં જણાવે છે.

દુઃશીલ નાસ્તિકોથી આવકોએ રક્ષણ કરવું જોઈએ—પોતાના ઘર પામે ચોતરફથી રક્ષિત ગ્રુપ્તદ્વારવાળી વસતિ (ઉપાશ્રય) તેમને આપવી જોઈએ, પોતાની ઓઝોદ્ધારા તેમની પરિચર્યા કરાવવી જોઈએ, પોતાની પુત્રીઓને તેમની પાસે રાખવી જોઈએ, ત્રત લેવા તત્પર થનારીઓને તેમને અર્પણ કરવી જોઈએ.

કર્તવ્યોત્તું વિરમરણ કરે તો તેમને તેનું રમરણ કરાવવું જોઈએ. અન્યાય પ્રવૃત્તિનો સંલવ હોય તો તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ. એક વાર અન્યાય-પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષણ, અને વારંવાર તેવી પ્રવૃત્તિ થાય તો નિષ્કુર શિક્ષણ વગેરે દ્વારા તાકન કરવું જોઈએ. હચિત વસ્તુઓદ્ધારા તેમનો ઉપચાર કરવો જોઈએ.”

આવક ક્ષેત્ર:—“આવકો આવકના સાધર્મિક છે. સમાન ધર્મવાળા—સાધર્મિકનો સંગમ પણ મોટા પુણ્ય માટે થાય છે, તો તેને અનુરૂપ પ્રતિપત્તિમાં શું કહેવું? પોતાના પુત્ર વગેરેના જન્મોત્સવમાં, વિવાહમાં અને ખીજાં પણ તેવા પ્રકારનાં પ્રકરણમાં સાધર્મિકને નિમંત્રણ કરવું જોઈએ, વિશિષ્ટ ભોજન, તાંબૂલ, વસ્ત્ર, આલરણ વગેરે આપવું જોઈએ.

આપતમાં આવી પડેલાંનો અવસુદ્ધાર પોતાના ધનના વ્યયથી કરવો જોઈએ. અંતરાયના દોષથી જેઓ વિલવથી ક્ષીણ થયા હોય, તેને પાછા પૂર્વભૂમિએ પહોંચાડવા જોઈએ. ધર્મમાં શિથિલ થનારાઓને તે તે પ્રકારે ધર્મમાં રિથર કરવા જોઈએ. પ્રમાદ કરનારાઓને સ્મારણ, વારણ, નોદના, પ્રતિનોદના આદિ કરવું જોઈએ. (૧) વાચના, (૨) પૃચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) ધર્મકથા વગેરેમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો જોઈએ. વિશિષ્ટ ધર્માનુશ્ચન કરવા માટે સાધારણ પોષધશાલા વગેરે કરાવવું જોઈએ.

આવિકા:—“આવક-ક્ષેત્રની જેમ આવિકા-ક્ષેત્રમાં પણ પોતાના ધનને વાવવું જોઈએ. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળી, શીલ-સંતોષ-

પ્રધાન સધવા યા વિધવા જે જિન-શાસન પ્રત્યે અનુરાગી મનવાળી હોય-તેને સાધર્મિક તરીકે માનવી જોઈએ.

રતનત્રય ધારણ કરનારી સુશીલ શ્રાવિકાને દોષ-પાત્ર કેમ કહી શકાય ? સ્ત્રીઓની દોષ-ગુણલતા દર્શાવાય છે, પરંતુ પુરુષોમાં પણ દોષ-ગુણલત્વ હોય છે, એથી જેમ મહાપુરુષોની અવસ્થા કરવી યોગ્ય નથી; તેમ સ્ત્રીઓ સંબંધમાં પણ સમજવું જોઈએ. દેટલીક સ્ત્રીઓ દોષ-ગુણલત્વ હોય, તેમ દેટલીક ગુણ-ગુણલ પણ હોય છે. સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરીને, મહાસત્ત્વોથી સેવવા યોગ્ય એવા દુશ્વર ચારિત્રને પણ જે સ્ત્રીઓ આચરે છે-પાળે છે-તે સ્ત્રીઓને અલ્પસત્ત્વવાળી કેમ કહી શકાય ?

સ્ત્રીત્વ હોવા છતાં, તે તે પ્રકારના ગુણ-ગૌરવથી અને યોગ્યતાથી, તીર્થ'કર વગેરે મહાપુરુષોને જન્મ આપનારી-માતાઓ, દેવેન્દ્રોદ્ધારા પણ પૂજ્ય છે અને મુનિઓદ્ધારા પણ સ્તવાય છે. કથું છે કે-
“સ્ત્રીઓનું એ અસાધારણ ગૌરવ છે, કે તે તેવા કોઈ શ્રેષ્ઠ ગર્ભને વહન કરે છે કે જે, ત્રણે જગતના પણ ગુરુ થાય છે.”

દેટલીક સ્ત્રીઓ, પોતાના શીલના પ્રભાવથી અગ્નિને પાણી જેવો, સાપને દોરડા જેવો, નદીને સ્થળ જેવી, અને ઝેરને પણ અમૃત જેવું કરે છે.

ચાર પ્રકારના સંબંધમાં યોગ્ય અંગ, શૃહમેધિ(શૃહસ્થ)ની સ્ત્રીઓ પણ છે. સુલસા(મહાવીર-સમકક્ષીન) વગેરે શ્રાવિકાઓની ગુણ-પ્રશંસા તીર્થ'કરોએ પણ કરી હતી, જેમના ચારિત્રનું ગહમાન દેવેન્દ્રોએ પણ સ્વર્ગ-ભૂમિઓમાં પણ કયું હતું, જેમની સમ્યક્ત્વ-સંપદને પ્રબલ મિથ્યાત્વીઓદ્ધારા પણ ક્ષોભ પમાડી શકાયો ન હતો. દેટલીક સ્ત્રીઓ ચરમદેહવાળી-તે જ લવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી અને દેટલીક સ્ત્રીઓ બે ત્રણ લવમાં મોક્ષ પામનારી થઈ ગઈ.

સૌથી છેલ્લા મત્રી દુષ્યસહ, મતિની ચક્ષિણી, આવક નાગિલની જેમ સૌથી છેલ્લી આવિકા સત્યશ્રીના નામનો પણ નિર્દેશ છે. પાપી વનિનાઓનાં દણ્ડાંથી આવિકાઓને દૂષિત કેમ કરી શકાય? અથવા દુરથી પરિહરવા યોગ્ય કેમ કહેવાય?

—તેથી આ આવિકાઓનું માતાની જેમ, બહેનોની જેમ અને પોતાની પુત્રીઓની જેમ વાતસલ્ય કરવું યુક્ત-યુક્ત જ અમે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે જોઈએ છીએ-વિચારીએ છીએ.”

—લા. ભ.

[૧૨]

આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો

[જનસત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૩ના અંક ખીનમાં, તથા જૈન-ધર્મપ્રકાશ, ભાવનગરના સં. ૨૦૦૨ના કાર્તિકના અંકમાં પ્રકાશિત]

વિદ્યાપ્રેમી બંધુઓ અને બહેનો !

આજે ‘ આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો ’ તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું. જાપખાનાનો યુગ આવતાં આપણા એ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોનો ઇટલોક ભાગ પ્રકાશમાં આવ્યો છે, પરંતુ બહોળો ભાગ હજી અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે; એના અવલોકન, સંશોધન, પ્રકાશન, પકન-પાકન સંબંધમાં બહુ થોડા સાક્ષરો રસ ધરાવે છે. વિદેશી જંગવણીથી વિભૂષિત થયેલા ધણા ગ્રાંથો સરો પછી આ સ્વદેશના ઉત્તમ સંપ્રદાના ઉદ્ધાર તરફ ઉદાસીનતા સેવતા જણાય છે. દક્ષિણ હિંદની અપરિચિત તામિલ, તેલુગુ આદિ લિપિમાં નહિ, પરંતુ નાગરી લિપિમાં લખેલાં પ્રાચીન ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવામાં પણ તેમને કંટાળો આવતો જણાય છે. એથી પોતાના પૂજ્ય પૂર્વજોના વિશાલ જ્ઞાનથી તેઓ સ્વયં વંચિત રહે છે અને ખીજાઓને તેનો વાસ્તવિક લાભ આપી શકતા નથી. પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના વર્તમાન યુગમાં વિશ્વ-વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાપકોએ અને અન્ય વિદ્વાન્ વિચારકોએ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોનાં સંરક્ષણ, સંશોધન, પ્રકાશન, પકન-પાકનાદિ માટે વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે.

વિશાલ બુદ્ધિ-વૈભવો એમાં ભરેલા છે, તેમના બહોળા અનુભવો, અત્યુત્તમ પવિત્ર જીવન-સંસ્કારો એમાં જીનરેલા છે. માનવ-કલ્યાણના, વિશ્વ-મૈત્રીના અમૂલ્ય ઉપદેશો એમાં સમાયેલા છે. આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિનાં પૃથક્કરણો કરી શકાય તેવાં સાધનો તેમાં છે. ભારતવર્ષનો ભવ્ય ઇતિહાસ રચી શકાય, તેવી સાધન-સામગ્રી તેમાં મળી આવે છે. ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક, સામાજિક ઉત્તતિના સન્માર્ગો એમાં સૂચવાયેલા છે. ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષ-શાસ્ત્રના રહસ્યમય સૂક્ષ્મ વિચારો એમાં દર્શાવેલા છે. ભાષાશાસ્ત્ર-પ્રાચીન પદ્ધતિનાં વ્યાકરણો, તર્કશાસ્ત્ર પર રચાયેલાં મત-મતાન્તરનાં તત્ત્વજ્ઞાન-ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા સાહિત્ય, સંગીત અને વિવિધ કળાઓનાં વિજ્ઞાન એમાં છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાઓમાં રચાયેલું ગદ્ય-પદ્ય પુષ્કળ સાહિત્ય એમાં જોવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો, રસિક રસો, લોકકથા, વિનોદ-વાર્તાઓ, નાટકો, કોશો, છંદ-શાસ્ત્ર, અલંકાર, વેદક, જ્યોતિષ, સામાન્ય નીતિ, રાજનીતિ ચર્યતા ગ્રંથો, મુલાપિત સૂક્તિ-સંગ્રહો, સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ વિવિધ વિષયોના સેકંડે ગ્રંથો સદ્ભાગ્યે અઘાવધિ એમાં મુરક્ષિત રહ્યા છે. પ્રાચીન લેખનકલાના અને ચિત્રકલાના અનેક નમૂના એમાં જોવા મળે છે.

દોઢ-બે હજાર વર્ષો પહેલાં બહુ બુદ્ધિશાલી, સ્મરણશક્તિશાલી શુર-શિષ્યો પુસ્તકોનો અપેક્ષા રાખ્યા વિના મુખપાઠથી જ જ્ઞાન અર્પણ, ગ્રંથો કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા; પરંતુ પાછળથી વિષમ કાલ-દોષથી તેવી શક્તિ ક્ષીણ થતાં, મતિમંદતા થતાં, પુસ્તકો વિના જ્ઞાન ગ્રંથો, ધારણ કરવું અશક્ય બનતાં, પ્રવચન-જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થતો અટકાવવા માટે તે સમયના દીર્ઘદર્શી મહાપુરુષોએ આવશ્યકતા વિચારી પુસ્તકો લખવા-લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત કરી. થમણુ લગવાનું મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે-વિક્રમસંવત્ ૫૨૦મા વર્ષે

વલભીપુર(વળા)માં સૌરાષ્ટ્રમાં દેવર્ધિગણિ દ્વિમાશ્રમણ-પ્રમુખ જૈન સંઘે તીર્થંકર-ચણધરોના પ્રવચનરૂપ જૈન સિદ્ધાંતને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો. નાગાર્જુન, સ્કંદિલાચાર્ય વગેરેએ પણ એ કાર્ય જનવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

લેખનકળા તો પ્રાચીન સમયથી જાણીતી હતી. મુનિગણને પદ્મ-પાદનનું તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાદિ વર્ગને પુસ્તકો લખાવવાનું, લખાવી યોગ્ય અધિકારીઓને અર્પણ કરવાનું, વ્યાખ્યાતા ઉપદેશક આચાર્યો-શ્રમણો પાસેથી સાંભળવાનું તેમનું ઉચિત કર્તવ્ય સમજાવ્યું. તેમના દ્રવ્ય-વ્યયને ૭ ક્ષેત્રો-સ્થાનોમાંના આ ઉપયોગી કર્તવ્ય તરફ વાળવામાં આવ્યા. પરમહાન મેળવવાના ઉત્તમ સાધનરૂપ એ પોથીઓનું કપૂર, ધૂપ, વસ્ત્ર, આદિ દ્વારા પૂજન-સન્માન કરવાનું સમજાવવામાં આવ્યું. જ્ઞાનના આરાધન માટે કા. શુકલપંચમી-જ્ઞાનપંચમી તિથિનો વિશેષ વિધિ સૂચવ્યો, પુસ્તકોના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. ઉત્તમ કુશલ લિપિય વિદ્વાન્ લેખકોની પસંદગી કરવામાં આવી. મહાગારી ઉત્તમ ટકાઉ શ્રીતાડપત્રો, લખવાની પાકી સરસ કાળી શાહી, ઉત્તમ લેખિની વગેરે સાધન-સામગ્રી મેળવવામાં આવી. એવી રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનસંકારોની વ્યવસ્થા થઈ.

એ પ્રમાણે વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી શરૂ થયેલાં દસમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો હાલમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. કાલક્રમે જીર્ણ-શીર્ણ થઈને, ખંડિત-તુટિત થઈને, રાજ્યોની બિથલ-પાયલ, આરમાની-સુલતાની જેવા કારણે ધર્મદ્વેષથી અથવા આકસ્મિક વિપ્લવો-ઉપદ્રવોને લીધે આપણી એ પ્રાચીન પુસ્તક-સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જણાય છે. કેટલાંય પુસ્તકો આપણી બેઠરકારીથી વિનષ્ટ થયાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો ભેજ-વાળી જમીન-હવાના કે ઉદ્દીપી વગેરે જંતુઓના ભોગ બન્યાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો જલ-શરણ અને અગ્નિ-શરણ થયાં હશે. કેટલાંય ઉત્તમ પુસ્તકો જર્મની, યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદેશોમાં પહોંચી ગયાં

જણાય છે. વિવિધ ઉપદ્રવોમાંથી સદ્ગુણોને જો બચ્યાં છે, અથવા દીર્ઘદર્શી કુશલ સંરક્ષક મહારાજોએ સમયસૂચક દક્ષતાથી જોને બચાવ્યાં છે, તેની રક્ષા અને સાર-સંભાળ આપણે કરવાની છે. બધાં સુધી જાણવામાં આવ્યું છે, અને જોના પર સંવત્-નિર્દેશ થયો છે તેવાં નાગરીલિપિમાં લખાયેલાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકો સંવત્ એક ઉત્તર વર્ષ પછીનાં જણાય છે. જેસલમેરના એક ભંડારમાં રહેલ મહેશ્વર-સૂરિએ રચેલ પંચમી-માહાત્મ્યનું પ્રા. પુસ્તક સં. ૧૦(૧)૦૬માં લખેલું છે, જેમાં આપણી પ્રાચીન કહેવતો, મુલાપિતો સાથે કથાઓમાં ગુંથાયેલી છે.

પુસ્તકો લખાવવામાં, અને તેના સંરક્ષણમાં તથા પડન, પાડન, વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા તેનો સદુપયોગ કરવા-કરાવવામાં પરોપકાર-પરાયણ જોનાચાર્યો-જેન શ્રમણોના સદુપદેશે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. તેઓએ માત્ર જોનાગમોનાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં નથી, પરંતુ ઉપયોગી દરેક વિષયનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં છે. તેના સંગ્રહો અનેક સ્થળે કરાવ્યા છે. તેમણે જ્ઞાન-કેશો, ગ્રંથ-ભંડારો કરાવી, તેની રક્ષાના-વિદ્યા-વૃદ્ધિના પ્રયત્નો કર્યા-કરાવ્યા હતા, નવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી. પ્રાચીન ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાનાદિ રચ્યાં હતાં, પડન-પાડન, વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ યાજી રાખી હતી, એ રીતે સમાજ પર એમનો મહાન ઉપકાર છે.

કારમીરમાં પ્રાચીન સરસ્વતી-ભંડાર હતો, દિલ્લયની (માળવા), પાટલિપુત્ર (પટણા) વગેરે સ્થળો પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાનાં કેન્દ્રો હતાં. માળવાના મહારાજ સાહસાંક વિક્રમાદિત્ય, મુંજ અને લોજના વિદ્યાપ્રેમે, અનેક ગ્રંથોની રચના કરી-કરાવી હતી, અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન, પ્રોત્સાહનો મળ્યાં હતાં એટલે ત્યાં જ્ઞાનભંડારો સંભવિત છે, પરંતુ અહીં આપણે ગૂંજરાતના-ખાસ કરીને પાટણના જ્ઞાન-ભંડારોનો વિચાર કરીએ.

ગૂજરાતના મહારાજાઓના અને મંત્રીશ્રવ, મહામાત્ય જેવા અધિકારીઓના પ્રેરણા-પ્રોત્સાહને ગૂજરાતની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિને પ્રશંસનીય રૂપમાં વિકસાવેલી જણાય છે. સોલંકી શુવર્ણયુગમાં સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ-પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલી જણાય છે. લાખો શ્લોકોવાળું તે સમયનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. મહારાજા કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્જુન કુમારપાળ, લીમદેવ, વીસદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે મહારાજાઓનાં સંસ્મરણો તેમાં છે; તથા તેમના અધિકારી મંત્રીઓ વગેરેના નામ-નિર્દેશ પણ ત્યાં કરવામાં આવેલ છે. મહામાત્ય, મુંજલ, આશુક, ગાંગિલ, સંપત્કર(સંત્ય), દંડનાયક વોસરિ, મહામાત્ય મહાદેવ, સામંત, પૃથ્વીપાલ, મંત્રીશ્રવ વસ્તુપાલ, તેજપાલ, નાગક, દંડનાયક અલયક, વિજયસિંહ, આદલાદન, રાજલંકારી પદ્મ, મહામાત્ય મધુસૂદન, માલદેવ, વગેરેના અધિકાર-સમયમાં વિક્રમની બારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં તાડપત્રીય પુસ્તકો એમાં ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

છેલ્લા લગભગ બારસો વર્ષના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારોનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે. જૈન ગ્રંથકારોની ઐતિહાસિક શૈલી એમાં સ્પષ્ટ ખેંચે છે. અંતિમ પ્રશસ્તિમાં તેઓએ પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવી હોય છે. ગ્રંથ કયા નગર-સ્થાનમાં રહી રચ્યો ? કયા રાજાના રાજ્યમાં રચ્યો ? કયા વર્ષ, માસ, મિતિમાં રચ્યો ? દેવી પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી રચ્યો ? તેમાં સંશોધનાદિ સહાયતા કોણે કરી ? અથવાદર્શ પુસ્તક કોણે લખ્યું ? ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ કેટલું છે ? વગેરે ઐતિહાસિક આવશ્યક હકીકતો એમાં જણાવી હોય છે.

ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં ગ્રંથ લખાવનાર સદ્ગૃહસ્થના કુટુંબનો, તેમનાં સત્કાર્યોનો ઐતિહાસિક પરિચય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રશસ્તિના

રૂપમાં અથવા પદ-ઉલ્લેખમાં આપેલો હોય છે. એમાં ઘણા શાંતિ-વંશોનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે, જેનો સંબંધ ગૂઝરાત, મારવાડ, મેવાડ, માલવા આદિ દેશો સાથે છે.

૧૮ દેશી લાખાઓના ઉલ્લેખવાળી પ્રાકૃત કુવલયમાલા-કથા, શક-સંવત્ ૭૦૦ = વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં દક્ષિણવચ્ચિદ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્ધોતનાચાર્યે જાળાપુર(જલોર)માં રણુદરતી વત્સરાજ મહારાજના રાજ્યમાં ઋષભગિરિનમંદિરમાં રચી હતી.

ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જયસિંહસૂરિએ સં. ૯૧૫માં ભોજદેવ (પ્રતિહાર) મહારાજના રાજ્યમાં નાગપુરમાં જિનાયતનમાં રચ્યું હતું. એ વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિયો છે. ગૂઝરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણના સંસ્થાપક વનરાજ આવડાના સમયનું કોઈ પુસ્તક જણાતું નથી; તેમ છતાં પાટણ પાસેના ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં શકસંવત્ ૭૮૪માં (વિ. સં. ૯૧૬માં) શીલાંકાચાર્યે રચેલી આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

એ જ ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં જિનાલયમાં શકસંવત્ ૮૨૧માં (વિ. સંવત્ ૯૫૬માં) સિદ્ધાંતિક યજ્ઞદેવના શિષ્ય પાર્શ્વમુનિએ યતિપ્રતિક્રમણસૂત્રની અને શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી. તેમાં શીલવાન મુખહુશ્રુત શ્રાવક જંભૂતી સહાયતા સૂચવી છે.

મહારાજ દુર્લભરાજની રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજય મેળવનાર જિનેશ્વરસૂરિને ત્યાંના સિદ્ધાંતપુસ્તકોમાંનાં દશવૈકાલિક સૂત્ર વગેરે ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમણે તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોએ રચેલાં પુસ્તકો મળી આવે છે.

મહારાજ ૧લા હીમદેવ અને વિમલ દંડનાયકનાં સંસ્મરણો તે સમય પછીનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે.

મહારાજ ૧લા દુર્લભદેવના રાજ્ય-સમયમાં રચાયેલ સં. ૧૧૪૧ એ ૨૩

(૩૬)નું પ્રા. મહાવીરચરિત્ર વગેરે મળે છે. સં. ૧૧૩૮માં લખાયેલ વિશેષાવસ્થક ટીકા, તથા સં. ૧૧૪૬માં મહામાલ્ય મુંબલના અધિકાર-સમયમાં લખાયેલ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે મળે છે. અલયદેવસૂરિએ જૈનાગમેની વૃત્તિ—વ્યાખ્યાઓ મુખ્યતથા પાટણમાં સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮માં રચી હતી. ગૂજરાતના શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંત શ્રાવેશ્વરે તે પુસ્તક લખાવ્યાં હતાં. કપડવંજના વાયટકુલના જનજનાગના સુપુત્ર સિદ્ધ અને વીરનાગ જેવા સદ્ગૃહસ્થોએ સકલ આગમનાં પુસ્તક લખાવ્યાં હતાં.

પરમપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની અભ્યર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામનું સર્વાંગસુંદર પદ્મલાપાનું શબ્દાનુશાસન રચ્યું હતું. જેનું સન્માન સિદ્ધરાજે પદ્મહરતી પર સ્થાપી નગર-પર્વટન દ્વારા કર્યું હતું, તે પ્રસંગના ચિત્રવાળી પ્રતિ પશુ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજે ૩૦૦ જેટલા સારા લેખકો રોકી તેની સેંકડો નકલો કરાવી અભ્યાસીઓને અર્પણ કરી હતી, રાજ-લંડારમાં સ્થાપી હતી તથા દેશ-વિદેશમાં મોકલાવી વિદ્યા-પ્રચાર કર્યો હતો. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે અને સમકાલીન ખીજ અનેક આચાર્યોએ તથા વિદ્વાનોએ તે સમયમાં રચેલા હજારો શ્લોકોવાળા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપયોગી ગ્રંથો મળી આવે છે. સં. ૧૧૮૭માં સિદ્ધ નામના સદ્ગૃહસ્થે પોતાના તથા સ્વજનોના શ્રેય માટે લખાવીને જિનાગમ-પુસ્તકોનો સંગ્રહ ચક્રેશ્વર-આચાર્યને નિરંતર વાંચવા, સંશોધન કરવા સમર્પણ કર્યો હતો.

પરમાર્હત કુમારપાલ બૃપાલની પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની અનેક પોથીઓ લખાઈ હતી. મહારાજના પડન-પાડનની પોથી સોનેરી શાહીથી લખાયેલી હતી. મહારાજ કુમારપાલે ૨૧ જ્ઞાન-લંડારો કરાવ્યાનું સૂચન પાછળના ગ્રંથોમાં છે. સં. ૧૨૯૪માં લખાયેલી ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની પોથીમાં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરતા કુમારપાલનાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે.

કુમારપાલના સમયમાં રચાયેલા અને લખાયેલા ઘણા ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ બંનેના સચિવ પોરવાડ મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રા. અષ્ટવંશ ભાષામાં રચેલાં ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી ત્રણ ચરિત્રો મળી આવે છે, જેમાં ગૂઝરાતના એ મહામંત્રિ-વંશની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ મળે છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના પદ્ધત્ત મહાકવિ રામચંદ્રસૂરિનો ૧૨ રૂપકો પર વિવેચન કરતો નાટ્યદર્પણ ગ્રંથ ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળા-(નં. ૪૮)માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે, તેમાં સૂચવેલાં ૩૫ જેટલાં નાટકો ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. નલવિલાસ નાટક વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

પાટણના કુમાર-વિહારમાં વસંતોત્સવ-પ્રસંગે ભજવવા માટે દેવચંદ્રમુનિએ ‘ચંદ્રલેખાવિજય’ નામનું પ્રકરણ-રૂપક રચ્યું હતું, જે કુમારપાલની પરિપક્વતા ચિત્ત-પરિતોષ માટે રચાયેલું હતું, તે અપ્રકટ છે.

અજયદેવના રાજનીતિ પરમાર્હત મોહણતિના મંત્રીશ્વર યશપાલે, ધારાપદ(થરાદ)ના કુમાર-વિહાર જિનમંદિરમાં ભજવવા માટે મોહરાજ-પરાજય નામનું આધ્યાત્મિક નાટક રચ્યું હતું, જે કુમારપાલના ઐતિહાસિક આધ્યાત્મિક યશસ્વિ જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે; તે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળા(નં. ૬)માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં રચેલ કુમારપાલ-(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ નામનો વિસ્તૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રાકૃતગ્રંથ કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર કવિ સિદ્ધપાલના સ્થાનમાં રહી રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથ-માળા(નં. ૧૪)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તે જ આચાર્યનો બીજો ગ્રંથ પ્રા. સુમતિનાથ-ચરિત્ર હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

લીમદેવ(બીજા)ના રાજ્ય-સમયમાં સં. ૧૨૫૪માં વદરાણુમાં

દેવસૂરિએ રચેલું પ્રા. પદ્મપ્રભચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૨૫૫માં સોમમંત્રીની પ્રેરણાથી પૃથ્વીદ્રસૂરિએ રાજનીતિના વિવેચન માટે જીર્ણ પંચનંતને શુદ્ધ કર્યું હતું, જે જર્મનીના ડૉ. હર્ટલના સુપ્રચલ્નથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળા(નં. ૨)માં પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ સર્ગમાં તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી નરચંદ્રસૂરિએ કથારત્નસાગર, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અલંકાર-મહોદધિ, બાલચંદ્રસૂરિએ કરુણાવળાયુધ નાટક જેવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ તેજપાલનાં યશસ્વી જીવનને ઉદ્દેશી તેમના સમકાલીન અનેક મહાકવિઓએ મહાકાવ્યો, નાટકો અને પ્રશસ્તિઓ રચી હતી. કવિ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદી, અરિસિંહે સુદૃતસંકીર્તન, ઉદયપ્રભસૂરિએ સુદૃતકીર્તિકલોલિની અને ધર્માબુદ્ધ્યમહાકાવ્ય(સંઘપતિ-ચરિત), બાલચંદ્રસૂરિએ વસંત-વિલાસ મહાકાવ્ય, જયસિંહસૂરિએ હમ્મીરમહમદન નાટક અને પ્રશસ્તિ તથા નરચંદ્રસૂરિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી પ્રશસ્તિઓ ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. એ વાંચવા-વિચારવાથી એ મંત્રીશ્વરોની અસાધારણ રાજનીતિઘટા, અદ્ભુત દક્ષતા અને અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતાનો ખ્યાલ આવે છે. એમની અનુપમ સેવા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ હોઈ ગૂજરાતીઓને અને બીજાઓને પણ પ્રેરણા આપે તેવી છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે સિદ્ધાંતની પ્રતિયો સોનેરી શાહીથી અને બીજી ચાકુ શાહીથી તાડપત્રો અને કાગળો પર લખાવી હતી. એમણે ૭ કરોડ દ્રવ્યના વ્યયથી ૭ સરસ્વતીલંકારો રચાયા હતા-એવા ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમાં છે.

થરાદ, સાચોર, વટસર, સંખેડા વગેરેમાં જિનપ્રતિમા, જિન-મંદિરો આદિ ધર્મકાર્યો કરનાર ગણકકુલના દંડનાયક આજ્ઞલાદને

પાટણમાં વાસુપૂજ્ય પ્રભુના પ્રાસાદનો છર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેણે નાગેન્દ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિદ્વારા સં. ૧૨૯૯માં વાસુપૂજ્યચરિત્ર મહાકાવ્ય રચાવ્યું હતું.

વીસસદેવના વિદ્યાસપાત્ર વાયટવંશી રાજલંડારી પદ્મની પ્રાર્થનાથી વાયટગચ્છના મહાકવિ અમરચંદ્રે, 'પદ્માનંદ' અપર-નામવાળું જિનેન્દ્ર-ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગા. પ્રા. મંથ-માળા(નં. ૫૮)માં પ્રકટ થયું છે.

અબ્દુનહેવ, સારંગદેવ વગેરે રાજાઓના સમયમાં લખાયેલાં સચિત્ર કલ્પસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો મળી આવે છે. પેથકસાહે ૭ જ્ઞાન-લંડારો રચાયા હતા. બીજા પણુ અનેક શ્રીગાનોએ અનેક પુસ્તકો લખાવી સદ્ગુરુઓને સમર્પણ કર્યાં હતાં.

મુસ્લીમ યુગમાં—અલાવદીનના સમયમાં કહ્મુર ફેરુ જેવા વિદ્વાને રચેલ પ્રા. લાવારતુસાર શિષ્યગ્રન્થ તથા બીજા જટલાક ગ્રંથો મળે છે. અલપખાનના સમયમાં રચાયેલ સમરાગસ અને શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર (નાલિનંદન-જિનોદ્ધાર) પ્રગથિ જેવા ગ્રંથો મળે છે. સુલતાન મહુમ્મદ તુગલકથી સન્માનિત થયેલા જિનપ્રભસૂરિની તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોની નાનીમોટી અનેક કૃતિઓ પ્રાચીન જ્ઞાન-લંડારોમાં જેવામાં આવે છે.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થયેલા માંડવગઢ(માલવા)ના આલમ્મ-સાહિના પ્રીતિપાત્ર મંત્રી શ્રીમાલી મંડને રચેલા કાવ્યમંડન, અલંકારમંડન, ચંપૂમંડન, સંગીતમંડન, કાદંબરીમંડન, શૃંગારમંડન, સારસ્વતમંડન જેવા અનેક ગ્રંથો, તથા તેના બંધુ ધનદે રચેલાં શૃંગાર, નીતિ, વૈરાગ્ય-શતકો મળે છે.

વિક્રમની બારમી સદીથી લઈ ૧૫મી સદીના અંત સુધીમાં ૮ ઈંચથી ૩૬ ઈંચ સુધીની લંબાઈવાળાં તાડપત્રો પર લખેલાં પુસ્તકો

અમે પાટણુ જૈનભંડારના કેટલોગ (૧લા ભાગ)માં (ગા. પ્રા. ગ્રં. નં. ૭૬માં) દર્શાવ્યાં છે. કાગળ પર લખેલાં પુસ્તકો સં. ૧૩૫૭-૫૮ થી મળી આવે છે. સં. ૧૪૧૮માં ખાદીના મજબૂત કપડા પર લખાયેલું ધર્મવિધિવૃત્તિનું ૭૬ પાનાનું પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની લંબાઈ ૨૫ ઇંચ અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ છે. પાટણુનો સંઘનો ભંડાર હવે નવીન તૈયાર થયેલા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-જૈન-જ્ઞાનમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. કપડા પર ચિત્રાંકિત પંચતીર્થા-પ્રાસાદપટ પણ મળે છે.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથ-ભંડારને તેમના અનુયાયીઓએ પાછળથી સમૃદ્ધ કર્યો હતો. વિક્રમની ૫૬૨મી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છાધિપતિ દેવસુંદરસૂરિએ અને તેમના અનુયાયી સોમસુંદરસૂરિ વગેરેએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણુના જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપન કર્યાં હતાં-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

જ્ઞાનારાધનના આ ઉપયોગી કર્તવ્યમાં ગૂજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિની જૈન મહિલાઓનો-શ્રમણીઓનો અને શ્રાવિકાઓનો મોટો વ્હાળો છે. ૬૦ જેટલી મહિલાઓનાં નામો અમે ત્યાં દર્શાવ્યાં છે, જેમણે પોતાના અને સ્વજનાદિના શ્રેય માટે હજારો શ્લોકોવાળાં પુસ્તકો લખાવી પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ સદુપયોગ માટે ગુરુઓને તથા મહત્તર, પ્રવર્તની આદિને સમર્પણ કર્યાં હતાં, તથા જ્ઞાનભંડારોમાં પણ ભેટ કર્યાં હતાં. ક્ષત્રિય ઝાલાકુળના વિજ્ઞપાલની રાણી નીતાદેવીનું નામ તેમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જેણીએ વિદ્યાકુમાર મુનિના સદુપદેશથી હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રને લખાવ્યું હતું.

પાટણુ, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થાનોમાં જ્ઞાન-ભંડારો સ્થપાવનાર ખરતરગરબના અધિપતિ રાજ-માન્ય જિનભદ્રસૂરિના સદુપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાન ધરણ્યાચાર્યે ૫૬૨મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાવેલાં

૫૦ જેટલાં પુસ્તકો જેસલમેર કિલ્લા(મારવાડ)ના મોટા ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેસલમેરના ખેતાશાહે કલ્પસૂત્રનાં પુસ્તકોને સોનાને અક્ષરે લખાવ્યાં હતાં, તથા થીરશાહ જેવા અનેક સદ્ગૃહરથોએ જૈનાગમ-પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં.

શહેનશાહ અકબરે પોતાના પ્રીતિપાત્ર પં. પદ્મમુંદર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશાળ પુસ્તક-સંગ્રહ જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને અત્યાગ્રહથી બહુ સન્માનપૂર્વક ભેટ કર્યો હતો, પાતશાહ અકબરના પરમપ્રીતિપાત્ર અને વર્ષો સુધી સહવાસમાં રહી અનેક સત્કાર્યો કરાવનાર ઉ. શાંતિચંદ્ર મહોપાધ્યાય લાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રની મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. પાટણના જ્ઞાન-ભંડારોમાંનાં કેટલાંય પુસ્તકો મુંબઈ, પૂના-ભંડારકર ઓ. રોસચં ઈન્સ્ટિટ્યુટ વગેરે સ્થળે ગયાં છે.

ગૂજરાતમાં વડોદરા-રાજપુત મહત્ત્વ છે કે તેને આંગણે પાટણના ૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, હભોઈ જેવા સ્થળોમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં અને રાજપ્રધાન ગ્રામ્યવિદ્યામંદિરોમાં હજારોની સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગી સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. તેનાં વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો પ્રકટ થતાં વિશેષ મહત્ત્વ જણાશે. આશા રાખીએ કે તેમાંનાં અસંખ્ય દુર્લભ મહત્ત્વનાં પુસ્તકોની ફોટો-કોપી પણ થાય, અને પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી તેનું સંશોધન, પ્રકાશન થઈ, તેનો પકન-પાકનાદિ સદુપયોગ થાય.

લા. ભ.

[૧૨]

‘ઉદ્ધોતનસૂરિના સમય’ના ભ્રમનું નિવારણ

[જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદના વર્ષ ૧૬, અંક ૧૧-૧૨માં પ્રકાશિત]

‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ના વર્ષ ૧૬ના અંક ૭માં ‘શ્રી. ઉદ્ધોતનસૂરિનો સમય’ એ નામનો એક લેખ શ્રી. ત્રિલોચનદાસ લહેર્યદે શાહનો પ્રકટ થયો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે ગેર-સમજૂતી અથવા ભ્રમ કરાવનાર છે, તેથી તેનું નિવારણ કરવું ઉચિત છે, કે જેથી ભ્રાંતિની પરંપરા આગળ વધે નહિ.

ઉદ્ધોતનસૂરિ સાથે ખીજ પણ સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોના સંબંધમાં સાં વિધાનો કર્યાં છે, તે પણ વિચારણીય છે.

સાં પૃ. ૧૬૮માં—(૧) મલ્લવાદીને શિલાદિત્યના ભાણેજ તરીકે જણાવવામાં આવેલ છે, તે પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધદેશ જેવા ગ્રંથોમાં સૂચન મળે છે; તે આધારે સૂચવી શકાય; પરંતુ તે પૂર્વે રચાયેલ ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રાકૃતભાષામય કથાવલીમાં, પ્રભાચંદ્રસૂરિના સં. ૧૩૩૪ના સંસ્કૃત પ્રભાવકચરિત્રમાં અને સંઘતિલકાચાર્યની સં. ૧૪૨૨ની સમ્યક્ત્વ-સપ્તતિ-વૃત્તિમાં એ ઉકીકત નથી; ત્યાં મલ્લવાદીને જિનાનંદસૂરિના ભાણેજ તરીકે, દુર્લભદેવીના પુત્ર તરીકે, અજિતયશ અને યક્ષના બંધુ તરીકે તથા જૈનકચ્છ(ભરુચ)ની રાજસભામાં બૌદ્ધ-માન્ય બુદ્ધાનંદ વાદીને નયચક્રદ્વારા જિતી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

નયચક્ર ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે, તેનો ચાર અરવાળો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે, તેની

પ્રસ્તાવનામાં મલ્લવાદીના પ્રાચીન ચરિત્ર-પ્રગંધા જોવામાં આવશે. પ્રભાવકચરિયમાં આવતા નીરવત્સરાદય ઉલ્લેખમાંના વીર-શબ્દને શ્રી. શાહે પૃ. ૧૬૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે-વિક્રમ અર્થમાં ઘટાવી શકાય નહિ-એમ કરવા જતાં વીર શબ્દદ્વારા સૂચવેલા ખીજા અનેક ઉલ્લેખોને વિક્રમસંવત્માં ફેરવવા પડે અને એથી તો ઘણી મોટી અવ્યવસ્થા થઈ જાય.

ત્યાં પૃ. ૧૬૯માં—(૨) ‘હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિ. સંવત્ ૯૬૦નો (તેમનું સ્વર્ગારોહણ) નક્કી થઈ ગયો લેખીશું’ જણાવેલી હકીકત પણ યુક્ત નથી; કારણ કે-શકસંવત્ ૭૦૦=વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં રચાયેલી પ્રાકૃત-કુવલયમાલાકથામાં દક્ષિણચિહ્ન ઉદ્ધતોતનસૂરિએ ભવવિરહાંક હરિભદ્રસૂરિનું તથા તેમણે રચેલી સમરાદિત્યકથા(સમરાષ્ટ્રવ્યકલા)નું સંસ્મરણ કર્યું છે.^૧

ત્યાં પૃ. ૧૭૦માં—મળિવકાલ(=શકનૃપકાલ)નો પ્રશ્ન લેખક જુદા જ લેખથી છણવા વિચાર જણાવે છે અને તે પહેલાં જિનભદ્ર-ગણિ ક્ષમાભ્રમણ સાધેના તેવા શકસંવત્ ૫૩૧ના ઉલ્લેખમાં+૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય=૯૦૬ વિક્રમસંવત્ ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે અયોગ્ય છે.

સિંધી જૈનપ્રથમાલા(મં. ૨૮)માં શ્રીજયસિંહસૂરિની સં. ૯૧૫ની રચના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ પ્રકાશિત થયેલ છે, તેની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૮)માં અમે એક સ્તંભ-લેખ શકકાલ ૭૮૪=સંવત્ ૯૧૯નો પ્રકાશિત કર્યો છે; તેમાં સ્પષ્ટ રીતે શકસંવત્ ૭૮૪માં ૧૩૫ ઉમેરી

૧ “જો રચય મલ-નિરહં, મલવિરહં કો ન વન્દય મુગ્ધો ? ।

સમયસયસત્વમુગ્ધો, સમરામિયંકા કહા જસ ॥”

અપ્રસિદ્ધ-પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાના પ્રારંભમાં ‘સલ્લભેરમ’ તા.૮૫૨નીય પાથી લે. સં. ૧૧૩૯

વિક્રમસંવત્ ૯૧૯ એ જાને સંવત્ દર્શાવેલ છે. એ જાને સંવત્ સાથે એપિગ્રાફિયા ઇડિકા વો. ૪, પૃ. ૩૧૦માં અંગ્રેજી લિપિમાં પણ એ લેખ પ્રકટ થયેલ છે.

કર્ણુરાજના રાજ્યમાં અણુહિલવાડ નગરમાં સં. ૧૧૪૧માં નેમિચંદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત વીરચરિતમાં મહાવીરજિનના મુખથી લવિખ્યવાણી તરીકે સૂચન કર્યું છે કે—“મારું નિર્વાણ થયા પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ માસ જતાં શકરાજ ઉત્પન્ન થશે.”^૧

—મહાવીર-નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ અને તે પછી ૧૩૫ વર્ષે શકસંવત્નું સૂચન એમાંથી મળે છે.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પદ્ધર વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ૧૪,૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણ એક ખીણું ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ રચેલું છે, તેમાં કાલકાચાર્યની પ્રાકૃતકથામાં શકકાલ જાણવા માટે પ્રાસંગિક સૂચન છે, તેમાં પણ એવો આશય સૂચવાયેલ છે—“x x તે(માલવરાજ વિક્રમાદિત્ય)ના વંશને ઉપાડીને ફરી પણ શકરાજ ઉજ્જેણી નામની શ્રેષ્ઠ નગરીમાં થયો, જેના પદ-પંકજને સામંતો પ્રણામ કરતા હતા; જેણે વિક્રમસંવત્ ૧૩૫ વ્યતીત થયા પછી વિક્રમસંવત્નું પરિવર્તન કરી પોતાનો સંવત્સર રચાયો હતો. શકકાલ જાણવા માટે એ પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે.”^૨

૧ “છર્હિ વાસાણ સર્પર્હિ, પંચર્હિ વામેર્હિ પંચ મામેર્હિ ।

મમ નિવ્વાણગયસ્સ ડ, ઉપ્પજિસ્સ સગો રાયા ॥”

—નેમિચંદ્રસૂરિનું વીરચરિત ગા. ૨, ૧૬૯ [જૈન આત્માનંદસભા, લાવનગરથી પ્ર.]

૨ “તસ્સ વિ વંસં ઉપ્પાડિક્કણ, જાગ્રો પુણો વિ સગરાયા ।

ઉજ્જેણિપુરવરીય, વય-પંકવ-પણવ-સામંતો ॥

એ રીતે વિચારીએ તો શકનૃપકાલ, શકરાજનો કાલ અથવા શકાબ્દ જેવા ઉલ્લેખ સાથે સંવત્ સૂચવેલ હોય તો તેમાં ૧૩૫ની સંખ્યા ઉમેરીને વિક્રમસંવત્ દર્શાવી શકાય; પરંતુ જે તે સંવત્ના અંકને ગુપ્ત-વલ્લભી સંવત્ માની તેમાં ૩૭૫ ઉમેરવાનું સૂચવના ત્રિ. લ. શાહે પ્રાચીન આચાર્યોને અર્વાચીન માનવા-મનાવવાનો અનિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેનું સમર્થન કરતાં ઘણી અસંગતતા ઊભી કરી છે, અસંગત; પૂર્વાપરતા સાથે અસ્ત-વ્યસ્ત ગુરુ-શિષ્ય-સંબંધો જેટલી દીધા છે!!

તેમણે શ્રીગિરિભટ્ટસૂરિના ક્ષમાશ્રમણ સાથે મળતા શકનૃપકાલ ૫૩૧ વાળા ઉલ્લેખમાં ૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય વિક્રમસંવત્ ૯૦૬ જણાવ્યો છે (વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં).

શ્રીહરિભટ્ટસૂરિના ૫૮૫ સંવત્માં ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૯૬૦માં થયેલા જણાવ્યા છે (વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં).

તેની રીતે કુવલયમાલાકથા રચનાર દક્ષિણય્યિક આચાર્ય ઉદ્દ્યોતન-સૂરિ સાથે મળતા સંવત્ શકકાલ ૭૦૦માં ૫૫૫ ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૧૦૭૫માં થયેલા જણાવ્યા છે. (વિક્રમની અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં).

તેમની એ માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એ આપણે વિચારીએ—

પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ ન્યૂન હતો, ત્યારે કરી હતી, તેમ સ્વયં તે દક્ષિણય્યિક આચાર્ય

પળનીસે વાસસણ, વિક્રમસંવત્ ૮૨૨ સ્ વોલીજે ।

પરિવસિક્ક ઢમિજો, જેગ સંવચ્છયે નિયમો ॥

સગ—કાલ—જાગતથં, ઇયં પાસંગિયં સમવસ્તાયં ॥ ”

—અત્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશમાલા—વિવરણમાંથી

ઉદ્ઘોતનસૂરિએ તે ગ્રંથમાં જણાવી છે.^૧ જેસલમેર-ભાંડાગારીય-ગ્રંથ-સૂચી(સં. અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃતપરિચય પૃ. ૪૨-૪૩)માં તથા અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૮૩ થી ૯૪)માં અમે સંક્ષેપ-વિસ્તારથી તેના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો દર્શાવ્યા છે, તે બેવાધી તેનો ખ્યાલ આવશે. એ કથાનું રચના-સ્થલ જવાલિપુર(જલોર-મારવાડ) તે આચાર્યે જણાવ્યું છે, તથા તે સમયે ત્યાં રણહસ્તી વત્સરાજ રાજા વિદ્યમાન હોતા, તેનો પણ આચાર્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ એ પ્રતીહાર રાજાનો રાજ્ય-સમય વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મળે છે.

લગભગ સાઠાચારસો વર્ષો પહેલાં થયેલાં જૃહદ્વિપનિકાકારે જૃહદ્વિપનિકામાં આ કથાને વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં રચાયેલી જણાવી છે,^૩ તેનું પણ એ જ કારણ છે-શકસંવત્ ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫.

પોતાને ચંદ્રકુલના અવધવ તરીકે જણાવતા આ આચાર્ય ઉદ્ઘોતનસૂરિએ ઉપર્યુક્ત કુવલયમાલાકથામાં પોતાના ગુરુ (હિક્ષાગુરુ)નું નામ તત્વાચાર્ય જણાવ્યું છે, જેમને પોતાની ગુરુ-પરંપરામાં વટેશ્વરના શિષ્ય તરીકે જણાવ્યા છે; શ્રી. ત્રિ. લ. શાહની માન્યતા પ્રમાણે ' તે તત્વાચાર્ય એટલે શીલાંકાચાર્ય ' અહીં ઘટી શકતા નથી.

શીલાંકાચાર્ય અથવા શીલાચાર્ય એ નિર્વૃત્તિકુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમનું નામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક એવું પણ તેઓએ રચેલા પ્રાકૃત મહાપુરુષ-ચરિત(ચઉપ્પત્ત-મહાપુરિસ-ચરિય)માં

૧ " સગકાલે વોલીજે વરિસાળ સપુદિ સત્તહિ ગણહિ ।
પગદિજેજૂનેહિ, રહ્યા અવરણદેલાણ ॥ "

૨ " પર-મહ-મિઝઢી-મંગો, પળદંચળ-રોહનો કલા-ચંરો ।
સિરિવચ્છરાયણામો, રણ-હત્થી પતિવો જદ્યા ॥ "

—જે. ભં. તાડપન્થોથી લે. સંવત્ ૧૧૩૯

૩ " કુવલયમાલ પ્રા. મુ. ૮૨૫ ઉદ્ઘોતનસૂરીયા ૨૩૦૦૦ "—જૃહદ્વિપનિકા

તેને ' મહાવીરની ૩૬મી પાટ થયેલા ' ન સમજવા જોઈએ; પરંતુ વીર-નિર્વાણ પછી ૫૩૦ વર્ષ થયેલા પ્રાકૃત વિમલાંક પૃથ્વિચરિત્ર મહાકાવ્ય રચનાર વિમલસૂરિ સમજવા જોઈએ. પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાકવિઓમાં તેમનું સંસ્મરણ ત્યાં સુસંગત છે.^૧

વિક્રમસંવત ૯૯૪માં બૃહદ્વટ નીચે શુભ મુહૂર્તે ૮ સૂરિઓને પોતાના પદ (પદ) પર સ્થાપનાર (વટગચ્છ-બૃહદ્ગચ્છના પ્રવર્તાવનાર) ઉદ્ધૃતનસૂરિ અને આ દાક્ષિણ્યગ્રીહ ક્ષત્રિય આચાર્ય ઉદ્ધૃતનસૂરિ એ બંને આચાર્યોને લિખ લિખ વ્યક્તિ તરીકે લિખ લિખ સમયમાં થયેલા સમજવા જોઈએ. તે બંનેમાં કુવલયમાલાકથાકાર ઉદ્ધૃતનસૂરિ સં. ૮૩૫માં વિદ્યમાન હોઈ સ્વાભાવિક રીતે પહેલાં થઈ ગયા છે.

સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની પ્રાચીન ટીકા રચનાર વર્ધમાનસૂરિના પૂર્વજ ઉદ્ધૃતનસૂરિ અને પૂર્વોક્ત ૯૯૪ સંવત્વાળા ઉદ્ધૃતનસૂરિ સમકાલીન હોઈ એક હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

વિક્રમસંવત ૧૧૪૧માં કર્ણુદેવના રાજ્યમાં પ્રા. વીરચરિત્રના રચનાર નેમિચંદ્રસૂરિના શુરુ અંબ (આમ્ર) દેવ ઉપાધ્યાયના શુરુ પછુ ઉદ્ધૃતનાચાર્ય હતા, તેઓ વિક્રમની ૧૧મી સદીના અંતમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ.

એવી રીતે દેવાનંદગચ્છ, કાસઁદગચ્છ વગેરેમાં પછુ સમાન નામ ધારણ કરનાર લગભગ સમકાલીન ખીજ પછુ ઉદ્ધૃતનસૂરિ નામના આચાર્યો થયેલા જણાય છે. સમાન નામની ઇતિહાસિક તો સર્વને એક માની લેવા ન ઘટે-એ પ્રાસંગિક સૂચન છે. લા. ભ.

૧ “ जारिसयं विमलंको, विमलं को तारिसं लहइ अथं ?।

अमयमइयं च सरसं, सरसं चिव पाइयं जस्त ॥”

[૧૩]

જેસલમેર-જ્ઞાનલંકારનાં સંસ્મરણો

[જૈન સંન્યસ્રકારા, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૬, અંક ૧, ૩, ૪ અને ૮માં સંવત્ ૨૦૦૬-૭માં પ્રકાશિત]

આજથી ત્રીશ વર્ષો પહેલાં ઈસ્વીસન ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરના પ્રારંભમાં વડોદરા-રાજ્યના આશ્રયે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં મારી નિમણુક ‘જૈનપંડિત’ તરીકે થઈ, તે વખતે ડ્યુરેટર તરીકે જે. એસ. કુડાલકરે હતા. સદ્ગત જૈનસાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, એમ.એ.નો અકાળ સ્વર્ગવાસ સન ૧૯૧૮માં થતાં, તેમની જગ્યાએ એમ.એ. ડીમીવાળા સાક્ષર છ. કે. શ્રીગોદિકરની નિમણુક તત્કાલ થયેલી હતી. સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને તેમણે કેટલાક કારણસર હાથ પર લીધાં ન હતાં; આર. એ. શાસ્ત્રી નામના મદ્રાસી વિદ્વાન સરકારી ખર્ચે જે જે પોથીઓનો સંગ્રહ અહીં-તહીંથી કરતા હતા, તેનું રેજિસ્ટર, વર્ગીકરણ, કાર્ડ-નોંધ, લિસ્ટ કરવું વગેરે કાર્યમાં તે લાઈબ્રેરિયન રોકાયેલા રહેતા હતા. એથી સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી મારા પર આવી હતી.

સદ્ગત વિદ્યાપ્રેમી મહારાજ સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ માયકવાડના અંતઃકરણમાં લાવના થઈ કે પોતાના રાજ્યના પાઠશાળાઓ (ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના પ્રસિદ્ધ જૈનજ્ઞાન-લંકારોનું તથા જેસલમેર- (મારવાડ)ના લંકારોનું અવલોકન સુયોગ્ય નિષ્ણાત વિદ્વાનદ્વારા કરાવી, તેનું રહસ્ય વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર-ડિ. કેટલોગદ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવવું અને તેમાંના મહત્વના અલભ્ય-દુર્લભ ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથોને સુયોગ્ય પદ્ધતિએ સંપાદન કરાવી પ્રકાશમાં મુકાવવા. આમાં કેટલેક અંશે જર્મની વગેરેના પરદેશી સ્કોલરોની ટ્રેરણા પણ નિમિત્તભૂત થઈ હશે.

મહારાજ સાહેબે પહેલાં પાટણના જૈનભંડારોના સવિસ્તર અવલોકન માટે સન ૧૯૧૪ના અંતમાં સંસ્કૃત લાઈબ્રેરિયન ચીમનલાલ દલાલને મોકલ્યા, તેમણે સન ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં એ સંબંધી વિસ્તૃત રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. ત્યારપછી ‘ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ ’ યાદુ થઈ અને તેમાં મહત્વનાં પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. એ સમયે દીવાન સાહેબ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા મહામાત્ય હતા.

એ પછી સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરમાં સાક્ષર દલાલને જેસલમેર-ભંડારના અવલોકન માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. એ પહેલાં કેટલીક વિધિ કરવી પડી હતી, કારણ કે તે સમયે ભંડારવાળાઓ સહજે કોઈને દાદ દે તેવા ન હતા. વર્ષમાં કોઈ એકાદ વખતે કોઈ મહાન્ સંઘ આવી ચડે, તો તેમને તેઓ દૂરથી દર્શન કરાવી દેતા, જાન-પૂજન કરાવી દેતા હતા. જેસલમેરના કિલ્લામાં આવેલાં લવ્ય આક જૈનમંદિરોની મધ્યમાં રહેલા સંભવનાથ-મંદિરના એક ગુપ્ત ભાગમાં રહેલા ‘ બડાભંડાર ’ નામથી ઓળખાતા જાનભંડારને જુદા જુદા ટ્રસ્ટીઓનાં ૪ તાળાં લગાડેલાં રહેતાં. એવું સખળ કારણ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ચારે ટ્રસ્ટીઓ એકત્ર થાય, તો એ તાળાં ખૂલી શકતાં અને ખાસ ભાગ્યશાળીઓને સ્વયં-સમય પૂરતાં તેનાં દર્શન થઈ શકતાં.

પાશ્ચાત્ય સ્કોલરો વગેરેને એ મહત્વના ભંડારની માહિતી કર્નલ જેમ્સ ટાડ સાહેબના ‘ ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ’ નામના સન ૧૮૨૯માં પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાંના ઉલ્લેખદ્વારા મળી હતી. એ પછી સન ૧૮૭૪માં વિખ્યાત ડૉ. જુલ્હર, ડૉ. હર્મન યાકોબી સાથે જેસલમેર ગયેલા, તેમણે ત્યાંના ભંડારના અવલોકન સંબંધમાં ઉદ્ધારો પ્રકટ કરેલા, તે અન્યત્ર પ્રકાશિત થયા છે.

સન ૧૮૯૪માં (સંવત ૧૯૫૦માં) મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી-એ જેસલમેરમાં ચોખાસું કરેલું, તે દરમ્યાન ત્યાંના ભંડારના ગ્રંથોની એક સૂચી તેમણે કરાવેલી અને તેમને ઉપયોગી જણાયા તેવા કેટલાક

ગ્રંથોની નકલો તેમણે કરાવી હતી, જે હાલ વડોદરાના આશ્રમામંડળ
જૈન મંત્રાલયમાં તેમના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

સન ૧૯૦૪-૫માં જૈન શ્રે. કોન્ફરન્સે પણ જામનગરવાળા
પં. હીરાલાલ હંસરાજને જેસલમેર-ભંડારોનું સિસ્ટ કરવા મોકલેલા.
તેમણે લગભગ ૨૨૦૦ ગ્રંથોનું ખાનાવાર સિસ્ટ જનાવેલું, જેમાં
તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી એક બે ખાનાવાળી પ્રતિની
પણ નોંધ કરેલી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસ કરતાં તેમાંની કેટલીક
માહિતી ભૂલભરેલી માલુમ પડી હતી. જૈ. શ્રે. કો. તરફથી સન ૧૯૦૬માં
બહાર પડેલી જૈનગ્રંથાવલીમાં સ્થળે સ્થળે તે તરફ શંકા દર્શાવવામાં
આવી છે. બીજી તરફ મુખર્દી સરકારે પ્રો. શ્રીધર ભંડારકરને સન
૧૯૦૪-૫ના એ જ અરસામાં જેસલમેર-ભંડારના નિરીક્ષણ માટે
મોકલેલા, તેમનો સન ૧૯૦૪-૫ અને ૧૯૦૫-૬ વર્ષનો એ સંબંધી
મુસાફરીનો રિપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલો છે. બહુધા પં. હી. હં.ના સિસ્ટના
આધારે એમાંની માહિતી જથ્થાઈ છે, કારણ કે પં. હીરાલાલે કરેલી
ભૂલો પ્રો.ના અંગ્રેજી રિપોર્ટમાં એમ ને એમ બિતરી આવી છે.
પ્રો. શ્રીધર ભંડારકરે મુખ્ય ત્રણ જૈનભંડારો સિવાય બીજા ૬ સંગ્રહો
પણ ત્યાં જોયા હતા, તેમણે જોયેલા ૧૦ ભંડાર-સંગ્રહોનાં નામો
ત્યાં સૂચવ્યાં છે.

વડોદરા-રાજ્ય તરફથી સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ દલાલને જેસલમેર
મોકલતાં પહેલાં અહીંની રેસીડેન્સીદ્વારા રાજપૂતાનાના ગવર્નર જનરલ
લેધપુર-રેસીડેન્સી અને તેમની મારફત જેસલમેરના મહારાજા રાવજી
તરફ લખાણ થયેલું અને તેમનીદ્વારા એ ભંડારોના ટૂરટી-પંચની
સંમતિ મંગાવેલી, એ આવી જતાં દલાલ ત્યાં ગયેલા. પોકરણ-
ફ્લોધીને રસ્તે તથા બીજે રસ્તે અમદાવાદથી સિંધ-મેલમાં ખાડડમેર
રેશન ગયા પછી આગળનો જેસલમેર મુધીનો લગભગ ૧૦૦ માઈલનો
અં. ૨૪

રેતાળ પ્રદેશ એમને જીટ પર સવારી કરી પસાર કરવો પડેલો. તે વખતે મોટર-ખટારાની સગવડ ન હતી. સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરથી ડિસેમ્બર સુધી લગભગ ચાર મહિના પર્યંત દલાલ એકાદ મદદનીશ સાથે ત્યાં રોકાયેલા અને ટ્રસ્ટીઓની અનુકૂલતા પ્રમાણે એ લંડન પાસેના ભાગમાં -કિલ્લામાં બેસીને તેમણે ત્યાંની પોથીઓ સંબંધી માહિતી-નોંધ લખી લીધેલી, જરૂરી પ્રા. સં. અપભ્રંશ મંથોના આદ્યન્ત ભાગો પણ ટાંકી લીધેલા. 'ઢેલુ'ક પેનસીલથી, 'ઢેલુ'ક શાહીથી, 'ઢેલુ'ક બાલબોધમાં અને 'ઢેલુ'ક ગૂજરાતી લિપિમાં અંગ્રેજી સૂચન સાથે સ્મૃતિથી તેમણે ત્યાં લખાણ કરી લીધેલું, 'ઢેલુ'ક પાછળથી ઠીકઠીક કરેલું. ત્યાંના જરૂરી જૈન દેહરાસર વગેરેના ઢેલક શિલાલેખોની કાગળો દબાવીને રર્મીંગ કોપી લીધેલી અને ઢેલકના ઉતારા તેઓ કરી લાવેલા. પોથીઓ કિલ્લામાંથી નીચે ઉતારાતી નહિ. કંટાળા-ભરેલી એ મુસાફરીથી, તથા પ્રતિકૂળ હવા-પાણીવાળા સ્થળમાં રહેવાથી અને સતત કાર્ય-પ્રવૃત્તિથી એ નોંધ લઈને આવ્યા પછી દલાલના સ્વાસ્થ્ય ઉપર વધારે પડતી અસર થઈ જણાય છે, પરિણામે સન ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબરમાં તેમનું અકાળે અવસાન થયું હતું. તે પછી બે વર્ષ પછી સન ૧૯૨૦માં મારી નિમણુક થતાં જેસલમેર-લંડનની એમની એ નોંધને યોગ્ય સંપાદન માટે અધિકારીઓએ મારા હાથમાં મૂકી હતી.

પાટણ(ગૂજરાત) અને જેસલમેર(મારવાડ) એ બંને સ્થળોના મંથ-લંડનનાં ઢેલોગનાં કાર્યો મારી સમક્ષ ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ બંનેનું સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી તેમાંથી જેસલમેર-ગાનલંડનના કાર્યને પ્રથમ પ્રકાશમાં મુકાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. પાટણના વિશાલ કાર્યની અપેક્ષાએ એ કાર્ય કદમાં લઘુ હોવા છતાં ઢેલીક માહિતીની દૃષ્ટિએ મહત્વનું હતું, એથી એના સંપાદન-કાર્યની પહેલી પસંદગી કરી મેં તે હાથમાં લીધું હતું.

ત્યાં સુધી જેસલમેરદુર્ગના લંડનને પ્રત્યક્ષ જોવાનો મુયોગ મને

પ્રાપ્ત થયો ન હતો, એ ભંડારોને સાક્ષાત્ જોઈ આવેલ સદ્ગત સાક્ષર દલાલને મળવાનો યોગ પણ બની શક્યો ન હતો. દલાલને એ ભંડારો જેવા જતાં જે અનુભવ થયો હશે, તેનું લિખિત વર્ણન કે નિવેદન મારી સમક્ષ ન હતું, સ્થાનિક કાર્યકરો પાસેથી બહુ ઘોડી માહિતી મળી હતી, એ ભંડારોનું જાતે નિરીક્ષણ કરવાનું અને તે માટે રાજ્ય તરફથી ખર્ચે જેસલમેર જવાનું તત્કાલીન સંયોગોને લક્ષ્યમાં લેતાં પ્રાયઃ અશક્ય જેવું હતું. લગભગ ૮૨ પત્રોમાં કાચી નોંધરૂપે રહેલાં લખાણના આધાર પર મારે કાર્ય કરવાનું હતું. જિતાવળે લખાયેલા દલાલના હસ્તાક્ષરો, જે ખીજ કાર્યકરોને અરપટ દુર્વાચ્ય જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુરપટ અને સુવાચ્ય કરી લેવાના હતા, તેમાંના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના ઉત્સેષો, જે ખીજોએને દુર્ગમ જેવા લાગતા હતા, તેને મારે સુગમ થાય તેવી રીતે વ્યવસ્થિત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાના હતા. આ કાર્યદ્વારા મારે એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવાની હતી. દલાલના સ્વર્ભવાસ પછી ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝમાં પહેલા નવા ગ્રંથ તરીકે આનો પ્રારંભ કરવાનો હતો, જ્યાં ઉત્સાહથી આ કાર્ય-પ્રવૃત્તિને સદ્ગ જનાવવા મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કેટલાકની એવી માન્યતા હતી કે આવાં શોધખોળવાળાં કાર્યો પાશ્ચાત્ય રિસર્ચ-સ્કોલરો જ વિચક્ષણતાથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં કરી શકે, તેમને આ દર્શવ્યદ્વારા ભારતના વિદ્વાનોની શુદ્ધિ-શક્તિનો સાચો ખ્યાલ કરાવવાનો હતો. સદ્ગત સાક્ષરની ભાવનાને સમજી તેના પરિશ્રમને યથાશક્ય ઉત્તમ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવવાનો હતો. એ વિચાર-ભાવનાથી એ સંબંધમાં મેં વિશેષ શોધખોળ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. આમાં સૂચવેલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો નિર્દેશ અન્યત્ર કયાંય યથો છે કે કેમ? એની વિશેષ માહિતી ક્યાંથી મળવી સંભવિત છે કે કેમ? એમાં જણાવેલા ગ્રંથોની હ. લિ. પોથીઓ

અન્યત્ર ક્યાંય વિદ્યમાન છે કે કેમ ? એમાં સૂચવેલા ગ્રંથો આ દેશમાં કે પરદેશમાં શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ક્યાંય પ્રકટ થયેલા છે કે કેમ ? આમાં દર્શાવેલા ગ્રંથોના પ્રારંભના અને પ્રાંતભાગના માહિતીવાળા ઉલ્લેખો કોઈ સ્થળે મુખ્ય ગ્રંથમાં કે બીજે પ્રકાશિત થયેલા છે કે કેમ ? એ સંબંધમાં મેં સતત શોધખોળ ચલાવી હતી.

પાટણના ગ્રંથ-લંડારોની દલાલની લખેલી નોંધ મારી સમક્ષ હતી. અહીંની સેન્ટ્રલલાયબ્રેરીમાં, સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં એકત્ર થયેલ પોથીઓનો સંગ્રહ મારી સામે હતો, તથા છપાયેલાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ પણ મારી સન્મુખ હતો. આ કાર્ય માટે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય તેવી અનુકૂલતા હતી.

શ્રીજીન શ્રવે. હોન્ડરન્સ, મુખર્ષિ-સંસ્થાએ પં. હી. હં. દ્વારા કરાવેલ જેસલમેર-ગ્રંથલંડારની હ. સિ. સૂચી અહીંથી મેં મેળવી હતી, તથા તે સંસ્થાએ પ્રકટ કરેલી જૈન-ગ્રંથાવલીના ઉલ્લેખો જુદે અંશે બરાબર છે, તે હું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તપાસતો હતો.

પહેલાં જેસલમેર જઈ આવેલા શ્રવ. મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરી લંડારોને અંગે અને ગ્રંથોના સંબંધમાં મેં તેમની પાસે માહિતી પૂછાવેલી. તેમણે કરેલી-જણાવેલી ત્યાંના લંડારની ગ્રંથ-સૂચી અહીં તપાસ કરાવતાં મળી શકી ન હતી. તેમ છતાં તેમના શાસ્ત્ર-સંગ્રહની, અહીંના જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલી હ. સિ. પોથીઓ મને જરૂર પડે ત્યારે જોવાની-ઉપયોગ કરવાની અનુકૂલતા તેઓએ કરી આપી હતી. એ જ પ્રમાણે શ્રવ. પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાનો શાસ્ત્ર-સંગ્રહ જોવા-તપાસવા માટે મને યોગ્ય પ્રયત્ન કરી આપ્યો હતો, તથા પંચાસજી મોહનવિજયજી (પાણગથી આચાર્ય) મહારાજે પણ અહીંના પોતાના સંગ્રહ માટે-મને તેવી સગવડ કરી આપી હતી. આવશ્યકતા જણાતાં હું એમની પોથીઓ વગેરેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરતો હતો.

જર્મનીથી પ્રકટ થયેલાં ‘ઢેલોગસુ ઢેલોગોરમ્’નાં ૩ વોલ્યુમે ઉપરાંત સં. પ્રા. હ. લિ. પુસ્તકોની માહેતી આપતા અનેક રિપોર્ટ, ઢેલોગ, સૂચીપત્રો વગેરે પુસ્તકોનો ઉપયોગ મેં આ કાર્યને વિશિષ્ટ બનાવવા માટે કર્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રો. પીટર્સનના રિપોર્ટો વો. ૧ થી ૬, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના અને પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટો, ડેક્કન કોલેજ-પૂનાનો રિપોર્ટ, એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના રિપોર્ટો, ઇડિયા ઓફિસ, લંડનનું ઢેલોગ, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમનું હ. લિ. પોથીઓનું ઢેલોગ વગેરે એમાં મુખ્ય હતાં. જૈન ગ્રંથાવલીમાં વૃણાવેલી અને જૈન સાહિત્યસંશોધક ત્રિમાસિકમાં પ્રકટ થયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની બૃહદ્વિપનિકાનું તથા અન્ય પણ અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન તે સમયે મેં કર્યું હતું, સંકેત-મૂચન દ્વારા મેં ત્યાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જર્મનીના ડૉ. બ્રુક્લરે ધર્મીસન ૧૮૭૪માં જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેના પહેલાં ૯૦ વર્ષ પૂર્વે કામ શરૂ કરેલી ત્યાંના ભંડારની ૪૨૨ પોથીઓની સંક્ષિપ્ત નોંધરૂપ એક યાદી તેઓએ જોઈ હતી, સદ્ગત દલાલે સન ૧૯૧૬માં ત્યાંના ચાર ભંડારોની તાક-પત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી મળી ૪૧૯ જેટલી પોથીઓની નોંધ લીધી હતી. તેમાં :—

- (૧) કિલ્લાના બડા ભંડારની તાકપત્રીય ૩૪૭ પોથીઓ
 „ „ કાગળો પર લખાયેલી ૧૮ „
- (૨) તપાગજીના ઉપાગ્રય-ભંડારની તાકપત્રીય ૯ „
 „ „ કાગળો પરની ૧૯ „
- (૩) કુંગરજી યતિજીના સંગ્રહની „ „ ૨૨ „
- (૪) યીરશાહના „ „ ૪ „
 મુખ્ય છે.

દલાલે એવી રીતે ૪૧૯ પોથીઓ સંખ્યા જરૂરી પરિચય આપેલા

છે. ખાસ જરૂરી જણાયા તેવા મહત્વના ગ્રંથોના આદિ અને અંતના ઉપયોગી ઉલ્લેખો તેમણે દર્શાવ્યા છે, જેથી તે તે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, રચના-સંવત્, રચણ તથા લેખન-સંવત્ વગેરે સંબંધી પ્રામાણિક માહિતી મુજો મેળવી શકે. સદ્ગત દલાલે ત્યાના ગ્રંથો સંબંધમાં અંગ્રેજીમાં જે કંઈ પરિચય-નોંધ લખી હતી, તે મેં તે જ સ્વરૂપમાં ત્યાં પ્રકાશમાં મુકાવી હતી. મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ઉલ્લેખોને યથાશક્ય શુદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, છતાં પ્રાચીન લેખન-પદ્ધતિનો વિદ્વાનોને ખ્યાલ આવી શકે, તે માટે અનુસ્વારને અનુસ્વાર-રૂપમાં જ રહેવા દીધા, તેને બદલાવીને આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે ત્યાં અનુનાસિકો કર્યા નથી. જે જે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા-છપાયેલા છે, એમ મને તે સમયે જણાયું, તે તે ગ્રંથો આગળ (મુ) ચિહ્ન મેં દર્શાવ્યું છે. દલાલની એ નોંધ ઝીણા ટાઈપોમાં છપાતાં પૃ. ૬૨માં પૂરી સમાઈ ગઈ છે, એ પછી પૃ. ૬૩થી ૮૦માં જેસલમેરદુર્ગના તથા લોદ-વાના મંદિરોના ૨૨ જેટલા શિલાલેખોને પણ નાના ટાઈપોમાં છપાવી પરિશિષ્ટમાં મેં પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અમરસાગરનો ઉપયોગી એક ઐતિહાસિક મહત્વનો શિલાલેખ દલાલ-હસ્તક શ્રીજિતવિજયજીને મળેલો, જે તેમણે સંવત્ ૧૯૭૭માં 'જૈન સાહિત્ય-સંશોધક' ત્રિમાસિકના પ્રથમ ખંડમાં (પૃ. ૧૦૮ થી ૧૧૧માં) 'જેસલમેરદે પટવોં કે સંધકા વર્ણન'માં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાંની કેટલીક પોથીઓને દલાલે ત્રુટિત અને અપૂર્ણ જણાવી છે, તથા ૨૧ જેટલી પોથીઓને 'ત્રુટિતપત્ર', 'ત્રુટિત-પત્રસંગ્રહ' શબ્દથી સૂચવી છે, પરંતુ તેનો વિશેષ પરિચય તેઓ આપી શક્યા નથી. તેમાં કેટલેક રચણે હી. હં.ના લિસ્ટના નંબરો કોંસમાં સૂચવાયેલા મને જણાયા, ત્યાં તેના લિસ્ટમાં જોઈ તેનો નામ-નિર્દેશ મેં તેની પત્ર-સંખ્યા અને શ્લોક-સંખ્યા સાથે કર્યો છે, જે ત્યાં મારા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત-પરિચય પછી પૃ. ૬૯-૭૦માં છપાયેલ છે.

દલાસે પ્રાયઃ પ્રો. પિટર્સનની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો જણાય છે. જેમ પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના ચાંતિનાથજી તાડપત્રીય ભંડાર વગેરેની પોથીઓનો પરિચય કરાવતાં, તે તે અંથ લખાવી સમર્પણ કરનાર તે તે ગૃહસ્થોની સમગ્ર પ્રશસ્તિઓ પોતાના રિપોર્ટોમાં બહુધા પ્રકાશિત કરી નથી, તેમ સદગત દલાસે પણ મહત્વના અંધોના અંતમાંની અંથકારની પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે, પરંતુ તે પ્રશસ્તિ પણ વિસ્તૃત હોય તો તેનું સામાન્ય સૂચન કરી તે ઉતારી નથી અને ત્યારપછીની અંથ લખાવનાર, સમર્પણ કરનાર સદ્ગૃહસ્થની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉદ્ધૃત કરી નથી; તેમાં મુખ્ય હેતુ અવકાશનો અભાવ જણાય છે અને અંધોનો પરિચય કરાવવા તરફ મુખ્યતઃ લક્ષ્ય રાખ્યું જણાય છે.

—એવી રીતે જોઈએ તો જણાશે કે-ખંડાભંડારની નં. ૯૦મી પોથીના અંતમાં જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઉ. દેવમૂર્તિએ રચેલી ૨૫ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ સૂચવી છે, પરંતુ ત્યાં ઉતારી નથી. એ રીતે નં. ૧૭૬ પોથીના અંતમાંની ૧૭ શ્લોકોવાળી, નં. ૧૮૧ના અંતની ૮ શ્લોકોવાળી અને નં. ૧૮૩ના અંતની ૨૭ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૨૦૩ પોથીના અંતમાં તો ચરિત્રકાર લક્ષ્મીતિલકસૂરિની પણ ૩૫ શ્લોક-પ્રમાણુ વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યાં ઉતારી નથી અને તે પછીની, લખાવી સમર્પણ કરનાર સદ્ગૃહસ્થની ૧૭ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ પણ દર્શાવી નથી. નં. ૨૪૬ના અંતમાં બ્રહ્માણગચ્છ સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રા. ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉદ્ધૃત કરી નથી. નં. ૨૭૩ની ઉપકેશ-ગચ્છના કુદ્દસૂરિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ આપી નથી. તથા પોથી નં. ૨૮૯ અને ૨૯૦ના અંતમાંની જિનેશ્વર-સૂરિના શિષ્ય અસવતિલકે રચેલી ૩૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉતારી નથી. તથા નં. ૨૬૪ના અંતમાંની જિનભક્તસૂરિ અને શ્રાવક બલિરાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૩૦૧ના અંતના ૩ શ્લોકો, તથા નં. ૩૧૧ અને ૩૩૨ના અંતમાં

રહેલી ૪૩ અને ૩૪ શ્લોકોવાળી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિઓ ઉતારી લેવા તેમને અવકાશ મળ્યો જણાતો નથી, અથવા અનુકૂલતા મળી જણાતી નથી. તેવી જ રીતે નં. ૩૪૨ની પોથી જે જિનપતિસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વર-સૂરિને સમર્પિત થઈ હતી, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, તેમ જ નં. ૩૪૫ના અંતના ૪ શ્લોકો પણ તેઓએ ઉતાર્યા નથી.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો પૂર્વોક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાં નાના-મોટા મળી લગભગ ૬૦૦ જેટલા અંથોનો સમાવેશ હોઈ તેનો પરિચય ત્યાં કરાવવામાં આવ્યો છે. રચનાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અઢી હજાર વર્ષ જેટલું પ્રાચીન અને તે પછીના થોડા અર્વાચીન સમયનું પણ વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય એમાં સંગૃહીત કરવામાં આવેલું છે. જૈન સિદ્ધાંતના મહત્વના મૂલ્ય અંથો ઉપરાંત તેની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંટિ અને વ્યાખ્યાઓના ઉપયોગી પ્રાચીન અંથો એમાં જોઈ શકાય છે. તે સાથે જૈનન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, વેદાંત આદિ સર્વદર્શનોના જૂના અંથો એમાં જળવાઈ રહેલા છે. કેટલાક વાદ-વિવાદના અને ખંડન-મંડનના અંથો પણ તેમાં છે. જૈન ગણિત, ચરણ-કરણાનુયોગ, ઉપદેશાત્મક તથા ધર્મકથા-ચરિતાનુયોગના કેટલાય અપ્રકાશિત અંથો તેમાં જણાય છે. તે સાથે સર્વ-સાધારણ વિષયના વ્યાકરણ, કાવ્ય, કથા, હંદશાસ્ત્ર, અલંકાર, કોશ, નાટક, કલ્પ, મંત્ર, જ્યોતિષ, શકુનશાસ્ત્ર, સ્તુતિ-સ્તોત્ર વિષયના અને બીજા પ્રકારના અંથો રહેલા છે, જેમાંના કેટલાક એવા પણ જણાય છે કે તેના જેવા શુદ્ધ અને પ્રાચીન અંથો બીજે ભાગ્યે જ હશે, તથા કેટલાકની બીજી નકલો અન્યત્ર કવચિત્ જ હશે; તેવા અલભ્ય દુર્લભ અંથો પણ એમાં જણાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત અંથોની આમાં વિપુલતા છે, તેમ છતાં થોડા અપભ્રંશ ભાષાના, હિન્દી ભાષાના અને ગૂજરાતી ભાષાના પણ અંથો આમાં છે.

લેખન-કાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો વિક્રમની બારમી સદીના પ્રારંભથી માંડી પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં લખાયેલી પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથીઓ આમાં જણાય છે, ઘણા અંધોના અંતમાં લેખન-સંવત જણાવેલ છે.

લેખન-સ્થળ સંબંધમાં લક્ષ્ય આપીએ તો અણહિલપાટક (પાટણ), સતલતીર્થ (ખંભાત), અજયમેર, જેસલમેર વગેરે સ્થળોના નિર્દેશો મુખ્ય જણાય છે.

પોથી-પાનાં-દળરો રસોદોવાળા મોટી મોટી પોથીઓમાં ૪૨૧, ૪૩૪, ૪૩૮ જેટલાં તાડપત્રો પડીમાત્રાવાળી પ્રાચીન લિપિથી, મનોહર અક્ષરોથી બને બાલુએ લખેલાં જણાય છે. દેટલીક પોથીઓના રક્ષણ માટે રાખેલી ઉપર-નીચેની કાપ્ત-પટ્ટિકાઓ ઉપર સરસ રંગીન ઐતિહાસિક ચિત્રકામ પણ જોવામાં આવે છે.

તાડપત્ર પોથીઓના કદનો વિચાર કરીએ તો લખાણમાં ૩૭ ઈંચ જેટલાં લાંબાં તાડપત્રો જોવાય છે, તેમ નાનાં તાડપત્રો ૬૧ ઈંચ સુધીનાં પણ જોવા મળે છે. પહોળાઈમાં ૧૧ ઈંચથી ૨૧ ઈંચ સુધીનાં પહોળાં તાડપત્રોની નોંધ કરવામાં આવી છે.

આ ભંડારોમાં રહેલા કયા કયા અંધો આ દેશમાં અને પરદેશમાં છપાયા વગરના અપ્રકાશિત છે ? તે જાણવા માટે તે વખતે મેં સાવધાનીથી શોધખોળ કરી હતી; એથી જે જે અંધો એવા જાણવામાં આવ્યા, તે તે અંધોની આગળ નિશાનીદાર પાછળ કરેલી સમસ્ત અંધોની અકારાદિ ક્રમવાળી સૂચીમાં તે સૂચવ્યા છે. જુઓ (પૃ. ૮૧ થી ૮૮). જેમાંના થોડા અંધો વિદ્યા-વ્યાસગી વિદ્વાનોના ઉત્સાહથી છેલ્લા ત્રીશ વર્ષોમાં પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

તે સૂચિપત્રમાં નિર્દિષ્ટ થયેલા (૧) જૈન અંધકારોની તથા (૨) જૈનેતર અંધકારોની સૂચી મેં ત્યાં તે તે અંધોના નિર્દેશ સાથે દર્શાવી છે. (પૃ. ૮૯ થી ૯૩).

એ સિવાય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ શકે તેવી ૬ સૂચીઓ કરીને તેના અંતમા મેં જોડી છે (પૃ. ૯૪ થી ૧૦૧); જેના દ્વારા તે મૂચિપત્રમાં અને ત્યાંના શિલાલેખોમાં મળી આવતાં જૈનાચાર્ય, મુનિ વગેરેનાં નામો, જૈન, જૈનેતર શ્રેણી વગેરે, જૈન મુનિવંશ-ગચ્છાદિ, ગૃહસ્થેતા વંશ, કુલ, નાતિ, જોત્ર વગેરેનાં નામો, રાજ્યઓનાં નામો તથા સ્થાનોના નામો સંગ્રહી ઉપયોગી માહિતી જિજ્ઞાસુઓ મેળવી શકે.

જેસલમેરના ચારે ભંડારોનો આવશ્યક પરિચય વગેરે મેં ત્યાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા (પૃ. ૯૫ થી ૧૫)માં જણાવેલ છે, અને વિવિધ વિષયના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો પરિચય પણ સેંકડો ગ્રંથોના અવલોકન-પરિશીલનથી ઘણા પરિશ્રમથી બહુ સાવધાનતાથી સંસ્કૃતમાં (પૃ. ૧૭ થી ૬૮ માં) આપેલો છે; જેની પાછળ બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી મેં સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો. પરિણામે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં ૨૧મા નંબર તરીકે ' જેસલમેર-જૈનભાંડાગારીયગ્રંથાનાં સૂચિપત્રમ્ '—એ ફેલોગ ઓફ મેન્યુ. ઈન ધી જૈનભંડારસ્ એટ જેસલમેર ' એવા નામથી સન ૧૯૨૩માં નિ. સા. મુંબઈમાં છપાઈ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા તરફથી તે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો, જેની નકલ હવે વેચાતી મળતી નથી.

' જેસલમેર કે જ્ઞાનભંડાર ' એ નામનો એક હિંદી લેખ શ્રીઅગર-ચંદ્રજી અને ભંવરલાલજી નાહટાએ ' ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીથી ' પ્રકાશિત થતા ' જ્ઞાનોદય ' નામના માસિકના ૬૬૩ અંકમાં સન ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બરમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો છે, તેમાં આ સૂચીનું સ્મરણ કર્યું છે, પરંતુ તેને ભૂલથી સં. ૧૯૬૩માં પ્રકાશિત થયેલી જણાવી છે, ખરી રીતે સન ૧૯૨૩માં-વિક્રમસંવત ૧૯૭૮મા એ જેસલમેર-ભાં. ગ્રંથ-સૂચી પ્રકાશમાં આવેલી છે.

પૂર્વોક્ત જેસલમેર-ભંડાર-ગ્રંથમૂચીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ત્યાંના

ભંડારેનો પરિચય કરાવતાં તથા ત્યાંના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો અને તેના ગ્રંથકારોનો પરિચય કરાવતાં મેં ત્યાં પ્રાસંગિક આવશ્યક સૂચન કર્યું હતું; તેમાં કેટલાક સાક્ષરોએ કરેલી રખલનાઓનું પણ પ્રામાણિક દૃષ્ટિએ સંશોધન કર્યું હતું, કે જેથી એવી ભૂલો અન્યત્ર આગળ વધે નહિ.

એ સમયે સન ૧૯૨૦માં ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં ગ્રં. ૧૪ તરીકે પ્રકાશિત થયેલ કુમારપાલ-પ્રતિબોધ પ્રાકૃતગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો, તેની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં સંપાદક શ્રીગિરિવિજયજીએ એક સૂચન કર્યું હતું, તે મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. સં. ૧૮૫૮ની તાડપત્રીય પોથીને ઉદ્દેશી ત્યાં તેમણે આવા આશયનું જણાવ્યું હતું કે “પ્રાયઃ તાડપત્રાત્મક પુસ્તાકોના સમૂહોમાં આ પુસ્તક છેલ્લું અમને જણાય છે, કારણ કે આ પુસ્તક પછીનું અર્વાચીન ખીલું કોઈ પુસ્તક કોઈ પણ ગ્રંથાગારમાં અમને દૃષ્ટિ-ગોચર થયું નથી, અથવા સાંભળવામાં આવ્યું નથી.”

પરંતુ આ તરફ જેસલમેર-કિલ્લાના બડાભંડારની ગ્રંથસૂચીમાં એ સં. ૧૪૫૮ પછીની લખાયેલી અનેક તાડપત્રીય પોથીઓના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે, જેમાં અર્વાચીન સંવત્ ૧૪૯૩માં લખાયેલી સર્વસિદ્ધાન્તાવિષમપદપર્યાયની પોથી પણ સૂચવી છે—એથી ઉપર્યુક્ત વિધાન અયુક્ત હતું—એમ સૂચવવાની મને ત્યાં ફરજ પડી હતી. (જે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૧) એ પછી પાટણ-જૈનગ્રંથભંડારની સૂચીમાં પણ સં. ૧૪૯૭ સુધીમાં લખાગેલાં કેટલાંય તાડપત્રીય પુસ્તાકોના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો તરફ અમે લક્ષ્ય એચ્યું છે (જુઓ : ગા. પ્રાચ્યગ્રંથમાલા ગ્રં. ૭૬).

એવી રીતે સદ્ગત દલાસે કરેલી કેટલીક રખલનાઓને સુધારી લેવાનો પણ ત્યાં શક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દલાસે ત્યાં જે. નં. ૧૦ની પોથીના ત્રીજા ક્રમાંક તરીકે ઉચ્ચસગ (ઉપાસક) —

દશાચૂર્ણિ સૂચવી આદિની એક ગાથા દર્શાવી છે, અને અંતમાં ‘સપ્તમાંગચૂર્ણિ : મ્રંથામ્ર ષ્લો. ૧૦૧’ વગેરે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. એ વાંચતાં શંકા થવાથી મૂળ પોથી તપાસવાની આવશ્યકતા જણાઈ, એ અશક્ય લાગતાં એ પોથી પરથી રવ. શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી નકલ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેં મેળવી; તપાસી જોતાં જણાયું કે-પૂર્ણલદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિ-શિષ્યે) વિ. સં. ૧૨૭૫માં જ્યેષ્ઠ વ. ૬ સપ્તમ અંગને અનુસારે સંક્ષેપમાં પ્રાકૃતમાં રચેલ આનંદ વગેરે દસ ઉપાસકોની કથાઓની એ મંગલગાથા હતી. તે પછીની તેની અભિધેયાદિ સંબંધ સૂચવતી બીજી ગાથા, તથા તે કથાના રચનાર, રચના-સંવત્ વગેરે નિર્દેશવાળું તેનું અંતિમ પદ તથા એ નં. ૧૦ની પોથી લખાવનાર જિજિવંશી આવક જીવનપાલની ૧૦ ષ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉનારી મેં ત્યાં અપ્રસિદ્ધમ્રંથ-મ્રંથકૃતપરિચય પૃ. ૧૭-૧૮માં દર્શાવેલ છે. નં. ૧૦ની પોથીમાં (૧) ધન્ય-શાલિલદ્ર-ચરિત્ર આપેલું છે, જે જેસલમેરુ દુર્ગમાં સં. ૧૨૮૫માં એ જ પૂર્ણલદ્રગણિએ રચેલું છે, (૨) અતિમુક્ત-ચરિત્ર પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૮૨માં પ્રહલાદનપુરમાં રચેલું આપેલું છે, તે પછી (૩) દશો-પાસક કથા પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૭૫માં પ્રાકૃતભાષામાં રચેલી છે, તેમ સમજવું જોઈએ. એ સંક્ષિપ્ત કથાઓ પછી પોથી લખાવનાર આવક જીવનપાલની પ્રશસ્તિ પછી (૪) ઉપાસકદર્શાંગની વિષમપદોની પંજિકા-૧૦૧ ષ્લોક-પ્રમાણ અવચૂરિ જેવી જણાય છે, તેને અંતમાં લેખકે ‘સપ્તમાંગચૂર્ણિ’ના નામથી ઓળખાવી છે. એનો પહેલાનો ભાગ બરાબર ન તપાસવાથી, તથા પં. ૬. ૬નાં લિપ્ટમાં તેવી નોંધ જોવાથી દલાલે પણ પાછળની ત્રીજી કૃતિને જૂદો પરિચય ન કરાવતાં હોવા ઉલ્લેખને આધારે તેને ઉપાસકદશા-ચૂર્ણિ તરીકે જણાવી હતી, તેથી અમે ત્યાં તે પ્રામાણિક ઉલ્લેખ સાથે સ્પષ્ટતા કરી છે (જુઓ : અપ્રસિદ્ધ ૫. ૧૭-૧૮).

જે. ભં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૬૦)માં વાદસ્થલ [કર્તા પ્રધુમ્નસૂરિ] અને બીજે ગ્રંથ પ્રબોધોદય-વાદસ્થલ [કર્તા-જિનપતિસૂરિ] એમ બંધુનાં એ બંનેનો વિષય સમાન સૂચવવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની વરુ જણાતી હતી, એથી એ ગ્રંથો પરથી શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી હ. સિ. પોથીઓ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેળવી તેના આગળ-પાછળના ઉલ્લેખો ઉદ્ધૃત કરી અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્ પરિચયમાં જૈન-વાદગ્રંથ-વિભાગમાં પૃ. ૨૭થી ૨૯માં એ ગ્રંથોનો વિશેષ પરિચય મેં કરાવ્યો છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—વિક્રમની તેરમી સદીમાં જૈન શ્વે. મૂર્તિપૂજક—સમાજમાં એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો, તેના આધાત-પ્રત્યાધાતોનું સૂચન એમાંથી મળે છે. વાદના વિષય સાથે ગૂંજરાતનો સંબંધ છે.

અન્યારે અમદાવાદ નામથી ઓળખાતા નગરના સ્થાનમાં તે પ્રાચીન સમયમાં આશાપક્ષી (આસાવક્ષી) નામનું વિશિષ્ટ નગર હતું. જ્યાં અનેક જૈન મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને અનેક શ્રીમંત જૈન શ્રાવકો (અધિકારીઓ)નાં વિશિષ્ટ સ્થાનો હતાં. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં જોની જાહોજલાલી હતી, જ્યાં અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેનો નિર્દેશ અમે જેસલમેર અને પાટણના જૈનભંડારોની ગ્રંથસૂચીઓમાં કર્યો છે, શ્વે.વાદી દેવસૂરિ, દિ.વાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ કરવા જે સ્થળથી પાટણ તરફ પધાર્યા હતાં, તે આશાપક્ષી, જે હાલ ‘ આસાવલ ’ પરાના નામથી ઓળખાય છે, તે સ્થળ સાથે આ વિવાદ સંબંધ ધરાવે છે. ત્યાં મંત્રીશ્વર ઉદયનના નામથી અંકિત ‘ ઉદયન-વિહાર ’ નામનું વિશાલ ગ્રંથાલ જૈનમંદિર હતું, ત્યાંની જિન-પ્રતિમાઓ પાસેથી વગેરે શિથિલાચારીઓએ સ્વીકારી હોવાથી તે વંદનીય નથી, એવો વાદ વિધિમાર્ગ (ખરતગરજ)વાળા જિનપતિસૂરિએ તથા તેમના

અનુયાયીઓએ કર્યો હતો અને તેનો પ્રતિવાદ ઉપર્યુક્ત વાદી દેવસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યો હતો, જેમાં એ પ્રતિમાઓને વંદનીય કરાવવા પ્રમાણ-યુક્તિથી વાદ કરેલો હોઈ તેમના અંથને વાદસ્થલ તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. એ અંથની રચના તેમણે પોતાના પિતા સા. ક્ષેમધરને પ્રભોધ કરવા માટે જણાવી છે.

ઉપર્યુક્ત અંથના ખંડનરૂપ ખીન્ને અંથ જિનપતિસૂરિએ રચ્યો હતો, તેને પ્રભોધોદય વાદસ્થલ નામથી અહીં ઓળખાવેલ છે. તેના ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે-તેમણે ગૂજરાતમાં આશાપક્ષીપુરમાં સ્વપક્ષ અને પરપક્ષના મોટા સમાજ-સમક્ષ અને દંડનાયક અભયક (શ્વે. મૂર્તિપૂજક) વગેરે વિશિષ્ટ સભ્યો સમક્ષ ઉપર્યુક્ત વાદીને નિરુત્તર કર્યો હતા. ઉપરના અંથમાં સૂચવેલ સા. ક્ષેમધર પોતાના સકળ કુટુંબ-પરિવાર સાથે શ્રીજિનદત્તસૂરિએ પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના પ્રતિબોધથી ભાવિત હતા-એ વગેરે પાછળના અંથના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. (જુઓ : જો. ભં. અંથસૂચી, અપ્રસિદ્ધઅંથ-અંથકૃતપરિચય પૃ. ૨૭થી ૨૯).

પ્રમાણાન્તર્ભાવ-સ્વ. દલાલે જો. ગડાભંડારની નં. '૬ પોથીને 'પ્રમાણાન્તરુચિ' નામથી ઓળખાવી હતી, પાટણ ભં.ની સૂચીમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે પછી હંસવિ. મ.ના સંગ્રહની તે પોથીની નકલ મેળવી તપાસ કરતાં તેના અંતમાં પણ તેવો જ નિર્દેશ જોવામાં આવ્યો. પં. હી.ના લિસ્ટના આધારે જૈન-અંથાવલીમાં તેને માટે 'પ્રમાણાન્તરુચિ' અને 'બૌદ્ધમીમાંસાદલન' એવાં નામો જોવામાં આવ્યાં; પરંતુ ઉપર્યુક્ત અશુદ્ધ પોથીની વિશેષ તપાસ કરતાં 'પ્રમાણાન્તર્ભાવ' નામ હોવાનું જણાઈ આવ્યું, તે મે' ત્યાં અપ્રસિદ્ધઅંથ-અંથકૃતપરિચય (પૃ. ૩૦-૩૧)માં તેના આધાર સાથે સૂચવ્યું છે, તથા તે પોથીમાં પહેલાં ૧૪ પત્રોમાં મીમાંસકદર્શનના શાળરભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ હોવાનું સૂચન પણ કર્યું

છે, અને દેવલદ તથા યશોદેવ પૂર્વેકિત પ્રમાણાન્તર્ભાવના કર્તા નહિ, પણ લેખકો જણાય છે, એ વગેરે ત્યાં સં. પરિચયમાં મેં જણાવ્યું છે.

પ્રા. કુવલયમાલાકથાના કર્તા-પં. હીના જે. સિરટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટ (૨, પૃ. ૨૮)માં પ્રા. કુવલયમાલાકથાના કર્તાનું નામ હરિભદ્રસૂરિ જણાવ્યું હતું તે બરાબર ન હતું. દલાલે ત્યાં નં. ૨૨૯માં તેના કર્તાનું નામ ક્ષિપ્રજઘ્નિ (દક્ષિણચિહ્ન) સૂરિ અપરનામ ઉદ્દીતન જણાવેલું, તે બરાબર હતું. તેના સમર્ચન માટે મેં પ્ર. કાંતિવિ. મ.ના સંગ્રહની (પૂનાની પોથીની નકલરૂપ) નવી અશુદ્ધ પોથી મેળવી તેનો ઉપયોગ કરેલો, તથા રત્નપ્રભસૂરિએ રચેલો કુવલયમાલાકથાનો સંસ્કૃત સંક્ષેપ પણ તપાસી જોયેલો, તથા શ્રીદેવચંદ્રસૂરિના પ્રા. શાંતિનાથ-ચરિત્રમાં આવેલો તેના નામ-નિર્દેશવાળો આધારભૂત ઉલ્લેખ પણ મેં ત્યાં દર્શાવ્યો છે—(જુઓ જે. અપ્રસિદ્ધ ૦ પૃ. ૪૨-૪૩ જૈનધર્મ-કથા-ચરિતાનુયોગ વિભાગ).

પ્રા. મહાપુરુષચરિતનો લેખનસંવત્—જે. બડાભંડારની નં. ૩૧૧માં પોથી શીલાચાર્યે રચેલ પ્રા. ચતુષ્પંચાશત-મહાપુરુષ-ચરિતની છે, તે તાડપત્રીય પોથીને પં. હીના સિરટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)માં સં. ૧૬૨૭માં લખેલી જણાવી હતી; પરંતુ તેના અંતિમ ઉલ્લેખમાં તે પોથીને ૨૫૪ રીતે કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં લખેલી જણાવેલી હોવાથી તથા કુમારપાલનો રાજ્ય-કાલ સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ જણીતો હોઈ આ સૂચિપત્રમાં સૂચવેલ સં. ૧૨૨૭ ઉચિત છે, એ સંબંધમાં અપ્રસિદ્ધ ૦ પૃ. ૪૩-૪૪માં મેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

પ્રા. પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રના કર્તા, રચનાસંવત્—પં. હીના સિરટમાં, તથા શ્રીધર ભાંડારના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૭)માં આ

ચરિત્રના રચનારનું નામ નેમિચંદ્રસૂરિ જણાવ્યું હતું, તથા રચના-સંવત ૧૧૩૧ જણાવેલ હતો; પરંતુ તે નં. ૧૪૬ના અંકની પ્રશસ્તિ મેળવી તપાસનાં તથા અન્ય પ્રમાણો તપાસી જોતાં તેના કર્તાનું નામ રમણ રીતે શાંતિસૂરિ જણાયું, તથા રચના-સંવત ૧૧૬૧ (વીર-નિર્વાણસંવત ૧૬૩૧) વાસ્તવિક છે-એ પ્રમાણો સાથે ત્યાં અપ્રસિદ્ધ ૫. ૪૬-૪૭માં મેં સૂચિત કર્યું છે.

પ્રા. ચંદ્રપ્રભચરિત્રના કર્તા અને રચનાસંવત—૫. ડી. ના સિસ્ટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાં.ના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)માં આ ચરિત્રના કર્તાનું નામ સિદ્ધસૂરિ જણાવ્યું છે, તથા રચના-સંવત ૧૧૩૮ જણાવેલ છે; પરંતુ અંકારની પ્રશસ્તિ વગેરે વિચારતાં તેનું નામ ઉપાધ્યાય યશોદેવ રમણ જણાય છે, જેનું પૂર્વનામ ધનદેવ જણાવેલું છે. આશાવસ્ત્રીપુરીમાં ભાંડશાલિક ધવલે કરાવેલા પાર્શ્વજિન-લવનમાં એ ચરિત્રનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને અણ્ણહિલ્લવાડપત્તનમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં સંવત ૧૧૭૮માં વીરજિનમંદિર-માં એને સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. અંકના અંતમાં પ્રા. અદ્વત્તરીણ ઉલ્લેખ છે, તે સં. અદ્વત્તપત્તિ-૭૮નો સૂચક છે, સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્ય-સમય સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધી પ્રસિદ્ધ છે, એથી એ જ સંવત યથાર્થ ગણાય. સં. ૧૧૩૮માં તે તેનો જન્મ પણ ભાગ્યે જ થયો હશે. એ વગેરે વિચારથી અપ્રસિદ્ધ ૫. ૪૮માં એ ચરિત્ર (નં. ૨૫૬) પોથીનો પરિચય કરાવનાં એ હકીકતોને મેં રમણ કરી છે, તથા ખીજાં પ્રમાણોથી તેનું સમર્થન કર્યું છે.

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં આકર્ષણો

વિદ્યાત્રેમી સદ્ગત મહારાજ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડનો ૩૫ વર્ષો પહેલાંનો એ પ્રવચન સફલ થયો લેખાય છે જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારોની વર્ણનાત્મક ઉપર્યુક્ત સૂચી પ્રકાશમાં આવ્યા પછી આ દેશના અને

પરદેશના નામાંકિત વિદ્વાનોનું ઠીક ઠીક લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું છે. સંબંધ અને લાગવગ ધરાવતા સમર્થ આચાર્યો અને મુનિરાજોએ ભંડારોના રક્ષકો-કાર્યવાહકોને અવસરોચિત પ્રેરણા આપી ઉચિત કર્તવ્ય તરફ વાળ્યા છે. એ જ્ઞાનભંડારોની સુવ્યવસ્થા થાય, એ સાથે એમાંના મહત્વના અમૂલ્ય ગ્રંથો સુયોગ્ય વિદ્વાનોદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે અને એમાંના જ્ઞાન-ધનનો લાભ સહુ દાઈ મેળવે એવી વિશિષ્ટ યોજનાની આવશ્યકતા લાંબે વખતે પણ સમજાઈ, એ દિશા તરફ થોડા પ્રયત્નો થયા છે-એ જાણી આપણને કેલેક્ટ અંશે સંતોષ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ-સૂચીની તા. ૧-૯-૨૨ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૪)માં ત્યાંના મુખ્ય ભંડારોનો પરિચય કરાવ્યા પછી થોડા શબ્દો લખવાની મારા અંતઃકરણે મને પ્રેરણા કરી હતી, એથી ત્યાં આવા આશયનું સૂચન કર્યું હતું કે—

“ એવી રીતે પુસ્તકો લખાવવા માટે અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે ઉપદેશ આપીને ભંડારને પ્રુષ્ટ કરતા જિનલદ્રસૂરિ મહાશયે, તથા તેમના ઉપદેશને અનુસરી પોતાના દ્રવ્યના વ્યય વડે પુસ્તકો લખાવીને અને સંગ્રહ કરીને સમર્પણ કરનારા ધરણ વજેરે ગૃહસ્થોએ સાહિત્ય-સમુપાસંધાના સમાજને અત્યંત અનુગૃહીત-ઉપકૃત કરેલ છે-એ વિષયમાં શું કહેવાનું હોય ? પરંતુ તેવા પ્રકારનાં અલભ્ય અને દુર્લભ પુસ્તકરત્નોના ભંડારને હાલમાં કારાગાર (કેદખાના) જેવો કરાતો સાંલળીને, અથવા મહાપુરુષોના ઉદ્દગારરૂપ અગણિત ગુણ-ગણથી ભરપૂર એવા તે ગ્રંથોની દુર્દૈવતા વશથી, કાલ-ક્રમથી, અસાવધાનતાથી અને જંગ્મઓદાર થયેલી જીર્ણ, વિશીર્ણ અને લુપ્તપ્રાય સ્થિતિને સાંલળતા કયા સદ્દેયોને ખેદ નહિ થાય ? સંગ્રહ કરનારાઓના ઉદાર આશયને ન સમજતા દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વજેરેને ન અનુસરતાં, પોતે જાતે તે ગ્રંથોનો ઉપયોગ ન કરી શકતા અને ખીજાઓને તેનો ઉપયોગ ન કરવા દેતા, એ ૨૫

ઉપર કહેલી ખરાબ હાલતને જોતા છતાં પણ ભંડારના રક્ષકોદ્ધાર થઈ રહેલી અસલ ગજ-નિમ્બીલિકા (આંખમીયામાણી-જેદરકારી) કયા સહૃદય સંજ્ઞાનને દુઃખ નહિ ઉપજાવે ? આથી હવે પછી આપણે એવી આશા રાખીએ કે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને પ્રકાશન કરવાના પ્રસંગે પ્રશસ્ત પદ્ધતિથી પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરનારી વિશ્વાસપાત્ર સંસ્થાને આદર્શ પુસ્તક મોકલવા-આપવા સંબંધમાં એમને પ્રશસ્ત મતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. ”

મારો એ અવાજ સંભળાયો હોય તેમ તે પછી ત્રીજો વર્ષ-સંવત ૧૯૮૨માં ઉપર્યુક્ત ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિના વંશજ જિનકૃપાયંદ્રસૂરિએ ઉત્સાહી શિષ્ય-પરિવાર સાથે જેસલમેરમાં રિથરતા કરી તે ભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, ફેટલાક ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રકાશમાં મુકાવવા યોજના કરી. એ રીતે ધન્ય-શાલિભદ્રચરિત્ર, દાદશકુલક-વિવરણ વગેરે ગ્રંથો પાછળથી પ્રકાશિત થયા છે.

એ સમય દરમિયાન ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં શ્રીજિનદત્તસૂરિના ૩ ગ્રંથો : ૧ ચર્ચારી, ૨ ઉપદેશરસાયન અને ૩ કાલરવરૂપકુલક-અપ-ભંશકાવ્યત્રયી નામથી અમારીદ્વારા સંશોધિત થઈ રહ્યા હતા; તેની ભૂમિકા માટે ઉપયોગી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાનો ૧૮ દેશી ભાષાવાળો અને ખીજો અપભ્રંશાદિ ઉત્ત્તેષ, તથા પદ્મવલી-છાપ ૮ (જિનદત્ત-સૂરિ-રવૃત્તિ), તથા જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ આદિનાં ચિત્રો-વાળા પ્રાચીન કાષ્ઠ-પટ્ટિકા ફોટા માટે મેળવવા મેં તેઓશ્રી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, તેમણે એ સંબંધમાં મને અનુદાતા કરી આપી હતી. એનો નિર્દેશ મેં તે ગ્રંથની તા. ૨૪-૧૨-૨૬ની ભૂમિકાના અંતમાં (પૃ. ૧૧૭માં) કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત જિનકૃપાયંદ્રસૂરિનું જેસલમેરનું ચોમાસું પૂરું થાય અને એમનો ત્યાંથી વિદાર થાય તે પહેલાં પ્રાચીનગ્રંથ-ભંડાર-રક્ષક

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજજી, તથા તેમના કિસાહી વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્ય મુનિરાજ ચતુરવિજયજી અને મુનિરાજ પુણ્ય-વિજયજીએ વડવાણ શહેરથી જેસલમેર પૂર્વોક્ત સૂરિજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો અને ત્યાંની મહત્વની પોથીઓની ફોટો-કોપી જિતરાવવાની યોજના તેમણે ધડી કાઢી હતી. એ કાર્યમાં ઉચિત સહાયતા કરવા, હકુરજી લઈને પણ જેસલમેર જવા અને આગ્રહ-પૂર્વક તેઓએ પ્રેરણા કરી હતી. એથી એમના વચનને માન આપી વડોદરાથી હું જેસલમેર જવા તૈયાર થયો અને સં. ૧૯૮૩ના માર્ગશીર્ષમાસની અસલ કંડીમાં વડવાણ શહેરમાં પ્રવર્તકજી—આદિને મળી, તેમનો શુભ આશીર્વાદ મેળવી, અમદાવાદથી લાવનગરી ફોટોગ્રાફર શ્રી. મગનલાલ દરજીવનદાસ અને તેમના મદદનીશો સાથે હું જેસલમેર પહોંચ્યો હતો. બાહડમેર રેલ્વેનથી અમને ઠેકઠારનો મોટર-ખટારો મળી ગયો હતો. ત્યાં અમે જિનકૃપાચંદ્રસૂરિજીને તથા ઉ. સુખસાગરજી આદિને મળ્યા હતા. કિલ્લાનો એ ભંડાર જેવામાં અને ફોટો-કોપી માટે નક્કી કરેલી ૧૨ પોથીઓ ત્યાંથી બડા ઉપાશ્રયમાં લાવવા વગેરેમાં તેઓએ અમને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. તે પછી દશેક દિવસ પછી તેમનો વિહાર હતો. એથી છેલ્લે એક વાર ફરી એ ભંડાર જેવાની અને અમુક પોથીઓ-મંથો સંગ્રહમાં ઇલેક્ટ્રીક શંકાઓ દૂર કરવાની અપેક્ષા હતી, પરંતુ ત્યાંના કાર્યવાહકોએ બહાનું કાઢી બીજી વાર ભંડાર અમને દર્શાવ્યો ન હતો. એ પ્રયત્ન સફલ ન થવાથી ઉ. સુખસાગરજી આદિને પણ લાગી આવ્યું હતું, પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો. એ પછી બીજે દિવસે એમનો વિહાર થયો હતો.

જેસલમેરમાં અમે ૧ મહિનો રોકાયા હતા, તે દરમિયાન મોટી સાર્થજની ૨૩૬ પ્લેટો પર નીચે જણાવેલા ૧૨ ગ્રંથોની પૂરી ફોટો-કોપી જિતરાવી હતી. મારો વિચાર એમાંની ઇલેક્ટ્રીક પોથી પરની કાટ-પદ્ધતિઓ પર રંગીન આલેખેલાં મનોહર ચિત્રોની ફોટો-કોપી લેવરાવવાનો થયો

હતો અને એ પ્રયત્ન કરાવી જોયો, પરંતુ તેમાં બરાબર સફલતા ન મળી, કારણ કે ફોટોગ્રાફર પાસે રંગીન ચિત્રોના સારા ફોટા આવે તેનું સાધન ન હતું અને અન્ય સ્થળેથી તાત્કાલિક ત્યાં લાવી શકાય તેમ ન હતું. એથી જેવા આવ્યા તેવા ચિત્રોના અરુણ ફોટાઓ લેવાવા હતા.

તે સમયે (સંવત ૧૯૮૩માં) નીચે જણાવેલા ગ્રંથોના પૂરા ફોટા લેવાયા હતા.—

- (૧) કુવલયમાલાકથા (પ્રાકૃત) દક્ષિણચિદ્ધ-ઉદ્ધોતનાચાર્ય.
- (૨) વિલાસવતીકથા (અપભ્રંશ)—સાધારણ (સિદ્ધસેનસૂરિ)
- (૩) દ્રવ્યાલંકારટીકા—પં. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર.
- (૪) ન્યાયબિંદુટીકા—ટિપ્પન—મલ્લવાદી.
- (૫) કર્મપ્રકૃતિચૂષિ—વિશેષવૃત્તિ—મુનિચંદ્રસૂરિ.
- (૬) સર્વસિદ્ધાંતપ્રવેશ—જૈનાચાર્ય.
- (૭) સર્વંતસિદ્ધિ—હરિભદ્રસૂરિ.
- (૮) પ્રમાણુમીમાંસા—હેમચંદ્રાચાર્ય.
- (૯) અણુવ્યવિહી (પ્રા. સાવત્રધર્મ)
- (૧૦) સંયમાખ્યાનક
- (૧૧) ઉપદેશકુલક અને પ્રકીર્ણ
- (૧૨) હરિવંશ (પ્રા.)

નં. ૨૮૦

—ત્યાંના તપાગચ્છના ઉપાગ્રયમાં રહેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત પ્રા. પંચમી—માહાત્મ્યકથાની પ્રાચીન પોથી જે સં. ૧૦૦૯માં તાડપત્રો પર લખાયેલી હતી, જેના પરથી સં. ૧૬૫૧માં લખાયેલી પાટણ—લંકારની પોથીમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે પોથી પરથી મુનિરાજ શ્રીહંસ-વિજયજીએ કરાવેલી નકલમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ સ્વ. દલાસે

તે પોથીને સં. ૧૧૦૯માં લખેલી નોંધી છે, તેવી એક હજાર વર્ષ જેટલી પ્રાચીન પોથીની અથવા તેના છેલ્લા પત્રની ફોટો-કોપી ઊતરાવવા, તે પોથી મેળવવા મેં તે ભંડારના ટ્રસ્ટી પાસે લગભગ ત્રીશ ધણા ખાધા હશે, પરંતુ કંઈ કંઈ ખઠાતું કાઢી છેવટ સુધી તેમણે તે પોથી અમને દર્શાવી ન હતી. હવે સિંઘી-જૈનગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલા તે ગ્રંથમાં તે પોથીના અંતિમ પત્રનો (સં. ૧૧૦૯ ઉલ્લેખવાળો) ફોટો પ્રકટ થઈ ગયેલ છે.

એ જ સમયમાં પુરાતત્ત્વપ્રેમી બાણુ પૂરણચંદ્રજી નાહર સહકાર્યકરો સાથે જેસલમેર આવી ત્યાંના જૈનમંદિરોના તથા શિલાલેખોના ફોટોઓ વગેરે લઈ ગયા હતા, જે સંવત્ ૧૯૮૫માં જૈનલેખસંગ્રહ(તૃતીય ખંડ) “જેસલમેર” નામથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. અમે જેસલમેર-સાંકા-ગારીય-ગ્રંથસૂચીના પરિશિષ્ટમાં મુખ્ય શિલાલેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા, તેનું તેઓએ ત્યાં સ્ક્રીન કર્યું છે.

ખીજે એક પ્રયત્ન ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષો વીત્યા પછી થયો. સંવત્ ૧૯૯૮માં ખરતરગરજના પૂર્વોક્ત જિનલદ્રસૂરિના એક અન્ય વંશજ શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિજીએ પણ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં તેમણે કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથોની નકલો કરાવી. સામાન્ય લેખકોદ્ધાર કરાવાતી નકલો સંતોષકારક થતી નથી અને સુયોગ્ય વિદ્વાન લેખકો-પ્રાચીન પોથીઓ પરથી શુદ્ધ નકલ કરનારાઓ મળી શકતા નથી-એવો સાધારણ અનુભવ છે. લઢિયા-ઓના અક્ષરો સારા જોવાય છે, પરંતુ અનુભવે જાણાયું છે કે તેમના લખાણમાં અશુદ્ધિઓ ભારોભાર હોય છે; જે વિદ્વાનો વાંચે ત્યારે જાણાય.

એ સમયમાં મુખ્યસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજી પોતાની ચુટેલી સુનંદા સાક્ષર-મંડલી સાથે જેસલમેર જઈ આવ્યા અને સદ્ગત ઉત્સાહી

શ્રીમાન બહાદુરસિંહજી સિંઘીના પ્રોત્સાહનથી, તથા ખીજ કેટલીક અનુકૂલતાથી ત્યાં પાંચ મહિના સુધી રોકાઈ મહત્વનું કાર્ય કરી આવ્યા. જરૂરી અંગ્રેજીની નકલો-નોંધો લઈ આવ્યા અને ઉપયોગી ઐતિહાસિક દોષ્ટાઓ પાસે જિતરાવી આવ્યા. તે સંબંધમાં તેમણે વિસ્તૃત વિવરણ ભારતીયવિદ્યા-નિબંધ-સંગ્રહમાં સ્વ. બાણુ શ્રી. બહાદુરસિંહજી સિંઘી-સ્મૃતિ અંગ્રેજીમાં તા. ૭-૭-૪૫ના પ્રકાશિત કરેલું છે, એથી જાણી શકાય છે.

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા પ્રાચીન હંદુશાસ્ત્રના અંગ્રેજી હવે પ્રો. વેલચુકરદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવેલા છે. બૂધણુલટના તનમે રચેલી પ્રાકૃત લીલાવર્ધકદા પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી-જૈનઅંગ્રેજીમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે અને કુવલયમાલાકથા જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત કથા હવે જલદી પ્રકાશમાં આવવાની સંભાવના છે. પ્રમાણુમીમાંસાનું નવીન સંસ્કરણ પં. સુખલાલજીદ્વારા, તથા શાંભા-આર્યની ન્યાયાવતાર-વાર્તિકૃતિ પં. દલસુખ માલવણીયાદ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘીજૈનઅંગ્રેજીમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. સં. ૯૧૫ના ધર્મપદેશમાલા-વિવરણ [સિંઘીજૈનઅંગ્રેજીમાલા (નં. ૨૮)માં પ્રકાશિત], જેવા જયસિંહસૂરિના પ્રાચીન પ્રાકૃત અંગ્રેજી સંપાદન કરવામાં મને જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની પણ ૧ પોથી ઉપયોગી થઈ હતી-એ મેં તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૩૩૬માં જૈનવિદ્વાન સંપ્રામસિંહે રચેલા ઔકિતિક અંગ્રેજી-બાલશિક્ષાનો વિસ્તૃત પરિચય મેં સં. ૧૯૮૨માં ‘પુરાતત્ત્વ’ માસિકમાં આપ્યો હતો. એ રીતે ત્યાંના મહત્વના અપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી હવે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે-એ શુભ ઉદ્દયની નિશાની છે.

હાલમાં જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનું કાર્ય લગભગ સવા વર્ષથી વિશિષ્ટ રીતે ચાલી રહેલું છે, એ જૈનસમાજમાં અને અન્યત્ર પણ જાણીતું છે. પ્રાચીન અંગ્રેજી-ભંડારોના પરમ અનુભવી વિદ્વદ્વર્ધ મુનિરાજ

શ્રીપુણ્યવિજયજી નામાંકિત સહકાર્યકરો સાથે એ પ્રથમ પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે, એમને સ્થાનિક અનુકૂલતા સાથે સામાજિક, આર્થિક અનુકૂલતા પ્રોત્સાહન આપી રહી છે; એથી એમનું કાર્ય વિશેષ યશસ્વી નીવડશે-એવી આશા અસ્થાને નથી. એમણે અન્યત્ર લખેલા પત્રો જે 'જેન' વગેરેમાં ઉદ્ધૃત થયેલા છે, એ પરથી જણાય છે કે ત્યાંના ભંડારના મહત્વના અંગેની માઈક્રો-ફિલ્મ નકલ જિતરાવવામાં આવી છે, તથા અસ્ત-વ્યસ્ત પત્રવાણી અંગેને સુવ્યવસ્થિત કરી તેને સુરક્ષિત રાખવા માટે મુયોગ્ય કાગડાઓ વગેરેનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સદગત હંસવિજયજી મહારાજે મને એક પત્રમાં લખેલું યાદ આવે છે કે—ત્યાં પહેલાં તાડપત્રની પોથીઓને અનાજ ભરવાની માટીની મોટી ઢાંકીઓમાં રાખેલી હતી, ત્યાર પછી તેમના ઉપદેશથી પથ્થરની ઈમારતો (કળાટો) ઘડી હતી. આપણે આશા રાખીએ કે ચાલુ પ્રયત્ન વિશેષ પ્રકારે સુદૃઢ થાય અને અમૂલ્ય જ્ઞાન-ધન સુરક્ષિત જ નહિ, સમાજને વિશેષ પ્રકારે ઉપકારક થાય-તે રીતે પ્રકાશમાં લાવવા માટે પણ વ્યવસ્થિત યોજના થાય તો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થશે. ચાલુ પ્રયાસની સફલતા ધન્યતાં વિરમીશું.

સંવત્ ૨૦૦૭ ફા. વ. ૭ ચુરુ }
પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા. }

લા. ભ.

[૧૪]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[સંવત્ ૧૯૯૪ આશ્વિનથી સંવત્ ૧૯૯૬ માધ સુધી વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકમાં લે. ૧થી ૧૩માં પ્રકાશિત]

પુણ્યશ્લોક શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડની હીરકમહોત્સવથી વિખ્યાત થયેલી વર્તમાન રાજધાની વડોદરા(વટપદ્ર)ના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા ઉલ્લેખો યથાયોગ્ય સંશોધિત થઈ અઘાવધિ પ્રકાશમાં આવ્યા જણાતા નથી; એથી એ દિશામાં અવેષણ કરવામાં મારો આ પ્રયત્ન પુરાતત્વ-પ્રેમીઓને અને ઇતિહાસ-રસિક સાક્ષરોને અમુક અંશે ઉપયોગી પ્રેરણા આપનાર થશે તથા ઇટલેક અંશે આ વિષયની ન્યૂનતા દૂર કરશે-એવી આશા છે.

મુખ્યતથા જૈન-સાહિત્યના અવલોકનમાંથી શોધ-ખોળ કરી પરિશ્રમથી સંગૃહીત કરેલાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી-ભાષાનાં પ્રામાણિક અવતરણો અહીં દષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ઇતર વિશ્વસનીય પ્રમાણોને ઉદ્ધૃત કરવામાં ઉપેક્ષા જણાશે નહિ.

વિદ્વાનો બે પ્રોત્સાહિત થઈ આ દિશામાં પરિશ્રમ કરે, તો અનેક ગામ-નગરોના જ નહિ, ગૂજરાતના જ નહિ, ક્રમશઃ સમસ્ત ભારતવર્ષના-સ્વદેશના પ્રામાણિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવવાનું પ્રશસ્ત કાર્ય બખ્ખવી શકે અને ભૂતકાલીન ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવી વર્તમાન કાલમાં વિશિષ્ટતાથી વર્તવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારે આપી શકે.

આજથી બારસો વર્ષો પહેલાં

સાચો વાણિયો

પ્રાચીન જૈન ગ્રંથકારો જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં સૂચવે છે અને ૧૪૪૪ પ્રકરણોના રચનાર તરીકે-મધ્વરથ પ્રામાણિક બહુશ્રુત વિદ્વાન ગ્રંથકાર તરીકે જેમની સુપ્રસિદ્ધિ છે; તથા શકકાલ ૭૦૦ = વિ. સં. ૮૩૫માં દાસિપ્થયિહ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પણ પ્રા. કુવલયમાલા-કથામાં જેમનું સ્મરણ કર્યું છે; તે યાકિનીમહતરા-ધર્મપુત્ર વિરહાંક તરીકે પ્રખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદ નામના પ્રાકૃતગ્રંથ(ગાથા ૫૧૬થી ૫૨૦)માં 'ઘટપદ(ઘટપદ)ના સત્યવાદી સત્ય નામના શ્રાવક વણિક-સુતની બાણવા લાયક સત્ય ઘટના સૂચવી છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશપદની ટીકા વિ. સં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાનસૂરિએ રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી તાક-પત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના કિલ્લાના બકાલંડારમાં છે, જેનો પરિચય અમે જેસલમેર-ભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૬-૭; અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃતપરિચય પૃ. ૩૭)માં કરાવ્યો છે. આ ટીકાની પ્રતિની એક નકલ વિ. સં. ૧૯૫૧માં મુનિરાજ હંસવિજયજીએ લખાવી હતી, જે વડોદરાના આં. જૈનજ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

આ વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ વગેરે પરિવાર સાથે ગૂજરાત-માં-અણહિલવાડ ખાટણમાં સોલંકી દુર્લભરાજના રાત્ર્ય-સમય (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૭૭)માં પધાર્યા હતા. ત્યાં રાજસભામાં ચૈત્ય-વાસીઓ સાથેના વાદમાં તેમના વિદ્વાન શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. "જૈનમુનિઓએ ચૈત્યોમાં વાસ ન કરતાં અન્યત્ર વસતિમાં વાસ (અમુક કાલ) અને અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો જોઈએ"-

૧ "ઘટપદે સચો સત્તુ, વણિયમુજો સાવગો તિ વિક્તાઓ ।

મારસને વારસઝડે, મેતુ આગચ્છમાણાણે ॥ X X X ॥"

એમ યુક્તિ-પ્રમાણોથી ઉચિત ઠરાવ્યું હતું. જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રો-નવ અંગસૂત્રો વગેરે પર વૃત્તિ રચનાર અભયદેવસૂરિએ પોતાનો પરિચય ઉપયુક્ત વર્ધમાનસૂરિના પ્રશિષ્ય તરીકે અને એ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે કરાવ્યો છે.

આ જ ઉપદેશપદની બીજી ટીકા વિ. સં. ૧૧૭૪માં મુનિચંદ્ર-સૂરિએ કરી હતી, તે અહીંની મુક્તિકમલ જૈન-મોહનમાલામાં પ્રકટ થયેલી છે.

મુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સલામાં વિ. સં. ૧૧૮૧માં દિગમ્બર વાદી કુમુદચંદ્રને પરાસ્ત કરી જયવાદ મેળવનાર વાદી દેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ-ઉપયુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ-પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા શોક-ગર્ભિત ઉદ્ગારો ઉપલબ્ધ થાય છે; એ દ્વારા જણાય છે કે-મુનિચંદ્રસૂરિનો જન્મ-મહોત્સવ ઉજવવાનું માન ફૂલનયરી- (હલોઈ, વડોદરા રાજ્ય) ને મળ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૭૮માં કા. વ. પને દિવસે એ સૂરિ-રત્ન અદશ્ય થયું હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ ઉપદેશપદની ટીકામાં વડવદવાળી ગાથાની વ્યાખ્યામાં ‘વટપદે નગરે સત્યનામા વણિક્મુતોડમૂત, સ ચ લોકે શ્રાવક ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ ।’ જણાવ્યું છે.

મુનિચંદ્રસૂરિએ ‘વટપદકે વટપદકામિધાને સ્થાને’ આવા શબ્દો-દ્વારા આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની ઉપયુક્ત ગાથાઓમાં સૂચવ્યું છે કે-પ્રા. વડવદ = સં. વટપદ નગરમાં અથવા વટપદક નામના સ્થાનમાં સત્ય નામનો વણિક્મુત હતો, તે લોકમાં શ્રાવક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. એક વખતે તે, ભાઈ સાથે પારસકૂલ(પર્શીયા)-સમુદ્રના પરતીરે જઈને આવતો હતો. ત્યારે સમુદ્ર-માર્ગે આવતાં બીજા વહાણવટી વણિકો સાથે તેઓએ પાણી પર રહેલો તિર્થંગિલ-મન્દિર(દેવલાંચ

યોજનપ્રમાણુનો) જોયો. ત્યાર પછી તે જાણ સાંચાત્રિકો-દરિયાઈ મુસાફરો જોડ્યા કે- ‘અત્યંત મોટો મચ્છ છે.’ પરંતુ સત્ય-(વણિ)-નો ભાઈ કહેવા લાગ્યો કે- ‘આ મોટો દ્વીપ (બેટ) છે.’

એવી રીતે પરસ્પર વિવાદ કરતાં સત્યના ભાઈએ સ્પર્ધાથી સર્વસ્વ (સર્વ ભાંડ-માલ મીલકત) દ્વારા ઘૂત-ગૂગારની શરત કરી. સત્યે પ્રતિપેદ કરવા છતાં હારી તેના ભાઈએ હોડ કરી.

‘સમુદ્રમાં પાણી ઉપર જોવામાં આવેલ મોટો મચ્છ છે કે બેટ છે?’ તેની પરીક્ષા માટે વહાણ ચલાવનારા ખસાસીઓએ તે (મચ્છ)ની પીઠ પર અમિ પ્રજ્વલિત કર્યો. પીઠ તપવાથી તે મોટા મચ્છે પાણીમાં ડૂબકી મારી. અનુક્રમે તે દરિયાઈ વહાણવટીઓ કાઠે પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પોતાને ઘરે પહોંચતાં પ્રતિપક્ષીઓએ સત્યના ભાઈ પાસે શરત પ્રમાણે સર્વસ્વની માગણી કરી. તેણે ઇન્કાર કરતાં તેમનો રાજ-કુલ (ન્યાયકોર્ટ)માં વિવાદ થયો. રાજ્યે પૂછ્યું કે ‘આ (દેસ)માં સાક્ષી કોણ છે?’ પ્રતિપક્ષીએ જણાવ્યું કે- ‘મહારાજ! આનો જ ભાઈ, અને અજ્ય વણિકો સાક્ષીઓ છે.’ ‘ભાઈ ભાઈને મળેલો હોય, એથી એવા પ્રયોજનમાં તેનો સાક્ષી તરીકે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી.’ એવા વિચારથી રાજ્યે નગરના પ્રધાન શેઠનો સત્કાર કરી ખીજી રીતે પરીક્ષા કરી. નગરશેઠે સત્યને એકાંતમાં પૂછ્યું, તેણે જે પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે કહ્યું. શેઠ પાસેથી વિવાદનું સ્વરૂપ જાણી રાજ્યે સર્વસ્વ પ્રતિવાદીને આપ્યું. રાજ્યે વિરમચ અને હર્ષથી સત્ય (સત્યવાદી સત્યનામના) વણિકનો સત્કાર કરી તેને મોટા શ્રેષ્ઠિપદ પર યોગ્યતા (નગર-શેઠ-પદવી) આપી કે- ‘આને ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન-પર્યંત પાળા.’ ‘સત્યે આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું કે ‘ભાઈના સ્નેહની ઉપેક્ષા કરી તે સત્ય-વ્રતમાં દંડ રહ્યો’ એવો વિચાર કરી ખુશ થઈ પ્રતિવાદીએ તેના ભાઈનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું.

વિક્રમની નવમી સદીમાં

લાટેશ્વર કર્કરાજના દાનમાં

સમસ્ત મહાશબ્દો (મોટાં બિરદો) મેળવનાર, મહાસામંતોના અધિ-પતિ, સુવર્ણવર્ષ નામાંકિત રાષ્ટ્રકૂટવંશી લાટેશ્વર કર્કરાજે સિદ્ધશમી આવાસથી શકનૃપ સં. ૭૩૪ = વિ. સં. ૮૬૯માં વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે આ વડપદ્મક ગામને દાનમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ વિસ્તૃત તામ્ર-પત્રોમાં છે. જ. એ. એ. સો. વો. ૮, પૃ. ૨૯૪માં તથા ઇંડિયન એન્ટિકવરી વો. ૧૨, પૃ. ૧૫૬માં એ તામ્રપત્રની નકલ તથા તે પર વિવેચન ઇંગ્લીશમાં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રમાં આ વડ-પદ્મકને અંકોટકના પ્રાધાન્યવાળા ૮૪ ગામોની ચોરાશીમાં ગોણુ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે તથા તેમાં દર્શાવેલી ચતુઃસીમા (પૂર્વ તરફ જંબુવાવિકા ગામ, દક્ષિણ તરફ મહાસેનક તળાવ, પશ્ચિમ તરફ અંકોટક, તથા ઉત્તર તરફ વઝાચ્છ ગામ)નાં નામો વગેરે પર વિચાર કરતાં એ વડપદ્મકને વર્તમાન વડોદરા તરીકે માનવામાં આવે છે. પૂર્વના રાજાના પરીખદ્વારા પહેલાં અંકોટકના ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણને અપાયેલું આ વડપદ્મક ગામ, પાછળથી તેની સંમતિથી ઉપર્યુક્ત લાટેશ્વર કર્કરાજે માતા-પિતાના તથા પોતાના આ લોક અને પરલોકના પુણ્ય-મથની અભિવૃદ્ધિ માટે, વલખી(વળા, સૌરાષ્ટ્ર)થી નીકળીને આવી વસેલા ભદ્ર સોમાદિત્યના પુત્ર ચાતુર્વિંદ, બ્રાહ્મણ વટપુરવાસી ભાનુભદ્રને યજ્ઞદાય તરીકે ધાર્મિક ક્રિયા-વૃદ્ધિ માટે આપ્યું હતું, તેમ તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે.

લાટેશ્વર ગોવિંદરાજના તામ્રપત્રમાં

શકનૃપકાલ સં. ૭૪૬ = વિ. સં. ૮૮૪માં વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે રાષ્ટ્રકૂટવંશી મહાસામંતાધિપતિ પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજે ભરકરજ- (ભર્ય)માં વસનાં નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી જે દાન કર્યું હતું, તે

સૂચનાં તામ્રપત્રો ઇ. એ. વો. ૫, પૃ. ૧૪૪થી ૧૫૨માં અંગ્રેજી વિવેચન સાથે પ્રકટ થયેલાં છે. તે પરથી જણાય છે કે માત-પિતાના અને પોતાના આ સોક તથા પરસોકના ફલની પ્રાપ્તિ માટે, ધર્મ અને ધરની અભિવૃદ્ધિ માટે કાપિકા(કાવી)ના અન્તર્વર્તિભૂત કોટિપુ[ર]માંના જવાદિત્ય નામના ભગવાન સૂર્યને ખંડિત-સ્ફુટિતના સંસ્કાર માટે, ગંધ, પુષ્પ, દૂધ, દીપ અને નૈવેદ્ય માટે ઉપયુક્ત ગોવિંદરાજ તરફથી ધૂર્ણવિનામનું ગામ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની ચોતરફનાં ગામો સૂચવ્યાં છે, તેમાં તેની પૂર્વે વટપદ્રક, દક્ષિણ તરફ જદ્રણ ગામ, પશ્ચિમ તરફ...મંગળ કાલીવર ગામ અને ઉત્તર તરફ જેહ્ણાડ ગામ હોવાનું જણાવ્યું છે. આમાંના વટપદ્રકને ભાષાંતરમાં જંબૂસર તાલુકાના વર્દલ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં

જૈનવ્યાખ્યાકાર વીર ગણિની જન્મભૂમિ

વીરગણિું નામના વિદ્વાન જૈન મુનિએ વિ. સં. ૧૧૬૦માં પિંડ-નિર્ધુક્તિ નામના જૈનાચાર ગ્રંથ પર ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણ શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિ રચી હતી. તેના અંતમાં તેઓએ ૧૮ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ-દ્વારા પોતાનો પરિચય કરાવતાં સૂચવ્યું છે કે-લાઠદેશના તિલકરૂપ વટપદ્રક અને વિશાલપુરમાં રહેલા, સિલ્લવા(મા)લ-ધર્કટનતિરૂપી આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર જેવા નિર્મલ તથા તીર્થનાથોને અને મુનિઓને નમવામાં પ્રીતિવાળાં શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન અને શ્રમિતિના એ પુત્ર હતા, જન્મોત્પત્તિ સમયે તેમનું નામ વસંત હતું. વિશુદ્ધ સાધુના ગુણોના ધામ, અને વસતિ-વિહારી ચંદ્રગચ્છરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર જેવા, સમુદ્ર-ઘોષ એવા નામને સાચું પાડનારા સુરિપાસે પ્રવ્રજ્યા પ્રહણ કર્યા પછી તેનું બીલું નામ વીર રાખવામાં આવ્યું હતું. સકલ વસતિ(ઉપા-શ્રયો)માં તિલક જેવા, સરવાલક ગચ્છમાં રહેલા શ્રેષ્ઠ વાચનાચાર્ય

અધીશ્વર ગણિ પાસે દીક્ષાનું પરિપાલન કરતાં તેમણે વીરગણિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૬૦માં તેઓએ કર્કસોણિકા પાસે રહેલા દ્વિપદ નામના શ્રેષ્ઠ ગામમાં પૂવોક્ત પિંડનિર્ધુક્તિની વૃત્તિ રચી હતી. પૂર્વોક્ત અધીશ્વર ગણિના સદ્ગુણી વિદ્વાન ૩ શિષ્યો ૧ મહેન્દ્રસૂરિ, ૨ પાર્શ્વદેવગણિ અને ૩ દેવચંદ્રગણિએ આહાર-પ્રદાન વગેરે અનુકૂલતા કરી એ વૃત્તિ રચવામાં તેમને સહાયતા પહોંચાડી હતી. ૧ નેમિચંદ્રસૂરિ, ૨ જિનદત્તસૂરિ વગેરે વિદ્વાન આચાર્યોએ અણુહિલપાટક પુર (પાટણ)માં આ વૃત્તિને વિશુદ્ધ કરી હતી.

૫^મ આશક વગેરે શાસ્ત્રો રચનારા હરિલદ્રસૂરિએ પહેલાં આ(પિંડનિર્ધુક્તિ)ની વિવૃત્તિ રચવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ સ્થાપનદોષ સુધી વિવૃત્તિ કયાં પહોંચી તેઓ દિવંગત થયા. પછી એ ઉપરની વિવૃત્તિ કોઈ વીરચાર્યે સમાપ્ત કરી હતી. તેમાં તેઓએ ટેટલીક ગાથાઓને સુગમ વિચારી તેની વ્યાખ્યા કરી ન હતી અને જે ગાથાઓનું વિવરણ કર્યું

૧ “ શ્રીલાટદેશતિલક-શ્રીવટપદ્મક-ચિરાલપુરગતયોઃ ।

શ્રીમિહવાલ-ધર્મદયા(આ ,નિમ્નોર્મેદુનિર્મલયોઃ ॥ ૧ ॥

ઐષ્ટિવત્સ્વર્પમાન-શ્રમિત્યોસ્તીર્ધનાથ-મુનિનમને ।

રતયોર્ચસંતનામ્ના, જન્મોત્પત્તિ સમાશ્રિત્ય ॥ ૨ ॥

પ્રવ્રજ્યામદ્ગ્નં પુનરાશ્રિત્ય વિશુદ્ધસાધુગુણધામ્નાં ।

વસતિવિહારિશ્રીચંદ્રગચ્છગ્નનેદુક્લ્યાનો ॥ ૩ ॥

સત્યારિતનામ્નાં શ્રીસમુદ્રયોગાભિધાનચૂરીણાં ।

ધીર इति પ્રાપ્તાપરનામ્નાત્યર્થનં નિમુગ્ધધિયા ॥ ૪ ॥

દોષાયાઃ પરિપાલનમાશ્રિત્ય ॥ સમ્પૂર્ણવસતિનિલકાનાં ।

શ્રીસરવાલજગચ્છસ્થવાચનાચાર્યવર્યાણાં ॥ ૫ ॥

અધીશ્વરગણિનામ્નાં મુનેન સંપ્રાપ્તધીરગણિનામ્ના ।

પ્રવાદ્દશતોપરિ પટિકસંવત્સરે-..... ॥ ૬ ॥

દ્વિપદ્રમામે કર્કસોણિકા-વાસંવર્તિનિ પ્રવરે ।

બોધાનુસારનોજ્ઞાતિ પિંડનિર્ધુક્તિવૃત્તિયં ॥ ૭ ॥ ”

હતું, તે થોડું ક્યું હતું; મંદુષ્ટદિવાળાઓને દુર્બોધ વિચારીને તે સમસ્ત-
ગાથાઓની વ્યક્ત વ્યાખ્યા માટે પ્રસ્તુત વીરગણિએ આ પ્રયાસ કર્યો
હતો. એ સંખ્યા પ્રારંભમાં જ આ વ્યાખ્યાકારે સૂચન કરેલું છે. આ
પિંડનિર્મુક્તિ-વૃત્તિની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિ પહેલાં પાટણના જૈન-
ભંડારમાં હતી, તે ડૉ. કીલહોર્ન દ્વારા સુખર્ષ સરકાર માટે ખરીદાઈ
ડેક્કન કોલેજમાં (હાલ પૂનાના ભંડારકર ઓ. રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં)
રાખેલી છે. આ વૃત્તિના આઘન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ ડૉ. કીલહોર્નના સન
૧૮૮૧માં પ્રકટ થયેલા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૬થી ૨૯)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં લાટદેશાધિકારી સંતુક સચિવના સમયમાં લખાયેલા જૈનગ્રંથો

ગૃહસ્થેશ્વર સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૧૫૦થી
૧૧૯૯)માં તેની આગાધી તેના મુખ્ય અધિકારી સંતુક લાટદેશ-
મંડલ પર અનુશાસન કરતા હતા; એમ તે સમયમાં લખાયેલાં તાડ-
પત્રીય પુસ્તકોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આ સંતુકના અધિકાર-
સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૯માં શાગણ-ચૈત્રમાં આ વટપદ્રક(વડોદરા)-
માં મોખદેવ નામના લેખકે લખેલ પંચવસ્તુક અને કર્મસ્તવટીકા
નામના જૈનગ્રંથોની પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ થઈ છે.^૧ પાટણના જૈન-

૧ “સંવત્ [૧૧૭]૯ ફાગુણ વદિ ૧૨ ર્શી સમસ્તરાજાવલીચિરાગિતમહારાજા-
વિરાજ-શ્રીમલિમુવનગંઢ-શ્રીજયસિંધદેવક[લ્લાળ]વિજયરાજ્યે તત્પાદપ્રસાદાવાસ.....
સંતુકપ્રતિપત્તી લાટદેશમંડલમનુશાસયતીત્યેતરિમન્ [કા]લે.....મોલદેવેન પંચ-
વસ્તુકં લિલિતમિતિ ॥”

“સંવત્ ૧૧૭૯ ચૈત્ર વદિ ૭ મીમે શ્રીમત્ વટપદ્રકે મોલદેવેન પુસ્તિકા
લિલિતમિતિ ॥”

—ડૉ. કીલહોર્નના સન ૧૮૮૦-૮૧નો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫.

(ત્યાં લાટદેશને બદલે લાટદેશ જેવી કેટલીક અશુદ્ધિઓ પ્રકટ થઈ છે.)

ભાંડારની આ તાકપત્ર પ્રતિયો ડો. કીલહોર્ન દ્વારા મુંબઈ સરકાર તરફથી ખરીદાઈ પૂના (ભાંડારકર એ. રિ. ઈ.)માં રાખવામાં આવી છે.

જૈન રથ-યાત્રા

ઉપર સૂચવેલા સંતુક (પ્રા. સંતુચ) નામના સચિવે ભદ્રેશ્વર-સૂરિ નામના આચાર્યના ઉપદેશથી આ વડોદરામાં મોટા આડંબર-પૂર્વક ગૌરવવાળી રથ-યાત્રા કરી હતી. જૈનોમાં રથ-યાત્રા અને તીર્થ-યાત્રાને આવકોના એક વિશિષ્ટ કૃત્ય તરીકે સૂચવી છે. દેવભદ્ર- (પ્રભ) સૂરિએ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ રચેલા વિસ્તૃત પ્રાકૃત શ્રેયાંસ-નાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં 'શ્વહૃદય અને વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૫માં રચેલી જ'બુદ્ધીપસમાસ-ટીકાની પ્રશસ્તિમાં વટપદક નામના નિર્દેશદ્વારા વડોદરામાં થયેલી એ ભવ્ય જૈનરથ-યાત્રાનું સ્મરણ કર્યું છે.^૧

૧ “મહ સિરિમદેસરસૂરિ-ગણદરો આસિ જસસ ચરિણ ।

લોહત્તરેણ અઘ્ધ વિ, રોમંચિગ્ધંતિ અંગારં ॥

જાવજીવં યગંતરોવવાસિસસ [જરસ દેસણયા ।]

સિરિહજ્જયંતતિર્થં, સજ્જણસચિવેણ ઉદ્ધરિયં ॥

જરસ ય આપસેણં, સંતુચસચિવેણ સમ્મણેણં વ ।

શ્વહૃદયંમિ વિદિયા, સવિથરા ગરુડ-રહજસા ॥”

[વિશેષ માટે જુઓ ગા. એ. સિ. નં. ૭૬, પાટણ-જૈન ભં. ડિ. કેટલોગ-વો. ૧, પૃ. ૨૪૫]

૨ “શ્રોવર્ધમાનમુનિગનિરથ શ્વન્દ્રપ્રમવિમુસ્તદનુ જલે ।

મૂયઃ શ્રીમદ્રસૂરિઃ, મુરગુરુવિવાનન્તમુરમિગુણઃ ॥

પ્રકાદક્ષણેન પર્યપિ મુજિ દીપોત્સવોત્સર્ગ્યા,

યાત્રા શ્રોવટપદકે રથશિરદ્વુદામણેર્ધિશ્રુતા ।

તીર્થસ્થોદ્તેરજ્જયન્તવસતેઃ શ્રીમજ્જિનોપજ્જાયે-

ત્થેવં યસ્ય યજ્ઞાસિ દિધુ વિલસન્નયવાપિ દિ સ્વેચ્છયા ॥”

—જ'બુદ્ધીપસમાસટીકા—પ્રસારિત શ્લો. ૭-૮ (ત્રયવાર્થ-પરિશિષ્ટ કલકતા આદિતિ).

આમાં જણાવેલા ભદ્રેશ્વરસૂરિ યાવજીવ એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી યશસ્વી હોઈ ઉત્તમ ચરિત્રથી લોક-માન્ય તથા રાજ-માન્ય હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના રા'ખેંગારને માર્યા પછી ત્યાં અધિકારી તરીકે નીમેલા દંડનાયક મજ્જન સચિવે ઉજ્જવંત (ગિરનાર) તીર્થનો ઉદ્ધાર (વિ. સં. ૧૧૮૫માં) કરાવ્યો હતો; તેમાં પણ ઉપદેશ-પ્રેરણા આ જૈનાચાર્યની હતી-એમ તેમના વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના રચેલા ગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ સંતુય સચિવ વરણગનો પુત્ર હતો અને તેણે અભયદેવસૂરિ(મલધારી)ના વચનથી ભરુચમાં સમલિકા-વિહાર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનમંદિર પર સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા-એમ સિદ્ધરાજના સમકાલીન લાટદેશની મુદ્રાનું પાલન કરનાર રાજ-માન્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩માં આસાવસ્તિપુરી (આશાવલ)માં રહીને પૂર્ણ કરેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રાકૃત મુનિમુનતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૧

સંતુય(ક)-સાંત્ સંપતકર

અહીં સૂચવેલ સંતુય સચિવ અને કવિ ખિલણે કર્ણુસુંદરી નાટિકામાં જણાવેલ મહામાત્ય સંપતકર એ જાને નામે એક વ્યક્તિનાં જણાય છે. જ્યારે અણ્ણહિલ્લપાટક(પાટણ)ના મુકુટમણિ-સમાન શાંતસુતસવ-દેવગૃહમાં મહામાત્ય સંપતકરે આદીશ્વર ભગવાનનો યાત્રા-મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો હતો, ત્યારે નવીન પ્રયોગ(નાટ્યરૂપક) જોવા સમુત્સુક સામંતગનો માટે કવિ ખિલણે કર્ણુસુંદરી-નાટિકા રચી હતી-એમ ત્યાં સૂત્રધારદ્વારા પ્રકાશિત કર્યું છે.^૨

૧ “વરણગમુયં મંતુયસચિવં મણિક્કમ મહ્યચ્છે ।

મિરિસંવલિયાવિહારે, દેમમયા રોવિયા કચ્છા ॥”

—પાટણ જૈનમંદિરોનું ટિ. કે. (આ. ઐ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૧૬, માથા ૧૦૨).

૨ “નન્વરિમ્ન જ્ઞણહિલ્લપાટકમુકુટમણી શ્રોશાન્ત્યુત્તરદેવગૃહે ભગવતો નામેયસ્ય મહામાત્યસંપતકરપ્રવર્તિને યાત્રામહોત્સવે સમુત્સુકઃ સામન્તજનઃ પ્રત્યગ્રમયોગદર્શનાય ।”
એ ૨૬

ચોલકુલ ભીમદેવના તનય(કણ્ણુ) તે સિદ્ધરાજના પિતા)ને કથા-
નાયક તરીકે તથા વિદ્યાધરેન્દ્ર-તનયા(કણ્ણુસુંદરી)ને નાયિકા તરીકે
દર્શાવતી અને તે બંનેના પરિણય પ્રસંગથી ગૂર્જરેશ્વરે ગૂર્જનકાધિરાજ
(ગીજનીના પાતશાહ) પર મેળવેલ વિજય-સામ્રાજ્યને સૂચવતી એ
નાટિકામાં મહામાત્ય સંપત્કરની પ્રશસ્ત મતિની તથા તેની રાજકાર્ય-
નિષ્ઠાતાની, કર્તવ્યદક્ષતાની, રાજનીતિ-કુશલતાની અને સાવધાનતાભરી
ઉચ્ચ પ્રકારની મંત્રશક્તિની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^૧

લાટદેશ-મંડલનું અનુશાસન કરનાર ઉપયુક્ત સંતુષ(ક)
સચિવનો જ પાછળના ગ્રંથકારોએ સાંતૂ નામથી નિર્દેશ કરેલો
જણાય છે. વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરતુંગસૂરિએ વઢવાણમાં રચેલા
પ્રબંધચિતામણિમાં, તથા પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ, પ્રબંધદેશ, કુમારપાલ-
પ્રબંધ-ચરિત્ર વિગેરેમાં અનેક પ્રસંગોમાં મહામાત્ય સાંતૂનું સ્મરણ
કરવામાં આવ્યું છે.

પાટણમાં સાંતૂ-વસહિકા નામથી ઓળખાતું જૈનમંદિર એ
મહામાત્યનું સ્મારક હતું, જ્યાં તેઓ રાજપાટિકાથી પાછા ફરતાં
હાથીના હોદ્દા પર ચડી, દેવ-દર્શને આવતા હતા.

શિથિલાચારીને સદાચારી બનાવવામાં તેમની પ્રતિભા અદ્ભુત કામ
કરતી અને તેથી તેવા વેપધારીઓને મુક્તિથી સદ્ધર્મમાં સ્થાપી તેઓ
તેમના તાત્ત્વિક ગુરુ પણ થતા હતા.

૧ “ અહો ! કિમપિ યૌગન્ધરાવળપ્રમૃતિમહામાત્યવિજયિનોડ્ધ્યર્હિતા મનિરમાત્ય-
સંપત્કરસ્ય । તથા હિ—

નાસત્ત્વં ન વહત્વપત્યવિપયે, વ્યાક્ષિપ્યે ન ક્ષુગં,

દાક્ષિણ્યેન સમીહિતે નવવૃક્ષર્ગેન્દ્રિ ધીરાશયઃ ।

નિશ્ણાનઃ કુટિલે નયાધ્વનિ ચરત્ત્રાચારપૂતઃ પ્રમો-

દુંઃસાધ્યાનપિ સાધયત્વમિમતાનયાન્ સુસાધાનિવ ॥ x x ”

—વિશેષ માટે જુઓ કણ્ણુસુંદરી નાટિકા (નિ. સા. કાવ્યમાલા).

મદનપાલ જેવા રાજ-સંબંધીને પણ અન્યાયકારી અયોગ્ય વર્તન ચલાવતાં શિક્ષા કરાવી શકતા હતા.

કર્ણ દેવ-ગન થયા ત્યારે આ વરસના મૂકેલા જયસિંહને ગુણગ્રેષ્ઠિ પર ચડાવનાર (વિશેષ તાલીમ આપનાર) આ સાંત્તમંત્રી હતા-એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

સોમેશ્વર દેવની યાત્રાએ જતાં સિદ્ધરાજે રાજધાની (પાટણ)ની રક્ષાનું જોખમી જવાબદારીવાળું કાર્ય, વિશ્વાસપાત્ર આ વડાપ્રધાનને સોંપ્યું હતું. જ્ઞાન્વેષી માલવાના રાજ્ય યજ્ઞોવર્માએ એ તકનો લાભ લઈ પાટણ(ગૂર્જરાત)ને ઘેરી ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો હતો, પરંતુ અવસરજ આ મહામાયે સમયોચિત યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પર-ચક્રને સ્વદેશમાં પેસતું અટકાવ્યું હતું. માલવેશ્વરદ્વારા અપાતી પ્રલોભનભરી મંત્રિમુદ્રાથી ન લલચાનાં ગૂર્જરેશ્વર તરફ તેઓએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી. દુર્જનોની ઉશ્કેરણી-સંભેરણીથી ડ્રાપાયમાન થના રાખને શાંત કરવામાં પણ તેમની અસાધારણ હુદ્દિ અતિ વિજયવતી થઈ હતી.

ધારા-બંગની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં તેની મતિ ઉપયોગી થઈ હતી. માળવા પર વિજય કરી સિદ્ધરાજ સ્વદેશમાં આવતો હતો, તે સમયે તે માર્ગને અપ્રતિમદ્ધ (અત્યંત શરવીર) ભિલોએ રોક્યો હતો. એ વૃત્તાન્ત જાણુવામાં આવનાં સાંત્તમંત્રી આ તરફથી દરેક ગામે અને નગરોમાંથી ઘોડાઓ ઉધરાવીને તથા બગદો પર પલાણો મુકાવીને મોટું સૈન્ય મેળવી ભિલોને ત્રાસ પમાડી સિદ્ધરાજને સુખેથી સ્વદેશમાં લઈ આવ્યો હતો.

સિદ્ધરાજના સર્વમુદ્રાધિકારી પાંચ હજાર ઘોડાઓના અધિપતિ એ સાંત્તની ધર્મનિકતા, ઉદારતા અને ગુરુ-ભક્તિના પણ ઉલ્લેખો મળે છે. દેવમુર્તિ(વાદી)ના ભક્ત તરીકે તેને જોળખાવવામાં આવેલ

છે. સાંત્રમંત્રીએ પાટણમાં ૮૪,૦૦૦ ચોરાશી હજાર ટંકોના વ્યયથી રાજ-મહાલય જેવો અપર્વ આવાસ કરાવ્યા પછી ગુરુજીને દર્શાવતાં અને ‘આવાસ કેવો છે?’ એવું પૂછતાં તેમના શિષ્ય માણિક્યે કહ્યું કે-‘જે પૌપથશાલા થાય તો વર્ણન કરવા યોગ્ય ગણાય.’ એ સાલગના તેને તે જ પ્રમાણે પૌપથશાલા (ઉપાશ્રય) તરીકે જાહેર કરી, ત્યાં પદ્મશાલામાં બે બાજુ પુરુષ-પ્રમાણ આરીસા-દર્પણ વગેરે મુકાવ્યું હતું.

વાંકા અને નિહાણ એ બે ગામોમાં તેણે બે પ્રાસાદો (જિનમંદિરો) કરાવ્યા હતા. ત્યાં નીચે ગાઉ પ્રમાણની સુરંગો હોઈ સ્નાન-પૂજનાદિ માટે એક મંદિરમાંથી બીજા ગામના મંદિરમાં જઈ શકાતું હતું.

મંત્રીની પુત્રીનું નામ વયજૂ અને પુત્રનું નામ મહાદેવજી જણવામાં આવ્યું છે. એ ક્રુષ્ણસ્ત્રી મંત્રી સાંત્રનો સ્વર્ગવાસ માલવા અને મેવાડની સંધિમાં આડક ગામમાં થયો હતો-એવો પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ (સિંધી જનમંથમાલા [૨], પૃ. ૩૧-૩૨)માં ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

મંથ-રચના

વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ચાંદ્રકુલ(ચંદ્રગજ)માં ચંદ્રપ્રભસૂરિ નામના ચારિત્ર-પાત્ર મહાન વિદ્વાન જ્ઞાનાચાર્ય થઈ ગયા; તેઓ સર્વદેવસૂરિના પદ્ધતિ જ્યોત્સિહસૂરિના શિષ્ય હતા. સાંખ્ય સમયથી હુત થયેલ પ્રાચીનવિધિના ઉદ્ધારકર્તા (વિ. સં. ૧૧૫૬માં પૂર્ણિમાપદ્મના-પૂનમીયા ગરજના પ્રકાશક) તરીકે તેમણે પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમના પદ્ધતિ ધર્મધોષસૂરિ, ગૂર્જરેશ્વર ચૌહાણ શિદ્ધરાજ જ્યોત્સિહથી સન્નિવૃત્ત થયા હતા-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

એ ચંદ્રપ્રભસૂરિની સંક્ષિપ્ત જ્ઞાં અર્ધગંભીર ઉપદેશરત્નદ્રિષ્ટ, સંદેહવિરોધિ, પંચરત્ન નામાંતરવાળી ‘દર્શનશુદ્ધિ’ નામની પ્રાદ્ય

એક વૃત્તિ મળે છે. સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને સમજાવનારા આ પ્રકરણ અંથ પર તેમના અસાધારણ વિદ્વાન્ શિષ્ય વાચનામુદિ વિમલગણિએ નિર્મલ બોધ આપનારી પારદત્તર ને એકસો શ્લોકપ્રમાણની વિસ્તૃત વૃત્તિ, વટપદક પત્તન(વડોદરા)માં વાસ કરીને વિ. સં. ૧૧૮૪માં ચૈત્ર વદિ ૧૪ને દિવસે રચી હતી-એમ તેના અંતમાં સંસ્કૃતમાં રપદ રીતે જણાવ્યું છે.^૧

વિક્રમની પારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વડોદરામાં રચાયેલ ઉપર્યુક્ત વિશાલ વ્યાખ્યાઅંથની એકે નકલ વડોદરાના વિખ્યાન પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરમાં કે આત્મારામજી જૈનમાનમંદિરના પ્રાચીન શાસ્ત્ર-સંગ્રહોમાં જણાતી નથી-એ શોધનીય ગણાય. આ અન્યની એક તાડપત્રીય પ્રાચીન પોથી ખંભાતના શાંતિનાથજી જૈન પુસ્તક-લંડારમાં ગયા વર્ષના કાર્તિક માસમાં અમે જોઈ હતી. ૨૮" x ૨૩" ઈંચ સાધનવાળાં ૨૮૩ તાડપત્રો પર લખાયેલા આ અંથની એક ટૂંકી નોંધ, સન ૧૮૮૩માં પ્રો. પીટર્સનના પહેલા રિપોર્ટ[પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૧, નં. ૬૬]માં પ્રકટ થયેલ છે; પરંતુ ત્યાં તે અંથ-વૃત્તિકારની ચુરપરંપરા-પ્રથક્તિ, વૃત્તિ-રચના-સમય, સ્થલ વગેરે સંબંધી ઉપયોગી ઉલ્લેખ પ્રકટ થયા નથી. તથા ત્યાં એ વૃત્તિકાર વિમલગણિને ધર્મધોપમુદિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં જૂલ થઈ છે; ખરી રીતે એ વિમલગણિ, અંદ્રપભમુદિના શિષ્ય અને ધર્મધોપમુદિના અનુજ સતીર્થ-લઘુ ચુરખંધુ હતા-એમ જણાય છે. પ્રો. પીટર્સનની એ જૂલની નકલ, પાછળના અનેક અંથોમાં (પં. હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧માં, અભિધાન-રાજેન્દ્ર નામના પ્રાકૃત મહાકાશમાં, પ્રમેયરત્નદ્રશની હો. સ્વાક્ષીની

૧ “ શોવટપદ્મકપત્તનવિહિતાવાસેન ચતુરશીલ્યપિતૈઃ ।

પ્રકાદશૈઃ કૌતેર્ગૈઃ ત્રિક્રમકાન્ધાવ તથા ચૈત્રે ॥

વદિપદ્મવતુર્દશાં, મિહિનેવં વૃત્તિભવ્વોષા ॥ ”

કરો નચુદ્ધિરત્તિ (ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથ લંડારની તાડપત્ર પ્રતિ)

અંગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં તથા સાક્ષર મો. દ. દેશાઈના જૈનસાહિત્યના ઇતિહાસ) વગેરેમાં બિતરી આવી જણાય છે, જે સુધારણા માગે છે.

વિમલગણિની ઉપર્યુક્ત ચારહજારી દર્શનશુદ્ધિ-બૃહદ્વૃત્તિ પરથી ઉદ્ધૃત કરીને ત્રણ હજાર ને આઠસો શ્લોકપ્રમાણવાળી એક બીજી વૃત્તિ, એ જ વિમલગણિના શિષ્ય દેવલદ્રસૂરિએ રચી હતી; તેની વિ. સં. ૧૨૨૪ (કુમારપાલના રાજ્યકાલ)માં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ, પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈનગ્રંથ-લંડારમાં વિદ્યમાન છે. એના આઘન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ. અમે વત્તનસ્થપ્રાચ્યજૈનભાષ્યાગારીય-ગ્રન્થસૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૭૬, પૃ. ૫-૭)માં દર્શાવ્યો છે. એમાં દેવલદ્રસૂરિએ શુરુ વિમલગણિને બૃહદ્વૃત્તિની ઉપમા આપી, મુનિઓમાં અગ્રેસર તરીકે ઓળખાવી તેમની પૂર્વોક્ત વૃત્તિને ગંગા જેવી સરસા, વિચાર-બહુલા, અસ્તાધા, તુંગા તથા સમ્યક્દાનદહેતુ-સજ્જનરૂપી ચક્રવાકોને આનંદ આપનારી જણાવી છે. એ બૃહદ્વૃત્તિ હજુ સુધી ક્યાંય પ્રકાશિત થઈ જણાતી નથી; પરંતુ પાછળની લઘુવૃત્તિ અશુદ્ધ રૂપમાં પણ પં. હીરાલાલ તરફથી પ્રકટ થઈ છે.

વિક્રમની તેરમી સદીમાં

કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલમાં

દંડનાયક વોસરિના અધિકારમાં

જૈનગ્રંથોત્તુ લેખન

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલ (વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)માં વટપદ્રકમાં લખેલા જણાવેલા બે જૈનગ્રંથો જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો એક સંવેગરગથાલા (આરાધના-શાસ્ત્ર) નામનો દસહજાર શ્લોક-પ્રમાણનો વિસ્તૃત પ્રાકૃત ગ્રંથ છે, જે જિનચંદ્રસૂરિ- (નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના વડિલ ગુરભાઈ)એ વિ. સં. ૧૧૨૫ માં રચ્યો હતો (જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીનપુસ્તકોદ્ધાર કંડ સુરત તરફથી

પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત) તેનું વિ. સં. ૧૨૦૭માં લખાયેલું તાડપત્રીય પુસ્તક જેસલમેરના કિલ્લાના મોટા જૈનભંડારમાં છે. એ પુસ્તક લખાયું તે વખતે (કુમારપાલના રાજ્યના આઠમા વર્ષે) વટપદ્રક, વટોદરા), દંડનાયક વોસરિના અધિકારમાં હતું—તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૧

દંડનાયક વોસરિ

આ વોસરિ તે જણાય છે કે જેનો અનેકવાર ઉલ્લેખ, કુમાર-પાલ-ચરિત્ર-પ્રબંધ વગેરેમાં થયો છે. કુમારપાલ દેવની પ્રતિકૂલનાથી જ્યારે દેશ-પર્વટન અને ગ્રાણ્ય-પરિરક્ષણ કરી રહ્યો હતો; તે વિષમ પ્રસંગમાં સ્વજનના નામના કુંભારે તેની સમયોચિત રક્ષા-સહાયતા કરી હતી, તેમ વોસરિ નામના ખાલણે પણ માર્ગમાં સહચર થઈ, કષ્ટો સહન કરી ઉચિત સહાયતા કરી હતી. સ્વજનનાં માત-પિતાએ ઉત્તમગણ વગેરેથી કંટાળી એક વખતે ટકાર કરી હતી કે ‘વોસરિ ! આ (કુમારપાલ), રાજ્ય થઈને તને શું લાટમંડલ (દેશ) આપી દેશે ? અને સ્વજન ! તને શું ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) ની પાટી આપી દેવાનો છે ?’^૨ કે આવી રીતે નકામાં કષ્ટ અને ઉત્તમગણ વેડો છે. સાંભળેલા એ શબ્દોને ગુણુત કુમારપાલે શકુન તરીકે ગણી ગાંડ વાળી હતી અને

૧ “સંવત્ ૧૨૦૭ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ ગુરો । અથેહ શ્રીવટપદ્રકે દંડ૦ શ્રીવોસરિપ્રતિવદ્ધૌ સંવેગરંગગાદાપુસ્તકં લિખિતમિતિ ॥”

—વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર ભાં. ગ્રંથસૂચી (જા. ઓ. સી. નં. ૨૧, પૃ. ૨૧ તથા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય, પૃ. ૩૮-૩૯).

૨ “વિદ્વાસસપ્રાગત્ય [તદ્], દિનીયમેવ જીવિતમ્ ।

સમગંસ્ત કુમારસ્ય, વયસ્યસ્તગ્ર વોમરિઃ ॥ X X X

“વોસરે ! નિમસો મૂમ્હ, મૂત્વા તે લાટમળ્હન્મ્ ।

દાતા સઙ્ગન ! તુમ્યે કિ, ચિત્રકૂટસ્ય પર્વત્કામ્ ॥ X X

રાજ્ય-પ્રાપ્તિનો યોગ્ય અવસર આવ્યો ત્યારે એ શબ્દોને સાચા કરી
ળતાવ્યા હતા. એ રીતે પોતાની કૃતચતા સાબીત કરી હતી. વોસરિ
મિત્રને લાટમંડલ આધ્યાના જે ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમા મળે છે,^૧
તેને તેના અધિકાર-સમયમાં જ અને અધિકારસ્થલમાં-લાટમાંના
વટપદ્રકમાં જ લખાયેલા પુસ્તકના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખથી પુષ્ટિ મળે છે.

તે સમયનું ખીલું પુસ્તક, રત્નાકરાવતારિકાનું છે. વાઘી દેવ-
સૂરિના શિષ્યરત્ન વિદ્યાન રત્નપ્રભસૂરિની આ પ્રસિદ્ધ (ય. વિ. પ્ર.)
કૃતિને વિ. સં. ૧૨૨૫માં કા. શુ. ૭ ખુવવારે વટપદ્રકમાં પં. પ્રભાકર-
ગણિએ પોતાને માટે લખાવી હતી-એમ જેસલમેરના કિલ્લાના મોટા
જૈનલંકારની તાડપત્રીય પોથીના અંતમાં જણાવ્યું છે.^૨

આ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે-વિક્રમની ખારમી-તેરમી
સદીમાં આ વટપદ્રક(વડોદરા)માં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદ,
દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી, આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક સાહિત્યના રસિક,
વિદ્યાન જૈનાચાર્યો અને મુનિઓ મામાસામાં અને અન્ય સમયમાં

૧ “ માર્गे सद्वर्त्ताभूय, यः कष्टं शोढवान् मुहुः ।

तस्मै वोसरिमित्राय, स ददौ लाटमण्डलम् ॥ ”

—વિ. સં. ૧૪૨૨માં રચાયેલ જયસિદસૂરિના કુમારપાલચરિત્રમાં
સર્ગ ૩, શ્લોક ૧૪૩, ૧૫૨, ૫૨૫.

“ वोसरिमाङ्गलमित्राय लाटमण्डलम् × × ”

—વિ. સં. ૧૪૬૨માં રચાયેલા જિનમંડનગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં
પૃ. ૩૫.

“ लाटदेशं भूतं पाटितारित्रजो, वोशिरैरार्पयद् ग्रामयुग्मावृतम् ॥ ”

—વિ. સં. ૧૫૨૫ લગલગના આરિન્દ્રસુંદરગણિના કુમારપાલચરિત્રમાં
(સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૦)

૨ “ संवत् १२२५ वर्षे कानिक मुदि ७ बुधे अवेह वटपद्रके पंडितप्रभाकर-
गणिनात्मार्ये रत्नाकरावतारिकापुस्तकं लिखापितमिति ॥ ”

—જેસલમેર ભાં. અંધસૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧, પૃ. ૧૮)

નિવાસ કરતા હતા. એથી અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયમાં ત્યાંના જૈનસંઘની સ્થિતિ ઘણી સારી હશે. શ્રીમંતાઈ સાથે ઉદારતા અને શક્તિ-ભક્તિ પણ સારાં હોવાં જોઈએ-એમ સદજ વિચારી શકાય.

કટુક વણિકને અર્પણ

કુમારપાલ, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ પહેલાં બ્રમણ કરતાં સ્ત્રીલતીર્થ- (ખંભાત)માં હિમચંદ્રાચાર્યદ્વારા તથા અમાત્ય ઉદયનદ્વારા આત્મ-રક્ષા અને આશ્વાસન મેળવ્યા પછી આગળ જતાં વટપદ્રપુરમાં આવ્યો હતો. અહીં ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે વીસામો લીધો હતો; ભૂખ લાગતાં તે કટુક વાણિયાની દુકાને ગયો હતો. વિશોપક (વસો-તે વખતનું નાણું) કહી તેની પાસે ચણા માગ્યા હતા. વાણિયાએ ચણા આપી દ્રવ્ય માગ્યું ત્યારે કુમારપાલે તત્વારને ગીરા તરીકે મૂકતાં, તેને નિશ્ચયથી 'ધન-રૂઢિત જાણીને કટુક જોલ્યો કે—' આ ચણા તમને મંગલ આપનાર થાઓ. ' તેનું નામ વગેરે જાણી લઈ કુમારપાલ, ફરી જટાધર થઈ અહીંતહીં ભમતાં ભૃગુકચ્છ(ભરુચ)પુરમાં ગયો હતો. રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં કૃતત-શિરોમણિ કુમારપાલે પોતાના ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરી પ્રશંસા-પાત્ર સન્માન-દાન કર્યું હતું. તે પ્રસંગે, પોતાને પૂર્વે કંઈ પણ લીધા વિના ચણા આપનાર કટુક વણિકને યાદ કરી વટપદ્રક (વટોદરા) તેને અર્પણ કર્યું હતું-એમ કુમારપાલ-ચરિત્ર કાવ્ય-પ્રબંધ-રાસ વગેરે અનેક સ્થળે જણાવ્યું છે.^૧ વિક્રમની સોળમા સદીના કવિ ચારિત્રમુદરગણિએ રચેલા કુમારપાલચરિત્ર કાવ્યમાં, આ

૧ "સ ક્રામન્ વસુધાવર્ક, વટપદ્રપુર ગતઃ ।

કુધર્તઃ કટુકાર્યમ્, વાણિજ્યવાણં યયૌ ॥ X X X

વગકાન્ યો મુપાદરત્, તસ્મે સ વટપદ્રકમ્ ।

કટુકાર્યવત્ કો હિ, નોપક્તારિયશ્ચતિ ૧ ॥"

—વિ. સં. ૧૪૨૨ના જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિત્રમાં (સર્ગ ૩, શ્લોક. ૨૨૧, ૫૨૭)

અપાયેલા વટપદપુરને વાગડદેશનું જણાવ્યું છે, પરંતુ કુમારપાલનો પર્થટન-ક્રમ વિચારતાં તે યોગ્ય લાગતું નથી; ત્યાં લાટદેશનું પ્રસ્તુત વટપદ (વડોદરા) સમજવું ઉચિત લાગે છે.

વટપદકની જૈનમૂર્તિની હેમચંદ્રાચાર્યદ્વારા પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા

પરમાર્જુન કુમારપાલ જૂપાણે પૂર્વે કરેલા અલક્ષ્ય (માંસ વગેરે) ભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછ્યું હતું, તેના પ્રત્યુત્તરમાં—અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતની શુદ્ધિ માટે ૩૨ વિહારો (જિન-મંદિરો) કરાવવા ગુરજાએ સૂચના કરી હતી. તે પ્રમાણે રાજાએ કરાવનાં તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ-પ્રસંગે વટપદક (વડોદરા) થી વસાક કાન્ડાક (કાન્ડક-કાન્ડ) નામનો એક વ્યવહારી પોતાના પ્રાસાદના મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે પાટણમાં આવ્યો હતો. લાવેલ બિંબ (પ્રતિમા) ને પાટણના મુખ્ય પ્રાસાદમાં મૂકી તે ગૃહસ્થ ઉપરકાર-ઉપહારો લેવા ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં રાજાના અંગરક્ષકોથી રોક-ટોક થતાં લમ-ધડી વીતી મઈ જણાનાં તેને ખેદ થયો હતો; પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે તે સમયમાં-ઉદયમાં આવેલા લમને જ શ્રેષ્ઠ અબ્યુદયવાણું જણાવી પ્રતિષ્ઠા કરી આપી તેને આશાસન આપ્યું હતું.

“ X X મન્નિશાણિગમ્બજો રાજો વટપદ્ધે પ્રાપ્તિ ચલિતઃ । X X
X X ચમત્કાત્કટુકાય વટપદ્ધપુર દત્તમ્ ॥ ”

—જિનમંડપગણિના કુમારપાલ-પ્રબંધમાં

“ નીનલ્લનોડ્ડી વટપદ્ધકં ચયાવગ્માત્ તદુવાનનમેગ્તલે ક્ષમ્ ॥ X
તરને દદી વક્ષણશાન્ શુગ્ધઃ, પુરા કુમારાવ ચણિન્ વરેણ્યઃ ।
મદામુદા વાગડ્ડેગ્ગસાર, તમ્મે પુર શ્રીવટપદ્ધમેક્કમ્ ॥ ”

—કવિ ચારિત્રમુદરગણિના કુમારપાલચરિત્ર (સ. ૨, મ્થો. ૩૬; સ. ૩, મ્થો. ૨૨) માં.

વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રજાધરિતામણિમાં તથા પુરાતન-પ્રજાધસંગ્રહ (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા પૃ. ૪૪-૪૫)માં સહજ કેરકાર સાથે આ ઘટનાનો કરેલો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

કુમારપાલના રાજ્ય-સમયમાં ૧૮૫૬કના વેપારીઓએ પાટણના આદિત્ય-મંદિરમાં સહાયતા કરી હતી-એમ જટલાક લેખો જણાવે છે.

લીમદેવ(બીજા)ના રાજ્યમાં

હાટદેશાધિકારી શાસનદેવ અને રત્નસિંહના સમયમાં
લેખક ૫. વોસરિ

(૧૬મી તેરમી સદીમાં ગુર્જરેશ્વર લીમદેવ(બીજા)ના રાજ્ય-સમય(વિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮)માં ૧૮૫૬ક પુર (૧૭૦૬૨)માં પ્રસિદ્ધ પ્રબુદ્ધ પંડિત કેશવ ધર્મજયા, જેના પુત્ર લેખક ૫. વોસરિના હાથે લખાયેલું તાડપત્રીય પુસ્તક અઘાપિ વિદ્યમાન છે. પરમાર્હત કુમારપાલ જૂનાપાલને સાંભળવાની ઇચ્છા થતાં તેની પ્રાર્થનાથી હેમચંદ્રાચાર્યે આરહજ્જર મ્લોકપ્રમાણનું, સ્વોપજા વિવરણવાળું, આર પ્રકાશવાળું યોગશાસ્ત્ર (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગરદ્વારા પ્ર.) વિ. સં. ૧૨૧૬ લગભગ ૨૨મું હજુ આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક જે શાસ્ત્રને અધ્યાત્મોપનિષત્ત નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે. આ ઉપયોગી શાસ્ત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય અને મહારાજા કુમારપાલના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૨૯-૩૦) પછી લગભગ વીસમા વર્ષે-વિ. સં. ૧૨૫૧માં-આજથી લગભગ સાડા સાતસો વર્ષ પહેલાં મહારાજા લીમદેવના રાજ્યમાં ઉપર્યુક્ત ૫. વોસરિ દ્વારા લખાયેલું મળે છે.^૧

૧ “સ્વસ્તિશ્રી ચિક્રમનૂષનેઃ સંવત્ ૧૨૫૧ વર્ષે વાર્તિકમુદિ ૧૨ શુક્રે રેવતીનક્ષત્રે સિદ્ધવોગે મહારાજાશ્રીભીમદેવવિજયરાજ્યે અવનિવનિતાપગુપ્તકત્તૂરિકાનિલકાદમાન-હાટદેશાલંકારિણિ સત્ત્વજનમનોહારિણિ વિવિષધાર્મિકવિરાજમાનદર્મચત્વીરથાને શ્રી-માતૃવેરોચીયથ્રે સમાનેદનેન જગદાનેદનેન નિર્મલત્તમસમ્પદત્વપરેણ ચ. દેવધરેણ

ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથજી જૈન પુસ્તક-લંડારમાં રહેલી ઉપર્યુક્ત યોગશાસ્ત્રની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં લખાયેલાં ૨૬ પદ્યો અને ગદ્ય ઉલ્લેખદ્વારા જણાય છે કે-અવનિરૂપી વનિતાના પ્રથસ્ત કરતૂરિકાના તિલક જેવા લાટદેશને અલંકૃત કરનાર, સકલ જનોનાં મન હરનાર, વિવિધ ધાર્મિક જનોથી વિરાજમાન દર્શવતી (કબોઈ, વડોદરારાજ્ય) સ્થાનમાં વસતા વિશાલ કુટુંબવાળા શ્રીમાલવંશી સુશ્રાવક ધર્મનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠી દેવધરે પોતાના પુત્ર જગદેવના શ્રેય-નિમિત્તે પૂર્વોક્ત પુસ્તક લખાવ્યું હતું. પ્રો. પીટર્સનના સન ૧૮૮૭માં પ્રકટ થયેલા ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૭૭)માં એનો પ્રાંત અંશ પ્રકાશિત થયો છે.

મહારાજા ભીમદેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૪૭માં ભરૂચમાં લખાયેલા, ખંભાતના જૈન લંડારમાં રહેલ પર્યુષણ-કલ્પમૂત્રના તાડ-પત્રીય પુસ્તકના અંતમાં મળતા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે-એ સમયમાં મહારાજા (ભીમદેવ)ના પ્રસાદથી લાટદેશને પ્રાપ્ત કરનાર શૈલનદેવ દંડનાયક તરીકે અને તેની નિરૂપણાથી રત્નસિંહ ત્યાં મુદ્રાવ્યાપારમાં (મંત્રી તરીકેના રાજકારભાર પર) અધિકારી નીભાયેલો હતો. એથી વિ. સં. ૧૨૫૧માં પણ લાટદેશ પર અને તેમાં સમાવેશ પામતા વટવડ (વડોદરા) પર પણ તેમનો અધિકાર હશે.

મંત્રીશ્વર તેજપાલનાં સ્મારક સુકૃત્યો.

ત્રિકમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કીર્તિશાલી કર્તવ્યો કરી યુદ્ધ-

સકલધર્મરૂપવહિનેન ઠ. જામટ-નરસિંહારિમુનસદિનેન નિજપુત્રજગદેવધ્રેયોનિમિષં
ધીવટપદ્મકપુરપ્રસિદ્ધપ્રબુદ્ધ-વં. પેશવમુન-વં. ચોસરિહરનેનાશોષવિશેષજ્ઞાનવત-
શ્વમત્સારીશ્વરમનિમપ્રજાપશ્ચીજિનશાસનપ્રભાવકૃત્રીકુમારપાલ્મૂપાલ્વિધાધિનસ્ય ધીરેમ-
વેદગુરિરનિનમ્ય યોયોગશામ્ય વૃદ્ધિપુત્રકં. ષિમિનમિનિ । *—પી. રિ. ૩, પૃ. ૭૭

૧ વિશેષ માટે જુઓ પી. રિ. ૩, પૃ. ૫૧.

વીર, દાનવીર અને ધર્મવીર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ગૂઝરાતને ગૌરવશાલી કરનારા, આબૂ, ગિરનાર, રાત્રુંજય, પાવાગઢ જેવા ગિરિરાજોને જીત-મંદિરોથી શયુગારનારા, પ્રતિભાશાલી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના અનુજ સહોદર બધુ મં. તેજપાલે ગોધરાના ઉદ્ધત રાજા ધૂધુલને જીત-બલથી જિતી કેદ કર્યો હતો, તે પછી ત્યાં જય-સ્મારક જય-સ્તંભ જેવું અજિતજિત-મંદિર કરાવ્યું હતું. ત્યાંથી સેના સાથે પ્રયાણ કરતાં, માર્ગમાં દાન-શીલાથી ચારે વણેને આનંદિત કરતા સેનાપતિ મં. તેજપાલે અનુક્રમે વટપદ્ર(દ્ર)પુર(વડોદરા)માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અહિંના રાજા જેવા સુસમૃદ્ધ નાગરિકોએ ઉત્સાહથી તે વિજયી વીર મંત્રીશ્વરનો સ્વાગત-મહોત્સવ કર્યો હતો.^૧ તે સમયના ત્યાંના અધિકારી રાજાએ નમન કરીને વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો, મણિ, સુવર્ણ, જાતિવંત ઘોડાઓ વગેરે વસ્તુઓનું ભેટહું અર્પણ કર્યું હતું. એ ભક્તિથી રંજિત થયેલા મંત્રિરાજે સરનેહ દર્શન-પ્રસાદથી આનંદ આપ્યો હતો અને તેના આગ્રહથી દેહલાક દિવસો સુધી વડોદરામાં વાસ કર્યો હતો. તે સમયમાં મંત્રીશ્વરે ત્યાંના જીર્ણ થયેલા (સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલા) પાર્શ્વજિનેદ્રના પ્રાચીન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તથા વડોદરા પાસેના ઉલ્લેટપુર (અલ્લેટ)માં અને વન(ડ)સર ગામમાં પણ જિત-મંદિર કરાવી પ્રભને પ્રમોદ આપ્યો હતો.

હોદાઈમાં ચૌહુકય રાજાઓની મૂર્તિઓથી સોભતો મનોહર ઉચ્ચ કિંલો કરાવી ત્યાંની પ્રભને નિર્ભય કરી હતી તથા ત્યાં નેત્રોને અમૃતના અંજન જેવું, આનંદ આપનારું પાર્શ્વજિનેશ્વરનું ચૈત્ય, ચોતરફ ૧૭૦ જિનેદ્રોનાં દેવગૃહો (દેહરીઓ) સાથે કરાવ્યું હતું. તેમાં પોતાના

૧ "ચલ્લુ કમાલ સનાવાસીદ, વટપદ્રામિષં પુરમ્ ।

વારેનીદરપાયેનિર્મિતોસ્મહોત્સવમ્ ॥"

—વિ. સં. ૧૪૯૭માં પં. જિતકર્ષજિહ્વે રચેલા વસ્તુપાલચરિત્ર કાવ્યમાં (સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૫૧)

પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. સોનાના કલશો, ધ્વજ-દંડ અને તોરણની સુંદર રચના કરાવી હતી. તે મંદિરના બલ્કાનકમાં હાથી પર આરૂઢ થયેલી, હાથમાં રૂપાનાં ફૂલોની માળા લઈને રહેલી સચિવેશની માતા કુંભારદેવીની મૂર્તિ પણ શોભતી હતી.

દર્ભાવતી (કલોઈ)ની ભૂમિમાં રહેલા વૈદ્યનાથજી-મંદિરમાંથી માલવ-રાજે હરણ કરેલા ૨૧ (૧૯) સોનાના કલશોને પાછા ત્યાં સ્થપાવનાર એ મંત્રીશ્વરોએ ત્યાં મહારાણા વીરધવલ અને મહારાણી જયતલ્લદેવીની મૂર્તિઓ સાથે પોતાની નમ્ર મૂર્તિઓ સ્થપાવી હતી. સ્વાદુ પાણીવાળા સ્વયંવરા નામની મોટી વાવ, સફેદ (આરસ) પાપાણુનું તોરણ, ધર્મ-માંડવી અને જિન-મંદિરની પણ ત્યાં સુંદર રચના કરાવી હતી.

મહારાણા વીરધવલના કાલ-ક્ષેત્ર રેવા-ને ઓર નદીના સંગમ પર (ચાણોદમાં) વીરેશ્વર-દેવકુલ દ્વારા તેમનું સ્મારક અને કુંભેશ્વર તીર્થ-માં તપસ્વીઓ માટે સર્વ પ્રકારની ધર્મ-સામગ્રીવાળા પાંચ મઠો કરાવ્યા હતા. દર્ભાવતી-પ્રશસ્તિમાં જણાવેલો એ ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૪૬૭માં પં. જિનહર્ષગણિએ રચેલા વસ્તુપાલ-ચરિત્ર સં. કાવ્યના આધારે મેં 'તેજપાલના વિગ્ન' નિબંધમાં દર્શાવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૮૯માં પોપ શુદિ ૮ ભોમવારે વટ્ટવટ્ટે લખેલી જણાવેલી ગઢકવહો મહાકાવ્યની તાડપત્રીય પોથી ખુલાતના પ્રાચીન શાંતિનાથજી જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં છે. જેને એડીટર શંકર પાંડુરંગ પંડિતે ઇંગ્લીશ ક્રિટિકલ નોટ (પે. ૪)માં K. સંક્રાન્તિદ્રથી ઓળખાવી છે, તે વટ્ટવટ્ટે-વગેરે (? વગેરે)માં લખાયેલી જણાય છે.

પૂજ્ય સૂરિ તરફ લખાયેલું પ્રાચીન પત્ર

વડઉંદ્ર ગ્રામમાં સાધુઓ સાથે વસેલા પ્રભાચંદ્રગણિ નામના વિદ્વાન જૈનમુનિએ પોતાના સન્માનનીય પૂજ્ય આચાર્ય ભાતુપ્રભસૂરિ તરફ હઠાદાર સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્યમાં લખેલ એક વિનમિત્તપત્રને ધોળ

ભાગ પાટણના લેન પુસ્તક-ખંડારના ખંડિત અવશેષમાંથી બાણવામાં આવ્યો છે, જે તાડપત્ર પર હોઈ વિક્રમની નેરમી સદીમાં લખાયેલો હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.^૧

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં

વીસલદેવ અને અર્જુનદેવના રાજ્યમાં

લાટદેશાધિકારી મંત્રી સલક્ષ

શ્રીશ્રીમાલ કુલમાં ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા મંત્રી ઉદય થઈ ગયા. તેના પૌત્ર પદ્મસિંહને પૃથિમદેવી પ્રિયાથી ૧ મહણસિંહ, ૨ સામંતસિંહ અને ૩ સલક્ષ એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમાંના સલક્ષના કર-કમલને વીસલ મહીપાલે સૌરાષ્ટ્ર-કરણ (અધિકાર)ની સ્વર્ણમુદ્રાથી દેહીપ્રમાણ કર્યો હતો. તે જ રાજ (વીસલદેવ-રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૦૧ થી ૧૩૧૮ સુધી)ના શાસનથી લાટદેશના અધિકારી થયેલા સલક્ષ મંત્રીએ જેવા (નર્મદા)માં ભૌતિક દેહ તણને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે અન્યંત પ્રિય લાઈના શ્રેષ્ઠ માટે સામંત મંત્રીએ સલક્ષ-નારાયણ નામની હરિની પ્રતિમા સ્થાપી હતી અને રૈવનાયક (ગિરનાર)ના શિખર પર, નેમિગિનાલયની આગળ ઊંચા પ્રાસાદમાં પાર્શ્વગિનેશ્વરનું ગિર્ણ સ્થાપિત કર્યું હતું. વીસલ જૂપાલની જેમ અર્જુન (રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ સુધી) રાજ્યએ પાગ જે સામંતસિંહ સચિવને સોરઠનો અધિકારી કર્યો હતો, તેણે સમુદ્રના તીર પર દ્વારવતીપતિ(દ્વારકાનાથ)ના માર્ગમાં છળું થયેલા

૧ “ X X X X સર્વે પ્રવર્તિતવિઠ્ઠળશુદ્ધ્યાપારમનેદરાન્ સદા સન્નિહિત-સાધુકુસરાન્ નિરત્તકમલદર્શનવિવાદાન્ મુગ્ધીનનામધેય-પૂજ્યરાજશ્રીમાનુપ્રભવૃતિ-પાદાન્ લઙ્કલદ્રધાનાવ પ્રમાવન્દ્રગગિઃ સમસ્તસાધુસન્નિહિતઃ X X ”

—વિશેષ માટે જુઓ: વિઠ્ઠલસિન્નિવેણીની સાક્ષર જિનચિત્રપદની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૩૨-૩૩

રેવતીકુંડ મહાતીર્થને માતાના શ્રેય માટે પાષાણોનાં નવાં પગથિયાંઓ દ્વારા દેવોની વાવ જેવું કરાવ્યું હતું અને ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય, તથા ચંડિકા વગેરે માતાઓ સાથે મહેશ્વર, વિષ્ણુ તથા રેવતી અને બલદેવની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. ત્યાં રેંટ સાથે મનોહર કૃષ્ણ કરાવ્યો હતો, જેના અંકુશમાં અમૃત જેવા પાણીને ગાયો પીએ છે અને જ્યાં રનાત કરવાથી બાળકો રેવતીના ગ્રહ (વળગાડથી) મુક્ત થાય છે.

વિ. સં. ૧૩૨૦માં જેઠ શુ. ૪ છુધવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, એ સામંત મંત્રીના કીર્તનની સં. પ્રશસ્તિ, તે મંત્રીના કુટુંબના માનીતા અને પં. મોક્ષાર્કના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી. પોરબંદર રાજ્યના કાંટેલા ગામના મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં રહેલો આ શિલાલેખ તનસુખરામ ત્રિપાઠીદ્વારા સન્ ૧૯૧૫ના જ્યેષ્ઠપ્રકાશ (પુ. ૬૨, અં. ૧)માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.

પેથડશાહે કરાવેલ જિન-મંદિર

માંડવગઢ (માલવા)ના મહારાજા જયસિંહના સચિવ પૃથ્વીધરે (પેથડશાહે) તપાગચ્છના ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૨૦ની આસપાસમાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં સોનાનાં દંડ-કલસોવાળાં ૮૪ ચૈત્યો કરાવ્યાં હતાં. તે તે નગરો, ગામો, પર્વતો વગેરે સ્થળોના અને ત્યાંના મૂલનાયક-મુખ્ય જિનના નામનું રમરણ કરાવતું એક સં. સ્તોત્ર, ઉપરુક્ત સૂરિના અનુયાયી સોમતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦ લગભગ માં રચ્યું હતું, તેને મુનિસુંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી પર્ણ-પથાપર્વ-વિરૂપિ-ત્રિદશતરંગિણી (ગુર્વાવતી)માં જિનાયુ છે. એમાં વટપદનો બે વાર ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું છે કે-પેથડશાહે વટપદમાં વીર જિન અને આદીશ્વર જિન-એમ બે જિન-મંદિરો કરાવ્યાં હતાં. વિક્રમની સોળમી સદીના કવિ રત્નમંડનગણિના મુદ્રતસાગર

૧. “લીલીરો વટપદ-નાગચુરે X X નામેયો વટપદ-ગોગપુરલો:”

—ગુર્વાવતી (ચ. વિ. અં. ૫. ૨૦, શ્લો. ૧૯૮-૨૦૦)

કાવ્ય (પેથડાદિ-ચરિત)માં પણ આને અનુસરતો ઉલ્લેખ છે. ૧ સંભવ છે કે એ સ્તોત્રમાં બે વાર સૂચવેલાં વટપદ્રમાં એક લાટ દેશનું પ્રસ્તુત વડોદરા અને બીજું કદાચ અન્ય (વાગડ દેશનું વડોદ) હોય.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં

સારંગ મંત્રી

(વિક્રમની પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગજી-નાયક દેવસુંદરસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. જોમનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૬૬માં, પ્રવળ્યા વિ. સં. ૧૪૦૪માં મહેશ્વરપુર (મહેસાણા)માં, નથા સૂરિપદોત્સવ વિ. સં. ૧૪૨૦માં પતન (પાટણ)માં સૌવર્ણિક સંઘપતિ સિંહ કરેલા મહોત્સવપૂર્વક થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૫૦માં સ્વર્ગવાસી થયેલા એ સદ્ગુણી સૂરિનાં અનેક સત્કર્તવ્યોમાં એક આ છે કે : “ વટપદ્ર (વડોદરા)માં વાસ કરનાર સારંગ નામનો મંત્રી, પૂર્વજોના ક્રમથી જિન-વચનો પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ દેવના વચનથી બોધ પામી અભિમુદ (નિયમ) કરી સિદ્ધપુરમાં રહેલા યુગ-પ્રધાન દેવસુંદરસૂરિને મળ્યો હતો અને વેદ વગેરે શાસ્ત્રો દ્વારા અનેક પ્રશ્ન-પ્રેરણા કરતાં તે આચાર્યનાં પ્રતીતિવાળાં વચનામૃતોથી ઈર્ષ પામ્યો હતો. તેથી નમન અને સ્તુતિ કરતા તે મંત્રીએ પ્રભુદ્વય ધર્મ મિથ્યાત્વ-વિષ તથા, જિન-ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ”-એમ તે સૂરિના પ્રશિષ્ય શુનિશ્ચંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવધીમાં જણાવ્યું છે. ૨

૧ “ નાસિવય-વટપદ્રયોઃ X X ક્ત્યાષનેકત્યાનેષુ રેદન્ત-કન્દશાન્વિતાઃ ”
ચતુરઙ્ગાધિકારીતિઃ પ્રાસાદાસ્તેન કારિતાઃ ॥”

૨ “ સારંગમન્ત્રી વટપદ્રવાસમાળ, દિવન્ જિનોત્તરીપિ પૂર્વજકમાલ ।
ત્રિભુવ્ય દેવસ, નિરા યુગોત્તમાનભિષ્ઠાચ સિદ્ધપુરેઽભિગમ્ય યાન્ ॥
વેદાદિશાઈઃ કૃત્તનેકનોદનઃ, સપ્રત્યયેયંસ્ત્વચનામૃતેર્મુદા ।
ત્રિભુવ મિથ્યાત્વ-ગરં નત્તિ-સ્તુતીઃ, રાગન્ પ્રબુદ્ધો જિનધર્મમમ્દીપ્ત ॥”

—ગુર્વાવધી (૧, ૫ વિ. ૨. શ્લો. ૩૩૩-૩૩૪)

વિક્રમની સોળમી સદીમાં

પ્રતિષ્ઠિત જૈન પ્રતિમાઓ અને લખાયેલાં પુસ્તકો

વિ. સં. ૧૫૦૩માં જ્યે. શુ. ૭ વડુદમાં વાસ કરનાર શ્રીશ્રીમાંલ માતિના ગૃહસ્થ કુડૂઆએ કરાવેલ અને બ્રહ્માણ્ડગ્ધના બુદ્ધિસાગર-સૂરિના પદ્મર વિમલસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ નમિનાથજિન-ગિમ (ધાતુમય પંચતીર્થા પ્રતિમા) અમદાવાદમાં ચઉમુખ શાંતિનાથજી નામના જૈન-મંદિરમાં છે. [જુઓ બુદ્ધિ. જૈન ધાતુપ્રતિમાલેખસંગ્રહ ભા. ૧, લે ૮૯૬].

વિ. સં. ૧૫૦૬માં માધ વ. ૧૪ વટપદનગરમાં લખાયેલ ચંદ્ર-વિજય પયજા (જૈન પ્રકીર્ણકસૂત્ર)ની પ્રતિ વડોદરાના જૈન ગાન-મંદિરમાં પ્રવર્તક કાંતિવિગ્ધજી મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૦૮માં વટપદમહાનગરમાં સકલ સંઘ માટે લખાયેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રતિ સૂરતમાં જૈનાનંદ-પુસ્તકાલયમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૧૮ માં શ્રા. વ. ૪ રવિવારે વટપદનગરમાં લખાયેલી ભવભાવનાવચ્ચુરિની પ્રતિ છાણીમાં જૈન ગાનમંદિરમાં છે. °

વિ. સં. ૧૫૩૧માં કા. શુ. ૧૨. વડુદા ગામમાં વાસ કરતા શ્રીશ્રીમાંલ-માતિના પ્રદુર્ગે કરાવેલ અને પૂર્ણિમાપક્ષના સાધુરત્નના પદ્મર સાધુમુંદરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ શ્ર્મનાથજિનની મુખ્યતાવાળા ચતુર્વિંશતિપદ (ધાતુની ૨૪ જિન-પ્રતિમા) હોમોર્ધમાં શ્ર્મનાથજિન-મંદિરમાં છે. [જુઓ બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૪૭].

—વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત સારંગ મંત્રી દીસાવાલ માતિના હાથ, તેમની માતાની જનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા અને પ્રેરણા હતી; તથા તે મંત્રીએ રાજગણની યાત્રા કરી હતી-એમ વિ. સં. ૧૫૨૧માં પં. શુભરાયે રમેડ પંચગનીપર્વઘ (ક્યાકોરા)ની ૩૮મી કથા પરથી જણાય છે.

(વિ. સં. ૧૫૪૦ (શાક ૧૪૦૬)માં ચૈત્ર શુ. ૨ શનિ. ગૂર્જર-ધરિત્રી પર મહારાજાધિરાજ સુલતાન પાતિશાહ મહમૂદનું રાજ્ય હતું, ને સમયમાં ગંધારખંદિરમાં વાસ કરતા ગૂર્જરવૃદ્ધગાતિના વાટાદર-પુરીય શાહ જીવાએ લખાવેલ સુદૃઢ(સૂક્ષ્મ)રત્નાકર ગ્રંથની પ્રતિ મળે છે. તેના અંતમાં મુચ્ચું છે કે-શાહ ભાપ(ખ)રના સુત પરમશ્રાવક જિનધર્મ-પ્રભાવક સદાચાર ધર્માધાર શાહ ભાદ્ર યર્ધ ગયા. તેની ભાર્યા સમસ્ત સતીઓમાં શિરોમણિ, વિનયાદિ સદગુણોને ધારણ કરનારી શ્રાવિકા નારંગદેવી હતી. તેમને (૧) જીવા, (૨) જીણા અને (૩) વિદ્યાધર નામના ત્રણ પુત્રો હતા. શાહ જીવાને જીવાદે ભાર્યાથી (૧) સહસ્રકિરણ અને હાંસલદે નામની બીજી ભાર્યાથી (૨) સહસ્રમલ્લ એમ બે પુત્રો હતા. શાહ ભાદ્ર પરલોક-નાસી થયા પછી શાહ જીવાએ વૃદ્ધપાપક્ષના ગરજનાયક ઉદયસાગરસૂરિના બે પટ્ટધરો (૧ લખ્ધિસાગરસૂરિ, ૨ શીલસાગરસૂરિ)માંથી શીલસાગર-સૂરિના ઉપદેશથી પોતાના એવ માટે હિપયુક્ત ગ્રંથ લખાવી તેમને વાચનાર્થે અર્પણ કર્યો હતો. ગંધારવાસી ઔદાત્યર ગાતિના મૂલ-રાગના પુત્ર પં. દુદાએ લખેલી આ પ્રતિ, અમદાવાદમાં પં. પ્રતાપ-વિજયના સંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૪૨માં માઘ વ. ૯ શનિ. વટપદમાં વાસ કરનાર ત્રાપગાતિના દોશી કુટુંબમાં થયેલા મજોરની ભાર્યા [મ]જાઈએ પોતાના એવ માટે કરાવેલ અને વૃદ્ધપાપક્ષના ભદારક જ્ઞાનસાગર-સૂરિના પટ્ટધર ભ. ઉદયસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ કુંથુનાથ જિનની મુખ્યતાવાળો ચતુર્વિંશતિપદ (ધાતુમય ૨૪ જિન-મૂર્તિ) ઉભોઈમાં સામલા-પાર્શ્વનાથના જૈન દેહરામાં છે. [બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૧૩].

૧ પ્રસ્થિતસંગ્રહમાં પ્રકટ થયેલ વાટાદરપુર એ વડોદર-વડોદરા નામ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૨ પ્રસ્થિતસંગ્રહમાં દીવગાનીય અને દુડાક એવું અશુદ્ધ પ્રકટ થયું છે.

વટપદ્રીય (વડોદરીયા) શાખા

જૈનોના ધેતાંબર સંપ્રદાયના પૂર્ણિમાપક્ષ (વિ. સં. ૧૧૫૯થી પ્રખ્યાત)ની અનેક શાખાઓ પ્રકટ થયેલી જણાય છે. તેમાંની કેટલીક પ્રધાનશાખા. ચતુર્થશાખા, સાધુપૂર્ણિમા એવા નામથી ઓળખાય છે, તેવી રીતે 'કેટલીક શાખાઓ ગામ-નગરોના નામથી પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. કછ્ણીગામના નામથી કછ્ણી (ખીજી શાખા-કાછેલા-કછોલી-વાલ પૂનમીયા ગચ્છ), છાપરી ગામના નામથી છાપરીયા, ભીમપત્તીના નામથી ભીમપદ્રીય, ભૃગુકચ્છ (ભરચ)ના નામથી ભૃગુકચ્છીય શાખાના ઉદ્ભવેથી જાણવામાં આવ્યા છે, તેમ વટપદ્ર (વડોદરા)ના નામથી વટપદ્રીય શાખાનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું—એમ જાણવામાં આવે છે. એમાંના મુખ્ય આચાર્યો કે સાધુઓ વટપદ્ર (વડોદરા)ના નિવાસી હોવા જોઈએ, અથવા તેમના વડોદરા સાથે નિકટ સંબંધ હશે, એમ સંદર્ભ અનુમાન થઈ શકે. આ વટપદ્રીય શાખા કયારથી પ્રકટ થઈ? કયા આચાર્ય યા સાધુથી પ્રખ્યાત થઈ? એ ઉદ્ધીકૃત હજી પ્રકાશમાં આવી નથી; તેમ છતાં વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ શાખાના આચાર્ય હતા અને તેઓના ઉપદેશથી તે સમયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જૈન પ્રતિમા, લેખ સાથે જાણવામાં આવી છે.

વિ. સં. ૧૫૪૭માં માધ સુ. ૧૦ શુરવારે શ્રીશ્રીમાલતાતિના વ્યવહારી કોનાની ભાર્યા કશ્મીરદેના મૃત મેહાની ભાર્યા માણિકીએ પોતાના શ્રેય માટે હવિતરવામી શ્રીમુખતિનાથનું શિંખ કરાવ્યું હતું; તેની પ્રતિષ્ઠા. વટપદ્રીય પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા દેવસુંદરસરિના ઉપદેશથી ઝં(ઝી)બ્રુવાડમા થઈ હતી—એમ રાધનપુરના શાંતિનાથ-જિનમંદિરમાં રહેલી ધાતુમય જિન-પ્રતિમાના લેખ પરથી જણાય છે.^૧

૧ ૨૫. શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સંપ્રદિત અને મુનિરાજ વિદ્યાવિજય-સંપાદિત પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભા. ૧, લેખ ૪૬૫ (ય. વિ. મં. પ્ર.)માં સંદર્ભ અશુદ્ધ વટપદ્રીય અને ૫. ૩૫માં 'લુદા લુદા જગજગત શાખાઓ'માં વટપદ્રીય ઉપાયું છે, ત્યાં વટપદ્રીય હોવું જોઈએ.

આ ૪ વટપદીય શાખા આગળ જતાં ગરબના નામથી ઝળીતી મઈ લાગે છે. જેમ આહલોની અને વણિદોની જુદી જુદી ચોરાશી ચાલિઓ મળ્યા છે; તેમ જૈનમંથોના જૂદા જૂદા સમુદાયો ૮૪ ગરબોના નામે ઓળખાય છે. શ્રાવક ભીમસિંહ માણક તરફથી જપાયેલા જૈનમંથો (પૃ. ૬૨૧) માં તથા સ્વ. જ્યુહિસાગરસુરિએ ગરબમત-મંથ (પૃ. ૨૮૨-૨૮૪) માં પોતાના સંમંથમાંની પદ્મવદીની પ્રતિ પરથી ૮૪ ગરબોનું જે લિસ્ટ પ્રકટ કરાવ્યું છે, તેમાં આ વટપદીય શાખા (ગરબ)નું નામ જણાતું નથી; તો પણ દેહમે વર્ષ ૧૬૬૦ની બીજી માહિઓમાં જણાય છે. વિ. સં. ૧૮૩૧માં અને ૧૮૩૬માં લખાયેલાં જણાતાં પૂનાના મંથ-સંમંથમાંનાં જે પાનામાં જુદી જુદી ૮૪ ગરબોની નોંધ જણાય છે; તેમાં નં. ૪૧માં 'વટોદરીયા ગરબ' નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.^૧ આ ગરબ, ઉપર જણાવેલ પૂર્ણિમાં-પદ્મની વટપદીય શાખાથી જુદો નહિ હોય—તેમ ધારવામાં આવે છે.

લખાયેલી જૈનપ્રતિયો

વિ. સં. ૧૫૮૫માં વટપદનગરમાં વાસ કરનાર શાહ જિનદાસનો પુત્રો દિદાણી માટે તપાગરબના સૌભાગ્યદર્પસૂરિના અનુયાયી પં. સુર્યવિજયગણિના શિષ્યે લખેલી ઉપદેશસ્ત્રનામાલા (પ્રા.)ની પ્રતિ પાટણમાં જૈનસંઘના પુસ્તક-ભંડારમાં છે.

તપાગરબાધિપતિ સોમસુદરસુરિ (૨૧. વિ. સં. ૧૪૬૬)ના શિષ્ય વિસાલરાજસુરિના પ્રશિષ્ય અને પં. મેરુસ્ત્રનાગણિના શિષ્ય અંબમૂર્તિ ગણિએ વટપદ નગરમાં વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખેલી ઉપદેશમાલાની અવ્યૂરિવાળી પ્રતિ પાટણના તપાગરબના ભંડારમાં છે.

૧ જુઓ-શ્રીજિનવિજય-સંપાદિત જૈનસાહિત્ય-સંચોદક [૧૯૮૩-૮૪ ખંડ ૩, અંક ૧, પૃ. ૩૦-૩૪]

અંબિકા-ભક્ત જૈનગૃહસ્થો

વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા જણાતા ઉપકેશગચ્છના ઉપાધ્યાય કર્મસાગરના શિષ્ય ઉપાધ્યાય દેવકલ્લોલના ચરણ-કમલને નમન કરી તેમના ક્રોધ અનુયાયીએ લખેલું એક ઐ. ટિપ્પણ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (નં. ૫૬૮)માં વિદ્યમાન છે; તેમાં ઉપકેશગચ્છને માનનાર જુદા જુદા ગામમાં વસતા જુદી જુદી જ્ઞાતિના જૈન ગૃહસ્થોના કુટુંબ-પરિવારની વંશાવલી-નામાવલી છે. વિક્રમની અગિયારમી સદીથી સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધ (વિ. સં. ૧૫૨૯) સુધીનાં કેટલાંક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોની નોંધ એમાં વાંચવામાં આવે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં પડિમાત્રાવાળી મનોહર નામરી લિપિમાં ૬૫૩ાં ૫૨ બંને બાજુ લખાયેલા આ પચ્ચીસ ફૂટ અને ૮ ઈંચ લાંબા તથા સાડાનવ ઈંચ પહોળા ટિપ્પણમાં વડઉદ્રા આમ તથા વટપદ્ર અને વડઉદ્ર નામનો પણ નિર્દેશ છે અને ત્યાં વસનાર અંબિકાભક્ત (કલદેવી તરીકે અંબિકાને માનનારા) લઘુશાખીય મં. વસ્તાના પરિવારનાં તથા સા. ખીમા અને અને સા. સધરણુ વગેરેનાં નામો છે. ઉપર્યુક્ત ઉપકેશગચ્છના ઉ. દેવકલ્લોલના શિષ્ય દેવકલશે વિ. સં. ૧૫૬૯માં રચેલ ત્રડપિદતાઓપાર્થ પાટણના તપાગચ્છ-જૈનપૂસ્તક-જાડારમાં જણાય છે.

વડોદ્રીયા બ્રાહ્મણો

સેકંદ મહાપુરાણમાં ત્રીજા બ્રાહ્મખંડના પૂર્વભાગ ધર્મારણ્ય-મહા-ભયના જ્ઞાતિ-મેદ વર્ણન નામના ૩૯મા અધ્યાયમાં વડોદ્રીય અન્વયનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં વડોદ્રીયા બ્રાહ્મણોમાં ૧ કુસ, ૨ કૃતસ, ૩ વતસ અને ૪ ભારદ્વાજ નામના ચાર પ્રવરો હતા-એમ જણાવ્યું છે.^૧

૧ “વડોદ્રીયાન્વયે જ્ઞાતાશ્ચત્વારઃ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ।

કુઃ કૃતસશ્ચ વતસશ્ચ, મારદ્વાજસ્તથેવ ચ ॥”

—વિશેષ માટે જુઓ સેકંદપુરાણ (મુંબઈ-વેન્કટેશ્વર સ્વીમ, પ્રેસ ઝારા સં. ૧૯૧૧માં પ્ર.)

રેકંદ-પુરાણનો એ ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યવાળો ભાગ કૃમારપાલના અને તેના વંશજોના રાજ્ય-કાલ પછી ધણો મોટો જન્મ્યો હશે-એમ તેમાં જણાવેલા કૃમારપાલના કાલ્પનિક અસંખ્ય સંબંધ વગેરેથી જણાય છે. વટપદ્ર(દ્ર) વસાવ્યાની એક કિંવદન્તી રેકંદપુરાણમાં છે.^૧

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-સ્તવન

વટપદ્રનગરના સૃંગારરૂપ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું ૧૪ કડીનું એક ગુજરાતી સ્તવન પાટણમાં મો. મોદીના લંડરમાં રહેલું અચ્છે વિ. સં. ૧૯૮૨માં પાટણના જૈનલંડરોના અવલોકન-પ્રસંગે જોયું હતું, તેના કર્તાનું નામ રૂપણ જણાતું નથી. પોથી સત્તરમી સદીમાં લખાયેલી જણાય છે. તેના પ્રારંભમાં પંડિત વસ્તાગણિ ગુરને નમન કરેલું હોવાથી લેખક તેનો શિષ્ય જણાય છે.

વડોદરા ધડિયાળી પોળમાં પીપળા શેરીના જૈનમંદિરમાં એક ગભારામાં મૂલનાયક તરીકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન મનોહર ભવ્ય મૂર્તિ છે; તે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથને હિંદી ઉપર્યુક્ત સ્તવન રચાયેલું જણાય છે.^૨

૧ ‘ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વડોદરા શહેર’ લેખમાં શ. જગજીવનદાસ મોદીએ ચૂચન કર્યું છે. [જુઓ ‘સારદા’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨, પૃ. ૪૭૬].

૨ આદિમાં “પંડિતશ્રીવસ્તાગણિગુરુભ્યો નમઃ.” પછી આ પ્રમાણે પ્રારંભ છે—

“જય જય-ગુરુ દેવાધિદેવ, તું ત્રિજીવન-તારણ;
 દોઝ સોગ-અપહરણ ધીર, શિવ-સંપદ-હારણ.
 રાગાદિક ને અંતરંગ, રિપુ તેહ નિવારણ;
 તિલ્લયણ-સહ્ય ને માયા મોહ, બડ હેલા-બંજણ.
 શ્રીચિંતામણિ પાસજિણ, વટપદ્રનગર-સૃંગાર;
 મનહ મનોરથ-પૂરણક, વંછિત કલ-દાતાર. ૧”
 “શ્રીચિંતામણિ-પાસજિણ! ગુણસાર અવધારી;
 અંતમાં-કૃપા કરો ગુરુ હપરિ, જિમ ન પડું સંસારિ. ૧૪”

ભાવસાર કવિ ભીમ

વટપદ નગરમાં રહેતા ભાવસાર શાંતિના જૈનકવિ ભીમે વિ. સં. ૧૬૨૧ના ભાદ્રપદ શુદ્ધિમાં ગુજરાતી ભાષામાં ૩૦૦ કડી જેટલાં શ્રેણિકરાસ (પ્રથમ ખંડ) રચ્યો હતો. તેની મુનિ સારક્ષકે (?) પોતાના પદન માટે લખેલી પાંચ પાનાંવાળી પોથી વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિરમાં છે.^૧

ભીમજી ઋષિ

એ જ કવિ ભીમ આગળ જતાં હુંકામતમાં સાધુ ઘઈને ભીમજી ઋષિ નામથી જાણીતા થયા પછી વિ. સં. ૧૬૩૨માં વટપદ- (વડોદરા)માં ૯ પતિયો અને ૩ મહાસતીઓ સાથે ચોમાસું રહ્યા હતાં. ત્યારે તેણે ઉપર્યુક્ત શ્રેણિક-રાસનો ખીજો ખંડ રચ્યો હતો. તેમાં પુન્ય ગુરુ

૧ જુઓ-“ વટપદ(દ) નથર મઝારિ,

સંવત ૧૧૨૧ [સોલ એક] વીસઈ;

ભાદ્રપદ સુદિ શુભ વાર,

મારંબ [ડીસઈ]

પુન્ય ૪૨

કસસહુ (કસસ)

કાંઈક કવિ-મતિ, કાંઈક સાસ્ત્રમતિ,

સધર સંગતિ પામીઈ;

શ્રેણિક-રાસ કાંઈ અભ્યાસ(અતિ ઉલ્લાસઈ).

જ(જિ)ન-વાણી શિર નાંમીઈ.

પુન્ય ૪૩

ઝાતમ-પાએ સારદ માએ,

ચિત રાગ(ખૂ) ચરખે સમુ;

ભાવસાર ભીમુ કર જેડી બાલિ,

સાધુ સંવેનઈ ચરખે હું નમું,

પુન્ય ૪૪

હતિ શ્રેણિક-રાસ સમાપ્ત. સિધિત મુની સારક્ષક: રવચંદ્રનાથ.”

વરસિંહ ઝાપિની સાક્ષીએ તેમના પ્રસાદથી રચેલા આ ગ્રાસનો ત્રીજો ખંડ રચવા પણ કમ્પ્લા દર્શાવી છે.^૧

૧ તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—“ઐ નમો સિદ્ધરસ. વસ્તુ-
મા ત સરસતિ-તણ્ઠ સુપસાય,
રામ એણીક તેહ તણ્ઠ પ્રખંધ રાસ રસાલ કીધઉ,
ગુણી ગુઠ શ્રીવરસિંધરખિ-તણ્ઠ પ્રસાદિ સહ અર્થ સીધઉ;
પ્રથમ ખંડ પુરઠ કરિઉ, જિન-વાણી-સુપસાય,
બીજઉ ખંડ પ્રારંભ કરે, વાણિ ઘડ મુજ માય.”

તથા તેના અંતમાં રચના-રચલ, રચના-સમય અને પોતાનો ગુરુ-
‘પરંપરા જણાવી છે—

“એક ખંડ પિદિલ્ કીધઉ, જસ રે સારણ લીધઉ.

બીજઉ ખંડ ગૌતમ નામઠ, [મનઠ] મનેરથ સીધડ. પુનિ ૮

વટપદ્ર નથરિ સંવત સોલ જત્રીસઠ,

બાદ્રપદ વદિ બીજઠ સુક્ર(ક)ઠ એ પ્રારંભ. ૯

કાંઈ સુકવિ-મત્ય કાંઈ સુરાસોગતિ સાધ-સંગતિ મિલણી;

કુરંપાલ રાખ અઠે રહા ચઠમાસ, કથા એ મુજનિ કહી. ૧૦

કુરંપાલરખિ સખિ પાહેડા મુનિવર-બગત રખિ માણુકય સહી;

અનુકમિ નવ જતી ત્રણિ મહાસતી, ચઠમાસિ વટપદ્ર રહી. ૧૧

તેહ સાનધિ રચ્યઉ રંગિ, બીજઉ ખંડ સોહામણ્ઠ;

ત્રીજઉ ખંડ કરવા મન થાઈ, જી વર દુઈ સારણ-તણ્ઠ. ૧૨

જીવરખિ—પાટિ શ્રીઆચાર્ય, વરસિંહજી ઉદોત કરે;

આવઈ શ્રીપુન્ય શ્રીઆચાર્ય, વરસિંહજનિ પદ ધરે. ૧૩

જયવંતા શ્રીપુન્ય આચાર્ય, બાર્વિ બગતિ સિર નામઠ;

ગુણવંત ગુણનધિ તેહ નામિ, મન—વંછિત ફલ પામી[ઈ]. ૧૪

ગૌતમ રવામી લખધિ આપડ, જેન વાણી ગરજે ધર;

વરસિંહરખિનું નામ,.....રાસ. રચીડ ખરુ. ૧૫

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ. સં. ૧૬૩૮માં આશ્વિન ૨. ૧ શુક્રવારે વાચનાચાર્ય મહિ-
માસાગરે વટપદ્ર નગરમાં લખેલી મયણુરેહા (મદનરેખા) મહાસતીના
પ્રબંધની પ્રતિ અમદાવાદમાં વિજયવીરસૂરિના સંગ્રહમાં છે.^૧

કવિ મહાવિવર્ધનસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૨માં રવિવારે નલ-દવદંતી-
રાસની વિ. સં. ૧૬૫૦માં વૈશાખ શુ. ૭ રવિવારે વટપદ્ર નગરમાં
લખાયેલી એક પ્રતિ અમદાવાદના શેક આણુંદણ કલ્યાણજીની પેઠી
હસ્તકના પાલીતાણાના જૈન પુસ્તકલંકારમાં છે.

વડોદરાનો સંઘ શત્રુજયમાં

શહેનશાહ અકબરથી 'જગદ્ગુરુ' બિરુદદ્વારા સન્માનિત થયેલા
સુપ્રસિદ્ધ હીરવિજયસૂરિએ સમ્રાટ અકબરદ્વારા સર્વપ્રાણિ-હિતકર
પરોપકારનાં અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં. તેમાં સમાજના હિતનું
શત્રુજય તીર્થના ફરમાનનું કર્તવ્ય પણ મળ્યાવી શકાય. દૂર દેશથી
સૂરિએ મોકલેલા સંદેશ-વાચનથી તેમના પ્રતિનિધિ પં. ભાનુચંદ્ર
હિમ-કળોતી પરવા કર્યા વિના, કાસ્મીરના માર્ગને શોભાવનારુ 'જય-
નલલંકા' નામના દસ યોજન (૪૦ દોશ) પ્રમાણુવાળા મનોહર સરોવર-
માં વહાણુ-નીકાવિહારથી મોજ માણુતા પાતશાહને અરજી કરી હતી.
શત્રુજય તીર્થના માર્ગિકોને વચ્ચેના સમયમાં કર વગેરેથી કનડગન થઈ
ધણા કષ્ટે ઇષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં. એ કષ્ટ સર્વથા દૂર કરવાનો સમય

વરસિદ્ધરથિ-સખિ બીમજી, કાધક રાસ એ ઝડીયામણુ;

નર નારિ બહુસર્હ જેડ સુણુસ્યક, ફલસિ મનોરથ મન-તણુડ. ૪૧૬

ઇતિ શ્રીચેલીકરાસ કિતીયખંડ”

-વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની ૨૧ પન્નાળી પાંચીના આધારે આ
દૃશ્ય કરવામાં આવ્યો છે.

૧. પ્રકટ થયેલ અશરિત-સંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં વટપદ્રને બદલે
વિટપદ્ર એવું અશુદ્ધ લખાયેલ છે.

મુગપ્રધાન એ મહાત્માનો દૂરદેશીલયો દૂરદર્શી મુયશક્તી પ્રવત્ન સદ્સ થયો હતો. પ્રતિવર્ષ ૭ મહિના અને ૬ દિવસ સમસ્ત દેશોમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, વસત્યરં પ્રાણિચતુરને અલયધાન આપ્યાનું અને શુગરાતના વૃહદા નામના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનું કર્મમાન, વાયક શાંતિચંદ્રના હાથે બેટ મોકલાવી પાતશાહે હીરસુરિના પ્રસન્ન અંતઃકરણની શુભાશિષ મેળવી હતી અને પં. ભાનુચંદ્રના પ્રવત્નથી શત્રુજયનો કર મુક્ત કરી સૂરિને શત્રુજય સમર્પણ કર્યાનું કર્મમાન બેટ ધરી એમાં શ્રદ્ધિ કરી હતી.

રાધનપુર(શુગરાત)માં વિજયસેનસૂરિ સાથે ચામાસું રહેલા હીરવિજયસૂરિએ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ લાહોર(પંજાબ)માં પાતશાહ પાસે રહેલા પં. ભાનુચંદ્રને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માનિત કર્યા હતા. પાતશાહ અઠાણરે હીરવિજયસૂરિના પદ્ધર વિજયસેનસૂરિને દર્શનાર્થે લાહોરમાં બોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમાં વિજયી થયેલા વિજયસેનસૂરિને 'સત્રાધ વિજય' પદથી વિશેષ માનનીય કર્યા હતા.

અ તરફ હીરવિજયસૂરિ, શત્રુજય-સમર્પણનું કર્મમાન મળ્યા પછી ધણા યાત્રિકના સંઘા સાથે શત્રુજયની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં ખંભાતના ઐસવાળ શ્રીમાન્ તેજપાલશાહે ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતાં. હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ હેમવિજયે રચેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યાં વિઘ્નમાન છે. વિ. સં. ૧૬૫૦માં શત્રુજયની યાત્રાએ હીરમુનીશ્વર આવ્યા, તે વખતે ત્યાં ૭૨ સંઘની આવ્યા હતા, તેમાં વડોદરાનો સંઘ પણ હતો.^૧ એમ ખંભાતના શ્રાવક કવિ નકપલદાસે વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલા હીરસૂરિ-રાસમાં વર્ણવ્યું છે.

૧ "અહિંવે શ્રીશેત્રુંલે જ્યાંહિ, હીર મુનીસર આવ્યા ત્યાંહિ;

બોહોતરી સંધવી આવ્યા તસિં, સંવત સોહ પંચાસો જસિં. x x

વિ. સં. ૧૬૭૯(૯૭)માં છુરહાનપુરમાં કવિ દર્શનવિજયે રમેલા વિજયતિલકસૂરિ-રાસમાં પણ વટપદના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુંઘ્ન તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસૂરિને વંદન કરવા આવેલા માણસોની સંખ્યા બે લાખ કવિએ સાંભળી હતી, તથા હીર-વિજયસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં આ યાત્રા કરી હતી-તેમ જણાવ્યું છે.^૧ ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯માં તૈયાર થયેલા ઉપર્યુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦માં હીરવિજયસૂરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રનું આગમન

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વણિક રામજી અને રમાદેના સુપુત્ર ભાણુજી, કે જેને આધન-ઈ-અકળરીમાં-અકળગરના દરબારમાં માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમાં ભાણુચંદ નામથી યાદ કર્યા છે, તે પૂર્વોક્ત શત્રુંઘ્ન-કરમેચિન વગેરે સુક્રયોથી અને સૂર્યસહસ્રનામ, વસંતરાજ (શકુન-શાસ્ત્ર), કાદંબરી, સારસ્વત, કાવ્યપ્રકાશ, નામમાલા, વિવેકવિલાસ વગેરે મંથો પર વિદ્વાતાબરી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર, તેમના સહકારી વિદ્વાન શિષ્ય 'સિદ્ધિચંદ્ર સાથે જહાંગીરના રાજ્ય-અમલમાં વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં ૨૩ વર્ષ

મહિમદાવાદ બારેનું નેપ, વહોદરાનો સંઘ તિહાં ડોય;
આમોદ સિંનાર કેસ જમ, જાંજીર નર નારી ધત.

—હીરસૂરિરાસ (આનંદમુખમહોદધિ મો. પ. ૬. લા.)

- ૧ “ સૂરતિ હીયિ જાંદિરના વડી, વટપદ ભર્યાયિ તેમાંહિ બસી;
x x એમ અનેક સંઘ આવ્યા ધણા, યાદ કરેવા સોહામણા.
શ્રીશત્રુંઘ્ન તીરથ તણી, વડી શ્રીહીર વંદેવા બણી;
માણસની સંખ્યા બિ લાખ, સુણી તેહની મિ કહી એ ભાપ.
હીરવિજયસૂરિ કરી નન, એગણુપચાસઈ ગુણ-પાન; ”

—વિજયતિલકસૂરિરાસ (આ. ૩૪૬ થી ૩૪૯) ‘[ઐતિહાસિકરાસ-સંગ્રહ બા. ૪થો, પૃ. ૨૦ મ. વિ. અં.]’

ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે વટપદ્ર (વડોદરા) માં પણ પધાર્યા હતા—
એમ એ સિદ્ધિચંદ્રે રચેલા. સં. ભાનુચંદ્ર—ચરિત્ર મહાકાવ્ય^૧ (પ્રકાશ
૪, શ્લો. ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

દાદા-પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી, સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છમાં મહાપાધ્યાય
ધર્મસાગરના શિષ્ય પં. પદ્મસાગર પિદ્ધાન્ વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ
ધર્મ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૬૩૩માં તિલકમંજરી જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન
ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, તથા નવપ્રકાશ (સદીક સં. ૧૬૩૩),
શીલપ્રકાશ, સુકિતપ્રકાશ, પ્રમાણપ્રકાશ (સદીક), ધર્મપરીક્ષા,
યશોધરચરિત્ર, અને જગદ્ગુરુકાવ્ય (મંગલપુરમાં વિ. સં. ૧૬૪૬માં),
ઉત્તરાધ્યયન—કથા (સં. ૧૬૫૭), જેવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી;
તેમના શિષ્ય રાજસુંદર (? સાગર) કવિએ ભક્તામર નામના પ્રસિદ્ધ
જૈનસ્તોત્રનાં પદોનાં પ્રથમ ચરણો લઈ બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણોથી
પાદપૂર્તિ કરી વટપદ્ર (વડોદરા) ના દાદાપાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી નવીન
ભક્તામર સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

૧ “વટપદ્રેષ્ય ગન્ધારે, કૃત્વા જ્યેષ્ઠરિષિર્વિ પુનઃ ।

શાવકાર્ત્વે જનુર્માસીમાસીનાઃ પત્તનેન્દ્રતા ॥”

આ મહાકાવ્ય, અગ્રહાર રનેહી સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ દ.
દેસાઈદ્વારા સંપાદિત ધર્મ પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે. આ સંબંધમાં
‘શાસન-પ્રભાવક શુક-શિષ્ય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર’ નામનો એમનો
લેખ આત્માનંદ-જન્મ-સતાબ્દી-સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલો છે.

૨ વર્તમાનમાં વડોદરામાં નરસિંહજી પોળમાં દાદાપાર્શ્વનાથનું જૈન
દેહુ પ્રસિદ્ધ છે. અહમદાવાદનિવાસી ઝવેરી મોહનલાલ મગનલાલના
પ્રયત્નથી વિ. સં. ૧૯૭૬માં પ્રકટ થયેલ, મણિલાલ ન્યાયચંદ શાહેલખેલ
‘પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ’ પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે—‘ઉપર્યુક્ત મંદિર
મહારાજ કુમારપાલે બંધાવ્યું હતું.’ પરંતુ અગ્રહાર ધારવા પ્રમાણે તે

તપાગચ્છમાં થયેલા કવિ શાંતિકુશલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) રતવનમાં, લિખ લિખ સ્થાનોમા રહેલા પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)ના સ્મરણમાં, વડોદરાના પાર્શ્વનાથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ. સં. ૧૬૭૦માં માર્ગ. શુ. ૩ ભૌમે વટપદ મહાનગરમાં મુનિ દીપવિજયે લખેલી સારસ્વત વ્યાકરણની એક પ્રતિ વડોદરામાં પ્રવર્તક કાન્નિવિજય મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૬૭૩માં ફાગણ શુ. ૧૦ ગુરુવારે વટપદ નગરમાં લખેલી ચૈલવદનાદિ લાખ્યત્રયની પ્રતિ, ઝાંઝુવાડામાં જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં છે.

આવેલ લેખ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં જૈન શ્વેનાંખર-સમાજમાં તપાગચ્છમાં અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનસ્યે ઉત્તમ રૂપ લીધું, ત્યારે એ સમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓ-

મંત્રીશ્વર તેજપાલની કારકિર્દીમાં બન્યું હતો. આ જિનમંદિરમાં મૂલનાથ તરીકે બિરાજમાન હાદપાર્શ્વનાથની પ્રૌઢ પ્રભાવક પ્રતિમા લેખમય વેળુની છે. સંરક્ષક આવકોની વસ્તીને અભાવે આ જ સદીમાં પાવાગઢથી આવેલી ભીડભંજન પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે. આ દેહશનો છૂલેાંધાર વિ. સં. ૧૯૭૩માં લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સદ્ગત સુવરસરી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ ત્રયાજીરાવ આચકવાડે ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમાં હાદપાર્શ્વનાથનાં દર્શનથી જૈનજનતાને આનંદિત કરી હતી.

૧ “તું ભરઅછિ તું ઈંદરછ, બૂઆડિ દો તું દિ જ ગુણ-ખાણિ;
તું દેલવાડછ વહોદરછ, કુંજરપુરે દો ગંધારિ વખાણિ.

—પ્રાચીનનીર્મમાલાસંગ્રહ (૫. વિ. મં. બા. ૧, પૃ. ૧૪૬, આ. ૧૪).

એ ગુજરાતમાં લેખો મોકલાવનાં આ વટપદ્રમાં પણ લેખ આવ્યો હતો—એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સં. ૧૬૭૮માં ગયેલા વિજયતિલક-સુરિરાસમાં લખાવ્યું છે.^૧

વડોદરાનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી લખાય છે કે—તે સમયમાં—આગળથી વણસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં જોનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિદ્રેશ) હતો. શહેનશાહ અકબરથી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય—પરિવારે આ ભંડારમાં પોથીઓ મૂકી હતી. હીરવિજયસૂરિના તસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાચક કીર્તિવિજય નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૧૬૬૦માં (આસો શુ. ૪) વિચારરત્નાકર નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનું લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય પં. વિનયવિજયે કર્યું હતું. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકાર કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય કાંતિવિજયે વટપદ્રપુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં મૂકી હતી,^૨ જે હાલ છાણીના જૈનભંડારમાં (ઉ. વીરવિ. શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાં) છે.

કવિ વિનયવિજયે કરેલ વડોદરાનું વર્ણન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્વાતાલરી રચનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્વે. તપાગચ્છના બહુશ્રુત ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે બોધપુરથી ભાદ્ર. શુ. ૧૫ની રાત્રે

૧ “આશાતના સાગરા જેહ કરતા, દીવ ભૂપ સીખામણ ખરીય તુરતા; તવ આ ળા: ગુજ્જરદેસિ લેખા, રાજનગર સૂર્યતિ વટપદ્ર એવા.”

—વિજયતિલકસૂરિરાસ અ. ૧, ગા. ૧૩૧૬ [ઐતિહાસિકરાસસંગ્રહ બા. ૪થો, પૃ. ૧૧૦ ય. વિ. ગ્રં.]

૨ “લીકીર્તિવિજયવાચક—વિનેયનેજેન કાન્તિવિજયેન ।

શ્રીવટપદ્રપુરસ્થિત-ચિત્કોશે પ્રતિરિયં મુક્તા ॥”

ચંદ્રને દૂત બનાવી સૂરતમાં ચોમાસું રહેલા તપાગણુપતિ (વિજયદેવ-
સૂરિ ?) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની પદ્યતિએ
૧૩૧ મંદાકિતા છંદોમાં રચાયેલા આ ઇન્દુદૂત કાવ્યમાં ઇન્દુને ત્યાં
જવાનો માર્ગ સૂચવતાં જોધપુર, સુવર્ણગિરિ (સોનગિર), જાલોર,
શિરોહી, આબૂ, અયલગઢ, સિદ્ધપુર, સાબરમતી, અહમદાવાદ,
વટપદ, જૂગુપુર (જશ્ય) અને સૂરત વગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર
વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત વટપદ (વડોદરા)નો પરિચય આ પ્રમાણે
કરાવ્યો છે :—

“તસ્માદ્ દ્રક્ષાચ્છમનકકૃમિ પ્રરિથતત્સ્યાન્તરા તે,
સ્વર્ગાકારં નગરમપરં લાટદેશસ્ય પુણ્દમ્ ।
દર્શં દર્શં મનસિ પરમપ્રોત્તિરાપત્સ્યતે યત્,
નાનારુદ્ધમીરચિરવપુષાં તત્ર વાસો જ્ઞાનામા ॥

રુદ્ધા શશ્વો મનસિ દપતી તૌયરાશી મમજ્ઞા—
તીતે દગ્ધ્યો વસતિ ચ પદે હન્ત । વસ્યોક્તારા ।
પાતાલં પ્રાવિશદપમદા સાઽપિ ભોગાવતીમાં,
દૃષ્ટ્વા રમ્યામનુપમતમાં વાટપદ્રીમભિલ્યામ્ ॥

મન્યેઽસ્ત્યગ્ર પ્રચુરમુપમો મણ્ડપોઽત્યન્તતુત્ત-
રતત્ર રિથત્વા ચતસ્રુ દિશાસ્યૌક્ષર્ણાયે ત્વયેન્દ્રો । ।
દ્રષ્ટાસિ દ્રાક્ શ્રિયમનુપમાનસ્ય વિવ્યક્ પુરસ્ય,
રમ્યં હોતચ્છુચિદ્ધિ ચતુદ્ધારચૈત્યાનુકારમ્ ॥”

—ઇન્દુદૂત (શ્લો. ૭૯-૮૧ નિ. સા. કાવ્યમાલા ગ્રં. ૧૪)

કવિ વિનયવિજય^૧ ઉપાખ્યાયે વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં

૧. આ કવિ, તેલપાલ અને રાજશ્રીના સુપુત્ર અને ઉપર્યુક્ર કીર્તિ-
વિજય ઉપાખ્યાયના સિધ્ધ હતા. તેઓએ પોતાની જનનીના શ્રેય માટે
વિત્તોરામાં ખૂંટેલી ઠંથાસંગ્રહ, રૂપાતાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોની પ્રતિયો પાટકુના

વડોદરાની મનોહરતા જોયા પછી તે સંબંધમાં પોતાના કવિત્વભર્યા ઉદ્દેશો ઉપર્યુક્ત શ્લોકદ્વારા પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

જેન મંથનંદારમાં જોવામાં આવે છે. આ કવિએ પોતાના જીવનમાં અનેક તપામચ્છપતિઓના સમયમાં મંથનું લેખન, સંશોધન, અવગાહન અને રચનાકાર્ય કયું જણાવ્યું છે. તેમના ગુરુ-ખંધુ કાંતિવિજયે સંવેગ-રસામન બાવનીમાં કરેલા સૂચન પ્રમાણે તેઓએ જે સાખ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી સમાજને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું હતું; જે દ્વારા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા પર પણ તેમનું મોઢ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. સંવત્ના સૂચનવાળી તેમની મુખ્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે જણવામાં આવી છે—

વિ. સં. ૧૬૮૪માં ચૈત્ર વ. ૧૦ રામચંદ્રકૃત શ્રીશેષી નૈપથ-વૃત્તિનું લેખન (એ. ઈ. નં. ૧૨૦૬).

વિ. સં. ૧૬૮૭માં ચંદ્રરાજ મંથનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૮૯માં ઉ. બાવવિજયે રચેલી ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૬૯૦માં ઉપર્યુક્ત ગુરુ કીર્તિવિજય-કૃત વિચાર-રતનાકરનું લેખન. •

વિ. સં. ૧૬૯૧માં જેઠ છ. ૨ તપામચ્છપતિ વિજયનાનંદસૂરિના સમયમાં કલ્પસૂત્ર-વૃત્તિ (સુખાધિક્ષ), જે જેન-સમાજમાં પ્રતિવર્ષ પર્વપક્ષાપર્વમાં વંચાય-સંભળાવાય છે.

વિ. સં. ૧૬૯૭માં ધન્યવ્યોદયીએ દ્વારપુર(ખારેલ)થી, જેત'બતીર્ધં (ખંભાત)માં ચોમાસું રહેલા તપામણ-પતિ વિજયનાનંદસૂરિ તરફ લખેલ વિદ્વાતાભર્યો ચિદ્રાગ્વ્યમય પાંચ અધિકારવાળો આનંદ-લેખ સં. વિજ્ઞાપિત-પત્ર. (જેનસાહિત્ય-પ્રદર્શન પ્રસ્થાપિતસંઘ સા. ૧૯૧૧ના અંતમાં આ મંથ પ્રકાશિત કર્યો છે, 'વાર્ધિ' રાજ્યથી ચાર સંખ્યા લઈ આને રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ વિ. સં. ૧૬૯૬માં રચેલી સુખાધિક્ષને તેમાં ઉલ્લેખ દોવાથી 'વાર્ધિ' રાજ્યથી આદિ ૭ સંખ્યા લઈ આને રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૭ સમજવો યોગ્ય ગણાયે).

જાન્ય. હું ઇંદુ! તે દ્રંગ (અહમ્મદાવાદ) થી દક્ષિણ દિશામાં પ્રયાન કરતાં વચ્ચે સ્વર્ગના આકાર જેવું બીજું નગર લાટદેશનું તિલક જોઈ જોઈને તને મનમાં પરમ પ્રીતિ ઉપજ થશે; કેમ કે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી—શોભાથી મનોહર શરીરવાળા મનુષ્યોનાં ત્યાં વાસ છે.

“વિ. સં. ૧૯૮૯ (૬૮)માં તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી સૂર્યપુર (સૂરત)ની ચૈત્ય-પરિધાટી; જેમાં સૂરત અને તેની આસપાસનાં રાનેર (રાંદેર), જડસાલ (જલસાડ), ઘણદીવિ (ઘણદેવી), નવસારી અને હાંસોટ વગેરેમાં રહેલાં તે સમયનાં જિન-ચૈત્યો (જેન-મંદિરો)નો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

“વિ. સં. ૧૭૦૧ (૧)માં તપાગણપતિ પૂન્ય આચાર્યના આદેશથી જોધપુરમાં આમાસું રહેતાં તેમના તરફ સૂરત સંપેલ ઉપરું કત ઇંદુદત કાબ્ય લેખ (કવિએ આના ૧૯૫ પદમાં વિનય અને ૧૨૬મા શ્લોકમાં વિનય-વિનય એવું નામ સ્પષ્ટ સૂચવ્યા છતાં, સન ૧૬૦૬માં નિ. સા. કાબ્યમાલા ગુચ્છકે ૧૩માં આ કાબ્ય ત્યાં સંપાદિત કરવા છતાં સંપાદકને તેના કર્તાનું નામ ઇંદુદત ઉપલબ્ધ થયું ન હતું! સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ સંપાદિત ‘વિશ્વપિત્ર-ત્રિવેણી’ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭ અને ૧૮)માં તથા એને જાનુસરીને બીજા કેટલાક લેખકોએ અન્યથા જણાવ્યું છે કે આ ‘ઇંદુદત’ કાબ્ય વિજયમહાસરિને હરેશને લખાવેલ છે, પરંતુ આંતર-અવલોકન અને વિશેષ વિચાર કરતાં તે વિજયદેવસૂરિને હરેશને લખાવેલ દોષ-એમ જણાવ્યું છે.)

“વિ. સં. ૧૭૦૫માં ધનતેરથે અંભાતના શ્રીસંઘ તરફથી આમાસા માટે અંભાત પ્રધારવા વિશ્વપિત્ર, રાજનગરમાં રહેલા વિજયદેવસૂરી તરફ સંપેલ ગુજરાતી કવિતા-લેખ.

“વિ. સં. ૧૭૦૬માં બાદ્રવામાં વિજયસિંહસૂરિના આધિપત્યમાં નેમિ-જાલપત્રમર ગીત.

“વિ. સં. ૧૭૦૭ (૧)માં દીવળદરમાં વિજયદેવસૂરીથર અને વિજય-સિંહ સુરની તૃષ્ટિ માટે સં. નવકુચમાં જસિ (નવકલિંગ).

રમણીય અત્યંત અનુપમ વટપદ નામની આ નગરીને જોઈ, મનમાં સંકા ધારણ કરતી લંકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને અલકા (કુબેરની રાજધાની) દષ્ટિ ન પહોંચે તેવા સ્થાનમાં વસે છે અને ભોગાવતી, મદરદિન થઈને પાતાલમાં પેસી ગઈ લાગે છે.

.....ધનતેરસો દેવકપતન (મગાસપાટણ)થી, ગુલરાતની રાજધાની પાટણમાં આમાશું રહેલા પૂજ્ય વિજયદેવસૂરિ તરફ પૂર્વાર્ધ પ્રાકૃત અને ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃત પદોનાણું છઠાદાર રમી મોડસેલ વિશિષ્ટ નિવેદનવાળું, પર્યુ પણાપર્વ-વિજ્ઞપ્તિપત્ર.

તપામણપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞા લઈને મારંભ કરેલ, અને વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં વિજયપ્રભસૂરિ પદ્ધર તરીકે પ્રકાશમાં આવતાં (૧) વિ. સં. ૧૭૦૮માં વસાખ શુ. ૫ જૂનાગઢમાં પૂર્ણ કરેલ સેંકડો પ્રમાણવાળો ૧૭૬૨૧ શ્લોક-પ્રમાણ અતિવિસ્તૃત દ્રવ્ય, ઘેન, કાલ, બાવ શ્લોકવિષયક શ્લોકપ્રકાશ નામનો મહાન સં. ગ્રંથ.

વિ. સં. ૧૭૧૦માં ૭૮ શુ. ૬. વિજયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુજયના શિખર પર થયેલ સહસ્રકૃત (૧૦૦૮ લિનળિંબવાળા) વીર્યની મતિષ્ઠા (વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞા અને આ. વિજયપ્રભસૂરિના નિર્દેશથી ક્યાંતું શિલાલેખમાં સૂચન છે.)

વિ. સં. ૧૭૧૦માં રાજધન્ય(રાધન)પુરમાં, તપામણપતિ વિજય-દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં તેમના પદ્ધર વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં શુવરાજ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં ક્રાંતિવિજયગણિ માટે હેમગ્યાકરણ-સદ્યુપક્રિયાની રચના.

વિ. સં. ૧૭૧૩ (૧)માં વિજયપ્રભસૂરિ-પર્યન્ત પદાવલી-સન્નગ્રામ.

વિ. સં. ૧૭૧૬માં સુરતમાં વિજયપ્રભસૂરિના આધિપત્યમાં ધર્મનાથ-વિજ્ઞપ્તિરૂપ ઉપમિતિમય-પ્રધંચ રતવન.

અનેક જિન-રતવનો, ચોનીશી, વીશી, રવાધ્યાયો, પદો, વિનયવિજ્ઞાસ વગેરે.

આ નગર(વટપદ્ર)માં મધ્યમાં વિશાલ સુપમ (ચોતર-થી સારી રીતે સમઘાટવાળો) અત્યંત ઉચો મંડપ (માંડવો) છે, ત્યાં રહીને તારે ચારે દિશામાં જોવું; આ પુરની ચારે બાજુની અનુપમ લક્ષ્મી-શોભાને તું જલ્દી જોઈશ, ખરેખર આ નગર, પવિત્ર કાંતિવાળા

વિ. સં. ૧૭૨૩માં ગંધપુર (ગંધાર)માં વિજયમલસૂરિના અધિકારમાં શાંતસુધારસ ભાવનામળંધ (સં. ગેય દેશીઓમાં મધુર સંગીતમાં ઉતારેલ ઉચ્ચ જૈન ભાવનાઓ.)

વિ. સં. ૧૭૨૩ (૩૨)માં ગંધારમાં વિજયમલસૂરિના આધિપત્યમાં પાંચ સમવાય-કારણ સ્તવન, ષડાવસ્થક સ્તવન, ઉપધાન વિધિ-સ્તવન વ.

વિ. સં. ૧૭૨૬માં ઉ. ચરોવિજયે રચેલ ધર્મ-પરીક્ષા મંથનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૭૨૮માં રાનેરમાં રાજુલ-નેમિ-સંદેશ (બારમાસ).

વિ. સં. ૧૭૨૯માં વિજયદશમીએ રાનેરમાં વિજયમલસૂરિના આધિપત્યમાં પુણ્યપ્રકાશ (આરાધના) સ્તવન (જૈન-સમાજમાં અંતસમય પર આરાધના માટે બહુધા વંચાતું અને સંભળાવાતું).

વિ. સં. ૧૭૩૧માં ગંધારમાં જિનસહસ્રનામ-સ્તોત્ર.

વિ. સં. ૧૭૩૨-૬માં વિજયરત્નસૂરિના અધિકારમાં ગુણસ્થાનક સ્વરૂપ (ધીરસ્તવન).

વિ. સં. ૧૭૩૭માં વિજયદશમીએ વિજયરત્નસૂરિની આજ્ઞાથી સતલામમાં ચોમાસામાં હૈમપ્રકાશ (હૈમપ્રક્રિયા-વિવરણ) વિસ્તૃત વ્યાકરણ-મંથ-રચના.

વિ. સં. ૧૭૩૮માં રાનેરમાં ભગવતીસૂત્ર-સંજ્ઞાય.

વિ. સં. ૧૭૩૮માં રાનેરમાં શ્રીપાલ-રાસ (૭૫૦ ગાથા પર્વન્ત, અપૂર્ણ મૂખી સ્વર્ગરથ ચતાં બાજીનો ભાગ, તેમના વચનથી સુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય ચરોવિજયે પૂર્ણ કર્યો; જે આશ્વિન-ચૈત્રમાં નવ-પદ આરાધન પ્રસંગમાં જૈન-સમાજમાં બહુશઃ વંચાય-ગવાય-સંભળાવાય છે).

ચારદ્વારવાળા ચૈત્ય(જિનમંદિર)નું અનુકરણ કરનારું હોઈ રમણીય છે II 'અહિંથી અત્યંત પાસે ભૂગુપ્ત(ભરૂચ) છે.' એમ એ પછીના મ્લોકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા ઉલ્લેખો

નિથ્રલસ્ટ્ર વિહિટિંગટન (Withington) નામના પરદેશી મુસાફરે ઈસ્વીસન્ ૧૬૧૨થી ૧૬૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ફરી માહિતી મેળવી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર તરફ લખ્યું હતું, જે લખાણ બ્રિટિશ ગ્યુઝિયમમાં રાખ્યું હતું, તે પ્રકાશમાં આવતાં જણાય છે કે, ઉપર્યુક્ત મુસાફરે શ્રી. એજન્ટ ઓફવર્થ સાથે ઈ. સન્ ૧૬૧૩ અક્ટોબરમાં (વિ. સં. ૧૬૭૦માં) સૂરત તરફથી અહમમદાવાદ જતાં આ વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિંથી વેપાર માટે માલ ખરીદી હતો. આ નગરને બ્રોથ્રા (Brothra), બ્રોદ્રા (Brodra) નામથી ઓળખાવી તેને સારાં ગિલ્ડગિવાળા નાના નગર તરીકે જણાવ્યું છે. તે વખતે આ શહેરનો ગવર્નર મુસલ્માન ૨૦૦૦ ઘોડાઓ તથા પાયદળ બોરે સૈન્ય સાથે મહી વાસદ તરફ રજપૂત સામે યુદ્ધ માટે રોકાયેો હતો. જેમાં પાછળથી ગને વચ્ચે સંધિ થઈ હતી. વિહિટિંગટન-ને વાસદથી નડિઆદ જતાં સામાન વિ. ઉપાડવા મુસલ્માને ૨૦ ઘોડાઓ અને એક હાથી આપ્યો હતો.^૧

મોરોડરસો નામના મુસાફરનો ઈ. સન્ ૧૬૩૮-૩૯નો જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેણે ઈ. ડચ મિત્રો અને અંગ્રેજ એજન્ટ સાથે ભરૂચથી આવી સન્ ૧૬૩૮માં તા. ૭મી અક્ટોબરમાં (વિ. સં. ૧૬૯૫માં) પોતાના દેશના ફ્રેસમાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિં તેણે અંગ્રેજ એજન્ટને ત્યાં હિંદુ નાયનારીઓના નામો

૧. 'અર્લી ટ્રેવલર્સ ઈન્ ઈન્ડિયા (૧૫૮૩-૧૬૧૯)' ઓક્સફર્ડ યુનિ-
વર્સિટી પ્રેસ, ઈંગ્લંડ તરફથી સન્ ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૨૦૫).

ગોયા હતા. અહિં મગજૂત દિવાલવાળો સારાં છુરજોવાળો ઝોટ તથા ચાર ખુશ્તા અને એક બંધ રહેતા દરવાજા સાથે પાંચ દરવાજા તેણે ગોયા હતા. અહિં વળાટ અને રંગારી-છીપા કામમાં ઉદ્યમી મુખ્યત્વે હિંદુ વસતિની તેણે નોંધ કરી છે.^૧

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં વડોદરાના પાર્શ્વનાથનાં રમરણ

(વિ. સં. ૧૭૨૧માં તપગચ્છપતિ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં તેમના આસાધારક, પં. કૃપાવિજય-શિષ્ય પં. મેઘવિજય નામના વિદ્વાને દીવળદરમાં ચોમાસું રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની નામમાલામાં વડોદરાના પાર્શ્વનાથનું પણ રમરણ કર્યું છે.^૨

તપગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમય (વિ. સં. ૧૭૧૩ થી ૧૭૪૬)માં પં. ચાગ્રિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગર કવિએ રચેલી પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટીમાં વડપદના પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)નું રમરણ કર્યું છે.^૩

૧ 'એવડેસ્ત્રોત ટ્રેવડસ હનુ વેરદન' હ.ઉ.યા' હરપીસન ૧૯૩૮-૩૯ (ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ તરફથી ૧૯૩૧માં પ્ર. પૃ. ૧૫, ૧૬).

૨ "જેસલમેરછ જિન મનમોહન કલિકુંદ,
ઈલોરછ આતિશય વડોદરછ પરચંદ;
હુંગરપુર છડર ઉદયપુરછ જિનસાય,
ધવલકલ નવસારી જાણારસી વરદાય."

—પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૨ ચ. વિ. મં.)

૩ "હુંગરપુરમે દીપતો વડપદ દો વાર્તિ રખવાલ."

—પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૭૦ ગા. ૬).

૧૭૪૬માં વિજયરાજસૂરિના અધિકાર-સમયમાં પૂર્વ-શિખર-વિજયના શિખર શીલવિજયે વિવિધ દેશોમાં યાત્રા કરી, મિત્રાન્તર-૧૭૪૬માં રચેલી તીર્થમાલા(સ્તવન)માં વટપદ(વડોદરા)ના શ્રીકૃષ્ણ પાર્શ્વનાથ દેવનું સ્મરણ કર્યું છે.^૧

નેમિનાથનું સ્તવન

વિક્રમની અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હુંકાગજમાં થઈ ગયેલા શ્રીપૂજ્ય ગણીશ્વર કેશવચુરના શિષ્ય મુનિ તેજસિંહગણિએ સં. ૧૭૩૮-૩૯ તથા ખ્રીષ્ટ ૧૭૮૬માં લખી દીધેલો ગુજરાતીમાં રચેલી ગ્રંથાંશ છે. જેમણે વિ. સં. ૧૭૨૭માં જાસોરમાં નકલસ્તવન (હીરાવેશ), વિ. સં. ૧૭૩૩માં છુરહાનપુરમાં શાંતિગિનસ્તવન, તથા વીરગિન-સ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૪માં રતનપુરીમાં ગિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૫માં નાદે-સમામાં આંતરાનું સ્તવન, ૧૭૪૮માં વીરમગામમાં સીમધર-ગિન સ્તવન રચ્યાં હતાં; તે કવિ તેજસિંહે વિ. સં. ૧૭૧૧(?)માં વડોદરામાં નેમિનાથનું સ્તવન રચ્યું હતું.^૨

ઉ. નેમિસાગરજીનું વડોદરામાં દેવ-વંદન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા તપાગચુરના ઉપાધ્યાય નેમિસાગરજીએ રાધનપુરથી માંડવગઢ તરફ વિહાર કરતાં

૧ “ ઉત્તેજ પાસ, વટપદિં દેવ હાદો જિન સોહિ નિતુમેવર્ક” ૥૩૧

૨ “આપાનેરિં નેમિ જિલ્દ, મહાકાલી દેવી સુખ-કંદ” ૨૨૧

—આત્મીનતીર્થમાલા—સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૨૨, ગા. ૧૧૬).

૨ “તસ શિષ તેજસિંહ, સ્તવન રચો વડોદરા મઝાર જી. પ” ૧૧

સંવત રુદ્ર અસ્વ(સ)[ચ]ત્રી સદી દીવો સો મ(૧ સામ)લ સાદ એ;
શ્રીનેમપ્રભુજીની રત્નતિ કીધી, સંધ સહ જયજયકાર એ. ૬

—ગો. દ. દેસાઈ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૦)

રાજનગરથી વડોદરામાં આવી દેવ-વંદન કર્યું 'હતુ', માંડવગદમાં પાતશાહ જહાંગીરે વિજયદેવસૂરિને 'સવાઈ મહાતપા' ગિરદ આપ્યું, ત્યારે ઉપર્યુક્ત નેમિસાગરે 'જગ-જીપક સવાઈ' પદ મેળવ્યું હતું—એમ વિ. સં. ૧૬૭૪માં સ્વર્ગવાસી થયેલા એ ઉપાધ્યાયના નિર્વાણ-રાસમાં સૂચન છે.

વડોદરાના કવિઓ

નાકર કવિ—(વક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમી સદીના આરંભ સુધી (વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૧૫) વિદ્યમાન મનાતા વડોદરાના દ્વી(ડી)સાવાલ વણિક પીકાના સુત વૈષ્ણવ કવિ નાકરનો અહિં પહેલાં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ; જેણે ૧ શિવવિવાહ, ૨ ધ્રુવાખ્યાન અને ૩ આદિપર્વ, ૪ ગદાપર્વ, ૫ વિરાટપર્વ જેવાં ગુજરાતી કાવ્યો રચી વડોદરાના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ મદનસુત જેવા કથાકારને આખ્યાન કરવા કૃષ્ણાર્પણ કર્યાં હતાં.

કવિ પ્રેમાનંદ—ગુજરાતની જનતામાં ધણા જાણીતા થયેલા અને ગુજરાતના આધુનિક સાક્ષરોદ્ધારા જયંતીઓ અને ચર્ચાઓ દ્વારા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક પ્રસિદ્ધિમાં મુકાયેલા ભટ્ટ કવિ પ્રેમાનંદની જન્મભૂમિ તરીકે વડોદરાની વાડી વિખ્યાત થયેલી છે. પ્રેમાનંદની ખડકી પ્રેમાનંદની પોળ તરીકે પ્રખ્યાતિમાં મુકાઈ છે. જે કે આ કથાકાર કવિએ બાલ્ય-વયથી મોસાળ-નંદુરગાર(ખાનદેશ)માં આશ્રય લઈને અને સૂરતમાં વાસ કરી પોતાની કૃતિયોનો અને આખ્યાન—કથાઓનો અધિક લાભ ત્યાંની જનતાને આપ્યો જણાય છે; તેમ છતાં તેણે પોતાને વટપત્રવાસી અને દેટલીક કૃતિયોમાં 'વીરક્ષેત્ર વડોદર' સૂચિત કરેલું છે.

૧ “રાજનગરથી ચાલે, મુનિવર મારગે માણાલે;

વણાલે એ વાંધા દેવ વડોદરે રે.”

(મો. દ. દેશાઈ એ. જૈનરાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦, ગા. ૭૪)

વડોદરામાં તેણે વિ. સં. ૧૭૨૦ (૧૩ અનિરુદ્ધ (આખા)ઉરણુ-
કયા)માં લક્ષ્મણાઉરણુ, વિવેકવલ્લુજારો, માકેંડેવ પુરાણ, વિ. સં.
૧૭૨૭માં ચંદ્રદાસનું અને અલિમ-ચુનું આખ્યાન રચ્યું હતું; તથા
વડોદરામાં નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયેલું 'મામેર' અઘાવધિ નારી-
સમાજમાં પ્રેમપૂર્વક બહુધા ગવાય છે.

વડોદરાના વણિક હરિદાસ જેવા કવિ-શિષ્યો દ્વારા અને કવિ
વલ્લભ જેવા પુત્ર દ્વારા કવિ પ્રેમાનંદની ઈષ્ટ કૃતિઓમાં સારી વૃદ્ધિ પ્રુષ્ટિ
અર્પ જણાય છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીના મધ્યભાગને શોભાવી ગયેલા, પુરાણોના
આખ્યાનકાર શુજરાતી ભાષાના પ્રેમી આ કવિ સંબંધમાં વિશેષ
જિજ્ઞાસુઓએ, વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત
થયેલ 'સાહિત્યકાર' પ્રેમાસિકનો પ્રેમાનંદ અર્ક જેવો જોઈએ.

આર્દ્રક ઋષિ-ચોપાર્ધ

અમલગજમાં થયેલા જ્ઞાનસાગર કવિએ વિ. સં. ૧૭૨૭માં ચૈત્ર
ચુ. ૧૩ શોમવારે ગોડી-પાર્ધનાથના સાંનિધ્યથી રચેલ ૧૯ ઢાલવાળી
આર્દ્રકુમાર (ઋષિ)ની ચોપાર્ધ લઘુ વટપદ્રમાં રચેલી જણાવી છે, તે
કદાચ બીજા નાના વડોદરામાં રચી હશે-તેમ જણાય છે.^૧

લક્ષ્મીસાગરમૂરિની દીક્ષા

મરુધર (મારવાડ)ના સિવાણચી નગરમાં વાસ કરનાર છાજડ

- ૧ “તે ગુરુને મુપસાયે ગાયો, આર્દ્રક ઋષિ ગુણવંત. ૧૧
સત્તર સત્તાવીસે ચૈત્રે, સુદી તેરસ શશિવારે;
પૂર્વાશ્વિની ધ્વજયોગે, લઘુવટપદ્ર મજારી રે. ૧૨
એમ આગણીસમી ઢાલ ધન્યાશ્રી, જ્ઞાનસાગર કહી નેહે;
ધવલ ધીંવ ગોડીની સાનિધિ, દિન પ્રતે દોલત ગેહ રે. ૧૩

— જૈન ૨૭૨ કવિએ (ભા. ૨, પૃ. ૭૧-૭૭)

જોતવાળા ઝોસવાળ ગૃહસ્થ શા. હેમરાજ, પોતાની પત્ની રાજબાઈ સાથે સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં વેપાર માટે આવ્યા હતા. ત્યાં વિ. સં. ૧૭૨૮-માં ચૈત્ર શુ. ૫ ધનજી નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. આઠ વર્ષના તે પુત્રને લઈ તેઓ વટપદ્ર (વડોદરા)માં આવ્યા હતા.^૧ અહિં રહેલા તપાગચ્છના વૃદ્ધિસાગરસૂરિની ધર્મ-દેશના સાંભળી ધનજીએ વિ. સં. ૧૭૩૬માં વૈ. શુ. ૩ હીક્ષા સ્વીકારી હતી, તે સમયે તેનું નામ નિર્ધસાગર રાખવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૭૪૫માં વૈ. વ. ૨ રાજનગરમાં વૃદ્ધિસાગરસૂરિએ તેમને સૂરિપદ આપ્યું ત્યારે લક્ષ્મીસાગરસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે સમયે પાતશાહના માનીતા શાહ શાંતિદાસના સૂત લક્ષ્મીચંદે ધણું દ્રવ્ય ખર્ચી મહેલસવ કર્યો હતો.^૨ તેઓએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી હતી, ઉપદેશાદિથી ભોક્ષા પર ઉપકાર કર્યો હતો. વિ. સં. ૧૭૮૮માં સૂરજપુર(સૂરત)ના ખીજા ઝોમાસામાં શરીર અસ્વસ્થ થતાં સંધની વિનતિને માન આપી તેઓએ વિજયદશમીએ પ્રમોદસાગર ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ આપી કલ્યાણસાગરસૂરિ નામ સ્થાપી તેમને પોતાના પદ્ધતર તરીકે પ્રખ્યાત કર્યા હતા. અંત સમયે ઉચિત ઉપદેશ આપી તેઓ આસો વદિ ૭ રવર્ગવાસી થયા હતા. સંઘે બહુમાનથી^૩ અંતિમ સંસ્કાર કાર્યો હતા. વૃદ્ધિસાગરસૂરિ ગુરુની જેમ આ લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ પણ, અંતિમ સમયે રાજનગર, રાધણપુર, પાટણ, ખંભાત, ખર્ડાનપુર વગેરે નગરોના સંઘોને તથા વટપદ્ર, દર્લાવતી (ડોભાઈ), ભરૂચ

૧ “એક દિન સુત સંઘાતે લેઈ, તિહાંથી તે નીસરીયા;
વડ વખતે વટપદ્રમાં આવ્યા, શુભ ગુણુ-ચણે તરીયા.”

—લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-નિર્વાણસાસ (ઐ. જૈન રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૯૬)

૨ - વૃદ્ધિસાગરસૂરિ અને લક્ષ્મીસાગરસૂરિના નિર્વાણસાસમાં એને લલેખ છે.

વગેરે શ્રેષ્ઠ સ્થાનોમાં વસતા આવકોને ધર્મલાભ કહેવરાવ્યા હતા; તેમાં વટપદ નગરના આવક-સંઘનો પણ ઉલ્લેખ છે.^૧

કવિ ગોડીદાસ, નવકાર-રાસ

વિ. સં. ૧૭૫૫માં વિજયદશમીએ વટપદ(વડોદરા)માં પાર્શ્વ-નાથના પ્રસાદથી તપાગચ્છ-નાયક વિજયરત્નસૂરિના અધિકાર-સમયમાં ગોડીદાસ નામના આવક કવિએ ૨૪ ઢાળોમાં ૭૮૧ શ્લોક-પ્રમાણ નવકાર-રાસ રચ્યો હતો.^૨ વિક્રમની તેરમી સદીમાં તપાગચ્છમાં થઈ ગયેલા દેવેન્દ્રસૂરિએ રચેલી આવકપ્રતિકમણ્જુસૂત્ર-વૃત્તિ, જે પંદારવૃત્તિ નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલી નવકાર-પ્રભાવની રાજસિંહ-રત્નવતી વગેરે કથાને ઉપર્યુક્ત રાસ દ્વારા યુગ્મરાત્રી ભાષા-માં કવિંતારૂપે ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

૧ “x પાટણ સપનપુર વસી વટપદ નગર વર એહ. x x

હાયાદિક પુર બંદિરઈ નગર અનઈ બહુ આમિ;
ધર્મલાભ પડોઆડયો લેઈ અઢાર નામ.”

—દીપસીમાએ રચેલા વૃદ્ધિસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસમાં
(ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ, ભા. ૩, પૃ. ૭૧, ચ. વિ. મં.)

“વટપદ ને દર્ભાવતી જાણ્ય છે તિમ વસી x x x x x

હાયાદિક વરસેનમાં આવક જે વસે, તેહને તુમે ધર્મલાભ કહેલે અતિરસે.”

—પં સુમતિવિજયના શિષ્ય વાચક રામવિજયે રચેલ લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસ (એ. જૈન રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૦૮ અધ્યાત્મમ્મન પ્રસારક મંડળ સુદ્ધિ. મં. ૨૪-ત્યાં દિપણમાં વટપદને વડનગર નામથી જણાવવામાં ભૂલ થઈ છે).

૨ “ઈમ જે નવ પદને ધ્યાવે, તે નિશ્ચે શિવ-પદ પાવે હો; ધિ.

મન-કામિત પૂરે આસ, ઈમ પમણે ગોડીદાસ હો. ધિ. ૧૪

દાલ ચોવીસ પૂરી થઈ, શ્રીગોડી જિરુહ ગાળે દે;

સકલ સી(સં)પ મંગલ કરો, દિન દિન અધિક દિવાળે દે. ૮ નિ.

બીજા હલ્લેખો

અંચલગચ્છમાં થઈ ગયેલા કવિ ન્યા(જ્ઞા)નસાગરે વિ. સં. ૧૭૨૬માં સેખપુરમાં સિદ્ધચક્ર-માહાત્મ્ય વિષય પર શ્રીપાલવૃપની એપાઈ રચી હતી, તેની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૭૭૦ વર્ષે ભાદ્ર. શુ. ૧૫ વટપદ્રનગરમાં લખાઈ હતી, તે હાલમાં ભાવનગરમાં જૈનભંડારમાં છે.

તપાગચ્છના અધિપતિ વિજયક્ષમાસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૭૪માં પોતાની આજ્ઞામાં રહેલા સાધુઓને જુદા જુદા સ્થાનોમાં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ

સુવિહિત ગચ્છ-રમણાચર, શ્રીવિજયપ્રભ ગુરૂ ઈશ દે; તાસ પટોધર જગ-જયવંતા, શ્રીવિજયરત્ન સૂરીસ દે. ૧૦ ગિ.
તેહ તણે રાજે એ રચીયો, નવપદ-રાસ રસાલ દે; ઈહ ભવ પરભવ સુખનો દાતા, નિત્ય નિત્ય મંગલ-માલ દે. ૧૧ ગિ.
પટસે ઉપરિ પંચ મનોહર, માયા ગુણ-મણિ-માલા દે; ભવિજન-માનસ-કંઠ સોહાવો, દીસે જાક જમાલા દે. ૧૨ ગિ.
અક્ષર-ગણના મંથે કીધી, લો(શ્લો)ક દૂઆ સુખદાય દે; સાતસે ને ઉપરિ એકાસી, લખતાં સોહિલો થાય દે. ૧૩ ગિ.
સંવત સત્તર પંચાવશે, આસે સુદિ દશમી કુળવારણે; વટપદ્ર પાસ-પસાહલિ, રાસ રચ્યો નવકાર દે. ૧૪ ગિર્યા.

કલસ.

એ રાસ નવ પદ ભણે નિસુણે, મંગલ-માલા તસ ધરે; નવ નિહિ કદિ સમૃદ્ધિ લીલા, કેવલ-કમલા તે વરે. શ્રીવિજયદશમી વિજયમુહુરત, રાસ રચ્યો અતિસુંદર, પ્રભુ પાસ ગૌડીદાસ પલણે, સકલ સિં(સં)ધ મંગલકર. ૧૫

છતિ શ્રીપંચપરમેષ્ઠી મહામંત્ર નવકાર-રાસ સંપૂર્ણ. શ્રીપાર્શ્વનાથ-પ્રસાદાત્ શુભ લખતુ”.

[સં. ૧૭૭૪ વર્ષમાં ઐતિવિમલ-શિખ્ય કનકવિમલ-શિખ્ય હર્ષવિમલે દિરપુરમાં લખેલી વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં રહેલી ૨૭ પત્રવાળી પોથીના આધારે]

(ચોમાસું રહેવા)ના જે આદેશપદ્ધતિ (આગાના પદા-કરમાનો) આપ્યા હતા, તેમાં પં. લબ્ધિવિજયગણિને વડોદર* ક્ષેત્ર કરમાવવામાં આવ્યું હતું.^૧

વિ. સં. ૧૭૮૦માં પોષ શુ. ૫ શુક્રે વટપદ્રનગરમાં કુતુબપુરમાં પં. કાંતિવિજયગણિએ રસતરંગિણીવૃત્તિની પ્રતિને પોતાના વાચન માટે લખી હતી.^૨ (કાંતિવિ.-સં. વડોદરા)

વડોદરાનો માંડવો

જેના પ્રાચીન મંડપનું પહેલાં કવિ વિનયવિજયે કરેલું વર્ણન ઉપર દર્શાવેલું છે, શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડનો રાજ્ય-ધ્વજ ભગવેડાં જે ન્યાં ફરકે છે, તે રાજધાની વડોદરાને શ્રીપીલાલરાયના સુપુત્ર શ્રીમંત દામાલરાય મહારાજએ સન ૧૭૩૪=વિ. સં. ૧૭૮૦માં સ્વાધીન કર્યા પછી ત્યાં બે વર્ષમાં-વિ. સં. ૧૭૮૨માં તેમની આગાધી આ વટપત્તન (વડોદરા)ના અધિપતિ (અધિકારી) ધીર સુષુદ્ધિમાન કૃપાવંત શ્રીમદ્દહાર(માદ્દોહ)એ અત્યંત મનોહર લોકપ્રિય મંડપ (માંડવા)ને સારી રીતે-સુંદર કર્યો હતો.-એમ ત્યાંના સં. શિલાલેખ પરથી જાણાય છે.^૩

૧ જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખં. ૧, અં. ૩ પૃ. ૧૦૭ ક્ષેત્રાદેશપદ્ધતિ ૧

૨ પ્રશસ્તિસંમદ ભા. ૨, પૃ. ૨૬૭

૩ [વં. ૨] શ્રીપીલાજિનૃપોદ્ભવો વિગયતે દામાજિસંજ્ઞો નૃપઃ ।

[વં. ૧૨] શ્રીમાન્ દામાજિસંજ્ઞો નિશિલ્નૃપવરઃ સ્તાચિરાયુઃ સ ચાર્ય ॥

[વં. ૧૭-૧૮] તસ્યાજ્ઞાપરિપાલકો નરવરધ્માતુર્વરત્નાકરઃ શ્રીમદ્દહારઃ

[વં. ૨૦] તેન શ્રીવટપત્તનાધિપતિના ધીરેણ સમ્યક્કૃતઃ

શ્રીદામાજિનૃપાજ્ઞયા મુશ્ચિરો લોકપ્રિયો મેદપઃ ।

મદ્દહારેણ મુશ્ચિનાત્ર યતઃ કારુણ્યપાયોધિના

[વં. ૨૪] સ્વસ્તિ શ્રીનૃપવિક્રમાર્કસમયાપાતે શિવે વસતે

દ્વયંકાર્દ્રીદુષ્ટિતે[૬]દ્વાબાનરસમૂયુક્તે[૬]ય શાકે શુભે... ”

[વિ. સં. ૧૭૧૨-શક સં. ૧૬૫૮=સ. સન્ ૧૭૨૬]

—એન્યુઅલ રિપોર્ટ—ડા. આર્કિએલોજી, ખંડોડા સ્ટેટ ૧૯૩૪-૩૫ (પૃ. ૨૨)

૫. જિનવિજયનું આગમન

વિક્રમની અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન વિ. સં. ૧૭૯૩, ૧૭૯૫માં પાટણ, રાજનગર વગેરેમાં રહી ચોવીશી-રતવનાદિ રચના કરનાર અને વિ. સં. ૧૭૯૯માં પાટણમાં સ્વર્ગસ્થ થયેલા જૈન શ્વે. તપાગચ્છના કવિ જિનવિજય વિ. સં. ૧૭૯૭ લગભગમાં વડોદરામાં પધાર્યા હતા.^૧

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં

વિજયદયાસુરિના અનુયાયી વિજયધર્મસુરિ નામના જૈન શ્વે. તપાગચ્છના અધિપતિએ વિ. સં. ૧૮૨૨, ૨૩ અને ૨૪, એ ત્રણે વર્ષોમાં વડોદરા ક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસ કરવા પં. મુળણુવિજયગણિ અને પં. શાંતિવિજયને તથા વિ. સં. ૧૮૩૭માં પં. રાજવિજયગણિને આદેશ-પદ્ધતિ આપ્યા હતા; તેમાં વડોદરા, વડોદર નામ દર્શાવ્યું છે.^૨ તે મુનિઓની ચાતુર્માસ-સ્થિરતા અહીં થઈ હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

જેમ્સ ફોર્બ્સે કરેલા ઉલ્લેખો

હિંદુસ્થાનમાં ૧૭ વર્ષો સુધી નિવાસ કરી ગયેલ રેન્ડેન્સુ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારી પરદેશી અવલોકનકાર મિ. જેમ્સ ફોર્બ્સે લખેલા પત્રોના સારરૂપે ઇંગ્લીશમાં ‘ઓરિએન્ટલ મેમોયર્સ’ નામના ચાર મોટાં વોલ્યુમો પ્રકાશિત થયેલ છે. સન્ ૧૮૧૩માં લંડનમાં પ્રકટ થયેલા તેમાંના વો. ૩મ (પ્રકરણ ૩૩)માં વડોદરા-સંબંધમાં જાણુવા લાયક ઉલ્લેખો જેવામાં આવે છે.

૧ “ જેમપુર ચોમાસું કરીને, વિહાર કરે મુનિરાયજી,
ગામ નગર પાવન કરતાં, વડોદરે ગુરુરાયજી,
ધન્ય ધન્ય એ ગુરુ જજો જગકારી.”

—પં. ઉત્તમવિજયે રચેલ પં. જિનવિજય-નિર્વાણુરાસ (એ. જૈનરાસ-માળા, ભા. ૧લો, પૃ. ૧૫૦)

૨ જૈન સાહિત્ય સંશોધક [ખંડ ૧, અં. ૪; પૃ. ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૦ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૨-૫]

જેમ્સ ફોર્સે સન ૧૭૮૩ (વિ. સં. ૧૮૩૯) માં—આજથી દોઢસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં (વિશ્વામિત્રી નદી ઉપરનો સુંદર શિવપકામવાળો અર્ધવૃત્ત પથરી પૂલ (સ્ટોન-બ્રિજ) જોયો હતો, તેનું ચિત્ર દોરી તૈયાર કરાવેલો ફોટો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫) માં મૂકેલો છે.

ત્યાં વડોદરાને બ્રોદેરા, બરોડા (Brodera, Baroda) શબ્દો દ્વારા ગુજરાતમાં ગાયકવાડની રાજધાની તરીકે ઓળખાવેલ છે. તે સમયના રાજ્યકર્તા મહારાજા કૃત્તેહસિંગની તેણે મુદ્રાકાત લીધી હતી. તેમનાં ટાઈટલો, ચારિત્ર્ય, ગુણ-દોષ સંબંધમાં તથા વડોદરા પરગણાનું વિશેષ સૌન્દર્ય, દરબારની આંતરવ્યવસ્થા, આયના હોલ, વડોદરામાં મળતો ખોરાક, વડોદરાના દીવાન હીરનંદ અને તેમનાં સહયુગ્મી સતી પત્ની વગેરે ખીજા પાંચ અનેક વિષયોમાં તેણે વિસ્તારથી ઉલ્લેખો કર્યા છે.

બરોડે(દે)રાં=વડોદરા પરગણાની મનોહર સુંદરતા સંબંધમાં તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫) માં જણાવ્યું છે કે—

“હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે સુંદર જોયેલો ભાગ મ્હારે દર્શાવવાનો જોય તો હું ગુજરાત પ્રાંત તરફ અગ્રિમ-નિર્દેશ કરું. તે જ પ્રાંતના સૌથી વધારે આદાદકારક પ્રદેશ માટે મ્હારે નિષ્કૃય કરવાનો પ્રસંગ આવે તો જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના બ્રોદેરા અને નરીઆદના પરગણાંઓ જ પસંદ કરું.”

ખીજા પ્રદેશોમાં થતો પાક, ખતમાં અને વિપુલતામાં સરખો હશે, પરંતુ રસ્તાઓને સુશોભિત કરનારાં વૃક્ષોની અણિ, ગામડાંઓની ચોતરફ આંગાઓની ઘટ્ટા, લોલાંછમ વિશાળ આંખલીવૃક્ષોનો ઘેર અસાધારણ સૌન્દર્યથી આ દેશને આત્મશાદિત-વિભૂ પિતં કરે છે. ખરેખર! આવા પકારનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય, પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમાં મ્હારા નેવામાં આન્યું નથી, જો મને કહેવાની તક મળે તો કહું કે—આ સિવાય ત્યાં

વૈષયિક શાંતિ અને વાતાવરણ પ્રશાંત હોય છે. પ્રાતઃકાલમાં ફરવા જતાં અથવા ઠંડી ઋતુમાં સાંજે ઘોડા પર સ્વારી કરી જતાં રસ્તાઓ પર જે શાંતિ જણાય છે, તેની યૂરોપમાં સામાન્ય રીતે ખબર પહોંચી નથી.

મહેને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે—કમળોથી આરંભાદિત-વિભૂષિત સરોવરનું અને સરોવરોને આરંભાદિત કરતાં વટવૃક્ષોનું દૃશ્ય આસપાસના ખીખ્ર પ્રદેશો કરતાં ઘણું મનોહર આનંદકારક લાગે છે. મંદ મંદ પવનની લહેરથી ડોલતી તથા બેઠેલા કાળા ભમરાઓથી કંપતી લાલ, સફેદ અને નીલવર્ણનાં સુંદર કમળોની જાતિ, અને કમલ-પત્રો પરથી ધીમે ધીમે પસાર થતી જલકૃકડીઓ; આ બધું અત્યંત રમણીય લાગે છે.

આ આહ્લાદ-જનક પ્રદેશના એક ભાગ પર, સરોવરના તીર પર બ્રોદેરા(બડોદરા)ની દીવાલોથી એક માઈલ દૂર અમ્હારા તંબૂ ઢોકવામાં આવ્યા હતા.^૧ તેણે જોયેલાં કમળોનું આકર્ષક આબેહૂબ દોરેલું મનોહર ચિત્ર, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં(પૃ.૨૭૪-૨૭૫ વચ્ચે) દર્શાવ્યું છે.

૧. "If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw, I should fix upon the province of Guzarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the purgunnas of Brodera and Nariad."

"The crops in the other districts may be equal in variety and abundance, but the number of trees which adorn the roads, the richness of the mango topes round the villages, the size and verdure of the tamarind trees clothe the country with uncommon beauty, such indeed as I never saw to so great an extent in any other part of the globe. There is, besides, a voluptuous stillness, if I may use the expression, in an Indian landscape, a serenity in the atmosphere and a quietness in the road during a morning walk or evening ride in the cool season, not

વડોદરાની અંદરના ભાગને ગરમ, ધૂળવાળા અને અસતોષકારક જણાવ્યો છે, પરંતુ તટબંધી બહારના પ્રદેશને સુખાવદ તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં ખીજો કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવો જણાવ્યો છે. વડોદરા-પરગણા જેવી ઘટાદાર આશ્ર-રાજિ, આનંદકારક ઉદ્યાન-ભૂમિ તથા દમસોથી વિભૂષિત સરોવરો અન્યત્ર તેણે જોયાં ન હતાં (પૃ. ૩૧૪). ઓદેરા પરગણાનો દરેક ભાગ પ્રાચીન સૌંદર્ય જનવતો હતો(પૃ. ૩૩૧). વડોદરાની આસપાસના રમણીય પ્રદેશ કરતાં અન્ય કોઈ સુંદર પ્રદેશ તેના જોવામાં આવ્યો ન હતો. આશ્ર-રાજિ અને આંબલીના વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલ મરિજદ, મકખરા-કાચરથાનો જેવાં મોગલ-વૈભવનાં સ્મૃતિ-ચિહ્નો નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં જણાવ્યાં છે (પૃ. ૩૩૨, ૪૭૦). ઓદેરા પરગણાના ઘણા ભાગો સુપાક. સુંદર અને સમૃદ્ધ છે (પૃ. ૩૩૮). ગુજરાતમાં તીડનો ઉપદ્રવ, ઓદેરા પરગણામાં થતી રસદાર શેલડી, મોટી જુવાર, તલ એરંડા, મહુડા (જેમાંથી દારૂ બને છે), વગેરે ઉત્પન્ન થતી મહત્વની વસ્તુઓની જેમ્સ ફોર્બસે નોંધ કરી છે (પૃ. ૩૩૯).

ગુજરાતની જમીન ક્ષુદ્ર-તમાકુ, શેલડી વગેરેની ઉત્પત્તિ સારી થઈ શકે તેવી ભૂમિ, ગુજરાતના બગીચામાં થતા સેતુ (જેને રેશમના

generally known in Europe. I am almost tempted to say that the lotus-covered lakes and their ever-shadowing banian trees have a more cheerful and brilliant appearance than in the surrounding districts, the sweet variety of the red, white and blue lotus, gently agitated by the breeze or moved by the spotted halcyon alighting on the stalks with the rails and water-hens lightly running over the foliage, are altogether lovely. Our tents were pitched in one of these delightful situations on the margin of a lake, about a mile from the walls of Brodera.

J. Forbes: Oriental Memoirs, Vol. 3, pp. 274.

કીડા ખાય છે, જેનાથી બુદી બુદી જતનું રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે), તથા અફીણ, શણુના છોડ, કપાસ, વાંસ વગેરેની થતી ઉત્પત્તિની નોંધ કરી છે.

તે સમયમાં અનાજ તથા પશુઓ, લક્ષ્ય, અલગ્ન-વસ્તુઓ બહુ માંધી મળતી. રૂ. ૧)માં ૩૦૦ પાઉંડ વજન ઓખા અને એથી વધારે સોંધું જીવાર, ખાજરી વગેરે ખીબું અનાજ મળી શકતું. બુદ્ધાં બુદ્ધાં પ્રાણીનાં માંસના સોંધા ભાવો પણ તેણે જણાવ્યા છે (૨૭૩-૭૪).

૫. ૨૭૬: વડોદરા-પરગણાનાં ગામડાં પ્રાચીન પ્રદેશો જેવાં એક-ખીજથી બે માઈલથી વધારે અંતર પર ક્વચિત્ જ હોય છે, સેત્રિ સુરક્ષિત રહેવા બધા સાથે અવિલક્ષ્ય રહે છે, તથા જલ-માર્ગે પ્રવાસ કરવા ગુજરાતમાં નદીઓ ઓળંગવા માટે તુંગડા-તરાપાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની નોંધ કરી છે.

૫. ૨૭૮: તે જણાવે છે કે—ફતેહસિંગે પ્રાચીન હિન્દુ રાજાઓની પદ્ધતિ સારી રીતે બદલી નાખી. ફતેહસિંગનો વિજયશૂંગ એવો અર્થ કયો છે. ગાયકવાડ (ગા-પાલ) તથા સમશેર બહાદુર ટાઈટલની નોંધ કરી છે. મહારાજ ફતેહસિંગ ગાયકવાડે સર આર્ચ્સ મેસેટની મુલાકાત લીધી, ત્યારે જેમ્સ ફોર્બ્સ હાજર હતા (૫. ૪૭૦). મહારાજનું આમંત્રણ સ્વીકારી જેમ્સ ફોર્બ્સે સાંઝે દરબારમાં તેમની મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજનું વય તે વખતે લગભગ ૪૦ વર્ષનું હતું. મહારાજએ તેનું ઉચિત સ્વાગત કર્યું હતું, પરંતુ તેથી તેને બરાબર સંતોષ થયો હોય-તેમ જણાતું નથી; એથી મરાઠા સરદારના અયોગ્ય અભિમાન અને અનુદારતાની ટીકા કરી, મુસ્લીમ અને મોગલ રાજાઓની ઉદારતાની અને સમ્યકતાલરી વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી છે. મહારાજ ફતેહસિંગે તે સમયમાં ચનારા પોતાની પુત્રીના લગ્ન-પ્રસંગે સોનેરી-રૂપેરી થેલીમાં સુશોભિત સુગંધિત આમંત્રણ-પત્રિકા જેમ્સ ફોર્બ્સને પણ મોકલાવી હતી (૫. ૨૮૦); પરંતુ બુદ્ધાં બુદ્ધાં કારણો વિચારી તે

આમંત્રણનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. પરસ્પર લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર કરવો પડે—એમ દૌલતરાવ સિંધિયાને ત્યાં ગયેલા બ્રિટિશ એજન્ટનો દાખલો ટાંપી જણાવ્યું છે. મરાઠા દરબાર પર કૃપાકૃતાનો આશ્રેષ્ઠ કરી તેણે મોગલોની ઉદારતાનું અને ૧૭૮૫માં લખનીના નવાબ અસફ-ઉદ્દોલાના પાટવી મુવરાજ વજીરઅલીના લખ-પ્રસંગે થયેલ ઉદારતા-લખાં ભારે જલસાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે.

કૃત્તેહસિંગ ગાયકવાડના રાજ્યઅમલ વખતે અર્વાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે ‘અધાયેલ દાયવાણું દીવાનખાનું’ (આયના હોલ) જણાવ્યું છે. વડોદરાની તટખાંધી કોટની નાની દીવાલોને હિંદુસ્થાનમાં ખીજ કોટો જેવી, ખુરજેવાળી અને અનિયમિત અંતરે ખળે દરવાજા (કમાડો)-વાળી જણાવી છે. શહેરમાં બે મુખ્ય વિરાલ રસ્તાઓ માર્કેટ પ્લેસ—માંડવા કેન્દ્રમાં + મળતા જણાવ્યા છે. તે (માંડવા)ને મોગલ ઈમારત તરીકે જણાવેલ છે. તેના ઉપર તંબૂ જેવો પેવિલિયન (Pavilion), તેની પ્રત્યેક બાજુએ મોટી મુશાલિન ત્રણ ત્રણ કમાનો, સપાટ ડાપડું, બેઠક તથા તેમાં રહેલો કુવારો વગેરેનું જોશ ફોર્જસે વર્ણન કર્યું છે.

દીવાનખાનાનાં હલકી વાસનાઓને પોષતાં શૂંગારી, ખીલતસ, અનૈતિક ચિત્રો સંબંધમાં ટીકા કરી છે. ‘હિંદુ [રાજા]ઓને પ્રેમનાં શુદ્ધ નાલુક સ્વરૂપનો ખ્યાલ હોતો નથી,’ તેમનો પ્રેમ રસહીન હોય છે. હિંદુ-મુસ્લીમ જનાનખાનાં, સ્ત્રીઓનું અંદાન, એકાંતવાસ, તેમનાં આલિશ શુદ્ધ મનોરંજનો (ખાજા હોવાં, સારાં કપડાં અને આભૂષણોની વિપુલતા), ધાર્મિક રીત-રિવાજો વગેરે સંબંધમાં ટીકા કરી છે.

તે સમયમાં વડોદરા રાજ્યની વાર્ષિક આવક ૬૦ લાખ રૂપિયા હતી. તે સમયે કૃત્તેહસિંગ ગાયકવાડના સદૃશી દીવાન હીરનંદ હતા, તેમની પત્ની મુયોજ્ય વિશિષ્ટ સારા સ્વભાવની રનેહાળ હતી. પતિના કાર્યમાં તેણી સહાયક થતી. કર વગેરે ઉધણવવામાં દયાળુ વૃત્તિ અને ધીરજ

દર્શાવતાં તેણી લોકપ્રિય થઈ હતી. પતિ બહારગામ જતાં ઓદરા-
(વડોદરા)નો રાજ-કારભાર તે ચલાવતી, હિસાબો તપાસતી, લેખન-
વ્યવહાર કરતી, ઓફિસરોને મુલાકાતો આપતી તથા પરદેશના પ્રતિ-
નિધિઓનું કથન-શ્રવણ કરતી હતી. નડીઆદમાં રહેલા દીવાન હીર-
નંદની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળનાં ત્યાં જઈને તેણીએ પતિને
અંતકાલ પર ઉચિત આશ્વાસન આપ્યું હતું અને પતિના શય સાથે તે
ઓદરા આવી હતી. મહારાજ કૃત્તેહસિંગે તેણીને સન્માનપૂર્વક
સંરક્ષણ કરવા વચન આપ્યું હતું, પરંતુ તે દીવાન-પત્નીએ પતિ સાથે
સ્વર્ગવાસિની થઈ સતી થવાનું પસંદ કર્યું હતું. ઓદરાના દરવાજા
બહાર વિશ્વામિત્રી નદીના તટ પર ચિતા રચવામાં આવી હતી. સતી-
વેદમાં જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે પતિના શય સાથે જીવતાં બળી મરી, તે
સતી સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી. જેમ્સ ફોર્બ્સ, આ સમયે આ રથળથી
૧૨ માઈલ દૂર હતા. સતી થવાની પ્રથા પર તેણે ટીકા કરી છે
(પૃ. ૩૨૪-૨૫).

વડોદરાની આસપાસમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ શ્રીમંતોના દાનને સૂચવતી,
ઘણા ખર્ચે બંધાયેલી પથ્થરના થાંભલાઓવાળી અને પાણી સુધી પહોંચી-
વાળી વાવડીઓ હતી, તેમાં સૌથી મોટી સોલિમાનની વાવમાં રહેલા
પરિયત લિપિમાં લખાયેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે—ગુજરાતના
સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી રા. રા. ઝંઘીરખાન બીન વઝલમુલની કૃપાથી
વડોદરાના મુખ્ય અધિકારી (ગવર્નર) સોલિમાને વિશાળ સંપત્તિ
મેળવી હીજરી સન ૮૦૭ના રજબ મહિનાના પહેલા દિવસે મુંદર,
મગજૂત, આશ્ચર્યજનક એ વાવ કરાવી ઉદારતાથી અર્પણ કરી હતી.

નવલખી વાવ

દોઢસો વર્ષો પહેલાં જેમ્સ ફોર્બ્સે જેને સોલિમાનની વાવ જણાવી
હતી, તે હાલમાં નવલખી વાવ તરીકે ઓળખાય છે અને શ્રીમંત
સરકારના લક્ષ્મી-વિલાસ પેલેસ-રાજમહાલયમાં વિદ્યામાન છે, તે જ

જણાય છે. તેના પર હીજરી સંવત્ ૮૦૭ (ઈ. સન્ ૧૪૦૫ = વિ. સં. ૧૪૬૧)નો પરિચય લિપિમાં ચિલાલેખ છે, તેની નકલ પહેલાં એપિ-
ગ્રાફિઆ ઇન્ડિકામાં પ્રકટ થઈ હતી. તથા હાલમાં અગ્રેડા રોટના
આર્કિયોલોજિકલ ખાનાના ડાઈરેક્ટર સાહેબ રા. રા. હીરાનંદ
શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૩૪-૩૫ના એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરાવી છે અને
નિઝામ રોટના આર્કિ. ડાઈરેક્ટર સાહેબની સહાયનાદ્વારા તેનો અંગ્રેજી
અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેમ્સ ફોર્ગસ પહેલાં લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં હોલન્ડ-નિવાસી
એક પરદેશી મુસાફરે ઈ. સ. ૧૬૨૫ = વિ. સં. ૧૬૮૧ લગભગમાં
વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી, તેના ફોટા સાથે તેણે કરેલું 'વડોદરાનું'
વિસ્તૃત વર્ણન ૧૯૩૬-૩૭ના અંગ્રેજી એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં ઉપયુક્ત
વિખ્યાત વાવનું વર્ણન છે.

વાચક પ્રેમવિજય

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં-વિ. સં. ૧૬૬૬માં વટપદ-
(વડોદરા)માં પ્રાજ્વંશી (પોન્વાડ) શાહ હંસરાજની પત્ની હાંસલદેએ
પ્રેમજી નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો; જેને સોળ વર્ષની વયમાં
વિ. સં. ૧૬૮૨માં જૈનશ્વે. વિજયતિલકમુરિના શિષ્ય વાચક ઇંદ્રવિજયે
આપેલી દીક્ષાદ્વારા પ્રેમવિજય નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમને વાચક
ભાવવિજય પાસેથી શિક્ષા મળી હતી. તેમણે વિવિધ તપશ્ચર્યા અને દેશ-
વિદેશ વિહાર કરતાં રાત્રુંજય, ગિરનાર, આજુ, શંખેશ્વર, અંતરિક્ષજી
નીર્ધોની યાત્રા કરી હતી; તેમને વિજયાણુદયુરિએ વાચકપદ આપ્યું હતું.
વિજયરાજમુરિની આજ્ઞા લઈ સૂરતથી વિ. સં. ૧૭૧૭માં વટપદ-
(વડોદરા)માં આવ્યા પછી આવળુ શુ. ૧૧ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો
હતો-એમ તેમના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયે રચેલા નાના નિર્વાણુ-રાસ પરથી
જણાય છે.^૧

૧ 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૩ કા. મા. અંક (૫. ૮૬-૮૭)માં તંત્રીએ
નોંધ પ્રકટ કરી છે.

બડોદિયા દરવાજો

વિ. સં. ૧૭૬૦ (શક સંવત ૧૬૫૫ = સન ૧૭૩૪)નો ૪૩ પંક્તિવાળો એક પદ્યમય મરાઠી^૧ શિલાલેખ ડભોઈના કિલ્લામાં વિદ્યમાન છે, જેમા જગદંબાના મંગલાચરણ પછી દમાજી ગાયક-વાડનું સ્મરણ છે—

“ તવ ચરણિ તત્પર, પિલાગ્રિ-મુક્ત નિરંતર ।

દમાજી પ્રતાપ ‘સમશેર ચહાદુર’એસે ચોલતિ ॥ ૫ ॥

મહાપ્રતાપિ ધુરંધર, જગપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ વીર ।

કલિયુગા-માજિ સમશેર, કીર્તિ જાલી ભૂમંડલી ॥ ૬ ॥

તે શિલાલેખના ૨૪મા પદ્યમાં બડોદિયા દરવાજાનો ઉલ્લેખ છે—

“ તેથે દરવાજા નિયોજિ નિપુણ, ચડોદિયા નામાભિધાન ।

છેદિ પરચક્રાચે માન, પશ્ચિમ દુર્ગ પામતિ ॥ ૨૪ ॥ ”

દાદા-પાર્થનાથ

વિ. સં. ૧૮૦૧માં રાજનગરમાં જૈનશ્વે. તપાગરજીના પં. ન્યાય-સાગરના શિષ્ય જયસાગરે રચેલી તીર્થમાલા (સ્તવન)માં વડોદરાના દાદા-પાર્થનાથનું સ્મરણ છે, કે તે સર્વની આશા પૂર્ણ કરે છે.^૨

જૈન મુનિઓનાં ચોમાસાં

વિ. સં. ૧૮૪૫માં અને ૧૮૬૬માં જૈનશ્વે. તપાગરજીપતિ વિજય-જિનેન્દ્રસૂરિએ પં. સુજાણવિજયના શિષ્યો પં. હિતવિજય અને

૧ આ શિલાલેખ બડોદે રાજ્યદ્વારાંતીક ઐતિહાસિક લેખ (પુ. ૧, પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૪)મા પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨ “ વડોદરે દાદો પાસેજી, તે સહની પૂરે આસ; ” (ગા. ૧૯)

—જૈનયુગ ૧૯૮૫ આપાઠ પૃ. ૪૪૨

પં. હંસવિજયને તથા તેમના શિષ્યો પં. વલ્લભવિજય અને પં. ભાવવિજયને વડોદરામાં આતુર્માંસ કરવા આદેશપટ્ટ્ર આપ્યા હતા (જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અં. ૪, પૃ. ૧૫૩, ૧૨૧; ક્ષેત્રાદેશપટ્ટ્ર ૨, ૬); તે પ્રમાણે તે વર્ષોમાં તેમની આતુર્માંસ-સ્થિતતા અહીં થઈ હશે અને તેમના ઉપદેશાદિનો લાલ વન-સમાવરને મળ્યો હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિરાજ * દીપવિજયે રચેલ

વટપદ્ર નગરની ગજ્જલ

દ્રહા

સેવકને ચરદામ(ચિ)ની, મગિની શસી અવઢ;

'પ્રણમી' વટપદ્ર નગરની, 'કહેલ્યું' એક 'ગજ્જલ. ૧

૧ ક. વાચિની ૨. ક. હૂંસ છે ૩. ક. વટપદ્ર ૪. ક. કરવા ૫. ક. ગજ્જલ

* વટપદ્ર(વડોદરા)ની આ ડિંદી ગજ્જલ, કવિ દીપવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૫૨માં પોતાના પૂજ્ય (ગચ્છનાયક-વિજયલક્ષ્મીસૂરિ)ને ઉદ્દેશી રચી હોવાનું જણાય છે. એથી ૬૦મી આધામાં વર્ણવેલ વડોદરા નગરને ચરણથી પાવન કરવા અને ૬૧મી આધામાં ચોમાસું કરવા આવવા શીપૂજ્યને સંધ તરફની વિનંતી સૂચવી છે. ૬૨ માથા પછીના ક્લારા સર્વેમા કાચમાં માગશર શુ. ૧ રાનિવાર સૂચવ્યો છે અને તેમાં પોતાના પરિચયમાં ઉદય(વિજયોદય)-સૂરિના પદ્મપ આકારમાં હ્રદય પામેલા સૂર્ય જેવા લક્ષ્મીસૂરિ(વિજયલક્ષ્મી-સૂરિ)નું અને પોતાના ગુરુ ગ્રેમ-રત્નનું રમરણ કરી તેમના આગ્રાંકિત સેવક તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે.

જે વિગતિ-પદ્મમાં આ વડોદરાની ગજ્જલ છે, તે મૂળ ચિત્રાંકિત-વડોદરાનાં વિવિધ દશ્યોથી વિભૂષિત દોઢ વડોદરાનિવાસી (હાલમાં પાટણવાસી) વયોદ્ધ ઇતિહાસગ્રંથી મવર્તક કાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે હોવાનું જણાતાં ત્યાંથી મંગાવતાં હજી આવ્યું નથી, એટલે બીકાનેર-

(મારવાડ)ના દાનસાગરજી ભંડારમાની જે પત્રવાળી પ્રતિ પરથી ઇતિહાસ-પ્રેમી શ્રીમાન અગરચંદજી નાહટાએ લખી મોકલેલી નકલના આધારે આ ગજલ અહીં ઉતારવામાં આવી છે.

પ્રવર્ત કજી કાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહના ચિન્ત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર (ટિપ્પણ)ના આધારે શ્રી. લોગીલાલ જયચંદ સ્વાંડેસરાદ્વારા ‘દીપવિજય-કૃત વડોદરાની ગજલ’ ‘સાહિત્ય’ના સન્ ૧૯૩૨ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ થઈ છે, તેમાં પાઠાતરો સાથે ઘણી અશુદ્ધિઓ જણાય છે, કેટલીક અહીં ક. નિશાનીદ્વારા જણાવેલ છે. તેની અંતિમ કરીના ઉત્તરાધર્મમાં ઉદયસાગર સૂરિના શિષ્ય પુણ્યસાગરસૂરિ નામવાળો ફેરફાર જોવામાં આવે છે, તે ખીજી નકલમાં કોઈએ સુધારેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં વિજયલક્ષ્મી-સૂરિનું નામ ઉચિત લાગે છે. જ, બી. અતિના આધારે આપેલા પાઠમાં અહીં જોવામાં આવશે, તથા તેમનો યોગ્ય પરિચય પણ અંતમાં જણાવીશું. જોથી સ્પષ્ટ થશે કે-મૂળ વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ઉદયસાગરસૂરિ તરફ નહિ, પણ વિજયલક્ષ્મી-સૂરિ તરફ મોકલેલું માનવું ઉચિત છે.

રાજમાન્ય કવિરાજ દીપવિજય, વિક્રમની ઓગણીશમી સદીના ઉત્તરાધર્મે શોભાવી ગયા. તેમણે જૈન શ્વે. તથાગચ્છની એક શાખા વિજયવાનન્દસૂરિ-પક્ષ(ગચ્છ)ના નાયક શ્રીપૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસૂરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૮૫૮) ની સ્તુતિમાલા (દાલ ૧૦) પણ રચેલી છે. તેમણે ગજ્જલો, રતવનો, પૂન-ઓ, સ્વાધ્યાયો તથા ખીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં કાવ્યો ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં રચેલાં જણાય છે. તેમણે રચેલ સ્થૂલભદ્ર નવરસ (લે. સં. ૧૮૪૦), રેાહિણી તપ-રતવન (સં. ૧૮૫૬), વડોદરાની ગજલ (સં. ૧૮૫૨), ભરથ (?)ની ગજલ, જાંબૂસરની ગજલ, સૂરતની ગજલ, (વિ. સં. ૧૮૭૭) અંભાતની ગજલ તથા ઉદયપુર (મેવાડ)ની ગજલ (આગરાના શ્રી-વિજયધર્મ-લક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિરમાં) જણવામાં આવેલ છે.

આ જૈનયતિ કવિ દીપવિજયજીને શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડે ‘કવિરાજ’ એવું ખિરદ આપ્યું હતું; તેમ તે કવિએ રચેલ અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં અદ્વી હાથ લાંબા અને પોણા જે હાથ પહોળા કપડા ઉપર સ્વહસ્તે લખેલ રાઠોડ મહારાજ માનસિંહના કીર્તિ-ગુણસમુદ્રખંધ આશીર્વાચન કાવ્યના ચિત્રમય પટમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે—

“ઈતિ શ્રીમત્તપાગળ-શ્રીવિજયાર્નવસૂરીગચ્છે રાજશ્રીગાયકવાદત્ત-
‘કવિરાજ’ વિરદ જતી પે. દીપવિજયકવિરાજેન વિરચિતં શ્રીરાઠોડકુલ-
-ગગન-ભાન-મહારાજાધિરાજ-મહારાજશ્રીમાનસિંહમહીપાલકીર્તિ-ગુનસમુદ્રવંધ
આતિરવચન શ્રેયઃ ।

સંવત્ ૧૮૭૭ વર્ષે શાકે ૧૭૪૨ પ્રવર્તમાને શ્રીઆમોજમુદિવિજયાદ્રગમ્યાં
લિખિતં રચ્યસ્તે વં. દીપવિજય કવિરાજે । ”

—આ ચિત્રમથ પદ, વડોદરામાં આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં
વિદ્યમાન છે, તેમાં બંને બાજુ આબદગિર(સુરજ/મુખી)ધર, હનુધર, છડી-
દારો, ચમરધર, મોરચંદ-ધર ૬ રાજસેવકોનાં અને તલવારનાં મળી ૭ રંગીન
મનાહર ચિત્રો છે, તે પણ કવિએ તૈયાર કર્યાં હશે, તેમ અનુમાન થાય છે.

આ સિવાય તેમની અન્ય કૃતિયો—પંચવધાવાગર્ભિત પાશ્વેનાથ-સ્તવન
(લે. સં. ૧૮૮૦), ગોડીપાર્શ્વ-સ્તવન, જીરાપશ્વી-પાર્શ્વ-સ્તવન, નંદીચર-
દ્વીપ-પૂજા (લે. સં. ૧૮૮૧), ઋષભ-શોભા સ્તવન (સં. ૧૮૮૬), મહાવીર-
જિન શોભા સ્તવન, સ્વંધ-શોભાસ્તવન (સં. ૧૮૮૭), રૂપિયાની શોભા
(લે. સં. ૧૮૯૧), અડસડ આગમપૂજા (લે. સં. ૧૮૯૧), અષ્ટાષ્ટ પૂજા
(રાંદેર જાંદરમાં સંધના આગ્રહથી સં. ૧૮૯૨માં મહોત્સવ-પ્રસંગે),
જોડામ(સૌધર્મ)કુલ-પદ્માવલી-ભાસ, ગૌતમસ્વામિ આદિની ગર્હપતી,
ચંદ-ગુણાવલી-સેખ(પદ્યમાં) વિ. વિ. કૃતિઓ હાંબડી વગેરેના જૈનમંથ-
નાં ઠાંદોમાં મળી આવે છે.

આ દીપવિજય કવિરાજ વિ. સં. ૧૮૯૦માં આ વડોદરામાં નિવાસ
કરતા હતા, ત્યાંદે તેમને આવકોએ અદાનિશીયરૂપ સંબંધમાં પ્રશ્નો કર્યા
હતા, તેનાં ગુજરાતીમાં આપેલો તેમનાં લિખિત પ્રત્યુત્તર પ્ર. ૩૦૦ પ્રમાણ
થયો ‘તા, તે અહિંના જન જ્ઞાન-મંદિરની પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મુનિરાજ-
ની પ્રતિ પરથી જૈનસાહિત્ય સંશોધક (ખં. ૩, અં. ૩, પૃ. ૨૬૨-૨૭૨)માં
પ્રકટ થઈ ગયેલ છે; તેના પ્રારંભ અને પ્રાંતમાં નીચેના દૃશ્યો છે—

આદિમાં—“શ્રીમન્નૃપતિવિક્રમસમયાત્ સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૫ પ્રવ-
ર્તમાને શ્રીગુર્જ(જગ)રહેજ વડોદરાનગર-સ્થાઈ શ્રીતપાગચ્છીય-

શ્રી વિજયાનંદસૂરિપણે દીપવિજય કવિરાજ તેમને સુશ્રાવક પુણ્યપ્રભાષ ગાંધી દુલભદાસ ઝવેરચંદ, સાં ઝવેરચંદ દેવચંદ, સાં કાંઠાનદાસ નરસીદાસ, સાં નયુ આવિદંત તેમણે પૂચ્છા કરી એ મહાનિશીયસૂત્ર x x”

અંતમાં—“ ઇતિ શ્રી તપાગચ્છ વિજયાનંદસૂરિપણે દીપવિજય-કવિરાજ ઉદ્ધરિત મહાનિશીયસૂત્ર—લેરામાત્ર ભાવાર્થ. સંવત્ ૧૮૯૦ રાષ્ટ્ર ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાને શિષ્યહરતે પૃચ્છાકારક આવકઅર્થે [સ્વ-પદોપકારાર્થે] શ્રીગુર્જરદેરામાં વડોદરાનગરમધ્યે એ સંધ રચ્યો છે. વાંચીને વાકળ થાસ્યો. ઇતિ મહાનિશીયના બોલ સમાપ્ત. શુભં ભવતુ સંચાત્ર ૩૦૦. ”

ત્યાં સંપાદક સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ કવિ દીપવિજયનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે મહારાજ ખંડેરચે તેમને ‘કવિબહાદુર’નો ઉત્કાળ આપ્યો હતો, પરંતુ તે કયા અધારે જણાવ્યું છે, તે ત્યાં સ્પષ્ટ સૂચ્યું નથી.

આજથી સો વર્ષો પહેલાં—વિ. સં. ૧૮૬૨માં વડોદરાના આવકસંધ સૂરતમાં રહેલા કવિરાજ દીપવિજયજીને પૂજાવેલ ભૂતિપૂલ વિગેરે રકમ સંભોવાળી મ. કાંતિવિજયજી મહારાજને હાલમાં મહારી તરફ મોકલેલી ૪ પત્રવાળી બીજી પ્રતિમાં ઉલ્લેખ છે કે—

“સ્વસ્તિ શ્રીસૂરતળંહિર માહાશુભસ્થાને પૂજ્યારાધ્યતમોત્તમ પરમ-પૂજ્યાર્ચનીયાન્ સક્લગુણનિધાન અનેકશુભકોટિઉપમાવિરાજમાન ગુરુજ સાહેબ પંચાસ દીપવિજયજી કવિરાજચરણાન્ શ્રીવડોદરાથી લખિત સદાસેવક આજાકારી ગાંધી દુલભદાસ ઝવેરચંદ, સાં ઝવેરચંદ દેવચંદ, મોદી ખુશાલ બાણા, સાં નયુ ગોવિંદજી. સાં કાંઠાનદાસ નરસિંદાસ, સાં હરપચંદ ભગવાનદાસ પ્રમુખ સમસ્ત પરપદા સંઘની વંદના વાંચવી બી. સંઘમાં આવકને પ્રશ્ન સૂચ્યાં તે વાણીયા અદ્ધારે લખતાં કાને માતર ઠીક આવે નહીં માટે શાસ્ત્રી અદ્ધારે લખાવીને પાનાં સાહેબ પાસે મોકલ્યાં છે, તે ધારી વિચારીને પાછા ઉત્તર લખજો. તુમને ન બેસે તો બિજા પંડિત ગીતાર્ય ગુરુજ સાહેબ તથા સમગ્ર શ્રોતા આવકથી ધારી વિચારીને એકંદા પાછો ઉત્તર લખજો.”

—આ ગજગલની ૧૨ કરી મગટ થઈ ગયા પછી, ૯૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સત્પુરુષ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મુનિરાજે બહુ પરિશ્રમ

ખાંધ ખજૂં ગુણના દરિયા, બ્યાખ્યાને' અમ દીલ કરીઆ હો; પૂં
 વાખ્યાને પધ્યત નિચ ધાય, ખજૂ બાસા મંગલ ગવાય હો. પૂં ૨
 શ્રીસુદર્શન-ચરિત્ર તે ઝંચ, સાલસતા હોઈ સીવ-મંથ હો; પૂં
 છુમ આજ્ઞાના અમે સંજી, ખીજ અમે જાણું કુલંજી હો. પૂં ૩
 વાચકજી અમ મન બાયા, તિણે જિન-મત ધણું સોહાબ્યા રે પૂં
 ગીતારથ જોડવા જોઈઈ, વીરજોતમે તેડવા સોદિઈ હો. પૂં ૪
 સર્વ સાધુને વંદના કેહેવી, સાહજ પણ અવસરે લેહેવી રે;
 ક્ષીજન કહે અરજ સુણીજ્યો, ધ્યાન અવસરે સ્મૃતિ કરજ્યો રે. પૂં ૫
 ઇતિ શ્રીતરવ "

જૈનાચાર્યનું સ્વાગત, વડોદરાનાં દરજો

વિ. સં. ૧૮૫૧માં પાટણમાં ચોમાસું પૂર્ણ કરી વિહાર કરે, તે પહેલાં
 તપગચ્છ-સાગરગચ્છના પુણ્યસાગરસૂરિના પદધર પૂજ્ય શ્રીઉદય-
 સાગરસૂરિ તરફ વડોદરાના સાગરગચ્છના સંઘ (જેમાં માંધી-સંધવી
 ગોપાલચંદ્ર ગલાલચંદ્ર, સંધવી જરસીદાસ, સંધવી દયાલચંદ્ર, સંધવી
 ભગવાનદાસ વિગેરે શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓનાં નામો તથા સહીઓ છે)
 વિ. સં. ૧૮૫૨ના માર્ગ. શુ. ૧ મોક્ષાવેલ પાંચ પાંચ સિદ્ધી લાક્ષ સાહીથી
 અને પાંચ પાંચ સિદ્ધી કાળી સાહીથી લખાયેલ મનોહર ચિત્રાંકિત એ વિશિષ્ટ-
 લેખમાં આલેખેલાં તત્કાલીન વડોદરાનાં વિવિધ દરજોનાં ચિત્રો અહિં દર્શાવી
 શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર તેના સૂચનથી સંતોષ માનીશું—મારંભમાં બે
 બાજુ મોર, વચ્ચે કમલોતું દરજ, મંગલકલશ, વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય કરતી નર્તિકા
 (નાચનારી)ઓનાં ૩ દરજો, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વખનો, હવેલી (મહાલય)માં
 સૂતેલાં શ્રીમતી રામબાઈ (ગચ્છનાયકની માતા !)ને ધાવવા ઉત્સુકતાથી
 પ્રયત્ન કરતો બાળક, તથા માતાને પંખો નાખતી અને પગ-ચંપી કરતી
 દાસીઓ, મહાલયમાં આદી-તપ્તિએ બિરાજેલ શ્રીમાન (ગચ્છનાયકના પિતા
 ઓશવાલ રાઈ ગુમાનચંદ), પાછળ મોરચંદ્રધર સેવક અને આગળ જોષી,
 સ્વપ્ન-પાઠક તથા ચોપદાર, જૈનશ્રે. મંદિર, બે બાજુ ચામરધરે સાથે
 શ્રીપાર્શ્વનાથ, ઉપાશ્રયમાં ઉપદેશ કરતા, આસન પર બિરાજેલા, સોનેરી
 કિનારવાળા શ્વેત અંબરમાં સજ્જ થયેલ શ્રીપૂજ્ય, જેની પાછળ ૧ ચામરધર

અને યતિ-શિષ્યમંડળ, આગળ નમ્રનાથી હાથ લેટી ઉપદેશ સાંભળતા આવકે તથા બાળેક પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી મુઆવિકા તથા અન્ય આવિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી મવર્તિની મુખ્ય સાધ્વી, શિષ્યા સાથે, આગળ સુંદર વરો અને આબૂપલ્લેથી સદ્ગૃહ હાથ લેટી બેઠેલી આવિકાઓ; વટોદરાની ઉપરુંકા મન્નલમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે વટોદરા નગરનાં રાજમાર્ગનાં, બનરનાં, મંડવા, ભટ્ટ વિગેરે બાંજાના તથા સ્વામત-સામેયાનાં વિવિધ દર્યો-દર્શનીય ચિત્રો લેવામાં આવે છે. એક બાજુ સોનું માળતો સોની, કાપટના વેપારી, તોળતો દુકાનદાર, દેરામના કંદોરા બળવનાર, હુલો પીતી ગણિકા, દ્યમઓ, અને બામ સાથે બંગલામાં દાણના અધિકારી (?) સામે હાથ લેટી રહેલા શ્રીમાન્ શેઠ, પાછળ છડીદાર, ફૂતેન્નિહની ઉવેલી, રાજકુમાર, નિર્મય બેઠેલ બકરાં, મહારાજ આયકવાડ (?), સરાસી, નાણાવદી પાસેથી ગ્રા. લેના શુદ્ધ, ઉવેલી-બંગલામાં બેસીને તથા બામ રહીને વાત કરતા શુદ્ધ, દુકાનદાર, કાપટ ખરીદવા આવેલી મહિલા, પટવા, લહેરિયાંવાળા વેપારી, બંગલામાં રહેતી મહિલા, અધિકારી શુદ્ધ, શ્રીપાર્થનાથ[દાદા] આગળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર (નરસિંહજી) આગળ પૂજારી. બીજી બાજુ કરિયાણાના વેપારી, મરિજહમાં કુરાન પડતા મૌલવી, વ્યસની માણસો, દાડગી દુકાન, છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી, પાણીનો પડો માથે મૂકી લઈ જતી સુંદરી, તેલ-અત્તરવાલા, બંદુકધારી ટોપીવાલા ગારા સોલ્જોદો, જરખામાંથી બેઈ રહેલ મહારાજ (?), પાડા પર પખાલ નાખી લઈ જતો પખાલી, ધંધાદારી-વેપારીઓ આગળ ખરીદનારા, જૈન-મંદિર-મૂર્તિ. વચ્ચે સામેયાનું દર્ય-સાણગરેલ હાથી, ઉપર અંકુશધારી મહાવત, છડીદાર, ચોપદાર, કોઠ, ઉવેલી, સુંદરી, ચાકી કરતો આરબ, દરવાજા પર બાલાવાળો, હાથી પર બેઠેલ જંગલવાળો, ચોડેસ્વાર, ઘોડો દોરી જનાર, દ્યમ-પતાકા (ઝડી-પટકા)વાળા, છડીદાર, નિશાનદાર, ટોપીવાળા, વાળવાળા, સાણગરેલા હાથીની અંગાડીમાં શ્રીમંત મહારાજ આયકવાડની સ્વારી, પાછળ આમરધર તથા આગળ ટાળા હાથમાં અંકુશ રાખી જમણા હાથે આમર દોળતો મહાવત, આગળ છડીદાર, તથા બંદુકધારી ગારા પસ્ટન આળદાગિરી, પાલખીનું માન પામેલા તથા ચોડેસ્વાર માનવંતા સરદાર, સદ્ગૃહસ્થો, સરોવર, પનથટ પરથી પાણીનો પડો ભરી લઈ જતી સુંદરી. પડો

બરતો માણસ, જ્ઞા, મંદિરો, દેરીઓ વગેરેનાં દરયો, રાણાદેલા હાથી પર મહાવત પાછળ કેસરિયા ઝંડાધારી, છડીદાર, થોડા પર લાલ ઝંડાધારી, નોખતવાળા ચેરડેવાર, મૂંઢંગ, ટંકા, હંસીજોડ, રાસણાદ્ય બળવતા વાળવાળા, પૂનના (ખાસા) ઘાટને દોરી જતા સેવકો, દોલક, કાસીવાળા સાથે સૂરિના સામૈયામા જતા જૈન આગેવાન ગ્રાવકો, માન-સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કરી વડોદરામા પ્રવેશ કરાવાતા શ્રીપૂજ્ય(સોનેરી કિનારવાળા શ્વેત વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલ), જેની પાછળ ચામર ધરનાર અને શ્રીપૂજ્ય ઉપર ધરી રાખેલી દુપટ્ટાની ચાંદનીના છેડાઓ લઈ ચાલતા સદ્ગુણસ્થો, પાછળ ચતિ-મંડલ, આવિઠા-મહિલામંડલ, રથમાં બેઠેલ શુદ્ધરથ, હંડધારી, પાછળ હાંટ પર નોખતવાળો, વ્યવસ્થાપક, પાટુકાને વંદન કરતો ભક્ત, મકાનો, જ્ઞા વ. વ. ચિત્રો દર્શાવ્યાં છે. ચિત્રો પછી મંગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ પછી પાંદણ(ગુજરાત)નું વર્ણન કરતા જૈન-ખાસાદોનો પદ્યોમાં ઉલ્લેખ કર્યા પછી ત્યાંના મહારાજ શ્રીમંત આચકવાડ ગોવિંદરાવનો હંદમાં ઉલ્લેખ છે—

“ ગ્રેણીખંધ હટ્ટાં, સેાહેં યટ્ટાં, ભરિયાં મટ્ટાં, બહુ કીરિઆંણે,
બહો ચીળાં બિહતે, વીણુળાં કરતે, ગરજોં ફીરતે મન જાંણેં;
રાજેસ્વર રાજેં, અતિહિ છાજે આચકવાલ સીરદારેં,
દેશાં [સીર દેશાં અરિ ન પ્રવેશાં, જિન ઉપદેશાં અતિ દારેં!] ૭

પ્રભ-પ્રતીપાલો, ઇલ છેખાલો, રદિઆલો, ગોવંદરાવ સિરેં
કમઠાં ભારેં, જસ દરખારેં, સેવક લારેં, દુકમ કરેં;

ગોવંદરાય સતુરો, ન્યાયદ પૂરો, રૂપ અતુરો, જૂઝારેં, દેશાં ૦” ૮

ત્યાર પછી ઉદયસાગરસૂરિ ગચ્છરાજ સંબંધમાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦૮ સંખ્યાવાળી પ્રસિદ્ધ રાબ્દો અને સદ્ગુણવાચક વિશેષણોદ્ધાર બહુ વિસ્તારથી ગુણ-સ્તુતિ કરી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં—

“ અન્ન શ્રીવટપદ્ર નયરથી, આજ્ઞાકારી દાસ;

હુકમી સેવક પૂજ્યના, રજ-રેણું-સંકાસ.

અથ શ્રીવટપદ્ર-વીરક્ષેત્રવર્ણનમાલ-અથ ગજગલ ઉચ્ચતે ” બાણાબ્યા પછી પૂર્વોક્ત ગજગલ મૂકી છે.

गजल

- पटपट क्षेत्र है वीराक्, तटणी बहुत है नौराक्;
 'फिरती गिरद दो कोशा(सां)क्, 'क्यों रहे शत्रुकि टोमांक् ? १
- 'आगुं राव दामाजीक्, जेमा 'न्याइ रामाजिक्;
 गोला 'नालमे संख्याक्, किछा तेतना बंध्याक्. २
- किछा खूब है' ऊंचाक्, सि(सी)सागारसें सिंचाक्;
 गाडावटसे चौडाक्, उंचा बुरज है 'प्रांटाक्. ३
- धुरजें नालकि पांत्यां(ता)क्, 'निरखन होन है ग्यांत्यां(ता)क्;
 'वाका मान नव गज्जाक्, दर्जा बहुत है सजाक. ४
- चाह च्यार दरवाजेक्, अलखानगर के लाजेक्;
 गायकवाल(ह) मीभा(या)जीक्, गंगा मान हैं माजीक्. ५
- गोबंदरान है राजाक्, 'ज्यां(जा)का सेन है ताजाक्;
 मयगल झलते मातेक्, 'गोपति-सैन्य सोभातेक्. ६
- 'नीके चरणमें तोडेक्, सुंडे कमलके (डो)डेक्;
 पारार खूब सुबलांताक्, घोडां लाय ठकुरांताक्. ७
- पाटयी राव आनाजीक्, दूजा राव 'कांनजीक्;
 'वा है गजसे मु(श)राक्, न्याइ(यां) न्यायसें(में) पूराक्. ८
- 'राउमा है दीवानाक्, अपनि सुधसें दानाक्;
 सेवक 'बहुत ले लारौक्. नित्ये जात 'दरचाराक्. ९

१ क. लांवी गी. २ क. क्या है ३ क. आगो ४ क. न्याय ५ क. नावसें
 ६ क. उछाक् ७ क. दोडाक् ८ क. नीरखन ९. उनका १० क. उनका सेन
 न कहता जाक; ११ क. महावत नां १२ क. नीके चरणमें तोडाक्
 मुके १३ क. कदानाजीक्; गुजर प्रांतम 'चावाक्, कानुराव है बावाक. १४ क.
 ओ तो १५ जीग दिन असवारी जावेक, सपरा शहर सोहावेक. रावजा है. १६ क.
 बहोत है न्याराक, १७ क. दरवाराक

- केने रहे(ह)न उहा बंठेक, नाहि मिलन ए कंठेरुः
केने धरत नजरानाक, खावंद देत फूरमानाक. १०
- डी(डि)वाराम रंगीलाक, ज्याका खव वंगि(गी)लाकः
फतेसंगरु वारेक, दीनि(नी) दोलता भारेक. ११
- तिण दिन मान धा वासेक, म(स)वया मान हें तामेंक;
सर(खंड)नी देसकि लावाक, हाथि देन सरपावांक. १२
- सिंधि(संधी) गारदि(गाडरी) वंठेक, हुकमे मोरचें ओठेक;
केकि-पंक्ति मे झाजाक, साथें करन अध्या(वा)जाक. १३
- केडि बंधि कडारक, भट-गण रहंत अडाराक;
केतं डालमे रमतेक, पडा खेलसे नमतेक. १४
- निकी हथोटे(टे) धों(धु)पाक, पडा ग्रहन हे चुं(चूं)पाक;
धो(धु)पादार मदमस्ताक, दुणा देन हे हस्ताक. १५
- एमे च्याहं दरवाजेक, बेटे गारदी छाजेकः
पोहोराय दोतरफांक, जि(जी)नकी खव हे कु(कू)रफांक; १६
- निका आठ दरवानाक, वहे व(वो)होत जरवां(खां)नाक;
जाति(ती) खलककुं खालेक, दाणि(णी) दाणसे झालेक. १७
- इनसे(इणसें) सरे तमासाक, वरनुं(वर्णुं) नगरका खासाक;
निकी पटोल्या 'पोल्या(छां)क, वामें(उंनमे) पोलकी ओल्याक. १८
- तामें सांकडी सेरीक, वामें लोक हे लहेरीक;
मि(मी)लते कंदोरे भारी(रि)क, रेसम(मी) वोहोत हे चारीक. १९

१ क. वज० २ क. परमानाक. ३ क. उनका बहोत ४ क. तेणे दीनमान
धा जेसाक, सब या मान हें जेसाक; परली देसकी लावांक, हाथी होत. ५ क. संधि,
गाडरी घरेक ६ क. निकी थोडे धूपांक, पटा ७ क. जाची ८ क. पोळांक,
उनको पोनलकी ओल्याक. भीलने.

- आद्धा(ला) खा(या)न 'उद्धाराक्, विजयानंद मनोहाराक् ;
 गि(गी)नारथ हे संताक्, वाक्का शिष्य सुविनीताक्. २०
 मनमोहन-प्रासादाक्, मुरति(मूरत) री(श्रु)पभ अन्हा(आह्ला)राक्;
 'भविष्यां भावसे वंदेक्, भवद्य पाप निकंदेक्. २१
 शांतिनाथ(चंतामण) भगवांनाक्, 'हे वे सुगतिका थांनाक् ;
 'अभयदानका दाताक्, जगकुं देत मुरा-शाताक्. २२
 सागरगच्छका आलाक्, गुरुसे नमत हें बालाक् ;
 'वाचक रहै चोमासाक्, करते ग्रन्थ अभ्यासाक्. २३
 ऐसी पोलकी(के) अगोंक्, मंडी दांगकी जगोंक् ;
 छापां करत हें दाणीक्, दूसरी देत 'सहनाणीक्. २४
 कणकि(फी)-पि(पी)ड हे पासोंक्, कणकी 'बोहोत हें रासोंक् ;
 पोढ्यां लात यणजा(नझा)राक्, 'कणि(ण)या करत व्यापाराक्. २५
 बेठे 'पहु(हो)त पसारीक्, मि(मी)सरी सकर सोपारीक् ;
 मीरच्या एलची भंजी(तज्जी)क्, फोफल्(चारोली) खारकां
 • 'बजी(जा)क्. २६
 रससस सुंठ विर(वरी)हालीक्, पुडि(पूडी)आं देत हे बालि(बाली)क्;
 ओले हाट तम्मा(मां)माक्, चिजां देत अम्मा(मां)माक्. २७
 अगो(गों) मांडवा नि(नी)रखेक्, देरात बार ही हरखेक्;
 बेठे सराकी मौजि(भोजी)क्, नाणां परखे(रा) वं(वे)चोजीक्. २८
 सवें(हें) नवनवे हगों(गों)क्, नाणावटि(नाणांवट्टीके) अगोंक्;
 बेठे चहु व्यापारीक्, हुंसी चलत हजारीक्. २९

१ क. उद्धाराक्, सागरगच्छन मोहाराक्. वाचक रहते संताक् (क्), उनका सीस सुनीनि(नी)ताक्(क्); २ क. भा ३ क. देवें मुक्तिका ४ क. विजयानंदका आलाक्, साधसे नमत हें ५ क. गीतार्थ ६ क. सेंहे ७ क. बोन ८ क. बगदा ९ क. बहोत तपसादीक १० क. बग्याक.

सका(कां) खूब 'भरअची(च्ची)क, हुंझ्यां(हुंझां) देत हैं
नची(जच्ची)क;
जंवूसर सुरति(सुरती) सका(क्का)क, 'परख्या(खा)दार हैं
पकाक. ३०

'सीहा(भा)साहि(ही) नही चैहि(ही)राक, ज्याके सबे(जीनके सजे)
समसेराक;

चलणा च(घो)होत है' दूजीक, भागोवंतकी धूजीक. ३१

पेसैं भाव 'परमाने(माणे)क, लेते 'लोक उन ठाने(णे)क;
उहां मिलत बीदेसीक, कागद पत्र सदेसीक. ३२

गंठी-छोड उहां केतेक, लाठ्या-हरामी तेतेक;
भंगी भंगसे 'मातेक, केफी केफसैं 'रातेक. ३३

बेठे तंबोलि(ली) झाजेक, बिडे(बीडे) देत हैं ताजेक;
नागरबेलि(ल) गंगेरीक, 'चेवली पान 'चंगेरीक. ३४

नीकी खांडी(ड)कुं धोइक, मुखडी करत कंदोइक;
मगदल जलेवी खाजाक, बरफी लेत है खाजाक; ३५

पेडा लाडुआ(डूवा)मावाक, खलकां लेत है खावाक;
'लूची मस्त(भव्य) हवेल्याक, लांबी हाटकी ओल्याक. ३६

गुजरीमें वस्त ज मिलति(जे मीलती)क, ताकुं 'वरनकुं(वुं) तहतिक;
धोति 'रेसमकी कोरां(सी)क, दुपटे 'कसवी लेहरां(सी)क. ३७

१ क. भरांअच्चीक, हुंझां २ क. परखां ३ शी आशा हीनकी चेराक,
जिनके सिके ४ क. हुंजीक, मांगां० पू० ५ क. सापेक ६ क. लीक उन गणेक,
गंडी छोड ७ क. आतेक ८ क. मे ९ क. चेवली १० क. मं...बूराखांड
जं धोइक ११ क. घेवर, सकरपारेक(क), मा(म)मस्त-सेव हैं खारेक १२ क.
वर्णकुं...तीक १३ क. धोती रेसमी १४ क. बकी.

- मि(मी)सह मि(मी)सहार 'मोहोपाक, रंगत वख हे 'सोहोपाक;
पापौ दोरीया(आ) वि(वी)क्तेक, अदल मुं(मूं)ल ही करते(ते)क. ३८
- नकरी चोहोत दंताराक, 'करते दंत-व्यापाराक;
जोइ हाथका मापाक, चूडा देत है छापाक. ३९
- आगो(गों) धरत है चूडाक, आपे द(ह)दयका गूडा(डा)क;
'रंगे रंग हूंसी हूंसीआरीक, मुखसैं देत है गारीक. ४०
- 'नि(नी)की पोल घड़ीभालीक, हवेल्यां खुब मतवालीक;
फतेसिंघकी भारीक, गोखूं गोखमें 'धारीक. ४१
- नरसिंह(सीं)राव(यह) वरघोडेक, खलकां निरखवा दोडेक;
काति(र्तिक)-पून्यमें मेलाक, रसीआ खेत है(हैं) खेलाक. ४२
- वीपक-भाल है ऊं(उं)चीक, या तो गगनसैं पोह(पौहो)चीक;
वीपक-भ्रेमि(ण) है ताजि(जी)क, यामें जोत है(हैं) शाजे(जी)क. ४३
- दादा पास है पासौक, पूरत मन्नरी आसौक;
अूं(आं)भी होत नव अंगीक, भावि(वी) स्तवत एकंगेक. ४४
- वीरचंद साहका गेहाक, जि(जी)नसे 'रखत है नेहाक;
आगम-प्रण(इन)सैं कर्ताक, आणा पासकी धर्ता(रता)क. ४५
- केवल साह है(हैं) धर्मिक, धोता खूब है(हैं) मर्मिक;
संघमें थहु(योहो)त सावासि(वासी)क, नरसिंह पोलका यासीक. ४६
- हररज्जी शाह 'हन(र)रोजाक, बंदे कपमजिन' मोजाक;
रंगत खूब 'है जमा(ना)लाक, मंडप चोक नि(वी)सालाक. ४७

१ क. मोपाक २ क. सोपाक. पापौ. ३ क. उनका पंथ हैं न्याराक; नगर-जनवासी हैं भोलाक(क), देवें दं(दी)तका गोलाक(क) ४ क. रंग रंगत हैं नारीक, ५ क. तीकी घड़ीपालीक ६ क. बारीक, कार्तिक ७ क. रहत ८ क. नरो जाक, ९ क. कपमजी नमो जाक; १० क. जना लाक.

- मेहेता पोलकी वस्ति(स्ती)क्, 'वाको लोक है मस्ति(स्ती)क्; ४८
 विजयादेवका आलाक्, 'उंचा गोख है 'मालाक्.
- 'भद(द)र भारि(री) कमठाना(ठाणा)क्, लगा व(वो)होत
 'वां(उही) नाणाक्;
 कि(की)ना राव मानाजि(जी)क्, 'जाकि मांडणि(णी) ताजि(जी)क्. ४९
- गेंडा 'वाघ ने चिताक्, 'ओत होत हैं भिताक्;
 निकि(की) भोज इण सहेंराक्, सरवर 'वरनवुं गहेराक्. ५०
- सरवर खूब सरसि(सी)आक्, 'पाजौ बंधसे कसीआक्;
 सुरसर दूसरा न्याराक्, पांनी भरत 'पनि(नी)हाराक्. ५१
- सरवर अंबूसे भरिआक्, मानुं सायरा दरीयाक्;
 धृंदा चलत हे वाराक्, मानुं रंभ अनुहाराक्. ५२
- पनघट(ट) पंथसे व(वे)हेताक्, सही(ही)सैं करत संकेताक्;
 झुलरं झुलरां जाति(ती)क्, अपने रंगमें माति(ती)क्. ५३
- जाति नारिआं लारेक्, अपनि(नी) बात संभारेक्;
 हसति(ती) हाथसैं भालि(ताली)क्, देति(ती) मुं(मू)हसैं
 'गालि(ली)क्. ५४
- सीआबाग हैं व(व)डाक्, फतेबाग हिं(हें)अडाक्;
 मस्तुबाग हे मोटाक्, 'वाका उर्द्ध हे कोटाक्. ५५

१ क. ऊँहो के बोत हे मस्तीक; वी. २ क. महालयक. ३ क. महरवारी कमठांगक, ४ क. ऊँहो ५ क. जीनफ्री ६ क. बाघने ७ क. जोतां जो(हो)त हैं भीताक; ८ क. वर्णवुं घ(वे)हेराक्. ९ क. मीलते बोत छा(हो) उंदां) रसीआक्; १० क. पनीहाराक. जाति जोरीयां ११ क. गालीक

पनघट पंथसे वहेताक, सहीसैं करत संकेताक;

झूलर झूलरां जातीक, अपने रंगमें मातीक. १२ क. उन्नता उर्ध्व. .

- सिंहेतुन(र) शमरखांक, फल पोस्त कमरखांक;
 इष्टु(क्ष) अनार अनासाक, श्रीफल नीबू फना(जा)साक. ५६
 चंद्रक जु(जुं)हवी अंवाक, मोगर केवडा लिवाक;
 मरआ मालती जाइक, दमणा ^१गुल्मेरादक. ५७
 बंगले पांगमे खाक(र)क, पग पग बैठका वाह(र)क;
 वा(उन)में रहे(ह)न भरमांनि(णी)क, जातौ ब(यो)होत
 परमांनि(णी)क. ५८
 कांटे पासक्री वस्ति(स्ती)क, चिजां(जनमा) मि(मी)लत हैं
 सस्ति(स्ती)क;
 बेटे सि(सी)अ कमाराक, पंथि करत उनाराक. ५९
 ग्में घरन(ण) भठाराक; क्यों(कौं) लहे नयरका पाराक ?;
 यडोदा(यडोदा)नयर नगीनाक, पाउन घरनसें करनाक. ६०
 चाहे मेह जुं(जुं) मोराक, चाहे चंद चमोराक;
 [त्पों] मंघ सय करत भरदासाक, भांना पूज(ज्य) !
 चोमासाक. ६१
 जे(ए)सी लोकदा(कि) बरन्या(आचरण्या)क,
 देल्यां यडोदा ब(घ)रना(प्या)क.
 गुंनि(नी)जन हांसी न(ना) करनीक. ^१गज(ज)ल दीपनें बरनीक. ६२

१ क. मेहे तुन शमरखांक, केले अंजीर २ क. गुल्मेरादक ३ क. गजल करीने X X ५९.

पूर[न]कीध गजल(जल) अवल भठारसें बावन [चित्त ठट्टसें].
 यावर बार, मृगसीर मास, तिथि पडवे दीन, पक्ष उजा(जा)सें;
 उदयो उदयसागरसूरी, पुण्य(पून्य)भाग[र]सूरी ठग्य सीस छाजे,
 राज(ज्य)राजेश्वर श्रीउदयसागरपूरीश्वर रंग[राज]राजे.

इति श्रीगजल(ल) समाप्तम् ॥

કલશ-સવૈયા(ઓ)

પુરન કિદ્દ ગજ્જલ અવદ્ધ અઢારસે વાવન ચિત્ત ઝલાસે,

થાવર વાર, મૃગસીર માસ, તિથિ પ્રતિપદ, પક્ષ ઝજાસે;

હદયો મહે થાટ હદયસૂરિ-પાટહ લક્ષ્મીસૂરી જિમ માંન આકાસે,

પ્રેમે ચ રત્ન-સમાંન વરનન સેવક દીપવિજય હમ માસે. ૧

इति गज्जल [वी. दानसागर भं. वं. नं. ६, पत्र २]

વિજયલક્ષ્મીસૂરિ

ઉપર્યુક્ત વિજયલક્ષ્મીસૂરિના જન્મ વિ. સં. ૧૭૯૪માં ચૈત્ર શુ. પમે પાલડી(મારવાડ)માં પૌરવાડ વણિદ શાહ હેમરાજને ત્યાં આણંદબાઈ માતાની કુક્ષિથી થયો હતો. આ સૂર્યંદ (પૂર્વનામ)ને તપાગરજ વિજયાનંદસૂરિપક્ષના વિજયસૌલાખ્યસૂરિએ સીનોરમાં વિ. સં. ૧૮૧૪ માધ શુ. ૫ શુક્રવારે દીક્ષા આપી પં. પ્રેમવિજયને સોંપ્યા હતા, અને તે જ વર્ષમાં સ્વર્ગ-ગમન કરતાં પહેલાં ચૈત્ર શુ. ૧૦ શુરુવારે આચાર્યપદ આપી પોતાના ભાવી પદ્ધર તરીકે પ્રકાશિત કરતાં ‘વિજયલક્ષ્મીસૂરિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

તેઓ વિ. સં. ૧૮૨૦માં સાણંદમાં ચોમાસું રોકાયા હતા અને તેમના આદ્યંકિત શિષ્ય પં. જિનવિજયજી આદિનું ચોમાસું ખંભાત-માં હતું, તે પૂર્ણ થવા આવતાં વિ. સં. ૧૮૨૧માં કા. શુ. પમે પંચાસ જિનવિજયજીની પ્રેરણાથી ખંભાતના સંઘે પોતાને ત્યાં પધારવા વિજયલક્ષ્મીસૂરિને લક્ષ્મીલાવણ્યો કલામય વિરહિતલેખ સાણંદ મોકલાવ્યો હતો (જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અહિં થઈ શકે નહિ), તે દા. હાથ લંબાઇવાળું ટીપણું સીનોરના જૈનશાળાંડારમાં વિદ્યમાન છે. તેમાં સાણંદ, ખંભાત અને સૂરિ-સ્વાગતને લગતાં તથા ખીજાં સારાં ચિત્રો હોવાં જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હાલ તો મત્સ્ય, મગર, વહાણ સાથે સમુદ્રના દૃશ્યવાળું એક અર્ધું કપાયેલું ચિત્ર બાકી રહેલું જણાય છે ! !

પોતાની મન્ય-રચનામાં સૌભાગ્ય-લક્ષ્મી શબ્દ દ્વારા પોતાના ચુરતુ અને પોતાનું નામ સૂચિત કરનાર, વિજયસૌભાગ્યસૂરિના વિનેય આ વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ વિ. સં. ૧૮૪૩માં કા. શુ. ૫ રચેલ ૨૪ થાંભલાવાળો, વિવિધ કથામય ૩૬૦ વ્યાખ્યાનોવાળો, ૨૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ સરળ સંસ્કૃતગદ્યમય ઉપદેશગ્રાસાદ નામનો મહાન્ મન્ય જૈન-સમાજમાં સારી રીતે લોકપ્રિય થયેલ છે, મુનિરાજો તેનું વ્યાખ્યાન વાંચે છે અને શ્રોતાઓ તેનું શ્રવણ કરે છે. તેમજ તેમણે રચેલ કા. શુ. ૫ જ્ઞાનપંચમીના દેવ-વંદનની વિધિ તરફ વર્તમાનમાં પણ આદર જોવાય છે. તથા વિ. સં. ૧૮૪૫માં વિજયલક્ષ્મીએ ખંભાતમાં લાવિક આવક આવિકાઓના આગ્રહથી વિવિધ દેશીઓમાં(રાજામાં) રચેલ વીશસ્થાનક-પદ-સ્તવન(કુસુમ)-પૂજાદ્વારા જિન-પૂજન વર્તમાનમાં પણ પ્રચલિત છે. તેમણે રચેલ અષ્ટાદિકા સ્તવન (સં. ૧૮૩૪). રોહિણીસ્વાધ્યાય વગેરે ખીજી દૈનિક કૃતિયો પણ આદર પામી છે.

વિ. સં. ૧૮૪૬માં સીરોહીમાં ઉદયસૂરિના પદ પર તેમની સ્થાપના થઈ હતી. ખંભાતમાં ૧૮ અને સૂરત ખંદરમાં અધિક ચોમાસાં થયાં જણાય છે. તેમણે રાનેર, સીનોર, કેરવાડા, આમોદ, છાયાપુરી, ગોધરા, જંબૂસર વગેરે અનેક સ્થળોમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અંજન-ચલાકા કરી હતી.

આ શ્રીપૂજ્ય (વિજયલક્ષ્મીસૂરિજી) વિ. સં. ૧૮૫૨માં હરજી (મારવાડ)માં ચોમાસું રજા હતા-તેમ જણાય છે. આ ચોમાસું પૂર્ણ થયા પછી તેમનો વિદાર થાય તે પહેલાં-વિ. સં. ૧૮૫૩ના માગશર શુ. ૫ રાજનગર(આહમદાવાદ)ના જૈનસંઘે આગામી ચોમાસા માટે પધારવા લક્ષિત-ભરપુર સચિત્ર ગદ્ય-પદ્યભાષામાં વિસ્તૃત વિનમ્રલેખ તેમના તરફ મોકલાવ્યો હતો. “સંવત્ અઢાર ત્રેપત્રે, માગસિર સુદ રવીવાર; તિથિ પંચમી મુહુરત વિજય, લેખ લિધ્યો ધરી પ્યાર.” તેમાં મુખ્ય પ્રેરણા, તેમના આત્મકિત શિષ્ય

પં. માનવિજયગણિ વગેરેની જણાય છે; જેઓ તે ચોમાસું વીતાવ્યા પછી પણ તે સમયમાં ત્યાં વિદ્યમાન હતા.

“ શ્રીજીના આદેશથી, માનવિજય પંન્યાસ;

જપ તપ પચ્ચખાણું કરી, ઉત્તમ થયો ચોમાસ.”

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મુનિરાજની કૃપાથી મળે તે જોવા મળેલ ઉપર્યુક્ત ખીજે ચિત્રાંકિત વિગતિલેખ, જાને બાજુ બોર્ડર વેલ-ખૂટી વાળો, લખાઈમાં લગલગ ૩૨ હાથ પ્રમાણનો છે. તેમાં મંગલકલશ, મંગલવાદ્ય, ગીત નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્રીનાં ચિત્રો સિવાય હંરજી (મારવાડ), અમદાવાદ (ગુજરાત) અને ઉપર્યુક્ત શ્રીપૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસુરજીના સ્વાગત-સામેયા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઘણું ચિત્રો છે. માતા, ધાવમાતા, દાસીઓ, રાજમહેલ, રાજ, જ્યોતિષી, હડીદાર, હાથી, ઘોડા, વગેરેની શણગારેલી સેના, પાર્શ્વનાથ જિન-મંદિર, વંદન કરતા આવકો અને આવિકાઓ, ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન કરતા સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રવણ કરતા આવકો અને આવિકાઓ, પશુ-પક્ષીઓનાં દસ્યો, રાજ-દરબાર, જૂદો જૂદો ધંધો કરતા લોકો, કાંટે તોળતા, કપડાં વેચતા વેપારીઓ, સોની, નર-નારીની નાડી જોતા વૈદ્ય, રંગરેજ, સીપાઈઓ, હાલ, તરવાર અને ભાલાવાળા પાધદળ અને ઘોડેસ્વારો, બળદ પરની પખાલમાંથી પાણી આપતો પખાલી, વાઘના ચામડા પર સાધના કરતા જોગી, પાણી સિંચતી પનિહારી, મસ્જિદમાં કુરાન વાંચતા મૌલવી, પલ્ટન, લશ્કર, વાજાવાળા, શ્વજન-પતાકાવાળા, સ્વારીનો દેખાવ, શ્વેતાંબર (સફેદ વસ્ત્રવાળા) શ્રીપૂજ્યજીનું શિષ્ય સાથે માન-સન્માનપૂર્વક કરાવતું સ્વાગત, શ્રીપૂજ્ય ઉપર છત્રની જેમ રાજેલ વસ્ત્ર-ચાંદનીના ચારે છેડાને લઈ ચાલતા ગૃહસ્થો, ચામર વગેરેનો કાઠ, આવકો, આવિકાઓ, રથમાં બેઠેલાં શ્રીમતી, પાછળ બેઠ પર તોળતવાળો તથા કમળો, વેલ-ખૂટી વગેરે દસ્યો છે.

એ પછી સં. ૫ પદોમાં મંગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ, ૮ મંગલ દ્વહા

પછી ગુજરાતી ભાષામાં (નાગરી-આળખોધ લિપિમાં) ગામતું વર્ણન કર્યા પછી એક સંખ્યાથી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ પદાર્થો દ્વારા ગરુડરાજની ગુણ-વ્રણસા કરી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. એ ગરુડરાજ-વર્ણન (ગા. ૬)માં અને અંતિમ ગુરુ-વિરમિ-ભાસ ગા. (૧૩)માં પણ તેમને વિજય ઉદયસૂરિના પદ્ધત તરીકે વર્ણવ્યા છે—

“શ્રીવિજય ઉદય-સૂરોગ્રયા, તપગચ્છપતિ તેજ સવાયા હો; માં

તસ પાટું સુખ-દાયા, શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિ કાયા રે.

માહરા પરમસૂઝાની પૂજ્યજી.”

કવિરાજ દીપવિજયજીએ આરેજમાં ચોમાસું રહેતાં ત્યાંના સંધના અને કુંઅરજી શાહના કથનથી, જ્ઞાન-દાતા ઉપકારી આ પૂજ્ય વિજયલક્ષ્મીસૂરિની રચેલી સ્તુતિમાલામાં અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં સૂરનમાં રચેલ * સોહમકુલ-રતન-પદ્માવલી-રાસ-અગ્રધમાં વિજય-લક્ષ્મીસૂરિના આગમ-સિદ્ધાંત અગ્રયાસ સંબંધમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે—‘નાહના મોટા સાતસે’, એ ગ્રંથ ભણ્યા ગરુડરાજ’ અને તે તેમની કૃતિયો પરથી જણાઈ આવે છે. કહે છે કે—તેમણે આગિલ તપ કરીને સરસ્વતી-મંત્રનો સવાલાખ વાર જપ કર્યો હતો. એથી સરસ્વતીએ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થઈને તેમને અમૃત-પાસો પાથો હતો. આ સૂરિજી વિશેષાવસ્થક, ભગવતીસૂત્ર વગેરે મંત્રીર સિદ્ધાંતોનાં વ્યાખ્યાન કરતા. તેમની વ્યાખ્યાન-વાણી મધુર, ગોધક અને આકર્ષક હતી. જ્ઞાની અને નિષ્કપાયી ચારિત્રપાત્ર હોવાથી તેમને સર્વત્ર આદરમાન મળતું. મુનિ-જનો અને રાજવીઓ પણ તેમને માન આપતા. તેમણે ગરુડ-ભેદ નિવર્તાવ્યો હતો. પાલી(મારવાડ)ના શ્રાવક

* આ ગ્રંથની સં. ૧૮૭૮માં લખેલી થોડી મને જોવા-ઉપયોગ કરવા-આપવા માટે મારતર લક્ષ્મીચંદ્રનો આભાર માનતો અહીં ઉચિત ગણાશે.

ગોડીદાસ જેવા પ્રતિમા-ઉત્થાપક જીવેને સૂતના આલાપો દેખાડી, પ્રતિષ્ઠાધી ગુણી બનાવ્યા હતા. વિ. સં. ૧૮૨૫માં વડોદરામાં વસતા આ સૂરિજી તરફ ખંભાતથી ૫૦ ભૂપતિવિજયે લખેલ અને સૂરિજીએ છાણીપુરમાં ૫૦. ત્રેમવિજયગણિ તરફ લખેલ પત્રો ‘જૈનયુગ’ સં. ૧૯૮૩માં ૫. ૨૫, ૨૬માં પ્રકટ થયા છે.

સૂરત રાનેરના સંઘે અંજન-શલાકા માટે વિશ્વમિ લેખ મોકલ્યો હતો, તે વાંચીને આ વિજયલક્ષ્મીસૂરિજી શીઘ્ર પ્રયાણે ચાલતા [વિ. સં. ૧૮૫૭માં] વડોદરા શહેરમાં આવ્યા હતા અને સંઘના આગ્રહથી પૂજ્યજીએ ચોમાસાની કૃપા કરી હતી—

“સંઘ સૂરત રાનેરનો, અંજન-સિલાકા-કાજ;

વિનતી-લેખ જે મોકલે, તે વાંચી ગાછરાજ. ૧

સિદ્ધ પ્રયાણે ચાલતા, આયા વડોદરા સેહેર;

સંઘ-આગ્રહથી ચોમાસાની, પૂજ્યજીઈ કીધી મેહેર. ૨”

તેઓએ આ સમયમાં, દેહને અશાતા બોઈ, પોતાની પાટે (સુધર્મા-સ્વામીથી ૬૮મા પદ પર) વિજયદેવેન્દ્રસૂરિજીને સ્થાપ્યા હતા. ૧૪૨૫છી શરીરે શાતા થતાં મુહૂર્ત અવસર પર રાનેર બંદર જઈને અંજન-શલાકા કરી હતી અને સૂરતમાં પ્રવેશ કરી તપ ઉપધાન-માલા વગેરે ઉપકાર કર્યો હતો. તેમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી જૈન પ્રતિમાઓ તે તે સ્થળે લેખ સાથે જોવામાં આવે છે. સૂરતના સંઘે અંતિમ ભક્તિનો લાલ લીધો હતો. ૬૪ વર્ષનું આયુષ્ય પાળીને તેઓ વિ. સં. ૧૮૫૮માં મેરતેરશને દિવસે સૂર-લોકમાં સંન્યર્થા હતા. સંઘે જીવ-દયા અમારિ પળાવી નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો હતો. દુહ્વિભ વેલજી શાહે સંઘચી થઈને સિદ્ધાયલ ઉપર તથા સીનોરમાં સંઘે પૂજ્યનાં પગલાં ઉત્સાહથી સ્થાપ્યાં હતાં.

વિજયદેવેન્દ્રસૂરિ

ઉપયુક્ત વિજયલક્ષ્મીસૂરિના પદ્યર દેવેન્દ્રસૂરિનો જન્મ

સૂરત જાંદરમાં શ્રીમાલી વંશમાં થયો હતો. તેમને આચાર્ય-પદવી આ વટપદ્ર નગરમાં વિ. સં. ૧૮૫૭માં પૂર્વોક્ત પૂજ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી.^૧ જિન-શાસન-શૈલી અને કુર્મગ્રંથ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન પ્રશંસનીય હતું, પરંતુ આયુષ્ય અઘ્ન હોવાથી તેઓ વિ. સં. ૧૮૬૦માં રાજ-નગરમાં ચોમાસામાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. સારપછી વિ. સં. ૧૮૬૧માં પદ્મ પર રથપાયેલા મહેન્દ્રસૂરિ પણ વિ. સં. ૧૮૬૫માં વીજપુરમાં સ્વર્ગસ્થ થતાં સુરેન્દ્રસૂરિ પદ્ધર થયા હતા.

ઉદયસાગરસૂરિ

વડોદરાના તપાગરજી-સાગરગરજી(વિ. સં. ૧૬૮૬માં રાજ-સાગરસૂરિ રથપાતાં પ્રસિદ્ધ)ના જૈન સંધે વિ. સં. ૧૮૫૨માં પાટણમાં રહેલા જે સૂરિજી તરફ લક્ષિતાવલયો ચિત્રમય પૂર્વોક્ત વિરક્તિ-લેખ મોકલાવ્યો હતો, તે ઉદયસાગરસૂરિને રાજનગર (અહમ્મદાવાદ)માં તેડાવી ત્યાંના રાજ-માન્ય અને લોક-માન્ય શ્રીમાન સુપ્રસિદ્ધ નગરશેઠ શાંતિદાસ શેડના વંશજ વખતચંદ શેડે વિ. સં. ૧૮૫૫માં અગ્નિતનાથ મહારાજની અને અન્ય જૈનગ્રંથ-પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ-પૂર્વક કરાવી હતી-એમ તે સૂરિના અનુયાયી આનંદસાગરસૂરિના પદ્ધર શાંતિસાગરસૂરિના મજાધિકાર સમયમાં વિ. સં. ૧૮૭૦માં હીરવર્ધન-શિષ્ય કવિ ક્ષેમવર્ધને રચેલા ૪૪ ઢાળવાળા વિસ્તૃત પુણ્યપ્રકાશરાસ (શાંતિદાસશેડ-વખતચંદશેડ-રાસ)માં જણાવ્યું છે.^૨

૧ “સંવત અગ્રાર સતાવને”, વટપદ્ર નયર સુઝય;
આચારજ-પદવી લહી, મંગલ ધવલ ગવાય. ”

૨ જુઓ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી અંથમાલા [અ. ૨૪]માં સાદાર મોહનલાલમાધ દ. દેશાઈએ સંપાદિત કરેલ જૈ. જૈન રાસમાળા (ભા. ૧, પ. ૮૪).

શ્રીમંત ગાયકવાડ અને રોક વખતચંદ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપર સૂચવેલ સાગરગચ્છની સ્થાપના કરાવનાર સમયજ્ઞ અગ્રેસર શ્રીમાન રોક શાંતિદાસ જવેરીએ પોતાના આતુર્યથી દિલ્હીપતિ ખાતશાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સહીમરાહ જાહાંગીરના ખાતશાહી કુટુંબમાં તેઓ મામા તરીકે જાણીતા થયા હતા. સમ-ચોચિત રાજ-હિતનાં અને પ્રજાહિતનાં અનેક શુભ કાર્યો કરી, રાજનગર (અહમદાવાદ)ની માનનીય નગરશેઠની પદવી મેળવી શક્યા હતા. જેમણે ત્યાં ચિંતામણિ પાશ્વનાથનું 'દેહડું' કરાવવામાં, પ્રભુ પધરાવવામાં અને પ્રજાવના વગેરે કરવામાં ૧૧૦૦૦૦૦ અગિયાર લાખ દ્રવ્ય ખર્ચું હતું. તેમના વંશજ (પ્રપૌત્ર) વખતચંદનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૬૬માં કા. વ. ૨ મંગળવારે થયો હતો. તે આગળ જતાં ધણા કુશલ રત્ન-પરીક્ષક-જવેરી ધણ ગયા. તેમણે જવેરી સુરચંદ્રશાહ સાથે મૈત્રી કરી લશ્કર આવવાની વધી જણાતાં અવસરો-ચિત આબૂધણોની તૈયારી કરી રાખી હતી. ગાયકવાડના એ લશ્કર સંબંધમાં ત્યાં ઉલ્લેખ છે કે—

“લશ્કર પોતાનો અછે, તીણે બીક નહિ હોય;

ન્યાયી રાજ આવતાં, દુનિયામાં સુખ હોય.

દામાજી સુત સાથે છે, ફતેસંગ મહારાજ;

કુમર-પદે સુખ ભોગવે, દીપે સધળે સાજ. ૨

ચડવે ઉતરવે કરી, તરવારે બહુ જશ;

હય ગય રથ પાયક ધણા, મણા કશી નહિ તરસ. ૩

રાજ રાજ-પ્રજ સુખી, વ્યાપારી વ્યાપાર;

સહુને બહાલો કામ છે, પોતાનો સંસાર. x ■

દામાજી રાજ આવે, નગર-લોક ત્રિલ જાવે રે;

સંય છાં! પુણ્ય તણાં ફળ જો જો.

ડેરા તંબુ કનાત, પંચવરણુ સોહે બનાત રે;

ચતુરંગી સેના સોહે, હય ગય રથ પાયક મોહે રે. ■

શીમાડા રાજ આવે, ખીલવાને ભેટ લાવે રે;

એકલે એક વ્યાપારી, જડાવ જાઓ તે ભારી રે. „

- એમ હબી સોરઠ-જાગ્રા, રાજ માન મીલે બહુ માન્દા દે;
અધિકારી શેઠ નેકી, મન-વંછિત ફળ સહુ સીધ્યા .
- અન્ય રાજ્ય સરપાવ તે આપે, કિરત-કમળા જરા બ્યાપે દે; સ.
દામાજી-રજાએ ઘર આવે, ફરી કામ પડે તવ જાવે દે. સ. પુ. ૧૮
- ભુએ શેઠ તણી પુરયાઇ, રાજ-કાજ-ધુરંધર બાઈ દે; સ.
ગાયકવાડ જેમુવા અંગેજ,
રાજ-ચિહ્ન મોકલે પેચ દે. સ. પુ. ૧૯
- દિન દિન દોલત સવાઈ, દિશો દિશ તેહ ગવાઈ દે. સ.
રાજ, વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી, કલ્યાણ, પુણ્ય,
ઉદયથી કરા નહિ ન્યૂન દે. સ. પુ. ૨૦
- આણુંદ શાંત સદાઈ, એ સાગર-ગચ્છ સુખદાઈ દે;
શાંતિ, લખમી, ખૂશાલ, વખતચંદ-ગુણ-માળ દે. સ. પુ. ૨૧
- સરસ સંબંધ જોઈ બાણું, જોડવું દીકું તેવું દાખું દે; સ.
હીરવર્ધન કહે ખેમ, સુણો શ્રોતા ધરી પ્રેમ દે. સ. પુ. ૨૨
- વડોદરેથી મોકલે, રાજનગર દેઈ રાજ;
શેઠ વખતચંદ પૂછીને, રૂડાં કરન્યો કાજ. ૧
- કૃતેસંગ મહારાજ એમ, રાખે હેત વિશેષ;
પત્ર લખી પ્રમોદશું, બલ-બલામણુ દેશ. ૨
- ‘વીસવાસ ખરો છે તુમ તણો, રખે હિતારો હેત;
ગુજરાત-બલામણુ તુમને, ખાજો રૂંડે વેશ.’ ૩
- શેઠ વખતચંદ બલી પરે, દીનિયાની કરે સાર;
પર-ઉપગારે આગળા, જીવ-દયા ચિત્ત ધાર. ૪
- સોલાગી સો લીએ, પુત્ર પૌત્ર પરિવાર;
હુલવે નહિ કોઈ જીવને, જિન-આણા શિર ધાર. ૫
- ‘પાનાબાઈ પ્રેમે કરી, શેઠ નિર્મિતા કીધ;
રાજ-કાજ સમજણુ સવે, કરતાં બહુ જરા લીધ.’ ૬

અમદાવાદ પરના અધિકાર (મુળાગિરી)સંબંધમાં નવમી દાળમાં
જણાવ્યું છે કે—

“વખતચંદ વખતે કરી દે લો, કાકાજી લેઈ રાજ ને;

અમદાવાદ—મુળાગિરી દે લો, આવે સધળે સાજ ને. વ. ૧

ફતેસંગ ખીજ વળા દે લો, માનાજી ગોવિંદરાવ ને;

રાજ—કાજ સમર્થ રાવે લો, કરી ધણે પસાય ને. વ. ૨

શુભ મુદ્રત નમરમાંડે લો, આજવશું ધરી ખ્યાર ને;

અનુરંગી સેના કરી દે લો, હસ્તર સોડે હદાર ને. વ. ૩

મલયા નામ સોદામણા દે લો, કાકાજી રીવાન ને;

મતિ તેડની અતિ નિર્મળા દે લાલ, વાત સવે સાવધાન ને. વ. ૪

બહરમાં તખ્તે જઈ દે લો, બેઠા તે ગુણવંત ને;

નગરશેઠ લેઈ ભેટણું દે લો, આવી તેડ મીલવંત ને. વ. ૫

પૂછે દકીક્ત શહેરની દે લો, કાકાજીને ભૂપ ને;

શેઠ વખતચંદ દાખવે દે લો, નગરી—તણે સ્વરૂપ ને. વ. ૬

એમ ગોઠી દિન મતે દે લો, મીત બંધાણી તાસ ને;

અક્લવંત બણી કરી લો, શેઠને કહે એમ લાસ ને. વ. ૭

‘આગેવાન થઈ તુમે દે લો, દુનિયામાં કહે સુખ ને;

રાજ—કાજ—ફિરતા કહે દે લો, બાંભે સહુનાં દુઃખ ને.’ વ. ૮

શેઠ કહે તિમ તે કહે દે લો, હરકત કાપી દૂર ને;

દેઈ દલાશો રે[ય]તને દે લો, દિન દિન ચડતે ગૂર ને. વ. ૯

શેઠ તણી માજા ધણી દે લો, કાકાજી રાજ ને;

સકળ સીમાડા વરા ઠરી લો, નિકટક શુભ સાજ ને. વ. ૧૦

[૧૫]

વીર-રાસમાંનાં ઐતિહાસિક નામે

[અબયતિલકગણિએ સં. ૧૩૧૭માં રચેલ વીર-રાસની અર્વાચીન છાયા, તેમાંના ઐતિહાસિક નામોના પરિચય સાથે સં. ૧૯૮૩માં 'જૈનયુગ' મુંબઈના કાર્તિકમાર્ગશીર્ષ અંકમાં પ્રકાશિત].

[મત દીવાલી અંકમાં આ કૃતિ મૂલમાં આપી હતી અને તે સં. ૧૩૧૭ની જૂની ગૂજરાતીમાં હોવાથી તેને વર્તમાન ગૂજરાતીમાં મૂકવા માટે તથા ભાવાર્થ જોડવા માટે ખાસ કરી પંડિત બહેચરદાસને આહ્વાન કર્યું હતું, પરંતુ તેઓ તેમ કરી મોકલી શક્યા નથી, જ્યારે પંડિત લાલચંદ્રે વિના આમંત્રણે સ્વયં તેમ કરી પુષ્કળ ટિપ્પણો સાથે તે કાવ્યની વર્તમાન ભાષામાં છાયા કરી મોકલી આપેલ છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. -તંત્રી]

વીર-રાસ

(છાયા)

પાર્શ્વનાથ જિનદત્તાત્રુના,	પાદપદ્મ પ્રણુમીને;	
પ્રભણીશ વીરનો રાસડો રે,	સાંભલો લવ્ય મલીને.	૧
સરસ્વતી માતા વીનવું રે,	મુઝ કરો વડો પસાય;	
વીર જિનેશ્વર જિન સ્તવું રે,	મેલી અન્ય વ્યવસાય.	૨
લીમપલ્લીપુરી-વિધિલવને રે,	થાપ્યા વીર જિનેન્દ્ર;	
દર્શન માત્રે લવ્યજનના,	તોડે લવ-દુઃખ-કંદ.	૩
શ્રીસિદ્ધાર્થ નરેશ્વરના રે,	કુલ-નભસ્તલે માર્તંડ;	
ત્રિશલાદેવી-ઉદર-સરે રે,	સુવર્ણકમલ ઉદંડ.	૪
નિરુપમ રૂપે વીરજિન રે,	સર્વ જગત્ વિરમયાવે;	
પ્રણુમતા લવ્યજનના રે,	સઘલાં દુરિત હરે ય.	૫

તસ ઉપર લવન ઉત્તમ વર તોરણ,
મંડલિક રાજ-આદેશે અતિશોભન;
શાહે ઝભુવનપાલે કરાવ્યું,
જગધરશાહ-કુલે કલશ ચડાવ્યો. ૬

હેમખજદંડ કલશો ત્યાં કર્યો,
પૂજ્ય પિંજનેશ્વરમુગુરુ પાસે પ્રતિઘાપ્યો;
વિક્રમ વરસ તેરસે સતરોતરે,
શ્વેત વશાખ દશમીએ શુભ વાસરે. ૭

આ મહામાં દિશોદિશ સંઘ મધ્યા ધણી,
વસન-ધને વરસતા જેમ નવધના;
દામ દામ અતિ નાચે તરુણીજન,
કનકમણિ-નૃપુર-સ્વ-રંજિતજના. ૮

ધર ધર બાંધી નવ વંદનમાલિકા,
ઉભી કરી ગૂડી ચોક પરે પૂર્વા;
આદરે સંઘ સધલો ય પરિપૂજ્યો,
સર્વદર્શન નમરસોક સંભાળ્યો. ૯

રંગે ખેલે મજાને તથા ખેલો,
મધુર સ્વરે ગીત ગાય વરબાલિકા;
શીલણ દંડનાયકવર ઉર્ધ્વો,
વીર ચાપ્યાથી પુરિતપ્રતિજ્ઞો હૃઓ (ધયો). ૧૦

જો (બ્યારે) ચડ્યો વીર-લવને,
દંડ કલશ સોવણ્ણ;
તો (ત્યારે) વિધિમાર્ગે સમુચ્છલ્યો,
જય જય શબ્દ સુરમ્ય. ૧૧

- વીરનો ધ્વજ જો લહલહે, હરે^૧ ય જગત્ સર્વ;
હરે^૧ લઈ અનગારોએ, પઢિયાં કાવ્ય અપૂર્વ. ૧૨
- પવન-પ્રકંપતી વીરગૃહે, જાણીજે ય પડાય (પતાકા);
તે જિપાડી ચપેટા કરે, દુષ્ટ અરિષ્ટ હણુવા ય. ૧૩
- તે ચડચે ધ્વજપટે વીરજિન-કલા ન અંગે સમાય;
તે જન પેખી વીર—વદન, હલ્લકલોલે, જાપ. ૧૪
- તે વીરભુવન સુપ્રતિષ્ઠિતે, દિશિ દિશિ વાઝ્યાં તૂર;
તે દિશિ દિશિ વધામણું હૃઉં(થયું), સંઘ-મનોરથ-પૂર. ૧૫
- જે પ્રભુ વીરજિનેન્દ્રને, નયનાંજલિપુટે પીવે;
જેમ અમૃત-નિસ્સંદ, તે જ ધન્ય સુકૃતાર્થ નર. ૧૬
- જે નંદવરાવે વાંદે, અર્ચે ચર્ચે વીરજિન;
નવ નિધાન તે લહે, બ્રાંતિ મ કરશે લવ્યજન. ૧૭
- વીરના સિંહદારે, એહ રાસ જે દે નર;
તે શિવપુર મોઝાર, વિલસે સુખ ભોગવે પર. ૧૮
- ખેલા કેલિ દે, રાસો જયો રલિયામણે;
તાસ કરો શિવ શાંતિ, બ્રહ્મશાંતિ અને ખેતલો. ૧૯
- યાવત્ મેરુગિરિ સાર, વિલસે મહીમંડલે સધલે;
શ્રીમંડલિક-વિહાર,^૨ તાવત્ એહ નંદો જયો. ૨૦
- ^૨અલયતિલકગણિ પાસે, ખેલે મહી કરાવ્યો;
એમ નિજ મન-ઉલ્લાસે, રાસલડો લવિજન દિયો. ૨૧

ટિપ્પન—છાયાથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી પુનરુક્તિરૂપે તેનો અર્થ ન જણાવતાં તે રાસમાંનાં સંબંધ ધરાવતાં ઐતિહાસિક નામો (૧) જિનેશ્વરસૂરિ, (૨) અલયતિલકગણિ, (૩) ભુવન-પાલ, (૪) લીમપદ્મી, (૫) મંડલિક-વિહારના સંબંધમાં મારું વક્તવ્ય અહીં જણાવું છું—

[૧]

જિનેશ્વરસૂરિ

પૂર્વોક્ત વીર-રાસની ૭મી ગાથામાં સૂચવાયેલ વિ. સં. ૧૩૧૭માં હીમપદ્મીમાં વીર-વિધિલવન અપરનામ મંડલિક-વિહારમાં વીર પ્રભુની પ્રતિમાની તથા સુવર્ણમય ધ્વજદંડ, કલશ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આ જિનેશ્વરસૂરિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં સમુચિત લેખાશે.

આ જિનેશ્વરસૂરિ મરુકોટ-નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ લંકારી નેમિયંદ્ર(સદ્વિસય-પ્રકરણ, જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણવર્ણન-ગીત વગેરેના કર્તા)ના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ લક્ષ્મી, વિ. સં. ૧૨૪૫માં તેમનો જન્મ થયો હતો. જન્મનામ અમંજલ, વિ. સં. ૧૨૫૫માં ખેડામાં વિધિમાર્ગ (ખરતરગચ્છ)ના સુપ્રસિદ્ધ વાદી જિનપતિસૂરિ (સંઘ-પદ્ધતિ-વિવરણ, પંચલિંગી-વિવરણ, પ્રજોધોદય, તીર્થમાલા વગેરેના પ્રણેતા) પાસે જેન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં તેમનું નામ વીરપ્રભ રાખવામાં આવ્યું હતું. જિનપતિસૂરિના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૭૭) પછી સર્વદેવાચાર્યે તેમને વિ. સં. ૧૨૭૮માં જાલોદમાં જિનપતિસૂરિના પદ પર સ્થાપી જિનેશ્વરસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

વિ. સં. ૧૨૮૫માં જિનપતિસૂરિ-શિષ્ય પૂર્ણલક્ષ્મણિએ રચેલ ધન્ય-શાલિભટ્ટ-ચરિત્ર, વિ. સં. ૧૨૯૩માં જિનપાલગણિએ રચેલ દ્વિદશકુલક-વિવરણ, વિ. સં. ૧૨૯૫માં સુભતિગણિએ રચેલ ગણધર-સાર્ધશનક-ગૃહદ્વૈતિ વગેરે આ જિનેશ્વરસૂરિની આરાધી રચેલ જણાવેલ છે.^૧

ચિત્રકૂટ-નિવાસી હોદ્દેશવંશી આસાના પુત્ર સંઘપતિ સા સદ્ગાક આ જિનેશ્વરસૂરિના પરમભક્ત હતા, તેણે આ જિનેશ્વરસૂરિના

૧ જુઓ જેસલમેર-ભાંડાગાર-મંથસૂચી (આયકવાડ ઓ. સિરિઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત)

સદુપદેશથી નલકમાં જયતુમિદેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૯૫માં સિદ્ધાંત વગેરે સમસ્ત જૈનશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. જેમાંની કર્મ-સ્તવ, કર્મવિપાક પુસ્તિકા જેસલમેર જૈન 'બડા' ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (ભુઓ જેસલમેર ભાં. સૂચી, પૃ. ૨૬)

ઉપદેશમાલા-ગૃહદૃષ્ટિની તથા આવશ્યક-વૃત્તિની એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરમાં છે કે જેમાં ૩૧ + ૨૩ કાવ્યોની પ્રશસ્તિ છે, તે આ જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત કરવામાં આવેલી છે (ભુઓ જે. ભાં. સૂચી, પૃ. ૩૬, ૪૩).

પદ્મીવાલવંશીય લાષ(ખ)ણુ નામનો ગૃહસ્થ આ જિનેશ્વરસૂરિના કરકમલથી અધિવાસિત થયો હતો, જેણે પોતાનાં માતા-પિતાના પુણ્યાર્થે આ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ ગુરુના આદેશથી, હરિભદ્રસૂરિ-રચિત સમરાદિત્યચરિત્ર નામનું તાડપત્રીય પુસ્તક લખાવ્યું હતું, જેનું વ્યાખ્યાન વિ. સં. ૧૨૯૯માં ખંભાતમાં આ જ લાષ(ખ)ણે રત્નપ્રભસૂરિ પાસે કરાવ્યું હતું.

(વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ભુઓ પીટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૧૧૯થી ૧૨૪).

વિ. સં. ૧૩૧૩માં પાલ્લણપુરમાં આ સૂરિએ રચેલું શ્રાવક-ધર્મ પ્રકરણ જેસલમેર-જૈન ભંડારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમને અન્ય મહાપ્રબંધ ચંદ્રપ્રભચરિત્ર મહાકાવ્ય તથા અનેક સ્તુતિ-સ્તોત્રો હોવાનું જણાય છે, પરંતુ જોવામાં આવેલ નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૬-૨૮માં વીજપુરમાં તથા અન્યત્ર પણ અનેક સ્થળે તેમણે અનેક જૈનમંદિરો, દેવકુલિકાઓ અને જૈનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે.

અમલયકુમાર-ચરિત લખાવનારની કુમારગણિ કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ, સંઘપુરનો શિલાલેખ, જિનેશ્વરસૂરિ-દીક્ષા-વીવાહલો (સામ-મૂર્તિગણિ-રચિત, રાસસાર સાથે લખાવનાર આત્માનંદ સલાથી

પ્રકાશિત), જેસલમેર ભાં. સૂચી, ખરતરગરજ-પટ્ટાવલી વગેરેમાંથી આ સૂરિના સંબંધમાં થોડાંધણે વૃત્તાન્ત મળી શકે છે.

વિ. સં. ૧૩૩૧માં જાલોરમાં પ્રબોધમૂર્તિ નામના પોતાના શિષ્ય-ને સ્વયં પોતાના પદ પર સ્થાપી તેમને જિનપ્રબોધસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી જિનેશ્વરસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા.

જિનેશ્વરસૂરિને અનેક પ્રૌઢ વિદ્વાન શિષ્યો હતા, તેમાંના ૧૫ નો દૃઢ પરિચય અહિં આપ્યો છે, જેમાં આ વીર-રાસ રચનાર અભય-તિલકગણિનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરથી અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ પણ કેવા સમર્થ પ્રતિભાશાલી હતા, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ થશે.

[૨]

(૧) અભયતિલકગણિ

વિ. સં. ૧૩૧૭માં પ્રાચીન ગૂજરાતી લાપામાં રચાયેલી ‘વીર-રાસ’ નામની જેમની ૨૧ કડીની ઐતિહાસિક લઘુકૃતિ ‘જૈનયુગ’ના મન દીપોત્સવી ખાસ અંકમાં પ્રકટ થઈ છે, અને જેની અર્વાચીન છાયા મેં આ સાથે લખી મોકલી છે, તે અભયતિલકગણિનો પરિચય અહીં ઉચિત ગણાશે.

અભયતિલકગણિની જન્મભૂમિ, માતિ, માતા-પિતા કે જન્મ-સમય, દીક્ષાસમય-સ્થલ સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી, છતાં અનુમાનથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અથવા અંતમાં તેમનો જન્મ થયો હશે, તેમની દીક્ષા અને ગણિપદવી પણ તે જ અરસામાં થઈ હોવી જોઈએ; કેમ કે વિ. સં. ૧૩૧૭માં રચાયેલી તેમની આ કૃતિમાં (૨૧મી કડીમાં) અભયતિલકગણિ નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

જે જિનેશ્વરસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે, તે જિનેશ્વરસૂરિ, આ રાસકાર અભયતિલકગણિના દીક્ષાગુરુ હતા અને વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મી-તિલક ઉપાધ્યાય હતા, જેનો પરિચય આ લેખમાં આગળ આપ્યો છે.

અભયતિલકગણિની અમરકીર્તિરૂપ વિસ્તૃત અન્ય કૃતિ સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હૈમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ૧૭૫૭૪ (સાડાસત્તરહજાર) શ્લોક-પ્રમાણુ ટીકા છે. જે મુંબઈ સરકારી સિરીઝદ્વારા બે ખંડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. આ ટીકા અભયતિલકગણિએ પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિના આદેશથી રચી હતી અને વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમાં પાલ્હણપુરમાં પૂજી કરી હતી. આ ટીકાનું સંશોધન તેમના વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીતિલક કવિએ કર્યું હતું.

આ રચણે પ્રાસંગિક એક ભ્રમ-નિવારણની અનિવાર્ય પરમ આવશ્યકતા છે કે જેથી ભવિષ્યમાં એ ભૂલ થતી અટકે અને પરંપરાએ લેખકો તે જ્ઞાન્તિનું અનુકરણ ન કરતાં સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશમાં મૂકે. આ જ્ઞાન્તિ દ્વિયાશ્રયના કર્તા સંબંધમાં ઇતિહાસરસિક ક્ષાર્ણસ સાહેબે અને અન્ય લેખકોએ કરી જણાવ્યું છે. ક્ષાર્ણસ સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસ-માળા કે જેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર રા. રા. દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામદ્વારા થયેલું છે, જેની પુનઃશોધિત તથા વર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ (ભા. ૧) ક્ષાર્ણસ ગૂજરાતી સભાદ્વારા વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત થયેલી છે; તેના પૃ. ૩૩૬માં નીચેનાં વાક્યો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે :—

“ દ્વિયાશ્રયનો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હૈમાચાર્યે કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાલના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ. સ. ૧૧૪૭(? ૭૪)ની પહેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રહ્લાદનપદ્મણુ (સોવશા પાલણપુર)માં લેશાજયતિલકગણી કરીને જૈનસાધુ હતા તેણે તે અધૂરા મંથનું સાંધણુ ચલાવીને ઈ. સ. ૧૨૫૬ અથવા સંવત્ ૧૩૧૨ની દીવાળીને દહાડે પૂરો

કર્યો. ત્યારપછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિલક કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રીદુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રીવર્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવલિમાંનો નવમો લેશાજય પુરુષ હતો એવું ખોતે માને છે. "

તથા ૫. ૩૩૭માં નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે—

“દ્વયાશ્રયમાં હૈમચંદ્રનો રચેલો કૃત્તો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને લેશાજય અને લક્ષ્મીતિલકના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાંનો કૃત્તો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં બે રાજ્યો વિષે તે જ વેળા થયેલા અંધકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે, પણ આવો પતો ભાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તે જ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરીએ તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી. ”

રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ (નાયબદીવાન સાહેબ વડોદરા) દ્વારા તથા થયેલ ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’, કે જે ગુજરાત-વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ મારફત વિ. સં. ૧૯૧૫માં ખીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમાં (૫. ૧૪૨માં) પણ થોડા ફેરફાર સાથે પૂર્વોક્ત આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

“હૈમચંદ્રે દ્વયાશ્રય લખવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૧૬૦માં કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે એ અંધ અલયતિલક-ગંજ નામના ખીજા જૈન સાધુએ ઈ. સ. ૧૨૫૫માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો. ”

રાવમહાદેવ મનોહર વિષ્ણુ કાથવટેના ‘ભરતખંડગ્યા પ્રાચીન ઇતિહાસ’માં પણ આવા આશયનું લખાણ થયું છે કે—

આ કુમારપાલના ગુરુપણાને પામેલ હેમચંદ્ર આ ગ્રંથ (દ્વયાશ્રય)-
નો ઈ. સ. ૧૧૬૦માં પ્રારંભ કરી અપૂર્ણ જ મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા.
આશ્રય (અભય) તિલકગણિ જૈન સાધુએ આ (દ્વયાશ્રય) ગ્રંથ
ઈ. સ. ૧૨૫૫માં પૂરો કર્યો. ”

આમ મૂળ ગ્રંથ જલતે તપાસી નિર્ણય કર્યા વિના અનેક લેખકોએ
એકબીજાના ઉલ્લેખો જોઈ પરસ્પરાએ એ ભૂલ ચાલુ કાયમ રાખી છે.
તે. ના. શ્રી. સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમની આરાધી
સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર (વડોદરા દેશી
જ્ઞાવણી ખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯માં પ્રગટ થયેલ) કરનાર
મણિલાલ નણુભાઈ દ્વિવેદીએ દ્વયાશ્રયનો સાર દર્શાવ્યા પછી વિશેષા-
વસોકન (પૃ. ૩૦)માં આ ભૂલ સુધારવા નીચે જણાવેલ ઉલ્લેખથી
કંઈક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે—

“ એની ટીકા દોઈ અભયતિલકગણિ નામના જૈન સાધુએ લખી
છે, તે બહુ ઉપયોગી છે. ફાર્ગસ સાહેબ આ અભયતિલકગણીને બદલે
લેશાભયતિલકગણી એવું નામ આપે છે ને તેને અપૂર્ણ રહેલા દ્વયાશ્રયનો
પૂર્ણ કરનાર જણાવે છે. તથા ટીકાકાર તો દોઈ લક્ષ્મીતિલક નામે
ખીજે જ જણાવે છે. દ્વયાશ્રયની જે પ્રતિ ભારી આગળ છે, તેમાંથી
આવી કશી વાત નીકળતી નથી, તેમાં તો જેને હું ટીકા કહું છું, તેને વૃત્તિ
કહેલી છે, ને પ્રતિસર્ગે આ પ્રમાણે સમાપ્તિ કરેલી છે :—

“ જ્ઞિ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરસૂરિશિષ્યલ્લેલાભયતિલકગણિ-વિરચિતાયાં શ્રીસિદ્ધહેમ-
ચન્દ્રાભિધાન-શન્દ્રાનુશાસન-દ્વયાશ્રયટ્ટૌ ”

ઈસાદિ. અભયતિલકગણી, તે જિનેશ્વરસૂરિનો શિષ્ય એમ
આમાંથી જણાય છે ને શિષ્યલેખ એ ઉપનામ ચરણુરજ જેવું નમ્રતા-
વાચક શિષ્ય એ અર્થનું જ બોધક છે. આ નામને જરાબર ન જોવાથી
લેશાભયતિલકગણી એવું પ્રમયુક્ત વાંચ્યું હોય-એમ ધારું છું. ”

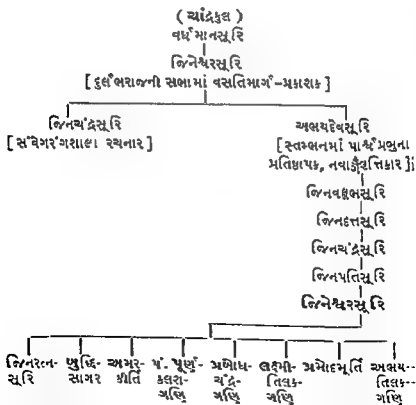
તથા મુંબઈ સરકારી સિરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્યના સંસ્કૃત પ્રસ્તાવમાં શ્રીયુત પં. દત્તાત્રેય શર્માએ રાવળહાદુર મ. વિ. કાથવટેના ઉપર દર્શાવેલ ‘ભરતખંડાયા પ્રાચીન ઇતિહાસ’નો ઉલ્લેખ ટાંકી સંસ્કૃતમાં પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે કે—

‘દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્ય પૂરું જ હોમયંત્રે રચ્યું અને વૃત્તિ તો અલય-તિલકગણિએ રચી એમ મને જણાય છે અને તેના સમર્થનમાં દ્વિયાશ્રય-ના ૧૭મા સર્ગના ૪૨મા શ્લોકની વૃત્તિમાં વૃત્તિકારે મૂલકારથી બતાવેલ પોતાનો ભેદ, વૃત્તિકારે પ્રાન્તમાં દર્શાવેલ પોતાનું માત્ર વૃત્તિકારપણું વગેરે સ્પષ્ટ ટાંક્યું છે.’

—આવી રીતે ભ્રમ-નિવારણ માટે પ્રયાસ થયો હોવા છતાં ‘સાક્ષરોનું’ લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું નથી, તેથી અમે પણ અમારો સપ્રમાણ અભિપ્રાય દર્શાવી નમ્રતાપૂર્વક ઇતિહાસ-લેખક વિદ્વજ્ઞનોનું ખાસ કરી ‘તે તે મંથોના ભાષાંતરકર્તા, સંપાદક, પ્રકાશક મહાશયોનું લક્ષ્ય ખેંચી એ પરસ્પરાગત સ્પર્શનાને સુધારી પ્રસિદ્ધ કરવા તેમને સૌજન્યથી સૂચવીએ છીએ.

દ્વાર્પસ સાહેબને સંસ્કૃત દ્વિયાશ્રય મહાકાવ્યની ટીકાની પ્રાંત પ્રશસ્તિવાળા શુદ્ધ પ્રતિ પ્રાપ્ત નહિ થઈ શકી હોય તેથી તે વાંચવામાં ભ્રમ થવાથી અથવા તેનો અર્થ બરાબર નહિ સમજી શકવાથી તેવો આશય દર્શાવ્યો હશે. આજે તેઓ સાહેબ વિદ્યમાન હોત તો અવશ્ય પોતાની મૂલ સમજ સુધારત. વૃત્તિકાર અલયતિલકગણિ પોતાને હોમયંત્રા-ચાર્યના સંસ્કૃત દ્વિયાશ્રયના વિવૃત્તિકાર, વૃત્તિકાર કે ટીકાકાર તરીકે જ ઓળખાવે છે, મૂલ દ્વિયાશ્રયના કર્તા તરીકે કે હોમયંત્રાચાર્યના અપૂર્ણ લાગના પૂર્ણ કરનાર તરીકે કયાંય ઓળખાવતા નથી. વૃત્તિને અંતે ૧૫ શ્લોકોની જે પ્રશસ્તિ અલયતિલકગણિએ દર્શાવી છે, તેના ૧, ૧૨, ૧૩

એ ત્રણ પ્રલોકનો અરાખર અર્થ ન સમજવાથી તેવો ભ્રાંતિયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે: “ અતિ વિમલ વિશાલ ચાંદ્રકુલમાં શ્રીવર્ધમાનાચાર્યના શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિ દ્વિજપતિ (જાતિથી બ્રાહ્મણ હોવાથી, પક્ષે ચન્દ્ર) થયા, જેમણે ગૂજરાતની ભૂમિમાં (ખાટણમાં) દુર્લભરાજની સલામાં વસતિમાર્ગનો પ્રકાશ કરી (ચૈત્યવાસીઓને વાદમાં જિતી) સાધુઓને સારો વિહાર કરનાર કર્યા હતા. ” વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ ત્યારપછીના દસ પ્રલોકમાં પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે, તેને આવા વંશક્રમમાં ગોઠવી શકાય:—

દરેક સર્ગની વૃત્તિના પ્રાન્તલેખમાં પોતાને જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યલેશ તરીકે ઓળખાવવામાં પોતે તેમના અનેક શિષ્યોમાં નમ્રશિષ્ય તરીકે હતા—એમ સૂચિત કરવાનો અને પોતાની લઘુતા—નમ્રતા દર્શાવવાનો વૃત્તિકારનો હેતુ કલ્પી શકાય. ૧૧ થી ૧૪ શ્લોકમાં વૃત્તિકારે જણાવ્યું છે કે—“ તે મુચુર (જિનેશ્વરસૂરિ) ના આદેશથી મુનિ અભયતિલક-ત્રણિએ પોતાના મતિવૈભવના અનુસારે સકલ્પ—પ્રાસજનોના કાનને હિંસવ—આનંદ આપે તેવી આ વિવૃત્તિ (વિવરણ) રચેલ છે. સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ, વિકલતા વિનાની કવિતા—કીડાના કીડામૃદરૂપ, દીર્ઘવટે સમુદ્રના પારગામી, ત્રણ સુવનના જનો પર ઉપકાર કરવાના નિયમવાળા, લક્ષ્મીતિલક કવિરૂપી સૂર્ય, કે જેઓ સમગ્ર ગ્રંથસમૂહમાં ગદ્યારા શુરુ છે અને આ દ્વયાશ્રયમાં તેા વિશેષે કરીને પ્રકૃષ્ટ શુરુ છે, તેમણે આ ટીકાને સારી રીતે શુદ્ધ કરી છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં પ્રલલાદ-નપત્તન (પાલણપુર) માં દીવાળીના શુભ દિવસે આ ટીકા પૂર્ણ થઈ.

૧ “ શ્રીપાર્શ્વનાથ-જિનદત્તગુહ-મસાદા-ચારખડે રમસનોડ્વલધિયાપિ કિશ્ચિત્ ।
શ્રીદ્વિમચન્દ્રકૃતસંસ્કૃતકુળગુર્માર્ષ—શ્રીદ્વયાશ્રયસ્ય વિવૃત્તિઃ સ્વ-વરોપકૃત્યે ॥ ”

—સં. ૬૫. ૧. પ્રાંત શ્લોક ૪ (મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રકાશિત).

૨ “ સુગુરોત્તમસ્યાદેશાત્ સર્ગકર્ણોત્તમં વિવૃત્તિમેનામ્ ।
સ્વમનિવિમવાનુસારાન્મુનિર્વ્યપાદમયતિલકગણિઃ ॥
આમ્નાતી સર્વવિપાસવવિકલ-કવિત્રાનેલિકેલીનિવાસઃ,
કીર્ત્યાંગેઃ પારદૃશા ત્રિમુવનજનનોપક્રિયાસ્વાચરીશ્વઃ ।
નિઃશેવધ્રન્યસાર્યે મમ શુરુદિ શુ દ્વયાશ્રયેડતિપ્રકામં,
ટીકામેનાં સ લક્ષ્મીતિલકકવિ-રવિઃ શોધયાભાસ સમ્યક્ ॥
અપે દ્વાદશમિશ્વયોદશશતે શ્રીતિકમાદેશ્ચિયં ।
શ્રીપ્રહ્લાદનપત્તને શુભદિને દીપોત્સવેષ્પૂર્વત ॥ ”

—સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયટીકા [(મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત. પ્રાંત શ્લોક ૧૧-૧૩).

આ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૭૫૭૪ સતર હજાર, પાંચસો ને ચુમેતેર શ્લોકોનું નિશ્ચિત કરેલું છે.”

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયનાં દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો દર્શાવતું, અને શબ્દાનુશાસનના વિશેષ હેતુભૂત સિદ્ધરાજ જ્યોતિર્લક્ષ્મીના વંશ-કીર્તનને કરતું વીશ સર્ગનું એ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય અપૂર્ણ તો નથી મૂક્યું, પરંતુ તેથી આગળ આઠમા અધ્યાયના પણ દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો સમજાવતું, કુમારપાલચરિત્ર પ્રતિપાદન કરતું આઠ સર્ગનું પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય પણ પૂર્ણ રચેલ છે. જે પૂર્ણકલશગણિ, (અભયતિલકગણિના સતીર્થ ચુરખાધુ)ની વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચાયેલી વૃત્તિ સાથે મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૦૦માં સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. કમલાગ્ને દાર્પસ સાહેબ, મ. ન. દિવેદી વગેરેને આ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનાં દર્શન થયાં જણાતાં નથી. દ્વયાશ્રયના પ્રારંભનો ઉપર્યુક્ત લેખકેએ દર્શાવેલ સમય પણ કાલ્પનિક જણાય છે, પ્રામાણિક જણાતો નથી.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ત્રિપદિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રસ્તિમાં પોતાની દ્વયાશ્રય કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કુમારપાલ જીપાલની ઉક્તિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે—

“અસ્મત્પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્ભક્તિસ્વૃશો યાચ્ચયા,
સાક્ષં વ્યાકરણં સર્ગતિ સુગમં ચકુર્ભવન્તઃ પુરા ।
મદ્દેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલં લોકાય ચ દ્વયાશ્રય—
છન્દોઽલ્લકૃતિ-નામસન્ગ્રહ-મુદ્ધાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રાણ્યપિ ॥”

—ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦મું (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવ-નગરથી પ્રકાશિત).

ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવના રાજ્યકાલમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીના દિવસે ખંભાતમાં ચન્દ્રતિલક ઉપાધ્યાયે (અભયતિલકગણિના સતીર્થ ચરણધુએ) વિસ્તૃત સં. અભયકુમાર-ચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. તેનું સંશોધન પૂર્વોક્ત લક્ષ્મીતિલકગણિ અને પ્રસ્તુત અભય-તિલકગણિએ કર્યું હતું. ચન્દ્રતિલકોપાધ્યાયે ત્યાં વળાવ્યું છે કે—

“દ્વાપદ્યટ્ટીકાકારં દ્વિધ્વાકરણઃ સુદૃઢ-સાહિત્યઃ ।

સુવચિરમયતિલકગર્ગદ્વાસોઘયતામિદં શાસ્ત્રમ્ ॥”

—અભયકુમારચરિત્ર (ડી. ૬. જામનગરથી પ્રકાશિત)

અર્થાત—દ્વયાશ્રયના ટીકાકાર, જે વ્યાકરણ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત)ના સાતા, જેમણે સાહિત્ય સારી રીતે જોયેલું છે, તે સુકવિ અભયતિલક-ગણિએ (લક્ષ્મીતિલકગણિ સાથે) આ શાસ્ત્ર (અભયકુમાર-ચરિત્ર) શુદ્ધ કર્યું હતું.

જુહુદ્દટ્ટિપ્પનિકાકાર પણ અમારા કથનને પુષ્ટ કરે છે. આ સિવાય ખીખાં પણ અનેક પ્રમાણો આપી શકાય, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ પ્રમાણો-થી પણ કપટ સમજી શકાય તેમ છે કે-સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે જ પૂર્ણ રચેલ છે, તેની ટીકા જ પ્રસ્તુત અભયતિલકગણિએ વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમાં પાલણુ-પુરમાં પૂર્ણ કરી હતી અને એ ટીકાનું જ સંશોધન લક્ષ્મી-

૧ “શ્રીમદ્વીસલદેવગૂર્જરધરાધીશેઽધિપે મુમુર્જા,
પૃથ્વી પાલયન્તિ પ્રનાયનપને શ્રીસ્તમ્મનીર્યે પુરે ।
ચક્ષુઃ-દીપ્તકર-ત્રયોદશમિતે સંવત્સરે વૈક્રમે,
કાવ્યં મધ્યતમં સમર્થિતમિદં દીપોત્સવે વાસરે ॥”

—અભયકુમારચરિત્ર (પ્રસ. મેલોક ૪૭).

૨ ‘શ્રીદ્વાપદ્યમહાકાવ્યં શ્રીહેમસૂરીયં ૨૦ સર્ગ સંગ્રહં ૨૮૨૮-૨૦૨૮ દ્વાપ-
દ્યમ-કાવ્યપાદ ૨૮ કૃત્તિઃ ૧૩૧૨ વર્ષે સ્વત્તર-જમયતિલકીયા ૧૭૫૭૪’

—જુહુદ્દટ્ટિપ્પનિકા.

તિલકગણિએ ક્યું હતું. દ્વયાશ્રય મૂલ કાવ્યમાં તેઓએ કંઈ સુધારો-વધારો કે દેરદાર કર્યો નથી. દીકાકારનું નામ અલય-તિલકગણિ એ જ બરાબર છે, એ સિવાયનાં નામ યુક્ત નથી.

અલયતિલકગણિની અન્ય કૃતિ ‘ન્યાયાલંકાર’ નામની પંચ-પ્રસ્થાન ન્યાયમહાતર્કની વિષમપદવ્યાખ્યા જેસલમેરના જૈનગ્રંથલંકારમાં વિદ્યમાન છે, જેનો નામનિર્દેશ ગુણરત્નસૂરિએ (વિ. સં. ૧૪૬૬માં) પદ્ધર્શનસમુચ્ચયવૃત્તિમાં અને વ્યુહટિપ્પનિકાકારે પણ કર્યો છે. ન્યાય-સૂત્રની શ્રીકંઠની વૃત્તિ પર ટિપ્પનરૂપ આ વ્યાખ્યાનો આઘંત લાગે જેસલમેર-જૈન ભાં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૪૭-૪૮)માં અમે દર્શાવ્યો છે. તેના અંતમાં પણ વૃત્તિકાર અલયતિલકગણિએ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય નામના પોતાના વિદ્યાગુરુની પ્રશંસા કરી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. આ વ્યાખ્યાનું સંશોધન પણ ઉપયુક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે ક્યું હતું. પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતાં આ વૃત્તિને વૃત્તિકારે પોતાના ગુરુ જિનેશ્વરસૂરિના પ્રસાદરૂપ ગ્રચવી છે. દરેક (પાંચ) અધ્યાયના અંતમાં—

“ઈતિ યુગપ્રધાન-શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ-શિષ્યલેશ-શ્રીમમયતિલકોગાધ્યાય-નિર્મિતાયા”

ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. રચના-સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી આ રચના કરી હશે-એમ અનુમાન થાય છે.

વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્રાદિમાં પ્રવીણ આવા એક ગ્રૌઢ પ્રાઠ પુરુષની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની ‘વીરરાસ’ નામની કૃતિ લઘુ છતાં વિશેષ ગૌરવપાત્ર છે. આ રાસ ભાષાશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, એટલુંજ નહિ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ અતિ મહત્વનો છે. ભીમપણીમાં મહારાણા મંડલિકના આદેશથી ભુવનપાલશાહે

કરાવેલ વિધિયૈલ કે જેનું અપરનામ 'મંડલિક-વિહાર' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, સીલણ દંડનાયકના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૧૭માં વૈશાખ શુક્લ દશમીએ (વીર પ્રભુના ક્વલજ્ઞાનના દિવસે) તેમાં વીર-પ્રભુની પ્રતિમાની તથા તે વીર-વિધિલવન પર સુવર્ણમય ધ્વજદંડ, કલશની પ્રતિષ્ઠા જિનેશ્વરસૂરિ(રાસકાર અભયતિલકગણિના ગુરુ)એ કરી હતી. એ મહોત્સવની પ્રત્યક્ષ જોયેલ ઘટનાનું કવિએ રાસના રૂપમાં વર્ણન કર્યું છે.

અભયતિલકગણિ શ્રીપાર્શ્વનાથ અને પોતાના પૂર્વજ શ્રીજિનદત્ત-ચર(બડાદાદા)ના પરમ ઉપાસક જણાય છે, કારણ કે તેમણે જેમ ક્ષયાશ્રયવૃત્તિના પ્રારંભ-પ્રાંતમાં અને ન્યાયાલંકાર-વ્યાખ્યાના આરંભ-માં તેમનું મંગલાચરણ તરીકે રમરણ કર્યું છે, તેમ આ 'વીર-રાસ' નામની લઘુકૃતિના પ્રારંભમાં પણ પોતાની કૃતિના અભિજ્ઞાન તરીકે શ્રીપાર્શ્વનાથ અને જિનદત્તના પાદ-પદ્મને કરેલ પ્રણામ જોવામાં આવે છે.

અભયતિલકગણિએ રચેલી એક પ્રશસ્તિ જેસલમેર-લંકારમાં છે. (લુઓ. જે. ભાં. સૂચી પૃ. ૩૬, નં. ૨૮૬) જે પ્રશસ્તિવાળી ઉપદેશ-માલા-શ્રુદ્ધવૃત્તિની પુસ્તિકા પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત થઈ હતી.

અભયતિલકગણિના ગુરુમંધુઓ

અભયતિલકગણિને ઉપાધ્યાયપદ્ધતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું? તે સંબંધમાં જાણી શકાયું નથી. અભયતિલકગણિએ હૈમ-ક્ષયાશ્રયવૃત્તિના અંતમાં (શ્લો. ૧૦માં) પોતાના સતીર્થ સાત ગુરુમંધુઓ (જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો)નાં નામો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે—૧ જિનરત્નસૂરિ,

૧ જિનદત્તસૂરિના પરિચય માટે 'અપભ્રંશકાવ્યવૃત્તિ' (ભાયકવાડ ઓ. સિરિઝ દ્વારા પ્રકાશિત)ની અમારી ભૂમિકા જોવી.

૨ બુદ્ધિસાગર, ૩ અમરકીર્તિ, ૪ પૂર્ણકલશગણિ, ૫ પ્રબોધચંદ્ર-ગણિ, ૬ લક્ષ્મીતિલકગણિ અને ૭ પ્રબોદમૂર્તિ.

આમાંથી બુદ્ધિસાગર, અમરકીર્તિ અને પ્રબોદમૂર્તિ એ ત્રણના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ એ સિવાયના ચાર અને ખીજા દશ નવીન જાણવામાં આવ્યા છે; તે પ્રૌઢ વિદ્વાનોનો દ્વંદ્વ પરિચય અહીં ઉપયુક્ત ગણી આપવામાં આવે છે.

(૨) જિનરત્નસૂરિ—લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય, પૂર્ણકલશગણિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, લીલાવતીસાર—મહાકાવ્ય વગેરેના કર્તા.

(૩) કનકચંદ્ર—વિ. સં. ૧૨૯૫માં સુમતિગણિની ગણધર-સાધર્શતક—બૃહદ્વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમાં લખનાર.

(૪) પૂર્ણકલશગણિ—વિ. સં. ૧૩૦૭માં હૈમપ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-વૃત્તિ રચનાર.

(૫) લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય—અભયતિલકગણિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચાયેલી પૂર્ણકલશગણિની હૈમ પ્રા. દ્વયા. વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૧૨માં રચાયેલી અભયતિલકગણિની હૈમ સં. દ્વયા. વૃત્તિ, ન્યાયાલંકાર—વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૧૨માં રચાયેલ ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાયનું અભયકુમારચરિત્ર, વિ. સં. ૧૩૨૨માં રચાયેલી ધર્મતિલક-મુનિની જિનવલ્લભીય અજિતશાંતિસ્તવ—વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૩૨૮માં રચાયેલ પ્રબોધમૂર્તિનો કાતંત્રદુર્ગપદ—પ્રબોધ વગેરેના સંશોધક અને વિ. સં. ૧૩૧૧માં પ્રત્યેકબુદ્ધ—ચરિત્ર વગેરેના કર્તા.

(૬) ચંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય—વિ. સં. ૧૩૧૨માં અભયકુમાર-ચરિત્ર વગેરે રચનાર.

(૭) ધર્મતિલક—જિનવલ્લભસૂરિરચિત અજિતશાંતિસ્તવની વિ. સં. ૧૩૨૨માં વૃત્તિ રચનાર.

(૮) કુમારગણિ કવિ—અભયકુમાર-ચરિત્ર લખાવનારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ વગેરે રચનાર.

(૯) પ્રબોધચંદ્રગણિ—વિ. સં. ૧૩૨૦માં સદેહદોલાવલી-વૃત્તિ વગેરે રચનાર.

(૧૦) જિનપ્રબોધસૂરિ (પ્રબોધમૂર્તિ)—વિ. સં. ૧૩૨૮માં કાનન-દુર્ગપદ-પ્રબોધ વગેરે રચનાર તથા વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચાયેલ વિવેકસમુદ્રગણિની પુણ્યસાર-કથા વગેરેના સંશોધક. વિ. સં. ૧૩૩૪-માં જિનદત્તસૂરિની મૂર્તિ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર. જેમના ઉપદેશથી ઉચ્ચાપુરીવાસી શ્રે. હરિપાલે ઉજ્જવંત (ગિરનાર)તીર્થમાં શ્રીનેમિનાથની નિઃપૂજા માટે ૨૦૦ દ્રમ આપ્યા હતા, જેના વ્યાજમાંથી પ્રતિદિન ૨૦૦૦ પુષ્પ પ્રભુને ચડાવવા વ્યવસ્થા કરી હતી.

(૧૧) વિવેકસમુદ્રગણિ—વિ. સં. ૧૩૩૪માં પુણ્યસાર-કથા વગેરેના રચનાર, તથા જિનકુશલસૂરિના વિદ્યાગુરુ.

(૧૨) સોમમૂર્તિગણિ—વિ. સં. ૧૩૩૧માં (આશરે) ‘જિનેશ્વરસૂરિ-વીવાહલો’ વગેરે રચનાર.

(૧૩) સર્વરાજગણિ—ગણધરસાધ્વિશતક-લઘુવૃત્તિ વગેરે રચનાર.

(૧૪) દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાય—પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાનું વિ. સં. ૧૨૨૩ની હેમપ્રભસૂરિરચિત વૃત્તિ સાથેનું પુસ્તક લખાવનાર શાહ અભયચંદ્રની પ્રશસ્તિ રચનાર (બુએ જેસલમેર-ભાં. સૂચી પૃ. ૧૦).

(૧૫) જગકુ—આ ગૃહસ્થકવિ વળ્યાય છે. આ કવિની કૃતિ ‘સમ્યક્ત્વમાઈ ચઉપાઈ’, ‘પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ’ (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ, વગ્રેદરાધી પ્રકાશિત)માં પ્રકટ થઈ છે, તેમાં જિનેશ્વરસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ચોપાઈની રચના વિ. સં. ૧૨૭૮ થી ૧૩૩૧ સુધીમાં થઈ હોવાનું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ અભયતિલકમણિના ગુરુધુઓના સંબંધમાં ઘણું લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ અહીં તેમની ખાસ મુખ્યતા ન હોવાથી, તેમ લેખગૌરવલયથી અને અવકાશની સંકુચિતતાથી સંક્ષિપ્ત કરાયેલ આ દિગ્દર્શનમાત્રથી પણ ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનોને સંતોષ થશે.

[૩]

ભુવનપાલ

પૂર્વોક્ત વીર-રાસની ફરી ગાથામાં સૂચવેલ મંડલિક રાજના આદેશથી ભીમપત્નીમાં અતિસુંદર વીર-વિધિલવન અપરનામ મંડલિક-વિહાર કરાવનાર અને તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં દેશદેશના સંઘનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરનાર શાહ ભુવનપાલ કયા વંશના હતા? તેમના પૂર્વજોએ, વંશજોએ વા તેમણે અન્ય પુણ્યકાર્યો કેવાં કર્યાં હતાં? એ વગેરે જાણવાની ઇચ્છા ઇતિહાસપ્રેમીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેની કંઈક અંશે પૂર્તિ એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. આ પ્રશસ્તિવાળી તાકપત્રીય પ્રતિ જેસલમેર-જૈનલાંડારમાં છે. તે પરથી નવી લખાયેલી પ્રતિ અહીં આત્મારામ-જૈન ગાનમંદિરમાં શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે; ત્યાંથી ઉદ્ધૃત કરી દસ શ્લોકવાળી આ પ્રશસ્તિ અમ્હે જેસલમેર-લાંડાગાર-અંથસૂચી (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત)ના અપ્રસિદ્ધ-અંથ-અંથકૃતપરિચયમાં (પૃ. ૧૭ ની ટિપ્પણીમાં) મૂકી છે. અહીં તેનો સાર જણાવીશું—

દ્વેમંધર

“અતિતેજસ્વી વિભૂતિશાલી સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ ઉકેશવંશમાં દ્વેમંધર શાહ^૧ થયા, સત્યમાં આસક્ત મનવાળા, ધર્મપ્રેમી, પૃથ્વીને પ્રસન્ન

૧ જિનપતિસૂરિએ રચેલ ‘પ્રબોધોદય’ ગ્રંથમાં જણાવેલ (જેસલમેર લાં. સૂચી, અપ્રસિદ્ધ પૃ. ૨૬), જિનદત્તસૂરિ-પ્રકાશિત વિધિમાર્ગમાં પ્રતિબોધ પામેલ, વિધિચૈત્ય વગેરે વિચારોના વિજ્ઞ દ્વેમંધર અને આ દ્વેમંધર શાહ એક હોવાનો સંભવ છે.

કરનાર જે શાહે કષ્ટવૃષ્ટિનો નાશ કરવા અજમેર નામના નગરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુની આગળ શિલામય મહામંડપ કરાવ્યો હતો. મહા-સાગર-સમાન ગંભીર એ શાહને દેવશ્રીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણ-સમૃદ્ધી સંપૂર્ણ, સારી કાંતિવાળા રત્નસમાન ઘણા પુત્રો થયા હતા.

જગદ્ધર

તેમાં એક જગદ્ધર સુકૃતશાસ્ત્રીઓમાં અગ્રેસર કૌસ્તુભરતન-સમાન થયા, જે ગુણો વડે શ્રીમાન ઉત્તમ પુરુષો(શ્રીપુરુષોત્તમ)ના હૃદયમાં વાસ કરનાર થયા; જેમણે જેસલપુરી(જેસલમેર)માં લવ્ય જતોનાં નેત્રરૂપી કમલોને વિકસિત કરવામાં સૂર્ય સદૃશ, શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુનું સુંદર મંદિર કરાવ્યું અને તેની બન્ને તરફ ઘોડા વખતમાં ભૂષણો કરાવ્યાં. જેણે પોતાને ઘરે સાધર્મિકરૂપી વૃક્ષોના વનને અખંડિત વાતસલ્યરૂપ નીકળા પૂર વડે અત્યંત વહેતું—નવપલ્લવિત કર્યું હતું. અધિક શું કહેવું? મરદેશમાં જે શાહ દૃષ્યવૃક્ષની સમાનતા પામ્યા હતા. તે જગદ્ધરશાહ (વીરરાસની ફઠી કડીમાં નામ સૂચવેલ છે.)ને સૌંદર્ય શીલથી શોભતી સાક્ષીનામની સધર્મિણી-પત્ની હતી. તેના અખંડિતનય-નીતિમાન આ ત્રણ પુત્રો વિદ્યમાન છે. તેઓમાં પ્રથમ યશનો સાગર યશોધવલ, વચ્ચે (બીજો) રાજસભામાં ઉજ્જવલ કીર્તિવાળો ભુવનપાલ અને તેમનો અનુજ (ત્રીજો) સહદેવ છે.

ભુવનપાલ

દિશાઓના સમૂહને પ્રસન્ન કરનાર આ ભુવનપાલે અહિં (જેસલમેરમાં? પાલણપુરમાં) સુચરુ જિનપતિસરિના સ્તૂપ ઉપર વિદ્યદિત થયેલ પ્વજ્ઞદંડ ચડાવ્યો હતો, જેમ ચક્રવર્તી પદ્મે અટકેલ જિનપતિ-રથને ચડાવ્યો હતો.

રામચંદ્રની પ્રિયા-જનકની પુત્રી-સીતાએ જેમ કુશ અને લવ એ

એ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો; તેમ તે (ભુવનપાલ)ની પ્રિયા-ત્રિભુવન-પાલની પુત્રીએ ખીમસિંહ અને અલય નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠ ધાર્મિકજનરૂપી ઉપવનને નવપલ્લવિત કરવામાં નીક સમાન શ્રીમાન્ તે ભુવનપાલશાહે પોતાને ધન્ય, કૃતપુણ્ય, સતત શાસિભદ્ર સ્વરૂપી ખનાવવા મુનિ (ધન્ય-શાસિભદ્ર-કૃતપુણ્ય વગેરે)નાં ચરિત્રોથી રમણીય આ પુસ્તિકા હર્ષથી લખાવી છે, યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ આ પુસ્તિકા જયવંતી રહે.

સંલવ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિ, ઉપર્યુક્ત ધન્ય-શાસિભદ્ર વિ. ચરિત્રને વિ. સં. ૧૨૮૫માં પૂર્ણુલદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિ-શિષ્યે) રચ્યા પછી તે પુસ્તિકા લખાવનાર અને પોતાના શુરુ (જિનપતિસૂરિ)ના સ્તૂપના પ્વગ્નદંડ ચડાવનાર આ ભુવનપાલના પરિચયરૂપે તે જ અરસામાં રચી હશે, કેમકે તે પ્રશસ્તિવાળી પુસ્તિકાની ખીજ નકલ વિ. સં. ૧૩૦૯માં મેદપાટના વરગ્રામના વાસી શ્રેષ્ઠી અલયી આવકના પુત્ર સમુદ્ધર આવકની ભાર્યા, કુલધરની પુત્રી સાવિતિ આવિકાએ લખાવી હતી. (જુઓ જેસલમેર ભાં. સૂચી, પૃ. ૩).

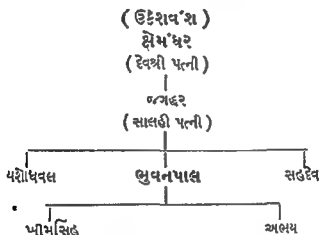
વિક્રમના ૧૩મા સૈકાના અંતમાં અને ૧૪મા સૈકાના આરંભમાં વિદ્યમાન આ ભુવનપાલે ઉપર્યુક્ત જિનપતિસૂરિના પદધર જિનેશ્વર-સૂરિદ્વારા લીમપહીમાં વીર-વિધિલવન^૧ અપરનામ મંડલિક-વિહારની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી-એ સહજ સમજાય તેમ છે.

શાહ ભુવનપાલે અને તેમના પૂર્વજોએ અજમેર, જેસલમેર,

૧ ચૈત્યવાસીઓએ કરેલી અવિધિથી દૂર રહેલું અને જિનવલ્લભ-સૂરિદ્વારા પ્રકાશેલ વિધિમાર્ગની વિધિ પ્રમાણે પ્રવર્તતું લવન. આ સંબંધી વિશેષ વૃત્તાન્ત 'અપભ્રંશકાવ્યદ્રશી' (ગા. ઓ. સિરિત્ર વડોદરાથી પ્રકાશિત)માં જોવામાં આવશે.

ભીમપત્નીમાં કરેલાં સૂક્ત્યો પ્રશસ્તિદ્વારા વિદિત થાય છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેમનું નિશ્ચિત વાસ-સ્થળ વા જન્મભૂમિ જાણી શકાતી નથી. એ સંબંધમાં ગવેષણા કરવાથી વિશેષ વૃત્તાન્ત પ્રકાશમાં આવશે, તે ઇતિહાસ-રસિકોને આનંદ થશે.

પ્રશસ્તિના આધારે ભુવનપાલ શાહનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય—

[૪]

ભીમપત્ની

પૂર્વોક્ત વીર-રાસ જે ભીમપત્નીના વિધિલવનમાં વિ. સં. ૧૩૧૭માં વીરપ્રજ્ઞની પ્રતિષ્ઠાને ઉદ્દેશીને રચાયેલ છે, તે ભીમપત્ની કીસા શહેરની પશ્ચિમમાં લાંથી લગભગ અગિયાર માઈલ ઉપર આવેલું, હાલમાં ભીલડીયા નામથી ઓળખાય છે—તે જણાય છે.

પાલ્લણપુર—નિવાસી રૂઢપાલશાહ અને ધારલાના પુત્ર સમરિંગ, કે જેનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૭૫માં થયો હતો, તેણે જિનકુશલસૂરિ

પાસે વિ. સં. ૧૩૮૨માં આજ ભીમપલ્લીમાં અને એ જ પૂર્વોક્ત વીર-
જિનમંદિરમાં પોતાની બહેન કીલ્હ સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી.
આ સમરિગનું નામ દીક્ષિત થયે સોમપ્રભામુનિ રાખવામાં આવ્યું હતું,
વિ. સં. ૧૪૦૬માં જેસલમેરમાં તેમને વાયનાયાર્યપદ મળ્યું હતું
અને વિ. સં. ૧૪૧૫માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યે તેમને જિન-
ચંદ્રસૂરિના પદ પર સ્થાપી જિનોદયસૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા
હતા. વિશેષ પરિચય માટે ભાવનગર જૈન આત્માનંદસભાથી પ્રકાશિત
જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય-સંચયમાં જિનોદયસૂરિ-પદાભિષેક-
રાસ, વીવાહસો તથા તેનો સાર જુઓ.

પૂર્ણિમાપક્ષની એક શાખા ભીમપલ્લીના નામથી ઓળખાય છે.
વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં ભીમપલ્લીય આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અનેક
પ્રતિમાઓ મળી આવે છે, તેમાંના કેટલાક લેખો સદ્ગત શુદ્ધિસાગર-
સૂરિજીના ‘જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ’ (ભા. ૧, લે. ૨૯૯; ભા. ૨, લે.
૩૪, ૨, ૯૯, ૧૧૨, ૬૩૨)માં તથા બાબૂ પૂરણચંદ્ર નાહરના ‘જૈન-
લેખસંગ્રહ’ (ભા. ૧, લે. ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૯૨)માં પ્રકટ થયા છે.

‘જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય’ એ નામનો એક લેખ
ઇતિહાસ-પ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ
લખેલો ‘આત્માનંદ-પ્રકાશ’ના ૧૮મા પુસ્તકના ૩૩મ અંકમાં પ્રસિદ્ધ
થયેલ છે. ગવેષણા કરવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત
પણ મળવા સંભવ છે.

[૫]

મંડલિક-વિહાર

સ્મરણીય જનોનાં (પશુ, પક્ષિ, સ્થલ, પદાર્થ-વિશેષ વગેરેનાં
પશુ) નામોથી અનેક સ્મારકો અત્યાર પૂર્વે થયેલાં જાણવામાં આવ્યાં

છે, જેમાં જૈનમંદિરો જે વિહાર નામથી જાણીતાં થયાં છે, તેમાંનું એક આ વીર-વિધિલવન મંડલિક વિહાર પણ છે.

રાજ્યોના વા રાજ્યના આશ્રયથી-રાજ્યોની લક્ષ્મીલરી સહાનુ-ભૂતિથી તૈયાર થયેલાં-રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓ-મંત્રીશ્રેણી વગેરે દ્વારા કરાવાયેલાં અનેક જૈનમંદિરો તે તે રાજ્યના નામથી વિહાર નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પાટણમાં વનરાજ-વિહાર, ગિરનારમાં કર્ણુ-વિહાર, સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધ-વિહાર, પાટણમાં રાજ-વિહાર અને ત્રિશુવનપાલ-વિહાર, પાટણ, દેવપત્તન, ચારાપદ (ચરાદ), જાલોર, લાટાપલ્લી- (લાટોલ) વગેરે અનેક સ્થળોમાં કૃમાર-વિહાર, પાલ્લવપુરમાં પાલ્લવ-વિહાર, જાલોરમાં અંદન-વિહાર, જોસલમેરમાં લક્ષ્મણ-વિહાર, કર્ણ-ભુવનમાં રાય-વિહાર, વૈરાટમાં ઇન્દ્ર-વિહાર જાણવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મહારાષ્ટ્રા મંડલિકના નામે ભીમપલ્લીમાં આ મંડલિક-વિહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મંત્રીશ્રેણીનાં અને શ્રેષ્ઠિઓનાં નામથી પણ અનેક વિહાર અથવા વસહિ(તિ) પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમાં આશાપલ્લીમાં ઉદયન-વિહાર, ભરુચમાં અંબડ-વિહાર, શત્રુજયમાં વસ્તુપાલ-વિહાર, રાણપુરમાં શ્રવણ-વિહાર તથા આજુમાં વિમલ-વસહિ, લૂણિગ(લૂણસિદ્ધ)-વસહિ, પાટણમાં સાંતુ-વસહિ વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ સિવાય સ્મારક તરીકે ઓલિકા-વિહાર, સમલિકા-વિહાર વગેરે જાણવામાં આવેલ છે.

વીર-રાસમાં(૬૬ કડીમાં) સૂચવ્યા પ્રમાણે મંડલિકરાજના આદેશથી પ્રથમ સૂચવેલ શુવનપાલશાહે ભીમપલ્લીમાં જાયું, અતિસુંદર, શ્રેષ્ઠ તોરણવાળું વિધિ-લવન કરાવ્યું હતું, જેના ઉપરના ભાગમાં વીરપ્રભુના જિંબને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. મંડલિક મહારાષ્ટ્રાની પ્રીતિલરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલ આ વીર-વિધિલવનને રાસની ૨૦મી કડીમાં મંડલિક-વિહાર નામે ઓળખાવ્યું છે.

ભીમપલ્લીના મંડલિક-વિહારથી સ્મરણીય થયેલા આ મંડલિક રાજાના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવી શક્યું નથી. લેખપદ્ધતિ (ગાયકવાડ ઓ. સિરીઝ, વડોદરામાં પ્રકાશિત થયેલ)ના પૃ. ૨-૭માં શાસનપત્રનું ઉદાહરણ દર્શાવતાં ભીમપલ્લી-મંડલિકરાજાના અધિકારી આ મહારાજા મંડલિકનો નામનિર્દેશ છે. તેમાં આપેલ સં. ૮૦૨ અને વનરાજનું નામ ત્યાં ઘટતું નથી; ખરી રીતે તે સમયમાં ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવ હોવાથી તેનું નામ સંભવી શકે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં શીલણને વનરાજનો આશ્રિત મહામાત્ય સૂચવ્યો છે, તે બરાબર જણાતું નથી. પૂર્વોક્ત વીરરાસમાં (ગા. ૧૦માં) શીલણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે, સંભવ પ્રમાણે તે મહારાજા મંડલિકનો આશ્રિત હશે. લેખપદ્ધતિના ઉપર્યુક્ત શાસનપત્રમાં સાંગણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે. પરંતુ લેખપદ્ધતિના સંવત્, નામે વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સર્વથા ગ્રામાણિક લેખી શકાય તેવાં નથી, માત્ર તે દ્વારા લેખોની પદ્ધતિનું જ જ્ઞાન કરાવવાનો પદ્ધતિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે.

વીરરાસની દસમી ગાથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે-શીલણ દંડનાયકે ભીમપલ્લીના વિધિલવનમાં વીરપ્રભુની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; એથી સંભવ પ્રમાણે તે જૈન અથવા જૈનધર્મ તરફ પરમ પ્રીતિવાળો હશે-એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ભીમપલ્લીના રાજાઓ સોલંકી-વાઘેલા હતા, તેઓ ગૂર્જરેશ્વરોના પાટણના ચૌહુકય કુમારપાલ ભૂપાલ વગેરેના આશ્રિત હતા અને તેઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સહકાર હતો-એમ જણાય છે. અરિસિંહ-કવિએ રચેલ, વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વરના મુદ્રિત-સંકીર્તન મહાકાવ્ય (ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સલાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૨, શ્લો. ૧૮)માં અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની મુદ્રિતકીર્તિકલ્લોસિની (ગાયકવાડ ઓ. સીરિઝ વડોદરાદ્વારા પ્રકાશિત-હમ્મીરમદ-મદનનું પરિશિષ્ટ શ્લો. ૭૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાઘેલા અર્જુનરાજને

કુમારપાલ જૂપાલે ભીમપદ્મીના સ્વામી બનાવ્યો હતો. અર્જુનરાજે ભીમદેવને ગૃહસ્થર બનાવવામાં સહાયતા કરી હતી અને ભીમદેવે લવણપ્રસાદ રાણુક ઉપર ભૂમિનો ભાર સ્થાપ્યો હતો. આ તે જ ભીમદેવ સમજવાના છે કે—જેની આગ્રાથી સુપ્રસિદ્ધ વીરમંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ અને તેજપાલે ઉપર્યુક્ત 'લવણપ્રસાદના પુત્ર મહારાણા વીરધવલનું' આદર્શ મંત્રિપદ સ્વીકારી દિગંત—વ્યાપી ઉજ્જવલ યશ મેળવ્યો હતો.

ભીમપદ્મીના વીર-મંદિરનો સમય

[જૈનયુગ, મુંબઈના સં. ૧૯૮૩ના ભાદ્રપદ—આશ્વિનના અંકમાં પ્રકાશિત.]

પ્રજુ મહાવીરના ઐતિહાસિક વિશિષ્ટ ચરિત્રને આલેખવામાં એ મહાવિભૂતિનાં ઐતિહાસિક સ્મારકને પણ આપણે સ્મૃતિમાં રાખવાં જોઈએ. જે યોગ્ય પ્રયત્નથી સંશોધન કરવામાં આવે તો આપણા ચિત્તને આકર્ષતાં એવાં સંકેત સ્મારક મળી શકે. પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધીમાં એવાં હજારો વીર-સ્મારક બન્યાં હશે, જેમાંથી બહુ થોડાના સંબંધમાં આપણે થોડું જાણીએ છીએ. કાલક્રમથી કેટલાંય સ્મારક વિલયભાવને પામ્યાં હશે, જેનો ખૂંસે ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. નામાવશેષ અને સ્મૃતિશેષ થતાં સદ્ભાગ્યે અવશિષ્ટ રહેલાં થોડાં-ધણાં સ્મારકના સંબંધમાં પણ જે આપણે દુર્લભ્ય કરીએ, તો તેનું પરિણામ અતિ શોચનીય આવે એ સ્વાભાવિક છે; એવો અનિષ્ટ દુઃખદ અવસર ન જોવો પડે તે માટે આપણે બહુ સાવચેતીથી સ્મારક-સંરક્ષણ અને સંશોધન સંબંધમાં સમયોચિત સ્તુત્ય પ્રયાસ આદરવો જોઈએ.

ભીમપદ્મીનું વીર-મંદિર પણ એ સ્મારકમાંનું એક કહી શકાય. 'જૈનયુગ'ના પાંચઠો જાણીતા જ હશે કે ગત દીપોત્સવી ખાસ અંક (૫. ૫૭)માં અભયતિલકમણિની કૃતિરૂપ વીર-રાસ પ્રકટ થયો હતો અને તે પછીના ગત કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત જૈન ઇતિહાસ-

સાહિત્ય ખાસ અંક (પૃ. ૧૫૭ થી ૧૬૮)માં મારી લખેલી એ વીર-રાસની છાયા અને ટિપ્પની પ્રકાશિત થઈ હતી એટલે ભીમપદ્મીના વીર-મંદિર અપરનામ મંડલિક-વિહારનો પુનરુક્તિરૂપે વિશેષ પરિચય કરાવવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. અહીં મારું વક્તવ્ય એ વીર-મંદિરની રચનાના સમય-સંબંધમાં અને સાથે જ એ વીર-રાસની રચનાના સમય-નિર્ણય પર છે.

‘જૈનયુગ’ના ઉપર્યુક્ત અંકોમાં વીર-રાસની તથા મંદિરની પ્રતિજ્ઞાનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૭ ઇ.પા.ચેલ છે, પરંતુ વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તેમાં દશ વર્ષનો ફેરફાર જણાય છે. ત્યાં વિ. સં. ૧૩૧૭ સુધારવું-સમજવું જોઈએ. એમ સૂચવવામાં કારણ એ છે કે—પૂર્વોક્ત વીર-રાસની જમી કડીમાં પ્રતિજ્ઞાનો સમય દર્શાવતાં કવિએ—

‘વિક્રમે વરિસ તેરહઠ સત્તરતરે’ એ શબ્દોથી વિક્રમવર્ષ તેરસે સત્તર એમ ૨૫૪ સૂચવ્યું છે, તેથી છાયામાં પણ ‘સત્તરોતરે’ એમ સમજવું ઉચિત છે.

વિશેષ પ્રમાણમાં એ રાસકાર અલયતિલકગણિના વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો ઉલ્લેખ છે. લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો પરિચય. મેં ઉપર્યુક્ત ટિપ્પનમાં આપ્યો છે. જિનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૩-માં ખાલ્હણપુરમાં આવકર્ધર્મ પ્રકરણ રચ્યું હતું—એ પણ ત્યાં સૂચવ્યું છે. એ પ્રકરણ પર લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૩૧૭માં વિસ્તૃત પંદરહજાર શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે. જાવાલિપુર (જાલોર)માં તેની સમાપ્તિ કરતાં તે જ વર્ષમાં ભીમપદ્મીનું આ વીર-મંદિર પણ સિદ્ધ થયું, તેના પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

“શ્રીવીજાપુર-વાસુપૂજ્યમઘને હૈમઃ સદણ્ડો ઘટો,
યત્રારોપ્યય ચીરચૈત્યમશિવત્ શ્રીમીમપ્ત્વ્યાં પુરિ ।
તસ્મિન્ વૈક્રમવચરે મુનિ-શશિ-પ્રેતેન્દુમાને ચતુ-
ર્દસ્યાં માપમુદીહ ચારિંગત્પ્રે બ્રજાલિપુર્યાં વિમ્બી ॥

વીરાર્હદ-વિધિચૈત્યમણ્ડનજિનાધીશાં ચતુર્વિંશતિ-
સૌધેયુ ધ્વજદણ્ડ-કુમ્ભપટલ્યૈં હૈમો મહિષ્ટૈર્મહૈઃ ।
શ્રીમત્સુરિજિનેશ્વરા યુગવરાઃ પ્રત્યઘ્નુરસ્મિન્ કષણે,
દીકાડલ્કૃત્તિરેપિચાડપિ સમગાન્ પૂર્તિપ્રતિષ્ઠોત્સવમ્ ॥ ”

—પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના સંમતી પ્રતિ
(પ્રશ્ન ૧૬૦-૧૬-૧૭).

ભાવાર્થ—જે વર્ષમાં વીરજીપુરના વાસુપત્યજિનમંદિર પર
સુવણ્નદંડ સાથે સુવાર્ધ-કલશ ચડાવવામાં આવ્યો અને જે વર્ષમાં
ભીમપદ્મીપુરમાં વીરપ્રભુનું ચૈત્ય સિદ્ધ થયું; તે વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭માં
માહ શુ. ૧૪ને દિવસે અહીં આચિત્રરાજના રાજ્યસમયમાં જાવાલિપુર-
(જાલોર)માં વીરજિનના વિધિચૈત્યના મંડનરૂપ ચોવીસ જિનેશ્વરોનાં
મંદિરો પર મોટા મહોત્સવ પૂર્વક યુગપ્રધાન શ્રીજિનેશ્વરસુરિએ
ધ્વજદંડ સાથે સોનાના કલશોની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ ક્ષણે આ દીકારૂપી
અલંકાર પણ પરિપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થયો.

આપણે જાણીને પ્રસન્ન થઈ કે પોતાના દીક્ષાગુરુ જિનેશ્વરસુરિના
શ્રાવકધર્મ-પ્રકરણની પોતાના સતીર્થ શરુબંધુ વિદ્યાગુરુદ્વારા રચાયેલી
એ વિસ્તૃત દીકાનું સંશોધન આપણા પૂર્વ પરિચિત વીર-રાસકાર
અભયતિલકગણિએ કર્યું હતું અને તે કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ તેના વિદ્યાગુરુ
લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે વિનાસકોચે નીચેના મનોહર આકર્ષક શબ્દોમાં
વ્યક્ત કર્યો છે—

“ જાગ્રત્સમગ્રવિદ્ઃ, સુવર્ણહન્ પાટિતો મયૈવ કવિઃ ।

સદૃષ્ટિ-શાળયૈતામુદજિજ્વલદ્ભયતિલકગણિઃ ॥ ”

—શ્રા. ૬૦ દીકા (પ્ર. શ્લોક ૧૮).

ભાવાર્થ—જેની સમગ્ર વિદ્યાઓ જાગતી છે અને જેને મધ્યે જ

લખાવ્યો છે, તે કવિ અભયતિલકગણિરૂપી મુવર્ણકારે-સોનીએ આ ટીકારૂપી અલંકારને સારી દષ્ટિરૂપી સરાણુ વડે ઉજ્જવલ કરેલ છે.

ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે કે વિ. સં. ૧૩૧૭માં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે જાવાલિપુર (જાલોર)માં જિનેશ્વર-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી અને લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે ઉપર્યુક્ત શ્રાવક-ધર્મ પ્રકરણની ટીકા પૂરી કરી, તે સમયે ભીમપલ્લીનું વીરચૈત્ય સિદ્ધ થયાના સમાચાર તેમના જાણવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ, જેથી તેનો ઉલ્લેખ તેઓએ કર્યો છે. જિનેશ્વરસૂરિ એ ૪ વર્ષમાં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે જાવાલિપુરમાં પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી ભીમપલ્લીમાં વીર-વિધિ-ભવનના વૈશાખ સુદિ દશમીના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પર પધાર્યા હોવા જોઈએ. એથી વિ. સં. ૧૩૧૭માં એ વીર-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને એ ૪ સમયમાં અભયતિલકગણિએ વીર-રાસ રચ્યો હોતો-એમ માનવું વિશેષ પ્રામાણિક છે.

પરિશિષ્ટ

ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર

[જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત]

અનેક સદ્ગુણસંપન્ન ઇતિહાસપ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષરબંધુ માનનીય શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ દ. દેશાઈ યોગ્ય. મુંબાઈ.

‘જૈનયુગ’નો છેલ્લો ત્રિમાસિક અંક મળ્યો છે, તેમાં આપનો જૂનો લેખ ‘ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર’ જોતાં દિગંબર બંધુઓએ જૈનશ્વેતાંબર તીર્થોની જેમ જૈનશ્વેતાંબર ગ્રંથોને પણ વિદ્યુત બનાવી સ્વીય કરવા અદ્યતિત પ્રયત્નો કર્યા જણાય છે-એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. પરંતુ એ લેખમાં જણાવેલ ગ્રંથ આપ જણાવો છો તેમ ‘આ

નામથી શુદ્ધ છપાયો નથી' એ ઉક્તિ બરાબર નથી. પં. હી. ડં.ની આવૃત્તિ સિવાય અન્યત્ર મુનિ મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા નં. ૨માં એ ગ્રંથ વીર સં. ૨૪૪૩ (ઈ. સ. ૧૯૧૭—વિ. સં. ૧૯૭૩)માં બનારસમાં સટીક પ્રકાશિત થયેલો છે, તેનું સંશોધન પં. હરગોવિંદદાસે કરેલું છે. કિ. ૦-૮-૦ આદિ આના છે. ભાં એ ગ્રંથ 'સદ્વિમલપરણ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આ લેખમાં ટોકેલા સં. ૬૬૨૨માં એ ગ્રંથની સાથે મુદ્રેલી ટીકામાં છે અને મૂળ પાકે પણ એ જ છે. ખીલુ' એ ભાં. નેમિચંદ્રે અપભ્રંશ-ભાષા(જૂની ગુજરાતી)માં જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણુ-વર્ણુન ગીતો રચ્યાં હતાં, જેમાંની માત્ર છેલ્લી લીટીઓ અહીં આ. ઈ.માં રહેલી એક અપૂર્ણ પ્રતિ પરથી જણાય છે. આ સંખ્યા સહજ સૂચન મેં જે. ભાં. સૂચી(અપ્રસિદ્ધ. પૃ. ૩૬-૩૭)માં જિનેશ્વરસૂરિના પરિચયમાં કર્યું છે. તથા 'અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી' (ભૂમિકા પૃ. ૧૧)માં જિનવલ્લભસૂરિ-પ્રશંસાત્મક પદોને એ જ 'સદ્વિસય-પયરણુ' (પશ્ચિશતક-પ્રકરણ)માંથી ઉદ્ધરવા સાથે સૂચન કર્યું છે. 'જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય-સંચય'માં જિનેશ્વરસૂરિ-દીક્ષા-વિર્ધાદ-વર્ણુન-રાસ (પૃ. ૨૨૪-૨૨૭)માં તથા તેના સાર (પૃ. ૧૧૪-૧૧૫)માં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા 'જૈન યુગ' (સં. ૧૯૮૩ કા. મા. પુ. ૨, અં. ૩-૪ પૃ. ૧૫૮-૧૬૮)માં પણ એ શ્વેતાંબર જૈન શ્રાવક લંડારી નેમિચંદ્રના પુત્ર જિનેશ્વર-સૂરિનો તથા તેમના શિષ્યોનો પરિચય કરાવ્યો છે. લંડારી નેમિચંદ્ર, એ જિનવલ્લભસૂરિ-પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના અનુયાયી હતા કે જે માર્ગનો ખ્યાલ 'અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી' અવલોકન કરનારને થઈ શકે તેમ છે. એમાંના કાવ્યદ્વયના વ્યાખ્યાતા જિનપાલ ઉપાધ્યાયે ચર્ચારી અને ઉપદેશ-રસાયનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત ભાંડાગારિક નેમિચંદ્રના પુત્ર (જિનેશ્વર-સૂરિ)ના ગરજાધિપત્યમાં રચેલી હતી. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીમાં દર્શાવેલ વિધિમાર્ગને પોષતો વિષય પ્રસ્તુત ભાં. નેમિચંદ્રના સદ્વિસય (પશ્ચિશતક)

પ્રકરણમાં છે, કે જેનું નામ, દિગંબરબંધુઓએ ‘ ઉપદેશ-સિદ્ધાંત-રત્ન-માલા ’ કહ્યું છે: એ સર્વ જોતાં નેમિચંદ્ર નામ પરથી દિગંબર બંધુઓને થયેલો દિ૦ ભટ્ટારક નેમિચંદ્રનો વ્યામોહ દૂર થશે અને એ વ્યામોહથી પરાણે ખેંચીપકડીને સ્વચ્છંદતાથી કરેલા વિચિત્ર અર્થો અને આક્ષેપો માટે તેઓ શરમાશે-એવી મારી ખાત્રી છે.

લા. ભ.

[૧૬]

શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક

સમરસિંહ

[સં. ૧૯૮૨ના કાર્તિકથી વૈશાખ ૪ અંકોમાં 'જૈનયુગ' મુંબઈમાં
પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીશત્રુંજયતીર્થની પ્રાચીનતા શ્રીફાતાસૂત્ર, અંત-
કુંદશાંગસૂત્ર, સારાવલીપ્રકાશક વગેરે જૈન શ્વેતાંજર સિદ્ધાંતમાં
આવતાં વર્ણનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ (વિદ્યા
પ્રાબુનથી ?) રચેલા, શ્રીવજ્રસ્વામીએ ઉદ્ધરેલા અને તે પરથી પાદ-
લિપ્તસૂરિએ સંક્ષિપ્ત કરેલા શ્રીશત્રુંજયકલ્પથી^૧ તેમજ તે પરથી
રચાયેલ ધર્મધોપસૂરિના અને જિનપ્રલસૂરિના શત્રુંજયકલ્પથી
શત્રુંજયની પ્રાચીનતાને પુષ્ટિ મળે છે. દ્વાદશીસ્થિતિસૂરિની
કુવલયમાલા (રચ્યા સં. ૮૩૫-૪૬ સં. ૭૦૦) જેવી પ્રાચીન
કથાઓમાં અને શત્રુંજયમાહાત્મ્ય (સોરઠ વિ. ૧૮ દેશના સ્વામી
શિલાદિત્યના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિ-રચિત) જેવા અનેક ગ્રંથોમાં આવેલા
ઉલ્લેખો પરથી જૈનોનો શત્રુંજય પ્રત્યેનો પ્રાચીન કાળથી અવિચિત્ર
ચાહ્યો આવતો પ્રેમ-ભક્તિભાવ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

પ્રાચીન કાળમાં હરત, સગર^૨ જેવા ચક્રવર્તિઓએ અને પાંડવો
જેવા પ્રખળ પ્રસાદમી રાજાઓએ આ તીર્થના ઉદ્ધારો કરાવ્યા હતા-
એવી પ્રાચીન માન્યતા અનેક જૈનગ્રંથોમાં આલેખિત થયેલી છે. એ
પછીના ઐતિહાસિક યુગ તરીકે ઓળખાતા સમયમાં પણ વિક્રમ,
સપ્રતિ, શાલિવાહન, શિલાદિત્ય વગેરેનાં નામો આ તીર્થના
ઉદ્ધારક તરીકે આલેખાયેલાં છે. વિક્રમાદિત્ય પાસેથી બાર ગામ સાથે

મધુમતી(મહુવા)ને સન્માનથી મેળવનાર ભાવડશાહના પુત્ર જાવડશાહ^૩ વિ. સં. ૧૦૮માં શ્રીવજ્રવામીના સદુપદેશથી આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાના અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. (વિશેષ માટે જૂઓ ધનેશ્વરસૂરિજીત શત્રુંજય-માહાત્મ્ય, સર્ગ ૧૪.)

જાવડશાહના ઉદ્ધાર પછી કેટલાક કાળે યૌદ્ધ લોકોની સત્તા વધતાં આ તીર્થ તેમના હસ્તગત થયું હતું, પરંતુ ચંદ્રગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૪૭૭માં વલભીપુરનાયક શિલાદિત્ય રાજાને જૈનધર્મભક્ત બનાવી તેની મારફત પુનઃ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો; એમ એ જ શિલાદિત્ય રાજાના આગ્રહથી પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલા શત્રુંજય-માહાત્મ્યમાં સૂચવ્યું છે.^૪

શ્રીશત્રુંજયની તલહટ્ટીમાં વસેલું પાલિતાણા ગામ આ તીર્થની પૂજાર્થે સુપ્રસિદ્ધ પાલિત(પાદલિત) સૂરિ (પ્રાચીન લોકપ્રિય 'તરંગવતી'^૫ કથાના પ્રણેતા, પ્રતિષ્ઠાન, ભરુચ, મત્તખેડ, પાટલિપુત્ર વ.ના રાજાઓના ધર્માચાર્ય, નાગાજીનિયોગીના ગુરુ)-નું પવિત્ર નામ રાખી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધયોગી નાગાજીને વક્તાવ્યાના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો^૬ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાલિતસૂરિએ પણ શત્રુંજયની યાત્રા^૭ કર્યાના ઉલ્લેખો ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવલી (પ્રા.) વગેરે અનેક સ્ત્રોતોમાં છે.

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજે આ તીર્થની યાત્રા કરી બાર ગામ બક્ષીસ તરીકે દેવદાયમાં આપ્યાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.^૮ પરમાર્જન કુમારપાલ જૂપાલે આ તીર્થની યાત્રા કરેલી-યાત્રાનું વર્ણન તેના અનેક ચરિત્ર-સંસોમાં પ્રગટ થયેલ^૯ છે. એ જ મહારાજાના મહામાત્ય વાગ્લાટદેવ (બાહડદે) મંત્રીશ્વરે^{૧૦} વિ. સં. ૧૨૧૩ (અબધચિંતામણિ, કુમારપાલચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૧૧)માં આ મહિમાવંત તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યાનો વૃતાંત

અનેક મંદીરોમાં પ્રતિપાદિત છે, કે જેમાં મંત્રીશ્વરે એક કરોડને સાડ લાખ રૂપિયા (પં. સોમધર્મત્રણિ-વિરચિત ઉપદેશસમ્પતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ લાખથી ન્યૂન ત્રણ કરોડ^{૧૦})નો વ્યય કર્યાનું પ્રગટચિંતા-મણિમાં મેરતુંગસૂરિએ સૂચવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૨૯૬માં સ્વર્ગવાસી થયેલા નામાંકિત વીર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે સંઘપતિ ધર્મ આ તીર્થરાજની સાડીગાર યાત્રા કર્યાના, આ તીર્થમાં અદ્ધાર કરોડ ને છન્નુ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યાના, આ તીર્થમાં ઇંદ્રમંડપ, પાર્થ-નેમિજિનમંદિર અને શાંખ, પ્રદ્યુમ્ન, અંબા, અવલોકન વગેરે શિખરો (ટુંક) કરાવ્યાનાં, શુરુ, પૂર્વજ, સંબંધી, મિત્રોની તથા ઘોડેવાર તરીકે પોતાની અને પોતાના નાના ભાઈ (તેજપાલ)ની મૂર્તિઓ કરાવ્યાનાં, સુવર્ણમય પંચ કલશે સ્થપાવ્યાનાં, પૂર્વોક્ત બન્ને મંદિરોમાં બે સુવર્ણદંડ અને ઉજ્જવલ પાપાણુમય મનોહર બે તોરણો આપ્યાનાં વર્ણનો તત્કાલીન વિદ્વાન લેખક કવિઓએ નજરે જોઈ-સાંભળી મંથારૂઠ કર્યાં છે.^{૧૧} (બુદ્ધો ઉદયપ્રભસૂરિનું ધર્માબ્યુદય-કાવ્ય, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, અરિસિંહ કવિનું સ્મૃતસંકીર્તન, સોમેશ્વરપુરોહિતની કીર્તિકીમુદ્રી, જયસિંહસૂરિનાં પ્રશસ્તિકાવ્ય, ઉદય-પ્રભસૂરિની સ્મૃતકીર્તિકલ્લોલિની, રાજશેખરસૂરિનો વસ્તુપાલપ્રબંધ, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કવિ સમયસુંદર વ.ના રસો).

વિશેષમાં આ જ મંત્રીશ્વરે વીરધવલ રાજ તરફથી આ તીર્થની પૂજા માટે શાસનમાં અર્કપાલિતક (અન્કવાલિય) ગામ અપાવ્યું હતું. પાલિતાણુમાં લલિતાદેવીપત્નીના નામથી અતિમનોહર મિષ્ટ જળથી ભરેલું લલિતાસરોવર કરાવ્યું હતું. શ્રીઆદીશ્વર જિનને સુવર્ણમય અગ્રહણતું પૃથ્વત્ર (ભામંડલ) અર્પણ કર્યું હતું, તેમ જ મંદિર પર સુવર્ણના મનોહર ત્રણ કલશે સ્થાપ્યા હતા, અને એ મંદિરના દ્વાર પર અતિતેજસ્વી પાપાણુમય ડ્રાણીવાળું લક્ષ્મ્યંકિત તોરણ કરાવ્યું હતું.^{૧૨}

મંત્રીશ્વર તેજપાલે (મં. વસ્તુપાલના બંધુએ) આ શત્રુજયમાં શ્રીનંદીશ્વરતીર્થની રચના કરાવ્યાના, શત્રુજયના પરિસર પ્રદેશમાં પવિત્ર મિષ્ટ પાણીથી ભરપૂર, કમલોથી વિભૂષિત, શિલાબદ્ધ મનોહર ‘અનુપમા’ સરોવર અનુપમાદેવી પત્નીના સ્મારક તરીકે બધાવ્યું હતું.^{૧૨}—એવા ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ માંડવગઢના પેથડકુમારે લિખ લિખ ૮૪ સ્થળોમાં મંદિરો બધાવ્યાં, તેમાં આ શત્રુજયતીર્થ પર ‘કોટાકોટિ’ જિનેન્દ્રમંડપ સાથે શ્રીશાંતિજિનને વિ. સં. ૧૩૨૦ની આસપાસમાં સ્થાપ્યા હતા.^{૧૩}

દુષ્કાળના વિકરાળ કાળ(વિ. સં. ૧૩૧૩થી ૧૩૧૫)માં રાજા-મહારાજાઓની પણ લાજ રાખનાર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ જગડ-શાહે શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુથી પવિત્ર થયેલા આ વિમલાચલના શિખર પર સાત દેવકુલિકાઓ રચાવી હતી. અન્ય પણ પૂનક, આભૂ વગેરે હજારો રાજમાન્ય ધનાઢંચ શ્રેષ્ઠિઓએ અને રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારી મંત્રીશ્વરો વગેરેએ લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી સંઘૃષ્ટાઢી દૂર દૂર દેશોથી આવી આ તીર્થરાજની અગણિત લોકો સાથે યાત્રા-પ્રભાવના કરી હતી—આ તીર્થને અનેક રીતે ઉજત કરવા પોતાનાં તન, મન, અને ધન સમર્પણ કર્યાં હતાં—એમ ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠો જણાવે છે.

એ પૂર્વકાળની ઝળહળતી જાહોજલાલી પછી ગૂજરાતનું રાજ્ય મુસલમાની સત્તા નીચે ગયું, તે વિકટ વખતમાં પણ આ શત્રુજય-તીર્થ અવનતિમાંથી ઉજતિના ક્રમમાં કેવી રીતે પસાર થયું, એનો ઉદ્ધાર કોણે, ક્યારે અને કેવી રીતે કર્યો? એ જાણવું પરમાવશ્યક છે. આ અવનતિ-ઉજતિનો ઇતિહાસ તત્કાલીન દીર્ઘદર્શી વિચારચતુર જૈનાચાર્યોએ લખી રાખ્યો છે.

આ ઉત્તરિકારક ઉદ્ધાર(વિ. સં. ૧૩૭૧)ને નજરે નીહાળનાર ઉદ્ધાર સમયમાં સમીપ રહેલ અખ(આમ)દેવસૂરિ (નિર્વૃત્તિગમ્ધીય પાસઃસૂરિના શિષ્ય) એ પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૩૭૧માં જ એક સંક્ષિપ્ત ‘સમરારાસ’ નામનો મુલલિત મનોહર રાસ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે, સદ્ગન સાક્ષરરત્ન ચીમનલાલ દલાલે સ્વર્ગસ્થ યતાં પહેલાં ‘પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ’માં આ રાસને સંગૃહીત-સંપાદિત કરી ગા. ઑ. સિરીઝ, વડોદરાદ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવ્યો છે.

આ શત્રુંજયતીર્થના અધિરાજ શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૩૭૧માં માહ શુ. ૧૪ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ઉપદેશગમ્ધીય સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય કલ્કસૂરિએ આ ઉદ્ધાર નજરે જોયા પછી અને પ્રતિષ્ઠામાં સહાયક રહ્યા પછી વિ. સં. ૧૩૬૩માં કંજરોટપુરમાં રહી વિસ્તારથી સંસ્કૃતમાં પાંચ પ્રસ્તાવમાં પરિપૂર્ણ ‘નાલિન’દનોદ્ધારપ્રબંધ’ રચ્યો છે.^{૧૧} આ કલ્કસૂરિનું પૂર્વનામ (સૂરિપદ પહેલાં) ‘એરુગિરિ’ હતું. વિ. સં. ૧૩૭૧ના શ. શુ. ૫ (શત્રુંજય-પ્રતિષ્ઠા પછી ૨૧મા દિવસે) જુનાગઢમાં પૂર્વોક્ત સિદ્ધ-સૂરિએ સૂરિપદ આપી તેમને ‘કલ્કસૂરિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા,^{૧૭} આ વિદ્વાન સૂરિએ પોતાના પ્રબંધમાં ઉપર્યુક્ત રાસકારનું સમરણ કર્યું છે.^{૧૮} આ પ્રબંધ(સં.)ની તૈયાર કરાવેલી એક હસ્તલિખિત પ્રેસકોપીનો ઉત્તરાર્ધ (પ્રસ્તાવ ત્રીજાના અંતથી પરિપૂર્ણ) ભાગ મારા રત્નેશ્રીમિત્ર પં. ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર (દોધકવૃત્તિ, ન્યાયાવતાર, વિ. ‘શ્રીદેવમંદ્રાચાર્ય જૈનમંથમાલા’ના સંપાદક) પાસેથી થોડા વખત ઉપર મને જોવા મળ્યો હતો. [પાછળથી સં. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત].

પ્રસ્તુત લેખનો આગળનો હવે પછીનો ભાગ પ્રાયઃ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધના આધારને આભારી છે, એથી વાસ્તવિક ધન્યવાદ એ રાસ-પ્રબંધના દર્તાને અને સંશોધક-પ્રકાશકોને ઘટે છે.

સંઘપતિ દેસલ અને સમરસિંહ

પૂર્વોક્ત રાસકાર જણાવે છે કે—“ ભરત અને મગર એ બંને તો અતુલ બલવાળા ચક્રવર્તી હતા, તેમ જ અતિ બલવંત પાંડવો પણ પૃથ્વીમાં પ્રચંડ સમર્થ હતા, તેથી તેમણે તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો.

શાહ જીવડનો સંયોગ પણ દુષ્ટમકાળના ઉદયમાં થયો હતો, બાહુડદેવ મંત્રી પણ ગહુ સારા સમયમાં ચર્ધ ગયા; પણ હવે તો નવી જ વાત છે કે—જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિય ખડ્ગ લઈ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળા જાય છે, તેવા વિકટ સમયમાં જિન-ધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહ દેખાવ દીધા. જેણે મરુમંડલમાં અમૃતની સારણિ વહાવી, કૃતયુગનો અવતાર કરી બાહુબલથી કલિ-યુગને જિતી લીધો.

ગોસવાલ કુલના ચંદ્ર સમરસિંહના પૂર્વજો પ્રસિદ્ધ પાલ્હણુ-પુરમાં વસતા હતા, જ્યાં પાલ્હવિહાર નામનું પાર્થિભુવન શોભતું હતું. ઉપકેશગચ્છના અલંકારરૂપ રત્નપ્રભસૂરિ ત્યાં ધર્મ પ્રકાશતા હતા, તેમના પદ પર અનુક્રમે યક્ષદેવસૂરિ, ઠક્કસૂરિ, સિદ્ધસૂરિ, દેવગુપ્તસૂરિ એ આચાર્યો થયા પછી સિદ્ધસૂરિ ધર્મરાજ્યનું પરિ-પાલન કરતા હતા, જેમની વાણીરૂપી કામધેનુ સિદ્ધાંતરૂપી વનમાં વિચરતી હતી.

ઉપકેશવંશમાં વેસટકુલમાં પુણ્યશાલી સલક્ષણુના પુત્ર આજડ-ના પુત્ર ગોસલશાહ થયા. તેમને ગેહિની ગુણમતીથી સં. આસ-ધર, દેસલ અને લૂણા એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. આસધરને રત્નશ્રી, દેસલને ભોલી અને લૂણાને લક્ષ્મી પત્ની હતી. દેસલશા-ને ભોલી પત્નીથી સહજો, શાહણો અને સમરસિંહ એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેઓ લઘુવયથી જ અતિશય વિચારચતુર, અતિ-વિવેકી અને મુજાણુ હતા, રત્નપરીક્ષા(અવેદાનના ધંધા)થી રાપ-

રાણાને રંજિત કરતા હતા. દેસલે પોતાના કુલપ્રહીપ ધન્ય પુત્રોને રૂપવંત શીલવંત કન્યાઓ પરણાવી હતી. ગોસલ-સુતે અણહિલપુર પાટણમાં નિવાસ કર્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ગચ્છ અને વંશને આવા ક્રમમાં ગોઠવી શકાય—

[ઉપકેશગચ્છ]

રત્નપ્રભસૂરિ

યશદેવસૂરિ

કક્કસૂરિ

સિદ્ધસૂરિ

દેવગુપ્તસૂરિ

સિદ્ધસૂરિ

(વિ. સં. ૧૩૭૧ના માહ
શુદ્ધિ ૧૪ શ્રીશત્રુંજય પર
આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિજ્ઞા
કરનાર શ. શ. પદ્મે મેરુગિરિ
મુનિને આચાર્યપદ આપી
કક્કસૂરિ જાનાવનાર વિ. સં.

[ઉપકેશ(જોસવાસ)વંશ-વેસ્ટકુલ]

સલખણ (ખાલાણપુરવાસી)

આજડ

જોસલ-પત્ની ગુણમતી

આસધાર (પત્ની ભોલી) લલો
(પત્ની રત્નશ્રી) (પાટણનિવાસી વિ. (પત્ની લક્ષ્મી)

સં. ૧૩૭૧માં શ્રી

શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર

યાત્રા-સંઘમાં શ.

૨૭,૭૦,૦૦૦નો વ્યય

કરનાર, વિ. સં.

૧૩૭૫ની તીર્થયાત્રા-

માં ર. ૧૧,૦૦,૦૦૦-

૧૩૭૬ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ પાઠશ્રમાં
રવર્ગવાસી)

કમ્પ્યુરિ
(વિ. સં. ૧૩૭૫ના શા.
શ્ર. પ ભ્દનાગદમાં સુરિપદ
મેળવનાર વિ. સં. ૧૩૬૩-
માં કલદેરાપુરમાં 'નાભિ-
નંદનો હ્દાર—પ્રબંધ'
રચનાર)

ઉ. સુનિરલ્લ
વા. સોમચંદ્ર
વા. કુમાર

થી વધારે દ્રવ્ય-વ્યય
કરનાર વિ. સં.
૧૩૭૬માં રવર્ગવાસી)

સહજપાલ
દશિષ્ણમાં - દેવ-
ગિરિ (દોલતા-
બાદ)માં ત્રિવીશ
જિનાલયમાં
પાશ્વર્જિનને
મૂલનાયક
રચાપનાર)

સાહજુ
(ખંભાલમાં રહી
પૂર્વજેની કૃતિ
વિસ્તારનાર)

સમરસિંહ (વિ.
સં. ૧૩૭૧માં
શત્રુજયમાં
પ્રતિષ્ઠા કરાવ-
નાર, પિતાને
સંધપતિ કરી
તીર્થોદ્ધાર-આત્મા
સાથે શ્રીસંધની
અપૂર્વ સેવા
અર્જવનાર, અતેક
રાત્ન-બાદશાહો-
ના માનનીય
તિલંગદેશના
સુબા-પરોપકારી
મહાપુરુષ)

જે પાટણમાં ૮૪ ચૌટાં, એટલે વસતિ (જૈનઉપાશ્રય), વિહાર (જિનમંદિરો), મઠ, જ્યાં મનોહર મંદિર, પોળ, પ્રાકાર વ. શોભતાં હતાં, ત્યાં સદસ્યલિંગ મહાસરોવર પૃથ્વીના કુંડલસમાન શોભતું હતું, આજ પણ ત્યાં ધર્મ કલિકાલથી ગાંભ્યાં વિના જોવામાં આવે છે. ત્યાં વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પાતશાહી સુલતાનનો પ્રતિનિધિ (સૂબો) અલ્પપખાન રાજ્ય કરતો હતો, જે હિંદુ લોદીને ઘણું માન આપતો હતો.

[શ્રીશત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર સાહ જેસલે આ અલ્પપખાનના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૬૬માં ખંભાતમાં પોપધશાલાસહિત અજિત-સ્વામિ-વિધિચૈત્ય કરાવ્યું હતું. જુઓ પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહનું પરિશિષ્ટ].

શાહ દેસલના પુત્ર (સમરશાહ) તેની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતા હતા. કલા વડે રંજિત કરવાથી ખાને બહુ પ્રસાદ આપ્યો હતો. સમર્થ સમર, મીર મલિકથી માન પામતો હતો, પરોપકારી પુરુષોમાં જેને પ્રથમ નંબરમાં મૂકી શકાય.

એ સમરસિંહના જ્યેષ્ઠ સહોદર સહજપાલે પોતાનું સ્વાભાવિક તેજ દક્ષિણદેશમાં પ્રકટ કર્યું હતું. ત્યાં દેવગિરિ(દોલતાબાદ)માં તેણે ધર્મ-વ્યાપાર કર્યો હતો. જે ધર્મધુરધરે ચોવીશ જિનાસયમાં પાર્શ્વજિનેદ્રને સ્થાપી આ ધરામાં ધર્મકંદ રોપ્યો હતો, જ્યારે ખીજ બંધુ સાહણે ખંભાતમાં સ્ત્રી પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિને વિસ્તારી હતી. કલિકાલના વચથી વિ. સં. ૧૩૬૯માં રક્ષેછેએ શ્રીશત્રુંજયતીર્થ-રાજના અધિરાજ આદીશ્વર પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો, જે ને પ્રતિમા જાવડશાહે સ્થાપેલી હતી-એમ વિવિધતીર્થકલ્પ નામના તીર્થોના ઇતિહાસમાં-શત્રુંજયકલ્પ(રચના સં. ૧૩૮૫)માં જિનપ્રભસૂરિએ જણાવ્યું છે.^{૧૯} રાસકાર એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરતા નથી.

સાહસિક વીર સમરસિંહે જ્યારે આ દુઃખદાયક દુર્ઘટના જાણી, ત્યારે તેણે તત્કાળ અભિગ્રહ લીધો કે—‘જીવિત, યૌવન અને બાહુબલથી પણ આદિજિનના ઝિંજનો મારે ઉદ્ધાર કરવો, નિયમ મૂકવો નહિ.’ ત્યારપછી સમરસિંહ જ્ઞાનને ભેટ્યા. તેમના ગુણોથી રંજિત થઈ ખાને આવવાનું કારણ પૂછતાં સમરાશાહે જણાવ્યું કે—

“સામિય ! એ નિસુણી અડદાસિ, આસાલંબણુ અગ્રહ તણહ એ; ભઈલી એ દુનિય નિરાસ, હજ ભાંગી ય હીંદુઅ તણી એ.”

અર્થાત્—અમારી આશાના આધારશૂત સ્વામી ! અમારી અરજ સાંભળો. હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે. વગેરે.

ખાને સૌમ્ય નજરથી જોઈ સમરાશાહને માન આપ્યું—તીર્થ માંડવા સર્વ વયનોથી ફરમાન આપ્યું. એ સંબંધી પોતે જ મલિક બહિદરને આદેશ કર્યો. ફરમાન મેળવી આવતાં સમરાશાહનો સંઘે આનંદિત થઈ સારો સત્કાર કર્યો. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે—તે વખતે આવેલ મલિક બહિરામને શાહે વિવિધ ભેટથી પ્રસન્ન કરી વિસર્જન કર્યો હતો.

સમરાશાહે પૌપધાલયમાં જઈ પૂર્વોક્ત સિદ્ધસૂરિને તીર્થોદ્ધાર—ફરમાનની પ્રાપ્તિ સૂચવી. સૂરિએ પ્રસન્નતા દર્શાવી. દેવદેવી હોવા છતાં ખાને અનુમતિ આપી, એથી ભાગ્યની શ્રેયતા સૂચવી પ્રશંસાભર્યાં પ્રેતસાહક વચનો ઉચ્ચાર્યાં. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પહેલાં આણેલી મમ્માણુશૈલ—ફલહીર^{૨૦} કે જે ભોંયરામાં સ્થાપેલી અક્ષતાંગ વિઘ્નમાન હતી, તેનાથી આદીશ્વર પ્રભુની મૂર્તિ કરાવવા સંબંધી સમરાશાહે સૂરિજી પાસે સંમતિ માગી. સૂરિજીએ દેસલશાહ વંની સમક્ષમાં સૂચવ્યું કે—‘તે પૂર્વોક્ત ફલહી મંત્રીશ્વરે સંઘના ઉત્સર્ગમાં સ્થાપેલી હોવાથી ચતુર્વિધ સંઘની અનુમતિ લઈ તે ફલહીથી શત્રુંજયતીર્થમાં મૂલનાયકનું ણિય કરાવાય’.

સમરાશાહે આચાર્યો, સંઘના મુખ્ય આવક વંને અરિષ્ટનેમિ-
મંદિરે એકત્ર કરી સંઘ આગળ વિરૂપિ કરી કે—‘કલિકાલના વશથી
ધર્મવૈરી મ્હેન્દોએ શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો છે, તીર્થ, તીર્થ-
નાયકનો ઉચ્છેદ થતાં પૃથ્વીમાં આવકના બધા ધર્મો અસ્ત થયા. તીર્થના
અભાવમાં દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી ભાવી આવક દ્રવ્યસ્તવ કેવી રીતે
આરાધે? આર પ્રકારના ધર્મોમાં ભાવની મુખ્યતા છે, કે જેનાથી
ત્રેપરકરી પ્રભાવના થઈ શકે છે. ભાવના યાત્રામાં યાવ, યાત્રા તીર્થપતિ
હોય ત્યારે બને. આમ હોવાથી સંઘની અનુસાયાય, તો હું તીર્થાધિપતિ-
પ્રતિમા કરાવું. મં. વસ્તુપાલે પહેલાં મમ્માણુખાણથી આણેલી
ફલહી ભોંયરામાં અક્ષત વિઘ્નમાન રહેલી છે, કે જે સંઘના ઉત્સર્ગ-
(ખોળા)માં મંત્રીએ સ્થાપેલી છે; તેનાથી પશુની મૂર્તિ ઘડાવું કે બીજી
ફલહીથી?’

શ્રીસંઘે સમરાશાહ તથા તેના પિતા દેસલશાહની પ્રશંસા કરી
‘પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું’ કે મંત્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલ શાસનના
શત્રુગારભૂત, પદ્ધર્શનના દાતાર, જિનધર્મના બે નિર્મલ નેત્રરૂપ હતા.
તેમણે રૂાય મુલતાનના આદેશથી (પ્રત્યેકકારના જણાવ્યા પ્રમાણે ધણા
દ્રવ્યના વ્યયથી) શ્રેષ્ઠ રત્નભૂત ફલહી આણેલી હતી.^{૨૦} પરંતુ આ
દુઃખમ કાળની આણુ વર્તતાં તે સ્થાપવાનો આ અવસર નથી. આ
જુગમાં મનુષ્યમાત્રનો વિશ્વાસ કરી શકાય તેમ નથી, તો અન્યત્ર શું
કહેવું? તેથી તમે આરાસણુ ફલહીથી નવી પ્રતિમા કરાવી પુણ્યનો
પ્રકાશ કરવા સાથે શ્રીજિનવર-ધર્મનો ઉદ્ધાર કરો.’

શ્રીસંઘના આદેશને ચિરેધાર્ય કરી સમરાશાહે તે જ્ઞાતાંત પોતાના
પિતા દેસલશાહ આગળ જણાવ્યો. ધર્મિષ્ઠ ચિત્તવાળા દેસલશાહ
અતિ હર્ષિત થયા. સમરાશાહ સાથે સિદ્ધસુરિ પાસે જઈ વિનતિ
કરી કે—‘આપના પસાયથી અમે અનેક મનોરથ સફલ કર્યા છે.
શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા ભાવ ઉપજ્યો છે; આપના એક તપોધન-
(મુનિ)ને સહાયક તરીકે આપો.’

૫. મદન આદેશ મેળવી ગુરુવચનને મનમાં દઢ ધારણ કરી આરાસણ પહોંચ્યા. દેસલશાહની આરાથી સમરાશાહે વિરપિત અને ભેટણા સાથે પોતાનાં આપ્ત મનુષ્યોને આરાસણ ખાણથી ગિન-ફલણી લાવવા તે ખાણના સ્વામી પાસે મોકલ્યા. ૨૧

તે વખતે આરાસણ ખાણના સ્વામી રાણા મહીપાલદેવ ત્રિસંગમપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે—“આ મહીપાલરાજા જન્મથી માંસ, વિજ્યા કે મદિરા સ્વયં ખાતો-પીતો નહિ, બીજાઓને તેથી રોકતો હતો. વસણવેની હિંસા કરતો નહિ. તેના રાજ્યમાં હિંસક સ્થિતિ પામતો નહિ. તેની આરાથી નાના બોકડા અગર પાકાને પણ દોષ્ટ હણી શકતું નહિ. જૂને અથવા બિજાનાને તડકે નાંખી શકાતું નહિ. ભુગટામાં ભુગારીઓ પણ સોગડીથી રમતા છતાં ‘મારું’ એમ કદાપિ બોલી શકતા નહિ. એના ઘોડાઓ પણ ગળણાથી ગળેલા પાણીને પીતા હતા. માદેશ્વર છતાં પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દઢ શ્રદ્ધાવાળો તે રાજા હમેશાં દિવસે જ ભોજન કરતો હતો.”—(નાલિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૩ થી ૩૦)

એ મહીપાલ રાજાના મુરજાન્યમાં શ્રેષ્ઠ મંત્રી પાતા નામનો હતો. કે જે જંભીર પ્રકૃતિનો અને શુણી હતો; ચંદ્ર પાસે રહેલ ચંદ્રારની જેવો. તે ઘણાં કાર્યોને સાધતો હતો.

સમરાશાહનાં માણસો (ડેપુટેશન) ભેટણા-વિરપિત સાથે રાણા મહીપાલનાં દર્શને ગયા. રાણાના આદેશથી મંત્રીએ ઊંચા સ્વરે એ વિરપિત વાંચી. તેનો અર્થ જાણી મહીપાલ રાણાજી બોલ્યા.—“આ સમરસિંહ ધન્ય છે. એનો જન્મ સફળ છે કે જેની મતિ આ કસિકાલમાં પણ કૃત્યુત્તમે અનુસરતી છે. હું પણ (એક રીતે) ધન્યવાદને પાત્ર છું; કે જેને આરાસણ પાણ્યોની ખાણ છે. અન્યથા આ વિષયમાં હું સમરજોશિન કેમ થાન ? પાતામંત્રી ! સમરાશાહનું ભેટણું પાણું આપો. પુણ્ય માટે ધન કેમ લેવાય ? ધન, પરિવાર અને જીવિત વડે પણ.

ધર્મ જોડાય છે, તો બેટણામાત્રથી તે ફાગટ હારી કેમ જવાય ? તથા બિંબોનો દલ્લવિભાગ મદલું કરનારાઓ પાસેથી રાજ્યનો જે વિભાગ (કર) લેવાય છે, તે મેં હાલ મૂક્યો છે. આ કાર્ય કરવામાં જે કંઈ પણ જુલુભે, ત્યાં ત્યાં મને પણ પુરવનો અંશ હો એમ હું કહીશ." એમ કહી રાણાજી મહીપાલ સમરાશાહનાં માણસો અને પાતામંત્રી સાથે સ્વયં આરાસણની ખાણ પાસે ગયા. ત્યાં દલપાટન કરનાર સઘળા સૂત્રધારોને સન્માનપૂર્વક બોલાવી મૂલખિંબ કદમું. સૂત્રધારોએ યથેષ્ટ માગે હોતે રાણાજીએ-મહીપાલે તેનાથી અધિકની અનુમતિ આપી. શુભ વાર અને શુભ મૂહૂર્તે ખાણપૂજાપૂર્વક રાજ્યએ કાર્યનો આરંભ કરાવ્યો. સમરાશાહનાં આપ્તજનોએ-પ્રતિનિધિઓએ સોનાનાં આભૂષણો, વસ્ત્ર, ભોજન, તાંબૂલ વિ. થી સર્વ સૂત્રધારોનું સન્માન કર્યું. મહોત્સવ કરી, દાન આપી સત્રાગાર-ભોજનશાળા ખુલી મૂકી. રાણાજી મહીપાલ કાર્યનો પ્રારંભ કરાવી મંત્રી (પાતા)ને ત્યાં રથાપી પોતે ત્રિશંગમપુર ગયા. (ધન્ય છે આવા ધર્મપ્રેમી નિર્લોભી રાજવંશીઓને. ભારતવર્ષના રાજનીઓમાં પુનઃ આવો ધર્મપ્રેમ પ્રકટો, ભારતનો અબુધુદય થાઓ)

ટિપ્પણી—

૧ 'શ્રીમદ્વાયુદ્ધત્વામિના પ્રણીતે શ્રીવજ્રત્વામિનોદ્ધૈ તતઃ શ્રીપાદલિસાચાર્યેણ સંશિષ્ણીકૃતે શ્રીરાયજયકલ્પેડપ્પુસ્ત્ત્ત્વ'.

—વિ. સં. ૧૪૭૫માં લખાયેલી, પાટણ જૈનભંડારમાં રહેલી અપ્રસિદ્ધ કુમારપાલપ્રબંધની પ્રતિ (પૃ. ૮૨)

'મૂનીન્દુઃ મગરઃ પ્રપુહ્યત્ત્વત્ત્વદામરામપ્રથઃ,

શ્રીરામોડપિ યુધિષ્ઠિરોડપિ ચ શિલાદિત્વસ્તથા જાવહિઃ ।

મંત્રી વાગમટદેવ રત્નમિહિલાઃ દાત્રુઃજયોદ્ધારિણ—

સ્નેહામચ્છતામિયેય સુકુની યઃ સદ્ગુણાન્નુદૃઃ ॥'

—બાલચંદ્રસંસ્કૃત વસંતવિલાસ (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૪, શ્લો. ૨૩)

૨ 'સંપદ-વિક્રમ-ચાહદ-હાલ-પાલિત-દત્તરાયાર્હ ।

જે ઉદ્ધરિહિતિ તયં, સિરિસત્તુજયં મહાતિથ્ય ॥'

—ધર્મધોપસુરિરચિત રાત્રુંજયકથા

૩ "વિક્રમાદિત્યતસ્તીર્યે, જાવહસ્ય મહાત્મનઃ ।

અષ્ટોત્તરશતાબ્દાન્ને, માવિન્સુદ્ધતિસ્તમા ॥"

—ધર્મધોપસુરિરૂપ રાત્રુંજય-માહાત્મ્ય (સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૮૦)

"અષ્ટોત્તરે ચ કિલ વર્ષશતે વ્યતીતે, શ્રીવિક્રમાદયઃ बहुद्वविणयदेन ।

यत्र न्यवीषिशत जावहिरादिदेव-श्रीपुण्डरीकयुगलं भवमीतिमेदि ॥"

—વિ. સં. ૧૫૧૭માં ભોજપ્રબંધ વિ. રચનાર રત્નમંદિરગણિની ઉપદેશાતરંગિણી પૃ. ૧૩૨.

'વિક્રમથી એકસો આઠે, વરસે' હોયે જાવહરાહ રે;

તેરમે ઉજાર શેતુ'જે ક્યો, થાખા અઠદિજિનનાહ રે. ૫૦'

—વિ. સં. ૧૬૩૮માં અમલાવાદમાં રચાયેલ કવિનયસુંદરકૃત રાત્રુંજયોજાર રાસ ઢાલ ૬, કડી ૮૭.

'અષ્ટોત્તર સો વરસાં ગયાં, વિક્રમ નૃપથી જિ વારે છ;

પોરવાહ જાવહ કરાવિયો, એ તેરમે ઉજારે છ.'

—વિ. સં. ૧૬૮૨(૧)માં નાગોરમાં રાત્રુંજયમાહાત્મ્યના આધારે રચાયેલ કવિસમયસુંદરકૃત રાત્રુંજય-રાસ ઢાલ ૪ થી, કડી ૧૬.

'સંવત એકઅઠ્ઠૃલ'તરે રે, જાવહરાનેહ ઉજાર;

ઉદ્ધરને મુજ સાહિબા રે, નાવે ફરી સંસાર હો જિનજીં'

—પં. વીરવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૮૪માં રચેલી નવ્યાણુપકારી પૂજા

૪ આ મૂળ ગ્રંથ, પં. હીરાલાલ હંસરાજ જામનગર (કાઠિયાવાડ) થી પ્રકાશિત થયેલ છે. તેની રચના વિ. સં. ૪૭૭માં વલ્લભીપુરનાયક શિલાદિત્યના સમયમાં જણાવી છે, ઐતિહાસિક ગવેષણા કરનારાઓના અભિપ્રાયે પ્રથમ ગિલાદિત્યનો સમય પણ એ પછીનો છે. બીજું એમાં કાપિત બવિધ્યમાં કુમારપાલ, બાહદ, વરહપાલ, સમર વિ. (વિક્રમના ૧૪મા સેકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં થયેલ) નાં નામે જોવામાં આવે છે—

“તતઃ કુમારપાલસુ, યાદ્વદો યસ્તુપાલકઃ ।

સમરાણા મવિષ્યન્તિ, સામુનેર્ઘ્નિન્ પ્રમાવકાઃ ॥”

—(સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૮૭)

એથી આ અંથને અર્વાચીન ગણવામાં આવે છે, સત્ય શોધવાની આવશ્યકતા છે, અમને આ પણ પ્રદિપ્ત લાગે છે.

૫. દર્શન સમ્પન્નગુણગુણેણ વિવચાવકિત્તી પાલિત્તવત્તરી વંદિઘ્નુજવંત-સત્તુ-જવારનિથાણિ ગમ્મો મળ્લરોહપુરં ।

—ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રા. કથાવત્તી (પાટળુની તાડપત્ર પ્રતિ, પૃ. ૨૬૧)

આ પાદ્મલિસસૂરિની તરંગવત્તીની પ્રતિ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેના પરથી સંક્ષિપ્ત ઉદ્ધૃત કથાનો જર્મન અનુવાદ પ્રો. લોયમેને કર્યા પછી, તે પરથી ગુજરાતી અનુવાદ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલે કરેલો કે જે સાહિત્યપ્રેમી વકીલ દેરાવલાલ પ્રેમચંદ મોદી બી.એ., એલ.એલ. બી. દ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યો છે. સદ્ગુણાનુસારી શ્રીકૃષ્ણચિન્મય મહારાજના સદુપ-દેશથી જેની બીજી આજ્ઞા પણ અમૂલ્ય વિતરણ થઈ રહી છે. કે. પ્રે. મોદીએ તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલ નામ સિવાય અન્યાન્ય અંથકારોએ એ ‘તરંગવત્તી’નું સ્મરણ કર્યું છે; અનુચિતકારણ (આં. સમિતિ, સૂરતથી પ્રકાશિત પૃ. ૧૪૯)માં ‘તરંગવત્તી’ પદ જોવામાં આવે છે, તેમ ‘અ-કંઠપચ્છિન્ન’માં પણ એનું નામ જોવાય છે. પ્રાયઃ તે આ તરંગવત્તીને ઉદેશીને કર્યો. આચારંગ-સૂત્રનાં ગણતિકાર શીલાચાર્ય પોતાના મહાપુરિસ-ચરિય (રચના સં. ૯૨૫)માં તેની પ્રશંસા કરતા આ પ્રમાણે પરિચય આપે છે કે “સા નરિય કળ, તં નરિય લક્ષ્મણ, જં ન દીક્ષ કુકર્ત્ત્વં પાલિત્તવાર-વિરચ્યતરંગમદ્દયાનુ વ કદાનુ” —

—ઉત્સવિચય મહારાજશ્રીના સંપ્રદાની ઉત્તરલિખિત પ્રતિ, પનં ૧૪.

અર્થાત્ તેથી કોઈ કળા નથી, તેવું કોઈ લક્ષણ નથી, જે સ્ફુટ અર્થવાળું પાલિત્તસૂરિ વર્ગેની રચેલી તરંગવત્તી વર્ગે કથાઓમાં ન હોય.

આ સિવાય ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવત્તી, ચંદ્રમણોપાધ્યાયનું વાસુદેવચરિત્ર (પ્રા.), વિજયસિંહસૂરિની ભુવનસુંદરીકથા (પ્રા.), સુનિરન્નસૂરિનું અમરવામિચરિત્ર વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તરંગવત્તીનું ઘણું માન સાથે સ્મરણ છે. ઘણા ખેદનો વિષય છે કે તે મૂળ ગ્રંથની એક પણ પ્રતિ દુર્ભાગ્યે અત્યારે જોવામાં આવતી નથી.

६ " अह जिणमहिमं काउं, अवयरिण रेवयाओ सयलजणे ।
 चलिओ कुमारचालो, सत्तुंजयतिव्यनमण्णव ॥
 पत्तो तरव कमेणं, पालित्ताणंमि कुणइ आवासं ।
 अह कुमरनरिंदो, हेमसरिणा जंविओ एवं ॥
 पालित्ताणं गामो, एसो पालित्तयस्स नामेण ।
 नागज्जुणेण ठविओ, इमस्स नित्थस्स पुञ्जथं ॥
 पुइइपइट्ठाण-अरुयण्ण-मल्लखेडाइनिवणो जं च ।
 धम्मो ठविआ पालित्तएण तं कित्तिवं कदिमो १ ॥ "

—वि. सं. १२४१भां सोमप्रभायार्थे पाठधुमां रचिस कुमारपालप्रति-
 पाद्य (गा. ओ. सिरीअ, वडोदराथी प्रकाशित, पृ. १७६).

" कृत्वा तेन ततरतेन, विमलाद्वैरुपलकार्म् ।
 गत्वा समृद्धिभाक् चक्रे, पादलिप्ताभिधं पुरम् ॥
 अधित्यकार्या श्रीवीरप्रतिमाभिधिनं पुरा ।
 चैत्यं विधापयामास, स सिद्धः साहसीश्वरः ॥
 गुरुमूर्तिं च तत्रैवास्थापयत् तत्र च प्रभुम् ।
 प्रत्यष्ठापयदाहूयार्हद्विगण्यपराण्यपि ॥ "

—वि. सं. १३३४भां प्रभायार्द्रसूरिरचित प्रभावक्यरितं (निर्णय-
 सागर प्रेस, मुंगलथी प्रकाशित, पृ. ६५, ६६ श्लो० २६६थी ३०१).

" सिरिसत्तुंजयतग्दट्टियाइ नागज्जुणेण निग्मवियं ।
 खरीणं नामेणं, सिरिपालित्तयपुर तइया ॥ "

—वि. सं. १४२२भां संधतिलकावार्थ-विरचित सभक्षसप्ततिवृत्ति
 (दे० सा० ६८, सूरतथी प्रकाशित, पृ. १३७).

७ " मित्र तीर्थेऽत्र पूजार्थं, द्वादशमामशासनम् ।
 अदापयदयं मन्त्री, सिद्धराजमहीभुजा ॥ "

—वि. सं. १२८८गी आसपासभां उदयप्रभासूरि-रचित धर्माव्युदय
 महाकाव्य- (रात्रुंजय-भाषातयोत्पीतं, सर्ग ७, श्लो. ७७ प्रति सं. सा.
 वडोदरा).

“अन्यदा सिद्धमूपात्रे निरपत्यतयाऽर्चितः ।

तीर्थयात्रां प्रचक्ष्यमानुषानत्पादचारतः ॥

हेमचन्द्रममुन्तत्र सहानीयत तेन च ।

मिना चन्द्रमसं किं स्यान्नोल्लेख्यन्मतन्दिनम् ? ॥

×

×

×

सन्मान्य तारतम्यो राजा, स्थानं सिदासना(सिद्धपुरा)भिषम् ।

दत्त्वा द्विजैर्म्य आरूढः, श्रीमच्छत्रुंजये गिरौ ॥

श्रीयुगादिप्रभुं नत्वा, तत्राभ्यर्च्य च भावतः ।

मेने स्वजन्म मूपात्रः, इतार्थमिति हर्षम् ॥

ग्रामद्वादशकं तत्र, ददौ तीर्थस्य भूमिपः ।

पूजायै यन्महान्तरां, चा(र्वा)मुमानेन कुर्वते ॥ ”

—वि० सं० १३३४ वर्षां भां प्रभाष्येन्द्रसुरिश्चित प्रभावव्यति० निर्णय-
सागर ग्रंथ, भुंजयती प्रकाशित, पृ. ३१५, श्लो० ३१०, ११, २३, २५).

“अथ भूयः सोमेश्वरयात्रायाः प्रयावृत्तः श्रीसिद्धाधिपो रैवतोपत्यकायां
दत्तावासः । × × द्वात्रिंशयनद्वातीर्थस्तत्रिणौ स्वस्थावार न्यथात् । × × ×
गिरिमधिरक्ष गङ्गोदनेन श्रीयुगादिदेवं स्तपयन् पर्वतसमीपवर्तिग्रामद्वादशकशासनं
श्रीदेवाचार्यै विश्राणयामास ॥ ”

—वि० सं० १३९१ भां मेरुत्रुंजसुरिश्चित प्रभावव्यतिमहि (राभयद्र
दीनानाथ शास्त्री तत्त्वती प्रकाशित, पृ. १९०-१९१).

८ “ श्रीमद्वाग्भट्टदेवोऽपि, जीर्णोद्धारमकारयत् ।

सदेवकुलिकरदारय, प्राप्तादरयानिमक्तिः ॥

शिखीन्दु-रधिर्यै १२१३ च, ध्वजारोपे व्यथापयत् ।

प्रतिमां सप्रतिष्ठां स, श्रीहेमचन्द्रपरिमिः ॥ ”

—वि० सं० १३३४ भां रत्नायेल प्रभावव्यति (पृ. ३३६, श्लो. १७०-
१७२)

“ अटला संधनी हुआ एवे, यहहरामो उद्धार विशाल दे;

पारतेरेत्तरे सो य करे, मन्त्री पाउडे श्रीमाल दे. धन्य० ”

—अवि नयभुंजरुत रात्रुंजयतीर्थोद्धार रास (दल ८, पृ. ६०)

“संवत् ७१२ तेरेत्तरे, श्रीमाली सुविचारो ७;
आउडडे मुद्धते क्सावीयो, ओ यौहो उद्धरो ७.”

—कवि समथसुंदर-राजुंजयरास (दाल ४थी, ३५ १७)

“आउड मन्त्रीओ यौहो रे, तीर्थे क्यो उद्धर;
अरतेरेत्तर वर्षमा रे, वंरा श्रीमाली सार ठे। निनछ०”

—पं. श्रीरविजयकृत नव्याष्टु प्रकारी पूज, (पूज ५मी)

९ “पष्टिञ्जयुता कोटी, ध्ययिता यत्र मन्दिरे ।
॥ श्रीवाग्मददेवोऽत्र, वर्ण्यते विबुधैः कथम् ? ॥”

—प्रबंधार्चिताभिलि (सभ ४, पृ. २२०)

१० “क्रमेण पूर्णतां प्राप्तः, प्रासादोऽपि स मन्त्रिणः ।
तत्र द्रव्यप्रमाणं तु, वृद्धाः प्रादुरिदं पुनः ॥

“लक्ष्मणीरिरिता द्रविणरय कोटी-
स्त्रिस्तो विविच्य मित्र वाग्मदमन्त्रिराजः ।

यस्मिन् युगादिजितमन्दिरमुद्धार,
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥”

—वि. सं. १५०३भां पं. सोमधर्मभिलिरचित उपदेशसप्तति (व्यासभा-
नं ६ सभा, भाष्यनगरथी प्रकाशित, पत्र ३१)

११ “अथ प्रसादाद् भूमतुः, प्राप्य वैभवमद्भुतम् ।
मन्त्रीशः सकलीचक्रे, स्वमनोरथपादपम् ॥
भक्त्याऽऽराण्डलमडपं नवनयश्रीकेम्पियंङ्कि-
र्यस्मरयति रम विरमयमयं मन्त्री स शत्रुञ्जये ।
यत्र स्तम्भन-रयतप्रमुञ्चिनौ शाम्बाभिकाऽन्धेकन-
प्रद्युम्नप्रभृतीनि किञ्च शिम्बराण्यारोपयामाशिवान् ॥
गुरु-पूर्वज-सम्बन्धि-मित्रनृनिन्दन्वक्तुम् ।
हुरक्तसङ्कलं मूर्तिद्वयं स्वरयानुजस्य च ॥
ज्ञानकुम्भमयान् कुम्भान्, पञ्च तत्र न्यवेशयत् ।
पञ्चषा भोनसौस्वश्रीनिधानकृत्तानिव ॥

सौवर्णं दण्डयुगलं च प्राप्तादद्रिगये न्यधात् ।
 श्री-कीर्तिकन्दयोरुपनूतनाङ्गुरोदरम् ॥
 कुन्देन्दुमुन्दरप्रावपावनं तोरणद्वयम् ।
 इदं श्रीसरस्वत्योः, प्रवेशायैव निर्दिष्टम् ॥
 अकंपालितकं ग्राममिह पूजाकृते कृती ।
 श्रीवीरधवलक्ष्मापाद्, दापयामास शासने ॥
 श्रीपालितारण्ये नगरे गरीयस्तरत्न-गीर्णदक्षिताङ्गापन् ।
 तडागमार्गः श्रद्धेस्तुरेतच्छकार मन्त्री छलिताभिधानम् ॥
 हर्षोत्कर्षं न पेयां मधुरयनि मुधासाधुमाधुर्यगर्जत्-
 तोयः सोऽयं तडागः पथि मयिनमिन्द्रपाम्भसन्तापपापः ।
 साक्षादम्बोजदम्बोदितमुदितमुत्तं लोत्तरोत्तम्बशब्दे-
 रन्देभ्यो दुग्धमुक्त्वा त्रिजगनि जगदुर्व्रत मन्त्रीशतीर्षिम् ॥
 पृष्ठपथं च सौवर्णं, श्रीयुगादिनिवेशितुः ।
 स्वर्गायनेजःसर्वस्वकोशस्याममिवार्ययत् ॥
 प्रासादे निद्रये काम्यकान्चनं कलशत्रयम् ।
 ज्ञानदर्शनचारित्र-महारत्ननिधानवत् ॥
 किञ्चैतन्मन्दिरद्वारे, तोरणं तत्र पोरणम् ।
 • शिलाभिर्विदधे ज्योत्स्ना-गर्वसर्वस्वदस्युभिः ॥
 लोकैः पान्चान्निकानृत्त-संरम्भस्तम्भितेशुभिः ।
 इहाभिनीयते दिव्यनाट्यप्रेक्षाश्रयः क्षणम् ॥
 प्रासादः स्फुटमच्चुनेकमहिमा श्रीनामिसूनुप्रभो-
 र्गत्स्यामग्निनिरेकतुण्डहतुण्डां धत्तेनरां तोरणः ।
 श्रीमन्नीश्वर वस्तुपाल ! कल्पन् नीलाम्बरादम्बिता-
 मयुस्त्रैर्जगनोऽपि कौतुकमसौ नन्दी तवारतु श्रिये ॥
 अत्र यात्रिकलोकानां, विज्ञतां ब्रजानपि ।
 सर्वथा सम्मुचैवास्ति, लक्ष्मीश्वरिर्वर्तिनी ॥ ”

—उद्धारप्रभञ्जुरि (विजयसेनसूरि-शिष्य) इति (धर्माङ्कुरस्य मन्दाकिन्य
 सर्ग १५, श्लो. २४ श्री ३८)

“ शत्रुंजे द्रव्य सङ्ख्या श्रीश्री ओ, अद्धार डोडि छत्रं वाप्य; ६१ १०
 ओ ३४

તોરણ ત્રિવ્ય ચઢાવીયા એ, એહ જ શેત્રુંજી મિરિનારી;

સોનકયા ત્રિહું લાખનો એ, એકેકે શ્રીકાર. કડી ૧૭

શેત્રુંજીના સંધવી થયા એ, સાડી ચા(ખા)રેહ યાત્ર; ધ.

વસ્તુપાલ તેજપાલ કરી એ, નિર્મલ કીધા ખાત્ર. ધ. કડી ૨૫

એહવી સાડી ખારે યાત્રા કીધી, શેત્રુંજી સંધવી પદ[વી] લીધી. કડી ૩૪

—જુઓ 'જૈનયુગ'ના પ્રથમ અંકમાં પ્રકટ થયેલ વિ. સં. ૧૯૮૨માં
પાઠક સમયસુંદરરૂત વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ.

૧૨ " પુણ્યોહાસવિલાસલાસપિયા યેનાત્ર શત્રુજ્જયે,

શ્રોતન્દીશ્વરતીર્થમર્પિતજગત્પાવિશ્વમાનુચિનમ્ ।

પતથાનુપમાસરઃ પરિસરોદેશે શિલાસન્નચ-

બ્યાનદોદતવન્ધમુદરપયઃકલ્પેલનુસક્રમમ્ ॥

રફુટસ્ફટિકદર્પણપ્રતિમનામિદં ગાહને,

મુખાકુલમુખાકરણ્ણવિપવિત્રીરં મરઃ ।

વિકત્ત્વરસરોરુદ્રપ્રકરલ્ક્યનો લ્ક્યને,

ચદત્ર સરિદક્ષનાવદનવિશ્વનાઙ્મરઃ ॥

શત્રુજ્જયે યઃ સરસી નિવેશ્ય શીરૈવતાદ્રૌ ચ જટાધરાગામ્ ।

ગ્રામસ્ય દાનેન કરં નિવાર્ય, સહસ્ર સન્નાવમપાવકાર ॥ " •

ઉદ્યમભસ્રુરિદૃત ધર્માબુદ્ધય-ગ્રાંથ (સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૪૩ થી ૪૫)

૧૩ 'કોટાસોટિજિનેન્દ્રમણ્ડપયુતઃ શાન્તિદત્ત શત્રુજ્જયે ।'

—સો.મતિસકસ્રુરિ(વિ. સં. ૧૩૮૭માં 'સુનરિસપદાણુ' રચનાર)-

રચિત પૃથ્વીધરસાધુ(પેથડશાહ)-કારિત ચૈત્ય-સ્તોત્ર (મુનિગુંદરસ્રુરિદૃત
ગુર્જાવતી ય. વિ. અંધમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૦, શ્લો. ૧૬૬)

૧૪ " રથાને રથાને ધ્વજારોધં, ચક્રાર જિનવેશ્મયુ ।

જહાર જનનાદૌરથ્યં, જગદ્દેવગીત્રત્તે ॥

મસદ્સ્યસદ્પત્નેકેન, સનં યાત્રાં વિધાય સઃ ।

શત્રુજ્જયે રૈવતકે, પ્રાપ ચારતપુર વરમ્ ॥

વિમલાચલશ્રમ્યે સ, શ્રીનામેયપવિત્રિને ।

સૌત્ર દેવનુત્તિ રથવામાસિદાન્ ગુભાઃ ॥ "

—સર્વાનંદસૂરિચિત ભગવચરિત્ર મહાકાવ્ય (મગનલાલ દલપતરામ આશ્પર તરફથી પ્રકાશિત, સર્ગ ૬, શ્લો. ૪૦, ૪૧, ૫૫)

૧૫ “ સંવચરિ ઈક્ષત્તર એ, ગાપિડ રિસાડ બિહિંદો,
 ચૈન્નવદિ સાતમિ પદુત ધરે, નંદડ એ નંદડ નાં રવિ ચંદો. ૬
 પાસડસૂરિહિં ગણુડરડ, નેઉઅગચ્ચ-નિવાસો,
 તસુ સીસિહિં અંબદેવસૂરિહિં, રચિયડ એ રચિયડ
 એ રચિયડ સમરારાસો;

એડ રાસુ ને પઠઈ ગુણુઈ, નાચિડ બિણુડરિ દેઈ,
 અવણિ મુણુઈ સો બચડ એ, તીરથ એ તીરથ એ તીરથ-
 બન્નફુ લેઈ. ૧૦

૨૧ “ શ્રીપુન્ડરીકગિરિચેતરતીર્થનાથ-સંસ્થાપનાવિધિમુમૂક્ષગમૂત્રધારઃ ।
 શ્રીસિદ્ધસૂરિરમવદ્ ગુરુત્રકવર્તી, તચ્છિષ્ય શનદનનોદ ગુરકકસૂરિઃ ॥
 કંજરોટપુરસ્યેન, શ્રીમતા કક્કસૂરિણા ।
 ત્રિનવતિસદ્ગુણે ચર્ગે, પ્રવચ્છોડ્યે ત્રિનિર્મિતઃ ॥ ”

—વિમલગિરિમંડન-નાભિનંદનાધ્ધાર મળંધ (પ્રાંત શ્લો. ૩૪૩, ૩૪૪)

૨૭ “ ત્રયોદશસતૈરેકસત્ત્યાઽભ્યધિર્ગતૈઃ ।
 ફાત્તગુને માસિ પદ્મમ્યાં, શુક્લામામભવત્ પદમ્ ॥ ”

—નાભિનંદનાધ્ધાર મળંધ (મસ્તાવ ૫, શ્લો. ૨૩૭)

૨૮ “ શ્રીમલિકૃત્તિ(વૃત્તિ)ગચ્છીયા માગ્રદેવાલ્મયમુરયઃ ।
 ચેતુર્દર્દ-સન્નયારિન, યાગ્રાવા રાસકઃ કુતઃ ॥ ”

—નાભિનંદનાધ્ધાર મળંધ (મસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૮૩)

૨૯ “ દી ! પ્રહર્તુ-ક્રિયાસ્થાન-સદ્ગુણે વિક્રમવત્સરે ।
 જાવદિસ્થાપિતં વિશ્વં, શ્લેષ્ટૈર્મથ કલેર્વશાવ્ ॥ ”

—શત્રુંજયતીર્થસ્થપાં વિનમલસૂરિ

૨૦ મંત્રીચર વસ્તુપાલે મગમાણુક્લહી માપ્ત કર્ચાના યતાન્ત આ
 પ્રમાણે છે-“ નાગપુર(નાગાર)માં સા. દેહધાનોં પુન્ન પૂનડ ઉત્ત, તેને
 મોઝાદીન-સુલતાનની પત્ની ખીખી પ્રેમકમલા(કલા)એ પેતાના બંધુ

તરીકે માન્યો હતો. અશ્વપતિ, ગજપતિ, નરપતિઓના માન્ય એ પૂનડશાહે વિ. સં. ૧૨૭૩માં ળિંખેરપુરથી શ્રીશત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી. ખીજી યાત્રા સુલતાનના આદેશથી વિ. સં. ૧૨૮૬માં નાગપુર (નાગોર) થી કરવા માંડી હતી. તે સંધમાં ૧૮૦૦ ગાડાં હતાં. ઘણા મહાધરો હતા. તેને અનુસારે ખીજો પરિવાર હતો. માંડલિ (માંડલ) ગામની સમીપમાં જ્યારે તે પૂનડશાહ સંધ સાથે આવ્યા, ત્યારે તેજપાલ મંત્રી તેમની સામે જઈ તેમને ધોળકામાં લઈ આવ્યા. મં. વસ્તુપાલ સામે આવ્યા. સંધની ધૂળ પવનને અનુસારે જે દિશા તરફ જડતી હતી, ત્યાં તે જવા લાગ્યા. સમીપમાં રહેલા મનુષ્યોએ કહ્યું કે :— ‘મંત્રીશ્વર ! એ તરફ રજ જડે છે, આ તરફ પધારો.’ મંત્રીએ જણાવ્યું કે—આ રજનો સ્પર્શ પુણ્યોથી પમાય છે, આ રજનો સ્પર્શ થવાથી પાપરૂપી રજ દૂર થાય છે. x x ત્યાર પછી સંધપતિ પૂનડ અને મંત્રી પરસ્પર ભેટ્યા અને પ્રિય આલાપ થયા.

મંત્રી વસ્તુપાલ તરફથી નાગપુરના આ શ્રીસંધને ભક્તિ-સત્કારપૂર્વક ભોજનાદિ કરાવ્યા પછી મં. વસ્તુપાલ અને પૂનડ સંધ સાથે શ્રીશત્રુંજય ગયા. શ્રીઋષભદેવને વંદન કર્યું. એક વખત પ્રભુના સ્નાન-સમયમાં દેવના પૂજારીએ ‘પ્રભુની નાસિકાને કલશથી ધોડા-ખાધા ન થાઓ’ એવા આશયથી પ્રભુની નાસિકાને ફૂલોથી ઢાંકી દીધી. તે વખતે મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે—‘કદાચિત્ દેવયોગથી કલશ વગેરે વડે અથવા પરચક વડે દેવાધિ-દેવનું અવક્તવ્ય અમંગલ થાય તો સંધની શી ગતિ ? આમ વિચાર કરી પૂનડને જણાવ્યું—ભાઈ ! મને આ પ્રમાણે સંકલ્પ થયો છે, જો ખીજું ‘મમ્માણી’ પાપાણુમય ળિંખ કરાવવામાં આવે તો સાફ; અને તે તો મોજદીન સુલતાનના મિત્ર તમે પ્રયત્ન કરો તો થઈ શકે, અન્યથા નહિ. પૂનડે જણાવ્યું—‘ત્યાં ગયા પછી આ સંઘંધી વિચાર કરવામાં આવશે.’ ઇત્યાદિ વાતચીત કરી રૈવત (ગિરનાર) વગેરે તીર્થોને વંદન કરી તે બંને પાછા ફર્યા. પૂનડ નાગપુર (નાગોર) ગયા, મંત્રી સ્તંભાતીય (ખંભાત) માં રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યા.

એવામાં એક વખત મોજદીન સુલતાનની માતા જદ્દ થઈ હતી, ડોળ-યાત્રાને ચાહતી હતી ખંભાત આવી. નૌવિત્ત (ખારવા-ખલાસી)ના ઘરે

અતિથિ તરીકે રહી. ચર (છાની ખબર લાવનાર) માણસો માર્ફત મંત્રીએ તેણીને આવેલી જાણી. મંત્રીએ ચર માણસોને કહ્યું કે—‘જ્યારે આ (મોજદીનની મા) જલમાર્ગે જાય, ત્યારે મને જણાવવું.’ તે લોકોએ તે પ્રમાણે ખબર આપી-જતી જણાવી. મંત્રીએ પોતાના કોળી લોકોને મોકલી તેણીનું સંધ્યું કુટુંબમાં રહેલું વસ્તુ ગ્રહણ કરાવ્યું અને ક્યાંક સારી રીતે રખાવ્યું. ત્યારે ખલાસી (મસ્લાં)એએ મંત્રી પાસે જઈ પોકાર કર્યો કે—‘સ્વામી! અમારા ધૂધની એક ડોશી હજવાના માટે જતી હતી, તેણીને તમારા પાદરમાં લટારાઓએ લંટી છે.’ મંત્રીએ પૂછ્યું—‘એ ડોશી કોણ છે?’ તેઓએ જણાવ્યું—‘દેવ! શું પૂછો છો? તેણી મોજદીન સુલતાનની પૂજ્ય માતા છે.’ મંત્રીએ માયાવડે કહ્યું—‘અરે! વસ્તુ શોધો શોધો’ બે દિવસનો વિલંબ કરી, લાવીને સર્વ વસ્તુ આપી. ડોશીને પોતાને ધરે આણી, વિવિધ ભક્તિ કરીને પૂછ્યું—‘શું તમારી ઉજ્જવલાની ઇચ્છા છે?’ તેણીએ કહ્યું—‘હા’ ત્યારે થોડા દિવસ રાહ જુઓ.’ તેણીએ રાહ જોઈ. તેટલા વખતમાં આરસ પથરનું તોરણ મડાવી આવ્યું. મેજવી (સંકેશી) જોયું, ફરીથી જુદું થઈ ગયું, રૂપી ખાંધું. સૂરઘારોને સાથે તૈયાર કર્યા. ચર્યે માર્ગ નહીં પ્રકારનો છે. ૧ જલમાર્ગ, ૨ કરલા (જાટ)થી જઈ રાકાય તેવો. ૩ થોડાથી જઈ રાકાય તેવો. જે માર્ગમાં જે રાજાઓથી જેવી રીતે માર્ગ ઉઠાવન કરી રાકાય, તેવી રીતે પ્રબંધ કર્યો. રાજાઓને ભેટ આપવા માટે દ્રવ્યો તૈયાર કર્યાં. એવી સામગ્રીથી પોતે સાથે થઈ તેણીને ત્યાં મોકલી. મસીદને ખારણે તોરણ રચ્યું. ત્યાં દીવા, તેલ વગેરેની પૂજા-ચિતા ત્યાંના રાજા પાસે શાશ્વતી નિરંતર કરાવી થઈ ધન ત્યાં આપ્યું, થણે યશ યયો. ડોશી પાછી ફરી. તેણીને ખલાસી આણી. પ્રવેશ-મહોત્સવ કરાવ્યો. પોતે તેના પગ ધોયા. એવી રીતે ભક્તિપૂર્વક દસ દિવસ પોતાને ધરે રાખી, તેટલામાં થોળા કિશોર (વચ્છરા) અને બીજું પણ દુકલ, ગંધ, શ્રેષ્ઠ કપૂર વગેરે લઈ લીધું. જુદાને કહ્યું—‘માણ! તું ચાલે છે, જો ફરમાવ અને ત્યાં માન અપાવે, તો હું પણ તને મુકવા વાસ્તે આવું.’ તેણીએ કહ્યું—‘ત્યાં હું જ સ્વામી છું. સ્વેચ્છાએ આવ, ત્યાં તારો થણે સત્કાર થશે.’

રાજા શ્રીધીરધવલની અનુમતિથી, રાજામાતાના વચનથી મંત્રીશ્વર ચાલ્યા. દિલ્હી પાસે પહોંચ્યા, બે કોશ દૂર રહ્યા. સુલતાન માતાની સાથે

આવ્યો. માતાને પ્રણામ કરી તેણીને સુખચાન્દ્રા પૂછી. વૃદ્ધાએ કહ્યું—‘મહેને ભદ્ર-સુખ કેમ ન હોય ? જેનો દિલ્લીમાં તું પુત્ર છે અને ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ છે. રાજાએ પૂછ્યું—‘એ કોણ છે ?’ વૃદ્ધાએ તેના વિનય પ્રકટ કરવા પૂર્વક વત્તાન્ત કહ્યો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે—‘તેને આલી કેમ ન આવ્યો ?’ વૃદ્ધાએ કહ્યું—‘આણેલો છે.’ ‘ત્યારે દેખાડ.’ અસચારેને મોકલી બોલાવી વસ્તુપાલને દર્શાવ્યો. મંત્રીએ ભેટ આપી. રાજાએ બોલાવી કહ્યું—‘માણ્યે મારાથી અધિક તને પુત્ર તરીકે માનેલો છે, તેથી તું મારો બાઈ છે. અમારી માતા તારી સ્તુતિ કરે છે.’ એવી રીતે સુખવાર્તા કરી મોટા ઉત્સવપૂર્વક વસ્તુપાલને પોતાની માતાની આગળ કરી દિલ્લીમાં લઈ ગયા. પૂનઠરાહના આવાસમાં આવાસ કરાવ્યો. પોતાના મુખે મુલતાને નિમંત્રણ કરી, ‘પૂનઠરાહને ઘરે બોળન કરાવી મંત્રીશ્વરને પોતાને મહેલે બોલાવ્યા. વિનયપૂર્વક સત્કાર કરી પહેરામણી આપી. પ્રસાદસ્થાનમાં એક કરોડ સોનેચા આપીને કહ્યું કે—‘કાંઈક માંગો’ વસ્તુપાલે કહ્યું—‘રાજાન્ ! ગૂર્જરભૂમિ સાથે આપ બાદશાહને ચાવજીવ સંધિ હો, મમ્માણી-ખાણથી પાંચ પાપાણ વપાવો.’ રાજાએ તે સ્વીકારી ધીરજ આપી.

તે પાંચ ફલહી (મમ્માણી પાપાણ) રાખના આદેશથી પૂનઠે રાત્રીનય પર્વત પર મોકલી. તેમાં એક કપભદ્ર-ફલહી, બીજી પુંડરીક-ફલહી, ત્રીજી કપર્દિયક્ષની, ચોથી ચક્રેશ્વરીની અને પાંચમી તેજલપુરમાં શ્રીપાર્શ્વ-ફલહી. મંત્રીશ્વર પાછા ફરી પોતાના નગરે ગયા.” વિ. વિ.

—વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચાયેલ રાજશેખરસૂરિનો પ્રબંધકોષ (વસ્તુપાલપ્રબંધ) [હેમચન્દ્રાચાર્ય-અંધાવક્ત્રી; ખાટખૂચી પ્રકાશિત.]

૨૧ ‘રાત્રીનયનીર્થોદ્ધારક પ્રબંધ’ (આત્માનંદ સભા, બાવનમઢથી પ્રકાશિત)ના સંપાદક શ્રીયુત જિનવિજયજીએ તેના ઉપોદ્ધાત પૃ. ૩૨માં ‘વાદશાહ કે માર્પીનમે’ મમ્માણની સંમર્મરની કી જાને થી, જિનમેં રહુન ઉંચી જાનિકા પથર નિકલ્લા થા। સમરાસાહનેં વહાંમે પથર લેને કી રજાજન માંગી। વાદશાહનેં સુરી પૂર્વક લેને દિયા।’ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે, પરંતુ તે ઠીક નથી. સમર-શાહે મહીપાલ રાજાના સ્વાધીનમાં રહેલી આસાસજી ખાણથી પાપાણ-ફલહી મંગાવી હતી; એમ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વિશેષમાં

પક્ષ (?) પણ કરાવો, કારણ કે મલેચ્છોએ મુખ્ય પ્રાસાદ વિનાશ થમાઓર છે. તેની ફરતી દેવકુલિકા(દેરી)ઓ પણ પાડી નાખી છે, તો યથાયોગ્ય વહેંચીને સર્વના પુણ્ય માટે કર્મસ્થાય કરવા માટે સંઘ શિક્ષા આપો. ત્યાં કોઈ પુણ્યવાન બોલ્યો કે—‘મુખ્ય પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર હું કરાવીશ, મહેને અનુમતિ આપો.’ સંઘે કહ્યું કે—‘જે બિંબ(મૂલનાયક)ને કરાવે છે, તે જ તે(મુખ્ય પ્રાસાદ)નો કરાવનાર થાઓ. જેનું ભોજન, તેનું તાંબૂલ પણ યુક્ત છે.’ ધર્મકૃત્યની વહેંચણી કરી—કર્તવ્ય સ્વીકારી સૌ પોતપોતાને ધરે ગયા.

આદેશ મળવાથી દેસલશાહ તથા સમરાશાહને પરમ આનંદ થયો. ફરી પણ માણસો અને ધન મોકલાવ્યાં. પાતા મંત્રીએ પણ આ શિલા નીકળતાં સૂત્રધારોને સોનાનાં કંકણો અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. મહીપાલ રાણાજી આ સમાચાર સાંભળી વધાવવા ખાણે આવ્યા અને તેમણે ફલહીને પ્રત્યક્ષ જિન-સમાન માત્રી કાલેય, ધનસાર, કપૂર-પુષ્પાદિથી પૂજી હતી. મહાદાન, ત્યાદિપૂર્વક રાણાએ મહોત્સવ કરાવ્યો.

સૂત્રધારોએ ફલહીને પર્વતથી આદરપૂર્વક નીચે ઉતારી. આરાસ-ણુમાં પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. આરાસણુની સમીપનાં ગામોમાંથી આવી ભાવિકો તે ફલહીની પણ ફૂલ, કપૂર આદિથી પૂજા કરતા હતા. ગીત-ગાન, વાદ્ય અને હર્ષનો ઢાલાહલ થતો હતો. મહીપાલ રાણાજી પોતાના મંત્રી પાતાને સઘળી શિક્ષા આપી પોતાના નગરમાં ગયા.

૨૨ શ્રીયુત સાક્ષર જિનવિજયજી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૮)માં જણાવે છે. કે—‘વર્તમાનમાં જો મુસ્લિમ મંદિર હૈ ઓર જિલ્લા વિષ્ણુ પ્રસ્તકકે પ્રારંભમાં લગા હુઆ હૈ વહ, વિસ્વરત પ્રમાણેસે જાના જાતા હૈ કિ ગુર્જર મહામાત્ય ચાહદ (સંસ્કૃતમાં ચામ્બટ) મંત્રીકે દ્વારા ઉદ્ધૃત હૈ.’ પરંતુ પ્રબંધકારના ઉપયુક્ત કથન પ્રમાણે આદકમંત્રી દ્વારા ઉદ્ધૃત મુખ્ય મંદિરનો પણ મલેચ્છોએ નાશ કર્યો હતો. ત્યાંથી એનો ભંગ થયો હતો, ત્યાંથી કલરા-પર્યંત મુખ્ય મંદિરના સિખરનો ઉદ્ધાર પાછળથી દેસલશાહ અને સમરાશાહે કરાવ્યો હતો—એમ પ્રબંધમાં આગળ જણાવ્યું છે.

પ્રજાધકારે જણાવ્યું છે કે દેટલેક દિવસે ફલહી ભાંડુ ગામે આવી ત્યારે દર્શનાત્કંડા થતાં સિદ્ધસુરિને તથા ખાટણુના લોદ્રાને લઈ દેસલ-શાહ ભાંડુ ગામે ગયા હતા, પૂજા કરી પ્રસન્નતા મેળવી હતી. હજારો ગવૈયાઓ, બંદીઓ ત્યાં એકત્ર થયા હતા. સમરાશાહે પિતાના આદેશથી વસ્ત્રો વગેરેથી તેઓને સત્કાર કર્યો હતો. સર્વ લોદ્રાએ ફલહીનું પૂજન કર્યું, દેશલશાહની પ્રશંસા કરી હતી. સાહગ્મિ-વચ્છલ થયું હતું. પારિતોષિક અપાયાં હતાં. ઢેકાણે ઢેકાણે રાસ-ગીતો ગવાતાં હતાં. એ સાંભળતાં દેસલે ફલહીને આગળ ચલાવી પોતે દેટલાક માર્ગે સુધી અનુગમન કર્યું હતું. પછી દેશલશાહ ઘરે આવ્યા. રાસકારે આ સંબંધમાં સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે ભાંડુ ગામમાં લવ્યજનો ઘણા ભાવથી આવ્યા હતા અને ફલહી પૂજી હતી. જેમ જેમ ફલહીને પૂજવામાં આવતી હતી, તેમ તેમ કલિકાલ ધૂજતો હતો. નવીન પ્રકારથી નાચ-રંગ થતા હતા. ધાર્મિક લોદ્રાનું આચરણ દેખી ચિત્ત ચમત્કાર પામતું હતું.

પાલીતાણા નગરમાં સંઘે ફલહીને વધાવી હતી. ખાલચંદ્ર મુનિએ શીઘ્રતાથી શ્રેષ્ઠ કર્મસ્થાય કરાવ્યું હતું. શું કપૂરથી અથવા ક્ષીરસાગરના સારથી દેહ ધડી હશે ? એવી ભાસતી સ્વામીની મૂર્તિ સંસાર પર કૃપા કરી પ્રકટ થઈ. વધામણી મળતાં મનમાં હર્ષ માતો ન હતો. દેસલ-ધુત (સમરાશાહ)ના ચરિત્રથી સહુ રળિયાત થયા હતા.

પ્રજાધકારે જણાવ્યું છે કે-અનુક્રમે ફલહી પુંડરીકગિરિની નીચે આવી. પાદલિપ્ત (પાલીતાણા)ના સંઘે આગમનોત્સવ કર્યો. શત્રુજયગિરિએ પહોંચ્યાના સમાચાર શાહને આપ્યા. શાહે વધામણી લાવનાર માણસો દ્વારા પર્વત પર ચડાવવાની શિક્ષા-સૂચના મોકલી. સારામાં સારા અતિ-કુશલ ૧૬ સૂતધાર-કારીગરોને ખાટણથી જિંજ ધડવા માટે મોકલ્યા. નવસોરના સ્વામી મંડલીક રાજા જેમને પિતૃવ્ય(કાકા)-શબ્દથી બોલાવના હતા, તે ખાલચંદ્ર નામના મુનિને શાહે માણસો મોકલી.

શિખરનો ઉદ્ધાર છેદક(ભંગ)થી કલશપર્થત પરિપૂર્ણ કરાવેલ છે. તથા દેવની દક્ષિણ દિશામાં અષ્ટાપદના આકારવાળું ચોવીશ જિનેશ્વરોથી યુક્ત નવું ચૈત્ય કરાવ્યું છે. પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે સિંહે ત્રિભુવન(મંડપ) આગળ ખલાનક મંડપનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તથા હાલ પૃથ્વીપર વિચરતા અહંતોનું નવું મંદિર જિનની પાછળ કરાવ્યું છે. સ્થિરદેવના પુત્ર સા. લંદુકે ચાર દેવકુલિકાઓ કરાવી છે. જૈન અને કૃષ્ણ નામના સંઘવીએ જિનર્ષિન સાથે આઠ શ્રેષ્ઠ દેહરીઓ કરાવી છે. શા. પૃથ્વીભટ (પેથડ)નું કાર્તિકતાતુલ્ય સિદ્ધકોટાક્રાંતિ ચૈત્ય જે તુર્કોએ પાડી નાખ્યું^{૨૪} હતું, તેને હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર સા. કેસવે ઉદ્ધર્યું છે. તેમ જ દેવકુલિકાના લેપ વગેરે ખીલું જે નષ્ટ થયેલ હતું, તે સર્વ પુણ્યશાલીઓએ કાંઈએ કંઈ, કાંઈએ કંઈ એમ કરાવ્યું છે. તીર્થમાં સર્વ સ્થાનકો પૂર્વની જેમ ધર્ષ ગયાં છે કે, જેથી કાંઈ કયાંય ભંગ જાણી શકે નહિ; તો હવે કલશની, દંડની તેમ જ ખીખ સર્વ અહંતોની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી છે.

સંઘ-પ્રયાણ

સા. દેસલે શ્રેષ્ઠ સરિ, જ્યોતિષી, ગ્રાવક વગેરેને બોલાવી પ્રતિષ્ઠા-મુહૂર્ત જોવરાવ્યું. નિષ્કૃય થતાં લગ્નપત્રિકા મુખ્ય જોશી દ્વારાં લખાવી, તેનો સત્કાર કરી ઉત્સવ કર્યો. પ્રતિષ્ઠાસમય સમીપ આવતાં દેસલે સર્વ દેશોમાં પોતાના કુટુંબનાં માણસો પુત્ર, પૌત્ર, મંત્રીઓ વગેરેને મોકલી સંઘને આમંત્રણ કર્યું.

રાસકારે પાંચમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે સંઘે બહુ ભક્તિથી પાટ રથાપેલા ગણધર-આચાર્યે લમ-મુહૂર્ત ગણીને વિચાર્યું. સર્વ શ્વેતાંગર

૨૪ રતનમંદિરગણિ (વિ. સં. ૧૫૧૭માં લોજગમંધ વ.ના કર્તા)એ ઉપદેશતરંગિણી (ચ. વિ. મંથમાલાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૬-૧૩૭)માં જણાવ્યું છે કે યોગિનીપુર(દીક્ષી)થી સોરઠમાં આવેલ એક લાખ ને એંશી ઉત્તર લશકરં (ગેયજાએ) સં. પેથડ અને જાંઝણશાહના કરાવેલા સોનાની બોલથી મટેલા આ મંદિરને જોઈ શત્રુંજય પર ચડી, જાવડશાહે રથાપેલી પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો.

ત્યારપછી ગુરુએ કહેલા સમયે (પોષ વ. ૭) વાજતે-ગાજતે ગૃહ-મંદિરમાંની આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાને દેસલશાહે માંગલિક ક્રિયાપૂર્વક દેવાલયમાં સ્થાપી. કપર્દી યક્ષ અને સ્ત્રીદેવી શાસનદેવી સમરાશાહના શરીરમાં પધાર્યા. રથને બળદો બેઝા. સં. દેસલ અને સમરાશાહના મસ્તક પર સુવાસિની સ્ત્રીએ અક્ષત નાખી મંગળ કર્યું. સામંતે દેવાલય ચલાવ્યું. શુભ શકુનો થયાં. પ્રથમ સંઘ ચાલ્યો. માર્ગ સંકીર્ણ થઈ ગયો હતો. દેવાલયની આગળ ચાલતા સંઘથી પરવરેલા અને સુખાસન(પાલખી)માં બેઠેલા દેસલશાહ સંઘનાયક થયા. સમરાશાહ પણ અસ્વાર બની અસ્વારોથી પરિવૃત્ત થઈ ચાલ્યા. ધર્મિત્રોની ધ્વનિ થઈ. પગલે પગલે પૂજનનું દેવાલય પહેલે દિવસે શંખારિકાએ પહોંચ્યું.

સમરાશાહ શંખારિકાગામથી સંઘ સાથે પાટણ આવ્યા હતા, તેઓએ પોસહશાલામાં જઈ સર્વ સૂરિઓને યાત્રા માટે ખમાસમણ (વંદન) આપ્યું હતું. સંઘ સાથે ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યેક ઘરે જઈ સર્વ શ્રાવકોને આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરી હતી. સમરાશાહના શુભોથી બેંચાઈ તેઓ જલ્દી આવ્યા હતા.

સંઘમાં આવેલા મુખ્ય આચાર્યો

અગાધ સર્વ સિદ્ધાંતરૂપી મહાસાગરને તરી જવામાં નૌકાસમાન શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિ યાત્રા માટે ચાલ્યા હતા. ખુદ્દગચરૂપી આકાશમાં ચંદ્રસમાન મનોહર ચારિત્રને ધારણ કરનાર શ્રીરત્નાકરસૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા. સર્વત્ર ગૌરવયુક્ત અંતઃકરણવાળા શ્રીદેવસૂરિગચરૂના શ્રી પદ્મચંદ્રસૂરિ, જિનદર્શન કરવામાં ઉત્પ્લસતી વાંછાવાળા, ચંચલતા-રહિત(ધીર) પ(સં) ડેગચરૂના શ્રીસુમતિસૂરિ, ભાવકારગચરૂની લક્ષ્મીના મુખને વિભૂ પિત કરવામાં તિલક સમાન શ્રીવીરસૂરિ પ્રસન્ન અંતઃકરણે યાત્રામાં ચાલ્યા હતા. ચારાપદગચરૂના શ્રીસર્વદેવસૂરિ તથા

અમામ્બુમરઝના શ્રીજગત્સુરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીનિર્વૃત્તિમરઝના આમ્ર-
દેવસુરિ ચાલ્યા હતા, જેઓએ દેસલની યાત્રાનો રાસ^{૨૫} કર્યો છે.
નાથકમણ્ડપી આકાશને ભૂપિન કરવામાં મુર્ચ્ચમાન સિદ્ધસેન
આચાર્ય દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા. બુદ્ધગણના શ્રીધર્મવોપસુરિ
ઉચ્છળના આનંદપૂર્વક ચાલ્યા હતા. રાજયુર એવા અપરનામને ધારણ
કરનારા નાગેન્દ્રમરઝના શ્રીપ્રભાનંદસુરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીહિમસુરિ-
સંતાનીય શુદ્ધભાવનાવાળા પવિત્ર શ્રીવજ્રસેનસુરિ પધાર્યા હતા. બીજા
પણ ભિન્ન ભિન્ન મરઝના આચાર્યો સંઘપતિ દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા.
ચિત્રકૂટ, વાલાક, મરુ, માલવ વગેરે દેશોમાં રહેલા પદ્મ પ્રાયઃ
સર્વે મુનિઓ મળ્યા હતા. શુભ વાર અને શુભ મુદૂર્તે શ્રીસિદ્ધસુરિ
સર્વ દર્શની અને દેસલની સાથે ચાલ્યા; દેસલે તેમનો પ્રવેશાન્સવ
કર્યો હતો.

અન્ય સંઘ અને વ્યવસ્થા

સંઘપતિ જૈન અને કૃષ્ણ સં. દેસલના રત્નેદગ્ધયુથી પધાર્ય
ચાલ્યા હતા. મોતીઓમાં ગુણસંયોગ કરનાર (પરોવનાર) હુરિપાલ,
ચતુર સં. દેવપાલ, શ્રીવત્સકુલના સ્થિરદેવના પુત્ર લંકક યાત્રામાં
ચાલ્યા. સુમરાશાહના સન્માનથી ઉન્નાયિત યર્ધ સોની પ્રહલાદન,
સત્યવચની ઉત્તમ આવક ક્ષોદાક મળ્યા. ધર્મવીર વીર આવક, દાનેશ્વરી
દેવરાજ વગેરે સુમરાશાહના અનુરાગથી યાત્રામાં સાથે ચાલ્યા હતા.
પ્રમથકારે કહ્યું છે કે તે વખતે ગૃહસ્થભૂમિમાં જે કોઈ પણ આવકો

૨૫ જૂઓ ટિપ્પણી ૧૮ તથા ૧૫ મી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે
કે દેસલની યાત્રાનો રાસ અપરનામ સુમરાસનામનો મરુતવ રાસ નિર્વૃત્તિ-
મરઝના અંગ (આમ્ર) દેવસુરિએ વિ. સં. ૧૩૯૩ પહેલાં-માય: વિ.
સં. ૧૩૭૧માં ચૈત્ર વ. ૭ યાત્રા કરી પાટણ પહોંચ્યા પછી તરત રચ્યો
રોનો લેઈએ. એથી વિક્રમના ૧૪મા સંવત્રના ઉત્તરાર્ધની પ્રાચીન ગુજરાતી
ભાષાની મનોહર કૃતિ તરીકે આ રાસને ઉચ્ચ સ્થાન મળી શકે.

હતા, તેમાંથી કોઈ પાછળ રહ્યું ન હતું. એવી રીતે સકળ દેશોમાંથી સંઘ મળ્યા પછી દેસલે સંઘનું પ્રયાણ આગળ કરાવ્યું. મંડપમાં સ્તંભની જેમ સંઘમાં જૈન, કૃષ્ણ, લાંઢક અને હરિપાલ એ ચાર મહાધર હતા.

અમલપખાનને અનુસાપિત કરવા મોટું ભેટણું લઈ સમરાશાહ રાજમંદિરે ગયા. ખાનની આગળ ભેટણું ધર્યું. ખાને સંતુષ્ટ થઈ ઘોડા સાથે તસરીફ આપી. સમરાશાહે રાજા (ખાન) પાસે દુષ્ટ-નિમઢ કરી શકે તેવા યમદારદે (જમાદાર) માગ્યા. ખાને પણ વીર ધીર મુખ્ય દસ મહામીરો સંઘરક્ષા માટે આપ્યા. તેઓને અને પાછળ રહેલા સંઘને લઈ સમરાશાહ સંઘનાયક સાથે નિર્દોષ સંઘમાં મળ્યા.

રાસકારે છટ્ટી લાખામાં ચાર કડીથી સંઘ-પ્રયાણનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે શંખ વાગ્યા, અસંખ્ય નાદથી કાયરો ખળભળ્યા. ઘોડે ચડીને સેલ્સાર રાજપૂત અસ્વારો સજ્જ થયા. દેવાલય વેગથી ચાલતાં ધુધરી-ઓના અવાજ થતા હતા. સમ વિષમ ઘેઈ ગણતું નહિ, ઘેઈ વાયો રહેતો નહિ. વાહિની બહુ વેગથી ચાલતાં ધરણી ધકકતી હતી, ધૂળ જીડતી હતી, માર્ગ સ્પષ્ટતો ન હતો. ઘોડા હણુહણુતા હતા. ઊંટ અવાજ કરતા હતા, બળદ વેગથી ચાલતા હતા. સાદ કયો સંભળાતો ન હતો, તેથી ખીન્ને માણસ બોલ-જવાબ દઈ શકતો નહિ. રાત્રે જેમ તારાગણ ઉગ્યો હોય તેમ દીવીઓ ઝળહળતી હતી. પાયદલનો પાર પામી શકાતો ન હતો. સુખાસન (પાલખી) વેગથી ચાલતું હતું. શુદ્ધિવંત બહુ પુણ્યવંત પરિકર્મમાં અતિનિશ્ચલ દેસલસાહ આગેવાન થઈ સંચરતા હતા. પાછેવાન તરીકે સોમસિંહ(-)સા. સહજનના પુત્ર, સાંગણશાહ-લૂણિગના પુત્ર, સોમજીથી યુક્ત થઈ ચાલતા હતા. સમરાશાહ અસવારમાં પોતાની જોડ કરી ઘોડા પર ચડી ચારે તરફ હીંડના હતા અને સંઘને જે અસુખકર હોય, તે જોતા હતા-તપાસ કરતા હતા.

પ્રત્યંધકારે જણાવ્યું છે કે-દેસલશાહ મુખાસનમાં આરૂઠ થઈ દેવાલયના માર્ગદર્શીની જેમ આગળ ચાલતા હતા. સોમસિંહ-સહજ-પાલનો પુત્ર સંઘની પાછળ રક્ષા કરતા હતા. સમરાશાહ શ્રેષ્ઠ ભોજન આરંભાદનોથી શ્રાવણની ન્યૂનતા દૂર કરતા હતા, સેલ્લાર અરવારોથી ચોતરફથી પરવરેલા તેઓ છત્રથી વિભૂષિત થઈ, અમ્બરત્ન પર આરૂઠ થઈ સંઘની રક્ષા કરતા હતા. વાળિત્રોના નાદ સાથે ગમન થતું હતું. માર્ગમાં ગામના દાકિરો સમરાશાહને આવેલા જોઈ દહીં, દૂધ વગેરે ભેટ ધરતા હતા. ગામે ગામના ધાર્મિક સંઘ દેસલ સંઘપતિના ચરણ પૂજતા હતા. ‘ભૂખ્યો ભોજન કરે’ એવી ઊંચા સ્વરે ઉદ્દેશોપધ્યા કરાવવા પૂર્વક સં. દેસલશાહે ભોજનચાલા ખુલ્લી મૂકી હતી.

રાસકારે જણાવ્યું છે કે-કલિકાલમાં પણ સકલ(સપ્રભાવ) પાર્શ્વપ્રભુને સેરીસામાં પૂજ્યા. સરખેજ થઈને સકલ સંઘ ધોળકામાં આવ્યો. ધોળકા થઈ લોલિયાણા પહોંચ્યો, નેમિજિન-મંદિરમાં આરંભ કરી પિપલાલી પહોંચ્યો.

• સેરીસાતીર્થની ઉત્પત્તિ

પ્રત્યંધકારે જણાવ્યું છે કે-એવી રીતે અદર્નિશ સંઘ સાથે પ્રયાણ કરતા સં. દેસલ સેરીસા પહોંચ્યા. ત્યાં પાર્શ્વજિન ઊર્ધ્વ પ્રતિમાએ (કાઉરસંગ્રાધ્યાને) રહેલા છે. ધરણેદ્રથી પૂજતા ચરણવાળા જે પ્રજ્ઞ આ કલિકાલમાં પણ સકલ(સપ્રભાવ) છે. જે(જિન)ને પહેલાં સૂત્રધારે પોતાની આંખે પાટો બાંધી એક જ રાત્રિમાં દેવના આદેશથી ધડયું હતું, મંત્ર-શક્તિથી સકલ ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીનાગેન્દ્રગણના અધીશ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ જેની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે જ દેવેન્દ્રસૂરિએ સમ્મેતગિરિથી વીશ તીર્થંકરો(જિંબો)ને અને કાંતીપુરીમાં રહેલ ત્રણ તીર્થંકર(જિંબો)ને મંત્રશક્તિથી આપ્યા એ ૩૫

હતા. ત્યારથી આ શ્રેષ્ઠ તીર્થ દેવેન્દ્રસૂરિએ સ્થાપ્યું છે, જે દેવપ્રભાવથી ભવ્ય જનોના વાંછિતને પૂરે છે. ૨૧

સં. દેસલે સેરીસામાં ૨૭ સ્નાન, મહાપૂજા, મહોચ્છવ કરવા પૂર્વક મહાધ્વજ અર્પા આરતી કરી. સમરાશાહે ભોજનાદિ દાન આપ્યું. અષ્ટાશ્વનિકા પછી પ્રયાણ કરી સંઘ સાથે દેસલશાહ ક્ષેત્રપુર પહોંચ્યા. ત્યાં પણ અતિભક્તિથી અર્હતપ્રતિમા પૂજા ધોળકા ગયા. પ્રત્યેક ગામ, નગર વગેરેમાં ચૈત્યપરિપાટી કરતા, મહાધ્વજ, પૂજા આદિથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા સં. દેસલ અનુક્રમે પિપ્પલાલીપુરે પહોંચ્યા. ત્યાંથી પુંડરીકગિરિને જોઈ દેસલશાહ અમૃતમગ્ધ હોય તેમ પ્રસન્ન થયા. જ્યંત સમાન સમરને આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ સાથે મહાકાર્યો સાધતા

૨૬ “ સંઘપ્રયાણકેષ્વેવં, દીયમાનેષ્વદનિશમ્ । શ્રીસેરીસાહ્વસ્થાનં પ્રાપ્ત વેસલસહ્વયઃ ॥
શ્રીશામેયજનસ્તસ્મિન્નૂર્ધ્વપ્રતિમયા સ્થિતઃ । ધરણેન્દ્રાશસંસ્પર્શદ્વિઃ, સકલો યઃ કલાવપિ ॥
યઃ પુરા સુપ્રધારેણ, પટ્ટાચ્છાદિતચક્ષુષા । ઇક્સ્વામેવ શર્વર્યા, દેવાદેશાદપદયત ॥
શ્રીનાગેન્દ્રગણાધીશઃ શ્રીમદ્દેવેન્દ્રસૂરિભિઃ । પ્રતિષ્ઠિતો મન્ત્રશક્તિસમ્પન્નસમ્લેહિતૈઃ ॥
તૈરેવ સમ્મેતગિરેર્વિંશતિસ્તીર્થનાયકાઃ । આનિન્યિરે મન્ત્રશક્ત્યા, જયઃ કાન્તીપુરીસ્થિતાઃ ॥
તદાદીદં સ્થાપિતં સર્વ, તીર્થં દેવેન્દ્રસૂરિભિઃ । દેવપ્રભાવવિભવિ, સમ્પન્નજનવામ્હિતમ્ ॥ ”

—નાલિનંદનોદ્ધાર મળંધ (પ્રસ્તાવ ૪ થો, શ્લોક ૩૨૬-૩૩૪)

૨૭ રતનમંદિરગણિએ સેરીસા સંબંધમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—
“ તથા સેરીસકતીર્થં દેવચંદ્રશુક્લકેનારાધિતચક્રેશ્વરીદત્તસંવાર્ધસિદ્ધિવરેણ ત્રિભૂમિમય
—ચતુર્વિંશતિશુક્રાયોત્સર્ગિશ્રીપાશ્ચાદિપ્રતિમામુન્દરઃ પ્રાપ્તાદ્ એકરાત્રિમયે જ્ઞાનઃ । તત્
તીર્થં કલિકાલેઽપિ નિસ્તુલપ્રમાવં કૃત્યને ॥ ”

—ઉપદેશતરંગિણી (ય. વિ. મંથમાલા તરંગથી પ્રકાશિત, પૃ. ૫)

અર્થાત્—સેરીસાતીર્થ, દેવચંદ્રશુક્લકે આરાધેલ ચક્રેશ્વરીએ આપેલ સર્વાકાર્ય—સિદ્ધિ વરદાનવડે એવીશી, મોટા કાલસ્વગ્નીઆ શ્રીપાર્થ વગેરે પ્રતિમાઓથી મુંદર ત્રણ ભૂમિવાળો પ્રાપ્તાદ્ એક રાતમાં કર્યો હતો. તે તીર્થ કલિકાલમાં પણ અતુલ પ્રભાવક જોવાય છે.

દેસલશાહે લાપશી કરાવી મહોત્સવ કરી ગિરિરાજને પૂજ્યો. એક દૃષ્ટિથી શુઁરરીકને જોઈ દર્શનથી પરમાનંદને વશ થયા. સમરશાહે મહાદાનો આપ્યાં.

પાલિતાણામાં પ્રવેશ

ખીજે દિવસે તીર્થનાથનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠાથી પ્રયાણ કરી શત્રુંજયગિરિ સમીપ પહોંચ્યા. લલિતાદેવી(વસ્તુપાલની પત્ની)એ કરાવેલા સરોવરના તટ પર સમરશાહે સંઘના આવાસ કરાવ્યા.

રાસકારે સાતમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે—સંઘે ત્યાં (પિપલાલીમાં) નગરના પરિસર (પાદર)માં પગાવ નાખ્યો. વિમલગિરિનાં દર્શન થનાં અંગમાં આનંદ માત્ર ન હતો. પર્વતરાજને પૂજ્યો, બહુ ભક્તિથી પ્રણામ કર્યાં. દેસલે માગણુ જનોને દાન દીધાં. અગ્નિતગ્નિનેન્દ્રને મનરંગે લુહાર કરી, શત્રુંજય શિખરના સ્વામીનું સ્મરણ કરી પ્રણામ કર્યો.

પાલિતાણા નગરમાં સંઘનો પ્રવેશ થયો, લલિત સરોવરના તીર પર સંઘે નિવેશ (ઉતારો) કર્યો. કાર્ય-સહાયક લઘુભાઈ સહજે અને સાહજો જરદી આવી મળ્યા, ત્યારે ત્રણે(સમરશાહ સાથે) બંધુઓ ગંગા-પ્રવાહ જેવા શૈલના હતા.

ખંભાતના સંઘનું આગમન

પ્રમથકારે જણાવ્યું છે કે—સં. દેસલ વિમલાચલ પર ચઢ્યા ન હતા, તેવામાં ખંભાતથી વધામણી લાવનાર માણસે આવી જણાવ્યું કે— ‘દેવગિરિ(દોલનાગાદ)થી સહજપાલ અને ખંભાતથી સાહજ સંઘ સાથે આવ્યા છે.’ તે સમાચાર સાંભળી સંઘપ્રેમ અને ભ્રાતૃપ્રેમથી સમરશાહ અતિ હર્ષિત થયા. સંઘ સાથે સં. સમર એક યોજન સામે ગયા, બંધુને મળ્યા, ભાઈઓને ગાઢ ભેટી પ્રણામ કર્યો, તેવું મહત્વ અને

તેવી લક્ષિત જોઈ લોક વિરમય પામ્યા. તે બન્ને (સહજપાલ અને સાહજુ) પણ સમરસિંહને ભેટી હર્ષિત થઈ બોલ્યા કે—‘ભાઈ! બીજા સંઘપતિને પાળ.’

ખંભાતના સંઘમાં જે ઘણા આચાર્યો હતા, તેમને સમરાશાહે વંદન કર્યું. પાતાક મંત્રીના ભાઈ મં. સાંગજુ ખંભાતથી તે બંને (સહજ અને સાહજુ) સાથે આવ્યા હતા, વંશ-પરંપરાગત સંઘ-પતિત્વને પ્રાપ્ત કરનાર સં. હાલા, ભાવસાર સં. સિંહભટ્ટ, ઉત્તમ શ્રાવક મં. વસ્તુપાલના વંશના મં. વીજલ હર્ષથી સંઘમાં આવ્યા હતા. તથા મદન, મોહાક, રત્નસિંહ વગેરે અસંખ્ય શ્રાવકો ઉત્કંઠિત થઈ પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. સમરાશાહે સર્વનો યથોચિત સત્કાર કર્યો હતો. સહજ અને સાહજુ બન્ને ભાઈઓએ સંઘમાં આવી પિતા સં. દેસલના ચરણોને લક્ષિત-પૂર્વક વંદન કર્યું. દેસલશાહ આનંદિત થયા. વિમલગિરિ-શિખર પર ચડવા માટે ઉદ્યમી થયા.

ગિરિરાજ પર ગમન

રાસકારે કહ્યું છે કે—સરોવરના તીર પર રહેલ પાર્શ્વ અને વીર જિનને વંદન કર્યું. સરોવર બહુ પાણીથી ભર્યું હતું. પક્ષીઓ જલક્રીડા કરતાં હતાં. શત્રુજય-શિખર પર ચડી સંઘ રવામી (આદીશ્વર)નાં દર્શન કરવા ઉત્કંઠિત થયાં.

સુલલિત શુણ્ણગીત ગાતાં દેહ સેમાંચિત થતો હતો. શીતલ વા વાતો હતો, તે સંસારના દાહને ઓલવતો હતો. મરુદેવી માતાને નમી સંઘ શાંતિભુવન-જિનમંદિરમાં ગયો હતો. જિનર્જિબને, પૂજ, કપડો યજ્ઞને ભુદારી, અનુપમસર-તટ પર થઈ સિંહદ્વારે પહોંચ્યા. તોરણતલે ધણું દાન વરસતાં સંઘ આવી પહોંચતાં આદિ-જગનાથને ભેટ્યા. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ માંજો.

રાસકારે આઠમી લાપામાં જણાવ્યું છે કે—માહ શુદ્ધિ ૧૪ને દિવસે દૂર દેશાંતરના સંધો ત્યાં બાધા-રહિતપણે મળ્યા. માણેક—મોતીના ચોક પૂર્વા, રત્નમય વેદી બનાવી, સોવન-જવારા સ્થાપ્યા, અશોકવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષનાં પક્લવપત્રોથી તોરણમાલા રચી, દેવકન્યા મળી ધવલ-મંગલ દેતી હતી, કિન્નરો જગદ્ગુરુના ગ્રણેને ગાતા હતા, લગ્ન-મુહૂર્ત સુરગુરુ સાધતા હતા. સિદ્ધસૂરિ ગુરુએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ભુવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવો જય જય શબ્દ કરતા હતા. સમરશાહે ધર્મકંદ (આદિજિન-ગિંબ)ને દદ રાખ્યો. દેવલોકમાં દુઃકુલિ વાગ્યાં, ત્રિભુવનમાં અમૃતરસ સિંચ્યો.

સંધપતિ દેસલે મહાધ્વજ ઘઈ એકેતર (૧૦૧) કુલ ઉદ્ધર્યાં. ઊલટથી શિખર પર ચડી વીરે રૂપું, સોનું અને ધન-રત્ન વરસાવ્યું. રૌપ્યમય બે ચામર, મેઘાડબર (જત્ર) અને બીજી બે ચામરજોડી આપી. આદિજિનને કુમ્ભમની જેમ ઝળહળનાં કનકમય આભરણોથી પૂજ્યા. ભાવલ-ભતારે આરતી ધરી સ્વર્ગમાં રહેલા પૂર્વપુરુષોને રંજિત કર્યા. સમરશાહે દાન-મંડપમાં રહી યાચકજનોને સોનાના શણગાર આપ્યા. શ્રેષ્ઠ મુનિઓને આહાર-પાણી આપી દુઃસ્થિત દીનજનોને ઉદ્ધર્યાં. શિદ્ધક્ષેત્રમાં મુધર્મે વિત્ત વાવરી, ઇન્દ્રોત્સવ કરી જિત્યાં. ભોલી-નંદન-સમર ભલે મહોત્સવે આવાસે આત્યા. સં. ૧૩૭૧માં થયેલો આ તીર્થોદ્ધાર જ્યાં મુધી આ ગગનમાં સૂર્ય-ચંદ્ર છે, ત્યાં મુધી યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરો નંદો-જયવંત વર્તો.

શત્રુંજયની યાત્રા

પ્રબંધકારે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં જણાવ્યું છે કે પ્રભાતમાં પાદલિપ્ત (પાલીતાણા) પુર-નિવાસી પાર્શ્વજિનને પ્રણામ કરી, તીર પર રહેલ વીરજિનને પૂજી સં. દેસલ પર્વત સમીપ ગયા. ત્યાં નેમિનાથ પ્રભુને પૂજી સિદ્ધસૂરિ સાથે ગિરિરાજ પર ચઢ્યા. પર્વત પરનાં વૃક્ષો, પક્ષીઓ,

નિઝરણું વગેરેની મનોહરતા નિહાળતા ત્રણે પુત્રોની સાથે ચકતાં પ્રથમ પ્રવેશે યુગાદીશ્વરની માતા (મરુદેવી)નાં દર્શન કરી, પૂજા શ્રીશાંતિનાથના ચૈત્યમાં ગયા. ત્યાં પૂજા કરી સં. દેસલે આદિનાથ વગેરે જિનોની પૂજા કરી પોતે ઉદ્ધરેલી કપર્દિયક્ષની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં રહી સંધ સાથે સંધપતિ દેસલ કૂરકતી ધ્વજાઓવાળા ચૈત્યને એક દષ્ટિથી જ જોના અનુક્રમે યુગાદિજિનનાં સિંહદ્વારે ગયા. ત્યાં રહી યુગાદિદેવનાં દર્શન કરી દેસલશાહે હર્ષથી ધન, મોનું, વસ્ત્ર, મોતી, આભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી, ત્યાર પછી મંદિરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના કરાવેલ આદિજિનને વંદન કરવામાં ઉત્કંઠિત ચિત્તવાળા સંધપતિ દેસલશાહ ભૂમિ પર હુકન કરતા યુગાદિનાથ સમીપે ગયા—સર્વાંગે લેખ્યા. આદીશ્વરને ભક્તિથી પ્રણામ કરી, તે લેખ્યમૂર્તિને પુષ્પોથી પૂજા પ્રદક્ષિણા આપતાં ક્રોડાક્રોડિ—ચૈત્યમાં રહેલ અર્ધતોને પૂજ્યા. સં. દેસલે પાંડવોની પાંચ મૂર્તિને તથા કુંતીને પૂજ્યાં, રાયણુ ઝાડ નીચે રહેલ યુગાદિજિનની પાકુકા પૂજા, પોતે કરાવેલી લોદ્ધને આશ્રય પમાડનારી મયૂરમૂર્તિનાં દર્શન કરી હર્ષિત થતાં મોતી, મોનું, વિભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી. ‘રાયણુ પણુ આદીશ્વરના તીર્થમાં જે જિગેલ હતી, તે તે પ્રમાણે જ છે’ એવા વિચારથી દર્શન કરતા દેસલશાહની પરમભક્તિ જોઈ રાયણુ અમૃત-સમાન દૂધ ઝરતી હતી. મહોત્સવ કરી, યાચેને વસ્ત્રાદિ દાન આપી ૨૨ તીર્થકરોને પૂજા, સર્વ તરફ પ્રદક્ષિણા કરી, આદીશ્વરને પ્રણામ કરી પુત્રો સાથે પોતાના આશ્રયે ગયા, પ્રતિષ્ઠા કરાવવા જલ્દી ઉઘમી થયા.

પ્રતિષ્ઠા-વિધિ

સં. દેસલશાહે પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવવા પોતાના પુત્ર સમરને આદેશ કર્યો. પિતાના આદેશને પામી સમરાશાહ અતિદર્પિત થયા. ૧૮ સનાત માટે મધુર (૧ પ્રસુર) પિંડ પકવાન સાથે મૂલશત વગેરે પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં ઉપયોગી સર્વ વસ્તુ કરાવી મેળવી. પ્રતિષ્ઠાવિધિ જોવા ઉત્કંઠિત થઈ

મુરાખ્તાનવકથી અને વાલાકથી પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, જ્ઞાન્ય માણસો આવ્યા હતા.

દ્વિપાલ, ગ્રહ વ. પૂજન, કુંભ-સ્થાપન

સમરાશાહે માઘ શુ. ૧૩ ને રવિવારે યાત્રા કરવાને ચતુર્વિધ સંધ મેળવ્યો. સિદ્ધસૂરિ વગેરે શ્રેષ્ઠ સૂરિ અને સંધ સાથે સં. દેસલશાહ તથા સમરાશાહ પાણી લાવવા કુંડે ગયા. દ્વિપાલ, કુંડાધિષ્ઠાયક દેવ વગેરેની અને ગ્રહે વ.ની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, સિદ્ધસૂરિએ ઉચ્ચારેલ મંત્રોથી પવિત્ર પાણી વડે સમરાશાહે કુંભો ભર્યાં. વાગ્ગિત્ર-નાદ સાથે કલશોથી શોભના સૌ આદીધર-મંદિરે આવ્યા. કલશોને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા.

શતમૂલ ચૂર્ણ

પ્રતિષ્ઠા-વેલડીની મૂલમૂમિ સદૃશ મૂલશતને સારી રીતે પીસાવવાનો આરંભ કરાવ્યો. 'જે સ્ત્રીઓનાં માતા, પિતા, સસરા, સાસુ અને પતિ એ પાંચ છવનાં હોય, તેવી મુલાસિની સ્ત્રી મૂલશત પીસવામાં યોગ્ય છે' એવી ચારસો સ્ત્રીઓ સમરાશાહને મળી હતી. તેણીઓને ક્રમથી ખેસારી, સિદ્ધસૂરિએ અનુક્રમે તે સ્ત્રીઓના મસ્તક પર વાસક્ષેપ નાખ્યો. સ્પર્ધાપૂર્વક અધિક અધિક દ્રવ્યના વ્યયથી પ્રથમશત (મૂલશત)ને પામી તે સ્ત્રીઓ મંગલગીત-ગાનપૂર્વક હર્ષથી પીસવા લાગી. સમરાશાહે તેણીઓને વિવિધ પદ્મસૂત્ર આપી પોતાના પુણ્યનિષ્કેપની જેમ એ શતમૂલચૂર્ણ શરાવમાં નાખ્યું.

વેદિકા, નંદાવર્ત વિ. તૈયારી

જિનાલયની ચોતરફ નવાંગ વેદીઓ સ્થાપી જવારા સ્થાપ્યા. દેવની આગળ નંદાવર્ત-પટ્ટ રાખવા માટે મંડપના મધ્યભાગમાં એક હાથ જાંચી ચોરસ વેદી સમરાશાહે કરાવી. તે વેદીના ઉપર

ચોરસ થાંભલાવાળો, સોનાના કલશના શિખરવાળો, તીર્થંકરોના માન પ્રમાણે મંડપ (માંડવો) બનાવ્યો, જેને વિવિધ વસ્ત્રો, ફેળો વગેરેથી સુશોભિત કર્યો હતો. તેની પાસે આદીશ્વર પ્રભુના મુખ્ય મંદિરના ધ્વજ-યુક્ત મહાદંડને પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે સજ્જ કરી સૂત્રધારોદ્ધારા સ્થપાવ્યો. આદીશ્વર જિનમંદિરની ચોતરફ પ્રતિષ્ઠા કરવા તેણે બીજાઓની પણ વેદિકાઓ મૂલ, ડાલ સાથે સારી વેળુ પાથરેલી તૈયાર કરાવી. દ્વારમાં આંખાનાં મનોહર પાન વડે વંદનમાલિકા (તોરણ) સ્થાપી હતી. ગોરો-ચન, કુંકુમ, ચંદ્ર (કપૂર), કસ્તૂરી, ચંદન, વગેરે વસ્તુઓના લેપપૂર્વક મહામૂલ્યવાળી વસ્તુથી નંદાવર્તપદ સિદ્ધસૂરિએ આલેખ્યો.

પ્રતિષ્ઠાવિધિનું વિશેષ વર્ણન

ત્યાર પછી ઘટીકારે ઘટો વારિપૂર્ણ કુંડમાં નિરંતર લયે છતે વેલા જોઈ અતિશુદ્ધબુદ્ધિ સિદ્ધસૂરિ જિનમંદિરે ગયા. તે વખતે બીજા આચાર્યો પણ પ્રતિષ્ઠા કરવા ચૈત્યમાં જઈ પોતપોતાને આસને રહ્યા. દેસલ, પુત્રો સાથે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ મનોહર વિશુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી શ્રીખંડમુદ્રા-ચંદન તિલકથી લલાટને અલંકૃત કરી લક્ષિત-પૂર્વક ચૈત્યમાં આવ્યા. અન્ય આવકો આવ્યા. સિદ્ધસૂરિ જિનની સામે રહ્યા, દેસલશાહ સાહણ્ય (પુત્ર) સાથે આદીશ્વરની જમણી બાજુએ અને સમર સાથે સહજ ડાબી બાજુએ રહી જિનેશ્વરના મજ્જનમાં સજ્જ થયા. સાંગણ બાંધુ સાથે સામંત ચામર લઈ જિનની આગળ રહ્યા. ચક્ષુરક્ષા માટે અરિષ્ટ (અરીકાં) ની માળા હિરઃ સ્થળે સ્થાપી. કપૂર, ચંદન, ફૂલ, અક્ષત, ધૂપ, દેસર, અગરુ, કસ્તૂરી, વગેરે પ્રતિષ્ઠા-યોગ્ય વસ્તુઓ તૈયાર કરી, શુરુએ દેસલ વગેરે આવકોને કંકણ વિનાના હાથમાં મદનફળ (મંદિળ) કૌસુંલ-સૂત્રે બાંધ્યું.

એવી રીતે પ્રતિષ્ઠા-સામગ્રી કરી સિદ્ધસૂરીએ સ્નાતકારોદ્ધારા મંત્ર-પૂર્વક સ્નાતનો આરંભ કરાવ્યો. જિનનાં સર્વ સ્નાત કરાવ્યાં. સિદ્ધ-

સૂરિએ સ્વયં અન્ય સૂરિ-ચોખ્ખ તે જલ્દી મોકલ્યાં. લગ્નધટી રથાપી એકાગ્ર ચિત્તવાળા સિદ્ધસૂરિએ અધિવાસના-મુહૂર્ત સાધ્યું, જિનપ્રતિમાને શ્રેષ્ઠ રાતા વત્રોથી ઢાંકી શ્રીખંડ, વાસ વગેરેથી પૂજા મંત્રોથી સકલ કરી. સમરાથાદ ગુરુની પોસદશાળામાં જઈ નંદાવર્તનો પદ મુલાસિની સ્ત્રીના મસ્તક પર મુકાવી જલ્દી આદીશ્વર પ્રમુના મંદિરે ગયા, વાજતે-ગાજતે મંડપ-વેદીમાં મુકાવ્યો. સિદ્ધસૂરિએ પદની સમીપ આવી વિધિપૂર્વક આલેખાયેલા મુખંત્રને કપૂર-સમૃદ્ધથી પૂજ્યો. સિદ્ધાચાર્યે નંદાવર્ત-મંડળ માંડીને અને માંત્રિક-તાંત્રિકોએ કપૂર વગરેથી તેને પૂજીને દોષ દૂર કર્યાં. સર્વ આચાર્યોએ નંદાવર્તની પૂજા કરી. પછી કરી સિદ્ધ-સૂરિ આદીશ્વર પ્રમુ પાસે આવી લમ સાધવા સાવધાન થયા. કૌમુંલ-કંકણ બધાવ્યાં.

અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા

લમ-સમયે એક હાથમાં રૂપાની કચ્ચોળી અને બીજા હાથમાં સોનાની સળા લઈ સિદ્ધસૂરિ સજ્જ થયા. પ્રતિષ્ઠા સંખંધી સમય સમીપે આવ્યો. ત્યારે પ્રમુ આદીશ્વર આગળ રહેલા લેશિ ઉંચા સ્વરે ‘સમયો’ ‘સમયો’ પ્રવચ્યો એ પ્રમાણે બધી દિશામાં બોલવા લાગ્યા. પ્રતિષ્ઠા-સમયે સિદ્ધસૂરિએ^{૨૮} જિનેશ્વરથી વસ્ત્ર દૂર કરી બંને નેત્રોને સીવીર-સિતામુક્ત ઉન્મીલન કર્યું, ગાજતે-વાજતે વિ. સં.

૨૮. વિ. સં. ૧૩૭૧ની આ પ્રતિષ્ઠા ઉપકેરામચ્છના સિદ્ધસૂરિ દ્વારા થઈ હતી. એ ઉપર દર્શાવેલ પ્રામાણિક રાસ-મળંધના ઉલ્લેખથી સુસ્પષ્ટ છે. છતાં વિ. સં. ૧૪૯૪માં રચાયેલ ગિરનાર પરના વિમલનાથ-પ્રાસાદની પ્રશસ્તિ (જુલલેશાલિક-પદાવલીમાં સૂચિત શ્લોક ૭૨માં), ખં. ચિવેકધીર-ગણિએ વિ. સં. ૧૫૮૭માં રચેલ શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર મળંધ (આત્માનંદસભા, બાવનગર-પ્રકાશિત ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૬૩)માં, વિ. સં. ૧૬૩૮માં નયમુંદર-ગણિએ રચેલ શત્રુંજય-રાસમાં અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ

૧૩જૂના તપ(માહ) માસ શુ. ૧૪ સોમવારે યુગાદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીં પહેલાં શ્રીવજ્રસ્વામિએ અને હાલમાં સિદ્ધસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, તેથી તે બંનેની સમતા કહી શકાય. તે વખતે મુખ્ય મંદિરના દંડની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધસૂરિની અનુચાથી વાચનાચાર્ય નાગેન્દ્રે કરી હતી.

પૂજનાદિ તથા દંડકલશાદિ સ્થાપન

સં. દેસલે બધા પુત્રો સાથે ચન્દન, ધનસારાદિ વિલેપનથી અને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, ફલ વગેરેથી પૂજા કરી. પ્રથમજિનના હાથને કંકણ-બંધસહિત જોઈ ભવ્યોને આનંદ થયો. નૃત્ય-ગીત થયાં, કરતૂરી વગેરેથી વિલેપન તથા પુષ્પાદિથી પૂજન કરી લોકો મૂર્તિ કરાવનારના-ચૈત્યોદ્ધાર કરાવનારના પુણ્યની પ્રશંસા કરતા હતા. દેસલશાહ મહોત્સવ-પૂર્વક દંડ ચડાવવા તખ્તર થયા. સિદ્ધસૂરિના હસ્તાશ્રયને પામેલા સં. દેસલ પુત્રો અને દંડ સાથે મંદિરના શિખર પર ચડ્યા. સિદ્ધસૂરિએ મંદિરના કલશ પર વાસસ્થેપ નાખ્યો. સં. દેસલે સૂત્રધારોદ્ધાર દંડ

રતનાકરસૂરિને પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, તે પૂર્વોક્ત રાસ-પ્રખરંદ્ર ભોયા બિના જણાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. તેમના હસ્તેષો આ પ્રમાણે છે :—

“આસન્ શુદ્ધપાળણે સુગુરવો રત્નાકરાદ્યાઃ પુરા-
ડયં રતનાકરનામમૃત્યુ પ્રવક્તૃતે ચેમ્બો ગણો નિર્મલઃ ।
તૈશ્વકે સમરાલ્યસાધુરચિનોદ્ધારે પ્રતિષ્ઠા શશિ-
દ્વીપ-ત્રયેકમિતેષુ ૧૨૭૧ વિક્રમનૃપાદ્યદેવતીતેષુ ચ ॥ ૬૩ ॥

પ્રસારત્યન્તરેડવિ—

વર્ષે વિક્રમતઃ કુ-સપ્ત-દહનૈકમિન્ ૧૨૭૧ યુગાદિપ્રભું,
શ્રીદાનુંચયનૂન્નાયકમનિપ્રોદપ્રતિષ્ઠોત્સવમ્ ।
સાધુ શ્રીસમરામિષ્ઠિમુર્વામાન્યો વદાન્યઃ ક્ષિત્રી,
શ્રીરત્નાકરસૂરિભિર્ગણપરૈઃ સ્થાપવામાસિવાન્ ॥”

(ગિરનાર-વિમલનાથપ્રાસાદની પ્રસારિત.)

સ્થપાવ્યો, ધ્વજ ચડાવી. પાંચ પુત્રો સાથે રહેલ દેસલશાહ અપૂર્વ શૌભતા હતા. પહેલાં જાવડે પત્ની સાથે નાચ કર્યો હતો, તેને ધ્રોઈ જાણતું નથી; પરંતુ સં. દેસલ મનોગ્યસિદ્ધિ થતાં, સકલ સંઘ અને પુત્રો સાથે ઉપથી નાચ્યા હતા. એ પ્રત્યક્ષ જોવાતું હતું. નાચતાં આમલસારમાં રહ્યા છતાં ચિત્ત ઉપરથી સોનું, ઘોડા, વસ્ત્ર, વિભૂષણ વગેરે દાન આપતા હતા. કલ્પવૃક્ષની જેમ સુવર્ણ, રત્ન, આભરણ,

ભાવાર્થ—વૃદ્ધતપાગણમાં પહેલાં રત્નાકર સુગુરુ થયા. જેમનાથી આ નિર્મલ રત્નાકર નામનો ગણ (ગચ્છ) પ્રવર્ચ્યો; તેઓએ સમરશાહના રથેલા ઉદ્ધારમાં વિ. સં. ૧૩૭૧માં પ્રતિષ્ઠા કરી. અન્ય પ્રસારિતમા પણ કશું છે કે વિ. સં. ૧૩૭૧માં ત્રિભુવનમાન્ય, પૃથ્વીમાં વદાન્ય સમરશાહે અતિમીઠ પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવપૂર્વક શ્રીશત્રુંજયમાં મૂલનાયક સુગાદિપ્રભુને જે રત્નાકરસૂરિ-દ્વારા સ્થપાવ્યા હતા.

“સંવત્ત તેર એકાતરે, શ્રીઓસવંસ-શણ્ણગાર રે;

શાહ સમરે દ્રવ્ય-વ્યય કરે, પંચદશમે ઉદ્ધાર રે. ધન્ય૦

શ્રીરત્નાકરસૂરીશ્વર, વડતપગચ્છ-શણ્ણગાર રે;

જેવામી ખડખળ જ થાપીયા, સમરેશાહે ઉદ્ધાર રે. ધન્ય૦”

વિ. સં. ૧૬૩૮માં કવિ નયમુદરે રથેલ શત્રુંજયરાસ (કાલ ૯, કડી ૬૩-૬૪)

—કલ્પસૂરિએ નિહાનિદનોહાર પ્રખંધ (મરતાવ ૪, શ્લોક ૨૭૮)માં જણાવ્યું છે કે—‘બૃહદ્રગચ્છના રત્નાકરસૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા.’ પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગમાં અન્ય આચાર્યો સાથે આ આચાર્ય પણ સંમિલિત હતા. આમાં જણાવેલ બૃહદ્રગચ્છના રત્નાકરસૂરિ અને વૃદ્ધતપાગણ (વડતપગચ્છ)માં થયેલ રત્નાકરગચ્છના પ્રવર્તક રત્નાકરસૂરિ એ જાને એક હોય તો પણ વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયતીર્થના મૂલનાયક આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેરાગચ્છના સિદ્ધસૂરિ જ મુખ્ય જણાય છે. આ પ્રસંગમાં રત્નાકર-સૂરિએ સર્વ સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય—એમ સંભવી શકે. સત્ય સ્વીકાર્યું ધટે.

વસ્ત્રો વરસાવતા હતા. પાંડવ-સદશ સહજપાલ, સાહણ્ય, સમર, સામંત અને સાંગણ્ય એ પાંચે ધનવૃષ્ટિ કરી.

મહાધ્વજ, છત્ર-ચામરાદિ અર્પણ, મેરુ પૂરવો

સં. દેસલે શિખરથી ઊતરી પ્રભુ સામે જઈ દેવના શિરોભાગથી માંડી, બલ્લાનક-મંડપના આગળના ભાગથી કાઢી ચૈત્યદંડ સુધી પદ-દુકૂલમયી મહાધ્વજાઓ બાંધી. અનેક ચિત્રવાળાં હિમાંશુ, પદ્માંશુ, હાટકાંશુ ત્રણ છત્ર અને ઉજ્જવલ બે ચામર આદિનાથને આપ્યા, તથા સોનાના દાંડાવાળા, રૂપાના તાંતણાઓથી બનાવેલા બીજા બે ચામરો આપ્યા, સોના-રૂપાના અને પિત્તળના કલશો આપ્યા, રૂપ્યમય મનોહર આરતી, મંગલદીવો વગેરે આપ્યું. સઘળી યોદ્ધાઓ અને મંડપોમાં પદદુકૂલવાળા, મોતીઓના ઝુમખાવાળા ચંદરવા બાંધ્યા. જિનેશ્વરની આગળ અખંડ અક્ષત, મગ, સોપારી, મોદક, નાળિયેર અને વિભૂષણો વગેરેથી સં. દેસલે મેરુ પૂર્યો. મેરુ પર થયેલ જિન-જન્માભિષેકનું અનુકરણ કર્યું.

દસ દિવસનો ઓચ્છવ, ભક્તિ

ઉપવાસી વ્રતનિષ્ઠ સં. દેસલે પુત્ર-પૌત્ર સાથે બીજા સર્વ જિનોને પૂજી દસ દિવસનો ઓચ્છવ કર્યો. ધનસાર, શ્રીખંડ, પુષ્પ, કપૂરથી વિલેપન કર્યું. રાત્રે સાહણ્યપાલે કસ્ટૂરીના વિલેપનથી શોભાવ્યું. વિવિધ લાખ ફૂલોથી સાહણ્યે વિચિત્ર મહાપૂજા કરી. સમરાશાહે જિનેશ્વરની આગળ ધનસારથી શ્રેષ્ઠ કાલાચુરુ ધૂપ પ્રજ્વલિત કર્યો. દેસલે સહજપાલ સાથે મંડપમાં બેસી, અરિહંત પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ રથાપી, તીર્થનાથના શુભોમાં સાવધાન થઈ પ્રેક્ષણ-ક્ષણ કરાવ્યો.

દાન વગેરે

સવારે (બીજે દિવસે) દેસલે સિદ્ધસૂરિ ગુરુને પગે લાગી સુવિહિત સર્વ સાધુઓને સંપૂર્ણ વૃત્તિકારક ભક્ત-પાનથી પકિલાળી

પુત્રો સાથે પાસું કર્યું. ચારણ, ગાયક, ભાટ વગેરે સર્વને યથેષ્ટ ભોજનાદિ આપું. દીન, અનાથ, દરિદ્રો માટે સત્રાગાર (ભોજનશાળા) ખુલ્લું મુક્યું.

દશ દિવસ ઓચળ થયા પછી ૧૧મા દિવસે પ્રભાતે દેસલશાહે સંઘ સાથે સિદ્ધચરિ ગુરુના હાથે પ્રણામ કરાવ્યું. કંઠણખંધ-મોક્ષ કરાવ્યો. સં. દેસલે વિશ્વપ્રભુને પોતે કરાવેલાં નવાં આભૂષણો-મુકુટ, હાર, શ્રેવેયક (કંઠો), અંગદ, કુંડળ વગેરેથી પૂજ્યા. બીજા લગ્ન્યોએ પણ અનુક્રમે મનોહર મહાધ્વજો બાંધ્યા, મેર લગ્ન્યા, રત્નાત્રો કરાવ્યાં, સંઘમાં આવેલા સંઘપુરુષોએ પોતપોતાના વારાએ સર્વ મહાપૂજા કરી દાનસત્રો કરાવ્યાં.

આરતી, તીર્થમાલ

સંઘ સાથે મુગુરુની પાસે રહેલા દેસલે આદિગિનની સામે રહી હાથમાં આરતી રાખી આરતી ઉતારી, તે વખતે સાહણ અને સાંગણ જે પુત્રો બે બાજુએ ચામરધારી બન્યા હતા. સામંત અને સહજપાલ એ જઈને પુત્રો હાથમાં શ્રેષ્ઠ ભૂંગાર ધરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાન સમરાશાહે પિતાના પગથી આરંભી નવે અંગેને ચંદનનાં તિલકોથી પૂજ્યાં.^{૨૯} ચંદન-તિલકવાળા લલાટમાં અખંડ અક્ષત ચોડ્યા, પિતાને પુષ્પમાળા પહેરાવી. બીજા સંઘના પુરુષોએ સાહ (દેસલ) ના પદ અને લલાટમાં તિલક કરી, આરતી પૂજી, સંઘપતિના કંઠમાં માલા નાખી હતી, મુવર્ણ-વૃષ્ટિ કરી હતી. જિનેન્દના ગુણ ગાનાર ગવૈયાઓને સમરાશાહે સોનાના કંકણો, ઘોડા અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. દેસલે આદિદેવની આરતી કરી, પૂજી, પ્રણામ કરી, મંગલ-

૨૯ ^મ ચન્દનચ વિતુઃ પાદાવારમ્યાથ નવાપ્યસી ।

મઙ્ગાનિ નિલકૈઃ સાધુર્મનિતમાનાર્ચયત્ સ્મરઃ ॥ ”

—નાભિનંદનોદ્ધાર-અખંધ (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લોક ૧૨૯)

દીવો લીધો. દ્વારભટ (ગારોટ), ભાટ વગેરે દેસલ અને સમરાશાહની કીર્તિ ઉચ્ચરતા હતા. યુગાદીશ્વરની ગુણાવલી લખતા હતા. બંદીજનો સમરાશાહે હર્ષથી રપું, સોનું, રત્ન, ઘોડા, હાથી, વસ્ત્રો વગેરે દાન ગારોટો અને ભાટો વ.ને આપ્યું. વાગતાં વાળિંત્રો સાથે દેસલે કપૂર સળગાવી મંગલદીવો ઉનાર્યો. સંઘ સાથે શકસ્તવથી આદિજિનની રત્નિ કરી, સિદ્ધસૂરિ પણ શકસ્તવ પછી સ્તવન(અમૃતાષ્ટક)થી રત્નિ કરી દેસલશાહ સાથે પાછા આવ્યા. પાંચ પુત્રોએ પણ એવી રીતે સંઘ સાથે આરતી ઉતારી.

નૃત્ય, વિજ્ઞપ્તિ, પૂર્ણાહુતિ

એવી રીતે આદિનાથજિનની પ્રતિષ્ઠા કરી પુત્રો અને સંઘ સાથે દેસલશાહે નાચ કરી વિનપ્તિ કરી કે—‘હે પ્રભો ! પુનઃ પુનઃ દર્શન દેજે.’ યુગાદિદેવની એવી રીતે રજા લઈ દેસલ કપર્દીયક્ષના રથાને આવ્યા. મોદક, નાળિયેર, લાપશી વગેરેથી યક્ષને પૂજા, યક્ષના મંદિરે અપૂર્વ પદ્મથી મહાધ્વજ બાંધી જિનપૂજા-અદ્ધકક્ષ યક્ષને વિનપ્તિ કરી કે—‘સર્વ ધર્મકાર્યોમાં સહાયક થજે, વિદ્ય-વિનાશક થજે.’ એવી રીતે યક્ષને પ્રાર્થના કરી સં. દેસલ સિદ્ધસૂરિ સાથે પર્વતથી જિનયા. પુત્રો સાથે દેસલશાહ તીર્થમાં વીસ દિવસ રહી સર્વ અરિ-હતોનાં જિંજોને નમી પ્રભાતે પર્વતથી જિનયા. પાંચ પુત્રો અને સંઘ સાથે, સેંકડો ઘોડેવારોથી પરવરેલા સં. દેસલ વાળિંત્રો વાગતાં મહોત્સવ-પૂર્વક સંઘના આવાસે આવ્યા.

સંઘપૂજા, સાધર્મિક-વાત્સલ્ય

દેસલે મુનિવરોને સ્વયં પ્રાર્થના કરી પક્વાન વગેરેથી સત્કાર કર્યો, પરિવાર સાથે સકળ સંઘને મધુર વચનોથી ભક્તિપૂર્વક વિવિધ ભોજન કરાવ્યું. ચારણો, ગાયકો, ભાટો, ચાચકો વગેરેને યથેચ્છ ભોજન કરાવ્યું. વિદેશથી આવેલ દીન, દુઃસ્થિત, ભેગી વગેરે માટે અવારિત સત્રાગાર(ભોજનાલય) કરાવ્યું.

આચાર્ય, વાચનાચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે પદસ્થ પાંચસો સાધુઓ આ મહોત્સવમાં આવેલા હતા. સાહ સહજપાસે મહારાષ્ટ્ર, તિલગથી જે ચારુ સૂદમ વસ્ત્રો આપ્યાં હતાં, તે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો વડે સં. દેસલે પદસ્થ પાંચસો સાધુઓને પરમભક્તિથી આનંદપૂર્વક પકિલાવ્યા હતા. બીજા પણ બે હજાર-પ્રમાણુ સાધુઓને વિવિધ વસ્ત્રો અર્પણ કર્યાં હતાં.

દાન, ફલવાડીઓની વ્યવસ્થા

સમરાશાહે દાનમંડપમાં બેસી સાતસો ચારણો, ત્રણ હજાર બાંદી, એક હજારથી વધારે ગૃવૈયાઓ એ સર્વને ઘોડા, મોનુ, વસ્ત્રો વગેરે દાન આપી સન્માન કર્યું. ભાંગી ગયેલી અરધદં (રેંટ)વાળી, દૂવાના અભાવથી બિખરી ગયેલ ઝાડવાળી, વાડ વમરની ત્યાં જે વાડી હતી, તે સઘળી વાડીઓને પ્રજુની નિત્યપૂજા માટે માળીઓને ધન આપી ફરી નવી બનાવી હતી. જિનેન્દની સેવામાં તત્પર સઘળા પૂજારી, ગાયન કરનારા, સૂત્રધાર, ૩૦ ભાટ વગેરે ભેટોને ઇચ્છિત આહુતિકા આપવાથી વાગ્લક્ષ્મી જેમ સ્થાપ્યા હતા. એવી રીતે સં. દેસલ શત્રુંજયતીર્થમાં પુણ્યવૃક્ષ રોપી ઉલ્લંઘ્યંતતીર્થ નમવા ચાલ્યા.

૩૦ રતનમંદિરગણિએ જણાવ્યું છે કે—તે (પ્રતિભોદ્ધાર) ઉત્સવમાં સંઘપૂજામાં ૧૪૦૦ સોનાના નકર વેડ આપ્યા હતા, તે અવસરે પિરમૃતિથી વલ્લિકુપુત્રો (વાણેતર-મહેતાઓ)એ પરદેશી મહા નામના બાટને સાખથી ભરેલો વેડ આપ્યો. ત્યાર પછી સાધર્મિક-વા-સંઘ (સંઘ-જમણ) ધનાં બાટોના બોળન વખતે જિના આખા-દાસ પીરસાનાં તે બાટે તે વેડને હાથથી ઉતારી ભૂમિ ઉપર મૂક્યો, તે સમરાશાહે જોયો, કારણ પૂછ્યું. બાટે કહ્યું કે— તમારું પુણ્ય, ધરે ગયા પછી દેસાંતરમાં તમારા સાધર્મિકોને અનુમોદન કરવા માટે પ્રકટ કરવાનું છે. જે ન ઉતારવામાં આવે તો ગરમ પદાર્થના યોગથી સાખ ઓગળી બચ, પછી ખાલી વેડ શોભારહિત હલકો દેખાય.”

ગિરનાર તરફ પ્રયાણ. રા. મંડલિક અને મહીપાલદેવે કરેલ મહિમા

રાસકારે નવમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે—નીરે(સં. સમરે) લહુ સંધ—વાતસલ્ય કર્યા પછી સંધ સોરઠ દેશમાં સંચર્યો. ચઉંડ(?)માં વહાણું વાયું. આદિભક્ત દેસલજનયો સમર અમરેલીએ આવ્યો. સોરઠ—રાય મંડલિક ઉત્સાહથી મળ્યા. હામ હામ ઓચ્છવ થયા. જૂનાગઢે પહોંચ્યા, સંધ પ્રત્યે અનુરક્ત રાહિલ મહીપાલ સામે આવ્યા હતા. મહીપ અને સમર મળ્યા છતાં ઈદ્ર અને ગોવિંદની જેમ શોભતા હતા. તેજથી અગંજિત સંધ તેજલપુરમાં આનંદપૂર્ણ થયો.

પ્રજાધકારે વર્ણુન કર્યું છે કે—શુભમુદ્દતે દેવાલય આગળ ચાલ્યું, તેની પાછળ દેસલશાહ સર્વ સંધ લોકો સાથે ચાલ્યા. અમરાવતી (અમરેલી) વગેરે નગર-ગામોમાં અદ્ભુત કૃત્યોથી જિનશાસન દીપાવતા ઉજ્જયંતિગિરિ ગયા. જૂનાગઢ નગરના સ્વામી મહીપ(મહીપાલ) દેવ સં. દેસલ-સમરના ગુણોથી આકર્ષિત થઈ સંધ સાથે આવતા સંધપતિની સામે આવ્યા હતા. ઈદ્ર-ઉપેંદ્રની જેમ શોભતું વજ્ર-

—સારપછી સમરાશાહે દસ આંગળીઓમાં દસ નવા વેદ આપ્યા. સાર-પછી બાઠ સર્વ સંધ સમક્ષ બોલ્યો કે—હે સંધલોકો ! સાંભળો સાંભળો ! !

“અધિક રેણવા મન્યે, સમરં સગરાવધિ । કલૌ મ્લેચ્છવલાકીર્ણે, ચેન તીર્થં સમુધ્ધૃતમ્ ॥”

અર્થાત્ “સમરાશાહેને હું સગરથી પણ રેખાવડે અધિક માનું છું, જેણે મ્લેચ્છોના ખલથી બ્યાસ કલિપ્રલમાં તીર્થનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો.” સમરાશાહે તુષ્ઠ થઈ તેને ચાવજીવ યોગ્ય આપ્યું.

—ઉપરોક્ત રંગિણી (ય. વિ. અંધમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૭)

પં. શુભશીલગણિએ વિ. સં. ૧૫૨૧માં રચેલ પંચરાત્રીપ્રજાધ (કથા-કોરા)ના ૨૫૬મા સંજાધમાં જણાવ્યું છે કે—“ઉપર્યુક્ત શ્લોક સંજાધ વખતે રામભટ્ટે કહ્યો હતો.”

ચક્રયુક્ત હાથવાળા મહીપાલ અને સમરાશાહ પ્રીતિતત્પર બની મળ્યા, પરસ્પર ભેટી આસને બેઠા. ક્ષેમ-પ્રશ્ન વગેરે આલાપોથી બન્ને પ્રીતિ-હર્ષયુક્ત થયા. વિવિધ ભેટથી સાહે(સમરે) મહીપાલને પ્રસન્ન કર્યા. મહીપાલે પણ દ્વિયુગ્મ પ્રસાદ આપી સમરને પ્રસન્ન કર્યા. સમરાશાહ સાથે ગમન કરતા મહીપાલદેવે સં. દેસલનો પ્રવેશ-મહિમા કર્યો. સંઘનો વાસ તેજપાલપુર પાસે કરાવી રાજ સ્વયં સ્વાવાસે ગયો.

ગિરિનારગિરિમાં દર્શન-પૂજન

રાસમાં જણાવ્યું છે કે-વજ્રચક્રીની ચૈત્યપરિપાટિ કરી, તલહટી-ગઢમાં થઈ ચતુર્વિધ સંઘ ઉત્કંઠાથી ઉજિલ(ગિરિનારગિરિ) ઉપર આશ્વો. દામોદર હરિ પાંચમો કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ બોલ્યો. ત્યાં સુવર્ણરેખા નદી વહેતી હતી, તરુવરોની આડી નજરે પડતી હતી. પાજ ચડતાં પગલે પગલે મર્મિજનોનાં સ્ફૂટ શોભતાં હતાં. જિએ પર્વત-શિખર પર ચડીને નીચી ગતિ ટાળતા જાદવગાય-નેમિનાથનું ભુવન પામી, ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, શિવાદેવી-સુત-નેમિજિનને ભેટી ગઢમાં જિત્યાં. ગાન્ધેન્દ્ર-પદ(કુંડ)માં કલશ ભરી નેમિજિનને નિવળ્યું કહ્યું, પૂજા કરી, મહાધ્વજ આપી, જન, ચામર મેલ્યા.

અંગા, અવલોકન શિખર, સાંજ-પ્રભુજની ટુંકે ચઢ્યા. સર્વ વનરાજિ વિકસિત થયેલી હોવાથી સહસ્રારામ મનોહર જણાતો હતો. જાયલનો સાદ સોહામણો લાગતો હતો, લમરાઓનો ઝંકાર સંભળાતો હતો. નેમિકુમારના આ તપોવન(દીક્ષારથાન)માં કુદ જીવ સ્થાન પામતા નહિ. આવા ત્રિભુવન-દુર્લભ તીર્થમાં નિશ-દિન દાન દેવાવું હતું.

• સમુદ્રવિજય રાજના કુલમાં તિલક-સમાન છે પ્રભો ! વિનતડી અવધારો, આરતીના મિલથી ભવિજનો કહે છે કે-ચાર ગતિના દેશને વારો. જો જગતમાં એક આપનું જ મુખ જોઈયે, તોય તૃપ્તિ અ. ૩૬

ન પામીયે. હે શામળ ! તું સાર કરજે, વળી દર્શન દેજે !' ઈલાદિ વિનંતી કરી પુરુષ-પ્રધાન સમર રણિયામણા રૈવતગિરિથી જિતયાં. થોડો સાંકળે સીકરી રાહિલે બહુ માન દીધું.

પ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે ઉજ્જયંતગિરિ-શિખરના મૌલિરૂપ નેમિજિતને નમસ્કાર કરવા દેસલ, ગુરુ અને સકળ સંઘ સાથે ગિરિપર ચડયા. સં. દેસલશાહે શત્રુંજયતીર્થની જેમ મહાધ્વજ, પૂજ, દાન વગેરે સર્વ વિધિ ત્યાં કર્યો. પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ, જિયા અમ્બલોકન શિખરમાં, ત્રણ કલ્યાણક વગેરે સઘળા મંદિરોમાં યાત્રા કરતા સં. દેસલે મહાપૂજ, મહાધ્વજ આપી પોતાના પૂર્વજોને ઉદ્યાં.

અંબાદર્શન, પુત્રપ્રાપ્તિ-વધામણી

સં. દેસલે જ્યારે પુત્ર-પૌત્ર સાથે અંબાદેવીને પૂજ, તે જ વખતે સમરને પુત્ર-લાલ આપવા દ્વારા પ્રસન્ન થયેલી દેવીએ સંઘમાં વૃદ્ધિ કરી. 'ખોળામાં રહેલ પુત્રવાળી અંબામાતા પુત્રને આપે એ યુક્ત જ છે-વિશ્વમાં વિખ્યાત છે !' સમરાશાહને ત્યાં પુત્ર-પ્રાપ્તિથી પ્રસન્ન થયેલ દેસલશાહે અંબાની વિશેષ પૂજ કરી. 'ધર્મ શીઘ્ર ફળે છે' એવું વિચારતાં પુત્ર-લાલ થવાથી વર્ધાપન કરાવ્યું. ગળેન્દ્રપદ કુંડના પાણીમાં દેસલશાહે અને સદજ વગેરે પુત્રોએ સ્નાન કર્યું, આનંદ પામ્યા. દસ દિવસ આ તીર્થમાં રહી સં. દેસલ નેમિનાથ પ્રજાની રજ્જ લઈ ગિરનારથી જિતયાં.

દેવપત્તનના રાજા મુઘ્ધરાજનું આમંત્રણ,

મહીપાલ દેવ તરફથી સન્માન

તે વખતે દેવપત્તનના અધિપતિ મુઘ્ધરાજ સમરસિંહના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત થયા, મુઘ્ધરાજે પોતાના પ્રધાનો સાથે વિરમિવાળો લેખ મોકલી સમરાશાહને જણાવ્યું કે- 'સમરશાહ ! પવિત્ર કલાધર(ચંદ્ર)

એવા આપે તેવી રીતે કર્યું કે જેથી મારો ચિત્તરૂપી ચક્રર પ્રીતિમાન થાય.' લેખનો અર્થ જાણી સમરાશાહ ત્યાં જવા ઉત્સુક થયા. ભૂખ્યાને ભોજન-સમાન આ નિર્મળણ થયું હતું. કામદેવ-સદશ સમરાશાહ બેટણું હાથમાં લઈ મહીપાલ^{૩૧} દેવની રજા લેવા ગયા, સંતુષ્ટ થયેલ મહીપાલે સમરાશાહને સ્વયં ત્રિપદ (૬) વસ્ત્રથી સંખલ ઘોડો, શ્રીકૃષ્ણ સાથે આપ્યો.

દેવપાટણમાં ગમન, મહારાણા મુઘરાજનું સામે આવવું

રાસકારે દશમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે સુમધી પુષ્પના પરિમલને પૂરનાર વસંતઋતુનું આગમન થતાં સમર (સમર) ની વિજય-ઢાંચા વાગી. માર્ગમાં આવતાં વિવિધ વૃક્ષો, નવાં નવાં ગામો અને નીઝરણાની શોભા જોતો સંઘ આલ્યો. દેવાલય દેવપટ્ટણમાં આવ્યું, ત્યાં અપૂર્વ એ થયું કે રોમેશ્વર-જન મહારાણા મુઘરાજ સ્વયં ગૌરવ-કારણે સામે આવ્યા હતા.

૩૧ આ મહીપાલ તે રા'જે'ગાર ખજી ગાદીએ આવેલા રા. મંડલીકના પુત્ર રા. નૌધણના પુત્ર. રા. મંડલીકના વખતમાં દીલ્હીના બાદશાહ સુલતાન અફલાહીન ખીલજીએ અલકખાનને ગુજરાત પર સવારી કરવા મોકલ્યો હતો. તેણે સોમનાથનું મંદિર, જે મહમ્મદ ગિઝનીએ તોડ્યા પછી સમરાણ્યું હતું, તે તોડી પાડ્યું, અને ઘોઘા તથા માધવપુર વચ્ચેનો દરિયામાર્ગ સર કર્યો. કહે છે કે આ વખતે રાં. મંડલીકે અલકખાનના લશ્કરના દૂકડીને હરાવી હતી, પણ સંભવ એવો જણાય છે કે તેણે અલકખાનને મૂકેલા હાકેમો પૈકી એકને હરાવ્યો હશે. ગમે તેમ હોય પણ દેવતી-કુંડના ઉપરના લેખમાં મંડલીકને મોકલ્યોનો જિતનાર કહ્યો છે. મિરનાર ઉપરના એક લેખમાં લખ્યું છે કે તેણે નેમિનાથના દહેરાને સોનાનાં પતરાંથી સુશોભિત કર્યું હતું. રા. મંડલીક પછી તેનો પુત્ર રા. નૌધણ (ચોથો) ગાદીએ આવ્યો. મિરનારના લેખમાં લખ્યું છે કે એ મહાશૂરવીર યોદ્ધો હતો. એ બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. એટલે એનો પુત્ર મહીપાલ (ત્રીજો) ગાદીએ આવ્યો. રા. મહીપાલે સોમનાથનું દેહડું સમરાણ્યું અને ઘણા પૈસા ધર્મદાનમાં ખર્ચ્યા. એણે સંતર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

પાન, ફૂલ, કાપડ બહુ અપાતું હતું, કપૂર લુણસમ ગણાતું હતું, જ્વાધિથી ભરતકે લેપ કરવામાં આવતો હતો. તાલ-તળલાં મનોહર વાગતાં હતાં. કામ કામ સ્થિરતા કરવામાં આવતી હતી. પગલે પગલે પાયદલતું પ્રેક્ષણ થતું હતું. માણસો, ઘોડાઓ વગેરેની અત્યંત ભીડ હતી. દર્શનીઓ સાથે દેવાલય ચાલ્યું. જિનશાસન જગતમાં રંગે મહાસત્તું હતું. શિવભુવનની જગતિમાં આવ્યા, સોમેશ્વરદેવનાં દર્શન કરી, કવડીયારે જલનિધિને જોઈ સંઘ મિત્રમેલકે જિતયો. અંદ્રપ્રભ પ્રભુને પ્રણામ કરી, કુસ્ત્રમકરંડે પૂજા રચી જિનભવનમાં આરજવ કર્યો. પચ્ચરંગી મહાપ્વજ શિવદેવલમાં આપી અપૂર્વ ઉત્સવ કરાવ્યો. જિનવરધર્મની પ્રભાવના કરી જયપતાકા રવિતલમાં બાંધી-ફરકાવી.

પ્રગંધકારે જણાવ્યું છે કે-મુઝરાજ રાજનો લેખ આવવાથી અધિક હર્ષિત થયેલા દેસલશાહ સકળ સંઘ સાથે દેવપત્તનપુર તરફ ચાલ્યા. શ્રીધામ વામનપુરી(વણથલી) વગેરે સર્વ સ્થાનોમાં ચૈત્ય-પરિપાટિ મહોત્સવો કરતા ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા સંઘપતિ દેવપત્તન પહોંચ્યા. સમરાશાહને સમીપ આવેલા સાંભળી મુઝરાજ રાજ દર્શનાતુર થયો. છત્ર, ચામર વગેરે વિભૂતિયુક્ત સોમેશ્વર-રાજ પરિવારસહિત સંઘ સામે આવ્યો. સમર અને મુઝરાજ બંને મળ્યા. મુઝરાજ સમરાશાહને ભેટી હર્ષિત થયા. મુઝરાજથી કુશલ પુછાયેલા શાહ અમૃતમંત્ર હોય તેવા થયા. પરસ્પર ભેટ આપવા વડે પ્રીતિમાન એવા તે બંનેએ પોતાના સંગમને શુભ ભવિષ્યવાળો માન્યો.

જૈન-શૈવોત્તું સંમેલન

સં. દેસલે સમરાશાહને આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ અને દેવાલય સાથે, તેની આગળ ચાલતા મુખ્ય જટાધર અને સ્વયં ઉત્સવ કરનાર ગંગોદી ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામતાં કારો પર તોરણવાળા અને પતાકાઓથી શોભતા દેવપત્તનપુરમાં ઇન્દ્રની જેમ પ્રવેશ કર્યો.

સત્જનોથી સન્માન પામતા શાહ, મુઝ્ધરાજના હર્ષવડે સોમેશ્વર દેવના આગળ એક પહોર સુધી દિસવ-પૂર્વક રહ્યા. પહેલાં સંપ્રતિ, સાત(શાલિ)વાહન, શિલાદિસ, આમરાજ વગેરે ગાજઓએ અને કૃત-યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઘણા ધનપતિ જેનોએ, તેમ જ ચૌલુક્ય કુમારપાલ ગાજએ પણ જે કયું ન હતું, તે હાલ કલિકાલમાં પણ દેસલના ભાગ્યથી થયું. શ્રીજૈનશાસન અને ઇશિશાસનનું પરસ્પરનું સ્વાભાવિક વેર દૂર કરી મિત્રમંડલની જેમ દીપતું કયું. સંધપતિએ સંધને પ્રિયમેલકમાં રચાયો. ભવ્યયુગમાં જે ન થયું, તે સમરાશાહના ભાગ્યથી થયું. તેથી કહ્યું છે કે—“આ ક્ષોણિતલમાં ફેટલા સંધપતિઓ નથી થયા ?, પરંતુ હે વીર સમરશાહ ! તમારા માર્ગને એક પણ અનુસર્પા નથી. શ્રીઆદિજિનનો ઉદ્ધાર, પ્રત્યેક પુરમાં તેના સ્વામિનું સામે આવતું, શ્રીસોમેશ્વરપુર (દેવપત્તન)માં પ્રવેશ એવી જે આપની કાર્તિ ફરકે છે, તેવી અન્યની ફરકતી રે નથી.”

દેવપત્તનથી પ્રયાણ, અજાહરા-પાર્શ્વનાથ, ફાડીનાર-અમ્બા

દેવપત્તનમાં પણ અવારનવાર દાન આપવા પૂર્વક જિન-ચૈત્યોમાં અષ્ટાન્નિકા-મહેતસવ કર્યો, અને સોમેશ્વરની પૂજા કરી. મુઝ્ધરાજ ગાજ પાસેથી શ્રીકરી ઘોડો પામી સમરાશાહ સં. દેસલ સાથે પાર્શ્વ-પ્રત્યુને નમવા અજાહરપુર તરફ ચાલ્યા. જે પાર્શ્વનાથ સમુદ્રમાર્ગે પ્રયાણ કરતા તરીકેને આદેશ આપી સમુદ્રમાંથી નીકળ્યા, અને તેણે

૩૨ તથા ચોક્કમ—

“જેનરિમન્ કનિ નામ સદ્ગુણતયઃ ક્ષોણીતલે અજિરે,

કિન્ત્વેત્તોઽપિ ન સાધુવીર સમર ! ત્વન્માર્ગમન્વન્ યયો ।

શ્રીનામેવજિનોદ્ધૃતિઃ પ્રતિપુરં તત્સ્વામિનોઽધ્યામતિઃ,

શ્રીસોમેશ્વરપુરમવેશ દત્તિ યા (તે) કીર્તિર્નૈવા વલ્યતિ ॥”

—નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લોક. ૨૧૫)

કરાવેલા અસાધારણ ચૈત્યમાં ત્યાં રહેલ છે, ત્યાં મહાધ્વજ આપી મહાપૂજા વગેરે મહોત્સવ કરી દેસલશાહ સંઘ સાથે કોડીનાર ગયા. જ્યાં બ્રાહ્મણપત્ની અંબા મુનિઓને અનદાન આપતાં પતિના રોપથી એ પુત્રો સાથે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) આવી નેમિજિનતું સમરણ કરતી જિનને નમી આળાના ઝાડ નીચે ગઈ. ક્ષણમાં ફળાથી પુત્રોને ખુશી કરતાં આવતા પતિને જોઈને ભયથી વિરકત થઈ તેણીએ નેમિનાથનું શરણ લઈ પર્વતના શિખરથી કૂવામાં અંપાપાત કર્યો હતો, તે મૃત્યુ પામી એ તીર્થમાં અધિષ્ઠાયક દેવી થઈ. કોડીનારમાં પણ તેના પૂર્વવાસને લીધે તેનું ચૈત્ય થયું. દેસલે તેને અનેક પ્રકારે કપૂર, કુંકુમ વગેરેથી પૂજા મહાધ્વજ આપી.

દીવમાં મૂલરાજ અને હરિપાલે કરેલ સત્કાર

અતુકમે દ્વીપ વેલાકૂલ(દીવ બંદર) આવ્યા. સમરસિંહની પ્રીતિથી દીવના સ્વામી મૂલરાજ એક હોડીથી બીજી હોડી જોડી ઉપર કટ.(સાદડી) સ્થાપી તે ઉપર દેવાલયને તથા સંઘને મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપી આકાશમાર્ગની જેમ જલમાર્ગે મધ્યમાં (બેટમાં) લાવ્યા. દીવમાં રહેલા કરોડપતિ વ્યવહારી હરિપાલે સંઘ સાથે દેસલતું વાતસલ્ય કર્યું હતું. ત્યાં પણ અષ્ટાહ્નિકા કરી યાચકોને અભીષ્ટ દાન આપી સંઘપતિ પુનઃ શત્રુજ્ઞય તીર્થે ગયા હતા.

આ સંઘમાં રાસકારે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે-દીવ ભણી પ્રયાણ કર્યું. કોડીનાર-નિવાસિની અંગિકાદેવીને આંખાના આરામમાં નમી સંઘ દીવ બંદર આવ્યો. ૧૧મી લાપામાં વિશેષ વર્ણન કર્યું છે કે અતિ ગંભીર ગુણથી શોભતો સંઘ રતનાકરને તીરે આવ્યો. સંઘપતિ-શબ્દ સાંભળી દીવનો નરેન્દ્ર સામે આવ્યો. હરપાલ ચિત્તમાં હર્ષિત થયો, સંઘ આગળ પહોંચ્યો, અને હાથ મેળવી બોલ્યો કે-દીવની નારીઓ સંઘ સાથે સંઘપતિનાં દર્શન કરવાને જિતાવણી થઈ બોલે છે

કે-‘ હે બહેન ! જલ્દી આવ અને બેડલી ચડાવ, તે પુણ્યશાલી પુરુષ કેવો છે ? તેને બોધ નયન સફલ કરીએ, નેત્રે સુંછણાં કરીશું, કપૂરે આવારણાં ઉતારીશું. એક બેડા(હોડી)થી બીજી હોડી બેડી બલવાન બંધિયારો કર્યો. દેવાલયને લઈ સંઘપતિ સંઘ સાથે તેમાં બેડા. લહેરો આકાશે પહોંચવા લાગી. પ્રવહણુ વિમાનની જેમ જવા લાગ્યું. જલ-માર્ગે નવરંગે રાસ, દાંડિયા રાસે નાટક બેવાતું હતું. નિરુપમ પ્રવેશ થયો. રૂડાં ધવલમંદિર દીસતાં હતાં. ત્યાં રૂડું કુમાર-વિહાર અને રૂડાં જિનમુવન શોભી રહ્યાં હતાં. ત્યાં સ્વયંભૂ આદિજિનને અને અન્ય તીર્થકર્તાને વાંઘા. મેદિનીએ ઉર પર ધરેલ વેણીવચ્છરાજ-મંદિર દીડું. અપૂર્વ દસ્યનું પ્રેક્ષણ કરી સંઘ સમુદ્ધને પેલે તટે જીતયો.

રાસકારે ૧૨મી લાપામાં જણાવ્યું છે કે-અન્નહર શ્રેષ્ઠ તીર્થમાં પાર્શ્વજિન પ્રથુમ્બા, ત્યાં પૂજન-પ્રભાવના કરી પુણ્ય ઉપાણી પોતાનો મનોરથ સફળ કર્યો. ગામ, આકર, પુર વટાવી પાછા ફરી શત્રુંજયે પહોંચ્યા. આદિપુરીની પાળે ચડ્યા. મરુલી-પુત્ર(મકપલદેવ)ને વાંઘા. અગર, કપૂર, ચંદન, મૃતમદ(કસૂરી) અને કાસ્મીરી કુંકુમના રસથી કીચ કરી અંગે વિલેપન કર્યું. બઈ, બકુલ, સેવંત્રી આદિનાં પુષ્પોથી આદીશ્વરને પૂજ્યા. મનુષ્ય-જન્મનું ફળ પામ્યા. સુકૃત-લંકાર ભર્યો.

પ્રજનંધકારનું સૂરિપદ

પ્રજનંધકારે જણાવ્યું છે કે-સંઘપતિ પુનઃ શત્રુંજય તરફ જતાં પહેલાં સિદ્ધસૂરિ કંઈક રોગથી પીડિત થતાં જીર્ણીકૃતમાં રહ્યા હતા. સંઘે અને પરિવારે એકત્ર થઈ એક વખત વિગતિ કરી કે-પ્રભો ! આપનું શરીર બાધાયુક્ત છે, ગાનહીનના હોવાથી હાલમાં કોઈ આયુષ્ય નજીવું નથી; તો સૂરિમંત્ર કોઈ શિષ્યને આપો. ગુરુમહારાજે સર્વસમક્ષ પોતાનો અલિપ્રાય કહ્યો કે મારું આયુષ્ય પાંચ વરસ, એક માસ અને

નવ દિવસ છે. સત્યાદેવીએ કહેલ શિષ્ય પણ વિદ્યમાન છે, તેને હું સમીપથી મૂકતો નથી; સમયે તેને સૂરિપદ આપીશ.

સર્વ સંધે પુનઃ વિદ્યસિ કરી કે-એમ હોવા છતાં કઈક વિદ્યસિ કરવામાં આવે છે કે-શ્રીપૂજ્યે જેમ હાલ સ્થાવરતીર્થ સ્થાપ્યું, તેમ અમારા ઉપર પ્રસાદ કરી જંગમતીર્થ પણ સ્થાપો. એ વિદ્યસિથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધસૂરિએ મેરુગિરિ નામના પોતાના શિષ્યને કલ્લસૂરિ કર્યા. વિ. સં. ૧૩૭૧માં ફા. શુ. ૫મે પદ થયું. (જુઓ ટિપ્પણી ૧૭) તે વખત ચૈત્રગરહીય ભીમદેવ પદસ્થાપનાનો શ્લોક બોલ્યા હતા, જેમાં કલ્લસૂરિની પ્રશંસા કરી હતી કે જેના ઉદયમાં સર્વ કલ્યાણસિદ્ધિ થાય છે. સૂરિપદ-મહોત્સવ મં. ધારસિંહે કર્યો હતો. પાંચ દિવસ ત્યાં જ ઉત્સવપૂર્વક રહી દેસલશાહ પુનઃ શત્રુંજયમાં સંધને મળ્યા હતા અને પુનઃ યાત્રા કરી હતી.

રાસકારે જણાવ્યું છે કે-ત્યાર પછી સમરાશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા. પિપલાલી અને લોલિયાણાપુરમાં રાજલોકને રંજિત કર્યા હતા. ૭ડે પ્રયાણે સંચરતાં રાણપુર પહોંચ્યા. વઢવાણે વિલંબ કર્યો નહિ. કરીર ગામે જમ્યા. માંડલ થઈ પાડલ (પાટડી)માં જીવત્સ્વામિ નેમિનાથને નમ્યા. ત્યાંથી સંજેસરમાં સફલ કરનાર પાર્શ્વજિનેદ્રને પૂજ્યા. ત્યાં દણિમણિવૃંદ દેખાતાં સદગ્નશાહ હર્ષિત થયા.

પાટલાપુરમાં નેમિનાથ, શંખેશ્વરમાં પાર્શ્વનાથ

પ્રમુખકાર કહે છે કે શત્રુંજયની પુનઃ યાત્રા કર્યા પછી દેસલશાહ શુરુ સાથે પાટલાપુર ગયા. પૂર્વે જરાસંધ સાથેના યુદ્ધમાં દૃષ્ટાનું સકલ સૈન્ય શત્રુઓથી વિહ્વલ બન્યું હતું, તે વખતે નેમિનાથે શંખ પૂરી બ્યાં લાખ રાજાઓને જીત્યા હતા^{૩૩} ત્યાં વિષ્ણુ-દૃષ્ટે નેમિજિનને સ્થાપ્યા

૩૩ “શક્તઃ શ્રીનેમિનાથેન, યજ્ઞરાસ્યધિમદે ।

નૃપલયમ્બોઽપૂરિ, તસ્માન્ન દ્રષ્ટોચ્ચરં પુરમ્ ॥”

—પાંચિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, મ. ૫, શ્લોક. ૨૪૫

હતા; ત્યાં જિનેશ્વરને પૂજા શંખેશ્વરપુર ગયા. શંખેશ્વરપુરના અલંકાર શ્રીમાન્ પાર્શ્વજિનેશ્વર છે; જે પ્રાણુત દેવલોકના સ્વામિથી પૂર્વે લાંબા વખત સુધી પૂજાયેલ છે, ૫૪ લાખ વર્ષો સુધી પ્રથમ ગો(કલ્પ)માં તેનાં સ્વામિથી પૂજાયા. તેટલા લાખ વર્ષો સુધી ચન્દ્રે, સૂર્યેન્દ્રે અને પાતાલમાં તક્ષક નાગપતિએ પણ પૂજ્યા હતા. પ્રતિવાસુદેવ સાથેના યુદ્ધ વખતે મારિના લયથી સૈન્ય પીડાતાં તેની શાંતિ માટે જે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને શ્રીનેમિનાથની આજ્ઞા વડે વાસુદેવે પાતાલથી પ્રકટ કર્યા હતા, અને તેમના સ્નાત્રના પાણીના છાંટાના સંયોગથી સમરન લોકેને નીરોગી કર્યા હતા, તે પાર્શ્વનાથ લક્ષ્મી માટે હો.૩૪ તે તીર્થમાં મહાદાન, મહાપૂજા, મહાધ્વજ વ. સર્વ વિધિ કરી શ્રીપાર્શ્વનાથને પ્રણામ કરી હારીજ નામના ગામમાં જઈ શ્રીઋષ્યલજ્જિનને નમી પત્તનપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પાટણ તરફ પ્રયાણ

રાસકારે પાટણ તરફ પ્રયાણ અને પ્રવેશ સક્ષેપમાં વર્ણવી રાસ સમાપ્ત કરતાં જણાવ્યું છે કે કુંગરે ડયા વિના, ક્ષોલથી સ્ખલિત થયા વિના ગિરિવરે ગર્વ (।ધૈર્ય) ન ગાલતાં અપૂર્વ રીતે સંઘપતિએ સંઘને સુહૃદ્ધે(સોહૃદ્ધ ગામે) આણ્યો. ત્યાં સજ્જન સજ્જનો સાથે અંગે અંગથી ભેટી મળ્યા. ઘણા હિલટથી કંઠમાં માલા પહેરાવતાં મન અત્યંત આનંદ પામતું હતું. મંત્રીપુત્ર મીર અને શ્રેષ્ઠ વેપારીઓ મસ્ત્યા. સંઘપતિ સાથે સંઘને વધાવ્યો. કંઠમાં જ્યમાલા પહેરાવી. ઘોડાઓની ઘટા તરવરી. સમરાશાહે પ્રવેશ કર્યો. અણુહિલપુરમાં વધામણું (ઉત્સવ)

૩૪ “પાતાલાત્ પ્રતિવાસુદેવસમરે શ્રીવાસુદેવેન ય;

સૈન્ધેર્મારિમયાદિતે ઘિલસતિ શ્રીનેમિનાથાજયા ।

તત્ત્થાન્યૈ પ્રકટીકૃતોઽથ સદસા તત્ત્તનાથસારિચ્છટા--

સંયોગેન જનોઽહિલોઽપિ વિદધે નીરુક્ સ પાર્શ્વઃ ક્રિયે ॥”

—નાભિનંદનોદ્ધારમળંધ, પ્ર. ૫, શ્લોક. ૨૫૦

યયું. નવીન પુણ્યનો નિવાસ થયો. સં. [૧૩] ૭૧માં ઋષભજિનેંદ્રને સ્થાપ્યા. ચૈત્ર વ. ૭મે ધરે પહેલ્યા. યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ નદો.

નેણિઅ(નિર્વૃત્તિ)ગચ્છના આચાર્ય પાસડસૂરિ ગણધરના શિષ્ય અંબ(આમ્ર)દેવસૂરિએ આ સમરારાસ રચ્યો છે. આ રાસને જે લણે, ગણે, નાયતાં જિનમંદિરમાં દે, કાને સાંભળે; તે ખેડા છતાં તીર્થયાત્રાનું ફળ લઈ શકે. (જુઓ ટિ. ૧૫)

સોઈલ ગામમાં સાંઘેયું

પ્રજાધકારે વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-પત્તનપુર પાસે સોઈલ ગામમાં દેસલશાહે સંઘનો આવાસ કરાવ્યો. સંઘ સાથે દેસલશાહને ક્ષેમ-કુશલે સમીપ આવેલા સાંભળી પત્તનવાસી જનો સંઘ સામે આવ્યા. સ્પર્ધા-પૂર્વક આવેલા લોકોએ તે વખતે સં. દેસલ અને સમરના ચરણને ચંદન તથા સુવર્ણ-પુષ્પથી પૂજ્યા હતા. તેમના ચરણને પોતાના કર્થી સ્પર્શી ‘વિમલાચલ તીર્થની યાત્રા કરી’-એમ માનતાં પૌર લોકોએ હર્ષથી તેમના કંઠમાં પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. આણેલા મોદક-યુક્ત ભોજનથી સ્વાગત કર્યું. ‘નગરમાં પ્રાપ્ત તેવો દોઈ પચ્ચિફ, બ્રાહ્મણ, શદ્ર કે યવન મનુષ્ય ન હતો કે જે દેસલ અને સમરના ગુણોથી ખેંચાઈ તેમની સામે આવ્યો ન હતો. સંઘપતિ દેસલ અને સમરાશાહે પણ પ્રત્યેકને તાંબૂલ, વસ્ત્ર વગેરે આપી તેઓનું ગૌરવ-સન્માન કર્યું હતું.

પાટણમાં પ્રવેશ

શુભ મુહૂર્તે પુરપ્રવેશ કરતાં ઘોડા વગેરે વાહન પર આરૂઢ થયેલ સમરશાહ વગેરે આગળ ચાલતા સંઘજનોથી શોભતા ખાનના મુખાસન (પાલખી)માં બેઠેલા સંઘપતિ (દેસલશાહ) પાછળ ચાલ્યા. સિદ્ધસૂરિ પ્રમુખ મુનીશ્વરો અને આવકોથી દેવાલય શોભતો

હતો, ચામરધારિણીઓથી ચામર વીંજાતા હતા. મૃદંગ, ભેરી, પડહ વગેરે વાજિંત્રો વાગતાં, તાલાચરોથી નૃત કરાતાં સં. દેસલશાહ અને સમરાશાહને પત્તનમાં પ્રવેશ કરતાં સાંભળી લોકો માર્ગમાં ધર પર ચડી જોવા આતુર બન્યા હતા. લોકોએ ધરે ધરે કુંકુમ-ગાળુંલી, વંદન-માલા (તોરણો), પૂર્ણકલશો અને ધ્વજ-પતાકાઓથી નગરને સુશોભિત કર્યું હતું, ક્ષેત્રોદયથી શોભતા પાર્શ્વવાળા, મુમિત્રાંગજ-સહિત સમરાશાહે પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ સંઘપતિએ દેવાલય અને ગુરુવર્ષ સાથે પત્તનપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. નારીઓથી ન્યુંછણા (ઓવારણા) કરાના, સજ્જનોથી કરાતી યાત્રા-પ્રસંસા સાંભળતા, મંગલો ગ્રંથો કરાના અનુક્રમે પોતાના આવસે આવ્યા. મુવાસિની સ્ત્રીઓએ દીવો, દૂર્વા, અક્ષત, ચંદન વગેરે સ્થાલમાં સ્થાપી સં. દેસલ અને સમરના લલાટમાં અક્ષતચુકન તિલક કર્યું. ગીત મંગલ, બંદી પાઠ થતાં, પંચપરમેષ્ઠિ-મંત્રનું સ્મરણ કરતાં દેસલશાહે પોતાનું ધર અલંકૃત કર્યું.

દેસલશાહે આદિજિનને કપર્દિયક્ષ સાથે દેવાલયમાંથી ઉતારીને ગૃહ-દેહરાસરમાં સ્થાપ્યા. પુત્રો સાથે આસન પર બેઠેલા સંઘપતિને નગર-લોકોએ ન્યુંછણાં કરીને આશીર્વાદ-પૂર્વક વંદન કર્યું. સમરાશાહે પણ તે લોકોને વસ્ત્ર, તાંબૂલ આપવાથી કૃતાર્થ માનતાં સન્માન કર્યું. બંદી, ગાયકો, બ્રાહ્મણો, યાચકો અને અન્ય આશીર્વાદ આપનાર સર્વને પ્રસન્ન કર્યા. સહજપાલ વગેરે પુત્રોએ અનુક્રમે વિનયપૂર્વક પિતાના ચરણને દૂધથી પખાલ્યા. શાહે ત્રીજે દિવસે દેવ-ભોજન કરાવ્યું. તેમાં ઈચ્છાએ લક્ષ્મ-પાન વગેરેથી સાધુઓને પડિલાખ્યા-સત્કૃત કર્યા. નગરના પાંચ હજાર લોકોને ભક્તિથી જમાવ્યા. અવારિત સત્રાગાર (ભોજનાલય)માં તો લોકોની સંખ્યા જ કદી શકાતી ન હતી. સંઘપતિ દેસલશાહે આ તીર્થોદ્ધારમાં રૂા. ૨૭,૭૦,૦૦૦ સત્તાવીસ લાખ

ને સિત્તેર હજાર દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો.^{૩૫} પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માનતા શાહ નિત્ય ધર્મકાર્યમાં તત્પર થઈ ગૃહકાર્યમાં ઉદમી થયા.

રાસકારે માત્ર વિ. સં. ૧૩૬૧નું શત્રુંજય-તીર્થોદ્ધાર-યાત્રા કરી પુનઃ પાટણ પહોંચતા સુધીનું જ વર્ણન રાસમાં આપ્યું છે. પ્રબંધકારે ત્યાર પછીનો પણ સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ-પર્યન્તનો અધિક વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—

દેસલશાહની પુનઃ તીર્થયાત્રા

સમરાશાહ રાજસન્માનથી ઉન્નતિ પામતા પરોપકારસાર દિવસો વીનાવતા હતા. વિ. સં. ૧૩૭૫માં દેસલશાહ ફરીથી પણ સાત સંધ-પતિ, શુદ્ધ અને ખેડજર મનુષ્યો સાથે સર્વ મહાતીર્થોમાં ગયા હતા. પૂર્વની જેમ જે યાત્રા કરી હતી. તે યાત્રામાં દેસલશાહે રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખથી અધિક દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો^{૩૬} હતો. તે વખતે સોરઠ દેશમાં મ્લેચ્છોથી અધાયેસ સઘળા જનને મુકાની સમર ઉચ્ચ પ્રકારે મેઘ બન્યા હતા.

૩૫ “સપ્તવિંશતિલક્ષાણિ, સદસ્રાણિ ચ સપ્તત્રિન્નિમ્ ।

તીર્થોદ્ધારે ધ્રુવનિ રમ, દેસલઃ સદ્ધનાયકઃ ॥”

—નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ પ્ર. ૫, શ્લોક. ૨૮૧

૩૬ “પદ્મસપ્તત્રિન્નિસદ્સ્યેડધ્દે, દેસલઃ પુનરપ્યથ ।

સપ્તત્રિન્નિમિરન્વિતો ગુરુભિઃ સદ્ધ ॥

મહાતીર્થેષુ સર્વેષુ, સદ્સદ્વિતયેન સઃ ।

સાર્થં યાત્રિ કરોતિ રમ, દિર્ઘાન્નામેય પૂર્વવત્ ॥

ન્યવિનાસનત્ર યાત્રાયાં, લઘ્યા ઇકાદશાધિકાઃ ।

દિનહતયા દ્રમ્મસત્કાઃ, સ્વયં દેસલસાધુના ॥”

—નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ પ્ર. ૫, શ્લોક. ૨૮૪-૨૮૬

સિદ્ધસૂરિ સાથે ઓસિયા જવું, દેસલશાહનો સ્વર્ગવાસ

સિદ્ધસૂરિ પોતાનું આયુષ્ય વધુ માસનું બાણી દેસલશાહ પ્રત્યે બોલ્યા કે તમારું આયુષ્ય પણ એક મહિનાનું છે. ઉદ્દિશપુર (ઓસિયા)માં જઈ હું સ્વયં કંકસૂરિ(પ્રબંધકાર)ને મુખ્ય ચતુષ્કિ-કામાં સમાધિએ સ્થાપીશ. આપની પણ ઇચ્છા હોય તો જલ્દી ચાલો, બધાં દેવ-નિર્મિત વીર ઉત્તમ તીર્થ છે.' સમગ્ર સામગ્રી કરી મેળવેલા સંધ અને દેસલશાહ સાથે સિદ્ધસૂરિ ચાલ્યા. માર્ગમાં દેસલશાહ સ્વર્ગવાસી થયા.

પદ્મ સ્થાપન, પદ્મપ્રદાન, પુનઃ પાટણમાં

સિદ્ધસૂરિએ માધપૂર્ણિમાએ કંકસૂરિને પોતાના હાથે મુખ્ય સ્થાનમાં સ્થાપ્યા. મુનિરત્નને ઉપાધ્યાયપદ અને શ્રીકુમાર તથા સોમેન્દ્ર એ બંનેને વાચનાચાર્યપદ આપ્યું. દેસલશાહના પુત્ર સહજે અદાર કુંડુબીજનો સાથે યથાવિધિ વીરનું સ્નાન કરાવ્યું. આચાર્યેની પ્રતિ-લાભી (આદારાદિ આપી) ઉત્સાહથી તેણે સાધર્મિક-વાત્સલ્ય કર્યું. ત્યાં આચાર્યે અષ્ટાક્ષિકા કરી સૂરિ સહજ સાથે દ્વલવર્ધિકા(દ્વલોધી) ગયા, ત્યાં પાર્શ્વપ્રભુને વાંઘા. યાત્રા કરી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણોથી પાછા કરી સિદ્ધસૂરિ સંધ સાથે પત્તનપુર પધાર્યા.

સિદ્ધસૂરિનો સ્વર્ગવાસ

એક માસનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું ત્યારે સિદ્ધસૂરિએ કંકસૂરિ (પ્રબંધકાર)ને તે પ્રમાણે કહી જણાવ્યું કે આઠ દિવસ બાકી રહે ત્યારે સંધ-ક્ષામણી પૂર્વક મને અનશન આપવું. શું હાલ કલિકાલમાં જ્ઞાન હોય ? એમ વિચારી કંકસૂરિએ(પ્રબંધકારે) કહેલા દિવસે અનશન ન આપ્યું. ગુરુએ સ્વયમેવ બે ઉપવાસ કર્યા, ત્યાર પછી સંધ સમક્ષ અનશન આપ્યું. સહજ વગેરે સર્વ ભક્ત શ્રાવકોએ સ્પર્ધાપૂર્વક મહોત્સવ કર્યો. નગરમાં ચારે વર્ણના જે લોકો રહેતા હતા, ને બાલ,

યુવક, વૃદ્ધ સર્વે વન્દન કરવા આવ્યા હતા. પાંચ યોજન સુધીમાં રહેલાં ગામોમાં તેવો ધોઈ રહ્યો ન હતો, જે કે નમવા આવ્યો ન હતો. છ દિવસે-કહેલ સમયે નમસ્કાર ઉચ્ચરતા સૂરિ સમાધિએ સ્વર્ગે સંચર્યા. સૂરિના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા સંઘે ઉત્સવ કર્યો. મુનિઓથી સારી રીતે પૂજાયેલા સૂરિ-શરીરને છ દિવસોમાં તૈયાર થયેલ એકવીશ મંડપવાળા વિમાન (માંડવી)માં સ્થાપ્યું. સ્થાને સ્થાને થતા સ્ત્રીઓના હલ્લીસક (રાસકા), લકુટ-રાસ(દાંડિયારાસ), પ્રેક્ષણુકો અને આગળ વાગતાં વાજિત્રો સાથે સૂરિ વિમાનમાં રહેલ પ્રત્યક્ષ દેવની જેમ દેવલોકમાં જવા નગરમાં થઈ નીસર્યા. સ્પર્ધાપૂર્વક સ્કંધ આપતા શ્રાવકો વિમાનને એક દોશ પર લઈ ગયા. માત્ર ચંદનને અગરનાં લાકડાંઓથી અને કપૂરથી પૂજ્ય(સિદ્ધસૂરિ)ના દેહનો દાહ થયો હતો. વિ. સં. ૧૬૭૬માં ચૈત્ર શુ. ૧૩ને દિવસે સિદ્ધસૂરિજી સ્વર્ગે ગૃહપધાર્યા.

કુતખદીન અને સમરાશાહ

સિદ્ધસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી કલ્પસૂરિ (પ્રજાધિકાર) ગરજનું પાલન કરે છે. તે વખતે સાર્વભૌમ કુતખદીન પાતશાહે સમરાશાહના શુભો સાંભળી તેના દર્શનની ઉત્સુકતાથી હરમાન યોકલીને સમરાશાહને બોલાવ્યા. સમરાશાહ પણ સામગ્રી કરી દીઠ્ઠી તરફ ચાલ્યા. ત્યાં પહોંચતાં જ સુરત્રાણે (મુલતાને) ગૌરવ-પૂર્વક બોલાવી સમરાશાહનાં દર્શન કર્યાં. રાજા આગળ વિવિધ ભેટણું મૂકી નમન કરતાં સમર તરફ રાજાએ ઉત્કંઠાપૂર્વક બોલ્યું. સંતુષ્ટ થયેલા મુલતાને સમરને સ્વયં પ્રસાદ આપવા પૂર્વક સર્વ દેશના વ્યવહારીઓમાં મુખ્યતા આપી. ત્યાં રહેતાં સ્વામિ(પાતશાહ)થી અપાતા નવા નવા પ્રસાદોથી પ્રસન્ન થતા સમરનો કેટલોક સમય ત્યાં પીત્યો. દાનવીર

૩૦ “પદ્મપ્તતિસંયુતેષુ, ત્રલોદસદૃતેષ્વયં । વૈત્રુદ્ધત્રલોદશ્યાં, સ્વયઃ સ્વમુંયં યયુઃ ॥”

—નાભિનંદનોધારપ્રબંધ પ્ર૦ ૫, રસી૦ ૩૧૫.

સમરે ગંધવાને એક વાર કુવ(કવિત) કહેનાં બક્ષિસમાં હમર ટંક આપ્યા હતા.

આસદીન અને સમરાશાહ

કુતબદીનની રાજ્યવશ્તીના નિલકરૂપ આસદીન પાદશાહ થયો. તે સમયે તેણે અતિ પ્રભેદથી સમરાશાહનું ગૌરવ-સન્માન કરી ખાનની જેમ એ(સમરાશાહ)ને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. હુદિશાળા સમરે સુલતાનના બંદી તરીકે બંધાયેલ પાંડુદેશના સ્વામી વીરવલ્લ (બીરબલ) નામના રાજાને પાતશાહ પાસેથી મુક્ત કરાવી પુનઃ તેને પોતાના દેશમાં સ્થપાવી 'રાજ-સંસ્થાપનાચાર્ય' ગિરુદ ઉપાર્જન કર્યું હતું.

પાતશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર સમરે સંઘપતિ ધર્ધ ધણા સંઘપુરગો અને જિનપ્રભસુરિદે સાથે જિનેશ્વરની જન્મભૂમિમાં, તથા મથુરા અને હરિતનાપુરમાં તીર્થયાત્રા કરી હતી.

ઉલ્લખાન અને સમરાશાહ, તિલગદેશનું આદિપત્ય

ત્યારપછી સમરાશાહ તિલગદેશમાં આસદીનના પુત્ર ઉલ્લખાનના આગ્રિનબ્ધયા હતા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. અને સમરને તિલગદેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુંદ્રાથી બંદી તરીકે પકડાયેલ ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખ મનુષ્યોને સમરાશાહે મુક્તિ આપી હતી.^{૩૬} તથા અનેક રાજા-રાણાઓ અને વ્યવહારીઓ પર પણ અનેકવાર ઉપકાર કર્યા હતા.

૩૮ શત્રુંજય, મિરનાર, કલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાળમાં નિર્ભય બનાવનાર આ સૂરિનું પ્રભાવક વિસ્તૃત ચરિત્ર અમે 'શ્રીજિનપ્રભ-સૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' એ નામનું લખી પ્રકાશિત કરાવ્યું છે. જિનપ્રભસૂરિના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે જોસલમેર બાં. સ્ત્રી, પૃ. ૫૮ જુઓ.

૩૬ નિ. સં. ૧૬૩૮માં કવિ નયમુંદરે રચેલા શત્રુંજય-તીર્થોદ્ધાર રાસમાં આ પ્રમાણે લખાવ્યું છે કે—

સમરાશાહે સર્વ દેશોમાંથી બોલાવી આવેલાં કુટુંબોને તિલગ-દેશમાં રથાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી જૈનશાસનનું સામ્રાજ્ય એકજગ્ર કરાવ્યું હતું. તિલગદેશનું આધિપત્ય પામી પરનારી-સહોદર સર્વોપકાર-સાર સમરાશાહે પોતાના પૂર્વજોને દીપાવ્યા હતા.

જન્મથી માંડી પ્રતિદિન ઉદય પામતા ભાગ્યવાળા સમર જિન-શાસનમાં ચક્રવર્તી જેવા થયા. વિશ્વ-પ્રેમ કરનાર સમરે કોનાં ચિત્તમાં સ્થાન મેળવ્યું ન હતું? નીતિપૂર્વક તિલગદેશનું રક્ષણ કરતા સમરે રામચંદ્રનું આચરણ કયું હતું. પાત્રોમાં અસાધારણ દાન આપતાં હર્ષનું અને જીવોનું રક્ષણ કરતાં મેઘનું અનુકરણ કયું હતું. ભરતેશ્વર-પ્રતિનિધિ સમરાશાહની સ્તુતિ કોણ કરી શકે?

સમરાશાહનો સ્વર્ગવાસ

આ પૃથ્વી પર કલિમાં પણ કૃતયુગનો અવતાર કરી સ્વર્ગમાં તેમ કરવાની ઈચ્છાથી સમરાશાહ સ્વર્ગે ગયા. પૂર્વે જે ભરતેશ્વર વગેરે શત્રુંજયના ઉદારકો થયા, તે સુપત્ન-શુભ સમયમાં થયા, તેમ જ તેઓ રાજ-રાજેશ્વરો હતા; કિન્તુ આ વિષમકાળમાં વણિકશ્રેષ્ઠ આ સમરાશાહે પણ અદ્વિજન કૃત્યો કર્યાં, તેથી વર્ણનીય આ શાહ કોની સમાન કહી શકાય?

પ્રબંધ-પૂર્ણાહુતિ

વિમલાચલમંડન આદિજિનના ઉદારકારક આ દેસલશાહનું આ પ્રમાણે કંઈક ચરિત કુતુકથી નિવેદિત કર્યું છે. શ્રીપુંડરીકગિરિના મુકુટરૂપ તીર્થનાથની સંસ્થાપના-વિધિવિધાનના સૂત્રધાર શ્રીસિદ્ધસૂરિ

“ નવલાખ બંધી (દી)-બંધ કાખ્યા, નવલાખ હેમટકા તસ આખ્યા;
તો દેસલહરિયે અજ આખ્યું, સમરેશાહે નામ રાખ્યું. ”

ગુરચક્રવર્તી થયા, તેમના શિષ્ય ગુરુકુલસૂરિએ આ ચરિત વિસ્તાર્યું છે. કુંજરોટપુરમાં રહીને શ્રીકુલસૂરિએ [સં. ૧૩] ૯૩મા વર્ષે આ પ્રગથ રચ્યો છે (ભુઓ ટિ. ૧૬). આત્મહિતાર્થી મુનિકલથ સાધુએ આ ગ્રંથમાં લખવાનો ઉદ્દેશ કરવાથી સતત સહાય કરેલ છે.”

ધણા ખેદનો વિષય છે કે—સમરાશાહે રથાપેલ આદીશ્વરના બિંબને પાણી કાલક્રમે દુષ્ટ મેરુછેએ ખંડિત કર્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૫૮૭માં કુર્માશાહે તીર્થોદ્ધાર કરાવી વિદ્યામંડનસૂરિદ્વારા આદીશ્વર પ્રભુની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (એ સંબંધી વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત માટે પં. વિવેકધીરગણિ—વિરચિત, શ્રીયુત સાક્ષર જિનવિજય—સંપાદિત, જૈન આત્માનંદ સલા, ભાવનગર—દ્વારા પ્રકાશિત શત્રુંજય—તીર્થોદ્ધાર પ્રગથ ભુઓ).

ઐતિહાસિક પ્રમાણો

દેસલશાહે કરાવેલ ઉદ્ધારનાં અવશિષ્ટ સ્મરણ—ચિહ્નો તરીકે પ્રામાણિક તત્કાલીન ત્રય લેખો શત્રુંજયની મોટી કુંકમાંથી મળ્યા આવ્યા છે. જે ‘પ્રાચીન ગૃહસ્થશાસ્ત્ર’ (સદ્ગત સાક્ષર ચીમનલાલ દલાલ દ્વારા સંપાદિત અને ગા. ઓ. સિરીઝદ્વારા પ્રકાશિત) ના પરિશિષ્ટ ૯માં પ્રકાશિત થયા છે. તેમાંનો એક કુલદેવી સચ્ચિકાદેવીની મૂર્તિ પર, બીજો સપત્નીક સં. આશાધર (સં. દેસલના મોટાભાઈ) ની મૂર્તિ પર અને ત્રીજો જૈનોની કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો રાણા મહીપાલદેવ (આરાસણખાણના સ્વામી, વિનામૂલ્ય પ્રભુમૂર્તિ-દલ વિતરણ કરનાર) ની મૂર્તિ પર છે. તે આ પ્રમાણે :—

(૧)

॥ સંવત્ ૧૩૭૧ વર્ષે માહમુદિ ૧૪ સોમે ચાંમદૂવેશવંસે વેસટગોત્રીય સાં
સલ્લખણપુત્ર સાં આજડતનય સાં ગોસલ્પ્રાર્યાગુણમતીકુશિસમ્ભવેન સંઘ-
ઐ. ૩૭

પતિઆશાધરાનુજેન સાં લણસીહાપ્રજેન સંઘપતિસાધુશ્રીદેસલેન પુત્રસાં
સહજપાલ સાં સાહજપાલ સાં સામંત સાં સમર સાં સાંગણ-પ્રમુખ-
કુટુંબસમુદાયોપેતેન નિજકુલદેવી[શ્રીસચિ]દ્વામૂર્તિઃ કારિતા । યાવદ્ વ્યોમ્નિ
ચન્દ્રાકૌ યાવન્મેરુમ્હીતલે ॥ તાવત્ શ્રી[સચિ]દ્વામૂર્તિ.....

(૨)

સંવત્ ૧૩૭૧ વર્ષે માહમુદિ ૧૪ સોમે શ્રીમદ્દેવચંદ્રે વેસટગોત્રે સાં
સલપણપુત્ર સાં આજકતનય સાં ગોસલમાર્યાગુણમતિ-કુક્ષિસમ્ભૂતેન સંઘ-
પતિસાં આશાધરાનુજેન સાં લણસીહાપ્રજેન સંઘપતિસાધુશ્રીદેસલેન સાં
સહજપાલ સાં સાહજપાલ સાં સામંત સાં સમરસીહ સાં સાંગણ સાં
સોમપ્રમૂતિકુટુંબસહાયોપેતેન શ્રદ્ધાભ્રાતૃસંઘપતિઆશાધરમૂર્તિઃ શ્રેષ્ઠિમાઢલપુત્રી-
સંઘં રત્નશ્રીમૂર્તિસમન્વિતા કારિતા ॥ આશાધરઃ કલ્પતરુ રહોયમાશા.....
...લંકૃતયાહુયુગો યુગાદિદેવં પ્રયત્તઃ પ્રણૌતિ ॥

(૩)

સંવત્ ૧૩૭૧ વર્ષે માહમુદિ ૧૪ સોમેરાણકશ્રીમહીપાલદેવ-
મૂર્તિઃ.....સંઘપતિશ્રીદેસલેન કારિતા શ્રીયુગાદિદેવચંદ્રાલ્લયે ॥

આ ત્રણ લેખો સિવાય સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં.
૧૪૧૪માં સમરાશાહની તેમની ધર્મપત્ની સાથેની એક મૂર્તિ કે જે
સાલિંગ અને સ્નાનસિંહે^{૪૦} (સમરાશાહના પુત્રોએ) કરાવેલી અને

૪૦. સં. ૧૫૧૬ 'ચેત શુ. ૮ રવિવારે દેસલશાહના વંશજ શિવરાંકર
(૧)ની પત્ની દેવલદેએ ઉપકેસગચ્છીય કક્ષસૂરિના ઉપદેશથી પાચનાચાર્ય
વિત્તસારને ઠોરાવેલી સૌવર્ણ કક્ષસૂત્રની પ્રતિમાં લખાવેલી પ્રશસ્તિ
ઉપરથી જણાય છે કે સમરાશાહને છ પુત્રો હતા. આ પ્રશસ્તિના ૬ થી ૧૭
શ્લોકો ઐતિહાસિક રાસ-સંગ્રહ ભાગ ૧ (સંશોધક સદ્ગત શ્રીવિજય-
ધર્મસૂરિ, પ્રકાશક શ્રીચરણવિજય જૈન મંથભાલા, ભાવનગર)ના
પૃ. ૨-૪ માં દર્શાવેલા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :—

કલ્પસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૬૩માં નાલિનદ્વનોદ્ધર પ્રયધકાર)ના શિષ્ય
દેવગુપ્તસૂરિ-પ્રતિષ્ઠિત થયેલી સાં ૯૨ જોવામાં આવે છે. જેનો લેખ
આ પ્રમાણે છે :—

સંવત્ ૧૪૧૪ વર્ષે વૈશાલ મુદિ ૧૦ ગુરો સંઘપતિદેસલમુત સાં
સમર-સમરર્થયુગમે સાં સાલિગ-સાં સજનસિંહાભ્યાં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં
શ્રીકલ્પસૂરિશિષ્યેઃ શ્રીદેવગુપ્તસૂરિભિઃ ॥ શુભં ભવતુ ॥

“ તત્પુત્ર નાયન્દ ર્દનિ પ્રસિદ્ધતદ્વજ્રજાજ્ઞઙ્ઙ ઇત્યુદોર્ગઃ ।
મુલક્ષણો લક્ષણયુક્ત ક્રમેણ, ગુણાલયો મોસલ-દેસલૌ ચ ॥
શ્રીદેસલાદ્ દેસલ પર વંશઃ, સ્થાનિ પ્રવત્તો જગત્તેદસ્મિન્ ।
શાસ્ત્રજયે તીર્થવરે વિમાનિ, યત્ત્રાનતસ્ત્વાદિક્ષ્ણો વિહારઃ ॥
તત્પુત્રવઃ સાધુગુરૈરુપેતાલયોઽપિ સદ્ગમેષ્વર વમુઃ ।
તૈષ્ઠાદિમઃ શ્રીસહજો નિવેત્તી, કર્પૂરધારાવિરુદ્ધપ્રસિદ્ધઃ ॥
તદ્વજ્રમૂર્ખાવનિમૂષિતાન્તઃ, સારક્ષસાધુઃ પ્રથિતપ્રનાયઃ ।
માજન્મ યત્પામવદાસ્તશોભઃ, સુવર્ણધારા-વિરુદ્ધપ્રવાહઃ ॥
શ્રીસાહજઃ સાદિનૃપાપિપાતી, સદાપિ સન્માનપદ વમુઃ ।
દેવાલયે દેવગિરી તિનાનામકારપદ યો નિરિશ્વજ્ઞતુજ્ઞ ॥
વૃન્ધુન્નૃતીયો જગદીજ્ઞનેન, સુગતિનીતિઃ સમરઃ સુચેતાઃ ।
શશુજયોદ્ધારવિધિ વિધાય, જગમ કીર્તિ ભરતાધિકાં મઃ ॥
યઃ પાણ્દુદેશાધિપનોવનેન, યતઃ પરાં સ્થાનિમતીવશુદ્ધાન્ ।
મહમ્મદે યોગિનિષીઠનાયે, તથાંડનાયાઃ જિન્મ વર્ણને સ્વાત્ ૧
મુરત્તનકુશિઃ સમરશ્રિયઃ સા વદુર્મવાઃ વદ્ તનુજા જગત્વાન્ ।
સાલ્હામિથઃ શ્રીસદિનો દિત્તજ્ઞસ્તેવાદિમોઽપિ પ્રચિત્તોઽદ્વિતીયઃ ॥
દેવાલયેર્દેવ-ગુરુપ્રયોગાદ્, દ્વિવાગસંસ્થ્યેર્મહિમાનમાપ ।
સત્યામિથઃ સિદ્ધગિરી સુવાત્રાં, વિધાય સદ્વાપિપતેર્દ્વિતીયઃ ।
યો યોગિનીષીઠનૃપત્ય માન્યઃ, સ હુદ્ધરસ્ત્યાગધનસ્ત્વૃતીયઃ ।
જીર્ણોદ્ધતેર્ધર્મકરત્રચતુર્થઃ શ્રીસાલિગઃ શરશિરોમણિવ ॥
શ્રીસ્વર્ણપાલઃ સુવરોવિરાગ્દષ્ટુષ્કસુગ્મપ્રમિતૈરમોઘેઃ ।
મુરત્તયેઃ સોઽપિ જગમ તીર્થ, શશુજયં નાત્રિકલ્પેક્સુક્તઃ ॥
સ સજ્જનઃ સજ્જનસિંહસાધુ, શશુજયે તીર્થપદં ચકાર ।
યો દ્વગ્ધિસંસ્થ્યે સમયે જગત્યાં, જીવરય દેતુઃ સમમૂચ્ચનાનાન્ ॥ ૨૭ ॥ ”

—ઉપર દર્શાવેલ સં. ૧૩૭૧ ના શિલાલેખમાં જણાવેલ વંશ-ક્રમથી પ્રશસ્તિના વંશ-ક્રમમાં થોડો ફેરફાર છે. શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે—સલપ(ખ)ણના પુત્ર આજડ તેના પુત્ર ગોસલ, અને તેના પુત્ર દેસલ હતા. ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૬ ઠા જ્યોત્ક ઉપરથી નાચંદના પુત્ર આજડ, ત્યારપછી સુલક્ષણ (સલખણ) અને ત્યારપછી અનુક્રમે ગોસલ અને દેસલ અર્થાત્ ગોસલના પુત્ર દેસલ થયા. ઐ. રાસસંગ્રહ ના સારના પૃ. ૪ માં દર્શાવેલ વંશ-વૃક્ષમાં સુલક્ષણના પુત્ર તરીકે ગોસલ અને દેસલ બન્નેને સૂચવવામાં આવેલ છે. શિલાલેખનો, રાસ-પ્રબંધનો ઉલ્લેખ અને પ્રશસ્તિનાં પદ્યનો આશય વિચારતાં ગોસલ અને દેસલ બંને બાઈઓ નહિ, પણ પિતા-પુત્ર જણાય છે. અર્થાત્ ગોસલના પુત્ર દેસલ સમજવા જોઈએ. દેસલથી દેસલ-વંશ આ જગતમાં ખ્યાતિ પામ્યો. શ્રેષ્ઠ તીર્થ શત્રુંજયમાં જેના નામથી ‘આદિ-વિહાર’ વિશેષ શોભે છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૮મા પદ્ય ઉપરથી દેસલશાહના પ્રથમપુત્ર સાહજ ‘કર્પૂરધારા’ એવા બિરુદથી પ્રસિદ્ધ હોવાનું સૂચિત થાય છે. અને ૯મા પદ્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેમના પુત્ર સારંગશાહ બાવથી વિભૂષિત અંતઃકરણવાળા, પ્રતાપશાલી હતા કે જેમનો ‘સુવર્ણધારા’ એવા બિરુદના પ્રવાહ(પ્રવાહ) જીવન-મર્થન્ત શોભતો હતો.

પ્રશસ્તિના ૬સમા પદ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દેસલના બીજા પુત્ર સાહજ સાહિ-રાજાઓ-ખાતરાહોના સહાય સન્માનપાત્ર હતા, જેણે દેવગિરિ (હોલતાખાદ)માં પર્વત-શિખર સમાન ઉચ્ચ જિનેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું હતું. (સમરાસ, પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાહજશાહે દેવગિરિમાં વાસ કર્યો હતો અને તેણે ત્યાં ચોવીરા જિનેશ્વરોવાળું જિનાલય કરાવ્યું હતું—એ ઉપર અમે આ લેખમાં સૂચવ્યું છે.)

પ્રશસ્તિના ૧૧-૧૨ મા પદ્યમાં મસ્તુત સમરાશાહનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે કે—દેસલશાહના ત્રીજા પુત્ર સમર હતા કે જેની કીર્તિ જગતના જનો વડે સારી રીતે ગવાઈ છે. પ્રશસ્તિ ચિત્રવાળા જે સમરાશાહે શત્રુંજયના ઉદ્ધારની ક્રિયા કરી હરત(ચકવર્તી)થી પણ અધિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. યોગિનીપાઠનાથ-દિલ્લીશ્વર મહમ્મદની સત્તાના સમયમાં પાંડુદેરાના

અધિપતિને મુક્ત કરાવવાથી જે સમરસાહે અતિશુદ્ધ હૃદયે ખ્યાતિ મેળવી હતી; તેની પ્રોદતાનું વર્ણન શું થઈ શકે? આ પદ, મળધના ઉપરુક્ત હૃદયેખને અનુસરે છે.

પ્રશસ્તિના ૧૩ થી ૧૭ સુધીનાં પદોમાં સમરસાહેના પુત્રોનો પરિચય કરાવ્યો છે—તે સમરશ્રી સુરત્નકુણિ હતી કે નથી — પુત્ર—રત્નો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં પ્રથમ શ્રી સાલિંગ નામનો થયો કે જેને હિતજ્ઞાએ અદ્વિતીય તરીકે પ્રખ્યાત કર્યો હતો.

જેણે દેવ-ગુરુના પ્રકૃષ્ટ યોગથી રથ દેવાલયો વડે મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જે સિદ્ધગિરિમાં સુચારુ કરી બીજો સંઘપતિ થયો; તે સ્વત્વ નામનો હતો.

જે યોગિનીપીઠ (દિલ્લી)ના રાજાનો માન્ય હતો, તે ત્યાગધન (દાનશીલ) કૃંગર રીતે પુત્ર હતો. જીર્ણોદ્ધારથી ધર્મ કરનાર, શૂર શિશિમણિ સાલિંગ ચોથો પુત્ર હતો.

[પાંચમો પુત્ર] શુભ વિશાલ યશવાળો સ્વર્ણપાલ હતો, તે પણ ૪૨ સદૃશ દેવાલયો સાથે યાનિકલોકથી યુક્ત થઈ શત્રુંજય તીર્થે ગયો હતો.

[છઠ્ઠો પુત્ર] તે સજ્જન સજ્જનસિંહ શાહ થયા, જેણે ૨૪ મે વર્ષે (વિ. સં. ૧૪૨૪?) શત્રુંજયમાં તીર્થપદ-સ્થાન કપુરું હતું અને જે જગત્ના જનોના જીવનનો હેતુ થયો હતો.

આમાંના સાલિંગ અને સજ્જનસિંહે વિ. સં. ૧૪૧૪માં પોતાનાં માત-પિતાની મૂર્તિનું યુગલ શત્રુંજય પર રથાખુંડ હતું, જેનો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે.

કૃંગરસિંહની બાર્યા દ્વલહદેવીએ વિ. સં. ૧૪૩૨માં પ્રતિષ્ઠિત આદિનાથબિંબનો હૃદયેખ અગ્રે ઉપર સૂચવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૬૮૭માં ડીસામાં તપાગચ્છીય ગુણવિજયકવિએ રચેલ કેાચરવ્યવહારિરાસ (સદ્જત વિજયધર્મસૂરિકારા સંશોધિત, ભાવનગર યશોવિજય જૈન ગ્રંથમંડાળથી પ્રકાશિત)માં વર્ણવેલ સાજણસીશાહ એ

ઉપર્યુક્ત સંજ્ઞાનસિંહ જણાય છે (લોકભાષામાં પ્રચલિત નામ ‘સાળ-ણસી શાહ’ સમજાય છે.), છતાં એ સંજ્ઞાથી ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કેટલુંક વિચારવાનું છે.

પ્રથમ એ વિચારવું આવશ્યક છે કે ઉપર્યુક્ત કેલ્યરગ્યવહારી ક્યારે થયા ? પંદરમા સૈન્યમાં કે સોળમામાં ? ગુણવિજયકવિ એમને તાપાગચ્છીય સુમતિ-સાધુસૂરિના સમયમાં સૂચિત કરે છે. જેમ કે—

“ તપગચ્છપતિ ઐતમ-અવતાર, સુમતિસાધુ શુભમતિ-દાતા;
 વાસન ગુણ-મણિ કેરું હાટ, નૃપતિ નમઃ ચંદ્રપનમઃ પાટિ. પૃ. ૧, ગા. ૬
 શ્રીતપગચ્છનહિ રાજિહ, સુસલિત કરઈ વધાણુ રે;
 સંધ સહ કો સાબલધ, મહિમા મેરુ સમાણુ રે.

શ્રી ૦ પૃ. ૩, ગા. ૨૭

સુમતિસાધુસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૯૪માં, દીક્ષા સં. ૧૫૧૧માં, ગચ્છ-નાયકપદ સં. ૧૫૧૮માં અને રવર્ગવાસ સં. ૧૫૫૧માં થયેલ હોવાનું તપા-ગચ્છની પદ્માવલિ પરથી એ. રાસસંગ્રહ બા. ૧ના પૃ. ૨૬માં સદ્ગત વિજયધર્મસૂરિએ સૂચવ્યું છે. તેમ વિ. સં. ૧૫૪૭ પર્વત તેમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિયોના લેખો પણ જોવામાં આવે છે. એ જોતાં સુમતિ સાધુસૂરિના સમકાલીન તરીકે કેલ્યરશાહને માનવામાં આવે તો સોળમા સૈન્યમાં માનવા જોઈએ; પરંતુ બીજી તરફથી વિચારતાં તે યુક્ત જણાતું નથી.

અણહિલપુર ચક્રાણથી પંદર ગાહ દૂર સલખણપુરના નિવાસી વીસા પોરવાડ બેદાશાહ અને વીરમદેના પુત્ર હવદયા-પ્રતિપાલ આ કેલ્યરશાહ, પોતાના નગરથી એક ગાહ પર બહિચર ગામમાં બહિ(દુ)ચરાછ દેવી આગળ થતો હવવધ જણી ધણા ખિન્ન થાય છે અને તે બંધ કરાવવા વિચાર કરતાં એક વખત વ્યાપાર-પ્રસંગે ખંભાત નય છે.

પાખીને (પાસિક) દિવસ કેલ્યરશાહ બરી સભામાં સૂરિને વાંદે છે. ખંભાતના સંધનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે કે—

સમરથ સુત જે દેસલહરુ, સમકિતધારી ધરમી પરડ;
 કરમી મરમી મહિમા-મેર, મિથ્યામતિ સવિ ક્રીધા જેર. ૨૧

સંધ્યામ્પ સાજણસી સાહ, લિ નિત્ય લખિમાનહ લાહ;
તિણિ કરિ પુરમાં અધિકહ વાન, સળળ વળી માંનઈ સુલતાન. ૨૪

અનુપમ અરહમલ ઓસવાલ, અદમિ-અંદ-સરિસ વર ભાલ;
પગિ પહિરાઈ કનક જેહનઈ, કુંભ સમવરિ કીજઈ તેહનઈ. ૨૫

જસ ધર આવઈ કનકરયાલ, બહ કાલા પાણીના માલ;
જે નવિ જાણઈ દુષમા-સમઈ, સૂરય કિહાં હગઈ આયમઈ. ૨૬

—આ વર્ણન ઉપરથી દેસલશાહના વંશજ અને પ્રસ્તુત સમરસિંહના પુત્ર સ્ત્રાજનસિંહ(સાજણસીશાહ)નો ખંભાતમાં નિવાસ, તેની ઋદ્ધિ-વિમૂત્તિ, સુલતાન તરફથી સન્માન એ વગેરેનો સારો ખ્યાલ થઈ શકે છે.

જવદયા વિષયનું ગુરુનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી કેાચરશાહ, બહુચરાજી આગળ થતો જવ-સંહાર બંધ થાય તેનો પ્રબંધ કરાવવા ગુરુને વીનવે છે. ગુરુરાજ ઉપર્યુક્ત સાજણસી શાહને બોલાવી દાન આપવા, લક્ષ્મીનો લડાવો લેવા, અધિકાર, કળા, બળ, ખુદિના પ્રયોગથી જવ-અમારિ ખળાવવા ઉપદેશ આપે છે. સદ્ગુરુનાં વચન સાંભળી સંધ્યપતિ (સાજણસી-શાહ) થણા ઉર્ધ્વિત થઈ, કેાચરશાહને પોતાને મંદિર તેડી જઈ પૂજન કરી સાથે ભેજાન કરે છે. કેાચરશાહની ચતુરાઈથી સ્ત્રાજનસિંહ મનમાં ખુશી થયા અને તેને હૃતમ આગક તરીકે પારખી લીધો.

ત્યાર પછી સાજણસી શાહ કેાચરને તેડી પાલખીમાં બેસી અધિપતિ પાસે જાય છે. અધિપતિ સાજણસી શાહને થણું માન આપે છે અને રનેહ-પૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં સાજણસી કહે છે કે- ‘સલખણપુરના ડોળદાર (હાકેમ-ફેજદાર) દ્રવ્ય બગાડે છે. શું કરવું ? શત્રુકાર-અંધેર વર્તે છે.’ ત્યારપછી અધિપતિએ જણાવ્યું કે- ‘ચચ્યાજી ! જે તમારા ધ્યાનમાં આવે તે કરો, અમારા મનને રુચે છે.’ તત્કાળ જુના હાકેમને તેડાવ્યો, કેાચરને સુવિશાળ સરખાવ દેવાવ્યો, સલખણપુર વગેરે જાર ગામનો અધિકાર આપી, સમશેર અપાવી સળળ સત્તાધીરા બનાવ્યો. ત્યાર પછી કેાચરશાહ સાથે આવી સ્ત્રાજનસિંહે અતિ આનંદથી આટંબર-પૂર્વક શ્રીસૂરિજીને વાંધા. વિસ્તારથી સઘળી વાત કરી, સદ્ગુરુ ઉપદેશ

સફળ થવાથી આનંદિત થયા, કોચરને ઉદાર આશિષ આપી કે—‘મહુતા અને ધન પામી જીવ-અમારિ કરજે.’

ગુરુની શીખામણુ શિર પર ધારણુ કરી સન્નનસિહને પ્રણામ કરી શૂર કોચર પોતાના પુર તરફ ચાલ્યો. ઘણા આડંબર-પૂર્વક પુર-પ્રવેશ કર્યો. માતા, પિતા, પત્ની, નગરજનાં વગેરે સૌ ઘણા હર્ષિત થયા.

કોચરે પોતાને અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં ૧ સસખણુપુર, ૨ હાંસલપુર, ૩ વદાલવી, ૪ સીતાપુર, ૫ નાવિઆણી, ૬ ખડિયર, ૭ હુહડ, ૮ દેલવાહું, ૯ દેનમાલ, ૧૦ મોઢેરું, ૧૧ કાહલર, અને ૧૨ ઈમીણું (કવિએ જણાવેલાં નામ) એ બારે ગામોમાં જીવ-અમારિ-પડક વગડાવ્યો, એ બારે ગામોમાં કોચરશાહની આણુ વર્તતાં કોઈ જીવને હણતો નહિ, કોઈ ચોર-ચરઠ કરતો નહીં. ખડિયરમાં જો કોઈ જીવ મારતો તો તેને કોચરશાહ વારતા હતા. સસખણુપુરમાં એક વિશાલ તળાવ હતું, તેની આસપાસ પડેલાં બહુ જાળ પડતી હતી, તે કોચરશાહે અટકાવી હતી. સરોવર ઉપર રક્ષકો મૂક્યા હતા, તે બરાબર રક્ષા કરતા હતા. બગલાઓ પણ માછલાં વગેરેનો વિનાશ ન કરે તે માટે પ્રબંધ કર્યો હતો, કહાના ઘણા કુંડ બરાબરમાં આવતા હતા. ચણુ માટે પક્ષીઓ આવતાં હતાં. પાણી ગળી પરબડી ભરી મૂકવામાં આવતી હતી. એમ જીવની જયણા-યતના કરી હતી. સરોવર પર સખલ ગળણી બંધાવવામાં આવતી, ચીપડાં પ્રાણી પણ સુખ પામતાં, કોઈ અણુગત પાણી ન પીવે એમ ઉત્તમ પ્રકાર કર્યો હતો. સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવે, તેમાં પણ જેની પાસે ગલણાં ન હોય, તેને શાહ અપાવતા. એમ કોચરશાહ પુણ્યે મહાસત્તા હતા, મહીતલમાં તેનો યશોવાદ ચાલતો હતો.

એવા સમયમાં દિલ્લીમાં ટીપક-સમ દેસલદરા શાહ સમરા સારિંગ ઉત્તમ વ્યવહારી હતા, જેને સુલતાન ચઘ્ચા કહી બોલાવતા અને બહુ માન આપતા હતા. સંઘ-ધુરંધર હોવા છતાં અંગમાં અભિમાન ન હતું, જેણે પોતાની હુદ્દિથી નવ લાખ બંદી મૂકાવ્યા હતા. તેના ધરનો ચાચક, જિન-શાસનમાં બળીતો વાચાલ કવિ દેપાલ દિલ્લીથી ગૂજરાતમાં આવ્યો, સંજેસરની યાત્રા કરી કોચરનું નામ સાંભળી સસખણુપુરમાં આવ્યો.

કેચરશાહે બાર ગામમાં પળાવેલી જીવ-અમારિ જોઈ જાણી કવિ ધણે પ્રસન્ન થયો. કેચરશાહેને આશીર્વાદ આપી તેનું ગીત રચી ગાયું. કેચરશાહે કવિનો ધણે સારો સત્કાર કર્યો. પાંચ દિવસ રહી મોજ લાડી કવિ ત્ર'બાવતી (ખ'બાત)માં આવ્યો અને પાખીને દિવસે ગુરુના વ્યાખ્યાનની પૂર્ણાહુતિમાં સંધની ભરી સભામાં કોટથી કેચરશાહેની ધણી સારી પ્રશંસા કરી (જેમાં ' લપગચ્છમાં સિરતાજ, આજ આવક એ ધોરી ' વિ. છે.) ત્યાર પછી કવિ દેપાલ વિમલાચલ તરફ ગયો.

આ તરફ સાંજણસી કેચરના ગુણ સાંભળી રૂઝ થયો અને અધિપતિને સમજાવી કેચરને કેદ કરાવ્યો. બારે ગામના લોકો શોકાકુલ થયા, કેચરશાહેને છોડાવવા ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. કોઈ સાંજણને અને કોઈ કવિ દેપાલને વખોડતા હતા. કવિ દેપાલ વિમલાચલની યાત્રા કરી ખ'બાત આવ્યો, ત્યારે લોકમુખથી વૃત્તાંત જાણતાં અને કેચરશાહેને કષ્ટ થયેલું સાંભળી મનમાં દુઃખ પામ્યો અને સાંજણસીનું ગીત કરી ગાયું કે—

“ સંધપતિ સાંજણ ! મન દેહ, મુણિ ઓસવાલ-ભૂપાલ !
 શત્રુકાર સખલ તઈ માંડ્યડે, તું કરુણા-પ્રતિપાલ.
 જાં કીડી કંધુ, નવિ દુહવઘ, દુર્ખલ દિ આધાર;
 બિરહ સખલ બોલાવઘ ભૂતલિ, મહાજન રાય-સધાર.
 જલચર જીવ લલહ બહુ બગલાં, સલધણપુર સર-તીર;
 ગુંથી જલ ધણેરાં નાંધઘ, ધીવર હંદઘ નીરિ.
 બણણ માંસ કરી મદમતા, બેદુ દીઈ આસીસ;
 અમ કુલ-તારક ! તું દુખવારક ! જીવે કોટિ વરીસ.
 વડી બહિચરિકેર પૂજરા, હરપઘ મનહ મઝારિ;
 જીવ હણાઈ ધણા મહિપાદિક, તેહ તણહ નહીં પાર.
 કેચર-સાહમીવચ્છલ કીધડે, તઈ કુલવંત ! જિ વારિ;
 બારે ગામે અવડી મૂઠિ, એહવી પલઈ અમારિ. ”

—જે. રાસસંગ્રહ ભા. ૧, ૫, ૧૦, કડી ૫-૭ (ય. વિ. પ્રથમાજાથી પ્રકાશિત).

સિદ્ધસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયના મૂલનાયક આદીશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગરજના સિદ્ધસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬, તથા

એ સાંભળી સાંજભૂસી(સંજ્ઞાનસિંહ) ધણું લાગ્યો, મુખ-રંગ પલટાણો, મનમાં પથ્થાત્પ થયો. કવિ દેપાલને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ ધણે સારો સત્કાર અને સરપાવ કરી દિલ્લી વળાવ્યો. કૈાચરશાહને તરત કેદખાનામાંથી કઢાવી બાર ગામ આપ્યાં. પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી સાંજભૂસી(સંજ્ઞાનસિંહ)ની રજા લઈ કૈાચરશાહ સલખણપુર આવ્યા અને અધિક પ્રકારે છવ-અમારિ પળાવવા લાગ્યા. કવિ અંતમાં કહે છે કે—

“ ગણિ ગુણવિજય બહુ મુદા, બહુતડ જગમાહિ;

કૈાચર બૂચરમાં બલડે, ખેચર જસ ગુણ માધ.” —પૃ. ૧૧, કડી ૧૭.

વિક્રમના સોળમા સૈકામાં ધયેલ અનેક રાસ, ચોપાઈ વગેરેના ક્તાં સુમસિદ્ધ કવિ દેપાલ અને પૂર્વોક્ત ૧૬મા સૈકામાં વિદ્યમાન સુમતિસાધુ-સૂરિના સમકાલીન તરીકે કૈાચરશાહને માનવામાં આવે તો તેને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર સાંજભૂસીને પણ તેના સમકાલીન તરીકે ૧૬માં સૈકામાં માનવા પડે એટલે ઉપર્યુક્ત સં. સમરસિંહના પુત્ર સંજ્ઞાન-સિંહ (વિ. સં. ૧૪૧૪માં પોતાના માતા-પિતાની મૂર્તિ કરાવનાર)થી જુદા માનવા પડે. પરંતુ ખરતરમજની એક પટ્ટાવલિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૩૨માં રવર્ગરથ યયેલા જિનોદયસૂરિએ બાર ગામમાં અમારિ-ધોપણ કરાવી હતી અને સુરતાણ-સનાખત દેસલદરા-સારંગ-નિઘાએ શત્રુંજયની યાત્રા કરી હતી. અને તેમનો પ્રવેશોત્સવ સલખણપુરમાં કૈાચર-શાહે કર્યો હતો (‘સા. કૈાચરે સલખણપુરમાં પેસારો કાધો’)—એથી કૈાચરશાહ વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં વિદ્યમાન હોવાનું જણાય છે, એમને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર સંજ્ઞાનસિંહ પ્રસ્તુત સં. સમરસિંહના પુત્ર સંભવે છે. ગુણવિજય કવિએ વર્ણવેલ કવિ દેપાલ અન્ય હશે. કવિએ કૈાચરશાહને સુમતિસાધુસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, તે વિચારણીય છે. સંખ્ય રચીકારનું પટે.

૧૩૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાંતિનાથ-બિંબ અનુક્રમે ખંભાત ખાર-વાડા-રતાલનપાર્શ્વનાથ-જિનાલયમાં અને વડોદરા-પીપળાશેરીમાં ચિંતામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિઘ્નમાન છે. (ભુઓ ભુ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૧૦૪૪, ૧૬૬)

કક્કસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૬૩માં ઉપર્યુક્ત નાલિનદેવોદ્ધાર-પ્રબંધ રચનાર કક્કસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાઓ—

વિ. સં. ૧૩૧૮ (૧૭)માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સિદ્ધસૂરિની મૂર્તિ પાલણ્યપુર-જિનમંદિરમાં વિઘ્નમાન છે (જિનવિ. પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૫૫૩)

વિ. સં. ૧૩૭૮માં પ્રતિષ્ઠા કરેલ આદિનાથ-બિંબ આબૂગિરિ પર ‘વિમલ-વસહી’માં વિઘ્નમાન છે (ભુઓ જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૨૦૬).

વિ. સં. ૧૩૭૬માં પ્રતિષ્ઠિત ચતુર્વિંશતિપદ પાટણમાં કનાસાના પાડામાં શ્રીશાંતિનાથજીના દેહરાસરમાં વિઘ્નમાન છે. (ભુઓ ભુદ્ધિસા. લે. સં. ભા. ૧, લે. ૩૧૨).

વિ. સં. ૧૩૮૦માં પ્રતિષ્ઠિત દેસલશાહના કુટુંબે કરાવેલ ચતુર્વિંશતિપદ ખંભાત-ચિંતામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિઘ્નમાન છે. (ભુઓ ભુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૫૩૧).

વિ. સં. ૧૩૮૦(૮)માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીશાંતિનાથ-બિંબ પેથાપુરના બાવન જિનાલયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (ભુઓ ભુદ્ધિ. લે. ભા. ૧, લે. ૭૧૧-૭૦૬ પુનરાવૃત્તિ છે.)

વિ. સં. ૧૩૮૭માં પ્રતિષ્ઠિત અજિતનાથબિંબ વડોદરામાં બની-શેરીના ચંદ્રપ્રભજિનાલયમાં છે. (ભુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૪૩).

વિ. સં. ૧૪૦૦માં પ્રતિષ્ઠિત દેસલશાહના પુત્ર સહજપાલની ભાર્યા નયણુદેવીએ કરાવેલ સમવસરણુ ખંભાત-ખારવાડામાં સીમંધર-સ્વામિ-જિનાલયમાં વિઘ્નમાન છે. (જુદિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૦૭૬).

વિ. સં. ૧૪૦૧માં પ્રતિષ્ઠિત શાંતિનાથજિનખાલોતરા (ખારવાડ)-માં સીતલનાથ-મંદિરમાં છે. (જુઓ પ્રણયદ્રણ નાહરનો લેખ-સંગ્રહ ૧, લે. ૭૨૯).

વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રતિષ્ઠિત ઋષલજિનજિનખાલપુરના વેપારી પાસે છે. (જુઓ પૂ. નાહર લે. ૧, ૪૦૦).

દેવગુપ્તસૂરિ

પ્રસ્તુત કલ્પસૂરિના શિષ્ય દેવગુપ્તસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૪, ૧૪૨૨, ૧૪૩૨, ૧૪૩૯, ૧૪૫૨, ૧૪૬૮ અને ૧૪૭૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી જૈનમૂર્તિયો જાણુવા જોવામાં આવેલી છે. તેમાંથી સં. ૧૪૧૪નો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે. સં. ૧૪૩૨માં પ્રતિષ્ઠિત આદિનાથજિનખાલપુરના સમરસિંહના પુત્ર કુંગરસિંહની ભાર્યા ફલદ-દેવીએ સુ. સમરસિંહના શ્રેય માટે કરાવ્યું હતું. (જુદિ. ભા. ૨, લે. ૬૩૫).

વિ. સં. ૧૪૫૨માં વૈ. શુ. ૩ સંઘે પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી ઉપધુક્ત કલ્પસૂરિની પાળાણુમયી મૂર્તિ પાટણમાં પંચાસરા-પાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં એક ગવાક્ષમાં છે. (જુઓ જિનવિ. લે. ભા. ૨, લે. ૫૧૬).

વિ. સં. ૧૪૬૮માં પ્રતિષ્ઠિત આદિનાથ-પ્રમુખ અતુર્વિશતિ જિનપદક પ્રસ્તુત સમરસિંહના નંદન સજ્જનસિંહ-સુત સગરે પોતાના માન-પિતાના શ્રેયાર્થે કરાવ્યો હતો. તે ખંભાતના ચિંતામણિપાશ્વ-નાથ-મંદિરમાં વિઘ્નમાન છે. (જુદિ. ભા. ૨, લે. ૫૬૦).

સિત્ત સિત્ત ગન્ધના આચાર્યો

વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંગ-તીર્થોદ્ધારયાત્રા-પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગમાં

દેસલશાહના સંઘમાં એકત્ર પધારેલા લિન લિન ગચ્છના આચાર્યો કે જેમનાં નામો પ્રગથકાર કુલ્લસૂરિએ દર્શાવેલાં ઉપર (પૃ. ૧૮૬-૮૭) મુચવ્યાં છે. તેમાંથી—

પાસડ(પાર્શ્વદત્ત) સૂરિ

‘ સમરસિંહરાસ ’ના રચનાર નિર્વૃત્તિગચ્છના અમંગ(આમ્ર)-દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિયો વગેરેના લેખો હજી જાણવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ તેમના ચુર પાસડસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦માં પ્રતિષ્ઠિત આદિનાથર્ણવ વીજપુરમાં પદ્માવતીના દેહરામાં વિદ્યમાન છે. (વીજપુર-વૃત્તાન્ત તથા પુદ્ધિ. ભાગ ૧, લે. ૪૧૬).

નિર્વૃત્તિગચ્છના આ જ પાસડ (સં. પાર્શ્વદત્ત) સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮(? ૪) દમાં પ્રતિષ્ઠિત પદ્મમળર્ણવ વડોદરામાં મનમોહન-પાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (તેનો ઉલ્લેખ પુદ્ધિ. ભાગ ૨, લે. ૮૧ માં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.)

વિનયચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૩ માં શુભચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી સૈદ્ધાંતિક શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિની મૂર્તિ પાટણમાં વાસુપૂજ્ય-જિનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે. ૫૨૮).

પદ્મચંદ્રસૂરિ

ખુહરગચ્છના પદ્મચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬માં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વ-નાથર્ણવ ખંભાતમાં ચોકસીની પોળમાં ચિંતામણિપાર્શ્વજિનાલયમાં વિદ્યમાન છે (પુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૮૦૩). પ્રગથકારે દેવસૂરિગચ્છના પદ્મચંદ્રસૂરિ જણાવ્યા છે, તે આ જ આચાર્ય જણાય છે.

સુમતિસૂરિ

સંડેરગચ્છના સુમતિસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ

અનિતનાથ-ગિંબ દિલ્લીમાં લાલા હઝરીમલજીના ઘરદેહરાસરમાં છે. તથા વિ. સં. ૧૩૭૯માં પ્રતિષ્ઠિત ગિંબ બનારસ રામઘાટ પર આવેલ 'કુશલાજીકા બડા મંદિર' નામથી ઝોળખાતા જૈનમંદિરમાં વિઘ્નમાન છે (પૂ. નાહર લે. ૫૧૯, ૪૧૫).

વીરસૂરિ

ભાવડારગઝના વીરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથગિંબ વડોદરામાં દાદાપાર્શ્વનાથના દેહરામાં છે. (બુધ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૩૨)

સર્વદેવસૂરિ

થારાપદગઝના શાંતિસૂરિના શિષ્ય આ સર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ સુપાર્શ્વનાથગિંબ વીરમગામમાં અનિતનાથ-મંદિરમાં વિઘ્નમાન છે. (બુધ્ધિ ભાગ ૧, લે. ૧૪૯૩).

સિદ્ધસેનસૂરિ

નાણુકીયગઝના સિદ્ધસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧(? ૧૭)માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાંતિનાથજિન-ગિંબ દરણપરા જિનમંદિરમાં છે (બુધ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૨૫).

જળજગ(જગત)સૂરિ

બ્રહ્મણગઝના જળજગ(ક)સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ ગિંબો સલખણપુર, સંજેશ્વર અને પાટણના જિન-મંદિરોમાં છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે. ૪૭૦, ૪૮૦, ૪૯૦, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯). તથા વિ. સં. ૧૩૪૯માં પ્રતિષ્ઠિત નેમિનાથગિંબ અને પં. રત્નની મુર્તિ સલખણપુર અને પાટણમાં પંચાસરા-પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિઘ્નમાન છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે. ૪૭૩, ૫૦૬). વિ. સં. ૧૩૮૨માં પ્રતિષ્ઠિત શાંતિનાથગિંબ ખંભાતમાં નવપદ્મવ-પાર્શ્વ

જિનાલયમાં છે (જુદિ૦ ભા. ૨, લે. ૧૦૯૩). આ જગજગસુરિને પ્રબંધકારે જગતસુરિ એવા નામથી ઓળખાવ્યા જણાય છે.

દેસલશાહ અને સમરાશાહના પરિવારમાં થયેલા તેમના વંશજો વિક્રમના સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પણ વિદ્યમાન હતા, એમ મળી આવતા લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વિશેષ ગવેષણા કરવાથી અન્ય ઇતિહાસ પણ મળી શકે, પરંતુ અધિક વિસ્તૃત થવાના ભયથી અહિં જ વિરમીશું.

સંવત ૧૯૮૨ }
કાર્તિકી પૂર્ણિમા }

લા. ભ.

—સં. ૧૯૮૨માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત ‘જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય-સંચય’માં ‘સમરા-રાસ’નો સાર દર્શાવતાં મેં આમાંનો મુખ્ય ભાગ જણાવ્યો છે.

—આ લેખના આધારે નવલકથાની રચના શ્રીયુત નાગકુમાર મકાતી, ખી.એ. એલએલ., ખી. જેવા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે કરી છે.

—તથા મુનિ શ્રીજ્ઞાનસુંદરજીએ મુખ્યતથા આ લેખનો હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો છે, તે ‘સમરસિંહ’ નામે ‘જૈન ઐતિહાસિક જ્ઞાન-સંકાર’ જ્ઞેધપુર (રાજપૂતાના) તરફથી સં. ૧૯૮૭માં પ્રકાશિત છે.

—લા. ભ.

પરિશિષ્ટ [૧]

ઐ. સંવત—સૂચી (અનુક્રમે)

વિક્રમસંવત	પૃષ્ઠ	વિક્રમસંવત	પૃષ્ઠ
(વિક્રમની બીજી શતાબ્દી)		(વિક્રમની આઠમી શતાબ્દી)	
૧૦૮	૫૧૨, ૫૨૪	૭૧૯	૧૮૯
૧૩૬	૧૭૭	૭૩૩ (શકાબ્દ ૫૬૮)	૧૫૩, ૩૨૯
(વિક્રમની ચોથી શતાબ્દી)		૭૪૫	૧૮૬
૩૭૫	૧૪૮	૭૭૭	૧૮૬, ૧૮૮
(વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી)		૮૦૦	૩૧૩
૪૭૭	૧૪૯, ૫૧૨, ૫૨૪	(વિક્રમની નવમી શતાબ્દી)	
(વિક્રમની છઠી શતાબ્દી)		૮૦૨	૧૪૩, ૨૧૭, ૫૦૪
૫૧૦ (ક્ષીર નિ. ૯૮૦)	૧૪૯, ૧૭૬, ૩૪૯	૮૧૬	૧૫૦
૫૨૩	૧૭૬	૮૨૧ (ઈ. સન ૭૬૫)	૧૮૧, ૧૮૭
૫૮૫	૩૬૩	૮૨૨	૧૮૫, ૧૮૮
(વિક્રમની સાતમી શતાબ્દી)		૮૨૬	૧૫૨
૬૪૭	૧૮૮	૮૩૫ (શકાબ્દ ૭૦૦)	૧૫૬, ૧૭૬, ૩૦૬, ૩૦૮,
૬૮૨	૧૫૩, ૧૫૫		૩૨૯, ૩૫૩, ૩૬૧,
૬૮૫	૧૫૫		૩૬૪, ૩૬૬, ૪૯૩
૬૮૭	૧૮૯	૮૪૫	૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૮૦, ૧૮૭,
૬૯૬ (ઈ. સન ૬૪૦)	૧૪૯, ૧૮૧, ૧૮૬		૧૯૦

૮૬૨	૨૧૭	૧૦૧૦	૨૨૬
૮૬૬ (શકવૃષ સં. ૭૩૪)	૩૨૯,	૧૦૨૫	૩૨૮
	૩૬૬	૧૦૨૯	૧૫૧
૮૭૭	૧૮૭	૧૦૪૫ (શકસંવત્ ૯૧૦)	૩૨૦,
૮૮૪ (શકાબ્દ ૭૪૯)	૩૬૬		૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮
૮૯૦	૩૧૩	૧૦૫૨	૨૧૭
૮૯૫	૩૧૩	૧૦૫૫	૩૨૪, ૩૨૯, ૩૬૬, ૩૬૩
(વિક્રમની દશમી શતાબ્દી)		૧૦૬૫	૨૧૭, ૩૧૦, ૩૨૧,
૯૧૫	૩૦૫, ૩૦૮, ૩૧૨,		૩૨૫, ૩૬૩
	૩૫૩, ૩૬૧, ૩૬૦	૧૦૭૭	૨૧૭, ૩૬૩
૯૧૭	૩૧૫	૧૦૭૮	૩૨૧, ૩૨૫
૯૧૮	૩૦૮	૧૦૮૦	૩૨૫
૯૧૯ (શકકાલ ૭૮૪)	૧૭૪,	૧૦૮૫	૨૧૨, ૨૧૭
	૧૭૫, ૧૭૯, ૩૧૨, ૩૩૦,	૧૦૮૬	૧૫૧
	૩૫૩, ૩૬૧, ૩૬૫	૧૦૮૮	૨૧૩, ૩૨૧
૯૨૫	૫૨૫	૧૦૯૧	૦ ૧૫૯
૯૫૬ (શકાબ્દ ૮૨૧)	૧૭૫,	૧૦૯૫	૩૨૫, ૩૩૮
	૧૭૯, ૩૩૦, ૩૫૩	૧૦૯૬	૧૬૦
૯૬૦	૩૬૧	(વિક્રમની ૧૨મી શતાબ્દી)	
૯૬૨	૧૫૯, ૧૮૦, ૩૩૮	૧૧૦૯	૩૫૧, ૩૮૯
૯૭૫	૭૯	૧૧૨૦	૪૧, ૪૨, ૨૧૭, ૩૨૫,
૯૯૩	૨૧૭		૩૫૪
૯૯૪	૩૬૬	૧૧૨૧	૩૫, ૯૮-૧૦૦, ૧૧૧
(વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દી)		૧૧૨૫	૧૧૯, ૩૨૫, ૩૪૨,
૧૦૦૮	૨૨૬		૪૦૬
૧૦૦૯	૩૮૮	૧૧૨૮	૩૨૫, ૩૫૪

११२६	१०६, ११८	११७५	२०, ४६, १००,
११३८	३५४		१२१, १२३, ३३८
११३६	१०६, १२१, १७६	११७६	१०२, १०८
११४१	८६, ६०, १०६, ११८, ३५३, ३६२, ३६६	११७८	८५, १२५, ३८४, ३६४
११४२	४५, ८१	११७९	४, ५, २६७, ३६६
११४३	८२	११८०	१०२, १०८
११४५	२५१	११८१	५, ३३२, ३६४
११४६	३५४	११८२	१०८
११५०	१, ४१, ४२, २१७, २६६, ३८४, ३६६	११८३	६, ७, ८२, ६०, ६३
११५४	२५१	११८४	४०५
११५६	४०४, ४२०	११८५	१३१, १३२, २७७, २८१, ४०१
११६०	८२, २५८, ३६७, ३६८	११८७	३५४
११६१	(धीर नि.सं. १६३१) ८२, ३८४	११८०	१०६, १११, ११८, ११६, ३१५
११६४	१८, ४६, ६६	११६१	६, २०, ३०, ५४, ७०, ८०, २६८, ३१४, ३३८, ३६२
११६६	२५१	११६३	२२, ३५, ५७, ७०, ८०, ६६, ६६-१०१, १०८, १११, ११६, १२१, २७४, २७६, ४०१
११६८	३१, १२५	११६६	३६, ७१, १००, १०३, १२२, १२३, २१७, २५४, २६६, ३८३, ३८४, ३६६, ४०६
११६९	७६, ११०, १११, ३१०		
११७०	१८, ४६, ८०, १००		
११७१	११०		
११७२	१०८, १३०		
११७३	११०, १११		
११७४	१०८, १२५, ३६४		

(વિક્રમની ૧૩ મી શતાબ્દી)		૧૨૨૮	૧૦૨, ૧૧૩, ૧૭૫
૧૨૦૧	૨૧૫, ૨૧૮		
૧૨૦૪	૨૧૬	૧૨૨૯	૨૫૧, ૪૧૧
૧૨૦૬	૮૩, ૧૧૨, ૧૨૦, ૨૧૬	૧૨૩૦	૨૧૭, ૨૫૨, ૨૯૬, ૩૮૩, ૪૦૬, ૪૧૧
૧૨૦૭	૧૧૩, ૪૦૭		
૧૨૦૮	૮૨, ૨૯૮	૧૨૩૨	૨૫૨
૧૨૧૧	૩૧૦, ૫૧૨	૧૨૩૩	૭૨, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૨૪, ૨૯૬
૧૨૧૨	૨૧૬, ૩૨૫, ૩૯૩	૧૨૩૫	૪૧૧
૧૨૧૩	૨૫૦, ૫૧૨, ૫૨૭, ૫૨૮	૧૨૩૭	૨૧૬
૧૨૧૪	૭૨, ૧૧૫	૧૨૩૯	૧૧૫, ૧૨૦, ૧૭૨
૧૨૧૫	૮૫, ૪૦૦	૧૨૪૧	૮૪, ૨૫૨, ૨૬૧, ૩૫૫, ૫૨૬
૧૨૧૬ (સન ૧૧૬૦)	૧૨૦, ૧૩૪, ૧૩૫, ૨૧૦, ૪૧૧, ૪૮૭, ૪૮૮	૧૨૪૫	૪૮૩
૧૨૧૭	૮૫, ૧૩૫	૧૨૪૭	૮૫, ૪૧૨
૧૨૨૨	૧૦૨, ૧૧૨, ૨૫૧	૧૨૪૮	૮૪, ૧૬૨
૧૨૨૩	૧૩૬, ૨૧૦, ૨૫૧	૧૨૫૧	૪૧૧
૧૨૨૪	૪૦૬	૧૨૫૪	૨૧૪, ૩૫૫
૧૨૨૫	૨૯૮, ૪૦૮	૧૨૫૫	૧૨૧, ૩૪૦, ૩૫૬, ૪૮૩
૧૨૨૬	૧૧૨	૧૨૬૨	૧૭૨
૧૨૨૭	૧૧૩, ૩૮૩	૧૨૬૪	૮૬, ૧૧૫
		૧૨૬૭	૨૮૫
		૧૨૭૩	૫૩૨
		૧૨૭૪	૧૭૨
		૧૨૭૫	૩૮૦

१२७६	११६, २६४, २६६	१३१०	११३, २६६
१२७७	२६३, २६४, २६६, ४८३	१३११	(सन १२५५) ४८७, ४८८, ४८९
१२७८	१६२, ४८७	१३१२	८७, १६२, ४८६, ४८९, ४८३, ४८४,
१२७९	२६३-२६५		४८६
१२८२	३८०		४८६
१२८५	३८०, ४८३, ५००	१३१३	२६६, ४८४, ५०६, ५१४
१२८७	२७७, २७८, २८५, २६२, २६३, ३२८,	१३१४	११७
१२८८	२७७, २६३, २६४, ३२८, ५२६	१३१५	८७, ५१४
१२८९	४१४	१३१७	२६६, ३००, ४८०, ४८१, ४८३, ४८५, ५०६
१२९०	३२८		४१५
१२९२	३३६	१३१८	२७८, ३००, ३२८, ४१६, ४८७
१२९३	२८८, २६२, ४८३	१३२०	४८६
१२९४	३५४		३१४, ३१५
१२९५	१४७, २६६, ४८३, ४८४, ४८६	१३२२	४८४
१२९६	१०, ५१३	१३२४	४८४, ४८६, ४८७
१२९८	११६, ४११	१३२६	५८६, ५८०
१२९९	३, ८६, ३२८, ३५७, ४८४	१३२८	४१५, ४८५, ४८७
(विक्रमनी १४मी शताब्दी)		१३३०	४८७
१३०१	३१६, ४१५	१३३१	४८७
१३०७	८५, ४१६,		३००
	४८२, ४८६, ५०६	१३३२	

૧૩૩૩	૧૬૩, ૧૭૨	૧૩૭૧	૨૩૫, ૫૧૫, ૫૧૭,
૧૩૩૪	૬, ૭૯, ૮૨,		૫૧૮, ૫૩૧, ૫૪૩,
	૧૨૦, ૧૪૮, ૧૫૪,		૫૪૯, ૫૫૩-૫૫૫,
	૨૧૩, ૨૫૨, ૨૭૮,		૫૬૮, ૫૭૦, ૫૭૨,
	૩૧૩, ૩૬૦, ૪૯૭,		૫૭૭, ૫૭૮, ૫૮૦,
	૫૨૬, ૫૨૭		૫૮૬, ૫૮૮
૧૩૩૬	૩૯૦	૧૩૭૩	૫૮૭-૫૯૦
૧૩૩૯	૧૭૨	૧૩૭૫	૫૦૧, ૫૧૮, ૫૭૨
૧૩૪૩	૩૦૧	૧૩૭૬	૫૧૮, ૫૭૪
૧૩૪૫	૧૭૨	૧૩૭૮	૫૮૭
૧૩૪૮	૩૦૧	૧૩૭૯	૫૮૭, ૫૯૦
૧૩૪૯	૩, ૩૭, ૩૦૦, ૩૨૮,	૧૩૮૦	૪૧૬, ૫૮૭
	૫૮૯, ૫૯૦	૧૩૮૨	૫૦૨, ૫૯૦
૧૩૫૦	૩૦૧, ૫૮૯	૧૩૮૫	૩૮, ૭૬, ૧૦૪,
૧૩૫૬	૫૮૬, ૫૮૯, ૫૯૦		૧૨૬, ૨૭૮, ૫૧૯
૧૩૫૭	૩૫૮	૧૩૮૭	૪૦, ૭૬, ૧૦૫,
૧૩૫૮	૩૫૮		૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૬,
૧૩૬૧	૧૨, ૭૪, ૧૪૫,		૫૩૦, ૫૮૭
	૧૪૮, ૨૫૨, ૨૭૮,	૧૩૮૮	૫૮૭
	૪૦૨, ૪૧૧, ૫૨૭	૧૩૮૯	૩૮, ૨૭૮
૧૩૬૩	૫૯૦	૧૩૯૦	૩૧૯
૧૩૬૬	૫૧૯	૧૩૯૧	૩૧૯
૧૩૬૭	૧૪૫	૧૩૯૩	૫૮૭
૧૩૬૮	૩૧૮	૧૩૯૬	૪૧૭
૧૩૬૯	૫૧૯, ૫૩૧, ૫૪૯,	૧૪૦૦	૫૮૮
	૫૫૩, ૫૮૭, ૫૮૯	(વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દી)	
		૧૪૦૧	૪૦, ૧૨૬, ૫૮૮

૧૪૦૪	૪૧૭	૧૪૬૫	૮૨
૧૪૦૫	૪૦, ૧૨૬, ૧૪૮,	૧૪૬૬	૧૬, ૪૧૬, ૪૧૭
	૨૫૨, ૫૩૪, ૫૮૮	૧૪૬૮	૪૮૪, ૫૮૮
૧૪૦૬	૫૦૨	૧૪૭૧	૫૮૮
૧૪૦૭	૩૩૯	૧૪૭૩	૨૩૭
૧૪૧૦	૩૧૫	૧૪૭૫	૫૨૩
૧૪૧૪	૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૧,	૧૪૭૮	૧૬, ૮૮
	૫૮૬, ૫૮૮	૧૪૮૨	૧૪, ૨૫૨, ૨૭૮,
૧૪૧૫	૫૦૨		૪૦૮
૧૪૧૮	૩૫૮	૧૪૮૩	૩૭૬
૧૪૨૦	૪૧૭	૧૪૮૪	૫૫૩, ૫૮૨
૧૪૨૨	૧૩, ૨૫૨, ૩૧૫,	૧૪૮૬	૧૫૫, ૨૩૮
	૩૬૦, ૪૦૮, ૪૦૯,	૧૪૮૭	૧૪, ૩૭૬, ૪૧૩,
	૫૨૬, ૫૮૮		૪૧૪
૧૪૨૪	૫૮૧	૧૪૮૯	૩૧૮, ૩૩૬, ૪૨૧
૧૪૨૬	૮૭	(વિક્રમની ૧૬મી શતાબ્દી)	
૧૪૩૨	૫૮૧, ૫૮૬, ૫૮૮	૧૫૦૩	૧૬, ૨૭૮,
૧૪૩૬	૧૬		૪૧૮, ૫૨૮
૧૪૩૯	૫૮૮	૧૫૦૬	૧૫૫, ૨૭૮,
૧૪૪૩	૧૬		૪૧૮
૧૪૪૬	૨૩૮	૧૫૦૭	૩૩૬
૧૪૫૦	૪૧૭	૧૫૦૮	૨૩૮, ૪૧૮
૧૪૫૨	૮૮, ૫૮૮	૧૫૦૯	૨૮૧
૧૪૫૮	૩૭૬	૧૫૧૧	૫૮૨
૧૪૫૯	૨૩૭	૧૫૧૨	૭૭, ૪૨૬
૧૪૬૧	૪૫૩	૧૫૧૬	૫૭૮

૧૫૧૭	૨૭૮, ૩૧૯,	૧૫૮૫	૪૨૧
	૫૨૪, ૫૪૦	૧૫૮૭	૫૫૩, ૫૭૭
૧૫૧૮	૪૧૮, ૫૮૨	૧૫૯૯	૨૩૯
૧૫૧૯	૭૭	(વિક્રમની ૧૭મી શતાબ્દી)	
૧૫૨૧	૧૪૨	૧૬૧૫	૪૪૦
૧૫૨૫	૨૫૨, ૪૦૮	૧૬૨૧	૪૨૪
૧૫૨૯	૧૪૨, ૪૨૨	૧૬૨૮	૧૨૭
૧૫૩૧	૪૧૮	૧૬૩૨	૪૨૪
૧૫૪૦	૪૧૯	૧૬૩૩	૪૨૯
૧૫૪૨	૩૧૮, ૪૧૯	૧૬૩૫	૩૪૧
૧૫૪૭	૪૨૦, ૫૮૨	૧૬૩૮	૪૨૬, ૫૨૪, ૫૫૩,
૧૫૪૯	૧૭૨		૫૫૫, ૫૭૫
૧૫૫૦	૪૪૦	૧૬૪૦	૨૫૨
૧૫૫૧	૫૮૨	૧૬૪૪	૮૮, ૩૩૯
૧૫૫૫	૧૪૦, ૧૪૨,	૧૬૪૬	૪૨૯
	૨૩૯	૧૬૪૯	૨૪૨, ૪૨૮
૧૫૬૨	૩૪૧	૧૬૫૦	૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮
૧૫૬૩	૧૬૩	૧૬૫૧	૧૬૪, ૩૮૮
૧૫૬૫	૨૩૯	૧૬૫૩	૩૪૧
૧૫૬૬	૮૮	૧૬૫૪	૮૮
૧૫૬૮	૧૪૨, ૧૭૧	૧૬૫૭	૪૨૯
૧૫૬૯	૪૨૨	૧૬૬૧	૧૬૪
૧૫૭૩	૮૮	૧૬૬૫	૪૨૮
૧૫૭૮	૧૪૩	૧૬૬૬	૪૫૩
૧૫૮૨	૨૩૯, ૩૪૧	૧૬૬૭	૧૬૯, ૪૩૦
૧૫૮૪	૧૪૨	૧૬૭૦	૨૪૨, ૨૫૨, ૨૭૮,
			૪૩૦, ૪૩૭

૧૬૭૩	૮૮, ૪૩૦	૧૭૦૯	૮૮, ૯૨
૧૬૭૪	૪૪૦	૧૭૧૦	૪૩૫
૧૬૭૫ (૯૭)	૪૨૮, ૪૩૧	૧૭૧૧	૪૩૬
૧૬૮૦	૯૩, ૧૭૨	૧૭૧૩	૪૩૫, ૪૩૮
૧૬૮૧	૮૮, ૪૫૩	૧૭૧૫	૪૩, ૪૪, ૪૭
૧૬૮૨	૩૪૧, ૪૫૩,	૧૭૧૬	૪૩૫
	૫૨૪, ૫૩૦	૧૭૧૭	૪૫૩
૧૬૮૪	૮૮, ૪૩૩	૧૭૨૦	૪૪૧
૧૬૮૫	૯૨, ૪૨૭	૧૭૨૧	૧૭૦, ૪૩૮
૧૬૮૬	૪૭૫, ૫૨૪	૧૭૨૨	૧૭૦
૧૬૮૭	૪૩૩, ૫૮૧	૧૭૨૩	૪૩૬, ૪૪૧
૧૬૮૮	૨૮૨	૧૭૨૬	૪૩૬, ૪૪૪
૧૬૮૯	૪૩૩, ૪૩૪	૧૭૨૭	૪૩૬, ૪૪૧
૧૬૯૦	૪૩૧, ૪૩૩	૧૭૨૮	૧૭૨, ૪૩૬, ૪૪૨
૧૬૯૪	૪૩૩	૧૭૨૯	૪૩૬
૧૬૯૫	૪૩૭	૧૭૩૧	૪૩૬
૧૬૯૬	૧૨૭, ૪૩૩	૧૭૩૨	૨૪૨, ૪૩૬, ૪૪૨
૧૬૯૭	૪૩૩	૧૭૩૪	૪૩૬
૧૬૯૮	૪૩૪	૧૭૩૫	૪૩૬
૧૬૯૯	૯૧	૧૭૩૬	૪૪૨
(વિક્રમની ૧૮મી શતાબ્દી)		૧૭૩૭	૧૭૨, ૪૩૬
૧૭૦૧	૮૮, ૪૩૪	૧૭૩૮	૪૩૬
૧૭૦૫	૪૩૪	૧૭૪૨	૨૫૨
૧૭૦૬	૪૩૪	૧૭૪૫	૪૪૨
૧૭૦૭	૪૩૪	૧૭૪૬	૧૭૦, ૪૩૬
૧૭૦૮	૮૮, ૯૨, ૯૩, ૪૩૫	૧૭૪૮	૪૩૬

૧૭૪૯	૪૩૮	૧૮૩૪	૪૭૧
૧૭૫૦	૧૭૧	૧૮૩૭	૪૪૬
૧૭૫૫	૧૭૧, ૪૪૩,	૧૮૩૯	૪૨૧, ૪૪૭,
	૪૪૪	૧૮૪૦	૪૫૬
૧૭૭૦	૪૪૪	૧૮૪૩	૪૭૧
૧૭૭૪	૪૪૪	૧૮૪૫	૪૫૪, ૪૭૧
૧૭૮૦	૪૪૫	૧૮૪૯	૪૭૧
૧૭૮૮	૪૪૨	૧૮૫૧	(સન ૧૭૯૫) ૪૫૧, .
૧૭૯૦	૪૪૫, ૪૫૪		૪૫૯, ૪૬૦, ૪૭૧
૧૭૯૨	૪૪૫	૧૮૫૨	૪૫૫, ૪૬૦, ૪૬૯.
૧૭૯૩	૪૪૬	૧૮૫૩	૪૭૧
૧૭૯૪	૪૭૦	૧૮૫૪	૪૫૯.
૧૭૯૫	૪૪૬	૧૮૫૫	૪૭૫.
૧૭૯૬	૪૭૬	૧૮૫૭	૪૭૪, ૪૭૫
૧૭૯૭	૪૪૬	૧૮૫૮	૪૫૬, ૪૭૪
૧૭૯૯	૪૪૬	૧૮૫૯	૪૫૬, ૪૫૯
(વિક્રમની ૧૯મી શતાબ્દી)		૧૮૬૦	૪૭૫
૧૮૦૧	૪૫૪	૧૮૬૧	૪૭૫.
૧૮૧૪	૪૭૦	૧૮૬૫	૪૭૫
૧૮૨૦	૪૭૦	૧૮૬૬	૪૫૪.
૧૮૨૧	૪૭૦	૧૮૭૦	૪૭૫.
૧૮૨૨	૪૪૬	૧૮૭૭	૪૫૬, ૪૫૭, ૪૭૩.
૧૮૨૩	૪૪૬	૧૮૭૮	૪૭૩
૧૮૨૪	૪૪૬	૧૮૮૦	૪૫૭
૧૮૨૫	૪૭૪	૧૮૮૧	૪૫૭
૧૮૩૧	૪૨૧	૧૮૮૪	(સન ૧૮૨૮) ૨૯૧, .
			૫૨૪.

૧૮૮૫ (સન ૧૮૨૬) ૩૬૮	૧૯૬૪ ૩૦, ૯૯
૧૮૮૬ ૪૫૭	૧૯૬૫ (સન ૧૯૦૮) ૯૯,
૧૮૮૭ ૪૫૭	૩૬૬, ૪૮૭
૧૮૮૮ ૪૫૭, ૪૫૮	૧૯૭૦ (સન ૧૯૧૪) ૩૬૮
૧૮૮૯ ૪૫૭	૧૯૭૧ (સન ૧૯૧૫) ૧૩૭,
૧૮૯૦ ૮૫૮	૩૬૮, ૪૮૬
(વિક્રમની ૨૦મી શતાબ્દી)	૧૯૭૨ (સન ૧૯૧૬) ૩૨૨,
૧૯૧૨ ૧૬૪	૩૨૪, ૩૬૮, ૩૭૩
૧૯૨૪ (સન ૧૮૬૮) ૧૬૩,	૧૯૭૩ ૪૩૦, ૫૦૯
૨૦૦	૧૯૭૪ (સન ૧૯૧૮) ૧૩૭,
૧૯૩૦ (સન ૧૮૭૪) ૩૬૮,	૩૬૭, ૩૭૦
૩૭૩	૧૯૭૬ (સન ૧૯૨૦) ૧૩૭,
૧૯૩૭ ૨૪૫, ૩૮૬	૩૨૪, ૩૭૯
૧૯૩૮ (સન ૧૮૮૩) ૨૬૧	૧૯૭૭ (સન ૧૯૨૧) ૩૬૭,
૧૯૪૧ ૨૪૫	૩૭૦, ૩૭૪, ૪૮૬,
૧૯૪૩ (સન ૧૮૮૭) ૪૧૨	૪૮૯, ૪૯૧
૧૯૪૮ (સન ૧૮૯૨) ૧૧૩	૧૯૭૮ ૧૩૮, ૨૬૨, ૨૬૫,
૧૯૪૯ ૪૮૮	૩૨૪, ૪૮૬
૧૯૫૦ (સન ૧૮૯૪) ૩૬૮	૧૯૭૯ (સન ૧૯૨૩) ૩૭૮,
૧૯૫૧ (સન ૧૮૯૫) ૨૪૫,	૪૨૯
૩૦૮, ૩૬૩	૧૯૮૦ ૧૩૮, ૧૭૫, ૧૭૬
૧૯૫૫ ૧૯૭, ૨૪૫	૧૯૮૧ ૧૩૮
૧૯૫૬ (સન ૧૯૦૦) ૪૯૨	૧૯૮૨ ૯૪, ૧૩૮, ૧૪૭,
૧૯૫૭ ૩૦, ૯૯	૩૮૬, ૩૯૦, ૪૨૩,
૧૯૬૧ (સન ૧૯૦૫) ૩૬૯	૫૧૧, ૫૯૧
૧૯૬૨ (સન ૧૯૦૬) ૩૬૯	

૧૯૮૩ (સન ૧૯૨૭) ૧, ૨૬૭, ૩૮૭, ૩૮૮, ૪૫૩, ૪૭૪, ૪૮૦, ૫૦૫, ૫૦૬	૧૯૯૬ ૩૯૨
	૧૯૯૮ ૨૮૪, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૮૯
૧૯૮૫ (સન ૧૯૨૯) ૧, ૧૯૮, ૨૦૮, ૩૮૯, ૪૫૬, ૪૫૯	(વિક્રમની ૨૧મી શતાબ્દી)
	૨૦૦૧ (સન ૧૯૪૫) ૩૨૦, ૩૩૦, ૩૬૦
૧૯૮૮ (સન ૧૯૩૨) ૪૨૩, ૪૫૬	૨૦૦૨ ૩૪૮
૧૯૮૯ (સન ૧૯૩૩) ૨૦૯, ૫૬૧	૨૦૦૩ ૨૭૨, ૨૮૨
૧૯૯૧ (સન ૧૯૩૫) ૨૦૯, ૨૧૯	૨૦૦૪ (સન ૧૯૪૯) ૩૭૮
	૨૦૦૬ ૩૬૭
૧૯૯૪ ૨૯૨, ૩૯૨	૨૦૦૭ ૨૮૩, ૨૯૨, ૩૬૭, ૩૯૧
૧૯૯૫ ૨૪૬	૨૦૦૮ ૨૯૩, ૩૦૩

પરિશિષ્ટ [૨]

નિર્દિષ્ટ સ્થલ-નામ-સૂચી

સ્થલ-નામ	પૃષ્ઠ	સ્થલ-નામ	પૃષ્ઠ
અંધોટા (અંધોટક) } દિંધોટપુર }	૩૯૬, ૪૧૩	૨૬૧, ૨૬૬, ૨૭૪- ૨૭૯, ૩૦૦-૩૧૮,	
અંજવાલિય ગ્રામ } (અંકપાલિતક) }	૯, ૫૧૩, ૫૨૯	૩૨૧-૩૪૧, ૩૫૧- ૩૭૨, ૩૭૭, ૩૮૪-	
અચલગઢ	૨૩૯, ૪૩૨	૪૨૧, ૪૨૩, ૪૩૫,	
અનમેર (અનપમેર) } ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૫૩, ૨૩૩, ૨૩૪, ૩૭૭, ૪૯૯	૨૮-૩૦, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૫૩, ૨૩૩, ૨૩૪, ૩૭૭, ૪૯૯	૪૪૨, ૪૫૫, ૪૬૦, ૪૭૫, ૪૯૦, ૫૦૩, ૫૧૭, ૫૧૯, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૬૯, ૫૮૨, ૫૯૦	
અનહરપુર (તીર્થ) } અણુહિલ પાટક } અણુહિલવાડ } પતન (પાટણ) }	૫૬૫, ૫૬૭ ૪, ૫, ૧૭, ૩૧, ૨૫, ૩૮, ૪૦, ૪૯, ૬૪, ૬૫, ૬૯, ૭૧, ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૯, ૯૬, ૯૯, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦-૧૧૮, ૧૩૦, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૦- ૧૪૭, ૧૫૩, ૧૬૦, ૧૭૪-૧૭૮, ૨૦૯- ૨૩૧, ૨૩૭-૨૫૪,	અનુપમા-સરોવર } અંતરીક્ષ પાર્શ્વતીર્થ } અપરાન્ત } અમરસાગર } અમરેલી } (અમરાવતી) } અમેરિકા } અદમ-સૂર } અષ્ટદશશત દેશ }	૫૧૪, ૫૧૮ ૪૩-૪૫, ૪૫૩ ૨૫૬, ૨૫૭ ૩૭૪ ૫૬૦ ૨૪૫ ૧૫૨ ૩૪૦

અહમદાવાદ	૨૨, ૮૮-૯૨,	આશાપણી	૨૨, ૮૫, ૯૨,
(અમદાવાદ)	૧૭૨, ૧૯૬,	(આસાવણી,	૯૮, ૩૨૫,
અહમદપુર	૨૩૮-૨૪૨,	આસાવળ)	૩૬૦, ૩૬૭,
રાજનગર	૨૮૩, ૩૨૦,		૩૮૧, ૩૮૪, ૪૦૧,
	૩૨૫, ૩૪૮, ૩૬૦,		૪૩૪, ૫૦૩
	૩૬૭, ૩૮૧, ૩૮૭,	આહડ	૪૦૪
	૪૧૮, ૪૧૯, ૪૩૪,	ઈડર ગઢ	૨૩૯, ૪૩૦, ૪૩૮
	૪૩૭-૪૪૨, ૪૫૪,	ઈમીણું	૫૮૪
	૪૭૧-૪૭૬	ઈલોર	૪૩૮
આકર	૨૩૯	ઉચ્ચ દેશ	૨૫૬
આગરા	૪૫૬	ઉત્તરપંત=ગિરનાર	
આગાસવાપ	૧૫૮	ઉત્તરપિની	૧૬૯, ૨૨૪,
આધાટ દુર્ગ	૨૩૪, ૨૯૯	(ઉત્તરેણી)	૨૨૫, ૩૫૧,
આદિપુરી	૫૬૭		૩૬૨
આનંદપુર	૧૭૬	ઉત્તરાપથ	૨૨૬
આબુ (અર્ધુદ) ગિરિ	૯, ૪૩,	ઉદયપુર	૨૪૨, ૪૩૮, ૪૫૬
(નંદિવર્ધન)	૪૭,	ઉરંગલ પુર (તિલંગ)	૫૭૬
(અર્ધુદાયલતીર્થ)	૧૧૨,	ઉદા-વસદિ (ખંભાત)	૮૭
	૧૪૭, ૧૫૩, ૨૧૨-	એલચપુર (વરાડ)	૪૪
	૨૧૮, ૨૩૨, ૨૩૯,	ઓસિયા	
	૨૭૭, ૨૮૪, ૨૮૮,	(બેશપુર)	૫૭૩
	૨૯૩, ૩૨૧, ૩૪૦,	કરગ	૫૦૩
	૪૧૩, ૪૩૨, ૪૫૩,	કજૂલી	૪૨૦
	૫૦૩, ૫૮૭	કં(કાં)રોટપુર	૫૧૫, ૫૧૮,
આમેદ	૪૭૧		૫૭૭
આરાસાબુ ખાખ	૮૩, ૫૨૧,	કડી	૩૨૨, ૩૨૪, ૩૨૬
	૫૨૩, ૫૩૪-૫૩૬	કનકુબજ (કનોજ)	૨૫૬

કપ(પ)કવંઠ	૩૫૪	ગણુદેવી (ઘણુદીવિ)	૪૩૪
કર્ણાવતી	૪, ૫	ગંધાર (ગંધપુર)	૪૨૯, ૪૩૬
કલકતા	૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૬૮, ૨૬૯	ગંભૂય (ગાંભુ) } ૧૧૩, ૧૩૯, ગંભૂકા(તા) } ૧૪૧, ૧૪૩,	
કાઠિયાવાડ	૪૭૭		૧૭૩-૧૭૫, ૧૭૯, ૨૧૦, ૩૩૦, ૩૫૩
કાટેશા	૪૧૬	ગિરનાર ગિરિ	} ૯, ૧૨, ૪૦- ૪૨, ૬૬, ૧૦૦, ૧૨૦, ૧૭૮, ૨૩૨, ૨૫૧, ૨૫૮, ૨૭૪-૨૮૧, ૨૯૩-૨૯૫, ૪૦૧, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૫૩, ૪૯૭, ૫૦૩, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૩૦-૫૩૨, ૫૫૩, ૫૬૦-૫૬૨
કાંતિપુરી	૫૪૫	(ઉજ્જવંત, રેવય, રેવત-રેવંત)	
કાચંદ્રા	૧૫૯		
કાવી (કાપિકા)	૩૯૭		
કાશી	૧૯૧, ૧૯૪		
કાશ્મીર	૨૪૬, ૩૫૧		
કાઢલર	૫૮૪		
કુંકણ (કાંકણ)	૨૫૧, ૨૫૬		
કુમારસેના ગામ	૫૩૭	ગુજ્જરતા-ગુર્જરા	} ૧-૪, ૬, ૧૭,
કુરુ	૨૫૬, ૨૫૭	ગુર્જરા, ગુજ્જરદેશ, ગુર્જર દેશ, ગુજ્જરધરા	
કેરવાડ	૪૭૧		૩૨, ૪૨-૪૪, ૬૮, ૧૩૬-૧૫૦, ૧૫૭, ૧૭૫-૧૮૦, ૨૦૯, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૮, ૨૪૬-૨૫૩, ૨૭૨-૨૮૩, ૨૯૩- ૨૯૫, ૩૦૪-૩૧૦, ૩૨૦-૩૨૮, ૩૩૭- ૩૫૫, ૪૨૫-૪૨૯, ૪૫૭-૪૬૯, ૫૩૦- ૫૩૪, ૫૫૩
કૌટિપુર	૩૯૭		
કોટીનાર	૫૬૬		
કોરટા (સિરોહી)	૮૨		
કોલાપુરી	૩૧૮		
કોનપુર	૫૪૬		
ખંભાત=સ્તંભતીર્થ			
ખાનદેશ	૪૪૦		
ખેડા	૪૮૩		
ગજગણ (ગર્ગનક-ગીર્ગની)	૧૪૪		
	૧૪૫, ૧૫૦, ૪૦૨		

ગૂજરી પુરી (પંખા)	૧૫૦	જંબુવાવિકા	૩૯૬
ગુડસત્થ (ગુડશસ્ત્ર) પુર	૨૨૫	જંબૂસર	૩૯૭, ૪૨૮, ૪૫૬, ૪૬૬, ૪૭૧
ગોધરા (ગોહર)	૨૩૩, ૪૧૩, ૪૭૧	જંબુપુર	૫૮૮
ગોપગિરિ	૨૬, ૨૨૬-૨૨૮	જર્મની	૩૭૩, ૩૭૪
(ગવાસિયર)		જામનગર	૩૬૯, ૫૨૪
ગૌડ દેશ	૨૨૬, ૨૫૬	જાલોરગઢ	૧૧૫, ૧૨૦,
ઘટિયાલા	૩૦૮	(જાવાસિપુર)	૧૫૬, ૧૬૫-
ઘયવસહી(પાટણ)	૩૮		૧૭૩, ૧૭૯, ૨૫૦,
ઘોઘા	૫૬૩		૩૨૫, ૩૫૩, ૩૬૪,
ચંદ્રભાગા નદી	૨૨૬		૪૩૨, ૪૩૯, ૪૮૩,
ચંદ્રાવતી (ચંદ્રાવતી)	૮૫,		૪૮૫, ૫૦૬-૫૦૮
૧૧૮, ૨૧૨, ૨૧૫, ૩૨૫,		જીરાપલ્લી	૭૮
૩૩૮, ૩૪૦		જૂનાગઢ	૨૩૫, ૨૩૮,
ચાણોદ	૪૧૪	(જીર્ણોદ્ધાર-પ્રાકાર)	૨૩૯, ૪૩૫,
ચાંપાનેર	૨૩૯, ૪૩૯		૫૧૫, ૫૧૮, ૫૩૯,
ચારપ	૧૭૦		૫૬૦, ૫૬૭,
ચિત્તોડ (ચિત્રદુર્ગ)	૨૩૩, ૨૩૫, ૪૦૭, ૪૮૩, ૫૪૩	જેસલમેર(૨) દુર્ગ (પુરી)	૭૭, ૮૫, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૭૯,
ચીકાગો	૨૪૫		૨૧૦, ૨૩૭, ૨૪૦-
ચેદી દેશ	૨૫૬, ૨૫૭		૨૪૪, ૨૬૯, ૨૯૮,
જનાપલ્લી	૧૮		૩૦૫, ૩૧૦, ૩૧૯,
જાણી	૩૫૨, ૪૩૧, ૪૭૪		૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૯,
જાપરી	૪૨૦		૩૫૧-૩૫૯, ૩૬૬-
જાયાપુરી	૪૭૧		૩૭૨, ૩૭૭-૩૮૦,
જંગલદેશ (રાજપૂતાના)	૨૫૬		૩૮૬-૩૯૩, ૪૦૭, ૪૯૪, ૪૯૮, ૪૯૯

नेधपुर	२३६, २४३, ३०८, ४३१, ४६६, ५६१	थूथुर्वि	३६७
अंजा गाम	५३७	दक्षिण (दक्षिणापथ)	२२४, २२५, ३३७, ५१६
आडादी	३४०	हरापन	५६०
आंजुवाडा	४३०	दर्भावती=डभोर्छ	
हुहुड	५८४	दशार्ध देश	२५६-२५७
डभोर्छ (हब्बनवरी, } दर्भावती) }	३५६, ३६४, ४११-४१४, ४३६- ४४३	दिल्ली (योगिनीपीठ, पुर)म'डल ६, ३७, १४५, २३५- २३८, ५३३, ५३४, ५४०, ५७४, ५८०, ५८१, ५८४, ५८६, ५६०	
डिंडिलपद्र	११८	दीव न'हर, नगर } (दीप वेलाकुल) }	६२, १७०, २४१, ४२८, ४३८, ५६६
हुंगरपुर	४३०, ४३८	देनमाल	५८४
तलपाटक	२२६	देलवाडा (देखिलवाडा)	२८४, ४३०
तारंगा	२२५, २५०	देलवाडु (२)	५८४
तारापुर	२२५	देवगिरि (हौलताणा)	४५, ५१८, ५१६, ५४७, ५८०
तिलंग देश	५१८, ५५६, ५७५- ५७६	देवपतन (शिवपतन, सोमनाथ)	
तुधलकाणा	२३५	देवपट्टणु-अलास पाटणु, सोमेश्वर }	१५, १६, १४४, १४६, २५०, ३६६, ४०१, ५२७, ५६२-५६५
तुरुड (तुर्कस्तान)	२५५, २५६	द्वारका (द्वारिका-द्वारवती),	१८०, ४१५
तेगलपुर (तेगपालपुर)	५३४, ५६०-५६१		
त्रंभावती=स्तंलतीर्थ			
त्रिभुवनगिरि } (तिलुणुगिर) }	१२०, २२७		
त्रिसंगम पुर	५२२, ५२३, ५३७		
थरुद (थारापद्र)	२५०, ३५५, ३५६, ५०३		

ધંધુકા (ધંધુકચ) ૧૩, ૧૨૨,	પાંડુ દેશ ૫૭૫, ૫૮૦
૧૨૩, ૨૨૯, ૨૫૧	પાદરા ૪૪૬
ધારા ૧૭૭, ૨૩૩, ૪૦૩	પારસકૂલ (પર્શિયા) ૩૯૪
ધોળકા (ધવલકપુર-ધોલકા) ૩,	પાલડી ૪૭૦
૯૫, ૧૦૦, ૧૦૯, ૧૧૯,	પાલણપુર } ૧૭૦, ૩૮૦,
૨૯૪, ૨૯૫, ૩૨૫, ૪૩૮,	(અણ્ણાનપુર) } ૪૮૪, ૪૮૬,
૫૩૨, ૫૪૫, ૫૪૬	૪૯૯, ૫૦૧, ૫૦૩,
નગર સ્થાન ૭૪	૫૦૬, ૫૧૬, ૫૮૭
નડિ(રી)આદ ૪૩૭, ૪૪૭	પાલી (પલ્લિકા) ૮૫, ૯૦, ૯૬,
નકુલાઈ ૧૭૧	૨૧૫, ૩૦૯, ૪૭૩
નંદીવરદ્વીપ ૨૫૪	પાલીતાણા (પાલિતાણુ-) ૨૨૪,
નંદુરગાર ૪૪૦	પાલિતનગર, પાદસિમપુર } ૫૧૨,
નલક ૨૯૯, ૪૮૪	૫૧૩, ૫૨૬, ૫૨૯,
નવસારી ૪૩૪, ૪૩૮	૫૪૭, ૫૪૯
નાગોર (નાગડોર-નાગપુર) ૨૫૧,	પાવાગઢ ૨૩૯, ૪૧૩, ૪૩૦
૩૦૮-૩૧૬, ૩૫૨, ૫૨૪,	પિપલાલી ૫૪૫, ૫૪૭, ૫૬૮
૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૫	પુરી ૨૨૫
નાંદસમા ૪૩૯	પુષ્પમાલ=શ્રીમાલપુર
નાસિય ૪૧૭	પુલઈ પઈદ્યાણુ=પ્રતિજ્ઞાન પતન
નિડાણુ ૪૦૪	પૂના ૩૫૬, ૩૯૯-૪૦૦,
પટરી ૩૪૧	૪૨૧
પતન-પાટણુ=અણ્ણુલિપપાટક	ચેટલાદ ૧૧
પવ્યઈવા ૨૨૬	પેથાપુર ૩૪૧, ૫૮૭
પાટલિપુત્ર (પટણા) ૨૨૪, ૩૫૧,	પોરણદર ૪૧૬
૫૧૨	પોસીના ૧૭૦
પાલ (પાટલાપુર) ૫૬૮	પ્રતિજ્ઞાન પતન } ૨૧૪, ૫૧૨,
	(પઈદ્યાણુ-ચેટણુ) } ૫૨૬

પ્રભાસપાટણ=દેવપત્તન		ભારતવર્ષ	૧૮૮, ૨૨૪, ૨૪૩,
પ્રયાગ	૧૯૦, ૧૯૧		૩૩૫, ૫૨૩
પ્રાંતિજ	૫	ભાવનગર	૧૧૦, ૧૨૩, ૧૬૯,
ત્રિયમેલક તીર્થ	૮૭, ૫૬૪		૧૭૫, ૨૫૪, ૨૮૪,
ફલોધી (ફલવર્ધિકા)	૩૭, ૫૭૩		૨૯૨, ૨૯૫, ૪૧૧,
બહોન(ભુરહાન)પુર	૪૨૮,		૪૪૪, ૪૮૪, ૪૯૨,
	૪૩૯, ૪૪૨		૫૦૨, ૫૨૮, ૫૫૩,
બહિયર ગામ	} ૫૮૨-૫૮૪		૫૭૭, ૫૭૮, ૫૮૧,
(બહુચરાણ)			૫૮૧
બારેજ (હારપુર)	૪૨૮, ૪૩૩,	લિજમાલ	} ૧૪૦, ૧૪૩,
	૪૭૩	લિસ્તમાલ	
		(પીલીમોસો)	
બાસોતરા	૫૮૮		૧૪૪, ૧૫૩-
બાહડમેર	૩૬૯, ૩૮૭	ભીમપત્ની (ભીલડિયા)	૪૨૦,
બિબેરપુર	૫૩૨		૪૮૦-૪૮૩, ૪૯૪,
બીકાનેર	૪૫૫, ૪૫૯		૪૯૮, ૫૦૦-૫૦૮
બૂઆડ	૪૩૦	ભુજ	૫૦૩
ભરુચ (ભરુચરહય-ભરુકરહ-)	૧૨૮,	મગધ દેશ	૨૫૬, ૩૩૭
ભૂચકરહ, ભૂચપુર)	૭૯,	મંગન કાલિયર	૩૯૭
	૮૫, ૯૫, ૯૮,	મફીઆર (મઝોવર)	૩૦૯
	૧૦૦, ૧૦૪, ૧૯૧,	મઝપ પત્તન	} ૨૪૧, ૩૫૭,
	૨૫૧, ૩૨૨, ૩૨૭-	(મઝવ ગઢ)	
	૩૨૯, ૪૦૧, ૪૦૯,	મઝલિ પુરી	} ૮, ૩૬, ૭૧,
	૪૨૦, ૪૨૮, ૪૩૦,	(મઝલ)	
	૪૩૨, ૪૩૭, ૪૪૨,		૫૬૮
	૪૪૩, ૪૬૬, ૫૦૩,	મથુરા	૨૫૬
	૫૧૨	મન્નખેડ	૫૧૨, ૫૨૫, ૫૨૬
ભાંડુગામ	૫૩૮	મરુકોટ	૪૮૩

મરુદેશ (ધર, મંડલ-મારવાડ)	૪૩, ૧૪૧, ૨૧૫, ૨૩૯,	મોઢેરા(૩)	૮, ૫૮૪
	૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૬, ૩૨૫,	મ્લેચ્છદેશ	૧૫૧
	૩૩૭, ૩૫૩, ૩૭૦, ૪૪૧,	યવનદેશ=તુર્કસ્તાન	
	૪૫૬, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૯૯	મોગિનીપીઠપુર=દિલ્લી	
મહારાષ્ટ્ર	૨૫૫-૨૫૭, ૫૫૯	રણથંભોર (રણસ્તંભપુર)	૨૧, ૩૦, ૨૨૮
મહિમદાવાદ	૪૨૮	રતનપુરી	૪૩૯
મહી નદી	૪૩૭	રતનમાલ=શ્રીમાલપુર	
મહેસાણા (મહેશ્વરપુર)	૪૧૭	રાજઝેટ	૧૭૫
માંગરાળ (મંગલપુર)	૩૩૧, ૪૨૯	રાજનગર	૮૯-૯૨, ૨૪૦, ૨૪૨, ૪૩૧, ૪૪૦,
માધવપુર	૫૬૩		૪૪૨, ૪૫૪, ૪૭૧,
માલવ	૧૫૫, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૩, ૨૫૫-૨૫૭, ૩૧૦, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૭, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૧૬, ૫૪૩		૪૭૫, ૪૭૬
માલસામુદ્ર	૧૪૨	રાજપૂતાના	૨૩૮, ૫૯૧
મિર્જાપુર	૩૧૬	રાણ(ક)પુર (મેવાડ)	૨૩૮, ૫૦૩
મુંબઈ	૨૬૭-૨૭૦, ૩૩૧, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૮૦, ૪૯૧, ૫૦૮, ૫૧૧	રાણપુર (સૌરાષ્ટ્ર)	૫૬૮
મેડતા	૩૪૧	રાધનપુર	૧૨૭, ૪૨૭, ૪૩૯, ૪૪૨, ૪૪૩
મેવાડ	૮૯, ૨૨૬, ૨૩૫-૨૪૧, ૩૩૭-૩૫૩, ૪૦૪	રાનેર (રાંદેર)	૪૩૪, ૪૩૬, ૪૫૭, ૪૭૧, ૪૭૪
મેવાત	૨૩૯	રુદ્ધનગર	૧૯૯
		રુદ્ધણાડ	૩૯૭
		રણાગામ	૨૩૫
		રેવતી કુંડ	૪૧૬
		રેવય (રેવત, રેવંત) ગિરિ=ગિરનાર	
		રેવા નદી	૪૧૫
		રેવા-ઝોર-સંગમ	૪૧૪

ચેહ	૨૧૫	૨૬૭, ૩૨૨, ૩૨૭-	
ચૌહિસકુચ	૩૦૯	૩૩૦, ૩૫૯, ૩૬૯,	
લખનૌ	૪૫૧	૩૮૭, ૩૯૧-૪૭૯,	
લલિતા-સગેવર	૫૧૩, ૫૪૭	૪૯૭, ૫૦૪, ૫૨૬,	
લાટદેશ	૨૨, ૫૭, ૮૫,	૫૮૭, ૫૮૯, ૫૯૦	
૧૦૩-૧૦૮, ૧૨૨,	—(લઘુ)	૪૪૧	
૨૪૦, ૨૫૩, ૩૨૨,	વગ્રદ(વટપદક)	૪૧૪, ૪૧૭	
૩૯૭, ૩૯૮, ૪૦૧-	વડોવલી	૫૮૪	
૪૧૭, ૪૩૪	વડવાણુ	૧૨, ૧૪૫, ૨૧૪, ૩૫૫,	
લાટાપલ્લી (લાડોલ)	૨૩૮	૩૮૭, ૫૬૮	
લાહોર	૨૪૦, ૪૨૭, ૫૦૩	વણુચલી (વામનચલી) ૬૪, ૨૨૯,	
લિંબડી	૪૫૭	૨૭૪-૨૮૦, ૫૬૪	
લુચ્ચગિર	૩૧૨-૩૧૩	વરકાણા	૨૪૨
લોદ્રવા	૩૭૪	વલલી (વલડી-વળા)	૧૪૪-૧૫૨,
લોલાડા	૨૩૮	૧૫૩, ૧૬૩, ૧૭૬, ૧૮૦-	
લોલિયાણા	૫૪૫, ૫૬૮	૧૯૦, ૧૯૭, ૨૨૫, ૨૬૮,	
વગધાવળ	૩૯૬	૨૬૯, ૩૩૭, ૩૯૬, ૫૧૨,	
વટસર ગામ	૮૬, ૩૫૬	૫૨૪	
વટપદ્રીય શાખા(૫૦)	૪૨૦, ૪૨૧	વલસાડ (વડસાલ)	૪૩૪
વડનગર	૧૭૬, ૪૪૩	વસંતગઢ	૧૫૩, ૧૫૫
વડસર	૪૧૩	વાગડ	૨૪૨, ૪૧૭
વગોદરા (વડવદ-વટપદક)	} ૧૭, ૭૭, ૧૧૭,	વાંકા	૪૦૪
વડઉદ (વડુદ) વડઉધ્ય,		વાગાણુસી	} ૨૨૫, ૨૫૬, ૪૩૮,
વટોદર, વટપુર, વ્રોદરા,		(વાણુસી)	
બરોડા, વીરક્ષેત્ર		બનારસ	૫૯૦
૧૫૫, ૨૦૯, ૨૧૩,	વાલાક	૫૪૩, ૫૫૧	
૨૧૯, ૨૪૨-૨૪૬,	વાસદ	૪૩૭	

વિન્ધ્યગિરિ (વિન્ધ્યાચલ) ૨૧૧, ૨૫૫	શાકંભરી (સયંભરી- સાંભરી)-મંડલ } ૨૩, ૨૯, ૩૦, ૩૯, ૨૨૮, ૨૩૩
વિમલાચલ (વિમલગિરિ)= શત્રુંજય	શ્રીપુર (સિરપુર) ૪૬
વિશાલપુર ૩૯૭, ૩૯૮	શ્રીમાલપુર (સિરિમાલપુર, શ્રીમાલ મહાસ્થાન, પુષ્પમાલપુર, રત્નમાલ- લિન(લ)માલપુર) ૧૩૯, ૧૪૦- ૧૪૭, ૧૫૩-૧૫૫, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૦, ૨૧૦
વિશ્વામિત્રી ૪૫૨	સંખેડા (સંગમખેડક) ૮૬, ૩૫૬
વીળપુર ૪૭૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૮૯	સંઘપુર ૪૮૪
વીતલય પતન ૨૫૩	સંકુચલ ૨૧૧
વીરપલ્લી ૮૨	સત્યપુર (સાચોર) ૪૩, ૬૩, ૮૬, ૧૪૫, ૨૨૯, ૩૧૦
વીરપુર ૪૪૪	સપાદલક્ષ (સેવાલિક) ૨૨૭, ૨૫૫
વીરમગામ ૪૩૯, ૫૯૦	સમ્મેતગિરિ ૫૪૫
વેંકપદ ૨૨૬	સરખેજ ૫૪૫
વૈરાટ ૫૦૩	સરસ્વતી (બાહી) નદી ૨૩૨, ૨૪૬
શંખારિકા ગામ ૫૪૨	,, પતન ૩૧૮
શંખેશ્વરપુર } ૪૫૩, ૫૦૩, (સંખેશ્વર) } ૫૬૯, ૫૮૪, ૫૯૦	સલખણપુર ૫૮૨-૫૯૦
શત્રુંજયતીર્થ } ૨-૪, ૭, ૯, ૧૨- (સિદ્ધાચલ- વિમલાચલ) } ૧૭, ૩૭, ૬૬, ૬૯, ૭૫, ૧૦૦, ૧૧૭, ૧૪૯, ૧૭૮, ૨૩૫, ૨૫૦, ૨૭૫, ૨૯૪, ૪૧૩, ૪૧૮, ૪૨૮, ૪૫૩, ૪૭૪, ૫૧૧-૫૯૧	સાણુદ ૪૭૦
	સાબ્રમતી } ૪૩૨ સાબરમતી }
	સાયણવાડપુર ૨૧૫

સિદ્ધપુર	૨૩૦, ૨૫૦,	૧૭૯, ૨૨૫, ૨૨૯,
	૪૧૭, ૪૨૮, ૪૩૨	૨૩૫, ૨૫૦, ૨૫૩,
સિંધ દેશ } .	૧૫૨, ૨૫૩,	૨૭૩-૨૮૨, ૩૩૭,
,, સીંધીર } .	૨૫૬, ૨૫૭	૩૫૦, ૪૧૫, ૫૬૦
સિંદપુર (ચિહોર)	૧૧	સ્તંભતીર્થ (સ્તંભન-ખંભાત)
સીનાપુર	૫૮૪	૧૧, ૧૮, ૪૧, ૭૬, ૮૫-
સીનોર ૪૨૮, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૪		૮૮, ૯૨, ૧૦૧-૧૩૧,
સીરોહી ૧૫૯, ૨૩૮, ૨૩૯,		૧૪૭, ૨૩૭-૨૫૧, ૨૫૮,
	૪૩૨, ૪૭૧	૨૯૩, ૨૯૪, ૩૦૫, ૩૧૯,
સુરાપુરા (સોરઠ) નવક ૫૩૯-૫૪૧		૩૨૫, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૫૮,
સુવર્ણગિરિ (સોનગિર) ૪૩૨		૪૦૫, ૪૦૯, ૪૧૨, ૪૩૩,
સૂરત (સૂર્યપુર-સૂરજપુર) ૪૨૮-		૪૩૪, ૪૭૦-૪૭૨, ૪૮૪,
	૪૩૭, ૪૪૨, ૪૫૩-૪૫૮,	૪૯૩, ૫૮૫, ૫૮૭
	૪૬૬, ૪૭૧-૪૭૫	૬૨૭ ૪૭૧, ૪૭૨
સૂપારકપતન (સોપારક-સોપારા)		૬૪૫૨ (૬૨સોર) ૧૨૭, ૧૨૮
	૧૦૬, ૩૨૮	હારિજ ૫૬૯
સેખપુર ૪૪૪		હાંસલપુર ૫૮૪
સેરીસા ૫૪૫, ૫૪૬		હાંસોટ ૪૩૪
સોઈલ (સુદેલ) ૫૬૯, ૫૭૦		હિમાલય ૨૦૧
સોરઠ (સુરઠા સોરાપુર-સુરાપુરા)		હિંદુસ્થાન ૧૪૯, ૧૫૨, ૪૪૭
	૪૦-૪૨, ૬૫, ૧૪૯,	હોલેન્ડ ૪૫૩
	૧૫૦, ૧૫૨, ૧૭૭,	

પરિશિષ્ટ [૩]

નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થ-નામ-પૃષ્ઠી

ગ્રન્થ-નામ	પૃષ્ઠ	ગ્રન્થ-નામ	પૃષ્ઠ
અજિત-શાન્તિ-સ્તવ-વૃત્તિ	૪૯૬	અન્તઃકૃદ્દશાંગસૂત્ર (પ્રા.)	૫૧૧
અજ્ઞાન-તિમિર-ભારકર	૧૯૬, ૨૪૫	અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા	૨૪૯, ૨૯૭
અંજના સુંદરી-ચરિત્ર (પ્રા.)	૩૩૯	„ -વ્યાખ્યા (સ્વાદ્વાદમંજરી)	૨૪૯
અકસક આગમ-પૂજા	૪૫૭	અપભ્રંશકાવ્યત્રયી	૧૭૪, ૧૭૯, ૩૧૦, ૩૨૯, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૮૬, ૪૯૫, ૫૦૦, ૫૦૯
અણુવ્યય-વિહી (સાવત્ર-ધર્મ) પ્રા.	૩૮૮	અભયકુમાર-ચરિત્ર	૪૮૪, ૪૯૩- ૪૯૭
અતિમુક્ત-ચરિત્ર	૩૮૦	અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ	૨૯૬
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ	૧૬	અભિધાનચિન્તામણિનામમાલા	૨૪૭, ૨૬૪, ૨૭૯
„ -અધિરોહિણી ટીકા	૯૦	અભિધાન-રાજેન્દ્ર (પ્રાકૃતકોશ ભાગ ૧ થી ૭)	૨૭, ૨૯, ૩૫, ૮૧, ૯૦, ૯૯, ૧૦૩, ૧૪૫, ૨૧૯, ૪૦૫
અનંગલક્ષ અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ .	૧૫૨, ૧૮૦-૧૮૮, ૧૯૭, ૨૦૭	અભિમન્યુ-આખ્યાન	૪૪૧
અનર્ધરાધવ-ટિપ્પન	૩૭, ૧૨૫	અમરવામિ-ચરિત્ર	૫૨૫
અનુયોગદ્વાર	૧૯૩	અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા	૨૪૯
„ -ચૂષ્ણિ	૫૦, ૫૩,	અર્ધપ્રકાશ	૧૨૦
„ ટીકા	૫૭, ૬૦		
અનેકાન્તજયપતાકા-વૃત્તિ	૧૨૫, ૧૩૭, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૨		
અનેકાર્થસંગ્રહ	૨૪૭		

અર્થદ પ્રાચીન જૈનલેખ-સંદોહ (આખૂભાગ ખીન્ને) ૨૮૯, ૨૯૨	
અક્ષી ટ્રેવેલર્સ મન ઇડિયા (૧૫૮૩-૧૬૧૯)	૪૩૭
અર્હમીતિ	૨૪૯
અલંકાર-મંડન	૩૫૭
અલંકાર-મહોદધિ	૨૨૬, ૩૫૬
અશોકવતી-કથા	૮૦
અષ્ટક-વૃત્તિ	૩૨૫
અષ્ટાપદ-પૂજા	૪૫૭
અષ્ટાઘિકા-સ્તવન	૪૭૧
આર્હન-ધ-અકબરી	૪૨૮
આખ્યાનમણિદેશ-વૃત્તિ ૧૧૧, ૧૧૮, ૧૧૯	૧૦૬,
આગમિક વસ્તુ-વિચારસાર (૫૩- શીતિ)-વૃત્તિ	૧૩૦
આચારાંગસૂત્ર-ટીકા ૨૨૬, ૩૩૦, ૩૬૫, ૫૨૫	૧૭૪-૧૭૯,
આત્માનન્દ-જન્મ-શતાબ્દિ-	
રમારકમન્થ	૪૨૯
આત્માનન્દ-પ્રકાશ (પૃ. ૧૮)	૫૧૨
આદિનાથ-વિનંતી	૩૪૧
આદિપર્વ	૪૪૦
આદીશ્વર-સ્તોત્ર (મનોરથમય)	૧૦
આનન્દ કાવ્ય-મહોદધિ (મી. ૫)	૪૨૮

આનન્દ-લેખ	૪૩૩
આપ્ત-મીમાંસા સ્તોત્ર	૧૯૩
,, ટીકા અષ્ટશતી	,,
,, ,, અષ્ટસહસી	,,
આભાષુમાલિકા (ધર્મોપદેશલેશ)	૯૧
આરંભસિદ્ધિ	૩
આર્કિયોલોજીકલ સર્વે રેસ્ટર્ન-	
સર્કલ પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટ	૩૪૦
આર્કુમાર ઋષિ-ઓપાર્થ	૪૪૧
આવસ્યકસૂત્ર-વૃત્તિ	૪૮૪
,, -ટીપન (પ્રદેશવ્યાખ્યાન) ૫૦-૬૦, ૧૦૨, ૧૦૩	
ઇડિયન એન્ટિક્વરી (વો. ૫, ૬, ૭, ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૪૧) ૧૫૬, ૧૮૫, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૯૬, ૩૯૭	
ઇડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરી લંડન-	
હ. લિ. પુ. ઇસ્ટલોગ	૩૭૩
ઈદ્રુદત કાવ્ય	૪૩૨
ઈર્વાપથિકાષ્ટ્ટ્રિશિકા	૯૧
ઉણાદિગણુ-પાઠ	૨૪૭
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર(ગ્રા.) ૪, ૫, ૪૧૮	
,, વૃત્તિ ૧૦૯, ૧૬૦, ૪૩૩	
,, ,, (મુખ્યબોધા)	૧૧૮
,, કથા	૪૨૯
ઉદયપુર (મેવાડ)-ગજજલ	૪૫૬

ઉદયસુ-દરી-કથા	૮૦, ૨૨૭	ઉપદેશસિદ્ધાન્તરત્નમાલા-પદ્ધિશતક	
ઉપદેશગરુડ-વંશાવલી	૪૨૨	ઉપમિનલવપ્રપંચા કથા	૫૯,
ઉપદેશ કન્દલી-વિવરણ	૯, ૧૬૧,		૧૫૭-૧૫૯, ૧૮૦,
	૩૩૮		૩૩૮
ઉપદેશકુલવંશી	૧૪૦-૧૪૨, ૧૭૩	,, સારોદ્ધાર	૧૧૬
ઉપદેશકુલક	૩૮૮	,, સ્તવન	૪૩૫
ઉપદેશતરંગિણી	૧૦, ૨૭૮,	ઉપસર્ગહર-સ્તોત્ર-વૃત્તિ	૧૧૧
પરજ, ૫૩૫, ૫૪૦, ૫૪૬,		ઉપાસકદશાંગ-પંજિકા (સપ્તભાંગ-ચૂર્ણ)	૩૮૦
૫૫૬, ૫૬૦		ઋષભ-શૌભા	૪૫૭
ઉપદેશપદ (પ્રા.)	૩૯૩	ઋષિદત્તા-ચોપાઈ	૪૨૨
,, વૃત્તિ (વ.)	૧૨૫, ૩૬૬,	એન્યુઅલ રિપોર્ટ આર્કિઓલોજી	
	૩૬૩, ૩૬૪	ડિ. બરોડા ૨૦૨૮ (૧૯૩૪-૩૫)	૪૪૫
,, " (મુ.)	૩૬૪	" (૧૯૩૬-૩૭)	૪૫૩
ઉપદેશપ્રાસાદ	૪૭૧	એપિગ્રાફિકા ઇડિકા (વો. ૪, ૮)	
ઉપદેશમાલા-વૃત્તિ (કર્ણિકા)	૩	૨૮૯, ૨૯૧, ૩૧૩, ૩૬૨,	
,, "	૧૫૭	૪૫૩	
■ બૃહદ્ "	૪૮૪, ૪૯૫	એશિયાટિક રિસર્ચીસ	૨૯૧,
,, (પુષ્પમાલા)	૫૦		૩૦૨
,, " -વૃત્તિ	૫૭, ૬૦-	,, સોસાયટી એ'ગાલ-રિપોર્ટ	૩૭૩
(અવચૂરિ, ટિપ્પન, ટપા)	૭૭,		
	૮૫, ૪૨૧	ઐતિહાસિક જૈન રાસમાળા	
ઉપદેશરત્નકોથ (દર્શનશુદ્ધિ પ્રા.)	૪૦૪	(ભા. ૧)	૪૪૦, ૪૪૩, ૪૭૫,
ઉપદેશરત્નમાલા (પ્રા.)	૪૨૧		૪૭૬
ઉપદેશરત્નાકર	૧૬	ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વડોદરા શહેર	
ઉપદેશેસપ્તતિ	૨૭૮, ૫૧૩, ૫૨૮		૪૨૩

ઐતિહાસિક રાસ-સંગ્રહ (ભા. ૧-૪)	૪૨૮, ૪૪૩, ૫૭૮, ૫૮૧-૫૮૫	કિન્ચુવલી	૧૨૭
ઓખા (અનિરુદ્ધ)-હરણ	૪૪૧	„ વૃત્તિ (સુબોધિકા)	૧૨૭, ૧૪૯, ૪૩૩
ઓરિયન્ટલ મેમોયર્સ (ભા. ૧-૪)	૪૪૬-૪૫૨	„ સામાચારી	૭૦
કથાકોશ (અપભ્રંશ)	૧૦૭, ૧૦૮	„ સ્થવિરાવલી	૧૦૬, ૧૨૭
„ (૨)	૩૨૫	„ પ્રતિ-પ્રથસ્તિ	૫૭૮-૫૮૧
કથારત્નાકર	૩૭, ૭૩, ૮૧, ૧૨૬,	કાકુત્સ્થ-દેસિ	૧૨૬
(કથારત્નસાગર)	૩૫૬	કાતન-દુર્ગપદ-પ્રબોધ	૪૯૬, ૪૯૭
કથાવલી (પ્રા.)	૧૦૬, ૩૬૦, ૫૧૨, ૫૨૪	કાદમ્બરી	૩૦૮
કથા-સંગ્રહ	૪૩૨	„ -મંડન	૩૫૭
કનકાવલી-આખ્યાન	૩૩૬	„ -વ્યાખ્યા	૪૨૮
કરુણાવળામુધ (નાટક)	૯, ૩૩૮, ૩૫૬	કાલકાચાર્ય-કથા (પ્રા.)	૩૬૨
કર્ણસુંદરી-નાટિકા	૪૦૧, ૪૦૨	કાવ્ય-પ્રકાશ-વ્યાખ્યા	૪૨૮
કર્મઅન્ધ (પ્રા.)	૪૭૩	કાવ્ય-મંડન	૩૫૭
કર્મઅન્ધમન્ત્રિ-પ્રબન્ધ	૨૪૧	કાવ્યાનુશાસન	૨૪૮
કર્મપ્રકૃતિ-ચૂર્ણિ-વિશેષવૃત્તિ	૩૮૮	„ વિવરણ (અલંકાર-ચૂડામણિ)	૨૪૮, ૩૫૫
કર્મવિપાક (પ્રા.)	૪૮૪	કીર્તિકીમુદી	૧૦, ૨૯૧, ૩૫૬, ૫૧૩
કર્મસ્તવ-ટીકા	૩૯૯	કીલહોર્ન-રિપોર્ટ (સન ૧૮૮૧)	૩૬૮, ૩૬૯
કલેકશન ઓફ પ્રાકૃત એન્ડ સંસ્કૃત ઇન્ડિકાશન્સ	૨૮૪	કુમારપાલ-ચરિત્ર (પ્રા. દ્વાચાત્રય મહાકાવ્ય)	૪૯૨
કલ્પસૂત્ર (પ્રા.)	૧૭૬, ૩૫૯	„ મહાકાવ્ય (સં.)	૧૩, ૨૫૨, ૩૧૫, ૩૧૭
„ અવબોધિની	૧૧	(૨) „ „	૪૦૨, ૪૦૭-૪૧૦

કુમારપાલ (જિનધર્મ) પ્રતિબોધ	ગચ્છ-મત-પ્રગ્ન-ધ ૩૮, ૬૯, ૪૨૧
(પ્રા.) ૮૩, ૮૪,	ગણધરસાધર્શતક-પ્રાહ્લદ્વૃત્તિ ૧૪૭,
૨૫૨, ૩૭૬, ૫૨૫,	૩૧૦, ૩૩૯, ૪૮૩, ૪૯૬
૫૨૬	„ લઘુવૃત્તિ ૪૯૭
„ પ્રગ્ન-ધ ૧૪, ૨૫૨,	ગદાપર્વ ૪૪૦
૨૭૮, ૨૮૧, ૪૦૨,	ગિરનાર ઈન્દ્રિય-શાસ્ત્ર ૨૯૪
૪૦૮, ૪૧૦, ૫૨૩	„ કલ્પ (ધર્મ) ૨૭૮
„ રાસ (૩) ૨૫૨, ૨૭૯	„ તીર્થમાલા ૨૭૮, ૨૮૧
કુમારવિહાર-શતક ૨૬૬	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો
કુવલયમાલા-કથા (પ્રા.) ૧૫૬,	(ભા. ૧ થી ૩) ૨૮૩, ૨૮૪,
૧૫૭, ૧૭૯, ૩૦૬,	૨૮૯
૩૦૮, ૩૨૯, ૩૫૩,	ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની
૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫,	રૂપરેખા ૧૭૪
૩૮૩-૩૯૦, ૫૧૧	ગુજરાતનો ઇતિહાસ ૩
„ „ સંક્ષેપ (સં.) ૩૮૩	„ પ્રાચીન ઇતિહાસ ૧૭, ૪૮૭
કૃતપુસ્તક-ચરિત્ર ૫૦૦	ગુણસ્થાનક-સ્તવન ૮ ૪૭૫
કેટલોગસ ક્રેટલોગોરમ્ (વો. ૩)	ગુણગુણરતનાકર કાવ્ય ૨૩૯
૩૭૩	ગુરુ-સ્તુતિ ૮૨
કેરલ ઉત્પત્તિ ૧૯૮, ૨૫૨, ૨૬૧	ગુર્વાવલી (પદ્યપદ્યપર્વ-વિદ્યાસિ)
કોચરવ્યવહારિ-શાસ્ત્ર ૫૮૧-૫૮૫	૧૨૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૫૩૦
ક્ષેત્ર-સંગ્રહણી-વૃત્તિ ૩૧૯	ગોડીપાર્શ્વ-સ્તવન ૪૫૭
ક્ષેત્રસમાસ-વૃત્તિ ૧૦૧, ૧૦૨,	ઐતમસ્વામીની ગદ્યલી ૪૫૭
૧૩૨	ચક્રાપન્ન મહાપુરિસ-ચરિત્ર (ચતુઃ-
ખંભાતની ગજગલ ૪૫૬	પંચાશત-મહાપુરુષ-ચરિત્ર પ્રા.)
ખરતરગચ્છ-પદાવલી ૪૮૫	૧૭૪, ૨૨૬, ૩૬૪, ૩૮૩,
ગહિ-વહો (પ્રા.) ૪૧૪	૫૨૫

ચંડી-શાનક	૨૨૬	ચૌલુક્યવંશ (દ્વાયાચ મહાકાવ્ય)	
ચતુર્વિંશતિગિતન-ચરિત્ર (પ્રા.)	૧૦૯	છંદોડનુયાસન ૨૪૮, ૨૫૭, ૨૬૫	
" (પદ્માનન્દમહા-કાવ્ય)	૩૫૭	જગદુ-ચરિત મહાકાવ્ય	૫૩૧
ચતુરશીતિ-પ્રબન્ધ (વિનોદકથા-સંગ્રહ)	૪૦, ૧૨૬	જગદ્ગુરુ-કાવ્ય	૪૨૯
ચંદ્રગુણાવલી-લેખ	૪૫૭	જંબુદ્વીપ-પ્રવર્તિત-વૃત્તિ	૧૧૩
ચંદાવિજ્ઞાન-પદ્યના	૪૧૮	જંબુદ્વીપ-સંગ્રહણી-વૃત્તિ	૧૩૨
ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર (પ્રા.)	૮૫, ૧૩૩-૧૩૬, ૨૧૦, ૨૧૬, ૩૮૪	જંબુદ્વીપસમાસ-ટીકા	૮૫, ૪૦૧
" કાવ્ય (સં.)	૮૬, ૧૧૫, ૪૮૪	જંબુસર-ગદ્ય-લ	૪૫૬-૪૭૦
ચંદ્રલેખા-પ્રકરણ	૨૫૨, ૩૫૫	જવાનન્દ-ચરિત્ર	૧૬
ચંદ્રલાસ આખ્યાન	૪૪૧	જર્નલ રાયલ એશિયાટિક સો.	
ચમત્કારિ સાવચરિ સ્તોત્ર-સંગ્રહ	૪૭	બંગાલ (વો. ૮)	૩૦૮, ૩૬૬
ચંપૂ મંડન	૩૫૭	ગિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન	
ચર્યારી	૪૮	મહમ્મદ	૨૩૬, ૩૦૫, ૫૭૫
ચિન્તામણિપાર્શ્વનાથ-સ્તવન	૪૨૩	ગિનવલ્લભસૂરિ-ગુણવર્ણન ગીતો	૫૦૯
ચૈત્ય-પરિપાટી	૧૭૦	ગિનવિજય-નિર્વાણ-રાસ	૪૪૬
ચૈત્યવંદન સૂત્ર-વ્યાખ્યા (મુખોધા)	૧૧૨	ગિન-શતક-વિવરણ	૩૨૮
ચૈત્યવંદનાદિ-ભાષ્યત્રય	૪૩૦	ગિન-સદસનામ-સ્તોત્ર	૪૩૬
ચાવીશી-સ્તવન	૪૪૬	ગિન-સ્તોત્ર-રત્નકોષ	૧૬
		ગિનેશ્વરસૂરિ-દીક્ષા-વિવાહલો	૪૮૪, ૪૮૭, ૫૦૯
		ગિનોદયસૂરિ-પદ્માભિષેક રાસ (વિવાહલો)	૫૦૨
		હતકલ્પ-ગુહ્યચૂળ-દુર્ગમપદ-વ્યાખ્યા	૧૧૩
		જરાપદ્મી-પાર્શ્વ-સાવન	૪૫૭
		જવ-સંખ્યા-કુલક	૧૧૮

જીવસમાસ-વૃત્તિ ૧૮, ૨૦, ૪૯,
૫૦, ૬૦

જીવાનુશાસન-વૃત્તિ ૧૨૫

જેસલમેર-ભાંડાગારીય-અન્યસૂચી

૭૮, ૭૯, ૧૩૧-૧૩૮,

૧૭૪, ૨૩૭, ૨૬૯, ૨૯૯,

૩૦૫, ૩૧૫, ૩૧૯, ૩૨૪,

૩૨૬, ૩૩૯, ૩૬૪, ૩૬૫,

૩૭૩, ૩૭૯, ૩૮૧-૩૮૪,

૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૪-૫૦૯,

૫૭૫

જૈન ઇતિહાસ ૨૭-૩૫, ૪૩,

૬૯, ૯૦, ૯૯

જૈન ઇન્ડિક્શન્સ એટ ધી ટેમ્પલ

ઓફ નેમિનાથ ઓન માઉન્ટ આબૂ

૨૯૧

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય-

સંગ્રહ ૯૨, ૧૭૨, ૨૪૩, ૪૦૫,

૫૦૨, ૫૦૯, ૫૯૧

જૈન ઓર દયાનન્દ સરસ્વતી

૧૧૨, ૧૧૭, ૧૯૭, ૨૪૫

જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૧) ૯૨

„ „ (ભા. ૨) ૪૩૯,

૪૪૧

જૈન અન્યાવલી ૮૫, ૮૭, ૯૯,

૧૦૨, ૧૧૧-૧૧૭,

૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૩

જૈન તત્વાદર્શ (ભા. ૧-૨) ૮૪,

૧૬૬, ૨૪૫

જૈન તીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય

૫૦૨

જૈનદર્શન ૧૯૩-૧૯૫

જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

(ભા. ૧, ૨) ૨૭-૩૫, ૪૩,

૬૯, ૮૧, ૮૯, ૯૪-૧૦૨,

૧૧૨-૧૨૬

જૈનપ્રતિમા લેખ-સંગ્રહ (બુદ્ધિ.

ભા. ૧-૨) ૮૮, ૧૧૭, ૧૭૨, ૪૧૮,

૪૧૯, ૫૦૨, ૫૮૭, ૫૯૦

જૈનપ્રબોધ ૪૨૧

જૈનયુગ (૧૯૮૩-૮૫) ૨૬૭,

૪૫૩, ૪૫૪, ૫૦૫, ૫૦૯

જૈનલેખસંગ્રહ (પૂ. નાહર-ખં.

૧-૨) ૮૨, ૮૮, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૫૯-૧૬૩, ૨૧૫,

૩૦૮, ૩૧૦, ૩૧૬, ૫૦૨,

૫૮૮-૫૯૦

„ (તૃતીય ખંડ-જેસલમેર)

૩૮૯

જૈનસાહિત્ય-સંશોધક ૮૩, ૧૧૧,

૩૭૩, ૩૭૪, ૪૨૧, ૪૪૫,

૪૪૬, ૪૫૭

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

૨૧૯, ૩૨૬, ૪૦૬

ઐનાગમ-પુસ્તકો	૩૫૯	તીર્થમાલા (જયસાગર)	૪૫૪
ઐતેતર દષ્ટિએ ઐન	૧૯૧	તેજપાલનો વિજય	૨૧૯, ૪૧૪
જ્યોતિષસાર	૩૭, ૧૨૬	ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર-	
જ્ઞાતામૂત્ર (પ્રા.)	૪૩૨, ૫૧૧	મહાકાવ્ય	૨૩૪, ૨૫૩, ૨૬૬,
જ્ઞાનોદય	૩૭૮		૩૧૮, ૩૫૪, ૪૯૨
દ્રાવેક્ષ ધન વેસ્ટર્ન ઇંડિયા	૩૬૮	ત્રિવિઘ્નોષ્ઠી	૧૬
રેક્ટન કોલેજ-પૂના હ. લિ. પુ.		દર્શાવતી-પ્રશસ્તિ	૪૧૪
-રિપોર્ટ	૩૭૩	દર્શન-પ્રકાશ	૧૮૬
દોલા-મારની ચોપાઈ	૨૪૦	દર્શન શુદ્ધિ-વૃત્તિ (૨)	૧૨૫, ૪૦૬
તત્ત્વ-નિર્ણય-પ્રાસાદ	૧૯૬, ૨૪૫	,, બૃહદ્વૃત્તિ	૧૨૫, ૪૦૪-૪૦૫
તત્ત્વ-સંપ્રદાય-ખંડિકા	૧૯૦	દર્શનસાર	૧૭૭
તત્ત્વાખ્યાન (લા. ૨)	૧૯૩	દશવૈકાલિક સૂત્ર (પ્રા.)	૨૨૨, ૩૫૩
તપાગચ્છ-પદ્માવલી	૧૮, ૯૨,	,, ટીકા	૩૩૯
	૧૨૫	દશોપાસક-કથા	૩૮૦
તરંગવતી-કથા (પ્રા.)	૫૧૨,	દાદાપાર્શ્વનાથ-ભક્તતામર સ્તોત્ર	
	૫૨૫		૪૨૬
તિલકમંજરી-કથા	૩૧૦	દષ્ટાન્ત-શતક	૪૩૯
,, વ્યાખ્યા	૪૨૯	દેવેન્દ્ર-નરેન્દ્ર-પ્રકરણ-વૃત્તિ	૩૧
તીર્થકલ્પ (વિવિધ તીર્થ-કલ્પ)	૩૭,	દેશીનામમાલા	૨૬૫
	૩૮, ૧૪૪-૧૪૬, ૧૫૨,	દોધક-વૃત્તિ	૫૧૫
	૧૮૭, ૨૭૮, ૫૧૯	દ્રવ્યાલંકાર-વૃત્તિ	૨૫૨, ૩૮૮
તીર્થમાલા (મેહ)	૧૬૯	દ્વાદશકુલક-વિવરણ	૩૮૬, ૪૮૩
,, (પાર્શ્વનાથ-સ્તવન)	૧૬૯	દ્વાદશાર નયચક્ર	૧૨૫, ૧૯૩,
,, (ચારે દિશાનાં)	૧૭૦		૨૨૫, ૩૩૭, ૩૬૦
,, સ્તવન	૧૧૭, ૧૪૭,	દ્વિસન્ધાન (નાભેય-નેમિ)-પ્રબન્ધ	
(ગિરનામ-સ્તોત્ર)	૧૭૧, ૪૩૯,		૮૩. ૮૪
	૪૮૩		

द्वयाश्रय भट्टाकाव्य (सं.) (यौलु- अन्यत्र) २, २३१, २७३, ४८६-४८५	धातु-पारायण्य २४७
द्वयाश्रय भट्टाकाव्य टीका (वृत्ति) १६२, २४६-२७१, २८०, ३१०, ४८८-४८२	प्रवाच्यान ४४०
द्वयाश्रय सं. भट्टाकाव्य-साधनान्तर १२४, १२६, ४८८	नन्दीधरदीप-पूज्य ४५७
द्वयाश्रय (प्रा.)-वृत्ति ४०. ४१, ७६, १०५, ४८६	नन्दीधर-यूनि १५३, ३२६
धनद-शतकत्रय (नीति, शृंगार वैराग्य) ३५७	,, टीका (दुर्गभपद- व्याख्या) ११२
धन्य-शालिभद्र-चरित्र ३८०, ३८६, ४८३, ५००	,, टिप्पण ५०, १०२
धर्म-परीक्षा ४२६, ४३६	नयकुसुमांजलि } ४३४
धर्मविधि-वृत्ति ३५८	(नयकण्डिका) }
धर्मसारशास्त्र ३६, १२५	नययक = द्वादशार नययक
धर्मोपदेशमाहाकाव्य } ३, ४, ८, (संधपति-चरित्र) } ३७, १२६, ३२८, ३५६, ५१३, ५२६-५३०	नयप्रकाश ४२६
धर्मोपदेशमाहा (प्रा.) ३०४	नर-नारायणानन्द भट्टाकाव्य १०, ३५६
,, लघुवृत्ति ३१४, ३१५	नलविलास नाटक १३७, २१६, २५२, ३५५
,, विवरण्य २०, ३०, ५४, ५५, ८०, ३०६- ३१४, ३५३, ३६१, ३६२, ३६०	नवकार (नवपद) रास ४४३
	नवांगी-वृत्ति ४६०
	नवाक्षप्रकारी पूज्य ५२४, ५२७
	नाट्यदर्पण २१६, २५२
	नालिनन्दनोद्धार (शत्रुंजयतीर्थो- द्धार) प्रथम ५१५, ५१८, ५२२, ५५५-५६०, ५६५- ५६६, ५७२, ५७६, ५८४
	नाममाहा-व्याख्या ४२८
	निघंटुशेष २४७

निर्यावली सूत्र-व्याख्या १०२, ११३	पठिमसिद्धि-यत्ति (पद्मश्री-यत्ति) }	३३८
निशीथसूत्र-यूष्णिङ् ११०, १५३, " वृत्ति १५५	प'यकल्प-यूष्णिङ्	५२५
नेमिनाथ-यत्ति (प्रा. अ० ५०) १३३, १३४, २१०, २११	प'यम-यत्ति	३२५
" इति १२७	प'यत'त्र	१२१, ३५६
" रत्ति (रतोत्र) ३, ७८	प'यभी-भाषात्रय (प्रा.)	३५१, ३८१, ३८८, ३८९
नेमिसागर-निर्वाण-रास ४४०	प'यस्त्न=दर्शनविशुद्धि	
नेपथ-वृत्ति (श्रीशेषी) ४३३	प'यलिङ्गी-विवरण	३२५, ४८३
न्याय-क-द्वितीय-प'णिक्ता ३७, ४०, ४१, ७६, ७७, १०४, १०५, १२२- १२६	प'यवस्तुक (प्रा.)	३६६
न्याय-प्रवेश-टिप्पण १०२	प'यशती-प्रपन्ध (कथादेश)	४१८, ५६०
" वृत्ति-प'णिक्ता ११०, १११	प'यस'मल (शतकादि)-वृत्ति	१०६, १०७
न्यायमि-दु-टीका-टिप्पण ३८८	प'याशक (प्रा.)	३८८
न्यायसागर-निर्वाण-रास १७२	पद्मावली	४२१
न्यायसूत्र-वृत्ति-टिप्पण ४६४	पतनरथप्राप्यनैनर्लाङ्गांरीय-मन्य सूची (पाटण् नैन लंङ्गार-अथ- सूची)	१३१-१३६, १७५, २१०, २४७, २७४, २८७- ३०१, ३०५, ३१४, ३१८, ३३०, ३४०, ३४१, ३५८, ३७८, ४००, ४०१, ४०६
न्यायालंकार-प'यप्रधान-व्याख्या ४६४-४६६	पद्मप्रल-यत्ति (प्रा.)	३५६
न्यायावतार २२२, ५१५	पद्मानन्द-महाकाव्य (जिनेन्द्र-यत्ति) }	३५७
न्याय-वृत्ति-टिप्पण ७२, १२४, १५७	प्रश्नार धारावर्ष	३३६
न्याय-वृत्ति-टिप्पण ३६०		
पठिम-यत्ति (अग्र-यत्ति)		३६६
४०		

પારશિષ્ટપર્વ	૧૦૬, ૨૫૮, ૩૦૨
પર્યુષણા-કલ્પસૂત્ર (પ્રા.)	૮૫, ૪૧૨
પર્યુષણાપર્વ-વિગ્રહિત	૧૬
„ વિગ્રહિતપત્ર (લેખ)	૪૩૩, ૪૩૫
પાટણુ-ચૈત્ય-પરિપાટી	૧૩૮
પાટણુની પ્રણતા	૨૩૧
પાંડવ-ચરિત્ર મહાકાવ્ય	૩૬, ૩૭, ૭૩, ૮૦, ૧૦૫, ૧૨૫, ૧૨૬
પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર (સં.)	૮૭
„ ચૈત્ય-પરિપાટી	૧૭૦, ૪૩૮
„ નામમાલા (મેહ)	૪૩૦
પિટર્સન-રિપોર્ટ (ભા. ૧ થી ૬)	૨૬-૩૫, ૪૧, ૬૬-૭૩, ૭૬-૮૪, ૮૬, ૯૪-૧૦૨, ૧૧૨-૧૨૬, ૧૭૭, ૩૧૬, ૩૬૫, ૩૭૩, ૪૦૫, ૪૧૨, ૪૮૪
પિંડનિયુક્તિ-વૃત્તિ (શિખાહિતા)	૩૬૭, ૩૬૯
પિંડવિશુદ્ધિ-વૃત્તિ	૯૯, ૧૦૨
પુણ્ય-પ્રકાશ રાસ (શેઠ શાંતિદાસ-વખતચંદ-રાસ)	૪૭૫
પુણ્ય-પ્રકાશ (આરાધના)-સ્તવન	૪૩૫
પુણ્યસાર-કથા	૪૯૭

પુરાતન-પ્રબંધ-સંગ્રહ	૪૦૨, ૪૦૪, ૪૧૧
પુષ્પવતી-કથા (પ્રા. અપ.)	૬, ૩૩૮
પૃથ્વીચન્દ્ર-ચરિત્ર (પ્રા.)	૮૨, ૩૮૩
પૃથ્વીધર-કારિત ચૈત્ય-સ્તોત્ર	૫૩૦
પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ	૪૨૯
પ્રજાપનાસૂત્ર (પ્રા.)	૧૯૩
પ્રત્યેકબુદ્ધ-ચરિત્ર	૪૯૭
પ્રબંધ-શ્રેણી (ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ)	૧૦, ૪૦, ૧૨૬, ૧૪૮, ૨૫૨, ૩૬૦, ૪૦૨, ૫૧૩, ૫૩૪, ૫૩૫
પ્રબંધ-ચિન્તામણિ	૧૦-૧૩, ૧૬, ૭૪, ૭૫, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૫૪, ૨૫૨, ૨૭૩, ૨૭૮, ૨૯૬, ૩૬૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૨૭, ૫૨૮
પ્રબોધોદય (વાદ-સ્થલ)	૩૮૧, ૪૮૩, ૪૯૮
પ્રભાવક-ચરિત્ર	૫-૭, ૧૧, ૮૨, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૪૮-૧૫૪, ૧૬૦, ૨૪૭, ૨૫૨, ૨૭૮, ૩૧૩, ૩૬૦, ૩૬૧, ૫૨૬, ૫૨૭
પ્રમાણ-નય-તત્ત્વાલોકાલંકાર	૧૬૩

પ્રમાણ-પ્રકાશ	૪૨૯	ફાર્ગસ ઝુઝરાતી સભા મુ'બઈ-	
પ્રમાણ-મીમાંસા ૨૪૯, ૩૮૮, ૩૯૦		હ. લિ. પુ. સંગ્રહ-સવિસ્તર	
પ્રમાણ-નતાર્ણવ	૩૮૨	નામાવલિ	૪૫૯
પ્રમા-લક્ષમ	૩૨૫	બોટ્ટે રાજ્યદાતરાંતીલ ઐ. વેચે	
પ્રમેય-ક્રમલ-માર્તંડ	૧૯૩	(પુ. ૧)	૪૫૪
પ્રમેય-રત્ન-કેશ	૪૦૫	બન્ધ-સ્વામિત્વ (કર્મ-અ-વૃત્તિ	
પ્રવચન-સારોદ્ધાર ૧૦૨, ૧૦૩,			૧૩૦
૧૧૭, ૧૧૮		બારવત-બોડિ	૩૪૧
પ્રવચના-વિધાન-વૃત્તિ	૯	બાલભારત	૨૩૫
પ્રશમ-રતિ-વિવરણ	૧૩૧	બાલ-શિક્ષા	૩૯૦
પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ ૪૧૯, ૪૨૬, ૪૩૩		હુદિપ્રકાશ (સન ૧૯૧૫)	૪૧૬
પ્રત્યોત્તર-રત્ન-ગાલા-વૃત્તિ	૪૯૭	બૃહત્સેવસમાસ-વૃત્તિ	૭૨, ૮૫,
પ્રાકૃત-દીપિકા	૩૭, ૧૨૫		૧૦૨
પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્ય-સંગ્રહ ૨૭૮,		બૃહદ્દિપ્તનિકા	૭૨, ૭૬, ૮૭,
૪૯૭, ૫૧૫, ૫૭૭			૧૦૨, ૧૧૧, ૧૩૦, ૧૩૧,
પ્રાચીનજૈનલેખ-સંગ્રહ (જિનવિ-			૩૦૫, ૩૧૫, ૩૬૪, ૩૬૫,
લા. ૨)	૮૭, ૮૯, ૧૧૨, ૧૧૫,		૩૭૩, ૪૬૩, ૪૬૪
૧૧૯, ૧૫૯, ૧૬૩, ૧૭૨,		બૃહત્પોશાલિક-પટ્ટાવલી	૫૫૩
૨૧૫, ૨૮૯-૨૯૫, ૫૮૭-		બોમ્બે ગેજિટિયર (લા. ૧)	૧૭૨
૫૯૦		બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્ય	૧૯૧
પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (લા. ૧)		બ્રાહ્મ સ્કુટ સિદ્ધાન્ત	૧૫૫
૧૬૬-૧૭૧, ૨૮૧, ૪૩૦,		બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ-હ. લિ. પુ.	
૪૩૮, ૪૩૯		-કેટલોગ	૩૭૩
પ્રાચીનલેખમાલા (લા. ૩)	૨૯૪	લક્ષ્મણ-સ્તોત્ર	૨૨૬
પ્રાચીનલેખ-સંગ્રહ (લા. ૧		લખવંતી-સૂત્ર (પ્રા.)	૩૪૦, ૪૭૩
વિદ્યા.)	૪૨૦	,, -સંબંધાય	૪૩૬

ભટ્ટિકાવ્ય (રામકાવ્ય-ગાવણ-વધ)	મહાવીર-જિન-શોભા	૪૫૭
૨૬૭-૨૭૧	માનવ-ધર્મ-સંહિતા (શાંત સુધા- નિધિ)	૧૯૬, ૨૪૫
ભરતખંડાયા પ્રાચીન ઇતિહાસ	માનસોદ્ધાસ	૧૩૮
૪૮૭, ૪૮૯	મામેઝ	૪૪૧
‘ભરહેસર-ગાઠુખલિ’-સજાવ- -વૃત્તિ	મારવાડના પ્રાચીન લેખો	૩૦૮
૩૩૩	માર્ક’ડેવ-પુરાણ	૪૪૧
ભરુચની ગજગલ	મુણિસુવ્વય-ચરિત્ર	૨૨,
૪૫૬	(મુનિસુવત-ચારત પ્રા.)	૨૬,
ભવ-ભાવના-વૃત્તિ ૧૮, ૪૭-૫૦, ૫૭-૬૦, ૭૧-૭૭, ૧૦૦	૩૫, ૫૭, ૮૦, ૯૪- ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૧૧-૧૨૧,	
,, અવચૂરિ	૨૭૪, ૨૭૬	
૪૧૮	મુદ્રારાક્ષસ	૨૯૭
ભાનુચન્દ્ર-ચરિત મહાકાવ્ય	મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ	૫
૪૨૯	મુનિપતિ-ચરિત્ર (પ્રા.)	૧૩૧
ભાવના-કુલક	મૃગાવતી-ચરિત્ર	૩૬, ૧૨૫
૮૭	મેઘદૂત કાવ્ય	૪૩૨
ભિખમાલ-માર્ધ-જિન-સ્તવન ૧૬૪	,, ટીકા	૬, ૧૬૧
ભુવનસુન્દરી-કથા (પ્રા. ચરિત્ર)	મેઘોલ્લેલોઝ દ્રેવ્લસં ઇતિ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા	૪૩૮
૭૬, ૫૨૫	મોહરાજ-પરાજય નાટક	૨૫૨,
ભૌજ-પ્રબન્ધ ૫૨૪, ૫૪૦	૨૬૧-૨૬૫, ૩૫૫	
મધ્યપ્રાન્ત અને ગિરાર-	યતિ-પ્રતિક્રમંબુસત્ર-વૃત્તિ	૧૭૫,
સં. પ્રા. હ. લિ. પુ. ષ્ટલોઝ ૧૦૮	૧૭૬, ૩૩૦, ૩૫૩	
મહિલનાથ-ચરિત્ર (પ્રા.) ૧૩૩-	યન્ત્રસર્ગ	૪૩૪
૧૩૬, ૨૧૧	યશોધર-ચરિત્ર	૪૨૬
,, (અપ.) ૩૩૯	યુક્તિ-પ્રકાશ	
મંડલિવ-સ્તોત્ર ૨૪૯		
મહાનિશીયસુત્ર-બોલ ૪૫૭, ૪૫૮		
મહાભારત ૪૮		
મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનદેશ ૪૧		
મહાવીર-ચરિત્ર ((પ્રા.) ૬૦૯		
૬૦૬ ૬૦૭-૬૧૮, ૩૫૪		

યુગપ્રધાન જિનચન્દ્રસૂરિ	૩૨૬	રોહિણી-સ્વાધ્યાય	૪૭૧
યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય	૩૫૪	,, તપ-સ્તવન	૪૫૬
યોગશાસ્ત્ર (અધ્યાત્મોપનિષદ)		લક્ષ્મણા-હરણુ	૪૪૧
૨૩૪, ૨૫૪-૨૫૬, ૨૬૫.		લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-નિર્વાણુ-રાસ	
૩૦૨, ૩૫૪, ૩૫૮			૪૪૨-૪૪૩
,, વિવૃત્તિ	૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૪,	લલિતવિરતરા-પંજિકા	૩૪
૪૧૧, ૪૧૨		લિંગાનુશાસન	૩૪૭
રત્નચૂડ-ચરિત	૧૦૯, ૧૧૮	લીલાવર્ષ-કહા	} ૩૨૫,
રત્નાકરાવતારિકા-પંજિકા	૪૦,	(લીલાવતી-કથા પ્રા.)	
૧૨૬, ૪૦૮		લીલાવતી-સાર મહાકાવ્ય	૪૯૬
રંગભામંગરીન્નાટિકા	૩૧૭, ૩૧૮	લેખપદ્ધતિ	૫૦૪
રસ-તરંગિણીવૃત્તિ	૪૪૫	લોકનાલિકા-ભાષાવૃત્તિ	૮૧, ૮૯-
રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણુ-રાસ			૯૧
૧૭૨		લોક-પ્રકાશ	૪૩૫
રાબુલ-નેમિ-સંદેશ	૪૩૬	વટપદ્મનગરની ગજજલ	૪૫૫-૪૫૬
રાહોડ મહારાજ ભાગસિંહ-કીર્તિ-		વનરાજ આવડો	૧૫૦, ૧૫૨
-કાવ્ય	૪૫૬	વર્ધમાનવિદ્યા-કલ્પ	૩૧૯
રાસમાળા-ફાર્જસ	૧૬, ૧૪૬,	વસન્તરાજ-શકુનશાસ્ત્ર-વ્યાખ્યા	
૧૫૨, ૪૮૬			૪૨૮
રીવાર્ષદ્ધ લિરટ ઝોફ એન્ટીકવેરી-		વસન્તવિલાસ (વરતુપાલ-ચરિત્ર)	
અન રીમેન્સ ઈન ધી—		મહાકાવ્ય ૧૦, ૧૧, ૩૩૮, ૩૫૬,	
બોમ્બે પ્રેસિડન્સી	૨૯૪	૫૧૩, ૫૨૩	
રૂપિયાની શાલા	૪૫૭	વસ્તુપાલ-ચરિત્ર	૧૦, ૧૪,
રેંટીયાની સબજાય	૩૪૧		૪૧૩, ૫૧૩,
રેવંતગિરિ-રાસ	૨૭૭, ૨૭૮	,, પ્રખન્ધ	૪૧૪
રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી-		.. ,, પ્રચરિત (૩) ૩૭,	
-જર્નલ	૧૪૯	૩૫૬, ૫૧૩	

વસ્તુપાલ-રાસ	૧૦, ૫૧૩, ૫૩૦	વિનય-વિલાસ (સ્તવનાદિ)	૪૩૬
વાઘેલાઓનું ગૂજરાત	૨૯૬	વિમલગિરિ-મંડન-નાલિનંદનો-	
વાઘેલાવંશના લેખો	૨૮૪	—ક્ષારપ્રબંધ	૫૩૧-૫૩૯, ૫૪૬-૫૫૫, ૫૭૭
વાદ-મહાશુવ	૧૨૦	વિમલનાથ-ચરિત્ર મહાકાવ્ય	૩૩૯
વાદસ્થલ	૩૮૦, ૩૮૧	,, પ્રાસાદ-પ્રશસ્તિ	૫૫૩
વાસુપૂજ્ય-ચરિત્ર (પ્રા.)	૫૨૫	વિમલ-ચરિત્ર (સં.)	૧૪૩, ૧૭૩, ૨૧૫
વાસુપૂજ્ય-ચરિત્ર મહાકાવ્ય		,, પ્રબંધ (રાસ)	૧૪૨-૧૪૪, ૧૭૧, ૨૧૫
(આત્મલાદનાંક)	૮૬, ૩૨૮, ૩૫૭	વિગટપર્વ	૪૪૦
વાસ્તુસાર (પ્રા.)	,,	વિલાસવતી-કથા (અપ.)	૩૮૮
વિચારરત્નાકર	૪૩૧, ૪૩૩	વિવિધતીર્થકલ્પ=તીર્થકલ્પ	
વિચારશ્રેણિ	૧૪૮	વિષેકમંજરી-વિવરણ	૯, ૮૪, ૧૬૧, ૧૬૨, ૩૩૮
વિજયતિલકસૂરિ-રાસ	૪૨૮, ૪૩૧	વિવેક વણુઆરો	૪૪૧
વિજયદેવ-માહાત્મ્ય	૨૪૨	વિવેક-વિલાસ-વ્યાખ્યા	૪૨૮
વિજયપ્રશસ્તિ-મહાકાવ્ય	૨૪૧, ૨૭૮, ૨૮૧, ૨૮૨	વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય	૩૩૮, ૪૭૩
વિજયલક્ષ્મીસૂરિ-સ્તુતિમાલા		,, વિવરણ	૨૦, ૪૯, ૫૧-૫૮, ૧૦૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૯૩
	૪૫૬, ૪૭૩	વિશ્રાન્તવિદ્યાધર-વ્યાખ્યા	૧૦૯, ૩૩૮
,, વિગમિલેખ	૪૭૧, ૪૭૨	વીજપુર-વૃત્તાન્ત	૫૮૯
વિજયસિંહસૂરિ-રાસ	૯૨	વીતરામ-સ્તોત્ર	૨૩૪, ૨૪૯, ૨૬૦, ૩૫૪
,, સ્વાધ્યાય	,,	વીરજિનચરિત્ર (પ્રા.)	૧૧૮, ૧૨૧, ૩૬૨, ૩૬૬
વિગમિ-ત્રિવેણી	૪૧૫, ૪૩૪		
,, પત્ર	૪૧૪, ૪૫૬		
વિદ્યાપ્રાભુત	૫૧૧		

વીર-રાસ	૪૮૦-૪૮૫, ૪૯૪-૪૯૯, ૫૦૩-૫૦૮	,, ,, (સં.)	૮૫, ૩૧૫
વીરસ્થાનક	૫૬-સ્તવન (પૂજા)	શાન્તિવાર્તા-સમુચ્ચય	૧૯૨
	૪૭૧	શિવવિવાહ	૪૪૦
શંકર-જય (માધવીય)	૨૦૨-૨૦૭	શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય	૧૫૫, ૨૬૮
શંકર-દ્વિગવિજય	૧૮૯, ૧૯૩-૨૦૦	શીલ-કુલક	૩૩૪
શંકર-વિજય	૨૦૦	શીલ-પ્રકાશ	૪૨૯
શંકર-મંદાર-સૌરભ	૧૯૦	શીલોપદેશમાલા-વૃત્તિ	(શીલતરંગિણી)
શતક-વિવરણ	૫૦, ૫૭		૩૧૪, ૩૩૧-૩૩૬
શત્રુજય-કલ્પ (પાદલિપ્ત)	૫૧૧, ૫૨૩, ૫૭૦, ૫૯૧	શૃંગાર-મંડન	૩૫૭
,, (ધર્મધોષ)	૫૨૪	શ્રાદ્ધવિધિ-વૃત્તિ	૨૭૮
,, (જિનપ્રભ)	૫૧૧, ૫૧૯, ૫૩૧	શ્રાવકધર્મપ્રકરણ	૪૮૪, ૫૦૬
શત્રુજય-તીર્થોદ્ધાર (નાલિન-દનજિનો-દ્ધાર) પ્રબન્ધ	૩૫૭	,, ટીકા	૫૦૬-૫૦૮
,, રાસ (૨)	૫૨૪-૫૨૮, ૫૫૩-૫૫૫, ૫૭૫	શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર-સૂચિ	૮૨, ૯૩
શત્રુજય-માહાત્મ્ય (ધનેશ્વરસૂરિ)	૧૪૯, ૨૨૫, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૩૧	(શ્રાદ્ધ) ,, વૃત્તિ	૯૦, ૧૧૨, ૩૩૦, ૩૫૩
,, ,, (ધર્માબ્યુદય)	૩	,, વ્યાખ્યા	૧૭૫
શાન્ત-સુધારસ	૪૩૬	,, વંદારુ-વૃત્તિ	૪૪૩
શાન્તિનાથ-ચરિત્ર (પ્રા.)	૨૩૬, ૩૧૪, ૩૮૩	શ્રીધર ભાં. રિપોર્ટ	૩૬૯, ૩૮૩
		શ્રીપાલ-ગોપાઈ	૪૪૪
		,, -રાસ	૪૩૬
		શ્રીમાલ-પુરાણ	૧૪૪
		શ્રેણિકરાસ (ખંડ ૧-૨)	૪૨૪-૪૨૬
		શ્રેયાંસનાથ-ચરિત્ર (પ્રા.)	૧૩૧
		પદ્મસ્થાનક	૩૨૫

ધર્મશાસ્ત્ર-સમુચ્ચય	૪૦, ૧૨૬
„ -વૃત્તિ	૪૯૪
સંગીત-મંડન	૩૫૬
સંગ્રહણીસૂત્ર (રત્ન)	૨૭, ૨૯,
૩૪, ૪૩, ૬૯, ૭૨, ૧૨૫	
„ વૃત્તિ	૧૦૧
સંધપટ્ટક-વિવરણ	૪૮૩
સંધપતિ-ચરિત-ધર્માબ્યુદય	
સંધપુર-શિલાલેખ	૪૮૪
સદ્વિસયપયરણ (પશ્ચિમતક- પ્રકરણ)	૪૮૩, ૫૦૯, ૫૧૦
સત્તરિકા	૧૦૭
સત્તરિસઘાણ	૫૩૦
સત્યપુરતીર્થ-કલ્પ (પ્રા.)	૧૪૫
સત્યાર્થ-પ્રકાશ	૨૪૪
સદ્ગુરુ-પદ્ધતિ (પ્રા.)	} ૩૯,
(હર્ષપુરીયગર-પદ્માવલી)	
	૭૪,
	૮૦, ૧૦૫, ૧૨૨
સનતકુમારચકવર્તિ-ચરિત્ર (પ્રા.)	૭૨, ૧૧૫
„ (અપભ્રંશ)	૨૧૦
‘સંતિકર’ સ્તોત્ર	૧૬, ૨૩૮
સન્દેહ-દોષાવલી-વૃત્તિ	૪૯૭
સન્મતિતર્ક-વિવૃત્તિ	૧૯૩, ૨૨૨
સમરાંગણ (શિલ્પશાસ્ત્ર)	૨૮૨
સમરા-રાસ	૫૧૫, ૫૩૧, ૫૩૭,
	૫૪૩, ૫૭૦, ૫૯૧

સમરસિંહ (હિન્દી)	૫૯૧
„ (નવલકથા)	„
સમરાદિત્ય-કથા (પ્રા.)	૩૬૧,
	૪૮૪
સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ	૯, ૩૧૫
સમવાયાંગ (પ્રા.)	૧૯૩
સમ્યક્ત્વમાર્ગ-ચરિત્ર	૪૯૭
સમ્યક્ત્વસાપ્તતિ-વૃત્તિ	૩૬૦, ૫૨૬
સંયમાખ્યાનક	૩૮૮
‘સરસ્વતી’ પત્રિકા	૧૯૪
સર્વશસિદ્ધિ	૩૮૮
સર્વસિદ્ધાન્તપ્રવેશ	„
સંવેગરંગશાલા (પ્રા.)	૧૧૯,
	૩૨૫, ૩૪૨, ૪૦૬, ૪૯૦
સંવેગરસાધન જાવની	૪૩૩
સાધનમાલા	૧૩૮
સારસ્વત-મંડન	૩૫૭
સારસ્વત-ખ્યાખ્યા	૪૨૮, ૪૩૦
સારાવલી પ્રજાજ્યુક્ત	૫૧૧
સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન (લઘુ- વૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહદ્-ન્યાસ)	૨,
	૨૨૯, ૨૪૭, ૩૧૦, ૩૫૪,
	૪૯૨
સિરોહીરાજ્યકા ઇતિહાસ	૧૫૩,
	૧૫૯
સુકૃતકીર્તિ-કલ્પોલિની	૩, ૧૦,
	૩૫૬, ૫૦૪, ૫૧૩

સંકલ્પ-સંકીર્ણન ૧૦, ૩૫૬, ૫૦૪,	સુરતની મજબૂલ	૪૫૬
૫૧૩	મૂર્ધનચતક	૨૨૬
સંકલ્પ-સાગર ૪૧૬, ૪૧૭	સૂર્ય-સહસ્રનામ	૪૨૮
સુખબોધા સામાચારી ૧૧૨	સોમ-સૌભાગ્ય કાવ્ય	૨૩૮
સુગ્ધન-ચતક ૮૭	સૌધર્મકુલ-પદાવલી-રાસ	૪૫૭
સુગ્ધન-સંમેલન ૧૬૧	સ્કન્દ-પુરાણ (ધર્મારણ્ય)	૪૨૨,
સુદર્શના-ચરિત ૪૫૬		૪૨૩
સુપાસનાઉ-ચરિત ૧૨૭,	સ્તમ્ભનેન્દ્ર-પ્રગન્ધ ૪૦, ૧૨૬	
(સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર ગ્રા.) ૨૬,	સ્તવનો ૪૩૬, ૪૫૭	
૩૬, ૫૦, ૭૦, ૭૧, ૮૦,	સ્ત્રી-નિર્વાણ-સિદ્ધિ ૩૩૨, ૩૪૪	
૬૪, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૨૨,	સ્થૂલભદ્ર-નવરસ ૪૫૬	
૧૨૩	સ્થાદાદમન્જરી ૩, ૩૭, ૩૨૮	
સુમતિનાથ-ચરિત્ર (ગ્રા.) ૮૪,	સ્થાદાદ-રતનાકર ૧૬૩	
૩૫૫	સ્થાદાદ(અનેકાન્તવાદ)ની સાર્થકતા	૧૬૬
સુમુખાદિ-મિત્રચતુષ્ક-કથા ૧૬		
સુરેન્દ્ર-કુરી-કથા (ગ્રા.) ૩૨૫,	હમ્મીર-મદ-મર્દન (નાટક) ૩,	
૩૩૮	૧૦, ૨૬૫, ૩૫૬, ૫૦૪	
સુક્ત-મુક્તાવલી (સિન્દૂરપ્રકર)	હમ્મીર-મહાકાવ્ય ૩૧૭, ૩૧૮	
૮૪	હરિવંશ (ગ્રા.) ૩૮૮	
સુક્ત-રતનાકર ૪૧૬	હર્ષપુરીયમગ્ધ-પદાવલી=સદશુ-	
સુદ્ધમાર્થવિચારસાર (સાર્થચતક)-	પદ્ધતિ	
૪૧૦	હીરમૂરિ-રાસ ૪૨૭	
સુતદ્વતાંગ-ટીકા (૪૧૦)	હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય ૧૫, ૨૪૧	
૫૨૫	દેવવ્યાકરણ-લઘુપ્રક્રિયા ૪૩૫	
નિર્ધુક્તિ ૧૬૩	વિવરણ-પ્રકાશ ૪૩૬	

પરિશિષ્ટ [૪]

વિશેષનામ—સૂચી

વિશેષનામ	પૃષ્ઠ	વિશેષનામ	પૃષ્ઠ
અમકબ્દીર શહેનશાહ	૧૫, ૪૭, ૯૦, ૯૧, ૨૪૦, ૨૪૧, ૩૫૯, ૪૨૬-૪૩૧	અનન્તનાથ-મૂર્તિ	૨૧૫
અગરચંદ નાહટા	૩૭૮, ૪૫૬	અનન્તાનન્દગિરિ	૧૯૩, ૨૦૦- ૨૦૭
અમવાલ	૩૩૮	અનુપમાદેવી	૨૮૫, ૫૧૪
અંચલગરજ	૪૪૧, ૪૪૪	„ સરોવર	૫૧૪
અચ્યુત	૧૦૯	અભયદંડનાયક	૨૨૫, ૨૫૦, ૫૪૮
અજયદેવ રાજા	૨૫૨, ૨૯૬, ૩૫૫	અભયક	„ ૩૫૨, ૩૮૨
અજયરાજ (અજયેન્દ્ર)	૨૩૩	અભય	૫૦૦, ૫૦૧
અજિત જિતેન્દ્ર-મંદિર	૨૨૫, ૨૩૯, ૨૫૦, ૪૧૩. ૫૮૭	અભયકુમાર મંત્રી	૧૧૩, ૩૦૭
„ સ્વામિ-વિધિચૈત્ય	૫૧૯	અભયકુમારગણિ	૫૦-૫૫, ૭૮
અજિતદેવસૂરિ	૮૨-૮૪	અભયચન્દ્ર શાહ	૪૬૭
અજિતપ્રભસૂરિ	૮૫, ૧૧૬	અભયતિલક ગણિ	૧૬૨, ૩૭૫, ૪૮૦, ૪૮૨-૪૮૬, ૪૯૦- ૪૯૮, ૫૦૫-૫૦૮
અજિતયશા	૩૩૭, ૩૬૦	[૧] અભયદેવસૂરિ	૮, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૬૧, ૧૯૩, ૩૯૪
અજિતસાગરસૂરિ	૧૨૩	[૨] „ (કલિકાલ-ગૌતમ)	૯
અજિતસિંહસૂરિ	૧૦૯, ૧૨૦	[૩] „ (પૂર્ણિમા.)	૮૫
અજિતસિંહ રાહડ	૧૭૨, ૨૪૩	[૪] „ (મલધારી)	૧૭, ૨૦- ૨૭, ૩૨, ૬૯, ૭૧-૭૬, ૮૦, ૯૪, ૧૨૪-૧૨૯, ૨૨૭, ૪૦૧
અંજનાસુંદરી	૩૩૪		
અધીશ્વરગણિ વા.	૩૯૮		

[૫] ,, (નવાંગી-વૃત્તિકાર)	
૧૧૯, ૩૨૫, ૩૪૨,	
૩૫૪, ૪૦૬, ૪૯૦	
અભિનવગુપ્ત	૨૦૪
અમરકીર્તિસૂરિ	૪૯૦, ૪૯૬
અમરચંદ્રસૂરિ (સિંહશિશુ)	
૨૩૦, ૨૩૧, ૨૯૧	
,, શીઘ્રકવિ	૧૦, ૨૩૫, ૩૧૮,
	૩૫૭
અમરવિજય	.. ૧૯૧
અમરસિંહ	૨૪૮
અમરુ રાજા	૨૦૪
અમરુ બિન જમાલ	૧૫૨
અમારિ-શાસન	૨૨૮
અંબ (આમ્ર)દેવ ઉ.	૧૧૮, ૩૬૬
અંબ(આમ્ર) દેવસૂરિ	૫૧૫,
	૫૭૦, ૫૮૯
અંબડ(આમ્રતટ)	દંડનાયક
	૨૫૦, ૨૫૧
,, વિહાર	૫૦૩
અંબા (અંબિકા) દેવી	૭૯,
	૧૪૪, ૧૪૬, ૨૧૩, ૪૨૨,
	૫૬૨-૫૬૬
,, શિખર	૫૧૩, ૫૨૮, ૫૬૧,
	૫૬૨
અંરુણ	૧૫૨

અરિષ્ટનેમિ-બિનમંદિર	૫૨૦
અરિસિંહ કવિ	૧૦, ૫૦૪, ૫૧૩
,,	૧૬૨, ૨૩૪
અર્જુનદેવ રાજા	૨૯૭, ૩૦૦,
	૩૫૨, ૩૫૭, ૪૧૫, ૪૧૬
અર્જુનરાજ (અન્નલ-આન્ન)	
	૨૩૩, ૨૫૫
,, (૨)	૫૦૫
અલપ(ક)ખાન (સૂયા)	૩૫૭,
	૫૧૯, ૫૨૦, ૫૪૪, ૫૬૩
અલ્પિગુની	૧૫૧
અલ્પ-સૂર	૧૫૨
અલ્લાવદીયુ(ન) પાતશાહ	૧૪૫,
	૨૩૫, ૩૫૭
અલ્લ (અલ્લુક)રાજા	૧૨૦,
	૨૨૬
અવલોકન શિખર	૫૧૩, ૫૨૮,
	૫૬૧, ૫૬૨
અવહરિ	૯૫-૯૭
અશ્વરાજ	૨૮૫
અસફિદ્દૌલા	૪૫૧
અહિદર મલિક	૫૨૦
અમાખા	૯૩
આગમ(આમમિક)ગરુડ	૧૭૦,
	૩૩૯
આર્જુન	૫૧૬, ૫૧૭, ૫૭૭-
	૫૮૦

આજમશાહ(સૂયા)	૨૪૨	આભડ વસાક	૧૧૩, ૪૧૨
આસાવલ્લરિ મણિની	૩૩૯	આભૂ શાહ	૫૧૪
આણુંદળ કલ્યાણુણ પુ. ભંડાર	૪૨૬	આમ રાજ (નામાવલોક)	૨૨૬, ૩૧૩, ૫૬૫
આણુંદઆઈ	૪૭૦	આમણુ શેક	૨૪, ૩૫
આત્મારામણ (વિજયનન્દસૂરિ)	૧૯૬	આંખવીર	૨૧૮
આદિનાથકૃપાધ્યે (પ્રો. એ. એન.)	૧૨૮, ૩૯૦	આમ્રદેવસૂરિ	૧૦૯, ૧૧૮, ૧૧૯
આદીશ્વરજિન-ચૈત્ય	૮૬, ૧૨૧,	” (નિર્વૃત્તિગ૦)	૫૪૩
” વિહાર	૩૨૧,	” મુનિ	૩૨૪-૩૨૬
” મૂર્તિ	૫૧૪,	આર. એ. શાસ્ત્રી	૩૬૭
૫૧૫, ૫૨૦, ૫૪૮-૫૫૩,	૫૮૧, ૫૮૭	આરાસણુ-ખાણુ	૫૨૨-૫૨૪, ૫૩૪
આનન્દ મંત્રી	૧૭, ૧૧૨, ૨૧૩-૨૧૮	” ફલહી	૫૨૧
આનન્દગિરિ	૧૮૯	આર્હત (જૈન)	૨૫૪
આનન્દરાય	૨૩૯	આલમસાહિ	૩૫૭
આનન્દશંકર ધ્રુવ	૧૯૧	આશા વર સૌવર્ણિક	૧૩૦
આનન્દશ્રી મહંતરા	૫૦, ૭૮	” વસતિ	૧૩૧
આનન્દસૂરિ (વ્યાઘ્રશિશુ)	૨૩૦, ૨૯૧	આશુક મહામાત્ય	૨-૫, ૮, ૧૬-૧૭, ૨૯૭, ૩૫૨
આનન્દસાગરસૂરિ	૪૭૫, ૪૭૮	આસક (કવિસલા-શૃંગાર)	૯, ૮૪, ૧૬૧-૧૬૨
આનલદેવી	૧૬૨	આસ(શા)ધર સં.	૫૧૬, ૫૧૭, ૫૭૭, ૫૭૮
આનલ રાજ	૨૩૪	” મૂર્તિ	”
આનાળ	૪૬૩	આસા	૪૮૩
આન=અણોરાજ		આસ્લાદન દંડનાયક	૮૬, ૩૫૨, ૩૫૬

ઈંદ્ર-મંડપ	૫૧૩, ૫૨૮	(દાક્ષિણ્યચિહ્ન)	૩૬૫, ૩૮૮,
ઈંદ્રવિજય	૪૫૩		૫૧૧
ઈંદ્ર-વિહાર	૫૦૩	(૨) ઉદ્ધોતનસૂરિ	૧૧૮,
ઇન્દ્રસંગ્રહ	૧૪૦, ૧૭૩		૩૬૬
ઈન્દ્રાણી	૪૨૧	ઉપકેશ ગગ્ગ ૩૭૫, ૪૨૨, ૫૧૬,	૫૧૭
ઈન્દ્રાની	૧૫૦		
ઇશ્વરી	૩૨૮	,, ૨૬ શાંતિ=ઓસવાલ	
ઉચ્ચનાગરી	૧૨૭	ઉલયભારતી	૨૦૩
ઉચ્ચેશ્વર	૨૫૬	ઉમાસ્વાતિ વાયક ૧	૮૫, ૧૩૧
ઉત્તમવિજય પં.	૪૪૬	ઉત્તખાન	૫૭૫
ઉત્તમસાગર	૧૭૨	ઉજલ	૨૩૬
ઉદયચંદ	૨૫૨	ઋગ્વલજિન-ગિજ (મંદિર)	૧૪૦,
ઉદય મંત્રી	૪૧૫	૧૭૬, ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૧૨-	
ઉદયન મંત્રી	૧૭, ૩૮૧, ૪૦૬	૨૧૩, ૨૭૫, ૫૮૭	
ઉદયન-વિહાર	૩૮૧, ૫૦૩	ઋગ્વલદાસ કવિ	૨૫૨, ૨૭૮,
ઉદયપ્રભસૂરિ	૩, ૮-૧૦ ૩૭,		૪૨૭
	૨૩૨, ૩૨૮, ૩૫૬,	ઋગ્વલદેવ-ફલહી	૫૩૪
	૫૦૫, ૫૧૩, ૫૨૬	એલય રાગ	૪૬
ઉદયસૂરિ	૮	એલ્ફિન્સ્ટન	૧૫૦
ઉદયસાગર સરોવર	૨૪૨	એલ્ફવર્થ	૪૩૭
ઉદયસાગર સૂરિ	૪૧૬, ૪૫૬,	ઓસવાલ વંશ	૪૩,
	૪૫૬-૪૬૨, ૪૭૫, ૪૭૮	(ગિએસ-ગિકેય-શાંતિ)	૩૧૭-
ઉદયસિંહ-રાગ	૧૭૨		૩૧૬, ૩૨૧, ૩૩૮, ૩૮૦,
ઉદ્યા	૮૩		૪૨૭, ૪૪૧, ૪૬૦, ૪૮૩,
(૧) ઉદ્ધોતનાચાર્ય	૧૫૬,		૫૦૦, ૫૦૧, ૫૧૬, ૫૧૭,
	૧૫૭, ૩૦૮, ૩૫૩,		૫૫૫, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૮૫
૩૫૬	૩૬૦, ૩૮૩, ૩૮૩	ઓદીત્ય શાંતિ	૪૨૬

કકુદ(કક)સૂરિ	૩૭૫	કણ્વસુંદરી	૪૦૨
(૧) કકસૂરિ ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૩૧		કલ્પેશ્વર	૫
(૨) ,, (મેરુગિરિ) ૫૧૫- ૫૭૯, ૫૮૭-૫૮૯		કર્દમરાજ	૧૨૦, ૨૨૭
કકકુક રાજા	૩૦૮, ૩૦૯	કર્મચંદ્ર મંત્રી	૨૪૧
કકુકરાજ	૯, ૧૬૨	કર્મા શાહ	૫૭૭
કકુક વણિક	૪૦૯	કલાવતી	૩૩૪
કકમડ યક્ષ	૪૦	કલ્યાણકુશલ	૯૨
કકુઆ	૪૧૮	કલ્યાણમતિ પ્રવર્તની	૩૩૮
કનકચંદ્ર	૪૯૬	કલ્યાણમલ્લ રાજા	૨૪૧
કનકપ્રભસૂરિ	૯	(૧) કલ્યાણવિજયગણિ	૯૧
કનકવિમલ	૪૪૪	(૨) ,,	૧૩૮, ૫૦૨
કન્યકુબ્જ-રાજા	૨૫૬	કલ્યાણસાગરસૂરિ	૧૭૦, ૨૪૨, ૪૩૮, ૪૪૨, ૪૭૮, ૪૮૭, ૪૮૯
કપદિ યક્ષ-મૂર્તિ	૫૩૪, ૫૫૦, ૫૫૮	કશ્મીરદે	૪૨૦
કપિલ ઋષિ	૨૫૩	કાકરીયા ગોત્ર	૩૧૯
કાપૂર પદ્માધિપ	૭૧, ૧૧૪	કાકુ (૨ંક) શેડ	૧૪૫-૧૫૨
કમલકીર્તિ	૮૨	કાળ	૨૩૯
કમલદેવાચાર્ય	૩૧૨, ૩૧૩	કાયવટે આખાજી	૨૯૧
કમલશીલ	૧૮૬, ૧૯૦	કાનાજી	૪૬૩
કર્કરાજ (સુવર્ણવર્ષ)	૩૨૯, ૩૯૬	(૧) કાંતિવિજયગણિ	૪૩૨-૪૩૫, ૪૪૫

કાર્તવીર્ય	૨૮૬	૨૫૬, ૨૫૯-૨૬૬, ૨૬૭-
કાર્તિકેય	,,	૨૬૮, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૨-
કાલ(સિ)કાચાર્ય	૮૭, ૮૮, ૨૨૪, ૩૬૩	૩૫૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૮, ૪૮૬, ૪૮૮
કાલિદાસ મહાકવિ	૯, ૧૬૧, ૨૪૮, ૪૩૨	કુમાર-વિહાર ૨૫૦, ૨૬૬, ૫૦૩-૫૦૫, ૫૧૨, ૫૨૪-
કાલેલકર (દ. ખા.)	૧૯૨	૫૨૬, ૫૬૬
કાશીનાથ પાઠક	૧૮૭	કુમા(મ)રસીહ મંત્રી ૨૬૭, ૨૬૮
,, તૈલંગ	૧૯૦	કુમારિલ ભટ્ટ ૧૮૬-૧૮૯
કાસ્મીરી રાજમહેલ	૨૪૦	કુમુદચન્દ્ર દિન્ વાદી ૫, ૨૨૯, ૩૩૨, ૩૮૧, ૩૯૪
કાસડદગરજી	૩૬૬	કુંભકર્ણ્ય મહારાષ્ટ્ર ૨૩૮, ૨૩૯
કાલાનદાસ	૪૫૮	કુંભેશ્વર ૪૧૪
કિલહોન પ્રો. ૯૯, ૩૯૯, ૪૦૦		કુંરપાલ ઋષિ ૪૨૫
કીર્તિવિજય વા.	૪૩૧-૪૩૩	કુશલલાલ વાયક ૨૪૦
કીર્તિવિમલગણિ	૩૪૧	કૃપાવિજય પં. ૧૭૦, ૪૩૮
કીર્ત્તિ ,	૫૦૧	કૃષ્ણમુનિ (ઋષિ) ૧૦૭, ૨૦૪, ૨૦૬, ૩૦૬, ૩૧૧-૩૧૬
કુકાલકર (બ. સ.)	૩૬૭	,, ગરજ ૩૧૬-૩૧૯
કુતમદીન	૫૭૪	કૃષ્ણ ૫૪૦-૫૪૪
કુન્દકુન્દાચાર્ય	૧૦૭	કૃષ્ણ મંડલપતિ ૩૪૦
કુમારગણિ કવિ	૪૮૪, ૪૯૭	(૧) કેશવ પં. ૪૧૧, ૪૧૨
કુમારદેવી	૪૧૩	(૨) " ગુરુ ૪૩૯
કુમાર વાયક	૫૧૮	(૩) " ૫૪૦
કુમારપાલ ભૂપાલ ૭૧, ૭૨, ૮૨, ૧૦૯, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૩, ૧૩૩-૧૩૬, ૨૦૯, ૨૧૪- ૨૧૭, ૨૩૧, ૨૩૪, ૨૫૦-		(૧) કેશવલાલ કામદાર પ્રો. ૧૮૭

(૨) કેશવલાલ મોદી	૧૩૮, ૧૪૭	ગજનકાધિરાજ	૪૦૨
(૩) „ સંઘવી	૩૨૬	ગજેન્દ્રપદ કુંડ	૫૬૧
કાચરશાહ	૫૮૨-૫૮૬	ગણા=ગણા સાધ્વી	
કોટાકોટિ-ગિનેન્દ્ર-મંડપ (ચૈત્ય)		ગણિયા	૩૩૯
	૫૧૪, ૫૫૦	ગર્ગિય	૧૫૮
કોટિક ગણુ	૧૨૭, ૧૩૩, ૨૫૮	ગર્દલિલ્લ	૨૨૪
કોતા	૪૨૦	ગલ્લક કુલ	૮૬, ૩૫૬
ક્ષાન્તિવિજય	૪૭	ગાંગજી રાવ	૨૩૯
ક્ષેત્રપાલ	૧૪૪, ૧૪૬	ગાંગિલ મંત્રી	૬, ૧૭, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૫૨
ક્ષેમંધર શાહ	૩૮૨, ૫૦૦, ૫૦૧	ગાંગેય રાજા	૧૦૭
ક્ષેમવર્ધન કવિ	૪૭૫	ગાંધી ફુલભદ્રાસ	૪૫૮
ખંગાર (રા' ખેંગાર)	૪૦-૪૯,	ગાયકવાડ	૪૪૫, ૪૪૭, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૬૧, ૪૭૬, ૪૭૮
	૬૪-૬૬, ૨૨૯, ૨૩૭,	ગિરનાશંકર આચાર્ય	૨૮૩
	૨૮૦, ૪૦૧	ગિરધર સંઘવી	૩૨૬
ખપુટાચાર્ય	૨૨૫	ગુણચન્દ્ર દિં વાદી	૨૩૩
ખરતરગચ્છ	૩૩૯, ૩૫૮, ૩૮૬,	ગુણચન્દ્ર ગણિ	૧૨૧, ૨૪૬, ૨૫૨, ૩૮૮
	૩૮૯, ૫૮૬	ગુણમતિ	૫૧૬, ૫૧૭, ૫૭૭
ખાનખાન નવાબ	૨૪૦	ગુણરત્નસૂરિ	૪૯૪
ખીમસિંહ	૫૦૦, ૫૦૧	ગુણવિજય, કવિ	૨૭૮, ૨૮૨, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૬
ખીમા	૪૨૨	ગુણશ્રી	૩૩૬
ખુમાણસિંહ રાઉલ	૨૪૨	ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા	„
ખુશાલચંદ શેઠ	૪૭૯	ગુણચેનસૂરિ	૧૬૦
ખેતલ	૪૮૨	ગુણા સાધ્વી	૩૩૮
ખેતા શાહ	૩૫૯	ગુણાકર	૧૦૯
ગંગનાથ મહાં	૧૯૧	ગુમાનચંદ શાહ	૪૬૦
ગંજનીખાન	૧૬૫-૧૬૮		
ગંજનચંદ-હમીર	૧૫૦-૧૫૨		

શુદ્ધસેન રાજા	૧૮૩
શૂર્પર શુદ્ધ જ્ઞાતિ	૪૧૯
શૂર્પર નરેન્દ્ર	૧, ૩૧, ૪૦, ૬૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૦, ૨૨૭, ૨૪૬-૨૫૧, (શૂર્પરેશ્વર) ૨૭૩, ૩૧૦, ૩૨૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૫૦૪
ગાડીદાસ કવિ	૪૪૩, ૪૪૪
ગોરક્ષ (ગોરખ)	૨૦૩
ગોવિંદભાઈ દેશાઈ	૧૬, ૪૮૭
„ શાસ્ત્રી	૨૬૮
ગોવિંદરાવ 'પ્રભૂતંત્ર'	૩૬૬, ૩૬૭
ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ	૪૬૧, ૪૬૩, ૪૭૬
ગોવિંદાચાર્ય	૨૨૭
ગોપિક	૩૦૯, ૩૧૬
ગોસાલ શાહ	૫૧૬, ૫૧૭, ૫૭૭- ૫૮૦
ગોક-રાજા	૨૫૬
ગોતમસ્વામી ઈન્દ્રભૂતિ	૨૨૨, ૪૨૫
ગોરીશંકર ઓઝો (પં.)	૧૫૯
ગોસાંદીન શાહ	૭૮, ૨૩૭, ૫૭૫
ધુધુલ રાજા	૪૧૩
ચંદ્રેશ્વર સૂરિ	૧૧૦, ૩૫૪
ચંદ્રેશ્વરી	૫૩૪, ૫૪૬
ચંગદેવ	૨૫૧
એ ૪૧	

ચચ્ચ	૨૫૧
ચંડપ	૨૯૦
ચંડપ્રસાદ	૭૯, ૨૮૬, ૨૯૦
[૧] ચતુરવિજય (પ્ર. કાં. શિષ્ય)	૩૮૭
[૨] „ (અમર-શિષ્ય)	૧૬૬
ચતુર્દશી-પક્ષ	૧૬૪, ૧૬૫
ચંદન-વિહાર	૫૦૩
ચંદના	૩૩૩, ૩૪૪
ચંદનાચાર્ય	૮૦
ચંદ્ર	૩૨૮
„ (ચાન્દ્ર) કુલ	૧૦૯, ૧૩૩, ૨૫૮, ૪૦૪, ૪૬૦
„ ગરુડ ૭૧, ૮૫, ૧૧૬, ૨૫૮;	૩૬૭, ૩૬૮, ૪૦૪
ચંદ્ર સૂરિ = શ્રીચન્દ્રસૂરિ	
ચન્દ્રિય	„
ચન્દ્રકાન્તિ પ્રવર્તિની	૩૩૯
ચન્દ્રકીર્તિ સૂરિ	૨૪૨
ચન્દ્રતિલક છ.	૪૬૩, ૪૬૬
ચન્દ્રપ્રભસૂરિ (પૂ.)	૮૫, ૧૨૦, ૧૨૧, ૨૩૦, ૪૦૦, ૪૦૪, ૪૦૫
„ છ.	૫૨૫
ચન્દ્રપ્રભસ્વામિ-પ્રતિમા	૧૪૪- ૧૪૬, ૩૧૯, ૫૬૪, ૫૮૭

ચાચિગદેવ રાજા	૧૭૨, ૫૦૬-૫૦૭	છત્રધર રાજા	૨૩૭
ચાપવંશ (ચાવડા-રાજવંશ)	૧૫૫, ૧૫૬, ૨૦૯	છાજડગોત્ર	૪૪૧
ચામુંડરાજ રાજા	૨૧૧-૨૧૭	જગત્ચંદ્રસૂરિ	૨૩૪
ચાંપા શ્રાવિકા	૩૪૧	જગજીવન મોદી	૪૨૩
ચારણ ગણ	૩૧૫	[૧] જગકુ	૪૯૭
ચારિત્રસાગર પં.	૧૭૦, ૪૩૮	[૨] „	૫૧૪
ચારિત્રસુન્દર ગણિ	૨૫૨, ૪૦૮	જગત્સિંહ મહારાણા	
ચાર્લ્સ મેલેટ	૪૫૦	(હિંદુ-છત્રપતિ) ૮૯, ૧૭૨, ૨૪૨	
ચાહમાન (ચૌહાણ)	૨૩૬	જગદેવ	૨૧૭, ૨૧૮, ૪૧૨
ચાહિણી (પાહિણી)	૨૫૧	જગદીશ શાહ	૪૮૧, ૪૯૯, ૫૦૧
ચિત્રાડા રાણા	૨૪૩	જગજીવક (જગત્) સૂરિ	૫૬૦-૫૬૧
ચિંતામણિ પાર્શ્વ-પ્રતિમા	૪૨૩, ૪૬૫, ૪૭૬, ૫૮૭,	જગજીનાગ	૩૫૪
„ પ્રાસાદ	૫૮૮	જગજીવક	૧૫૬, ૧૬૦
ચીમનલાલ દલાલ	૧૩૭, ૨૯૫, ૩૬૮-૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૮, ૫૧૫, ૫૭૭	જગજીને કાદેર	૨૫
ચેદીધર	૨૫૬	જંબુ મુનિ	૩૨૮
ચૈત્ય (જિનમંદિર)	૨૫૩	„ આવક	૩૫૩
ચૈત્યવાસી	૨૨૭, ૩૫૩, ૩૯૪	જંબુનાગ	૧૭૫
ચૈત્રગર	૫૬૮	જયકીર્તિ સૂરિ	૩૩૧, ૩૩૬
ચૌલકચ-કાલ	૧૭૬, ૧૭૭	જયતલ્લદેવી	૪૧૪
„ કુલ રાજવંશ	૧૨૪, ૨૦૯, ૨૧૨, ૨૯૪, ૩૨૧, ૫૦૪	જયતસિંહ	૨૯૬
„ -રાજગુરુ	૮	જયવ્રમિ રાજા	૨૯૭, ૨૯૯, ૪૮૪
		જયતો	૫૪૧
		જયદેવ	૧૧૪
		જયનલલંકા સરોવર	૪૨૬
		જયન્તવિજય	૧૩૮, ૨૯૨
		જયન્તી શ્રાવિકા	૩૪૦
		જયમંગલ	૨૬૮, ૨૬૯

જયવંશલ વા.	૩૧૯	જલ્દૂ (જલ્દુણુ)	૨૮૭, ૨૮૮
જયશેખરમૂરિ	૨૩૫	જલકશાહ	૫૧૨, ૫૧૬, ૫૧૯, ૫૨૩, ૫૩૧, ૫૩૯, ૫૪૦,
જયસાગર	૪૫૪		૫૫૫
[૧] જયસિંહ (સિદ્ધરાજ)	૫,	જાસડ	૧૬૨
૨૦, ૨૧, ૩૫, ૪૯, ૬૧,		જિનકુશલસૂરિ	૪૯૭, ૫૦૧
૨૧૩-૨૧૭, ૨૫૮, ૨૭૮,		જિનકૃપાયન્દ્રસૂરિ	૩૮૬, ૩૮૭
૨૭૯, ૨૯૬, ૨૯૭		[૧] જિનચન્દ્રસૂરિ	૯૫, ૩૨૫, ૪૦૬, ૪૯૦
[૨] „ (આંખાનેર-પાવાગઢ)	૨૩૯	[૨] „	૧૦૯, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૩૩, ૧૩૪, ૩૪૨, ૪૦૯, ૫૦૨
[૩] „ (માંડવગઢ)	૪૧૬	[૩] „	૨૪૧
[૧] જયસિંહસૂરિ	૧૦, ૧૧૪,	જિનદત્ત	૩૨૮
૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૧, ૩૧૪,		જિનદત્તસૂરિ	૧૨૦, ૨૩૩, ૩૧૦, ૩૮૨, ૩૮૬, ૩૯૮, ૪૮૦, ૪૯૦-૪૯૮
૩૫૩, ૩૬૧, ૩૯૦, ૪૦૪,		જિનદાસ	૪૨૧
૪૦૭, ૪૦૯		જિનદેવ ઉ.	૧૨૯-૧૩૨
[૨] „	૧૩-૨૩, ૩૬, ૪૦,	„ ચૂરિ	૮૭
૧૨૯, ૨૫૨, ૩૧૪, ૩૧૬-		જિનપતિસૂરિ	૩૮૧, ૩૮૨, ૪૮૩, ૪૯૦, ૪૯૮, ૫૦૦, ૫૦૯
૩૧૯, ૩૫૬, ૩૬૧, ૫૧૩		„ સૂપ	૨૩૪, ૩૭૬, ૩૮૦
જયચુંદરી	૩૩૪	જિનપાલગણિ	૪૮૩, ૪૮૫,
જયાદિત્ય	૩૯૭	જિનપ્રબોધસૂરિ	૪૯૭
જસદેવ	૨૨૫		
જસરાય(જ)	૯૬-૯૭		
જહાંગીર (સક્તીમશાહ, સલેમરાજ- સિલેમશાહ)	૨૪૧, ૨૪૨, ૪૩૦, ૪૪૦, ૪૭૬		
જા'બ મંત્રી	૨૭૯		
જાલિહરગરજ	૨૧૪		

[૧] જિનપ્રભસૂરિ	૩૩૬
[૨] ,,	૩૮, ૩૯, ૧૪૪- ૧૫૨, ૧૮૭, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૭૮, ૩૫૭. ૫૧૧, ૫૧૯, ૫૭૫
જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૫૦, ૭૮, ૮૫, ૩૬૧, ૩૬૩
,, સૂરિ	૭૭, ૨૩૭, ૩૩૯, ૩૫૮, ૩૭૫, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૯
જિનમંડનગણિ	૧૪, ૨૫૨, ૨૭૮, ૪૦૭
જિન-મંદિર (જિનાયતન- જિનાલય)	૨૫, ૫૫, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૫૩
,, મૂર્તિ	૬૧, ૬૫, ૧૧૬, ૧૫૮, ૧૭૫, ૨૧૩, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૩; ૨૩૬, ૨૬૬
જિનરત્નસૂરિ	૪૯૦, ૪૯૬
જિનવર્ધનસૂરિ	૨૩૭
જિનવલ્લભસૂરિ	૭૭, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૩૦, ૨૩૩, ૩૮૬, ૪૮૩, ૪૯૦, ૫૦૯
[૧] જિનવિજય	૪૪૬, ૪૭૦

[૨] જિનવિજય	૮૨, ૮૩. ૧૧૨, ૧૧૫, ૨૯૨, ૩૭૯, ૩૮૯, ૪૧૫, ૪૨૧, ૪૫૮, ૫૩૪-૫૩૬, ૫૭૭
જિનસિંહસૂરિ	૨૪૧
જિનહરિસાગરસૂરિ	૩૮૯
જિનહર્ષગણિ (કવિ)	૧૦, ૧૪, ૨૫૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૫૧૩
જિનહંસસૂરિ	૨૩૯
જિનાનન્દસૂરિ	૩૩૭
જિનેશ્વર-શાસન	૨૧, ૫૫, ૬૩- ૬૪, ૨૧૩
[૧] જિનેશ્વરસૂરિ	૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૦, ૨૨૨, ૨૨૭, ૩૧૦. ૩૨૧, ૩૫૩; ૩૯૩, ૩૯૪
[૨] ,,	૩૩૯, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૮૧-૪૮૬, ૪૯૦-૪૯૭, ૫૦૬-૫૦૯
જિનોદયસૂરિ	૫૦૨; ૫૮૬
જિધ્ધુ	૧૫૫
જીણા	૪૧૯
જીવન્મયિ	૪૨૫
જીવણચંદ અવેરી	૧૪૭
જીવત્સવામિ-નેમિનાથ	૫૬૯
જીવ-રક્ષાનાં તાત્રપત્રો	૭૬
જીવાદે	૪૧૯

જીવાનંદ ભટ્ટાચાર્ય	૨૬૯	ઝોલિકા-વિહાર	૫૦૩
જીવા શાહ	૪૧૯	ટંકશાલા	૧૫૭
જેમ્સ ફોર્બ્સ	૪૪૬, ૪૪૯- ૪૫૩	ટોડ (કર્નલ જેમ્સ)	૧૫૦, ૩૬૮
જેરૂડ મગ્જ	૮૮	ઠક્કુર (ના. વિ.)	૧૮૦-૧૯૦, ૧૯૭, ૨૦૭, ૨૦૮
જેસલ	૫૧૯	ડિસકળકર (દ. બા.)	૧૭૫-૧૮૦
જૈતસદેવી	૧૬૨	ડીસાવાલ શાંતિ	૩૩૮, ૪૧૮, ૪૪૦
જૈત્ર	૫૪૦-૫૪૪	ડૂંગરજી વતિ	૩૧૯, ૩૭૩
[૧] જૈત્ર (બચત) સિંહ સચિવ	૯, ૧૧, ૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૫	ડૂંગરસિંહ	૫૭૯, ૫૮૧, ૫૮૮
[૨] „	૧૦, ૧૬૧, ૧૬૨	તક્ષક મુનિ	૧૫૧
જૈન	૧, ૨, ૩૮, ૭૧	તત્વાચાર્ય (૨)	૧૫૭, ૩૦૬, ૩૬૪, ૩૬૫
„ ધર્મ	૧૮૪	તપામગ્જ(મણી)	૧૮, ૮૪-૯૨, ૧૪૨, ૧૬૪, ૧૬૯-૧૭૨, ૧૯૭, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૩૫, ૩૫૮, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૧, ૪૨૮-૪૩૪, ૪૩૮, ૪૪૩- ૪૪૬, ૪૫૪, ૪૭૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૫
„ રથયાત્રા	૪૦૦	તરંગવતી	૩૩૪
જ્ઞાનવિંગલ કવિ	૧૭૧	તરુણપ્રભાચાર્ય	૫૦૨
[૧] જ્ઞાનસાગર સૂરિ	૩૩૯, ૪૧૯	તોનિકે મત	૧૬૯-૧૭૨, ૧૮૧- ૧૮૨, ૧૯૭, ૨૦૬, ૨૦૭
[૨] „ કવિ	૪૪૧, ૪૪૪	તારા (જીદ્દદેવી)	૨૨૫
જ્ઞાનસુંદર	૫૯૧	તિર્થિંગલ મત્સ્ય	૩૯૪
અક્ષીરખાન	૪૫૨		
અવેરસાગર	૧૯૬		
ગાંગા સંઘપતિ	૩૧૭		
ગાંગા શાહ	૫૪૦		
ગાલા કુલ	૩૩૮, ૩૪૧, ૩૫૮		

તિલક (બા.)	૧૮૬	દર્ભાવતી-પ્રચરિત	૪૧૪
તીર્થંકર	૨૩૨	દર્શનવિજય કવિ	૪૨૮, ૪૩૧
દુરુષક (દુર્ક)	૧૪૮, ૧૫૦	દલસુખ માલવણિયા પં.	૩૯૦
[૧] તેજપાલ મંત્રી	૯, ૨૧૬, ૨૩૧, ૨૮૪, ૨૯૩-૨૯૬, ૩૨૮, ૩૫૨, ૩૫૬, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૩૦, ૫૦૫, ૫૩૨	દશરથ	૨૧૮
[૨] તેજપાલ શાહ	૪૨૭, ૪૩૨	દશાર્ણદેશ-રાજા	૨૫૬
તેજસિંહ ગણિ	૪૩૯	દશાર્હ (વાદવો)	૨૬૪
" રાજા	૨૯૭, ૨૯૯	દાદા પાર્શ્વનાથ ^{જન્મ} _{જન્મ}	૪૫૪, ૪૬૭
તોમર રાજા	૨૩૬	દાનસાગર-ભંડાર	૪૫૬, ૪૫૮
તોરરાજ	૨૨૬	દામાજીરાવ	૪૪૫, ૪૫૪, ૪૬૩; ૪૭૬, ૪૭૮
ત્રિભુવનદાસ શાહ	૩૬૦-૩૬૫	દિગંબર	૨૨૫, ૨૨૬
ત્રિભુવનદેવી	૨૧૮	દિગ્નાગ	૧૧૦
[૧] ત્રિભુવનપાલ	૫૦૦	દિલ્લીશ્વર	૨૩૫, ૪૭૬
[૨] "	૨૩૨	દિશાવાલ = ડીસાવાલ	
" -વિહાર	૨૫૦, ૫૦૩	દીપકમાલ	૪૬૭
ત્રેલોક્ય-દીપક (યુગાદીશ્વર-વિહાર)		દીપવિજય કવિરાજ	૪૫૬, ૪૫૮, ૪૭૩
	૨૩૮	દીપસૌભાગ્ય	૪૪૩
ત્ર્યંબકદાસ	૨૩૭	દુર્ગસ્વામી	૧૫૭, ૧૫૮
ચારાપદ્મગચ્છ	૧૬૦	દુર્જનશત્રુ રાજા	૩૪૧
ચીર શાહ	૩૫૯, ૩૭૩	દુલ મં.	૪૧૯
દંદરખાન સૂયા	૨૩૮	દુર્લભદેવી	૨૧૨, ૩૩૭, ૩૬૦
દમયન્તી	૩૩૪	દુર્લભરાજ રાજા	૨૧૧, ૨૧૭, ૨૨૭, ૩૨૧, ૩૨૫, ૩૫૩, ૩૯૩, ૪૯૦
દયાકુશલ	૯૨	દુસ્તબ શાહ	૪૭૪
દયાનન્દ સરસ્વતી	૧૬૬, ૨૪૪		

दुष्प्रसङ्ग	३४७	[२]	३८३, ४०६
दुष्प्रसङ्ग शब्द	२६६	देवमूर्ति ।	३७५, ४६७
द्वलद्वेनी	५८१, ५८८	देवराय (७४)	६६, ८७, ५४३
द्वला आर्या	३३८	देवर्धिमणि } १४६, १७६,	
द्वेपाल कवि	५८५, ५८६	देव वायक } ३०६, ३५०	
द्वेस मङ्गल	१५७	देवस	४०४
द्वेष्टा सा.	५३१	देवविमल गणि	१५
देव (क. शिष्य)	३१२	[१] देवश्री रघुनी	६, ३३८
देवकलश	४२१	[२]	४६६, ५०१
देवकल्लोस उ.	४२२	देवसिद्ध	८७
देवगुप्त सूरि	५१६, ५१७, ५७६, ५८८	देवसुन्दर सूरि	३१६, ३५८, ४१७, ४२०
देवचन्द्र सुल्लक	५४६	[१] देवसूरि वाही प, ६, ११५,	
„ गणि	१०८, ३६८	११६, २१४, २२६,	
„ मुनि	२५२, ३५५	३१४, ३३२, ३८१,	
„ सूरि	११५, २५१, २५८, ३१४, ३८३	३८२, ३६३, ३६४, ४०३	
देव-हाय	६३, १७२, २२६	„ गच्छ	८
देवधर	४११	[२]	२१४, ३५६
देवपाल	५४३	देवसेन लक्ष्मण	१७७
देवप्रसन्न सूरि (मल०)	१८, ३६, ७३, ८०, १०५, १२५, १२६	देवानन्द सूरि	१२५, १२६
„ गणि	२५२	„ गच्छ	६, १६२, ३६६
देवप्रसाद	२३१, २३२	देवेन्द्र गणि (नेमिचन्द्र सूरि)	१०६, ११८
[१] देवलक्ष्मि सूरि (मल०)	७२, ७३, १०१, १०८, ११५, १२४-१२६, ४००	„ सूरि ६, ७१, ८६, ११४- ११६, ४४३, ४७४, ५४५, ५४६	

દેસલશાહ સંઘપતિ	૫૧૬-૫૨૧, ૫૩૧, ૫૩૫-૫૪૦, ૫૫૧- ૫૪૩, ૫૭૯, ૫૮૦
" વંશ	૫૮૭-૫૮૮, ૫૯૧
દેસલહરા	૫૮૨-૫૮૬
દોકડા (નાણું)	૯૨
દોશી	૪૧૯
દોહટ્ટી શેઠ	૧૧૮
દૌલતરાવ સિંધિયા	૪૫૧
દ્વાદશગ્રામ-શાસન	૧૩, ૧૪, ૫૨૭
ધનજી	૪૪૨
ધનદ કવિ	૩૫૭
ધનદેવ ગણિ	૫૦, ૭૮
ધનદેવી	૨૮૫, ૨૮૭, ૨૮૮
ધનપતિ	૨૦૧
[૧] ધનપાલ કવિ	૧૧૫, ૨૨૨, ૩૧૦
[૨] "	૨૧૭, ૨૧૮
ધનવિજય વાચક	૮૯, ૯૦
ધનેશ્વર સાધુ	૩૨૫, ૩૩૮
[૧] ધનેશ્વરસૂરિ	૮૬, ૨૨૫, ૨૨૭, ૫૧૨, ૫૨૪
[૨] "	૧૧૦, ૧૧૯- ૧૨૧, ૧૪૯
ધનેશ્વર-ગરુડ	૩૦૮, ૩૧૦

[૧] ધરણા શાહ સંઘપતિ	૨૩૮, ૩૫૮
[૨] "	૩૮૫
ધરણ-વિહાર	૫૦૩
ધરણેન્દ્ર	૪૪, ૪૫, ૧૬૬-૧૭૧
ધરણેવ	૮
ધર્કટ વંશ (જાતિ)	૩૧૮, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૯૭, ૩૯૮
ધર્મકીર્તિ	૯૦
ધર્મકુમાર	૯
[૧] ધર્મધોષસૂરિ (ધર્મસૂરિ)	૨૩૩, ૨૩૪, ૨૭૮
[૨] ધર્મધોષસૂરિ	૧૨૦, ૨૩૦, ૪૧૬, ૫૧૧, ૫૨૩
[૩] " (પૂ.)	૨૩૦, ૪૦૫
[૪] " (બૃહદ્ગણ)	૫૪૩
ધર્મતિલક ઉ.	૪૯૬
ધર્મદેવ મંત્રી	૨૯૭, ૨૯૯
ધર્મનાથ-જિનમંદિર	૪૧૮
ધર્મપ્રભસૂરિ	૮૨
ધર્મરાજ	૨૨૬
ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા	૩૩૯
ધર્મસાગરગણિ (ઉ.)	૮૪, ૧૨૭

धवल शाह	६५-६६, ११६	नर्मदासुंदरी	३३४
„ लांडशालिक	१३१-१३२, ३८४	नवपल्लव पार्थ	५६०
„ सयिव	२१३-२१७	नशिरवान पातशाह	१५०
धारला	५०१	नहुष राज	२६१
धारसिंह भ.	५६८	नाकर कवि	४४०
धारवर्ष राज (परभार)	३४०	नागकुमार मकाती	५६१
धादिल कवि	३३८	नागड मंत्री	२६७, २६८, ३५२
ध्याणा	६३	नागपाल	२१८
ध्रुवसेन राज	१७६	नागपुरीयमरु	२३७
नथु गोविंद	४५८	[१] नागलुन राज	८०
नन्दनाथ दीक्षित	१३८	[२] „ (नागलुणु) सिद्ध	२१८, ३५०, ५१२, ५२६
नन्दराज	२२४, ३०२, ३०३, ३३७	नागावलोक=आम	
नंदिविजय	२४०	नागिल	६५, ६७, ३४७
नन्मसुदि	३१८	नागेन्द्र वा.	३२८, ५५४
नयनसुदि (कवि)	२३६, २३७, ३१७-३१६	नागेन्द्रकुल (मधु-मरु)	३, ८४, ८६, ११५, १६२, २३०, २८५, २८८-३२४-३२८, ३५७, २६०, ५४५, ५४६
नयसुंदर कवि	५२४, ५२८, ५५३, ५७५	नाना ड.	२१७, २१८
नरयन्द्रसुदि	१०, १८, ३७, ७३, ८१, १२५-१२६, ३५६	नालाक राज	२६१
नरवर्मदेव (राज)	२३३	नारंगेवी	४१६
नरसिंह	४१२	नारायण शेड	३१५
„ वरघोडे	४६७	निशालस पिटिंगटन	४३७
नरेन्द्रप्रभासुदि	१०, १२६, १२६, ३५६		

पांडु-पुत्र (पांडवो)	४८, ५११,
	५१६, ५२३
,, -मूर्ति	५५०
पांडुरंग	२६०
पाता मंत्री	५२२, ५२३, ५४८
पादलिप्त (पालित) सूरि	१४७,
	२२४, ५११, ५२३-५२६
पारसकूल (पशिष्या)	३६४
पारुथय (नाथ)	६७, २७५
पार्थ साधु	११४, १७५, १७६,
	३५३
पार्थस्य-द्र	१०
,, सूरि	२३६
पार्थदेव गण्डि	६५, ६७, १०६-
	१११, ११४, ३६८
,, द्विज	१११
पार्थनाथ-पिंग	४४, ८३-८८,
,, ,, इलही	५३४
पार्थिल(क्ष) गण्डि	३२४-३२६
पादुपु-विदाः (भंदि)	६,
	१६७-१६८, १७७, ३१७,
	३८४, ४६६, ५०३, ५१३,
	५१६, ५१६, ५४५-५४६
पाददा	४२५
पासः	१२२, १२३
,, (पार्थदत्त) सूरि	५३१,
	५७०, ५८६

पिंगल	२४८
पिटर्सन प्रो.	६६, १००, १०८-
	११२, ११६, ३१५, ३७३,
	३७५, ४१२
पिप्लगच्छ	८२
पीछिला सरोवर	२४२
पीरोछ (नाथ)	१६७
पीलाछराव	४४५, ४५४
पुंडरीक	१२२, १२३, ५३४
पुण्यकमल कवि	१६४, १६६
पुण्यविजय म.	३८७, ३६१
पुण्यसागरसूरि	४५६, ४६०,
	४६६
पूनड शाह	५१४, ५३१-५३४
पूरुथुयंद नादर	११५, १६३,
	३०८, ३१७, ३८६,
	५०२, ५८७
पूरुथुलश गण्डि	४६०-४६२,
	४६६
पूरुथुलद्र गण्डि	३८०, ४८३,
	५००
,, सूरि	११६, १२०,
	१२१, ३५६
पूरुथुवर्म राज	१६०
पूरुथुमा (पूनभीया) पक्ष	८५,
	११६, २३०, ४०४, ४१८,
	४२०, ५०२

निधिसागर	४४१	पुष्पा आविष्कार	३४१
निन्नय (नीना) इक्षुर	१३६-१४३, १७३-१७४, २१०-२१८	पञ्चासरा-पार्श्वनाथ-मंदिरे	८६, १७६, २१४, २१५, ५८८
निर्मलमति गण्डिनी	३३६	पडिहार (प्रतिहार) वंश	३०८
निर्वृति	३२८	पतञ्जलि	२४८
॥ कुल (नेत्रियमन्त्र) ३६४, ५३१, ५७०		पद्मलदेवी	२८७, २८८
नीता (नीलम्बा) देवी राज्ञी	३४१, ३५८	पद्म राजलङ्कारी	३५२, ३५७
नेद भद्रामति	२१२-२१८	पद्मयन्त्रे छ.	१२२-१२३, ३१६
नेत्रि	२५१	„ सूरि (देवसू.)	५४२, ५८६
नेत्रियन्द्रसूरि	११७-११६ ३६२, ३८४, ३८८	पद्मदेवसूरि	३६, ८५, १२०, १२६, १२६, १६२, ३३६
नेत्रियन्त्र लङ्कारी	४८३, ५०८- ५१०	पद्मपाद	२०२-२०५
„ सौवर्णिक	१०८, १०६	पद्मसागर पं.	४२८
नेत्रिनाथ-जिष्णु	३, ६, १२०	[१] पद्मसिंह राज्ञी	३४१
„ चैत्य-मंदिरे	२१८, २५८, २७५-२८१, २८६, ४५४, ५१३, ५४५, ५४६, ५६१	[२] „	४१५
नेत्रिसागर छ.	४३६, ४४०	पद्मसुन्दरगण्डि पं.	२४१, ३५६
नेत्रिभा-मंदिरे	१६३	पद्मादित्य	८
न्यायविन्द्य न्यायतीर्थ	१६३	[१] पद्मावती	४३, १६६, ३२३
न्यायसागर पं.	१७२	[२] „	२१४, २१८
		परशुराम	२८१
		परमियनलेख	४५२, ४५३
		पद्मीवास	३३८
		पांथी आविष्कार	३४१
		पाटण्डुना गान्धारा	३५८
		पाण्डिनि	२४८
		पाण्डुरेशाधिप	२६२, ५७६

पांडु-पुत्र (पांडवो)	४८, ५११,
	५१६, ५२३
„ -मूर्ति	५५०
पांडुरंग	२६०
पाता मंत्री	५२२, ५२३, ५४८
पादलिप्त (पालित) स्त्रि	१४७,
	२२४, ५११, ५२३-५२६
पारसकूल (पर्शिया)	३६४
पारुत्थय (नाक्ष)	६७, २७५
पार्थ साधु	११४, १७५, १७६,
	३५३
पार्थ-यन्त्र	१०
„ स्त्रि	२३६
पार्थद्वय गण्डि	६५, ६७, १०६-
	१११, ११४, ३६८
„ द्विज	१११
पार्थनाथ-गिण	४४, ८३-८८,
„ „ इलही	५३४
पार्थिल(क्ष) गण्डि	३२४-३२६
पादुपु-विद्वान् (भट्टि)	६,
	१६७-१६८, १७७, ३१७,
	३८४, ४६८, ५०३, ५१३,
	५१६, ५१८, ५४५-५४६
पादुका	४२५
पास	१२२, १२३
„ (पार्थदत्त) स्त्रि	५३१,
	५७०, ५८६

पिंगल	२४८
पिटर्सन प्रो.	६६, १००, १०८-
	११२, ११६, ३१५, ३७३,
	३७५, ४१२
पिप्पलमग्न	८२
पीछिला सरोवर	२४२
पीरोल (नाछुं)	१६७
पीलाजराव	४४५, ४५४
पुंडरीक	१२२, १२३, ५३४
पुष्पकमल कवि	१६४, १६६
पुष्पविजय म.	३८७, ३८९
पुष्पसागरस्त्रि	४५६, ४६०,
	४६६
पूना शाह	५१४, ५३१-५३४
पूरुषयन्त्र नादर	११५, १६३,
	३०८, ३१७, ३८६,
	५०२, ५८७
पूरुषकलश गण्डि	४६०-४६२,
	४६६
पूरुषलक्ष गण्डि	३८०, ४८३,
	५००
„ स्त्रि	११६, १२०,
	१२१, ३५६
पूरुषवर्म राज	१६०
पूरुषिमा (पूनाभीया) पक्ष	८५,
	११६, २३०, ४०४, ४१८,
	४२०, ५०२

નિધિસાગર	૪૪૧	પૃથ્વી આવિકા	૩૪૧
નિન્નય (નીના) કુરુ	૧૩૯-૧૪૩, ૧૭૩-૧૭૪, ૨૧૦-૨૧૮	પંચાસરા-પાર્શ્વનાથ-મંદિર	૮૯, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૧૫, ૫૮૮
નિર્મલમતિ ગણિની	૩૩૯	પડિહાર (પ્રતિહાર) વંશ	૩૦૮
નિર્વૃત્તિ	૩૨૮	પતંજલિ	૨૪૮
„ કુલ (નેજીઅગ્રમ્) ૩૬૪, ૫૩૧, ૫૭૦		પદ્મભલદેવી	૨૮૭, ૨૮૮
નીતા (નીતલા) દેવી રાણી	૩૪૧, ૩૫૮	પદ્મ રાજભંડારી	૩૫૨, ૩૫૭
નેહ મહામતિ	૨૧૨-૨૧૮	પદ્મચંદ્ર ઉ.	૧૨૨-૧૨૩, ૩૧૯
નેમિ	૨૫૧	„ સૂરિ (દેવસૂ.)	૫૪૨, ૫૮૯
નેમિચન્દ્રસૂરિ	૧૧૭-૧૧૯ ૩૬૨, ૩૮૪, ૩૯૮	પદ્મદેવસૂરિ	૩૯, ૮૫, ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૬૨, ૩૩૬
નેમિચંદ ભંડારી	૪૮૩, ૫૦૮- ૫૧૦	પદ્મપાદ	૨૦૨-૨૦૫
„ સૌવર્ણિક	૧૦૮, ૧૦૯	પદ્મસાગર પં.	૪૨૮
નેમિનાથ-ગિજ	૩, ૯, ૧૨૦	[૧] પદ્મસિંહ રાણા	૩૪૧
„ ચૈત્ય-મંદિર	૨૧૮, ૨૫૮, ૨૭૫-૨૮૧, ૨૮૬, ૪૫૪, ૫૧૩, ૫૪૫, ૫૪૯, ૫૬૧	[૨] „	૪૧૫
નેમિસાગર ઉ.	૪૩૬, ૪૪૦	પદ્મસુન્દરગણિ પં.	૨૪૧, ૩૫૬
નીલખા-મંદિર	૧૬૩	પદ્માદિત્ય	૮
ન્યાયવિગત્ય ન્યાયતીર્થ	૧૯૩	[૧] પદ્માવતી	૪૩, ૧૬૬, ૩૨૩
ન્યાયસાગર પં.	૧૭૨	[૨] „	૨૧૪, ૨૧૮
		પરશુરામ	૨૮૧
		પરિચયનલેખ	૪૫૨, ૪૫૩
		પંડીવાલ	૩૩૮
		પાંચી આવિકા	૩૪૧
		પાટણના ગાનકેશ	૩૫૮
		પાણ્ડુનિ	૨૪૮
		પાંડુદેશાધિપ	૨૬૨, ૫૭૬

पांडु-पुत्र (पांडवो)	४८, ५११,
५१६, ५२३	
॥ -मूर्ति	५५०
पांडुरंग	२६०
पाना मंत्री	५२२, ५२३, ५४८
पादलिप्त (पासित) मूर्ति	१४७,
२२४, ५११, ५२३-५२६	
पारसकृत (पशिषा)	३६४
पारुथय (नाक्ष)	६७, २७५
पार्श्व साधु	११४, १७५, १७६,
३५३	
पार्श्व-मन्द	१०
॥ मूर्ति	२३६
पार्श्वदेव गण्डि	६५, ६७, १०६-
१११, ११४, ३६८	
॥ द्विज	१११
पार्श्वनाथ-गिण	४४, ८३-८८,
॥ " इलडी	५३४
पार्थिव(क्ष) गण्डि	३२४-३२६
पास्तु-विद्वान् (भद्रि)	६,
१६७-१६८, १७७, ३१७,	
३८४, ४६६, ५०३, ५१३,	
५१६, ५१८, ५४५-५४६	
पाशदा	४२५
पासद	१२२, १२३
॥ (पार्श्वदत्त) मूर्ति	५३१,
५७०, ५८६	

पिंगल	२४८
पिटर्सन प्रो.	६६, १००, १०८-
११२, ११६, ३१५, ३७३,	
३७५, ४१२	
पिम्पलगाव	८२
पीछिला सरोवर	२४२
पीरोल (नाथुं)	१६७
पीलाञ्जराव	४४५, ४५४
पुंडरीक	१२२, १२३, ५३४
पुण्यकमल कवि	१६४, १६६
पुण्यविजय म.	३८७, ३६१
पुण्यसागरमूर्ति	४५६, ४६०,
४६६	
पूनाड शाळ	५१४, ५३१-५३४
पूरुष्यद नादर	११५, १६३,
३०८, ३१७, ३८६,	
५०२, ५८७	
पूरुषलक्ष गण्डि	४६०-४६२,
४६६	
पूरुषलक्ष गण्डि	३८०, ४८३,
५००	
॥ मूर्ति	११६, १२०,
१२१, ३५६	
पूरुषवर्म राज	१६०
पूरुषिभा (पूनमीया) पक्ष	८५,
११६, २३०, ४०४, ४१८,	
४२०, ५०२	

—કછોલીવાલશાખા	„	[૨] પ્રદુમ્ન સૂરિ	૯, ૧૧૬,
—ચતુર્થ શાખા	„		૧૨૦, ૧૬૨, ૨૫૮,
—છાપરીઆ શાખા	„		૩૧૫, ૩૩૯, ૩૮૨
—પ્રધાન શાખા	„	પ્રયુદ્ધસમૃદ્ધિ ગણિની	૩૩૯
—ભીમપક્ષીય શાખા	„	પ્રમોદચંદ્ર ગણિ	૪૯૦-૪૯૭
—ભૃગુકચ્છીય શાખા	„	[૧] પ્રમોદમૂર્તિ (રાજગચ્છીય)	
—વટપદ્રીય શાખા	„		૨૨૬
પૃથિમદેવી	૪૧૫	[૨] „ (ખ.)	૪૮૪, ૪૯૬
પૃથ્વીજય પ્રાસાદ	૨૮૧, ૨૮૨	પ્રભાકર ગણિ	૪૦૭, ૪૦૮
પૃથ્વીપાલ મહામાત્ય	૧૦૯, ૧૧૨,	પ્રભાચન્દ્ર ગણિ	૪૧૪
	૧૩૩-૧૩૬, ૨૦૯-૨૧૮,	પ્રભાચન્દ્ર સૂરિ	૬, ૯, ૧૧, ૮૨,
	૩૫૨, ૩૫૫		૧૨૦, ૧૪૮-૧૫૪, ૧૬૦,
પૃથ્વીરાજ (પુલ્હરાચ) ૨૧, ૨૬,			૧૯૩, ૨૫૨, ૩૧૩, ૩૬૦,
	૨૨૮, ૨૩૪		૫૨૬, ૫૨૭, ૫૪૩
પેથડ (પૃથ્વીલટ) શાહ	૩૫૭,	પ્રભાનન્દ સૂરિ (નાગેન્દ્રગચ્છ)	
	૪૧૬, ૫૧૪, ૫૪૦		૩૧૯, ૫૪૩
પેરોજ પાતશાહ	૨૩૬	પ્રભાવતી મહત્તર	૩૩૯
પેઝુવા (પેશવા)	૪૭૮	પ્રમોદમૂર્તિ ઉ.	૪૯૬
પોરવાડ (પોરુયાડ, પ્રાખાટ) વંશ		પ્રમોદસાગર ઉ.	૪૪૨
	૭૧, ૯૫, ૧૦૭, ૧૧૪,	પ્રવર (કુશ, કુત્સ, વત્સ, ભાર-	
	૧૧૯, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૬૦,	દ્વાજ)	૪૨૨
	૧૭૩, ૧૭૯, ૨૦૯, ૨૧૦.	પ્રજવાહન (પરજવાહણુય)	
	૨૧૬, ૨૧૮, ૨૯૪, ૩૨૧,		૧૭-૨૨, ૩૮, ૧૨૭, ૩૨૬,
	૩૩૮, ૩૫૫, ૪૫૩, ૪૭૦,		૩૧૭
	૫૮૨ (વીસા.)	પ્રસન્નચન્દ્ર સૂરિ	૧૧૬
પ્રદુમ્ન રાજ-સચિવ	૭૬	પ્રજ્ઞાદન	૨૮૬, ૫૪૩
„ શિખર	૫૧૩, ૫૨૮, ૫૬૧	પ્રિયમન્ય સૂરિ	૧૨૭, ૧૨૮

પ્રીતિવિમલ	૪૪૪	બાલચન્દ્ર સૂરિ	૮-૧૦, ૮૪,
પ્રેમકલા (કમલા)	૫૩૧		૧૬૧, ૧૬૨, ૩૩૮,
પ્રેમવિજય વાચક	૪૫૩, ૪૫૬,		૩૫૬, ૫૧૩, ૫૨૩
	૪૭૦, ૪૭૪	બિરહણુ કવિ	૪૦૧
પ્રેમાનન્દ કવિ	૪૩૯, ૪૪૧	બુદ્ધાનન્દ	૩૩૭
ફણિભૂપણ અધ્યાપક	૧૯૪	[૧] બુદ્ધિસાગરસૂરિ	૧૧૯,
ફતેહસિંહ મહારાજ	૪૪૭-૪૫૨,		૨૨૨, ૩૨૫
	૪૬૭, ૪૭૬, ૪૭૮	[૨] „	૪૧૮
,, હવેલી	૪૬૧, ૪૬૪	[૩] „	૩૮, ૬૯, ૩૨૨,
ફાર્જિસ	૧૪૯, ૧૫૨, ૧૮૬,		૩૨૪, ૫૦૨
	૪૮૬, ૪૮૯	[૪] „	૪૯૬
ફિરંગી	૨૪૦	જુહાર ડૉ. (જર્મન પ્રો.)	
ફેડુ ફેડુર	૩૫૭		૩૬૮, ૩૭૩
બાગોદિયા	૪૫૪	બૃહત્પામરજી	૩૩૮
બાપભદ્રિ સૂરિ (ભદ્રકીર્તિ)		બૃહદ્દગ્ગજ	૧૦૯, ૧૨૯-૧૩૨,
,	૨૨૬, ૩૧૩		૧૬૨, ૫૫૫
બાલસિન્હ	૧૨૭	બૌદ્ધ ધર્મ	૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૭
બાલિરાજ	૩૭૫	,, રાજ	૨૨૫
બાલ્લાલ રામ	૨૫૫	બ્રહ્મણ્ય	૧૫૫, ૧૫૬
બાહાદુરસિંહ સિંધી	૩૯૦	બ્રહ્મગોત્ર	૧૫૭
બાહિયરી (ખંડુચર) દેવી	૫૮૫	બ્રહ્મચાંતિ (બાલેસંતિ) યક્ષ	૧૪૫,
બાહિરામ	૫૨૦		૪૮૨
બાકતો	૧૫૦	બ્રહ્માણ્યગ્ગ	૧૭૨, ૩૭૫,
બાણુભટ્ટ કવિ	૨૨૬, ૩૦૮		૪૧૮, ૫૪૩, ૫૮૦
બાદશાંચણ (વેદવ્યાસ)	૧૯૧	બાલી	૩૩૩, ૩૩૭, ૩૪૪
બાલચન્દ્ર મુનિ	૨૩૫, ૫૩૮, ૫૩૯	ભગવાનદાસ પં.	૫૧૫

ભટ્ટપાદ (કુમારિલ ભટ્ટ-ભટ્ટાચાર્ય) ૧૯૮-૨૦૨

ભટ્ટારક-સંગ્રહ ૨૩૬

ભટ્ટિ કવિ ૨૪૮, ૨૬૮, ૨૬૯

ભંડસાલી (ભણુસાલી) ૯૫

ભદ્રગાહસ્વામી ૨૨૨, ૫૧૧, ૫૨૩

ભદ્રેશ્વર સૂરિ (ભદ્રસૂરિ) ૮, ૮૫,

૧૧૬, ૨૭૬, ૩૬૦, ૪૦૦,

૪૦૧, ૫૧૨, ૫૨૫

ભરતસેન ૨૬૯

ભરતેશ્વર ૨૬૧, ૫૧૧, ૫૧૬,

૫૨૩, ૫૭૬

■ સૂરિ ૧૨૦

ભરુચરજીવ-જિણુભવણ ૯૫

ભૈવરલાલ નાહટા ૩૭૮

ભાખર ૪૧૯

ભાણુજી (ભાણુચંદ) ૪૨૮

ભાદા ૪૧૯

ભાનિગ્રામ ૪૩

ભાનુ ભટ્ટ ચાતુર્વિદ્ય ૩૬૬

ભાનુચન્દ્ર ઉ. ૮૯, ૨૪૦, ૩૫૬,

૪૨૬-૪૨૮

ભાનુપ્રભ સૂરિ ૪૧૪

ભાનુરામ ૨૩૮

ભાન્ત (મુધિધિર) ૧૨૮

ભારવિ ૨૬૭, ૨૬૮

ભાવડ શાહ ૫૧૨

ભાવડાર (ભાવડહરા)-ગરજ ૮૮,
૧૬૪

ભાવદેવ સૂરિ ૮૧, ૮૭

ભાવદેવાચાર્ય-ગરજ ૮૭

ભાવલ ૫૪૯

[૧] ભાવવિજય ગણિ ૧૮, ૪૩,

૪૬, ૪૭, ૪૩૩, ૪૫૩

[૨] „ પં. ૪૫૫

ભાવસાર ૪૨૪, ૫૪૮

ભિન્નમાલ-ગરજ ૧૬૩

„ પાર્શ્વનાથ ૧૬૩, ૧૬૪

ભિલ્લમાચાર્ય ૧૫૫

ભિલ્લમાલ કુલ (સાતિ-વંશ) ૯,

૧૬૦-૧૬૩, ૩૯૭, ૩૯૮

ભીમ કવિ } ૪૨૪, ૪૨૬

ભીમજી ઝાપિ }

ભીમદેવ ૫૬૮

[૧] ભીમદેવ રામ ૨૧૨ ૨૧૭,

૨૨૭, ૩૨૧, ૩૫૩,

૪૦૨

[૨] „ ૯, ૮૪, ૮૫, ૩૫૨,

૩૫૫, ૪૧૧, ૪૧૨,

૫૦૫

ભીમસિંહ માધુક ૪૨૧

[૧] ભુવનપાલ રામ ૨૬, ૨૭,

૨૨૮, ૩૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨,

૪૯૮-૫૦૧

[૨]	,,	શાહ	૩૮૦	મંડલિક-વિહાર	૪૮૨,
ભુવનસુંદરી			૩૩૪		૪૯૫, ૪૯૮-૫૦૬
ભૂપક મહત્તમ			૧૬૦	મતિવલ્લરિ ગણિની	૩૩૯
ભૂપતવિજય			૪૭૪	મત્સ્યેન્દ્ર	૨૦૩
ભૂપણ્ડર-તત્ત્વ			૩૯૦	મયુરાધીશ	૨૫૬
ભૂગુપ્ત-ગચ્છ			૨૩૬	મદન (૨)	૪૪૦, ૫૪૮
[૧] ભોજદેવ (પ્રતિહાર				,, મુનિ પં.	૫૨૨
મહારાજ)			૧૦૭, ૧૫૪,	મદનચન્દ્રસૂરિ (૨)	૨૩૬, ૩૧૪
			૧૫૫, ૨૨૭, ૩૧૨,	મદનપાલ	૪૦૩
			૩૧૩, ૩૫૩	મદનરેખા	૩૩૪
[૨]	,,	(માલવેશ્વર)		મદના સુંદરી	=
			૨૮૨, ૩૧૦, ૩૫૧	મધુસૂદન મંત્રી	૨૯૭,
ભોક્ષી			૫૧૬, ૫૧૭, ૫૪૯		૩૦૧, ૩૫૨
બ્રમરાંખા			૧૯૮	મધ્યમા શાખા	૧૭, ૧૨૭
મગધ-રાજા			૨૫૬	મનમોહન પાર્શ્વ-પ્રાસાદ	૪૬૫
મગનલાલ ફોટોગ્રાફર			૩૮૭	મનસુખભાઈ શેડ	૯૧
મંગલવિજય ઉ.			૧૯૩	મનુભાઈ મહેતા	૩૬૮
મથુર્ધ			૪૧૯	મંત્રિ-વંશ	૨૧૭
મણિલાલ દ્વિવેદી			૨૬૭-૨૭૧	મયણ્ડલા (મીનળદેવી)	૨૩૨,
,, વ્યાસ			૧૪૨		૨૮૦
,, શાહ			૪૨૮	મયૂર કવિ	૨૨૬
મણોર			૪૧૯, ૪૮૮	,, મૂર્તિ	૫૫૦
મંડન મંત્રી કવિ			૩૫૭	મરુદેવી ગણિની	૫
મંડનમિત્ર			૨૦૦, ૨૦૨	,, માતા	૫૪૮-૫૫૦
[૧] મંડલિક રાજા (જૂનાગઢ)				મલધારી-ગિરુદ	૩૮-૪૭, ૨૨૮
[૨] ,, મહારાણા (ભીમપત્નીય)				,, ગચ્છ	૩૮, ૩૯

મલ્લ (માલ) દેવ	૨૮૮-૨૯૦, ૩૫૨	મહાવીર જિન	૨૨૦, ૨૨૧, ૨૫૩, ૩૪૬, ૩૪૯, ૩૬૨,
મલ્લ વાદી	૧૯૩, ૨૨૫, ૩૩૭, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૮૮	„ ચૈત્ય (મંદિર)	૨૬, ૨૧૫, ૨૨૮
મલ્લિકાર્જુન મહાદેવ	૧૯૮	„ મૂર્તિ	૮૨, ૨૩૫
„ (કુંકણાધીશ)	૨૫૧, ૨૫૬	મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી	૧૯૪
મલ્લિયેશ્વરિ	૩, ૩૭, ૧૯૬, ૨૪૯, ૨૯૬, ૨૯૭, ૩૨૮	મહિંદ્ર	૨૧૮
મલ્હાર (માલોજી)	૪૪૫	મહિમા પં.	૧૭૦
મહાશ્વેત્રી	૨૧૮	મહિમાસાગર વા.	૪૨૬
મહાશ્વસિંહ	૪૧૫	મહીપતરામ નીલકંઠ	૧૫૦
[૧] મહમ્મદ તુગલક	૩૭, ૨૩૫, ૩૫૭	[૧] મહીપાલ (મહીપ)	૨૩૮, ૫૬૦-૫૬૩
[૨] „ પાતશાહ	૨૩૬, ૨૩૮, ૩૧૭, ૪૧૯, ૫૭૬, ૫૮૦	[૨] „ દેવ (રાણા)	૫૨૨, ૫૨૩, ૫૩૪-૫૩૭, ૫૭૭
મહમુદી (નાણું)	૯૨, ૯૩	„ -મૂર્તિ	૫૭૮
મહાકાલેશ્વર-મંદિર	૪૧૬	[૫] મહેન્દ્ર સૂરિ	૨૨૭, ૨૩૬, ૨૫૨, ૩૧૭, ૩૮૨, ૩૯૮
મહાત્મા ગાંધીજી	૧૯૪	[૬] „	૪૭૫
મહાદેવ મંત્રી	૨૯૭, ૨૯૮, ૩૫૨	મહેશ્વરસૂરિ	૩૮૮
મહાદેવી	૧૯૮	માણી	૨૮૫, ૨૮૭, ૨૮૮
મહાનંદશ્રી મહતરા	૩૩૮	માધવ કવિ	૧૫૪, ૨૬૮
મહાનુભાવ-પંથ	૧૮૬	માણિકી	૪૨૦
		માણિક્ય	૪૦૪
		માણિક્યદેવ સ્વામી	૪૫
		માધવ મંત્રી	૨૯૭, ૩૦૦
		માનવુંગસૂરિ	૨૨૫, ૨૨૬, ૩૩૮

[१] भानदेव सूत्रि	३६४
[२] " "	१२६-१३२
भानविजय गण्डि	४७२
भानसिंह राई	४५८
भालदेव राज	२३६
,, भत्री	२६७, ३००
भालवेश्वर	२२७, २३४, ३६२, ४०३, ४१४
भीर भलिक	१४२
भुक्तिसागर	१७२
भुवराज भद्रराय	५६२-५६४
भुवराज	२२७, ३१०, ३५३
[१] भुजल भद्राभात्य	१७, २३१, ३५२, ३५४
[२] ,,	८
भुतशीर्ष (क. भा.)	२३०, २३१
भुनिकलस साधु	५७७
भुनियद्र गण्डि	११०
[१] भुनियद्रसूत्रि (भल०)	१६, ३१, ११५
[२] ,,	११८, १२४, १२६
[३] ,,	२३०, २३४, ३८८, ३६४
भुनिदेवसूत्रि	६, ३१४, ३१५
भुनिलद्रसूत्रि	२३६, ३१५
[१] भुनिलद्रसूत्रि	११६, ५२५
औ ४२	

[२] ,, उ.	५१८
भुनिसुन्दरसूत्रि	१६, ८०, २३८, ४१६, ४१७
भुनिसुव्रतस्वामि-यैत्य	७६
,, प्रतिमा	६५
भुशरि कवि	३७, १२५
भुडुडराज	२२४
भुसङ्गभान	४३७
[१] भूलराज राज	१०७, २११, २१७, २५६, ३२१, ४१६
[२] ,,	२६६
[३] ,,	५६६
भूल-वसति	३२७, ३२६
भूली	४३
भूलू	३१८
भूयावती	३३४
भेध (भेदा) पं.	१६६, ४२०
भेधविजय पं.	१७०, ४३८
भेदोत्तरलो	४३७, ४३८
भेरुगिरिभुनि (कलसूत्रि)	५१७, ५१८, ५६८
[१] भेरुगिरिसूत्रि	१०-१३, ४०, ७४, १२६, १४५-१५४, २५२, २७८, २६६, ४०२, ४११-५१३

[૨] ,, અંચલગચ્છીય	૨૩૮	યદુકુલ	૨૩૭
મેરુરતનગણિ	૪૨૧	યદુનાથ તર્કરત્ન	૨૬૯
મોક્ષાર્ક	૪૧૬	યવનદેશ-રાજા	૨૫૬
મોખદેવ	૩૯૯	યશશ્રન્દ્ર	૨૫૨
મોજદીન સુલતાન હ, ૫૩૧, ૫૩૨		યશોદેવ ઉ. ૮૫, ૩૮૩, ૩૮૪	
મોઢ બ્રાહ્મણુ	૮	,, સૂરિ	૧૦૨, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૮
મોઢ વણિક-સાતિ	૨૫૧, ૩૩૮, ૩૫૫	,, મં.	૧૧૫, ૧૨૦
મોતીચંદ કાપડિયા	૨૬૭	યશોધવલ	૧૧૪, ૫૦૧
મો. મોદીનો ભંડાર	૪૨૩	યશોનાગ શેઠ	૧૦૯, ૧૩૧, ૧૩૨
મોદી ખુશાલ	૪૫૮	યશ:પાલ મંત્રી કવિ	૨૫૨, ૩૫૫
મોલ્હાક	૫૪૮	યશોભદ્રસૂરિ	૧૧૪, ૧૨૯, ૨૫૮
મોહનલાલ દેશાઈ	૧૩૮, ૨૧૯, ૪૦૬, ૪૨૯, ૪૭૫	યશોવર્મા રાજા	૪૦૩
,, અવેરી	૪૨૯	યશોવિજય ઉ.	૯૩, ૪૩૬
મોહનવિજય પં.	૩૭૨	યશોવીર મંત્રી	૧૧૫, ૧૨૦
મલેચ	૧૫૦	યાકિની મહતરા	૩૩૮, ૩૯૩
[૧] યક્ષ	૩૩૭, ૩૬૦	યાકુડિ અમાત્ય	૨૭૮
[૨] યક્ષ મહતર	૩૦૬	યુગધર	૮૬
યક્ષદત્ત ગણિ	૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૯	યુગાદિજિન-મંદિર	૫૫૦
યક્ષદેવ સિદ્ધાન્તિક	૧૭૫, ૩૩૦, ૩૫૩	યૌગધરાયણુ	૪૦૨
યક્ષદેવસૂરિ (ઉપ૦)	૫૧૬, ૫૧૭	રઘુ રાજા	૨૬૧
યક્ષા	૩૩૩, ૩૩૭	રણુછોડભાઈ દી.	૧૬, ૪૮૬
યક્ષિણી	૩૪૭	રણુમલ્લ ચોડી-જિનચૈત્ય	૨૪૧
		રતનબાઈ	૩૪૧
		રતિસુંદરી	૩૩૪
		રત્ન પં. મૂર્તિ	૫૯૦

[२] रत्नप्रलस्रि ६, ३८३,
४०७, ४८४, ५१६,
५१७

रत्नमंडनगण्डि ४१६

रत्नमंदिरगण्डि १०, २७८,
५२४, ५५६

रत्नविजय ४५६

रत्नशेखरसूत्रि २३६, २७८

[१] रत्नश्री ५१७

[२] ,, गण्डिनी ८, ३३८

रत्नसिद्धमंथी ८५, ४१२, ५४८

,, सूत्रि २७८, २८१

रत्नाकरसूत्रि (बृहद्भाग.) ५४२,
५५४, ५५५

,, गण्डि ,,

रथ-यात्रा २६६

रमादे ४२८

रविशंकर रावण ३२७

राडिया दीवान ४६३

रा'पे'गार=भ'गार

राज-मन्त्र १२०, २२७, २३४

राजऽ १६१, १६२

राजमन्त्र ४३

राज-वंश २१७

राजविजयगण्डि पं. ४४६

[२] राज-विदार (गिनमंदिर)
११, २३०, २३४, २५०,
५०३

राजशेखर कवि ३१८

राजशेखरसूत्रि १०, १८, ३७,
४०-४३, ७३-७६, १२१-

१२४, १२६, १२८, १४८,

२५२, ५१३, ५३४

राजश्री ४३२

राजसागरसूत्रि १७२, ४७८

राजसुंदर (सागर) ४२८

राजगार्ध ४४२

राजिमती ३३३, ३३४, ३४४

राजिजल १५३

राजकुंदरी-क्षिप्त २७३, २७६

राज्य १०७

रामकृष्ण सांगरकर ३७३

रामयन्त्र ५००, ५७६

,, ४३३

रामयन्त्रसूत्रि महाकवि २३४,
२४६, २५२, ३५५, ३८८

रामज ४२८

रामगार्ध ४६०

राममित्र शास्त्री १६१

रामविजय वायक ४४३

રામસૂરિ	૧૧૫	લઘિધિવિજય ગણિ	૪૪૫
રાય-વિહાર	૫૦૩	લલિતવિજય પં.	૩૪
રાષ્ટ્રકૂટ વંશ	૩૨૯, ૨૨૬	લલિતાદેવી	૨૯૩-૨૯૫, ૫૧૩
રુદ્રપાલ	૫૦૧	,, સરોવર	૫૧૩, ૫૨૯,
રુદ્રમહાલય	૨૩૧		૫૪૭
રૂપલાદેવી	૩૪૧	લવણ્યપ્રસાદ રાણક	૨૯૪, ૨૯૬,
રેવતી-કુંડ	૪૧૬		૫૦૫
રેવંત દેવ	૨૧૩	લહર દંડનાયક	૧૪૩, ૨૧૦, ૨૧૮
રેવા	૪૧૫	લાખણુ	૪૮૪
રૈવત-ગિન (નેમિનાથ)	૫૨૮	લાટેશ્વર	૩૯૬
લક્ષમણુ ગણિ	૧૮, ૩૬, ૫૦,	લાલવિજય પં.	૧૭૧
	૭૧, ૭૮, ૮૦, ૧૦૦, ૧૦૩,	લાલા	૫૪૮
	૧૦૪, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૯	લાલિગ	૨૧૮
,, સૂરિ	૩૨૭-૩૨૯	લાવણ્યસમય ગણિ	૧૪૨, ૧૪૩,
લક્ષમણુ મેતા	૧૬૪		૩૪૧
,, રાજ	૨૩૭	લાવણ્યસિંહ	૧૭૧, ૨૯૦
,, -વિહાર	૨૩૭, ૫૦૩	લુંકામત (ગરબ)	૪૨૪, ૪૩૯
લક્ષ્મી	૩૩૭, ૫૧૬-૫૧૭	લૂણુસીંહ	૫૭૮
લક્ષ્મીચંદ	૪૨૪, ૪૭૮	,, -વસહી	૨૧૬, ૨૮૮-
લક્ષ્મીતિલક ગણિ (ઉ.)	૩૭૫,		૨૯૦, ૩૨૯, ૫૦૩
	૪૮૬, ૪૮૮-૪૯૬, ૫૦૬-	લૂણિગ	૨૮૮, ૨૯૦
	૫૦૮	લૂણા	૫૧૬, ૫૧૭
[૧] લક્ષ્મીસાગર સૂરિ	૧૪૨	લોચમાન પ્રો.	૧૧૩
	૨૩૮, ૪૪૨, ૪૭૮	વખતચંદ શેઠ	૪૭૫-૪૭૯
[૨] ,,	૪૪૧	વજીરઅલી	૪૫૧
લંદુક	૫૪૦-૫૪૪	વજીરલટ સત્યાશ્રય	૧૫૩

વજ્રસ્વામી	૨૨૫, ૩૨૮, ૩૩૭, ૫૧૧, ૫૨૩, ૫૫૪
વજ્રનાગરી શાખા	૩૧૫
વજ્રશાખા	૧૨૭, ૧૩૩, ૨૫૮
[૧] વજ્રસેનસૂરિ	૨૩૫, ૩૨૮
[૨] „ (હેમસૂરિ-સં.)	૫૪૨
વટપદ્રીય શાખા (પૂ.)	૪૨૦, ૪૨૧
વડગરજ	૧૧૮, ૧૩૩
વડનગરા નાગર	૪૪૦
વેસર (વેશ્વર)	૧૫૭, ૩૦૬, ૩૬૪
વેગ્રદરીયા ગરજ (પૂ.)	૪૨૧
„ ખા.	૪૨૨
વડુગરજ (ઝૂલદુગરજ)	૨૦૯
વન્યસિન્હ	૧૨૭
[૧] કસરાજ (વચરાય)	
રણુદસ્તી	૧૫૬, ૧૭૩, ૧૭૯, ૩૫૩, ૩૬૪
[૨] „	૨૨૭
વનરાજ (વણુરાય) ચાવડા	૧૩૬, ૧૭૯, ૨૧૦-૨૧૭, ૨૭૯, ૩૫૩
„ —વિહાર	૫૦૩, ૫૦૪
વયજુકા	૨૮૭, ૨૮૮
વયજુ	૪૦૪
વરકાણા તીર્થ	૨૪૨

વરણુગ	૨૮, ૪૦૧
વરસિંહ(ધ) ઋષિ	૪૨૫
વરુણુ	૧૫૫
વર્ધમાન	૩૯૭, ૩૯૮
વર્ધમાન ગણિ	૨૫૨
[૧] વર્ધમાનસૂરિ	૧૪૪-૧૪૬
[૨] „	૩૨૪-૩૨૯, ૩૬૬, ૩૯૩, ૩૯૪, ૪૦૦, ૪૮૭, ૪૯૦
[૩] „	૮૬, ૮૭, ૩૫૭
વર્મલાલ (ધર્મનાલ)	૧૫૩-૧૫૬
વલ્લભી-વંશ	૧૮૫, ૧૯૦
વલ્લભ કવિ	૪૪૧
વલ્લભરાજ	૨૧૧, ૨૧૭
વલ્લભવિજય પં.	૪૫૫
વસંત (વીરગણિ)	૩૯૭, ૩૯૮
વસાક કાન્હાક	૪૧૦
વસ્તા મં.	૪૨૨
„ ગણિ	૪૨૩
વસ્તુપાલ (વસન્ત) મહામાત્ય	
	૩, ૮, ૧૦, ૮૪, ૧૨૬, ૨૩૧, ૨૮૪, ૨૮૮, ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૨૮, ૩૫૨, ૩૫૬, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૧૩- ૫૨૫, ૫૨૬-૫૩૨, ૫૪૮
„ —વિહાર	૫૦૩

વાકપતિરાજ	૨૨૬	વિજયદેવેન્દ્રસૂરિ	૪૭૬
વાઝલટ (બાહડ)દેવ મંત્રી	૧૭, ૨૫૦, ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૨૩-૫૨૮, ૫૩૭	વિજયધર્મસૂરિ	૧૬૬, ૪૨૦, ૫૭૮
વાઘેલા વંશ	૨૮૮, ૫૦૪	વિજયપાલ	૩૪૧, ૩૫૮
વાળુઆ મગા	૩૧૨, ૩૧૩	વિજયપ્રભસૂરિ	૪૭, ૬૩, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૮, ૪૪૪
વાણિજ્ય કુલ	૧૨૭	વિજયરત્નસૂરિ	૧૭૧, ૨૪૨, ૪૩૬, ૮૮૩, ૪૪૮
વાદિસિંહ	૮૨	વિજયરાજસૂરિ	૪૩૬, ૪૫૩
વાઘવ	૨૬૭, ૩૦૨	વિજયસક્તીસૂરિ	૪૫૬, ૪૭૦-૪૭૮
વા(આ)મન	૧૫૬-૧૬૦	વિજયવીરસૂરિ	૪૨૬
વાયટ ગરુડ	૩૫૭	વિજયસિંહ મંત્રી	૩૫૨
વાયટ વંશ (કુલ-વાયડ્યાતિ)	૩૫૪, ૩૫૭, ૪૧૬	[૧] વિજયસિંહસૂરિ	૭૬
વારાણસી-રાજ	૨૫૬	(આર્થ ખપટવંશીય)	
વામુપૂજ્ય-ગિતમંદિર	૮૬, ૫૦૭	[૨] „ (નાર્મલકુલીન)	૭૬
વિક્રમ-સંવત	૩૬૩	[૩] „ (ખડ્ગાચાર્ય)	૮૦, ૨૨૭
વિક્રમાદિત્ય	૨૨૫, ૩૬૩, ૫૧૧	[૪] „ (મલધારી)	૧૮-૨૨, ૨૬, ૩૦, ૫૪, ૫૬, ૬૦, ૮૦, ૯૪, ૯૫, ૧૦૩, ૧૨૬, ૩૬૩
વિપ્રદરાજ	૨૩૩, ૨૩૪	[૫] „ (પંડિતગૃહીય)	૮૧, ૩૧૪, ૫૨૫
વિજયક્ષમાસૂરિ	૪૮૪	[૬] „ (શાંતિસૂરિ-શિષ્ય)	૮૨
વિજયગિરેન્દ્રસૂરિ	૪૪૬, ૪૫૪		
વિજયનિલકંઠસૂરિ	૪૫૩		
વિજયદયાસૂરિ	૪૪૬		
વિજયદેવસૂરિ	૪૩, ૪૭, ૮૧, ૮૮-૯૩, ૨૪૨, ૪૪૨-૪૩૫, ૪૮૦, ૪૬૮		

[७]	„ (भृङ्गगच्छीय)	८२-८४, ४००	[१]	विजयानन्दसूत्रि	४३३, ४५३, ४५६, ४५८, ४६५, ४७०
[८]	„ (चैत्यवास-त्यागी)	८४-८५	[२]	विजयानन्दसूत्रि (आत्मा- रामछ)	८४, २१६, २४४, २४५
[९]	„ (जिनयन्दसूत्रि- शिष्य)	८५-८६	विजयोदयसूत्रि	४५६	
[१०]	„ (नागेन्द्रगच्छीय)	८६	विद्याकुमारमुनि	३४१, ३५८	
[११]	„ (धारामन्द्रगच्छीय)	८७	विद्याधर	३२८, ४१६	
[१२]	„ (कालकायार्थ- सन्तानीय)	„	विद्याधर (विजयधर)गच्छ	१३६- १४१, २११	
[१३]	„ (नेरुङ्गगच्छीय)	८८	विद्याधरी शास्त्रा	१२७	
[१४]	„ (लावङ्गगच्छीय)	„	विद्यानन्द (पात्रकेशरी)	१६३	
[१५]	„ = „	„	विद्याभंडनसूत्रि	५७७	
[१६]	„ (तपात्रगच्छीय)	८८-९२, ४३४, ४३५	विद्यारक्ष्य	१८६	
[१]	विजयसेनसूत्रि	३, १०, ४७, ११८, १६२, १६६, २३२, २७७, २७८, २८५, २९०, ३२८	विद्याविजय	४२०	
[२]	„ (सवाधरी)	२४०, २४१, ४२७	विधि-चैत्य	४६८	
विजयसौभाग्यसूत्रि	४७०, ४७१		विधिपक्ष (पूजिमापक्ष)	३४१	
			विधिभार्ग (भरतगच्छ)	३८१, ३८२, ४८१-४८३, ४६८, ५००	
			विनयकुशल पं.	१६६	
			विनययन्दसूत्रि	६, ५४२, ५८६	
			विनयतोष लक्ष्यार्थ	२१३	
			विनयविजयगणि छि.	१२७, ४३१, ४३२, ४४५	

વિન્ધ્યગિરિ	૨૧૧	વિહારુક	૧૧૮
વિન્ધ્યવાસિની (વિંજવાસિણી- ધણુહાવી)	૨૧૧	વીકા	૪૪૦
વિબુધયન્દ્રસૂરિ (મલ્લ૦)	૨૨,	વીજલ	૫૪૮
૫૦, ૭૮-૮૧, ૯૫, ૧૦૫,		વીજળી	૮
૧૨૧-૧૨૩, ૧૨૯		વીઝ	૧૦૭
વિમલ દંડનાયક	૧૪૦, ૧૪૨,	વીરગણિ	૧૦૮, ૩૯૭, ૩૯૯
૧૪૭, ૨૧૨-૨૧૮, ૩૨૧,		વીરજિન-ગિળ	૮૨, ૧૪૪-૧૪૬
૩૫૩		,, -પૂઝ	૩૦૬, ૩૪૦,
વિમલ-વસતિ (હી) ૩૨૯, ૫૦૩,			૪૮૦, ૪૮૨
૫૮૭		,, -મંદિર	૮૨, ૧૬૩,
,, હસ્તિશાલા	૨૧૬	(વિધિ-સવન)	૧૭૨, ૨૧૫,
વિમલ ગણિ	૪૦૫, ૪૦૬		૩૮૪, ૪૮૦-૪૮૩, ૪૯૫,
વિમલચન્દ્રગણિ	૧૧૦		૫૦૭, ૫૪૮
વિમલનાથ-મૂર્તિ	૨૧૫	,, સમવસરણુ	૧૧૩, ૧૬૪
,, -પ્રાસાદ	૫૫૩, ૫૫૪	[૧] વીર મંત્રી	૨૧૧-૨૧૮
વિમલમતિ (શીલાંક)	૧૭૪-૧૭૫	[૨] ,,	૫૪૩
વિમલસૂરિ	૩૬૫, ૩૬૬, ૪૧૮	વીર (વીરધવલ) મહારાણા	૩, ૬,
વિલાસવતી	૩૩૪		૨૮૪, ૨૯૦-૨૯૪, ૪૧૪,
વિવસન-સમય	૧૯૫		૫૦૫, ૫૧૩, ૫૨૯, ૫૩૩
વિવેકચન્દ્રગણિ પં.	૮૯	વીરચંદ (વરજા) સંઘવી	૧૬૪,
વિવેકધીર ગણિ પં.	૫૫૩		૧૬૮-૧૭૧
વિવેકસમુદ્રગણિ	૪૯૭	વીરદેવસૂરિ	૨૫
વિશાલરાજસૂરિ	૪૨૧	વીરનાગ	૩૫૪
વિશ્વધર્મ-પરિપાટ	૨૪૫	વીરપ્રભાચાર્ય	૮૨
વિપત્તરાજ	૩૧૨	વીરભટ્ટ	૩૬૫
		વીરમ ગુપ્ત	૨૩૬

वीरभक्ति गण्डिनी	५०, ७८, ३३८	पंचनाथ मंदिरे	४१३
वीरभट्टे	५८२	परिसिद्ध राज	२३७
वीरवत्सल (भीरुवत्सल)	५७५	वेरोह्या	३२३
[१] वीरविजयभुनि	६२	वेङ्कट	२१५
[२] ,, पं.	३६८	[१] वेसदि दंडनायक	३५२, ४०६-४०८
वीरभूरि (भावसारंग)	५४२, ५८६	[२] ,, पं.	४११, ४१२
वीराचार्य	५२४	व्याघ्रभुज राज	१५५
,, -मूर्ति	८१, ८७	शक (सम) शाहिराज	२२४, ३६२, ३६३
वीरेश्वर	४१४	,, संवत् (शकाब्द)	३६२- ३६३
वीर्यचन्द्रभूरि	१०७	शकटाक्ष भंजीश्वर	२२४, ३०२, ३०३, ३३७
वीसलदेव राज	२३५, २६७- ३००, ३५२, ३५७, ४१५, ४६३, ५०४	शकुनिका-विहार (मुनिभुवने- प्रासाद)	२५१
वृद्ध लुपापक्ष (पडतपगच्छ)	४१६, ५५४, ५५५	शकुन्तला	२६६
वृद्धिविजय	४५३	शंकराचार्य	१८०-१८४, १८६- २०२
वृद्धिसागर भूरि	४४२, ४७८	शंजेश्वर पार्श्वनाथ	५६६
वेणुवत्सराज-मंदिरे	५६६	शत्रुंजय-यात्रा	११७
वेणुवत्सराज	२२५	,, तीर्थ-इरमान	४२६
वेदव्यास	७, १६६	,, विद्धान	२३५, ५२१, ५७६
वेदा शाह	५८२	,, कर-भुक्ति	४२७
वेलगुकर प्रो.	३६०	सम्यंभव	२२२
वेस्लिका	४, ५		
वेसट-कुल (जोत्र)	५१६, ५७७, ५७८		

શાક'ભરીશ્વર	૨૨૮, ૨૩૩
શાકલપંથ (વામમાર્ગ)	૧૮૨- ૧૮૮, ૧૯૭
શાન્તરશ્મિ	૧૮૬, ૧૯૦
શાંતિ અમાત્ય	૧૬૦
શાંતિકુશલ કવિ	૧૬૯, ૮૩૦
શાંતિયંત્ર વાચક ઉ.	૧૧૩, ૨૪૦, ૩૫૬, ૮૨૭
શાંતિજિત-ગિંગ	૮૨, ૧૧૭, ૫૮૭-૫૯૦
„ મંદિર	૧૬૫, ૧૬૮, ૨૧૫, ૪૬૫, ૫૧૪, ૫૫૦
શાંતિદાસ શાહ (શેક)	૪૪૨
„ ઝવેરી	૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૮
શાંતિમદેવ	૩૪૧
[૧] શાંતિવિનય પં.	૧૬૬, ૨૪૫
[૨] „	૮૪૬
શાંતિસાગર મુદિ	૪૭૫, ૪૭૮
[૩] શાંતિ મુદિ	૮૨, ૧૧૫, ૧૧૬, ૨૩૦, ૩૮૪
„ (ધારાપદમ્ભીય)	૫૬૦
[૪] શાન્ત્યાચાર્ય (વાદિ-વેત્તાલ)	૧૬૦, ૨૨૭
શાન્ત્યાચનન	૩૧૨, ૩૧૩

શાંત-શિખર	૫૧૩, ૫૨૮, ૫૬૧
શારદાદેવી-મંદિર	૧૬૪, ૧૬૮,
„ મૂર્તિ	૨૦૫, ૩૩૭
શાલિભદ્ર મુદિ	૩૧
શાલિવાહન (સાતવાહન-દાસ)	
૨૨૪, ૫૧૧, ૫૨૩, ૫૬૫	
શિલાદિવ્ય (સુરાષ્ટ્રેશ)	૧૧૪-
૧૫૦, ૧૮૧-૧૯૦,	
૧૬૭, ૨૨૫, ૩૬૦,	
૫૧૧, ૫૨૩, ૫૨૪,	
૫૬૫	
શિવચંદ્ર ગણિ	૧૫૬
શિવ-મંદિર	૧૮૩
શિવવિનય	૧૭૦, ૪૩૬
શિવા દેવી	૨૮૬
શિવા શાહ	૧૫
શીતલનાથાદિ-પ્રતિમા	૮૮, ૫૮૭
શી(સી)લખુ દંડનાયક	૪૮૧, ૪૬૪, ૫૦૪
શીલગુણ મુદિ	૧૭૨, ૧૭૬,
શીલાંક આચાર્ય	૨૨૬, ૩૩૦,
(વિમલમનિ)	૩૫૩, ૩૬૪, ૩૮૩, ૫૨૫
શીલરુ(ભ) ગણિ	૩૨૪-૩૨૬
શીલભદ્ર મુદિ	૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૨૦, ૨૩૪
શીલવતી	૩૩૪

शीलविजय	१७०, १७१, ४३८	[६]	,, (वड-मृदङ्गगच्छीय)
शीलसागर सूत्रि	४१८		१०८, ११४-११२,
शुभशील गण्डि पं.	४१८, ५६०		१३३-१३६, २१५
शर	११४	[७]	,, (धनेधरसूत्रि-
शृंगादेवी	१०७, ३४०		शिष्य) १०८-११४
शोभन कवि	२२२	[८]	,, (देवेन्द्रसूत्रि-
शोभनदेव दंडनायक	८५, ४११,		शिष्य) ११४
	४१२	[९]	,, (नागेंद्रगच्छीय)
अमिति	३८७, ३८८		११५
आवक अमात्य	२५८	[१०]	,, (पूर्वार्धसूत्रि-
आकंड	४८४		शुभ) ११५-११६
आर्द्रार्ति	१०७	[११]	,, (पूर्वार्धमापक्षीय)
आशुपतसूत्रि	३१५		११६
आशो-देकर (छ. द.)	३६७	[१२]	,, (मुनिरेलसूत्रि-
[१] श्रीचन्द्रसूत्रि (साधारण-			शिष्य) ,,
वासी)	१०६	[१३]	,, (१४मी सदी-
[२] श्रीचंद्रर्षि (पंचसम्रद्धिकार)			पूर्वार्ध) ११७
	१०६	[१४]	,, (१४मी सदी-
[३] श्रीचंद्र कवि (दि०)	१०७		उत्तरार्ध) ,,
[४] श्रीचन्द्रसूत्रि (वीरगण्डि-		[१५]	,, ,,
शिष्य)	१०८	[१६]	,, ,,
[५] ,, (सिरियंदसूत्रि			शीतलकसूत्रि ४०, १२६, १२८
मल०)	१८,	[१] श्रीदेवी	८७, १३८-१४१
२०, २२, २६-२८, ३३,		[२] ,,	२१०
३६, ५७, ६८-७२, ७८,		[१] श्रीधर	३७, १२५
८०, ८४-१०५, १०८,		[२] ,,	लांगरकर ३६८,
२७४-२७६, ४०१			३७३, ३८३, ३८४

[૧] શ્રીપાલ કવિ	૮૩	[૩] સબ્જનસિંહ (સાગણુસી	
[૨] " રાજા	૪૪	શાહ) ૪૦૭, ૫૭૮, ૫૭૯,	
શ્રીમાલ (સિરિમાલ) કુલ (સાતિ-		૫૮૧-૫૮૬, ૫૮૮	
વંશ) શ્રીમાલી	૮૭, ૯૫-૯૭,	સતીશચન્દ્ર	૧૯૪
૧૧૫, ૧૨૦, ૧૭૨, ૩૨૧, ૩૩૮,		સત્ય આત્મક	૩૯૩-૩૯૫
૩૫૭, ૪૧૨, ૪૧૮, ૪૨૦		સત્યભામા	૩૪૪
" રાજા	૧૬૨	સત્યવિજય પં.	૯૩
શ્રીવક્ર મંત્રી	૩૦૨, ૩૦૩	સત્યશ્રી આ.	૩૪૭
શ્રીદર્પદેવ	૨૨૫	સદ્માર્ગ	૩૪૧
" કવિ	૩૧૮	સદર્શિ	૧૫૮
શ્રુતકીર્તિ	૧૦૭	સધરણુ	૪૨૨
શ્રુતદેવી	૩૦૪, ૩૦૬, ૩૧૧	સમન્તલક્ષ્મણાર્થ	૧૯૩
શ્વેતાંબર	૧૭૭	સમયરત્ન	૧૪૨
પં(ખ) ડિલ્લ-મસ્જીદ	૮૭	સમયસુન્દર ગણિ કવિ	૧૦, ૧૪૮,
સાગર	૫૧૧, ૫૧૬, ૫૨૩, ૫૬૦	૨૪૧, ૫૧૩, ૫૨૪, ૫૨૮	
સંગમસૂરિ	૧૪૭	સમર-સમરશ્રી મૂર્તિ	૫૭૮-૫૭૯
સંભ્રામસિંહ શાહુ	૨૪૩	[૧] સમરસિંહ (સમરાશાહ)	
"	૩૬૦	૫૧૧, ૫૧૬-૫૨૫, ૫૩૧-	
સંઘતિલકશ્મિ	૩૭, ૩૬૦	૫૪૨, ૫૫૧-૫૭૮, ૫૮૮	
સચ્ચિયા(સાત્યકા)દેવી	૫૪૧,	[૨] સમરસિંહ ચૌહાણ	૧૧૫
	૫૭૭, ૫૭૮	સમરિંગ	૫૦૨
" મૂર્તિ	૫૭૮	સમલિકા-વિદ્યાર	૪૦૧, ૫૦૩
[૧] સબ્જન (સાગણુદે)		સમુદ્ધર મંત્રી (આ.)	૨૬૭,
સચિવ, દંડનાયક	૧૭,		૨૬૯, ૫૦૦
૨૬૨-૨૮૨, ૪૦૦, ૪૦૧		સમુદ્ધર	૭૬
[૨] " ગોળિક	૧૦૭	સમુદ્ધોગસુરિ	૨૩૩, ૩૬૭, ૩૬૮

संपत्कर (संपुके-सन्त) महाभात्य (संगात) १७, २८, ८४, १२०, ३५२, ३६६-४०४	सद्वर्णपाल ५१६, ५१८, ५४४- ५४७, ५५२, ५५६, ५५८, ५६६-५७३, ५७८, ५८०
संपात्रय(क) ७१, १२३	सद्वेव ५०१
संप्रति महाभाग २३४, ४१३, ५११, ५६५	सद्वेवकिरण ४१६
संयमभूत ४२१	सद्वेवकीर्ति १०७
सयाजराव गायकवाड १३७, २०६, २४४, ३६७, ३८४, ३८२, ४३०, ४८८	सद्वेवमहल राजा २३८
सरण्य ६५-६७	सद्वेवसारा ४१६
सरवाचक गण ३६७	साजी २८५, २८७, २८८
सरस्वती २४६	सागर-गण ४६०, ४६५, ४७६
सर्वदेव गणि २१५	सामरयन्दसूरि २३७
[१] सर्वदेव सूरि (थाराय- • गच्छीय) ५४२, ५६०	सांध्यवाही ८२
[२] ,, सूरि ७१, ११४, १२०, ४०४, ४८३	,, व्याख्या २३३
सर्वनाम गणि ३३६, ४६७	सांगणशाह ५०४, ५४४-५४८, ५५२, ५५६, ५७८
सर्वानन्दसूरि ५३१	साद्वेव १०७
सलक्ष मंत्री ४१५	सांसरा (लो. व.) २६६, ४५६
सलक्ष-नारायण ४१६	साधुदेव ४१८
[१] सलक्षण ८३	साधुसुंदर गणि ,,
[२] सलक्ष(भ)ण ५१६, ५१७, ५७८-५८०	साधुसोम गणि ७७
सलक्ष २१७	सान्त्वयसही ७५, ४०२, ५०३
	[१] सामंत मंत्री ३५२, ४१५, ४१६
	[२] ,, ५४२, ५५२-५६०, ५७८

સામંતસિંહ	૪૧૫	સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૧-૨૧, ૨૮,
સાંખ મુનિ	૩૨૧		૩૭, ૪૬-૫૬, ૬૨-૮૫,
સારંગ	૫૮૪-૫૮૬		૯૪, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૬-
સારંગ પં.	૩૧૭		૧૨૪, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૮૦-
,, મંત્રી	૪૧૭, ૪૧૮,		૨૨૭-૨૩૩, ૨૪૭, ૨૭૩-
	૫૭૬, ૫૮૦		૨૭૭, ૨૮૨, ૩૩૨, ૩૩૮,
સારંગદેવ રાજા	૧૭૨, ૨૬૭-		૩૫૪, ૩૫૫, ૩૬૩, ૩૮૧,
	૩૦૧, ૩૫૨, ૩૫૭		૩૮૪, ૩૯૪, ૩૯૯-૪૦૪,
સાલહી	૪૯૯, ૫૦૧		૪૬૨, ૫૧૨, ૫૨૬, ૫૨૭
સાલિંગ	૫૭૮-૫૮૦	સિદ્ધ-વિહાર (મહાવીર-જિન-	
સાલ્વાક સંઘ	૪૮૩	મંદિર)	૨૩૦, ૨૫૦, ૫૦૩
સાલગુપ્તાલ	૫૧૫-૫૧૮, ૫૩૬,	[૨] સિદ્ધમુરિ	૫૧૫-૫૧૭,
	૫૪૭, ૫૫૨-૫૫૭,		૫૨૧, ૫૩૧, ૫૩૮, ૫૪૧, ૫૪૩,
	૫૭૮-૫૮૦		૫૪૬, ૫૬૮-૫૭૪, ૫૮૭
સાલસાંક (વિક્રમાદિત્ય)	૩૫૧	[૧] સિદ્ધસેન દિવાકર	૭૨,
સાહાર	૮૫, ૫૭૬, ૫૮૧		૧૨૪, ૧૬૩, ૨૨૨, ૨૩૫,
સાહિત્ય	૫૭૬, ૫૮૦		૨૪૮
સિકંદર શાહ	૨૩૭, ૨૩૯	[૨] ,, સુરિ	૩૮૮
સિધિપત્ર	૧૫૦	[૩] ,, (નાણુક ગણુ)	
સિદ્ધ	૩૫૪		૫૪૩, ૫૬૦
સિદ્ધ-કોટકોટિ-ચૈત્ય	૫૪૦	સિદ્ધાન્તરુચિ ઉ.	૭૮, ૨૩૭
સિદ્ધ મહાકવિ	૧૧૫, ૧૧૬,	સિદ્ધાવિકા-ભવન	૨૨૫
સિદ્ધિ	૧૫૪, ૧૫૭,	સિદ્ધિચન્દ્ર ઉ.	૨૪૦, ૩૫૬,
	૧૮૦, ૩૨૮		૪૨૮-૪૨૯
સિદ્ધપાલ મહાકવિ	૮૪, ૨૫૦,	સિંધુપતિ	૨૫૬
	૩૫૫	સિરી	૧૦૭

सिद्ध संधपति	४१७, ५४०	सुरसुंदरी	३३४
„ लट	५४८	सुरेन्द्रसूरि	४७५
सिद्धविमलगण्डि	१५	सुलतान-सदार्थ	२३५
सीता (२)	७२, ११४, ३४४, ५००	सुलसा	३३३, ३४६
सीमंधर स्वामी	८६, ५८७	सुदस्ती आर्य	२२४, २४८, ३१५
सीपक शैल	३१	सुराचार्य	२२७
सीढ	२३५	सोभ्यु	१०७
सुभलाल पं.	३६०	सोढल	३१६
सुभसागर उ.	३८७	सोढाक	५४३
सुगत	२०२	सोढल कायस्थकवि	८०, २२७
सुश्रिति गोत्र	३१६	सोम मंत्री	१२१, २६०, ३५६
सुजगन्धर्वगण्डि	४४६, ४५४	[१] सोमयज्ञ	२५१
सुधन्वा राजा	२०१, २०२	[२] „ वायक	५१८
(अवतारिक भट्टेन्द्र)		सोमल	५४४
सुधुर्मा	२२२	सोमनिलकसूरि	३५८, ४१६, ५३०
सुंदका (सुंद)	१०७	सोमदेवगण्डी (सूरि)	२३६
सुंदरी	३३३, ३३४, ३४४	सोमधर्मगण्डि	२७८, ५१३
सुप्रलदेव	१५४	सोमप्रलाचार्य	८३, ८४, २५२, ३५५
सुमतिकमल पं.	१६४	सोमभूर्ति गण्डि	४८४, ४६७
सुमति गण्डि	१४७, ४८३, ४६६	सोमश्री	३१६
[१], सूरि	३३६	सोमसिद्ध	२६१, ३१६
[२] „ (सूर्यगच्छीय)	५४२, ५८६	„	५४४-५४७
सुमतिविजय पं.	४४३	सोमसुन्दर सूरि	२३८, ३५८, ४२१
सुमतिसाधुसूरि	५८२, ५८६		

[૪] હરિભદ્રસૂરિ (વડગરજીય)	ધીરાલાલ પં. ૨૨-૩૦, ૩૪, ૩૫,
૧૦૯, ૧૩૩-૧૩૮,	૬૯, ૮૧, ૮૯, ૯૪-૧૦૨,
૨૦૯-૨૧૫,	૧૨૧, ૧૨૬, ૩૬૯, ૩૭૨,
૩૫૫	૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪, ૪૦૫,
હરિચન્દ્ર સા.	૪૦૬, ૫૨૪
હરિહર કવિ	,, રાયણલાદુર ૧૦૮
હર્ષલ ડો. (જર્મન પ્રો.)	ધીરુનંદ દીવાન ૪૪૭-૪૫૨
હર્મન યાકોબી (ડો. જર્મન પ્રો.)	હુંગડ ૩૩૮
૧૩૪, ૨૧૦-૨૧૬,	હેમચન્દ્ર ગણિ ૧૧૫
૩૬૮	[૧] હેમચન્દ્રસૂરિ (મલધારી)
હર્ષપુરીયગરજ ૧૭૨૦, ૨૩, ૩૬-	૧૮-૨૦, ૩૬, ૪૨-૮૧,
૩૯, ૪૯, ૭૨-૭૪,	૯૪-૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૫,
૧૨૪-૧૨૯, ૨૨૮	૧૨૧-૧૨૪, ૧૨૯, ૨૨૮,
હર્ષવિજય ગણિ પં.	૨૨૯, ૨૭૪, ૩૧૪, ૩૩૮,
હર્ષવિમલ	૩૬૨
હાંસભદ્રે	[૨] ,, (કલિકાલ-સર્વસ)
હિતવિજય પં.	૨, ૧૧, ૧૪, ૧૬, ૧૮,
હિંદુ	૭૩, ૧૬૨, ૧૯૬, ૨૨૯,
હિંદુ-સુરનાથ	૨૩૪, ૨૪૬-૨૭૧, ૨૭૩,
ધીરકુશલ કવિ	૨૮૦, ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૧૪,
ધીરવર્ધન	૩૪૪, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૮,
ધીરવિજય સૂરિ ૪૭, ૯૧, ૨૪૦,	૩૮૮, ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૮૬-
૩૪૧, ૩૫૯, ૪૨૬-	૪૯૨, ૫૨૭
૪૨૮, ૪૩૧	[૩] ,, (બૃહદ્ગરજીય) ૮૩
,, સૂપ ૧૫	હેમપ્રભસૂરિ ૪૯૭
ધીગ ૪૫૩, ૪૫૯	હેમચ ૨૧૮

મોમાદિત્ય ભટ્ટ	૩૯૬	સ્વાલી (પ્રો.)	૪૦૫
[૧] સોમેશ્વર કવિ	૧૦, ૭૨,	હનુમાન	૧૨૮
૧૧૪, ૨૫૧, ૨૮૪, ૨૯૧,		હમાઉ (હુમાયુ) પાતશાહ	૨૩૯
૩૫૬, ૪૦૩, ૫૧૩		હમીર (ગજજયુવર્ધ)	૧૪૪,
[૨] ,, (સોમનાથ) તીર્થ			૧૪૫
૧૨, ૧૬, ૨૭૩, ૫૬૩,		હમીરદેવ	૨૩૫, ૩૧૭
૫૬૪		હરગોવિંદદાસ પં.	૨૭, ૨૯, ૭૦,
મોલંકી (ચૌલુક્ય)	૧૩૮, ૩૫૨,	૧૦૦, ૧૦૧, ૧૨૩, ૫૦૮	
	૫૦૪	હરરાજ રાઉલ	૨૪૦
મોલપ્પુ કવિ	૪૮	હરપચંદ	૪૫૮
મોલિમાન વાવ	૪૫૨	હરિગુપ્તાચાર્ય	૨૨૬
મોહગા	૨૮૭, ૨૮૮	હરિદાસ કવિ	૪૪૧
મોહિય	૩૧	હરિપાલ	૫૬૬
મૌભાગ્યદેવી	૧૫	[૧] હરિભદ્રસૂરિ (વિરહાંક)	
મૌભાગ્યનંદિ	૧૪૩	૪૭, ૧૧૦, ૧૧૨,	
મૌભાગ્યવિગ્ન	૧૭૧	૧૧૫, ૧૮૬, ૧૮૨,	
મૌભાગ્યહર્ષસૂરિ	૪૨૧	૨૨૨, ૩૨૪, ૩૨૫,	
રકંદિલાચાર્ય	૩૫૦	૩૨૯, ૩૩૮, ૩૬૧,	
રતંભન-પ્રભુ (પાર્શ્વ)ગિન	૫૨૮,	૩૬૫, ૩૬૬, ૩૮૩,	
	૫૮૭	૩૮૮, ૩૯૩, ૩૯૪,	
શ્રી-નિર્વાણ-વાદ	૨૨૯	૩૯૮, ૪૮૪	
રિધરદેવ	૫૪૦-૫૪૩	[૨] ,, (કલિકાલ-ગીતમ)	
રથૂલભદ્ર	૨૨૪, ૩૦૨, ૩૩૩,		૨૩૧
	૩૩૭	[૩] ,, (ચન્દ્રગરજીય)	
રવચંભૂ આદિગિન	૫૬૬	૮, ૮૫, ૧૨૯-૧૩૨,	
ચરુપાલ	૫૪૮, ૫૮૧		૩૧૬

[૪] હરિભદ્રસૂરિ (વડગચીય)

૧૦૯, ૧૩૩-૧૩૮,

૨૦૯-૨૧૫,

૩૫૫

હરિચન્દ્ર સા.

૫૪૦

હરિહર કવિ

૪૧૬

હર્ટલ ડો. (જર્મન પ્રો.)

૩૫૬

હર્મન યાકોબી (ડો. જર્મન પ્રો.)

૧૩૪, ૨૧૦-૨૧૬,

૩૬૮

હર્ષપુરીયગચ ૧૭-૨૦, ૨૩, ૩૬-

૩૯, ૪૯, ૭૨-૭૪,

૧૨૪-૧૨૯, ૨૨૮

હર્ષવિજય ગણિ પં.

૪૨૧

હર્ષવિમલ

૪૪૪

હાંસતટે

૪૧૯, ૪૫૩

હિતવિજય પં.

૪૫૪

હિંદુ

૫૨૦

હિંદુ-સુરત્રાણ

૨૩૮

હીરકુશલ કવિ

૨૫૨

હીરવર્ધન

૪૭૫

હીરવિજય સૂરિ ૪૭, ૯૧, ૨૪૦,

૩૪૧, ૩૫૯, ૪૨૬-

૪૨૮, ૪૩૧

„ સૂત્ર

૧૫

હીરાનન્દ-શાસ્ત્રી

૪૫૩, ૪૫૯

હીરાલાલ પં. ૨૨-૩૦, ૩૪, ૩૫,

૬૯, ૮૧, ૮૯, ૯૪-૧૦૨,

૧૨૧, ૧૨૬, ૩૬૯, ૩૭૨,

૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪, ૪૦૫,

૪૦૬, ૫૨૪

„ રાવળહાદુર

૧૦૮

હીરુનંદ દીવાન

૪૪૭-૪૫૨

હુબ

૩૩૮

હેમચન્દ્ર ગણિ

૧૧૫

[૧] હેમચન્દ્રસૂરિ (મલધારી)

૧૮-૨૦, ૩૬, ૪૨-૮૧,

૯૪-૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૫,

૧૨૧-૧૨૪, ૧૨૯, ૨૨૮,

૨૨૯, ૨૭૪, ૩૧૪, ૩૩૮,

૩૬૨

[૨] „ (કલિકાલ-સર્વજ્ઞ)

૨, ૧૧, ૧૪, ૧૬, ૧૮,

૭૩, ૧૬૨, ૧૬૬, ૨૨૯,

૨૩૪, ૨૪૬-૨૭૧, ૨૭૩,

૨૮૦, ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૧૪,

૩૪૪, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૮,

૩૮૮, ૪૦૯, ૪૧૧, ૪૮૬-

૪૯૨, ૫૨૭

[૩] „ (બૃહદ્ગચીય) ૮૩

હેમપ્રભસૂરિ

૪૯૭

હેમચ

૨૧૮

હેમરાગ શાહ	૪૪૨, ૪૭૦	[૧] હંસવિગ્નય	૩૬૮,
હેમવિગ્નય કવિ	૨૭૮, ૨૮૨, ૪૨૭		૩૭૨, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૮.
હેમશ્રી સાધ્વી	૩૩૯		૩૯૧, ૩૯૩, ૪૯૮
હોર્નલ ડૉ.	૨૪૫	[૨] „ પં.	, ૪૫૫
હંસપ્રીતિ	૨૩૭	ભુએન-સંગ્ર	૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૬,
હંસરતનસૂરિ	૧૬૪		૧૮૧, ૧૮૬
હંસરાગ શાહ	૪૫૩	હીદેવી	૧૫૬

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮	૯	રોવિયા	રોવિયા
„	૧૭	Out his	Out all his
૪૧	૧૨	Gujerat	Gujarat
„	૧૩	mention	Mention
„	૧૪	Khenjar	Khengar
„	„	Surastra	Surashtra
„	૧૫	when	whom
૫૨	૨૧	સ્વમિની-	સ્વમની-
૬૩	૨૩	-નારિદ-	-નરિદ-
૬૭	૯	સર્વાસત્વ,	સર્વસત્વ-
૭૨	૨૩	વર્ષે કૃતા	વર્ષે કૃતં
૧૨૩	૧૧	આસડે	પાસડે
૧૫૭	૨૩	પહુય	પહૂય-
૨૦૨	૨૨	ગમન્તઃ	ગમન્તતઃ
૨૭૦	૨૦	દુરમેધગ-	દુર્મેધસ-
૨૭૩	૨૨	જ્યસિદ્ધ	જ્યસિદ્ધને
૨૭૪	૧૫	ને	નેઈ
૩૧૨	૧૨	જય-	જળ-
૩૬૩	૧૪	દક્ષિણ-	દક્ષિણ-
૪૦૫	૧૮	ચંદ્રપભ-	ચંદ્રપ્રભ-
૪૪૨	૯	સુત	સુત
„	૧૭	કાળો	કથો

૫૧૮	૪	૧૩૭૫	૧૩૭૧
૫૩૧	૨૦	-દે-સલ-	-દેસલ-
૫૭૯	૧	-ધર	-ધાર
૫૯૪	૧૭	શકાબદ	શકાબદ
૬૦૪	૮		૧૯૮૭
,,	૧૧	૧૯૮૭	—
૬૧૧	૧૮	ભૂગુકરુ,	ભૂગુકરુ,
,,	,,	ભૂગુપુર	ભૂગુપુર
૬૨૪	૨૧, ૨૨	-હાર	-હાર